

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«Окурмандын китеп текчеси» сериясы

28-том

АМАН САСПАЕВ

Академик А.А.АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

Түзгөн: *Аида Жакыпбекова*

БИШКЕК
«КУТ-БЕР» – 2017

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
А 90

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Редколлегия:

Акматалиев А.А.	Мусаев С.Ж.
Байгазиев С.О.	Садыков Т.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т.	Эркебаев А.Э.

А 90 «Окурмандын китеп текчеси» сериясы: 28-том.
Аман Саспаев / Түз. А.Жакыпбекова. – Б.: «Кут-Бер», 2017. – 640 б.

ISBN 978-9967-12-676-3

Бул китепке Аман Саспаевдин тандалган чыгармалары кирди.
Китеп жалпы окурмандарга арналат.

А 4702300100-17

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-12-676-3

© КР УИА, 2017
© «Кут-Бер», 2017

АМАН САСПАЕВ (1929—2015)

Аман Саспаев Түп районундагы Кең-Суу айылында 1929-жылы туулган. 1937-жылы Кытайдын Тогуз-Торо уездине караштуу Моюн-Күзөр айылындагы уйгур мектептен сабатын ачкан. Кийин Тогуз-Торонун Жаңы-Шаар деген айылында, Кулжа шаарында уйгур, казак мектептеринде окуп билим алган. Эмгек жолун 1945–1947-жж. Текес уездинин бир мекемесинде катчы, 1947–1949-жж. «Инкилаби Шаркий Түркстан» гезитинде Текес, Мүнгүл-Күрөө уездери боюнча атайын кабарчы болуп иштеген. 1949–1952-жж. Кулжа шаарындагы «Билим юрти» деген окуу жайына кирип, аны бүткөн соң ошол окуу жайында мугалим болуп иштей баштаган. 1952–1956-жылдары Пекиндеги Борбордук Улуттар Институтуна өтүп, кытай тилиндеги филология факультетинде окуган. 1956-жылы Үрүмчүгө келип, «Эл басмасынын» кыргыз секторунда редактор, жооптуу сектор башчысы болуп эмгектенген.

1962-жылы Ата Мекенине кайтып келген соң 1966-жылга чейин туулган айылы «Сан-Таш» совхозунда жумушчу, тракторист болуп эмгектенген. 1967–1988-жж. Кыргызстан Жазуучулар союзунун Ысык-Көл облусу боюнча адабий кеңешчиси болуп иштеп, 1971–1973-жж. Москвадагы М.Горький атындагы адабий институтунун Жогорку адабий курсунан окуган.

А.Саспаев 1967-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү. Жазуучунун «Гүлкайыр» (1966), «Майда толкундар» (1970), «Симиркуш» жомок (1971), «Хадизат» (1975), «Парторг» (1977), «Мурат» (1978), «Татым туз» (1979), «Ыйык сезимдер» (1985), «Тоо чабалекейи» (1989),

Тандалмалар (1991), Аңгемелер (1997), «Чыгышка назар» (2002) жыйнактары жарык көргөн. Жазуучунун айрым аңгемелери орус, француз, кытай, латыш, татар, башкыр, казак, уйгур, каракалпак тилдерине которулган. Ал чыгармаларын уйгур, казак тилдеринде эркин жазат. Автор узак жылдар бою Кытай тилин изилдеп жүрүп, 55 миң сөздү камтыган 91 басма табак көлөмүндөгү «Кытайча-кыргызча сөздүк» түзүп, 2003-жылы Кыргыз Мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына карата жарыкка чыгарган. А.Саспаев 2015-жылы дүйнөдөн кайтты.

Аман Саспаевдин чыгармачылык ишмердиги 1947-жылдары башталып, казак тилинде ырлар, уйгур тилинде прозалык чыгармаларын жазып, мезгилдүү басылмаларда жарыялап турган. Ал адабият майданына «Гүлкайыр» (1966) аттуу алгачкы жыйнагы менен кошулуп, ушул жыйнактын жарыкка чыгышы менен жалпы кыргыз окурмандарына такшалган жазуучу катары таанымал болду. Мурда эч кимге белгисиз жаш автор кыргыз прозасынын профессионал жазуучуларынын катарына кандайдыр бир күтүлбөгөндөй, өз үнү менен өзгөчөлөнүп келип кошулду. Бул чыгармачылык кадамдын башаты элдик турмушту ар тараптан таанып-билүү менен бирге, аны аң-сезиминде кайрадан «иштеп», эң керектүүсүн, эң зарылын иргей алууда эле. А.Саспаевдин алгачкы аңгемелеринен көрүнүп тургандай өзгөчө стилдик белгилердин орун алганын байкайбыз. Анткени, А.Саспаевдин жазуучулук тагдырында кыргыздын көпчүлүк сөз чеберлерине окшобогон бир турмуштук жагдай бар. Бул өзгөчөлүк түздөн-түз жазуучунун өмүр баяны менен тыгыз байланыштуу, ал Кыргызстанда төрөлсө да, узак жылдар Кытайда жашады, чыгармачылык тагдырындагы калыптануу доору Кытай жеринде жүргөн мезгилге туш келди.

А.Саспаевди жазуучу катары бүгүнкү күндүн темасы көбүрөөк кызыктырат. Анын «репертуарында» негизинен өспүрүмдөргө, жаштарга, ошондой эле карылык, өмүр темасына арналган аңгемелер басымдуулук кылат. Айылдык адамдар жазуучунун сүйгөн каармандары. Саспаев

аңгемелеринде карапайым эле айылдык акындын, механизатордун, чал-кемпирлердин өз мүдөөсү, өз мезгили, өз курагы менен жашаган турмуштук көрүнүшүн, ички дүйнөсүн, образдарын терең ачып бере алган. Жазуучунун негизги көздөгөнү адамдардын ички турмушун, психологиясындагы ар түрдүү кубулуштарын айтып берүү. «Гүлкайыр» (1966) жыйнагына жазуучунун эң мыкты аңгемелери топтоштурулган, алардын ар бири өзүнчө сөз кылууга татыктуу. «Кайнене» аңгемесинде психологиялык пландагы кырдаал, каада кармаган кайнененин турмуштун жаңы көрүнүштөрүнө ыңгайлашып, көз карашы өзгөрүп жаткан кырдаал көрсөтүлсө, «Тууган» аңгемесинде кичинесинен сыртта өскөн Эрмек тууганчылыкка ишенип, ата конушуна көчүп келгенден кийин тууганчылыктын бир топ машакатын башынан өткөрүп, «Тууган – бул айтарга, сөзгө гана керек, ал эми тууганга сөөнүп жашайм десең мүлдө майышасың. Тууган күндө тийген күн эмес»¹ деген жыйынтыкка келип, тууганчылыктын торунан тез эле чыга алды. Аңгеме мерчемдүү чекитине дал тиет, себеби автор курулай идеяны декларациялабайт, жандуу адамдын тагдырын ачат.

Адамдын психологиялык абалын сүрөттөө жагынан А.Саспаев чоң чебер десек болот. Анын чакан, мазмундуу аңгемелери социалдык-психологиялык жанрга таандык. Жазуучунун психологизмге жыш «Татым туз» аңгемесинде Келгинбай карыянын мекен, эл жөнүндө улуу сагыныч, кускалык менен жашап өткөн трагедиялуу тагдыры баяндалат.

«Майда толкундар» (1970) жыйнагына бир нече жаңы аңгемелер жана автордун башынан өткөргөн Кытайдагы элдик бийлик орногонго чейинки турмуштан баян кылган чыгармалары топтоштурулган.

«Шейшеп» аңгемесинде инисин чыдамсыздык менен күткөн аялга убакыт өтпөй, дүкөнгө кирген кишилердин баары эле ал жактырган гүлдүү шейшепти сатып алуу үчүн келгендей сезимин автор чеберчилик менен ишенимдүү чагылдыра алган. Каармандын жасаган аракетин, жандалбасын, «кыя-

¹ Саспаев А. Гүлкайыр. – Ф.: Кыргызстан, 1966. 5-бет.

натчыл» ой-тилегин сынга алууга мүмкүн эмес. Натыйжада жазуучу кыска эле убакыттын ичинде каармандын психологиясын реалдуу талдоого, адамдын ички сезимине сүңгүп кирүүгө жетишкен. Турмуштагы жөнөкөй, кичинекей эле деталды, мындайча айтканда турмуштун бир үзүмүн алып, ошонун негизинде жалпылоо, синтездөө аркылуу көркөм чыгарма жаратуу Саспаевдин аңгемелиринин ички сыры десек болот.

Ал эми «Сарала ит» аңгемеси (Ала-Тоо», 1963, № 12) жарыялангандан кийин адабий чөйрөдө бир топ талкууларды, талаш-тартыштарды жаратып, айрым бир сын-пикирлер жазуучунун чыгармачылык тагдырына залакасын тийгизбей коймок эмес. Аңгеменин жарыкка келиш мезгили учурдун талабына ылайык ар бир жазуучунун көйгөйдөгү оюн, турмуш чындыгын ийне-жибине чейин чагылдырууга бекем чек тургандыктан, чыгарма жогорудагы аты аталган жыйнактарга киргизилбей, кийинчирээк «Татым туз» (1979) жыйнагына «Жашоо жөндөмү» деген ат менен кирген. А.Жакыпбеков: «Сарала ит иттигин кылды, көп чатак чыгарды. Жакшылыгы – кыргыз «интеллектуалдарынын» өз деңгээлин көрсөттү. Ошол «Сарала иттен» кийин Э.Хэмингуэй түгүл, Фицжеральд, Жойс сыяктуу улуулардын ойлорун түшүнө баштадык. Кафка менен Цвейг куйрукта калды»² – деп айткандай А.Саспаев дүйнөлүк адабияттын, маданияттын тажрыйбасынан таасирленип, пайдаланып, аларды өз чыгармаларында ийгиликтүү чагылдыра алды.

А.Саспаевдин каармандарын оң же терс деп бөлүп айта албайсың, анын чыгармаларында көнүмүш болгон терс каармандар жок десек да болот, албетте, адамдын мүнөзүндөгү айрым кемчиликтер бар, бирок, ошол каарман өз кемчилигин сезип, уялып калат. Анын каармандарына кара өзгөйлүк, кара ниетчилик, өзүмчүлдүк, ичи тардык, жек көрүү ж.б. мүнөздүү эмес, каармандардын көпчүлүгү жан дүйнөлөрү кенен, түшүнүктүү адамдар. Каармандардын турмуштан алган орду жана ага карата көз карашы бар.

² Жакыпбеков А. Дервиш // Кыргызстан маданияты. – 1989. 29-нояб.

Айылдык турмуштун жөнөкөй көрүнгөн көрүнүштөрүндө татаалдык, ал эми тескерисинче, татаалдыкты жөнөкөйлүк «уялап» жашырынып турганын көрө билүүсү – А.Саспаевдин эстетикалык-көркөм күчүнүн мааниси мына ушунда.

«Улгайгандар», «Мүрзөгө чейинки жолдо», «Кайнене», «Чөйрө» ж.б. аңгемелеринде айылдык чал-кемпирлердин ички дүйнөлөрү ачылат. Өмүр жолунда көп кырларды ашып, тажрыйбалары мол айыл адамдарынын кулк-мүнөздөрү, кыял-жоруктары, психологиясы, көз караштары, мамилелери ар качан да болбосун кызыктуу болору белгилүү. Мына ушул нагыз турмуштук окуя, көрүнүштөрдү сүрөткер адам, жаратылыш проблемалары менен байланыштырып, сюжеттик логикалык өнүгүшүнө карата объективдүү түрдө чыгарманын түйүнү чечилет.

Жазуучу 50–60-жылдар аралыгында негизинен аңгеме жанрында активдүү аракеттерди көрсө, ал эми 70-жылдардын орто ченинде өзүн эпикалык көлөмдүү арымдагы жазуучу экендигин көргөзүп, роман жанрында өз мүмкүнчүлүгүн сынап көрдү. «Парторг» («Тоо чабалекейи») адабий сында түрдүү көз караштардын жаралышын шарттаса, «Шашкеде кара туман» автобиографиялык романы окурмандын жазуучунун жеке тагдырына, анын инсан жана сүрөткер катарында калыптанышындагы окуяларга, кырдаалдарга болгон кызыгуусун чакырат.

А.Саспаевдин чыгармачылык өнөрканасында котормочулук өнөр чоочун эмес. Бул багытта ал бир катар тажрыйбаларды жараткан. Мисалы, Ахмед бинни Махмуд Югнеки, Ш.Убейд, М.Науме, Ф.Сверидов, М.Приев өңдүү акын-жазуучулардын, ал эми 2002-жылы кытай окумуштууларынын кыргыз адабияты, маданияты, тарыхы жөнүндөгү булактарын которуп жарыялаган. «Чыгышка назар» аттуу эмгеги анын котормочулук өнөргө жасаган мамилесин даана көрсөтөт.

А.Саспаевдин адабияттагы эмгеги жогору бааланып, Кыргыз Республикасынын Ардак грамотасынын, 1994-жылы «Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер» деген ардак наамынын ээси болгон.

ШАШКЕДЕГИ КАРА ТУМАН

(Автобиографиялык роман)

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

Окуучуларга түшүнүктүү болсун үчүн, романда баяндалган мезгил жана окуяларга чейин басып өткөн өмүр жолумду бир нече сүйлөм аркылуу болсо да эскерте кетүүм зарыл өңдөнөт. Мен Ысык-Көл областынын, Түп районунун Кең-Суу айылында төрөлгөм. Туулган жылым так белгисиз, билген адамдардын – маркум Токторбаев Асип жездемдин, Кыргыз Республикасынын Баатыры, Эл жазуучусу Сыдыкбеков Түгөлбайдын жана башкалардын тактоого аракеттенип болжоолоруна караганда, 1926 – 1929-жылдар аралыгында төрөлүпмүн. Атам Саспа Кең-Суудагы айтылуу аңчы, дарымчы, ага карабастан ошол кездердеги большевиктерден экенин маркум Кусейин абам (Карасаев) айтып берген... Атам Саспа каза болгондон кийин, 1930-жылдары энем эки баласын (мен жана Жүрсүн эжемди) алып, төркүндөрүнө кетет. Энемдин төркүнү болсо, айтылуу сан жылкылуу Сарыбай байдын небереси экен. 1930-жылдардагы коллективдештирүү мезгилинде энем да бай-манаптын тукуму эсептелип, жаңы уюштурулуп жаткан колхозго кабыл алынбайт... Материалдык жашоо шарты начарлап, ачарчылык боло баштайт. Анын үстүнө, Кытайга мурда качып кеткен туугандардын үндөөсү менен 1933-жылы Кытайга жөө-жалаңдап качып өтүпшүз. Кытай жергесине баргандан кийин да бизди бак-таалай күтүп турбаганын, биздин үй-бүлө уйгурларга жалданып күн көргөнүн азыр да жакшы элестете алам.

1944-жылы азыркы СУАРда гоминдандык кытайларга каршы Улут боштондук революциясы жүз берди. Азыркы кытай тарыхчылары ошол революция жөнүндө «Шинжиаң тарыхы» деген китепте мындай деп жазышат: «... ар улуттан турган эл массасы гоминдандык реакционерлердин террордук бийлигине жана ырайымсыз эзүүсүнө чыдабай уландуу козголушуп, каршылык көрсөтүштү. Иле, Алтай, Тарбагатайдан турган үч аймак революциясынын жалыны эң мурда 1944-жылы 2-сентябрь күнү Нылкы уездинде тутанды. Революциялык кыймыл тездик менен кулач жайып...15-ноябрда революциялык убактылуу өкмөт курулуп, гоминдандын реакциялык бийлигине көз каранды эместигин жарыялады». Мында айтылган убактылуу өкмөт өзүн «Чыгыш Түркстан Республикасы» деп атаган болчу. 1945-жылы Советтик Кызыл Армия Кытайдын чыгыш-түндүгүндөгү Япон милитаристтеринин негизги таянычы квантон (гуандун) армиясын талкалап, Манжурияга боштондук алып берди. Бул кырдаал кытайдын коммунисттик партиясы жетекчилигиндеги элдик революциянын жалпы багытта гоминданга каршы согуш алып барышына, 1949-жылы бүткүл кытайдын боштондукка чыгышына шарт түздү. Шинжиаң (Азыркы СУАР) Кытайдын бөлүнгүс бир провинциясы катары каралгандыктан, Чыгыш Түркстан Республикасы кытайдын коммунисттик партиясы жетекчилигиндеги Элдик өкмөттүн курамына кирүүгө келишим түзүп, Шинжиаңда ок атылбай тынч жол менен биригүү жүзөгө ашырылды. 80 миңге жуук гоминдандык аскерлер куралдарын тапшырып, айрым бөлүктөрү Эл Боштондук Армиясынын курамына кабыл алынды. Ошентип, Шинжиаң 1949-жылы 25-сентябрда гоминдандык бийликтен биротоло боштондук алгандыгын расмий жарыялады.

Бул роман мына ошол боштондукка чыккан күндөн тартып, 1962-жылы Мекеним Кыргызстанга келгенге

чейинки соңку он жылдык өмүрүмө арналып отурат. Ал эми 1933 – 1944-жылдардагы гоминдандык кытайлар бийлеген доордо жана 1944 – 1949-жылдардагы Чыгыш Түркстан Республикасы мезгилиндеги баштан өткөн окуяларды бул китепке кошууну ылайык көргөнүм жок.

1948-жылы жайында энем Бүбүгалий күтүлбөгөн жерден каза болду да, үй-бүлөдөгү бардыгыбыздын шайыбызды оодарып кеткенсиди. Турмушубуздуң начарлыгына карабастан, эптеп назир чырагын өткөрдүк. Биз ал кезде Текес уездинин борбору эсептелген Кызыл-Күрөө деген чакан шаарчада жашап турганбыз. Чыгыш Түркстан Республикасы курулгандан баштап бардык кат-чектер, мамлекеттик документтер уйгур, казак тилдеринде жүргүзүлө баштаган. Бул жагынан маалыматым бар болгону үчүн кызматка эртерээк аралашып, үй-бүлөнү асырап маянага ээ болгом. Бирок энем каза болгондон кийин эле ал жердеги жашоо өзүнүн кызыкчылыгын жоюп койгонсуду. Кайдадыр бир жакка кетким келет. Баарынан да окуп, билим алсам деген ички тилек, жан жеген дарт, жай алдырбаган эңсөөгө айланды. Менин колуман келбей турган байлык, уруучулдук көз караштар кадам сайын жолтоо болгонсуп, бардык нерседен тажатып бүткөнсүдү. Акыры жашым жыйырмага чамалап калганда, Кулжа шаарына барып келем деген шылтоо менен таякем (энемдин иниси) Тентимиштин күрөң жоргосун сурап миндим да, тобокелге бел байлап Кулжа шаарын көздөй жөнөп кеттим. Ушул кетишимден кайра кайрылбасымды өзүм да сезгем. Чырмаган торду тытып таштоом керек болду. Кыргыз салты боюнча кудалашып, аздыр-көптүр калыңын берип, күйөөлөп барып жүргөн он алты жашар колуктумду, иштеп жүргөн кызматымды, колумду караган үй-бүлөмдү «жерге уруп» баса берген элем. Бул менин өмүрүмдөгү биринчи булкунуп чыгуум болду. Акыры бир күнү ушундай иштегенимде гана жаным жай табарын билгем.

Кулжа шаары Чыгыш Түркстан Республикасынын борбору эсептелчү. Окуган, билимдүү деген азаматтар ушул шаарга топтолгон. Уйгур, казак тилиндеги гезит, журналдар да ушул шаардан чыгуучу. Казакча кабар, ыр жазып ошол басылмаларга да атым чала-чарпыт белгилүү болуп калган. Басылмаларда адатта, гоминдандык кытайлардын майда улуттарды билгенинче эзип, баш көтөргөн зыялыларды четинен изсиз жоготуп турган, кишилик укукту тепсенди кылган саясаттарын, адамдын аза бою тик турарлык кылмыштарын ашкерелеген материалдар жарыяланчу. Өзүнчө багыт алган бул рухий кыймылга билгенимче үн кошуп, уйгур тилинде кабар, казак тилинде ыр жазып турчумун. Ал түгүл «Инкилаби Шаркий Түркстан» деген уйгур тилинде чыгуучу гезитке Текес, Монгол-Күрөө уезддери боюнча атайын кабарчы да болгом.

Кулжа шаарына сентябрь айынын аяк ченинде келдим. Күрөң жоргону Кулжанын мал базарына алпарып саттым да, азын-оолак кийим алгандан кийин ылайыктуу окуу издөөгө кириштим. Бактыма жараша шаарда «Билим юрти» деген орто билим берүүчү окуу жайы ачылыптыр. Педагогикалык, медициналык, агрономиялык, мал чарбачылык багытындагы атайын бөлүмдөр уюштурулуп, шаардагы бардык мектептердин 6-класстан жогорку окуучуларын топтоптур. Чындыгында ошол учурда Чыгыш Түркстан Республикасы деп аталган мамлекетте «Билим юрти» бирден бир «жогорку» окуу жайы эсептелинет экен. Боштондукка чыккан Алтай, Тарбагатай аймактарынан да жогорку класстагы окуучуларды келтиришиптир. Окуу жайынын директору Арыкбаев Султанды кичине чагыман эле таанычу элем. Алыбай, басыз уруулары көлдө да, Текесте да конушташ болгону үчүн Султанды таяке дечүмүн. Ал киши Көлдөн барып Текесте жашап калган кыргыздардын арасында илим-билим артына түшкөн маңдай алды зыялылардан эле. Кытайча, орусча тилди жана жогорку математиканы

өздүгүнөн үйрөнгөн адам. Өзбекстандык математик Кори Нияздын ВУЗдарга арнап жазган калың окуулугун колунан түшүрчү эмес. Ал киши 1962-жылы май айынын аяк ченинде Кулжадагы Совграждандар коомунун төрагасы болуп турганында түрмөгө алынып, 1974-жылы Үрүмчүдөгү Бажаңху түрмөсүндө каза болгондугун кийин уктук. Окуу жайында дагы бир кыргыз мугалим, тарыхтан сабак берген Жумабеков Кызай да бар экен. Ал да мага таяке болот. Бул эки адамдын жардамы менен «Билим юртинин» казакча 9-классына кирип алдым да, окуйм деген тынч алдырбаган тилегимди орундаткансыдым. Сегизинчини бүтпөй тогузга кирип алганыма айрым уйгур мугалимдер нааразы экенин билдим. Психологиядан сабак берген мугалим, кокус пайда боло калган окуучу – мени көпкө карап, сурагылап ким экенимди билгенден кийин бир аз ойлонуп туруп: «Арыктан аттаганда да өз чамасына карабаса, сууга түшүп калышы мүмкүн!» – деген тамсилин айтты. Бирок күңкүлдөп жүрүшүп акыры тынчып калган өңдөндү. Директордун «тууганы» аларга жыландын куйругундай сезилсе керек. «Билим юрти» Советтер Союзунун орто мектептерге арналган окуулуктарын пайдаланат экен. Жаңыдан киргенимде бир аз жүрөксүндүм. Бардык окуулуктар казак тилинде болчу. Окуу жайындагы ар улуттун окуучулары ошол тилдеги китептен пайдаланышат. Окуй келе, дарвинизм (биология), адабият, психология, логика деген сабактар сүйгөн сабактарыма айланды. Билим алсам дегендеги чаңкоолорумду ушул китептер аркылуу кандырып жатканымдай сездим. Ал эми алгебра, тригонометрия, эстереометрия деген сабактар өзүмө үмүт артып, жогорку класстан орун берген Арыкбаев Султан жагынан өтүлгөндүктөнбү же ынтаа коё албадымбы, айтор, окуу аяктаганга чейин «түшүнө албаган» бойдон кеттим. Мектептин китепканасын кармап, жаштар союзунун уюштуруу бөлүмүн башкарып дегендей мугалимдерге да, окуучуларга да бат эле ара-

лашып кеттим. Математика жагындагы алсыздыгыма карабастан окуу аяктагандан кийин ошол эле окуу жайына мугалим кылып алып калышты. Бул жагындагы эмгек өзүмө таандык өңдөндү. Анткени Арыкбаев Султан кышында эле аймактык окуу-агартуу бөлүмүнө жетекчи болуп кетип калган.

Уйгур класстарга уйгур тилинде сабак өтөм, казак класстарга казакча өтөм. Жалаң кыздар окуган уйгур классы да бар. Булардын баары он беш, он алты жаш чамасындагылар. Бирок өздөрүн бойго жеткен бийкечтер катарында сезишип, ойлоно сүйлөшүп, сылык-сыпаа мамиледе болуулары келишет. Сураганда билбей калуудан катуу уялышчу да, көз жашын көлдөтүп коё беришчу.

«Кулжадагы чоң мектепке мугалим» болуп калганымды угуп, Текесте калган колуктуман кат келе баштады. Жашынын кичинелигине карабастан тетик, эстүү кыз эле. Катта: «Эмне үчүн бир келип кетпейсиз? Сизге да, мага да бир жолдош табылат деңизчи, бирок...» деген сөздөр бар. Кыязы, жаш кезде басып өтөр көпкөлөңдүктөн куру калбасам керек, келген каттарды окуп чыкканымдан кийин туш келди китептин арасына кыстара койчумун. Балким, ушул мүнөзүмдүн азабы чыгар, жашым отуз төрткө келгенде гана үй-бүлө күтө баштадым...

Кытайдын Элдик Боштондук Армиясынын алгачкы бөлүктөрү 1949-жылы окуп жүргөн кезимде эле Кулжа шаарына келген. Алар менен биринчи жолу дидарлашуум али да эсимде. Түшкө маал сабактан чыга келсек, бүт коридор бетмай, атыр, жыттуу сигареттин жытына толуп кетиптир. Полдо отурган, буюм салган баштыктарына сөөнө кыйшайган сары-жашыл кийимчен куралсыз аскерлер бирдеме талашып, кажылдашып эшиктен чыга келген бизди таң калган кебете менен карап калышты. Алдыңкы дем алышта эле булар жок болчу. Таң калуу жагынан биз да алардан кем калышканыбыз жок. Чындыгында, таң калууга караганда бизде түшүнбөстүк ба-

сым эле. «Булар кимдер? Кайдан чыга калышты?» – деп ойлондук. Чачтарын баш кийимдерине кымтыган жаш аялдар да отурушат. Анысы жарашып турат. Аялдары да пахталуу шым кийип алышыптыр. «Ой, тобоо, аялдар да шым киет экен э-э?» Алар көнүмүш гана бири-бири менен күлүмсүрөп сүйлөшөт. Табиятында сумсаюу, кабак чытуу дегендер эзелтен эле жок өңдөндү. Эмне үчүндүр мен аларды сазара көпкө карадым...

Кечинде жатак бөлмөбүздө отурсак, үч кытай жоокери жай басып кирип келишти. Биз аларга урмат көрсөтүп, ордубуздан туруп жылуу мамиле жасадык. Алар да бизге жылмая карашып, керебеттерибизге саал тартынгансып барып отуруп калышты. Бир минутадай унчукпай отургандан кийин, бирин-бири карап алышып, бирөө акырын тамагын кырып коюп, төшөктөрүбүздү көрсөтүп бирдемелерди сурагансыды. «Бул жууркан-төшөктөр өзүңөрдүкүбү?» – деп жатса керек деген ойго келип:

– Жыңфуды (өкмөттүкү), – дедим мен. Гоминдан кезинде гимназияда окуп жүргөнүмдө «мамлекет тили» деген ат менен кытай тилинен сабак өтүлчү. Эсимде калгандарынан айтсам керек.

Тигилер кытайча «жооп» алганына кубанышып, өз ара күлүшүп, козголо кетишти. «Жыңфу хао, жыңфу хао» (өкмөтүңөр жакшы) дешип бир нече кайталап жибершти. Карап отурсам, үчөө тең ишенчээк, жооп кичине балдарды эске салышат. Бир аз отурушту да, чыгып кетишти. Мен алардын мойну-башы, кийимдери таптаза жуулганын да байкадым. Сүйлөгөндө үндөрү да бир кызык, муңайым кыңылдагансыйт. Үнүн жасап чыгарып жатабы деп өңдөрүнө карасам, кыпындай да калптын жышаанын табалбадым. «Не деген момун адамдар!» дегенди эриксиз ойлондум...

Ошол учурларда чоңураак окуучулардын баарында эле көңүлдө көтөрүңкүлүк, өзүнчө эле бир эркинсинүү пайда болгон. Биз мурда көрүп жүргөн гоминдандык

кытайлар текебер, жергиликтүү элди көзүнө илбеген, турмуштары кадыресе бай келишер эле. Боштондуктан кийин келгендери аларга бардык жагынан окшогон жок. Сылык-сыпаа, муңайым, күлүп гана турушат. Жергиликтүү карапайым элге да зор урмат көрсөтөрү билинди.

Көчөлөрдө оор нерсе көтөрүп бара жаткан адамдын колундагысын ала коюп, болбой жатып үйүнө чейин жеткирип берчү. Мен да өзүмчө кубанып, «элдин боштондугу үчүн узак жылдар күрөшүп», акыры максатына жеткен адамдай сезине баштадым. Боштондук Армиясы келгенден кийин көп өтпөй Кулжанын Туура-Көпүрө деген кварталына барып, эшик алдында куралдуу солдат турган адаттагы эле бир дарбазага көңүл буруп калдым. Дарбаза каалгасынын эки жагына ак сыр менен сырдалган узун эки тактай салаңдата асылыптыр. Бирине кытайча, бирине уйгурча кара сыр менен: «Жуңго коммунисттик партиясынын Иле влаетлик комитити» деген сөздөр жазылган. Ал жерде бир нече минута жөн эле басып жүрдүм. Улам-улам тиги тактайларды сыймыктана карап коём. «Келди го акыры!» – деп тымызын кубанычка бөлөнөм. Ошол таасирдүү сезим, тактайлары менен куралдуу жоокер турган сүйкүмдүү дарбаза азыр да көз алдымда тургансыйт. Кытайдын коммунисттик партиясы жөнүндө биздин түшүнүгүбүз жокко эсе болчу. Чындыгын айтканда, компартияга деген ишеним Советтер Союзунун коммунисттик партиясынын кедей-кембагалдарга теңдик алып берип, өз учурунда адилеттүү бийлик жүргүзгөн иштеринин негизинде пайда болгон.

Кулжа шаарында 1949-жылдагы 1-Май майрамы өзгөчө өткөрүлдү. Бизге мурдатан эле «1-Май майрамы» жумушчулардын капиталисттерге каршы козголгон стихиялык же саясий кыймылдары менен тарыхтан тааныш болуучу. Москвада өткөрүлгөн 1-Май параддарын кинохроникадан көрүп жүргөнбүз. Кулжада 1949-жылдагыдай салтанаттуу майрамдоо биринчи жолу болуп отурат.

Андан мурда болсо, тар чөйрөдөгү чогулуштар менен гана эске алынар эле. Кытайдын элдик революциясы жумушчу табы гегемондук кылган бийликти тургузуу менен мамлекеттин бардык саясий кыймылы социализм багытында болору жарыяланган. Демек, 1-Май майрамы чыныгы түрдө бийликти жеңип алган эмгекчилердин өз майрамы эсептелинген. Майрам алдында парад өткөрүлүүчү аянтта куралдуу бөлүктөрдүн даярдык көрүп жатканын атайын барып, кызыга карап турдум. Ал кезде Чыгыш Түркстан Республикасынын Улуттук Армиясы өздөрүнүн формасын, куралдарын али да алмаштырган эмес. Топ-топ болуп аянтта отурушкан Кытайдын Эл Боштондук Армиясынын бөлүктөрүнүн жанынан өтүп бара жатып, бир нерсеге көңүл буруп калдым. Кыязы, чини жогору офицерлерден болсо керек, жоокерлердин кийиминен айырмаланбаган формачан салабаттуу киши отургандардын ар жерине бир талдан сигарет ыргытып жатыптыр. Сигарет түшкөн жерде отурган жоокерлер каткыра күлүшүп, жаш балдарча кара күчкө талаша кетип жатышты. Эзелери момпосуй ыргытып берген балдардын эле өзү. Офицер сигареттин түгөнгөнүн көрсөтүп, кабын ары ыргытканда гана чурулдак басылды. Мен эмнегедир шилекейимди жутуп коюп карап тура берипмин. Бир кезде турууга команда берилди окшойт, жоокерлер орундарынан эрине турушуп, катарларын жай тууралай башташты. Көнүгүү башталды. Улуттук Армиянын жоокерлери кол пулеметторун асынышып, сап-сап болушуп, бир кылка кийим менен трибуна алдынан тыкан, нары жандуу басып өтүп жатышты. Алардын артынан бир аз үзүлүш жасап барып керней-сурнайын тартып, шашылбастан ЭБАнын бөлүктөрү саал чубалжыгансып өтүштү. Жоокерлердин саптар аралык интервалы да так болбой бир аз сүйрөлүү пайда болгонсуду. Бул абал трибунада карап тургандарга көрүнө эле жаккан жок. Булар кайрадан өтүү башталганда андан бетер окшобой калды. Артында

калган жоокерлер трибуна алдынан жапатырмак чуркап өткөн болчу. Атайын карап тургандар эмес, бул өңдүү чачырандылык мага да жаккан жок. Көрүнүштө болсо да жоокерлерге тыкандык, кыраакылык, шайдооттук, темирдей тартиптүүлүк жарашат эмеспи.

Майрам жакшы өттү. Аскердик парадда ЭБАнын (Эл Боштондук Армиясынын) жоокерлери керней-сурнайларын таштап, жерди нык басып Улуттук Армиянын жоокерлериндей кайрадан тыкан өтүүгө аракеттенгенин байкадым. Торуна илинген чымынга чуркаган жөргөмүштү элестетип броно машиналар да өттү. Биз үчүн мунун баары айтып түгөткүс жаңылык. Майрамга арналып кызыл-тазыл жасалгаланган трибунанын төбөсүнө орнотулган зор репродуктордон бүткөн бойду чымыратып, Интернационал маршы ойнолуп турду.

4-май күнү Кулжа шаарындагы бардык жаштардын биринчи жолу митингиси болуп, бул да өзүнчө жаңылык болду. Мени президиумга шайлаганым жөнүндө Демократиялык жаштар союзунун шаардык комитети кат жолдоп, алдын-ала кабарландырган. Митинг башталарда «Жуши» (Төрага же президиум мүчөсү) деген кытайча эки иероглифи бар учу тилик кызыл жибек ленталарды сол көкүрөгүбүзгө тагып, сахнадан орун алдык. Мында, негизинен, кытайдагы 1919-жылы козголгон жаштардын «Төртүнчү май кыймылы» жөнүндө сөз болду.

1919-жылы 4-май күнү мамлекет ичиндеги думуктурган феодализмге, тышкы империалисттердин зомбулугуна ызаланган Бээжиндеги мектеп окуучулары эрөөл көтөрүп, бийликтин алсыз чириктигин ашкерелешкен. Чет элдик империалисттерге сөөнгөн өкмөттүн чиновниктери эрөөлчү жаштарды жүздөп түрмөлөргө камайт. Бирок кытайдын жумушчулар табы иш таштоо менен окуучуларды колдоого алат. Акыры, өкмөт эрөөлчүлөрдүн талабын орундатып, айрым чыккынчы мамлекеттик ишмерлерди ордуна алып таштоого аргасыз болот. Бул

жеңиш Кытай тарыхында эң бир жаркыраган рухий бурулуштун барактары болуп эсептелет. Мурдараак боштондук алган аймактарда 4-май кытай жаштарынын бирдикти, күрөштү, жеңишти даңазалаган майрамына айланып кеткен. Кулжа шаарында болсо, биринчи жолу майрамдалып отурат.

Боштондук менен кошо соода-сатыкта да жаңылыктар көбөйдү. Назик, нары кооз жасалган блокноттор, учуна шарик бекитилген ар кыл калемдер, кытайдын атактуу «Жиңшин» (Чолпон) маркасындагы учу никель калемдер, «Эл үчүн иштейбиз!» деген иероглифтер жазылган кызыл, кооз значоктор, раковиналардын кабырчактарына салынган жыттуу бетмайлар, көбүрүп чыга келүүчү тиш пасталары, жыты мурунду жарган сигареттер, чет элдик мыкты кол сааттар, бүктөмө тетиги бар тырмак алгычтар, термистер, кыздардын чачка кыстаргычтары, айтор, биз мурда көрбөгөн толуп жаткан кооз майда буюмдар соодагерлердин жеке дүкөндөрүн көз тартарлыктай көрккө бөлөп таштады. Баалары да анчалык кымбат эмес.

Алтын учтуу калем менен кат жазып, билегибизге швейцариялык кымбат сааттан тагынып, эрдибизге жыттуу сигареттен кыпчып жүрчү болдук.

Боштондук жарыяланып, Элдик Боштондук Армиясы келгенден кийин бир аз өтүп «Идеяны өзгөртүү» деген девиз алдыга коюлду да, бул кампания көп өтпөй эле ар кимибиздин тилек арманыбызга айланып кетти. Акыл-эстүүлүккө умтулуу бардык эле адамдарда табигый түрдө тымызын аракетте болот эмеспи. Таптык коомдо жашап, эс тарткан бардык адамдар дүйнөгө болгон эски көз карашын (идеясын) өзгөртүп, жаңы коомдо жаңы көз карашты, б.а., бийликке келген жумушчулар табынын көз карашын ээлеши керек деген моралдык-саясий маселе коюлду алдыга. Кийиндеп келе «Идея өзгөртүү» зыялылар катмарында гана эмес, коомдун бардык тарма-

гын камтыды. Коомдук мамилелерге, жашоонун сырына аздыр-көптүр үңүлө карап, жалпы эле кызыгуучуларга бул кыймыл укмуштай таасирдүү болду. Адамдар коомдогу өздөрүнүн ордун касалап, кармап көрө баштады. «Эмне үчүн?», «Ким үчүн?» деген суроолорду коюп, ар ким өзүнүн жалпы абалына байланыштырып жооп издөөгө аргасыз болушту. Мисалы, коомдун эң кичинекей мүчөлөрүн алалы. Окуп жаткан майда балдар: «Эмне үчүн окуп жатам?», «Ким үчүн окуп жатам?» деген суроону өздөрүнө коюп, ага жооп ойлонушат. Мансабы чоң кызмат ээлеш үчүн, кыскасы, өзүнүн жыргалчылыгын гана көздөп окуп жатабы же акыл-эстүүлүк менен билимин ашырып, алган билимин эмгекчи элдин керегине жаратуу үчүн окуп жатабы? Эгер жогорку биринчи идеяны максат кылып окуп жаткан болсо, албетте, бул көз карашты өзгөртүп, алган билимимди эмгекчи элдин пайдасына керектөө үчүн окушум керек деген идеяга, ойго, максатка келүү керек. Идеяны өзгөртүү дегендин өзү ушул. Идеяны өзгөртүүдөн качпас үчүн «Адам жана коом», «Жеке жана коллектив» деген өңдүү лекциялар дайыма окулуп турду. Лекциялар окулгандан кийин майда топтордо талкуулар жүргүзүлүп, ар кандай адам коомдон ажырап, жеке жашашы мүмкүн эмес деген корутунду чыгарылды. Робинзон Крузо тилге алынып, анын жалгыз аралда коомдон ажырап жашашы, биринчиден, коомдо мурда жашаган тажрыйбасы бар, экинчиден, коомдогу адамдар өндүргөн кемедеги буюмдардан, азыктан пайдаланды. Баары бир ал 28 жыл жалгыз жашаган менен коомдук нерселерден пайдалануу мүмкүндүгү болду. Адамдар өзү жашаган коомду өнүктүрүү үчүн эмгектенип, санаа сезимин жогорулатып, жаңы коомго өзүлөрүн ылайыктап жатса, жалгыз бир адам бул кыймылдын тышында, четтен карап турушу мүмкүн эмес деп талкууладык. Айсичи (кытай философу), Леонтьев дегендердин китептерин тытып окуп жаттык. Социа-

лизм курулуп жаткан өлкөдө жеке адам коллективге, азчылык көпчүлүккө моюн сунушу керек. Мунун саясий түзүмдөгү көрүнүшү – демократиялык централизм, ал эми анын турмуштагы көрүнүшү – жетекчилик болуу, пландуу түрдө жалпы талкуулоо, жалпы кабыл алуу, жалпы турмушка ашыруу, жалпы жооптуу болуу деп үйрөндүк. Мына ушул жоболордун бардыгы кандайдыр адилеттүү сезилип, дүкөндөргө толуп кеткен, жылтырап таң калтырган, ээмденүүгө кызыктырган буюмдардан алда канча баалуу, нары пайдалуу көрүндү мага. Бардыгыбыз эле чын жүрөктөн бул айтылган сөздөргө баш ийип, ошол багытта болууга умтулдук. Антпегендечи, эски коомдогу адилетсиз иштерди көп көргөн адамдар, өкмөт кызматкерлеринин ушундай туура багытта иш алып баруусун каалабай коймок беле. Кыймыл зыялыларга карата «Кадрлардын үйрөнүшү» деген наам менен жүргүзүлдү. Бирок ар кесип өз алдынча: «Окуучулардын үйрөнүшү», «Жумушчулардын үйрөнүшү», «Дыйкандардын үйрөнүшү» деген наамдар менен кетти. Акыры келип «Үйрөнүш» деген бир эле жаңы терминди колдонуп калдык. «Үйрөнүшкө барам» же «Үйрөнүштөн келатам» десе, ал өз кесиптештери менен бирдикте саясий окуу, идея өзгөртүү чогулушуна барарын же андан келатканын туюнта турган болду.

Окуп үйрөнгөн нерселер бойго сиңип, жүрүш-туруш, сөз аракеттерибизде өзгөрүүлөрдүн болуп жаткандыгын да билиш керек. Окуунун багыты, андан аркы уюштурулушу, албетте, ошого байланыштуу. Жакшы кийинип, жакшы тамак ичүү буржуазиялык ойдун жемиши деп карадык. Андай болгондон кийин жакшы кийинип жүрүү, тамак тандоолор өзүнөн өзү бизден алыстай баштады. Ал жөнүндө, ал түгүл, байкап сүйлөө зарылдыгы туулду. «Инкас топлаш» деген нерсе «Үйрөнүш» менен кошо эле келген. Анын мааниси бизче «Резонанс жыйноо» дегенди билдирет. Үйрөнүш тобунун жетекчилери

иштин кандай кетип бара жатканын жогоруга айтып туруу менен бирге резонанс топтоого да милдеттүү. Анын үстүнө «Жао пыңю» (дос табуу) деген сөз биздин мектепке келген кытай кадрларынын оозунан түшпөйт. Эл Боштондук Армиясынын ар бир жоокери чоң класстын балдарынан бирден «дос» күттү. Мени да бир кытай жигит жандап алды.

– Сен мага жергиликтүү тилди үйрөт, мен сага кытайча үйрөтөм, – дейт ал.

Досумдун өңүнө, аракеттерине карап отуруп өзүмчө таң калам. Эринүү, кыжырлануу деген жок. Бүткүл адамдардагы сабырдуулукту чогултуп туруп баарын ага менчиктеп берип салгансыйт. Жылмая күлүп, убактысын бөлүп, кытайча ыр жана оңой жазыла турган иероглифтерди үйрөтөт. А бизди болсо, кечки сайрандоолор, кыздар менен киного баруу азгырып турат. Анын үйрөткөн бир ыры «Катюша» жөнүндөгү орусча ырдын кытай тилине которулганы. «Орустун Катюшасы, согушта даңгыр жол ачты. Алга умтулуудан тайманбаган...» деген өңдүү сөздөр бар экенин кийин билдим. Ал дос, албетте, эмне кыймыл жасасам да билгидей жакын жүрдү.

Биздин окуган китептерибиз, көрүп жүргөн кинофильмдерибиз Советтер Союзунуку экенин, жүрүш-турушубуз да, бийлеген бийлерибизге чейин советтик адамдарды туурагансып көрүнгөнү кытайларга аябай жакты. Бардыгын Советтер Союзунан үйрөнүү керек, Советтер Союзу биздин улуу агабыз, Советтер Союзунун бүгүнкүсү – биздин эртеңкибиз дешти. Жалпы эле Советтер Союзу жөнүндө сөз боло калса, алардын айтар сөзү биздикинен алда канча көп, нары кызыктуу болуп чыгат.

Жаңы түшүнүк – таптык санаа-сезим биздин жеке сезимдерибизге да баш багып кирди. Сүйүү, махабат дегендерде таптык маани бар экендиги лекцияларда ортого ачык коюлуп жатты. Буга Павел Корчагин мисал катары алынды. Корчагин буржуйдун кызы Ританы

сүйүп жүрүп, акыры ал каалагандай максатта эместиги билинип калбадыбы. Демек, Корчагин өзү өңдүү революцияга берилген жоокер кыздардан сүйүшү керек эле. Жашоо шарты бир аз жогору болгон адамдардын не бир татынакай, жароокер кыздарына көз кырыбызды салбас болдук. Дүнүйөсү курусун деңизчи, боштондуктан мурда алар кол жеткис, асмандагы жылдыздардан эмес беле, эми, алар үчүн биз жылдызга айландык. Кыскасы, сүйүү сезимдерин иретке келтирүү толкуну жаштарда катуу ойлонууларды пайда кылды. Айрым кыздар жигитин колдон чыгарбас үчүн, эзүүчү тапка таандык болгон ата-энесинен, үй-бүлөсүнөн мамилесин үзгөндүгүн, мындан ары өзү туулуп өскөн үйүнө баспай тургандыгын жалпы чогулуштарда жарыялап да жатышты.

Деги, жаңы түшүнүктөрдү бойго сиңирүүдө, өзүбүз азаптансак да, бирөөнү сындап, ойлонто азаптансак да аны эч кимден көрчү эмеспиз. Убакыт өтө бул абал да өзгөрөт деген ой башыбызга келген жок. «Кытай аппак бир барак кагаз, ага каалаган иероглипти жазууга болот» деген сөз да чыкты. Бул төрага Маонун сөзү. Биз өзүбүздүн да «ак барак» экенибизди билбей, бул сөз мамлекетке карата айтылган сөз деп жүрүшпүз. Ошол учурда билген акылыбызга салып сараптап тымызын ойлонсок, айтылып жаткан нускоолордун, жаңдоолордун кыпындай да кемтиги жок өңдүү көрүндү. Баары чындык, баарын биз билүүгө, турмушка колдонуубузга татыктуу өңдүү ишеним пайда кылды бизде. Кат-сабатыбыз ачылган менен феодалдык, патриархалдык, дин үстөмдүк кылган коомдо жашаганыбыз, дүйнөнү ушул бойдон тура берет деген түшүнүгүбүз табигый түрдө жогорку абалга келтирди.

Эски коомдон сиңип калган көз карашты өзгөртүү деген улуу толкун селдей каптап, коомдун бардык катмарын кучагына алгандыгын жогоруда айтып өткөм. Биз эмес башталгыч мектептин окуучулары да узак жылдар эңсеген оюбузду турмушка ашырып, коомдук саясий

иштерге өздөрүнүн катышы бар экенин айтышчу болду. Тааныш адамдардын үйүнө барып калсак, балким, өзү-бүздү милдеттүү сезгенибизденби, сөзсүз, төмөнкүдөй суроолор менен балдарына кайрылчубуз:

– Кана, айтчы, – дейбиз баланы эркелете чакырып алып, – окуу, үйрөнүү жакшыбы?

– Жакшы, – дешет балдар ишеним менен күлүндөп.

– Жакшы болсо жакшы экен. Кана «Бешти сүйүүнү» түшүндүрүп берчи?

– Макул, – бала мурдагы позасын өзгөртүп, декламация айтууга камдангансып эки колун артына алат. – «Биринчи, Ата Мекенди сүйүү!» Мекенибиздин жери кең, эли көп, байлыгы мол. Аны заманага ылайык өнүктүрсөк, дүйнөдө алдыңкы орунду ээлешибиз мүмкүн. «Экинчи, элди сүйүү!» Бул, бардык байлыкты эл жаратат, тарыхты да эл жаратат, ошон үчүн аларды сүйүп, алар үчүн иштөө керек деген сөз...

– Токтой турчу, тарыхты эл жаратат дегенди түшүндүрчү... – деп билмексенге салабыз.

– Тарыхты эмгекчи эл жаратпаганда ким жаратат? Ушуну билбейсизби дегенсип күмөндүү карап алат, – таптык коомдо тап күрөшү, тапсыз коомдо табият менен болгон күрөш тарыхтын өзү да...

Баланын зор ишеним менен айтып жаткан өңүнө карап турасыз да, таң каласыз.

– Болуптур, аны түшүндүм. Үчүнчүсү эмне, улап кете бер...

– «Үчүнчүсү эмгекти сүйүү!» Адамды эмгек жараткан. Адамдардын жашоосуна керектүү бардык нерсе эмгек аркылуу жаралат. Эгер ким эмгекти сүйбөсө, демек, ал башкалардын эмгегинен пайдаланган мите! Эзүүчү тапка таандык адам болуп калат. Революция болсо, андай тапты жоёт... «Төртүнчүсү, илимди сүйүү!» Азыркы замандагы өнүгүү илимге гана сөөнөт. Биз окуучулар илимди сүйүп, жакшы окушубуз керек. Бизди билим алсын деп Элдик

өкмөт көп акча жумшайт. Биз алардын жакшылыгына илимди сүйүп, жакшы окуу менен жооп беришибиз керек. «Бешинчиси, коомдук мал-мүлктү сүйүү жана аны коргоо!» Өзүбүз отурган парталарга чийбөө, бычак менен кеспөө, көпчүлүк чогулуучу жерлердеги буюмдардын кыйрап жоголушуна жол бербөө өңдүүлөр... – Бала буларды айтып болот да, бир сыноодон өткөнсүп, өзүн жеңил сезет. Баланын али да жетилбеген акыл-эси тотукушту элестетет. Ушул эле балдар чоңоюп, алтымышынчы жылдардын орто ченине келгенде «Маданият зор революциясы» башталып, кичине балдар «Хуңшиаобиң» (кичинекей кызыл жоокер) деген эфемердик уюмга биригишип, куралдуу адамдардын колдоосу астында өздөрүнүн пионерлер отрядына, комсомолдордун, коммунисттердин баштапкы уюмдарына чабуул жасашып, мекеме эмеректерин талкалашып, кызматкерлерин уруп, эл душманы катары көчөлөргө сүйрөп чыгышкан. Бүгүнкү кытайдын басма сөздөрүндө бул мезгил «Солчулдук өкүм сүргөн жыйырма жыл» деген ат менен ачык жарыяланып отурат, ошондой эле кетирилген каталыктарын да жашырышпайт.

Дыйканчылык менен иришкен айыл кыштактарга «Жер арендасын кеңейтүү» үчүн жүздөгөн жаштар атайын курстарды бүтүрүп, топ-топ болуп кетип жатышты. Бул айылдагы жер ээлерине жасалган биринчи сокку болду. Кадрлардын жетишсиздигинен биздин мектептин жогорку класстын окуучуларынан да тартышты. Булар дыйкандар арасында чыныгы революциялык иштерди жүргүздү. Миңдеген жылдардан бери кембагал дыйкандарды баш көтөртпөй келе жаткан феодализмдин тамырына балта чапты.

Мал чарбачылыгы менен иришкен райондордо алды менен бай чарбачы, кедей чарбачы дегендей тапка ажыратуу саясатын жүргүзүп, кайрадан ал саясаттын жаңылыштык менен жүргүзүлгөндүгү жарыяланып,

түзөтүүлөр жүргүзүлдү. Биздин мектепте болсо «Үчкө каршы» кампаниясы башталды. «Үчкө каршы кыймыл» мындай түшүндүрүлөт: 1 – ач көздүк, паракорлук, кыянатчылыкка каршы туруу; 2 – ысырапчылыкка каршы туруу; 3 – бюрократтыкка каршы турууну камтыйт. Бул кыймыл, негизинен, бардык өкмөттүк аппараттарда, окуу-агартуу системасында иштеп жаткан кадрларга карата козголду.

Билим юртунда (биздин мектепте) бул кампания мугалимдер, окуучулар алдында мектептин директору өзүн өзү текшерип сыңдоосу менен башталды. Кез-кез мектептин ашканасынан кыянаттык менен тамак ичкенин, маянасына керексиз нерселерди сатып алуу менен акчаны ысырап кылганын, мектепте болуп жаткан айрым ысырапчылыкка жол бергенин, кээ бир маселени бюрократтык кылып адилеттүү чечпегенин фактылар келтирүү менен өзүн сындады директор. Мугалимдерден, окуучулардан сахнага чыгып директордон көргөн кемчиликтерин айтышып, сындагандары да болушту. Көк сактоо, арам ойлоо деген баарыбызда эле болгон жок. Иши кылып оңолсок экен деген гана тилек өкүм сүрдү. Кампания ушундайча башталгандан кийин класстар боюнча, мугалимдер коллективи боюнча өзүн өзү сындап текшерүүлөр кулач жайды. Күн сайын эки саат ошондой чогулушка катышабыз. Жаш мугалимдерде анчалык «маселе» жок дешип, кампанияны уюштуруп жүргөндөр биздин өзүбүздү текшерип сыңдоолорубузга анчалык этибар беришпегенсыйт. Кампаниянын объектилери – карт мугалимдер, директор, завуч, завхоз өңдүү адамдар деп каралды.

Шаарда тиричилик кылган адамдар – соодагерлер, кол өнөрчүлөр эркин кесип ээлеринин бардыгы майда буржуазия табына таандык болду. Аларга карата «Бешке каршы» кампания кулач жайдырылды. Анын мазмуну мындай: 1 – пара берип өкмөт кызматкерлерин сатып

алууга каршы туруу; 2 – налогдорду жашырып калууга каршы туруу; 3 – налогдорду уурдоого каршы туруу; 4 – эмгек күнүн толук иштебөөгө каршы туруу; 5 – мамлекеттик экономикалык жашыруун маалыматтарды уурдоого каршы туруу дегендик. Майда буржуазия табына таандык болгон ар бир кесип ээлери өздөрүнүн чөйрөсүндө чогулуш ачып, мына ушундай идея өзгөртүүнү алып барышты. Коомдо кампанияларга катышпаган бир да адам калган жок. Бардык адам, мейли ал кайсы катмардан болбосун бардыгы электен өтүп жатты.

Менин түшүнүгүмдө, көзгө көрүнүп, кол менен кармалбаган бир кудурет миллиондогон адамдарды өз эрки менен бир багытка каратып жана ага ошол кудуреттин өзү тилектеш, максатташ, сырдаш, муңдаш өңдөнүп турчу. Боштондуктан мурда такыба уйгурларды көрө жүрүп, бир эле убакытта (албетте, географиялык убакыт эмес) ондогон миллион адамдар Меккени бет алып, андагы Кабаны элестетип, маңдайларын жерге тийгизип, сежде кылып жатканын ойлоп, бир улуу кудуреттин бар экенине моючу элем. Кампаниялар кезинде ошол өңдүү бир улуу күчкө андан артык болбосо кем моюганым жок. Баары көңүлгө конумдуу, эң бир майда-чүйдөсүнө чейин тыкан иштелип жатышы мына ушундай ойго алып келген.

Көп лекциялардын биринде «Акыл-эс боштондугу» маселеси алдыга коюлду. Биз саясий жактан боштондук алыпшыз, бирок акыл-эсибизди боштондукка чыгаралган жок экенбиз. Акыл-эсибизди чырмаган буржуазиялык салт-санаа, феодалдык жана башка да эски түшүнүктөр мээбизди чиритип, Эл үчүн астейдил иштөөгө жолтоо болуп жатканы айтылды. Акыл-эсти мына ошол эски коомдун чириндилеринен боштондукка чыгарышыбыз керек, чыныгы акыл-эс боштондугу деген ошол. Бул албетте, акыл-эс коомдун аң-сезимдеги калдыктарына каршы козголгон кампаниялардын ийгиликтүү аякташына

зор жардамын тийгизет өңдөндү. Жаш, нары түшүнүгү терең болбогон кезде мындай кылдат комплекстүү иш алып барган мамлекет жөнүндө үч уктасам түшүмө да кирбеген болор эле...

* * *

1951-жана 1952-жылдары «Билим юртундагы» окуучулар каникулга тарары менен Иле аймагы боюнча мугалимдердин «Үйрөнүш» курсу удаа ачылды. Биз бул үйрөнүшкө да катыштык. Мектебибиз кайрадан топураган адамдардын уюгуна айланды. Курс мөөнөтү эки айлык. 1951-жылдагы курста мугалимдер чоң алты отрядга бөлүндү. Мен экинчи отряддын жетекчиси болуп белгилендим. Кыязы, курстун жетекчилеринин купулуна толо бербесем керек, башка отряддын жетекчилери чогулуштарда көп сүйлөшөт, мен өтө эле аз сүйлөчүмүн. 1952-жылы ачылган курста мен жетинчи отряддын жетекчиси болуп калдым. Курска келген бардык мугалимдер 70-80 кишиден турган жети отрядга бөлүндү. Мага караштуу эң төмөнкү отрядда билими төмөн, айыл-кыштактардан келген, жашы улгайыбыраак калган мугалимдер топтолуптур. Булардын арасында мугалим болсом деп арыз берген, педагогикадан мүлдө кабарсыз «мугалимдер» да жүрөт. Курска кабыл алууда курсанттардын билим деңгээли териштирилген жок. Ошондой эле, педагогика илими жөнүндө курста бир ооз да сөз болгон жок. Негизинен, баякы эле «идея өзгөртүү» маселеси алдыга коюлду. Курстун ишин алып барыш үчүн биз тааныбаган ондогон кызматкерлердин мектебибизде пайда болушу, кампанияга бийликтин өзгөчө маани берип жаткандыгын билдирди.

Курсанттардын баары үйлөрүнүн жакындыгына карабастан, мектебибиздин жатаканасынан орун алышкан. Эртең менен саат алтыда туруп, мектеп алдында агып жаткан чоң суунун жээгине катар отуруп алып, бети-колубузду

жууйбуз. Курстун жетекчилери да биз менен бирге жатып, бирге турушат, бирге тамак ичишет. Булар Үрүмчүдөгү окуу-агартуу министрлигинен, жергиликтүү партиялык комитеттерден келген жооптуу адамдар экенин айтышты.

Кулжада жай айында саат алтыларда эле күн кыйла көтөрүлүп калат. Курс башталгандан кийин эртең менен суу боюна келсем, бардыгы кырка отуруп жуунуп жатышыптыр. Орун бошосун үчүн бир аз күттүм. Бир кытай мугалим сууну тиктеген бойдон өзүнчө кыялданып отурат, тышкы дүйнөдөн бүтүндөй ажыраган өңдүү, сол колунда паста менен тиш щёткасы, оң колунда оролгон махорка, анысы түтөп бармагына жетип калыптыр, сезер эмес. «Идея өзгөртүү» бечараны азыртан эле саруулата баштаган өңдүү. Балким, иштеген бир кылмышы бардыр деген ойго келдим. Гоминдандык жашырынган тыңчыларды ар жерден таап, кармап кетип жатканын гезиттен окучубуз. Ар жактан бирөө кокус катуу сүйлөп жиберди эле, тиги кадимкидей селт эте түштү. Мунусу андан бетер кызык туюлду мага.

Кечинде уюштуруу иштери боюнча бардык отряддын жетекчилери чогулдук. Уюштуруу ишин партиянын шаардык үгүт бөлүм башчысы кытай кадр алып барчу. Адатым боюнча дагы сүйлөбөй өткөрүп жиберешим мүмкүн эле, бирок бир казак жигит биздин отрядга тиешелүү «маселе» козгоп, сын угуп калдым.

– Бүгүн түштөн кийин жетинчи отрядга барсам, – деди ал активсинип эдирендей берчү неме эле, – жетекчиси көрүнбөйт. Айылдан келген казак мугалимдер «сакал-мурутту басыктырабыз» дешип, сакал-муруттарын алып жатышыптыр...

Төрдө отурган кытай жетекчиге тилмеч которду эле, элңдей түштү да:

– Дүйжаң (отряд башчысы) ошентип айткан болбосун?! – деп жиберди.

– Жок, – дедик тиги экөөбүз тең үн алыша, мен жокто ошентишиптир.

– Аны дүйжаң билеби?

– Билген эмесмин, – дедим мен. – Мен жокто...

– Ким дүйжаң? Дүйжаң баарын билип турушу керек. Дүйжаң ким? – деп жетекчибиз башка отургандарды карамыш болду.

– Мен.

– Бул жаман! – деп кайталады жетекчибиз өңүн суутуп. Мындай суук ыраңдын пайда болушунан эле сестенчүбүз. Көңүлүм дүмөктүү боло кетти. Бирок кудай жалгап, иш кайра козголгон жок.

Тышка чыккандан кийин алиги казак жигитке: «Өзүмө эле айтууң го, чогулушка салгыча» деген таарынычымды айттым. Ал эски сабакташым болчу. «Көрүп-билип туруп кантип айтпай коём, кемчилик өзүңдө» – деди да ары басып кетти.

Кытай жетекчинин аны угары менен элеңдеген себеби, мал чарба райондорунда «помещик» деген жарлык тагып, малдуу байларды «басыктырышкан». Чоң байларды тап катары жоюуда колдонулган сөз. Басыктыруу – «Жын-я» деген кытай тилинен которулган. Мааниси «басуу, тургус кылып жанчуу» дегенге жакыныраак. Курсанттар сакал-муруттарын алып жатышып бейпил ооздук менен азилдеше отуруп жаман угулуучу саясий терминди орунсуз колдонушкан.

Эртеси эртең менен мага караштуу курсанттардын баарын чогултуп алдым да, отрядыбызда байкала калып жаткан айрым кемчиликтер жөнүндө сүйлөдүм. Акырында келип сакал-мурутун «басыктырган» баатырларды ордунан тургузуп алып, андай сөздү өңү эмес түшүндө да эсине алгыс кылдым окшойт. Сакалдуу эле мугалимдер ооздоруна сөз түшпөй, өңдөрү качып, жаш балдарча коркконуна бир жагынан боорум ооруп да кетти.

Курсту ачуунун жалпы чогулушунда, курстун башкы жетекчиси Үрүмчүдөгү Окуу-агартуу министрлигинин орун басары Ма фамилиялуу киши трибунага жылмая

жай басып келди. Ал микрофонго жакындап, үнүн созо таштап сөзүн баштады. Шин-жиандын (азыр СУАР) беш жылдык планы, ачылууга тийиштүү мектептер, кабыл алынуучу окуучулар жөнүндө айта келип, бул курс, негизинен, мугалимдердин ошого ылайык «идеясын өзгөртүүсүн» максат кыларын, анын өзү машакаттуу иш экенин, ичкеридеги чоң шаарлардагы жогорку билими бар адамдардын баары «идея өзгөртүүнү» бир нече жолу кайталагандыктарын айтып өттү. Төмөндө өзүм жазып алган ал кишинин сөздөрүнөн келтире кетейин:

– ...Идея өзгөртүүдөн эмне үчүн коркобуз? Андан корко турган эмне бар? Эгер биз Эл тарабында туруп, Эл үчүн иштейбиз десек, идеябызды өзгөртүшүбүз керек. Эски коомдо жашап, азыр иштеп жаткан зыялыларга (интеллигенцияга) Партиянын төрт түрдүү саясаты бар. Биринчиси – өзүнө тартуу; экинчиси – союздаш болуу; үчүнчүсү – тарбиялоо; төртүнчүсү – өзгөртүү. Бул абдан туура саясат. Ким өзүн өзгөртсө, анын эки түрдүү пайдасы бар: революцияга пайдасы тиет, анан өзүнүн болочогу жарык болот. Биз сындайбыз деп кишилерди өлтүрүп албайбыз. Сын деле кишини өлтүрүп койбойт. Биз баарын түшүндүрөбүз, өзгөртүү жолун, эрежесин көрсөтөбүз. Балким, курсант жолдоштор өзүн өзгөртүүнү каалар, ишибиз оңдуу чыгар деп ойлойм. Мен бир нерсеге ишенем, биз туура жолду көрсөткөндөн кийин курсант жолдоштор өзүнөн өзү аракетке келет. Бизге да, өзүнө да жардамдаша алат деп ишенем...

Сөз ушундайча аяктаганда кол чабуулар узакка созулуп, клубду жаңыртты. Эртеси эле курсанттар көңүлдүү жүргөнүн байкадым. Суу боюнда саргара кыял сүргөн кытай мугалим да бирдемеге күлүп, жадырап жүргөнүн көрдүм. Тамак ичип жатышканда баары эле өз ара азилдешип, курулай күлүмүш болду. Такыба мусулмандарды чогултуп алып, күнөөдөн арылтуучу касиеттүү дайранын жээгинде турушуп: «Мына бул дайрага чумкуп

чыгасыңар да, бардык күнөөдөн сакат болосуңар. Кандай дейсиңер, мусулмандар? Аркы дүйнөгө күнөөлөрүбүздү ала кетсек болбос!» – деп бирөө үгүттөсө, эл тобокелге келип, дайрага чумкуур алдында күнөөдөн арыл-андан кийинки кубанычына алдын-ала кабылган адамдар өңдүү сезилди курсанттар.

Атайын даярдаган лекторлор (дээрлик кытай кадрлары) тарабынан лекциялар окулуп жатты. Коом, саясат, бийлик, прогресс, тап күрөшү, буржуазиялык сөз аракеттер дегендерди түшүндүрүп киргенде, мынчалык сөз табыларын ойлогон эмес экенмин. Ошондо да, биз майда жетекчилер, ушулардын бардыгы кол алдыбыздагы өзүлөрүн жаш окуучулардай кармаган курсанттар үчүн деген ойдо болдук. Ар бир лекция майда топтордо талкууланат, ар бир курсант алдыга коюлган маселе жөнүндөгү өзүлөрүнүн мурдагы көз караштарын айтып, өздөрүн сындашат.

Бир лекциядан кийин топтордогу талкуунун жүрүшүн билейин деп мектеп аянтында ар жерде топ-топ болуп отургандарга келе жатып төртүнчү класста окуп жүргөнүмдө уйгурча эне тилден сабак берген мугалимим Имин Афанди кокус алдыман чыга калды. Бул адам мага өмүр бою унутулгус из калтырган мугалимдеримдин бири. Кыр мурун, бакыракай көздүү, орто бойлуу, өңү кызгылт сары балжагай, дайыма жупуну кийинген кедей мугалим эле. Аны жактырбагандар «Имин чорук» деп кемсинте турган. Айткандай эле, кээде ал Сократ өңдөнүп мектепке жылаңайлак келчү. Он чакты баласы бар деп укчубуз. Ал өтүүчү сабакты саргара күтчү элем. Табиятты, мезгилди сүрөттөгөн уйгурча ырларды доскага жат жазып берер эле. Мен аларды дароо жаттап алчумун. Койгон баасынын аягына орус тамгалары менен «Ибдиминов» деп кол коё турган. Андан бери он чакты жыл өтө чыгыптыр. Карыптыр, мугалимдикти эбак таштап, менчик арабасы менен кире кылып шаарларга каттап турат экен. Аны

учуратканымда толкундануумду араң басып турдум.

– Вай, Ама-ан! – дейт Имин Афанди тулку боюма көз жүгүртө келип, – жигит болгон турбайсыңбы...

Мен ал кишини кубантайын дедимби же «жигит» болсом да өткөндү унутпаганымды билгизейин дедимби, айтор, уйгу-туйгу сезим бийлеп барып, өз кезинде ал киши доскага жазган ырдан бир куплет жатка айтып бердим:

Хан яйлак гүлин ачти йэр көкэртип,
Кыпкызыл, ала йишил бэйни ипек жип.
Саөрайду они учуп юзи конуп,
Мэс болуп өзин билмэй булбулла кип!

– Мына, мына... – ал эки жагын сыймыктана карап, абдан зейрек эмес белең. Төрт амалды балдарга жаздырып болгуча сен чыгарып да болчусуң...

Кезигишкенибизге экөөбүз тең катуу кубандык. Ошол күнү кечке чейин тымызын, бир түрдүү кубанычта жүрдүм.

Бактын көлөкөсүнө ыкташып, өзүлөрүн кандай сынга алуу жөнүндө тезис жазып отурушкан топтун жанына келип отурдум. Курсанттардын түшүнбөгөн жерлери бар болсо жооп беришим керек. Таранчы чымчыктар арык жээгинде нандын күкүмдөрүн терип жеп, кош аяктап, бышык, нары тыкан секиришет. Баштарын тез кыйшайта коюшуп, жерди кадала карашат. Эгер нандын каткан күкүмүн таап алса, тумшугу менен жерге жанчып, сактык менен кайра терип жешет. Куйругун чочоңдотуп, жебедей суурулуп, өзүнө өзү куулук жасап жүрүшкөнсүйт.

Орун басарым жаныма басып келди да, алтынчы топтогу Васил деген курсант түндө качып кеткенин кабарлады. Васил он жетилерге келип калган бала. Курска өз эрки менен келип кирген. Бардык курсанттар клубда лекция угуп, конспекти жазып жатса, ал тышка чыгып бактын көлөкөсүндө дердейип жатып алчу. Курстун бар-

дык кыймылын өзүнө тиешеси жоктой сезчү. Курстун жетекчилерин, кала берсе биздерди да жактырчу эмес. Бир күнү Васил катышкан топтун талкуусуна катышып калдым. Ошондо ал тескери карап отуруп алып, кара кычы коңуздун белине кыл менен жалбырак байлап, ага бир чымчым топурак салып коюп, анан коңузду коё берип ойноп жатты. Коңуз жалбыракты сүйрөп чуркап жөнөйт. Васил болсо араба айдап бара жаткансып: « Дрт-дрт, во-во..» – деп катуу үн чыгарат. Мен ага көзүмдүн кыйыгы менен гана карап отурам. Баарын жерге уруп таштап, мен да бир коңузду таап алып, Васил менен ойноп кетүүгө даяр экенимди курсанттар кайдан билишсин. Албетте, балага жакшы айтып, кээде сындап, курсанттардан калышпай үйрөнүүсүн алда нече кайталаганбыз. Анын баары текке кетти. Васил ошол бойдон кайра көрүнгөн жок. Курс башталгандан бери биздин отрядда «Сакал-мурутту басыктыруу» окуясынан кийинки көңүл бурарлык окуя эле Василдин жалакайлык кылып качуусу болду. Курстун уюштуруу бөлүмүнө барып, Василдин жалпы абалы, качып кеткендиги жөнүндө айтып жаздырып койдум. Делосун карап, кедей дыйкандын уулу экенин билдим. Айылдарда мугалим болуу жакшы, маянасы да жогору. Өкүнүчтүү!

1952-жыл. 19-июлдагы күндөлүгүмдө курсанттардын «үйрөнүш» абалы жөнүндө мындай жазылган экен:

«...талкуу кызуу жүрүп жатат. Мен отрядымдын экинчи тобунун талкуусуна катышып отурам. Алтынчы отряддын бир тобу бизге жакын отуруптур. Бул кошуна топ бирөөнү сындап жатат. Сыңдалуучунун кемчилиги эле талкуу жүрүп жатканда термосун ала келип, чай ичип отурат экен. Бул «кылмышы» үчүн ал пролетариат майданынан чыгып, буржуйлар табына өтүп, массанын пикирин четке каккан элемент болуп чыкты. Сыңдалуучу унчукпайт. Анын кебелбей отурганына башкалар андан бетер кыжырланышып, «буржуйдун» жанына катуураак

тие турган ачуу сөз издешүүдө. Чоңураак «саясий» айып тагып да көрүштү. Тиги «кыңк» эткен жок. Чайын ичип отура берди. Сындап жаткандар анын колунан чынысын тартып алалган жок, араларынан кууп да таштай алган жок. Акыры айтар сөз түгөндү да, сын берүү да токтоду.

Тегерек тартып отурушкан бул топтун ичинде бир эле аял бар. Чымын талаган баласын жанына жаткызып коюп, тиги чайчыл курсанттын иши бир жаңсыл болгондон кийин жазып алган тезиси боюнча өзүн сындоого өттү аял. Сүйлөп жатып баласынын көзүнө коно калган чымындарды жай гана коруп коёт. «Баланча аял жакшы кийим киет, мен эмне үчүн кийбеймин. Түкүнчөнүн үйүндөй эмне үчүн үйүмдү жасалгалабаймын? деген буржуазиялык идея менде терең жайгашкан экен. Мен эми, лекциядан кийин андай идеянын ката экендигин жакшы түшүндүм....» – деп сындады өзүн. Бирди төрөгөн жаш эле аял көрүнөт, көйнөгүнүн этеги жабылбай, кызыл дамбалы чыгып турат. Куйругун жерге коюп, ачылып калган этеги менен иши жок. Эки тизесине эки чыканагын сүйөп алып, бейкапар сүйлөйт. Анын маңдайында отурган кара мурутчан мугалим топусун чекесине кондуруп алып, бешмантын желбегей жамынып, чычкан аңдыган мышыктай тиги аялдын кызыл дамбалынын бүктөлгөн алаасын суктана карап отурат. Эркектердин аялдарга деген ач көздүгү бар дейличи, бирок тышынан караган адамга бул осол эле көрүнүш...»

Август айынын баш ченинде Борбордон, тагыраак айтканда, кытайдын батыш-түндүк аскерий районуна кишилер келип, Партиянын Шинжиан бюросунун кетирген каталыгы жөнүндө ар жерде чогулуштар өтүлүп, түшүндүрүү иштери жүргүзүлө баштады. Мал чарбачылыгы менен иришкен аймактарда улуттук салт-санаа, үрп-адатка, диний ишенимге болгон мамиледе каталык жүз бергени айтылды. Ал каталыкка «Шинжиан бюросунун солчулдугу» деген наам берди. Провинциялык партком-

дун биринчи секретары генерал Ван Чжен кызматынан алынып, ички Кытайга «куулду». Ал борборго баргандан кийин бир министрликти ээлегенин кийин уктук. Капеллиде, темир жол министрлиги болсо керек эле.

Курска келип лекция окуган адамдардын образдуу кылып сүрөттөгөнүнө караганда, кытай кадрлары мал чарба райондоруна барып «бөрк алып кел» дептир. Жергиликтүү улуттук кадрлар болсо, «бөрктү башы менен кошо ала келиптир». Кудай жалгап, кытай кадрлары бул кылыкка эч нерсе дебептир. Мына ушундайча, кытай кадрлары «теориялык» жактан, улуттук кадрлар «практикалык» жактан каталашып негизги бир концепцияларды бузушуптур.

Лекциядан кийин, мал чарба аймактарынан келген курсанттар талкуу жүрүп жатканда шилекейлерин чачырата сүйлөп жатышты. Саясий жаңылыштык убалдуу басыктыруулар алардын көз алдынан өткөндүгүн билдиришти.

Курс аяктаганда «Идея өзгөртүү» кампаниясы курсанттарга канчалык сиңгендигин ар бир адамдын өзүн сындоосу, мындан ары эл үчүн жакшы иштей тургандыктары жөнүндө берген убадалары менен өлчөштү. Курстун жабылуу чогулушунда, идея өзгөртүү кыймылы өзүнүн максатына толук жеткендигин канааттануу менен белгилеп өтүштү.

* * *

Мындан төрт жыл мурдагы «баарын жерге уруп» баса берүүмө себепчи болгон «Окусам!» деген жээликкемдин курту кайра тирилгенби же жашап турган чөйрөмдүн деңгээли мени канааттандыра албай калдыбы, кийинки кездерде, бир белгисиз тымызын нааразылык, баарынан зеригүү пайда болгонун өзүм сезип жүрдүм. Дагы жакшыраак билим алсам деген ой, кыязы, басым өңдөнөт. Кытайдын ички чоң шаарларына, Советтер Союзуна окуу-

чулар жөнөтүлө баштаган. Эгер ушул эки жердин бирине баруу мүмкүндүгүн колго келтире албасам, алдыда дагы башка бир көңүлсүздүк болуп кетчүдөй күмөндүү жүрчү болдум. Анын үстүнө, ошол эле сезимге кошул-ташыл эртең эле бир жакка кетчү өңдөнгөн мүнөз пайда болду. Мындай жеңил бааланбайын десем деле болбой эркимен тыш учуп-конуп калдым. Мектептин балдары каникулдан келип, сабак башталды. Бир күнү түшүмдө так маңдай чекемен кан атып чыгып, диркиреп дога жасап куюлуп жатканын көрүп чочуп ойгондум. «Кудай сакта-а! Бул эмнеси?!» – деп төшөгүмдө жатып катуу ойлондум. Неси болсо да көрөм, өлүп калбасам эле болду деген ойго келдим акыры.

Бир нече күн өткөн соң 16-октябрь күнү жашоо жолум бурулушка келип такалгандыгынан дарек берген бир учкун жылт эткенсиди. Эртең менен эч нерседен капарсыз мектепке келсем, окуу бөлүмдүн жетекчиси Насиров мага жылмая карап жакындады да:

– Бээжинге окууга барасыңбы? – дебеспи.

– Эмне жооп айтарымды билбей аптыгып туруп калдым. Жүрөгүм тарсылдап согуп, кулагыма угула баштады. Иштин жайын тактап билүүгө дармансыз калдым. Акыры, акылыма келип, окууга кетериме көңүлүмдө ишенич пайда болгонун сездим. Жакшы эле кайраттансам да үнүм дирилдеп чыкты:

– Барбагандачы, жакшылап түшүндүрүңүзчү?

Насиров көптү көргөн адам эле, менин абалымды, дилгирлигимди байкап, менин да салмактуу болуума үлгү болгудай токтоо сөзгө кирди. Бул адам азыр Казакстандын Уйгур районунда жашайт.

– Уйгур, казак, кыргыздан бирден бала Бээжинге окууга жиберилсин деген кагаз келди. Кыргыз деген соң сени эскердим эле...

– Анда... анда мен директор менен сүйлөшүп көрөйүн,
– дедим да Насировдун жакшы ниетине ракмат айтууну

да унутуп, шаша басып кеттим. Мага ишке ашпай калчудай жаман сезим шап эте калган эле.

«Билим журтунун» директору Ивзуллаев деген өңү негрдей кара, саал катаалыраак адам эле. Кабинетине кирип бардым. Дагы бир окуу бөлүм башчысы Чамей деген жайдары казак жигит отурган экен. Ал мени мурдатан эле жакшы көрчү. Боорукер жигит эле. Энтелей кирип келип экөөнү алмак-салмак карап туруп калдым. Алар менден сөздү көпкө күтүп калышкансыды. Ортодогу маегин токтотушуп мени тиктеп калышты. Акыры Бээжин маселесин ороюраак айтып салдым. Анткени мен окуучу эмесмин, мугалиммин да. Бээжин окуучулардан сурап жатпайбы! Сөздөрүм коошпогонуна карабай ушул мүмкүнчүлүктөн пайдаланып калуума жардам этүүлөрүн өтүндүм.

– Болуптур, – деди Чамей биринчи болуп жооп айтып, – сенин ордуңа бир мугалим табылса эле жиберели...

– Быйылча иштейтурсун, эмдиги жылы өзүм жиберем, – деди директор.

Ивзуллаев турпандык уйгурлардан болчу. Мени мектепке кабыл алган тууганыбыз Арыкбаев Султан Иле аймактык окуу-агартуу мекемесине жетекчи болуп кеткенден кийин анын ордуна келген адам. Саал катаалдыгына байланыштуу болсо керек, мага жамандык кылбаса да, эмне үчүндүр анын алдында өзүмдү эркин сезе алчу эмесмин. Бу жолу Чамейдин «болуптур» деген сөзү медет берди белем, бирден эле оозума эмне түшсө ошону айтып кирдим:

– Менин иштешим окууга баруу үчүн бекен? Мындан ары ушундай шарт болорун Кудай билет. Же, кыргыз баланын ордуна башка улуттан жиберсем дейсизби?... Уруксат этиңиз, мен барамын. Менин ошондогу абалым, кандайдыр бир жаныбар уясына жакындаган чымчыкты элестетсе керек, директор унчукпай калды. Чамейге жабыша кеттим да өзүмдүн ордума башка мектептин үч

мугалимин көрсөттүм. Алар менин ордума кубана келип алмак. Жибербей койчудай, көңүлүм тынчсыздана дагы эмнелерди коңурсутканымды азыр эстей албайм. Мектепте кыргыз окуучулары жок болчу. Бир-экөө бар эле, азыр айылдарда иштөөгө кадр болуп кетип калышкан. Акыры ары айтып, бери айтып дегендей асыла берип, 18-октябрь күнү Бээжинге кетүүгө уруксат алдым. Үч баланын калган экөө өзүм окутуп жүргөн балдардан алынды. Анкета толтурулгандан кийин гана көңүлүм ордуна түшкөнсүдү. Ошондо да, анда-санда бирер кырсык жүз берип кеталбай калышым мүмкүн деген ой кылт келе калат. Ошентип, төрт жылдан бери үйүр алышкан мугалимдер, жылуу орундуу мектеп, жакшы шаар Кулжа менен коштошуп, 30-октябрь күнү Үрүмчүнү көздөй жөнөп калдык. Буга өзүм да таң калдым. Күтпөгөн жерден Кудайдан тилеп жүргөнүм колуна өзү келип түшүп берди. Бекер чабалактаган эмес экенмин, балким, адам алдын-ала сезерин өзү толук биле бербесе керек деген ойго келдим. Кетерде директор чакырып алып жакшы каалоолорун айта келип, М. деген уйгур кызы менен «романым» бар экенин, ал кыздын Бээжинде окуп жатканын, кыздын атасы өзүнүн досу экенин, баргандан кийин анын да жакшы окуусуна жардамдаш болушумду эскертип, кубандырып таштады. Бекер эле директорду жактырбай жүргөн экенмин деп ойлодум ошондо.

Үрүмчүгө үч күн жол басып араң жеттик. Үрүмчүгө баргандагы алган биринчи таасир жана биздин абалыбызды Тилеужан деген досума жазган катыман байкоого болот. Бул кат алды менен күндөлүккө жазылган, жиберилдиби-жокпу эсимде калбаптыр.

«Кымбаттуу досум, Тилеужан!

Сенден ажырап Үрүмчүгө жол тарткан күн Утай деген жерге келип кондук. Көрүүгө кумар болуп жүргөнүм – Сайрам көлү эле. Анын жээгинен кеч саат сегизде өттүк. Сол жагыбызда кара көк тартып бир түздүк жатты, жа-

нымдагылар ошону Сайрам көлү дешти. Жакшыраак көрүү мүмкүндүгү болгон жок. Эртеси Шиху деген шаарчага келип кондук. Нээ бир чөлдөрдү артка калтырдык. Манас шаарына жакындаганда улуттук боштондук күрөшүнүн кандуу салгылашуулары болуп өткөн жерлерди көрдүк. Жол четинде кумга аралаш кишинин куу башынын бир чекеси жатат. Мен аны «гоминдандык кытайдын башы» дедим. Ким билиптир, улуттук армия жоокеринин башыбы же карыганда окуймун деп каңгып кеткен бир кыргыздын башыбы, белгисиз...

Үрүмчү тазаланбаган, сасык жери көп, үстүн кара түтүн каптап турган шаар экен. Ичер суусу да кемчил өңдөндү. Узун кеткен бир эле көчөсү жакшы. Үйлөрү эки-үч кабат. Көчө жак дубалдары түрдүү сырлар менен сырдалган. Көк үйдүн түбүнөн өтсөң кызыл үйдүн түбүнө, андан ары сары үйдүн түбүнө туш болосуң. Көчөсү асфальт, ат араба көрүнбөйт. Жол тартып кыйналган жаныбыз провинциялык өкмөттүн мейманканасына барып: «Биз Бээжинге окууга баратабыз» – деп манчыркай орун алып, аппак төшөккө жатып жыргап калдык. Бирок эртеси эки убак чай ичип курсагыбыздын ачкандыгынан супсунубуз сууй түштү. Жанымдагылар көчөгө чыкканда: «Не деген жакшы!» – деп шыпшынышат. Институтка бардык. Ичи тыптынч. Студенттер эмнегедир күйпөңдөшүп жүрүшкөнсүйт. Көңүлсүздүктү оңой эле байкоого болот. Ал кишинин жүрөгүнө өзүнөн өзү жабыша кетет эмеспи...

Каттын уландысын бүгүн 7-ноябрда жазып жатам. «Жазып жатам» дегенде эки маани бар. Бири жазып отурганын билдирсе, дагы бири жатып алып жазып жатканын билдирет. Меники соңкусу. Ортодон бир окуя чыкты да, каттын уландысын жатып алып жазуума туура келди. Кечээ эртең менен зым керебетти солкулдата тура калып, столго келип сага кат жаза баштасам, мейманкананын кызматкери кирип, бир конверт таштап

кетти. Окусам: «Өлкөлүк өкмөт мейманканасы! Ушул балдардын жаткан күндөрүнүн акчасын эсептеп, өзүлөрүнөн төлөтүп алынсын» деген мазмунда жазылыптыр. Иле аймактык өкмөт бизге жол каражатын берген эмес, жолго өз акчаларыбызды жумшаганбыз. Эми мунун эки күндүк акчасын кантип төлөйбүз? Жашыра турганы жок, окуучуларды ушундай сандалтканына нааразы болдук. Кудай жалгап жаныбыздагы Шибе улутунан келаткан окуучуда акча бар экен. Андан карыз алып, мейманканадан кутулдук. Мейманкананын бир бөлмөсүнө бир сутка үчүн 22 миң доллар (жаңы акча чыгалек кезде гоминдандын кунсуз акчаларынан) алат экен. Дагы бир конуп калганыбызда эмне болорун элестете албадык. Арабыздагы бышыгыраак балдар кадрлар башкармасына барып дагы бир кагаз көтөрүп келишти. Анда биздин жатуучу жерибиз анык белгилениптир. Ошентип жууркан, төшөктөрүбүздү жонубузга таңып алып, заңгыраган мейманканадан чубап чыктык. Мындайда билгичтер, акыл айтуучулар көп чыгат экен. Кыжылдаша талашып көчөлөрдү эки сааттай кыдырып жүрдүк. Цыгандар бекер калсын. Анда-санда баруучу жердин адресин кишилерден сурап коёбуз. Кадрлар башкармасы бир барак кагазды карматты да тим болду. Баруучу жерибизге ошол күнү жетерибизге менде ишеним жок калды. Жүк көтөрүп темтеңдеп жүрүп абдан чарчадык. Түн да кирди. Үрүмчүнүн көчөлөрүндөгү жарык да күнүрт, үлбүлдөп араң күйөт. Күндүз табалбаганыбызды эми түн ичинде ач курсак издей баштадык. Акыры жүрүп отуруп барчу жерибизди таптык! Мунусу да мейманкана экен. Үйдүн полуна бышкан кирпич төшөлгөн, анын үстүнө саман, анын үстүнө бойро салыныптыр. Бут тартарга чама жок, кең бөлмөлөргө кыйшая кеттик. Мурдума самандын жыты келип, илгерки кырманда иштегеним эсime түштү. Мына ошол төшөлгөн бойронун үстүнө жатып алып, катымды улантып жазып жатам. «Жазып жатам» дегеним ошол. Бээ-

жинге окууга баруучу балдардын саны отуз экен. Азыр он бала жыйналдык, дагы жыйырмасы келүүгө тийиш. Биз ошолорду күтөт экенбиз. Хотенден, Кашкардан, Кара шаардан келет дешти. Арабызда төрт класстык билими барлар да жүрөт. Кандай окуу экенин барганда көрбөсөк азырынча белгисиз. Тамак абдан начар. Эки маал кытай капустасын (байсайды) майга куурат да, бууга бышырылган момо, күрүчтүн тузу жок сорпосун (митаң) берет. Азыр ичсең, азыр жок. Шаардын ашканаларында тамак кымбат, жемек-ичмеги каат шаар экен. Бул жактын эли он миң сомду бир түмөн дешет. Базарда «он түмөн, беш түмөн» дешип баа бычкан соодагерлер отурушат. Өзүң жакшы билесиң, бул өңдүү турмушта эмне кыларымды, анда-санда «кылт» эттирип коём. Кичине рюмка арак бул шаарда «арлаң» делинет. Анысы эски салмак өлчөмү менен эки сээр, бизче жетимиш беш граммга туура келсе керек. Бирибизден бирибиз карыз акча алабыз да «арлаң» жакка кайкайбыз. Бирок ал деле алдай алар эмес. Кыскасы, Үрүмчү киши зеригерлик шаар. Көчөлөрүндө биздин тилде сүйлөгөн киши өтө аз. Баары эле кытайча сүйлөшөт. Жалгыз гана радио уйгур тилинде кабар берет. Бир күнү зериккенимен көчөгө чыктым. Бирдемелерди ойлоп, башымды төмөн салып бара жатсам, көчөдөгү мамыга асылган репродуктордон: «Рус аяк оюни» – деп кабарлады да, кадимки мага тааныш «Барыняны» баян (трио) менен ойноп кирбеспи! Көңүлүм асманга көтөрүлдү. Достор арасында болсом, эбак ортого ыргып түшмөкмүн. Эсиме мурдагы отуруштар, достор түшө баштады. Менин бериле угуп турганыма карабастан пластинкадагы ийненин жолу кыскарып бара жатты. Баян күчөп ойнолуп барып, аягына да чыкты. Байкасам бир орундан козголбогон боюнча катып калыпмын. Ошондо башымды көтөрүп, Үрүмчүнүн көңүлсүз көчөлөрүн биринчи жолу көрүп турганымдай боло түштүм. Кетип бара жатып бир жакшы түш көргөндөй да болдум...

Кадрлар башкармасынын үчүнчү бөлүмүнүн жетекчиси келип биз менен маектешип кетти. Жылуу жумшак, күлүндөгөн жаш жигит. Эркин сүйлөп, муң-муктажыбызга күйүнгөндүгүн билдирди. Кем-карчтар жөнүндө блокнотуна жазып кетти. Ушул жуманын төртүнчү күнү сөзсүз жолго чыгасыңар деди. Бул жерде саат бештерде эле кеч кирет. Өзүбүз зеригип жүргөнүбүздөн болсо керек карта ойноого киришебиз. Ал күндүн кандай өтүп кеткенин сездирбейт. Үрүмчүдөгү бизден кеткен таанышбилиштерди да көрдүм, баары эле Кулжаны сагынышат. Кулжа шаарында бардык жагынан Советтик таасир күчтүү болгон эле...

Мындан аркы жолдордо эмне көргөнүмдү дагы жарармын, кош бол!»

* * *

17-ноябрь күнү Үрүмчүдөн Бээжинди көздөй жолго чыктык. Үрүмчүдө кадимкидей суук түшүп калган. Жол үстү чөлдөрдү жээктеп же какыраган сары тоолорду этектей жүрүп отурдук. Көз тартар табият кооздугу жок дээрлик. Анын үстүнө машинабыз улам бузула берип, Турпан шаарына чейин эле эки түнөдүк. Ноябрь айында да Турпан ысык экен. Анткени бул кадимки Турпан ойдуңу, деңиз деңгээлинен 154 м. төмөн. Мында да ичмек-жемек кымбат. Көчөлөрүнүн чаңы борпулдап, эшектин тушаарына чейин, бош сары топурак. Атактуу Турпан мунарасын барып көрдүк. Анча алыс эмес экен. Мунаранын ичинде буралып жогору кеткен тепкичтери бар. Киргенибиз жок, ичи караңгы. Мунаранын түбүндөгү сарайда чоң жалпак таш кыйшайып жатат. Ага кытайча жана арап жазуусу менен кат чегилген. Жазуулары эскирип, тамгалары билинбей калыптыр. Ошондо да, жазуу арасынан сегиз жүз түмөн (сегиз миллион) күмүш акча жумшалып, мунара тургузулганын эптеп окудум.

Тили эски уйгурча. Мунара кайсы жылы салынганы белгисиз. Таштагы жыл эсеби атайын чегилип, бузуп окулгус кылып коюлган. Мунаранын тулкусу зор, нары бийик. Түштүк тарабында бузулуп эбак талкаланган чеп (сепил), эски тамдар турат. Балким, өз кезиндеги феодалдык, хандык адилетсиздиктин гүлдөгөн уюгу болгон чыгар. Элдин айтымына караганда мунараны салдырган ээси аны жасаган устанын башын кыя чаап, кунун төлөгөн имиш. Анткени дагы башка бир жерде ушундай мунаранын тургузулушун каалаган эмес. Мунаранын түбүндөгү чоң бастырмага «Мөөтабар затлар» (даңктуу адамдар) көмүлгөн экен. Ошон үчүн ал жерге дааратсыз кирүүгө болбойт дешти. Биз даарат албай эле кирип, боз топуракка көмүлүп жаткан жерге чөгүп бараткан мүрзөлөрүн гана көрдүк.

Шинжианда мейиз, негизинен, Турпанда кургатылат. Ар бир үй мейиз жүзүмдөрүн кургатуу үчүн үйлөрүнүн төбөсүнө көзөнөгү көп калканчтарды тургузушкан. Ага каршы-терши ичке жыгач жаткырып, шиңгил-шиңгил жүзүмдөрдү асып койгон. Алар таза кургап, мейизге айланат. Көчөлөрүндө узун чепкенин жылаңач этине кийип, башына селде оронуп, эшекчен жүргөн уйгур абышкалар тез-тез кезигет. Желсиз өрөөн үп болуп, түш мезгилинде чыдагыс ысык пайда болду. Анын үстүнө, төрт тарабы аптап чагылышып мунарыктаган какыраган кызыл тоо.

Турпандын карыздарын да көрдүк. Карыз – бул сууну жер асты менен алып жүрүү. Уйгур тилинде ал «чуңкур» дегенди билдирет. Кудук казып суу чыгарат да, жер түзүлүшү апай төш болгондуктан, анын төмөн жагынан дагы бир кудук казып, эки кудуктун боорунан үңүп туташтырат. Жер эңиш болгон соң суу улам жер бетине жакындай берет. Андай кудуктан ондогону казылат да, төмөндөгү аңызга суу келтирилет. Турпандагы сугат иши мына ушундай жол менен ишке ашат. Карызды казгандагы топурагы тышка төгүлгөндүктөн,

бүткүл талааны чычкандын ийиндериндей төмпөк-төмпөк топурак каптап жатат.

Турпандан чыгып бир конуп Кумулга жеттик. Кооптуу деген жолдордон да өттүк. Кооптуу жол дегени жергиликтүү бандалар ары-бери өткөн машиналарды тоноп турган жерлер. Жолго чыгарда бизге он төрт машина кошулду. Дагы бир аскери машина беш солдаты менен колоннаны күзөтүп барды. Эч кандай кырсык болгон жок. Биз түндөсү да жүрдүк. Турпанды көздөй өтүп жаткан машина өтө көп. Эмне ташып баратканы белгисиз. Түн ичинде алыстан бүтүндөй бир шаар көчүп келе жаткандай көрүнөт.

Кумул (Хами) шаарында бир нече күн туруп калдык. Анткени Кумулдун ары жагында басмачылар аракеттенип жүрүшөт дешти. Басмачылар, бандалар дегени Кумул шаарынын түндүгүн ала жаткан Баркөл өрөөнүндө жашаган казактардын ичинен чыккан тентегирээк топ. Алар ондогон жылдардан бери бийликке каршы күрөшүүдө. Алардын бир кызык жери, караңгылыгы, өздөрүнөн башканы тааныгысы, билгиси да келбейт. Кандай бийлик орногону менен да иши жок. Иши кылып, өзүлөрүн тартипке чакырган өкмөт болсо эле ага каршы аттанышат. Кырк неченчи жылдары буларда америкалык кеңешчилер, жаңы заман куралдары болгон экен. Азыр алар жок. Басмачылардын бөлүктөрү арты-артынан келип элдик өкмөткө берилгендигин, мындан ары талоончулук кылбай тургандыктарын билдиришип жатышыптыр. Он нече күн мурда эле кырдан ашуун бир уруу басмачылар Кумул шаарына келип, куралдарын тапшырышыптыр. Биз Кумул базарына чыкканда «Басмачылар тээтигилер» – деп баштарын кир-кир жоолук менен таңып алышкан, сакал мурутчан казактарды көрсөтүштү. Мен атайын жанына басып бардым да салам айтып кол бердим. Жашы кырдтарга келип калган киши мага таң кала карап, алдымда турду. Көзү түлкүнүн көзүндөй жылтылдап турат. Бир аз сыймыктануу, эрдик

көрсөткөндүгүн билдирген кылык жоругу байкалат. Мен ал кишиге саал урмат көрсөтө сөзгө тарттым.

– Биз баарыбыз жети жүз киши болчубуз, – деди ал ары-бери жарк-журк эте карап, – Жетекчибиз Маозедунга кетти. Калгандарыбыз жакын жерлердеги өкмөткө өзүбүз келдик. Жакында баары келет го... Жолдон коркуунун кереги жок. Жолду тоноочулардын баары колго түшүп берди...

Мындай сөздөргө жергиликтүү бийлик ишене бербейт экен. Кыязы, бул өңдүү «буктурма» сөздөр мурда алда нече кайталанган болушу мүмкүн.

Шинжиан менен Гансу провинцияларынын чек арасында «Шиң-шиң-шиа» деген кысык бар. Ал биздин тилде «Горилла кысыгы» деген сөз. Жүздөгөн чакырымга созулган таштуу жылаңач адырлар ошол кысыкка чейин созулуп жатат. Гансу провинциясына баруучу, жалпы эле ички Кытайга баруучу жол ошол кысык аркылуу гана өтөт. Башка жол жок. Чыгыш Түркстан Улуттук боштондук революциясы жеңишке жеткенде: «Гоминданчыларды Шиң-шиң-шиадан ары кууп таштайбыз!» деген жоокердик ырлар ырдалган. Жети-сегиз сокмо тамдан турган ары-бери өткөндөрдү текшерүү пункту бар. Анда сакчы кызматкерлери бала-чакалары менен жашашат. Алтын, апийимдерди жашыруун алып өтүүчүлөрдү кармайбыз дешти сакчылар. Биздин машина тинтилген жок, адаттагы карапайым жүргүнчүлөрдүн ары өткөнүн да, бери өткөнүн да катуу тинтип жатышты. Бул кысыктан өткөн соң эле кытайдын ичкерисине жакындай бермекчибиз.

Жөөк-жөөк кылып айдалган аңыздары бар кытай, дунган кыштактары зарыктырып барып көрүнгөнүдү. Буга чейин Гоби чөлүнүн түштүгүн аралай кыйла жол бастык. Гансу провинциясында дунгандар көп. Эркектери узун кара чапан, кара топу, аялдары да узун кара кийим кийишет. Булар динге бек мусулмандар. Бул жерлерде

бир да дунган баласы кытай ашканасынан тамак ичишпейт. Мусулман ашканалары алыстан эле билинип турат. Дунган ашканалары сырдалган кичине кызыл тактайга «Чиңжин» (таза) деген эки иероглифти жазып, эшигинин маңдайына илип коюшат. Кийин өзүбүз да көндүк буга. Жол үстү шаарларда тааныш эки иероглифи бар тактайчаларды издейбиз. Ал сөзсүз дунган ашканасы болуп чыгат.

Ичкерилеп баратып кытай кыштактарынын бирине автобусубуз бир аз аялдады. Жол боюнда ашпурт сатып отурган маңыроо чалыш адамдардын жанына басып бардым. Акчанын кундуу экенин ошол жерлерге жеткенде сезе баштадык. Арзан ашпурттан алып, автобуска келсем, буттарына чокой тартынган төрт-беш кытай жигит тегеректеп, биздин балдарды аңырая карап турушуптур. Сүйлөшкөнүбүзгө ооздорун ачып таң кылышат. Жашы жыйырмаларга келген бирөө батынып басып келди да, кыяк тартып отурган балага жакын туруп калды. Бети-колу жуулбагансып кир көрүндү. Мурдунан да куюлуп, кичине балача улам шор тартып коёт. Ал кыякты кармап көргүсү келсе керек, колун созуп акырын кыякты сылап койду.

– Мындайды көргөн жок белең?

Тиги жаш балдарча башын чайкап күлүп, ары толгонуп кетти.

– Ме, тарт...

Кытай жигит дагы толгонуп алып кача жөнөдү. Шинжианда көрүп жүргөн гоминдандык кытайларыбыз билимдүү, маданияттуу келер эле. Ал эми мында көргөндөрүм аларга такыр окшобойт, баары карапайым, убайымчыл, маңыроо, жоош. Гоминдандык кытайлардын элди канчалык караңгы кармаганын ойлодум. Адам санынын басымдуу көпчүлүгүн ээлеген жүз миллиондогон кытай дыйкандары ушундай эле болсо керек, кытай коммунисттери мына ушул абалды жоюуга аттанган экен деп ойлодум. Кытайча «киши» деген эң оңой иероглифти жазып көрсөттүм:

– Окучу...

– Тааныбайм, тааныбайм, – деп ары карап, дагы күлдү тиги.

Жел аргыга теңселген жашыл тулаң, арчалуу төр, карагайлуу өзөн, жылгындуу өрөөн менен эми коштошконумду түшүндүм. Кулжадан берки Сайрам көлүнөн өткөндөн кийин жол жээгинен бир түп карагай көргөнүм жок. Какыраган чөл, жылаңач сары тоо, сейрек жуушандуу боз адырлардан, узактан узак чубалжып жаткан таш жолдон башка көз тартар табият кооздугу жокко эсе. Турпандан чыккан соң тоо дегичелик тоо да жок. Какыраган кызыл күрөң таштуу дөбөлөр ар жерде бой көтөрөт. «Горилла кысыгына» чейин адамдар конуш алган, суусу бар сары топурактуу жерлерде гана бак-дарактар өстүрүлгөн. Ичкерилеген сайын кытай шаарларынын баарында тең жашылдык жокко эсе. Жиу чуан (арак булагы) деген шаарга келип, биринчи жолу кытайдын эски сепилдерин (чептерин) көрдүк. Шаар бүтүндөй калың, нары бийик дубалдар менен курчалган. Шаар өскөндө сепилдин тышына да үйлөр салыныптыр. Бул шаар мага Үрүмчүнү элестетти. Көчөлөрү асфальтталбаса да текши кум төгүлүп, жакшы жасалган. Эски короо жайлар өтө көп. Үн чыгарып катуу сүйлөгөн адам жок, баары атайын адептүүлүктү сактап, буттарынын учу менен басып жүрүшкөнсүйт. Шаарда арзанчылык.

Жол үстү биз көргөн биринчи чоң шаар Гансу провинциясынын борбору Ланжу шаары болду. Европа стилинде салынган кооз, нары бийик үйлөр, асфальтталган кең көчөлөр бирден көзгө урунат. Эл көп, көчө кыймылы да татаал өңдөндү. Тарыхый музейге кирип, илгерки аскер башчыларынын калкандары менен жааларын, туулгасы менен темир топчулары шыгыраган соот кийимдерин көрдүк. Бул өңдүү тарыхый музейлер бардык эле чоң шаарларда бар экенин, кытайлар тарыхый экспонаттарга өтө бай келерин кийин билдик. Музейден чыга бериште

шаар үстүнөн атып түшүрүлгөн япондук самолеттун калдыгы, авиа бомбалар коюлган. Бул 45-жылга чейинки япондордун калтырган «белеги».

Биз Ланжу шаарынан туңгуч ирет поезд вагондоруна отуруп, батыш-түндүк кытайдын борбору эсептелген Ши-ан (Си-ан) шаарын көздөй жол тарттык. Эсептесем миң жарым чакырымдай жолду машина менен бир ай жети күн басыптырбыз. Ланжу шаарынан өткөн соң, ичкеридеги кытайлардын мамилесине, турмуш деңгээлине, жалпы эле өзүлөрүн кандай алып жүрөрүнө кызыга баштадым. Мага баары жакты. Ичкеринин кытайлары өзүлөрүн жогору кармоого урунган Шинжиандагы кытайлар менен жолдо көрүп келе жаткан жөнөкөй дыйкандардан таптакыр айырмаланып турду. Турмуш деңгээлдери жогору, мүнөздөрү өтө сыпаа, бүткөн бойлору акыл-эстен сомдолуп жасалган адамдардын арасына кирип бараткандай сездим өзүмдү. Данжу-Ши-ан темир жолу менен келе жатып бирден эле табият бейишине кезиге кеттик. Жолдун эки жагында кооз токойлор, жашыл бадал жамынган туннелдүү адырлар... Катаал Гоби чөлү эми алыста калганын билдик. Жолдо туннел өтө көп, коопсуздук жакшы жолго коюлбагандыктан айрым туннелдер үстүндөгү топурагын көтөрө албай урап, авариялар болуп турат экен. Тянь-шүй деген жерде туннел түшүп кетип, үч чакырым жолду тоо этектеп жөө басууга мажбур болдук. Жергиликтүү эл жүргүнчүлөрдүн жүгүн жөө ташып акча табышат экен. Жүгүмдү алты миң долларга кире кылдым. Кар жок болгону менен саал кара суук уруп турду...

* * *

Бээжин шаарына 13-декабрь күнү келип түштүк. Биз билим ала турган институт шаардын батыш жак четинде экен. Жалпы эле жогорку окуу жайларынын көбү ошол

жакка жайгашыптыр. Марксизм-ленинизмдин үрөнү өнүп чыккан атактуу Бээжин университети да ошол жакта. Биз окуй турган Борбордук Улуттар институтунун имараттары бүтүндөй кытайдын улуттук жөрөлгөлүү архитектуралык стили менен салынган. Фронтондорундагы ачекейлер, гүлдөр мыкты чеберлердин колунан чыккандыгы билинип турат. Имараттын төбөсүнүн бурчтары саал жогору көтөрүлгөн ажыдаардын башы же ошого түспөлдөш ачакейленген жыгачтар менен кооздолгон. Окуу корпустары, клубу, жатаканалары, ашканасы ал түгүл медпункту да ошол стилде салынган. Бирок биз Бээжинден жетерге жуук айрым корпустардын бурчтарынан жик кетип, пайдаланууга тыюу салынды. Бизди жатаканалардагы бош орундарга бөлүп киргизишти. Мен № 255-бөлмөгө бөлүндүм. Бир биринен айрып алгыс, мотурайган кара тоголок баладан алтоо жатыптыр. Арча жыгачынан жасалган керебет эки кабаттан, бир орунга эки студент жатууга тийиш. Жылмайып учурашып, билген тилимди иштетип өзүмдү тааныштырдым. Кыргыз дегенди билмек түгүл айтууга тилдери келбейт. Өздөрү болсо түштүк кытайдагы Миао, Йи, Хани, Дуң деген майда улуттардан экен. Мен кирип келгенде термостон бир кружка кайнак суу куюп кармата коюшту. Бул конокко деген сыйы. Аны ыраазылык менен үйлөп отуруп ичиш керек. Бир нече күн өткөндөн кийин күндүзү жатагыма киргим келбей калды. Жатарда гана кирем. Көбүнчө Шинжиандан келген балдар менен болом.

Бизден мурда Шинжиандан келип окуп жаткан уйгур, татар, казак балдары да бар экен. Алар менен, албетте, бат эле таанышып аралаша кеттик. Өң-түстөрү ар түрдүү майда улут балдары өтө көп. Чуркап ойноп, кагаз-калемин колтугуна кыска кичинекей балдар да жүрөт. Алар Тибеттен келген Заң (Таңгут) улутунан. Башка институттун тил факультетин бүтүрүп келген кытай студенттери да көп. Алардын бир бөлүгү аспиран-

турада окушат. Кыскасы, Борбордук Улуттар институту дегенибиз – тил, адабият, тарых саясий факультеттерден жана даярдоо факультети деген тил үйрөнүү кафедрасынан турган окуу жайы экен. Биздин арабызда кытайдын тили менен жазуусун жакшы билген балдар бар, бирок алар башталгыч гана билимге ээ. Ал эми орто билими бар биз кытайча билбейбиз. Институттун шартын түшүнгөндөн кийин орто мектепти бүткөн бир уйгур бала экөөбүз башка адистештирилген ВУЗга кирип, белгилүү адистикти ээлеп кайтууну көздөп, жардам берүүсүн өтүнүп Борбордук Улут иштери комитетине бардык. Бизди Абдырайым Айса кабыл алды. Биздин өтүнүчүбүздү канааттандырууга убадасын берди. Бул адам 1957-жылы Үрүмчүдө «Улутчул» деген атка конуп, айласыздыктан өзүн өзү өлтүрүштүр деген сөз тараган. Биз курулай аракеттениппиз, эгер башка ВУЗга кирсек биринчи курстан баштап эле лекциялардан пайдаланышыбыз керек болгон соң алды менен тил үйрөнүү керектигин ойлобоппуз. Мына ушул жагдай биздин даярдык факультетте кытай тилин үйрөнүп чыгып, андан кийин гана адистикке умтулуубузга аргасыз кылды. Болуптур дедик. Даярдык факультетте окуубузду уланта бердик. Аудиторияга киргенде парталарды аралай чуркап ойногон майда балдар менен кошо сабак алабыз. Неси болсо да тилге чабуулду баштадык. Кытай тилинин грамматикасы анча татаал эмес, кытайдын он миңдеген иероглифтерин үйрөнүү үчүн, албетте, толук беш жыл керек экенин билдик. Ар бир иероглиф бир бихуа (чийинден) тартып отузга жуук чийинди камтып турат. Буга көңүл бурганыбыз жок. Башкалар кытайлардын өзү үйрөнүп билген нерсени биз деле үйрөнүп биле алабыз дегенге келдик. Күн сайын 60-70 сөздү иероглифтери менен үйрөнө бердик. Бул жаштыктын жалындаган күчү эле. Пайдалануучу материалдар көп. Институттун китепканасы кыйла бай экен. Алматы, Ташкенде басылган уйгур, казак, өзбек

тилиндеги көркөм чыгармалар да жетерлик экен. Жалгыз кытай тилине гана жабышып албай, бош боло калганыбызда алаксуу үчүн башка китептерди да окуп жүрдүм. Батыштын жана орустун классикалык адабияты менен ошол учурда кененирээк таанышуу мүмкүндүгү болду.

Бээжинге келгенден кийин бир жекшемби күнү шаардын көчөлөрүн аралоого чыктык. Деги, ата-бабабыздан дастанга кошулуп калган Бээжинди көрүү кызык да. Шаар укмуштай чоң, айрым көчөлөрүндө гана трамвай жүрөт. Калган көчөлөрүндө автобустар, чехтердин «Шкодасы», Советтер Союзунан келтирилген «Пазиктер» каттап турат. Булардан башка менчик кире кылган жеңил кара түстүү машиналар самсыйт. Бул түсү кара машиналардын бардыгы дээрлик түтүндү кургак айдоо жолу менен ишке кошулган. Бензин кемчил. Мындай машиналардын ичтышы капкара, айдоочунун, белет сатуучунун кийимдери да кара, ал түгүл айрып берип жаткан белеттери да кара тамга менен басылган. Бээжин көчөлөрүнөн рикшаны биринчи жолу көрдүм. Артында эки орундуу отургучу бар велорикша, жөн эле киши сүйрөгөн рикшалар тынымсыз агылат. Алдуу-күчтүү жаш жигиттер мойнуна сүлгүсүн таштап коюп, боргулдана тердеп, лакылдай сүйрөп баратканын көрөсүз. Көчө-көчөлөрдө он чакты рикша кезек күтүп турганы турган. Бээжиндин айрым кварталдары тар көчөлөр, кара дарбаза, цементтелген киши бою кара дубалдардан башка эч нерсе жок. Шаар бир нече сепилдер менен курчалган. Эң ички сепил калың, нары бийик. Бийиктиги капелимде отуз метрден кем болбосо керек. Сепилдердин көбү чоң көк кыш плиталарынан тургузулган. Кийин шаардык өкмөттөн киши келип окуган лекциясына караганда, шаардагы бардык сепилдерди тышка чыгармакчы болсо, жүз платформалуу жүз эшелон жүз жылда араң ташып бүтүшү мүмкүн экен. Ошон үчүн көп орунду ээлеп турганына карабастан азырынча тынч коюуга токтом кабыл алышыптыр.

Бээжиндин Дуң аншычаң деген базары мага аябай жакты. Анда күн нурун берүүчү лампочкалар менен жарык кылынган сансыз майда дүкөндөр жайгашкан үстү жабык зор аянт. Ар бир дүкөндүн төрт тарабы айнек менен тосулгандыктан ичиндеги бардык буюм баасы менен төрт жагынан бирдей көрүнүп турат. Бул базарды сыгылышкан эл менен ийин кагыштыра жүрүп көпкө араладым. Фарфордон жасалган кичинекей кооз статуялар – Кудайларды, жомоктордогу каармандарды чагылткан. Колодон, күмүштөн, алтындын буусуна кармалган жезден жасалган буюмдар да көздүн жоосун алат. Анчалык деле кымбат эмес.

Ошол күнү кечинде Жаштар союзунун борбордук мектебине барып, «Тынчтык күндөрдө» деген советтик фильмди көрдүк да, баарыбыз дүрбөп Улут иштер комитетине жөнөп калдык. Анткени жекшемби сайын ал жерде дайыма бий кечеси уюштурулат дешти. Майда улут балдары деп бизди кайда барсак да сыйлашат, эмне айтсак орундап беришет. Эшик алдында турган аскерий посттор да, вахтадагылар да көп текшериппейт. Улуттук иштер комитетинин чоң залына эркин кирип бардык. Деги, майда улуттун балдары болгонубуз үчүн эле сыймыктанып жүрөбүз. Чакан оркестр улуттук обондорду, чет элдик ритмдүү күүлөрдү ойноп жатыптыр. Бийге түшкөндөр өтө эле көп. Кары-жашы аралаш бийлеп жүрүшөт. Баары адептүү, нары сүйкүмдүү көрүнөт. Бир кезде көз айнекчен кара чаар киши оң бутун алдыга чыгарып бийлеп келе жатканын көрдүм. Бээжиндеги бийлерде алды менен сол бутту чыгарып бийлешет. Тиги көз айнекчен киши бээжиндиктердей эмес, бизче бийлегени мени таң калтырды. Акырын сурасам, ал киши Кытай Эл Республикасынын төрагасынын орун басары Гао Гаң деген киши экен. Эмне үчүн бизче бийлеп жүргөнүнө түшүнө кеттим. Ал киши мурда Чыгыш-түндүк Кытай провинцияларынын партиялык жетекчиси болгон. Чыгыш-түндүк болсо, 1945-жылы эле Советтик Кызыл

Армия тарабынан Япондордон тазаланган болучу. Демек, Советтер Союзуна деген көз караш ал жерде биздикиндей эле болгон. Гао Гаң тынбай бийледи. Биздин кыздар кезек менен аны бийге чакырып турду, баарынын көңүлүн калтырбайт. Бул адам кийин партия ичинде фракция түздү деген айып тагылып, 1955-жылы КПКдан куулду. Башына түшкөн ишти көтөрө албай, өзүн өзү өлтүрдү деген да ушак тарады. Көп окуп билим албаганына карабастан өз кезинде колуна шамшар алып Гоминданчыларга каршы аттанган дыйкандар көтөрүлүшүнүн жетекчиси деп билчүбүз. Албетте, бул адам жөнүндөгү ак-караны ажыратуу кытайдын урпактарына таандык. Мен көргөндөрүмдү боюма сиңирип отура бердим, аз бийледим.

24-декабрь күнү кубанычка бөлөгөн дагы бир кечеге катыштым. Институттун администрациясы майда улут балдары арасындагы коммунист, жаштар союзунун мүчөлөрүн жыйнады да колдорубузга чакыруу билетинен бирден карматып, автобус менен бир жакка жөнөп калдык. Автобус туптуура эле Жуңнанхайдын дарбазасына келип токтоду. Жуңнанхай биздин Кремль өңдүү. Кытайдын Борбордук Өкмөтү, КПКнын Борбордук Комитети жайгашкан жер. Дарбазадан кирген соң эле ийри-муйру тарыраак асфальт жолго кабылдык. Жолду жээктей бирин-бири көрүп тургучалык аралыктарда куралдуу посттор коюлган. Хуайруңтаң деген клубуна жеткиче чакыруу билеттерибизди улам көрсөтө берип, зериккенибизден колубузга кармап алдык. Хуайруңтаң клубу тышкы көрүнүшү жагынан кытай стилинде салынганы менен ички жасалгасы абдан кооз экен. Съезддер, эң жогорку кеңешмелер ушул залда өтөрүн айтышты. Сахна сары кыжымы парда менен жабылган. Орундуктары кызыл баркыт менен тышталган, нары жумшак.

Мен ары-бери суктана карап отурганымда залдагылар дүрбөп орундарынын турушуп, кол чаап калышты. Сахнанын арткы эшигинен галстук тагынган, костюмчан жы-

лаңбаш орустар кол чаап кирип келе жатышты. Мындай кийим кийген адамдарды көрбөгөнүбүзгө канча болду. Кол чабуулар алды менен иретсиз болуп барып, кийин бир келки урула баштады. Овация жарым минутага созулгансыды. Баарыбыз кайрадан отурдук. Бээжинге келип концерт берип жүргөн Советтик артисттер дешти. Бүгүнкү сахнага коюлуучу спектакль да ошолордун урматына арналыптыр. Электрокоңгуроо алыстан шыңгырады. Баарыбыз сахна жакты карап калдык. Мына ошондо скрипканын назик үнү жай башталып барып өктөм көтөрүлдү да, мурдатан тааныш «Ак чачтуу кыз» музыкалык драмасынын увертюрасы ойноло баштады. Назик муң, андан ары болсо каргашалуу, үрөйлүү кайрыктар...

Сары кыжымы парда жай гана эки жакка жылып бара жатты. Алыстан кытай кыштагы көрүнүп турат, анын берки бурчунда кедей дыйкандын үйүнүн ичи көрүндү. Сезимди ушунчалык алдаганына таң калдым. Не деген искусство! Бул декорацияны сахнадагы көрүнүш деп ойлоого кишинин дити барар эмес. Артисттердин ойногону да айтарлыктай табигый. Ар бир акты аяктаганда советтик меймандар кол чаап, артисттердин чеберчилигин белгилей кетип жатышты. Адамгерчиликтен безген помещик, кыздын жардамсыздыгынан пайдаланып каалаганына жетти, атасынын өлүгү көмүлө электе орой атарман-чабармандары менен келип, кызды тартып алды да, жолго түшүштү. Бул кайгылуу сцена эң мыкты аткарылды. Андан ары кыздын төрөшү, качышы, эски ээн бутканада жалгыз жашап, чачынын агарышы...

Спектаклдин таасир эткени шончо, автобуска түшүп институтка келгенче катуу үн чыгарган бир да кишини көргөнүм жок. Баарыбыз эле шыбырашып сүйлөшүп калыппыз...

Күнү-түнү менен жалаң гана тил үйрөнүү жүрөккө тиер тажатмага айланып бара жатканына карабастан окуу улантылууда. Эки ай ичинде миңге жуук иероглиф

үйрөндүм. Мугалим доскага чыгарып иероглифтерди жаздырат да «беш», «беш плюс» деген бааларды берет. Деги ал кезде кытайдын ичкерисиндеги адамдар өтө эле мээримдүү келер эле. Чет элдиктердин запкысын көп тарткандыктан бири-бирине кайрымдуу экен. Окуйм деп Бээжинге келген майда улут балдарын өзгөчө боорукердик менен сыйлашчу...

Окуу жайындагы ушундай жакшы шартка карабастан, кийинчирээк Текесте жашаган үйүм, үй-бүлөмдөгү кишилер, өзүм өскөн салт-санаа эсиме түшө берчү болду. Эчкилик тоосунун этегиндеги чакан шаар Кызыл-Күрөө, адыры толгон аркар, кулжа, токою толгон илбээсин... Өзүмдү ошондогудай эркин сездим бекен? Кеч бешимде чабдар атымды жайдак минип, орокту колума алып, аңыздар арасына кетип калчумун да, арык жээгиндеги беде аралаш чөптөрдөн чиркейге талата жүрүп оруп, орулган чөптү узунунан таңчумун, анан чабдарга чөбүмдү арта салып, арыкка тартып минип алган соң кечки салкында үйдү көздөй жөнөр элем. Кандай эркин дүйнө! Чабдарымдын басыгы жакшы, башын анда-санда чулгуп коюп, чоң туяктарын жол таманына тапылдата таштап жүрүп отурчу. Үстүндө бара жаткандардын түшүп калбастыгын ойлогонсуп, арыктардан чебердеп өтчү. Улуттук Армиянын атчандары секиртип, аттарын үйрөткөн атайын жасалган кашаалардан чабдарым илинбей секирип өткөндө канчалык кубанбадым дейсиз. Кызыл-Күрөөгө этегин такаган Эчкилик тоосуна чабдарды минип алып партизандардын карабини менен далай ууга чыктым. Тоо-аска таш, кокту-колот, кийикке өңүп баруулар чексиз бактылуулукту тартуулаган тура! Анын кадыры эми билинип отурат. Бир кезде ошол эле турмушту таштап кете бербедим беле! Мына ушул өңдүү эби-сыны жок ностальгияга берилүүчү болдум...

Жакшы окуп жатасыңар деп бизди «шиао-жиа-ойүен» (кичүү мугалим) кылып шайлашты. Биз өзүбүз окуган

топтогу начар окуган балдарга жардам беришибиз керек экен. Кымбат баалуу чет элдик куртка, джынсы шым кийген, капкара коюу чачын сол жак чекесине жара тарап, аны жыттуу чач май менен жылтырата майлаган кара тору жаш Таңгут (тибеттик) жигит менин үлүшүмө тийди. Экөөбүз тең кытайча начар сүйлөйбүз. Бирок түшүнүшөбүз. Капелимде, атасы Тибеттин белдүү адамдарынан болсо керек. Тибет боштондуктан мурда Индия менен жакшы мамиледе болгон. Дини бир да. Ошол жактан алынып келинген швейцариялык эң кымбат сааттан колуна тагынып, бизге, кыргызча айтканда, мурундарын чүйрө карашат. Алардын тышы гана жылтырап турганын, ичтери көңдөй экенин биз да жакшы билебиз. Көбүнчө Тибеттен келип жупуну жүргөн, ак көңүл балдарды жакшы көрөбүз. Алар менен мамиле түзүп Тибет, Далай Лама менен Банчен Эрдененин салт-санаасы, жүрүм-туруму жөнүндө сурап калабыз. Бул экөө тең Будда жана Лама дининдегилердин тирүү Кудайлары.

Мага бекитилип берилген бала сабак даярдоону өзү жаткан бөлмөдө өткөрүүнү сунуш кылды. Макул болдум. Бөлмөсүнө барган соң, жигитим чоң күзгүнү маңдайына коюп, чачын бапестеп тарап отура берди. Аялдар кандай жасанса андан кем калуучу түрү жок. Суурмасынан чет элдик бетмай, атыр өңдүү туалет буюмдарын чыгарып сүйкөнө баштайт. Же бирөөлөр менен сүйлөшүп көпкө отуруп алат. Катуу талап коюуга болбойт. Түрүң курусун дейм ичимен. Убактым бекер кетип жатат да. Аудиториядагы үйрөнүү графигинде анын кызыл желекчеси баарынан төмөн. Бир күнү түшкү дем алышта класска кирип барсам, партанын үстүндө бир тибеттик кыз менен алпурушуп жатыптыр. Кийин сурасам, күйөөгө тиелек кыздарга бардык жагынан эрк берилген, ушундай салтыбыз бар, эч ким жолтоо болбоого тийиш. Күйөөгө тийгенден кийин тигиндей жолго өзү эле баспайт, анткени бизде ага-инилер биригип бир эле аял алмай адатыбыз

да бар, деген жоопту айтты. Анысын уккан соң биз да алардын секс иштерин этибар албас болдук. Бир күнү менин «окуучум» сабактан жана талапкер «мугалиминен» зериккенби, эми класста эле окусам кантет, азыр болсо, башым... – деп колун жогору көтөрүп тегеретип-тегеретип алды. Мен кутулганыма кубанып кете бердим. Дагы бир күнү ошол жигит сабакка саал кечигип келди да, үйрөнүүнү көрсөткөн графиктин алдына барып, эң төмөн турган өзүнүн желекчесин баарынан жогору сайып, артына бурулду да мага көзүн кысты. Анан барып ордуна отурду. «Көп болсо, Тибетке кайтарып жиберер, ал менин тилегим да!» деген кебете бар өңүндө. Анын бул кылыгына тибеттик балдар шарактап күлүп жиберешти. Сабак берип жаткан мугалим да, биз да байкамаксанга салдык.

Күндөлүктөн үзүндү:

«Бээжинде апрелъ айы. Бардык жыгачтар жашыл жалбырагын жайды. Өрүктөр кызыл, мала кызыл гүлдөрүн ачып үлгүрдү, арык жээктери көгөрүп аңыздарды күздүктүн жашыл маясы каптады. Бизге сабак жакшы өтүлүп жатат. Өзүбүз да, мугалимдер да ыраазы. Бүгүн менин «үйрөнчүк досум» Лу Чэн өзүнүн өмүр баянын мага уйгур тилинде айтып берди. Эртең мен ага өзүм жөнүндө кытай тилинде айтып бермекчимин. Досумдун айткандарын угуп, ката кетирген жерлерин оңдоп, кыйла турганыбыздан кийин аудиториядан чыгып келе жатсам, чачына ак кирген узун бойлуу кара жигит алдымды иймене тосуп:

– Сиз менен сүйлөшсөм болобу? – деди.

– Болот.

– Уйгурчаны үйрөнүңгө болобу? Уйгур тилинде бир эреже барбы дегип?

– Үйрөнүңгө болот да.

Ал өтө эле аянычтуу түр менен муңая башка жактарды карап алды.

– Деги эки жылда үйрөнө аламбы? Менин мээм бузулган, мага бир оңоюраак окуу керек эле. Уйгурча абдан кыйын да...

– Коркпо, – дедим мен күлүп, – Көңүл койсоң оңой эле үйрөнүп кетесиң...

– Мен по английский, по русский үйрөнгөн адаммын. Мен университеттен келгем. Менин мээм бузук, бузулду... – деп сөзүнүн аягына чыкпастан эле жаныман кетип калды. Сөз арасында «мен дунганмын» дегенди да кошту. Бул студент кийин көрүнбөй калды.

Казак тилинде «Аласталган Алитет» деген Тихон Симушкиндин романын окуп жатам. Абдан жакшы которулган. Чукчалардын өмүрү кызык сүрөттөлгөн. Каникул жакындап келе жатат. Жайкы эки айды кандай өткөрөбүз, китеп окуудан да зеригербиз...»

* * *

Февраль айынан баштап, май айына чейин Бээжинде суук шамал жүрүп, топурак учуруп, чаңы ызгып турат. Кара суук күчөп, көңүлсүздүк басат. Май айынан кийин гана шамал басылып, ысык башталат. Биз каникулда зериккенибизден чакан «оркестр» уюштурдук. Жогоруда айтылган Дуңаншычаң базарына барып ал жерге кокусунан түшүп калган бир балалайканы сатып келдим. Айтып жүрүп институттун акчасына гитара, америкалык мыкты мандолин да алдык. Алтайдан келген казак жигит гитараны да, мандолинди да жакшы ойнойт. Кийинчирээк баарыбыз эле ал инструменттер менен жакшы ойной баштадык. Концерттик номерлерди аткарып, асиресе татар обондорун жакшы ойнойбуз. Бизде татарча жакшы ырдаган балдар бар, кеч киргенде музыканын коштоосу менен институттун бир бурчун жаңыртабыз да жатабыз. Күндүзү болсо, жаныбыздагы жекелердин шарап саткан ашканаларында болобуз. Күжүлдөшүп, бук жазабыз.

Жергиликтүү кары кытайлар ашканага келип 60 граммдай арак алышат да, бир саат бою тыптынч отуруп, анда-санда арагынан ооз тийип коюшуп зорго түгөтүшөт. Биздин кызуу мүнөздөрүбүзгө, бапылдаган сөздөрүбүзгө, шарактаган күлкүлөрүбүзгө колдорун куушуруп таң кала карап отура беришет. Балким, кызуу кандуу балдар экен, ушундай да аңды-дөңдү карабаган, алабарман эл болот экен деп тымызын жактырбай отурушкандыр... Асиресе шарапты чоң стакан менен шыңгытканыбызга селее карашат. Биз ансайын адаттагыдан артыгыраак көрүнүүгө тырышабыз. Конфуций трактаттарын окуп, аны боюбузга сиңирген элдерден эмеспиз да. Бээжин университети менен Бээжин медициналык институтунда окуп жаткан Шинжиандык балдар Шандуң провинциясынын Чиңдао деген шаарына эс алууга барарын уктук. Институттун администрациясына айтып, бизди да ошолорго кошуп жиберүүсүн өтүндүк. Макул болушту. Баруучу балдардын тизмесин алып, жол каражатын төлөп берди. Бээжин – Жинан – Чиңдао багыты боюнча каттаган поездге билет алып жүрүп кеттик.

Чиңдао биздин тилге которгондо «көгүлтүр арал, жашыл арал» деген мааниде. Сары деңизге кирип турган Шандуң жарым аралынын чыгыш жагындагы деңиз жээгине жайгашкан порт шаар экен. Ушу кылымдын башында Герман империясы ээлеп турган дешет. Үйлөрүнүн көбү Европа стилинде салынган. Бак-дарактуу татынакай жашыл шаар. Бул шаарда дунгандар көп болгону үчүн бизди дунган жаштары чыгып тосуп алды. Тамак иче турган идиш-аяктарын да үйлөрүнөн алып келип, дунган ашмачыларды бекитип беришти. «Башкалар ичкен чыны менен мусулмандарга кантип чай берели» дегенди ачык эле айтышты. Деңиз жээгине жайгашкан № 1 орто мектептин жатаканасынан орун алдык. Деңиз тараптан күлүмсү жыт уруп турат. Эртең менен деңизди көздөй, түштөн кийин деңизден жээкти көздөй жел согуп

турат экен. Эртең менен деңиз тартылып, түштөн кийин жээктерге толо баштайт. Чыгыш жагына көз жиберсем, көк асман деңиз горизонту менен биригип, түз сызык пайда кылыптыр.

Шаар аралагыбыз келди. Бизди көчөгө ээрчитип чыккан дунган бала жашы элүүдөн ашкан бир адам менен мусулманча саламдаша кетти. Тигинин кийгени ак тенниска, көгүлтүр кыска шым, башында жука ак шырыган топу. Колунда өсүмдүк жалбырагынан жасалган желпигич. Бул адам шаардагы дунган мечиттеринин биринин имамы экенин билгенибизде күлкүбүздү араң тыйып турдук. Санын кызартып, кыска шым кийген имамды биринчи жолу көрүп отурабыз да.

Шаар кооздугу менен мага жакты. Көпкөк асман, оор козголгон кара көк деңиз, көз жоосун алган жашылдык, көчөлөрүндөгү дүйүм түркүн гүлдөр мени өзүнө багынтып үлгүрдү. Чиндао шаары түз жерде эмес, көчө транспорттору сайдан кырга, кырдан кыяга оргуп көтөрүлөт. Элинин мамилеси сылык-сыпаа. Кечинде деңиз жээгине эл өзүнөн өзү чогула башташат. Алар өздүк-көркөм чыгармачыл коллективдердин концерттерин же ачык жээкте ойнолуп жаткан кинофильмдерди көрүшөт. Түн ичинде бардык көчөлөр күзгүдөй жарык. Жээктеги борчук таштардын булуң-бурчтарында кыз-жигиттер деңизге суктана карашып, тымызын отурушат. Кечкисин жээкке чыгуу биздин да адатыбызга айланды...

Жакшы кийинип, кыздарыбызды ээрчитип жергиликтүү адамдарды аралап жүрсөк, баары бизди карашат. Арабыздагы татар, уйгур жигиттеринин өңү-башы тигилерге башкача көрүнөт. «Вайго жэн» (чет элдиктер), «Сулян жэн» (советтик адамдар) дешип, өтүп бара жаткандардын шыбырашканын угабыз. Кийинчирээк Шин-жиандан келгенибизди билишип, «Шүнди минзу» (бир тууган улуттар) дей турган болушту. Элдик дружиналар көчөгө биринчи чыкканыбызда: «Кайсы элдин гражда-

нысыңар, паспортуңарды көрсөткүлө!» деген суроолор менен да кайрылышкан. Студенттик билетибизди, институттун көкүрөк белгисин көрсөтүп жүрдүк. Жалпы эле биздин жүрүш-турушубуз, мамилелерибиз аларга таптакыр окшобой тургандыгын өзүбүз да сезебиз. Алар кандайдыр жылма келишет да, бардык ишти акылга салып отурган токтоо адамдардай көрүнөт. Кандай иш болсо да сөз менен, акыл менен чечишип жаткансышат. Биздин тез чечимге келишибиз, тез кыймылдашыбыз аларды таң калтырат.

Ачык күндөрдөн башка бүркөк, туман каптаган, деңиз бороону бууракандап долуланган учурлар да мага аябай кооз көрүндү. Мындайда коңурсуган деңиз жыты думуктуруп, муздак ным аралаш шор ачык денебизди каптап калгансыйт. Кайдадыр тереңде эбегейсиз зор үн күрүлдөп, бизге анын мерчемдүү гана бөлүгү угулуп жаткансыйт. Рифтерге немецтер тарабынан орнотулган автомат эскерткичтер туман каптары менен букадай өкүрүп риф барын кабарлап турат. Деңиз, туман, жаан, булут жуурулушуп асты-үстү билинбеген бир туңгуюк каптайт. Бийик дамбаларга урулган толкундар асманга чачырап, быт-чыты чыгат да чылпылдап кайра деңизге сорулат. Жаратылыштын улуу кудурети, адамдарга сес көрсөтүп эрөөл жасап жаткансыйт. Жаан тийбес коңулда ушул укмуштарды сааттар бою карап отура бергим келет...

Пляжда жыгачтан жасалган бийик кароол күркөсү турат. Анда сирена орнотулган турнабайы менен дайыма эки сакчы даяр. Сары деңизден жээкке жойлоп ууга чыккан акулалар деңиз бетинде анда-санда көрүнө калып, жалгыз-жарым арылап кеткен «суучулдарды» аңдышат экен. Жыл сайын акулалар өзүнүн үлүшүн алып турарын да уктук.

Биздин күндөрүбүз чыныгы эс алуу менен өтүп жатты. Кылар иш жок. Студенттер, мектептин жогорку класстарынын окуучулары биз менен таанышуу үчүн

келишет. Чала билген тил менен сүйлөшүп, үйрөнгөн-дөрүбүздү практикалайбыз. Кийинчирээк күн сайын эки сааттан кытай тилин окууну уланта берүүнү жолго койдук. Бош учурларыбызды көбүнчө деңиз жээгинде өткөрөбүз. Деңиз тартылганда кытайдын майда балдары кумдакка жайнап чыгышат. Деңизге белине чейин кечип барып, бир орунда туруп алышып, согончокторун кумга ыйкап киргизишет. Согончок катуу бүдүргө урунаары менен чумкуп, аны алып чыгышат. Чоңдугу кашыктын башындай раковиналарды ошентип жыйнашат. Албетте, анын эти эң мыкты тамак. Согончогуна ыйкап жаткан балдардын жанына барып мен да издештим. Кумга беш элидей согончок кирсе эле бүдүргө уруна кетет. Табылбай да калат. Бирок өтө эле көп өңдөндү. Балдар түш бешимде эле жарым баштык теришкенин көрдүм. Жээкке жакын борчук таштар арасынан зор жөргөмүштү элестетип, кыңая чуркаган крабдарды да теришет. Тирүү крабдарды асфальтка согуп, эсин оодарып оозуна сала койгон кичинекей балдарды да көрдүм.

Бээжинге баргандан тартып эле «ушүй» (түшкү уйку) деген адатка көнө баштаганбыз. Чиндаода түшкү тамактан кийин эки саат эзилип уктоочу болдук. Уйкудан кийин жуунуп-таранып, көчөгө сейилге чыгабыз. Деңиз жээгине барып ар кыл кемелерди, тынымсыз айланып учкан ак чардактарды, толкундар чайып аймалаган борчук таштардын бодуракай көрүнүштөрүн карап отурабыз. Суу жар ташка барып такалган жеринде эрине бүлкүлдөп, көмкөрүлгөн ак чараны элестетип өзүнчө жүргөн медузалар да кызык. Деңиз бетинен саал гана чыгып турган таштар жайнаган майда жандыктардын катып калган кабырчактары менен капталган. Жандыктардын ташка тийип турган жери таш менен таш болуп, түбөлүккө козголбойт. Бирок жогору жагы мурутчалардан турат да адатта козголбойт, толкун уруп деңиз суусу жая бергенде муруттарын ачып, суу агып түшүп кеткиче бир

нече сермеп калышат. Суу менен келген азык заттарын кармап калгысы келишет. Алардын эң чоңдору буурчактай, ортосун айлана эки-үч миллиметр келген жети-сегиз муруту бар. Муруттары жумшак, нары ийкемдүү.

Пляжда жекелердин чакан күркөлөрү көп. Арзыбаган тыйын алып, кийимдерди сактап, калканчта чечинүүгө мүмкүндүк туугузат. Деңиздин шору көп суусу кеңил-жээрге кирип чакатканына карабастан, толкундан толкунга калкып өтүп сүзүп ойнройбуз. Суудан чыгарыбыз менен ысык кумга көңүлдүү оонай кетебиз же ачык турган душка чуркайбыз. Бир нече тыйын алып, душтун ээси көбүрүп-жабырган самынын сүйкөп, кол жетпес арка жагыбызды жууп жиберет. Биз аны өөн көрдүк. Аркабызды жуугузуу аны кемсинтүү деп түшүндүк. Өзүбүз жууналы десек, күлүшүп эркибизге койбойт. Биз ичип жүргөн таза булак суулары өтө даамдуу экенин деңизден чыкканда биринчи жолу сездим.

Конокко келген бир тууган улуттун балдары зеригип калбасын деп экскурсияларга, айрым жогорку окуу жайларына алып барышты. Биринчи жолу Шандун университетинин студенттери менен жолугушуу өткөрдүк. Университет дарбазасынан жакшы эле тартиптүү тизилип киргенибиз менен ар бирибизди бирден кытай студенттер колтуктап, өздөрү билген жерлерге алып жөнөштү. Алар туш-туштан суроону жаадырып киргенде жооп берүүгө үлгүрө албай жаттык. Кайсы улут, саны канча, салт-санаасы кандай, дини, үрп-адаты, элдин негизги кесиби, жада калса кийимди эмне материалдан кийишерин сурашат. Өздөрү шашпай отуруп алышып университеттин тарыхы, андагы факультеттер, боштондуктан кийин кандай өзгөрүүлөр болгондугу жөнүндө айтышып жатты. Каникул болгонуна карабастан ошол күнү шаардагы студенттердин бардыгы чогулуптур. Көздөрүндө таң калуу байкалат. Бир аздан соң ээрчитип клубга келишти. Ажырап, адашып калган өзүбүздүн

балдарды кайра көрүп, күлүп жүрөбүз. Клубга кирери-биз менен эле ритмдүү музыка ойноло баштады. Көрсө, жаңкы бөлүп алып таанышуулар кандайдыр бир формалдуу чогулуштун ордун ээлептир. Билген-билбегенибизге карабастан, татынакай кытай кыздары бийге чакыра беришет. Биз өзүбүздүн кыздарыбыз менен өзүбүзчө бийлесек, алар карап калышат. Бизди туурап оң буту менен башташып, бийлейм дешип чалынып, күлүшүп бийлерин токтого коюшат. Кытай кыздары менен бийлесек аларча бийлейбиз. Биздин көп билерибизге да кызыгышат. Гитара, мандолин, балалайкабызды ала барганбыз. Уйгурча бийдин күүсүнө ойноп, клубду жаңырттып, улуттук кийимдери менен кыздарыбыз бийге түшсө кайра-кайра суранышып кумарлары канышпайт. Номерлер жарыяланганда инструменттерди ойноп жаткандардын улуту, аты жарыяланат. Уйгур, казак, кыргыз улуттарынын балдары ар кыл инструмент менен бир күүнү эркин ойногонуна таң калышат. Көрсө, алар биз чертип жаткан аспаптарды бир улуттун гана музыкалык аспабы деп түшүнүшүптүр. Бизде да ушундай улуттар бар экен да дешип, таасирленип көзүнө жаш алгандары болду. Биздин концерттерибизден кийин кайрадан бий, кайрадан аңгемелешүү... Түнкү саат он экиде гана араң коштоштук. Студенттердин ар бири бирден чет тилди эркин сүйлөгөнү мени абдан кызыктырды. Англис тилинде сүйлөгөндөр көп, орусча, япончо, французча билгендер аз. Бирок азыр орусча үйрөнүүгө киришкендер көбөйө баштаптыр..

Чиндаода, биздин ошол учурдагы түшүнүгүбүзгө таптакыр карама-каршы ойдогу адамдар менен да капысынан кезигишип калдык. Күндөлүктөн үзүндү келтирейин:

«14-август.

Биз үч бала (экөө Бээжин университетинен) Сунятсен паркынан түш мезгилинде кайттык. Күн ысык, жол алыс. Чиндао көчөлөрүндө кире кылып жүргөн фэзтон

арабалар бар. Биз алардын бирине сүйлөшүп түштүк. Эки кытай аял да отурушту. Бирөө узун бойлуу, саал бүкүр чалыш, жашы элүүдөн ашып калган, ак чачтуу, бети-башы шишимик тартып, уйкудан жаңы эле ойгонгонсуган аял. Дагы бири жапалдаш бойлуу, ичке келген, жашы отуздардагы, манжулардын узун көйнөгүн кийген аял. Бул аял жаш кезинде абдан өңдүү болсо керек деген ойго келдим. Биз кытай тилин эркин сүйлөй албасак да, алардын өз ара сүйлөшкөнүнө кулак салабыз. Алар бир аз кытайча сүйлөшө келип, андан ары англисчеге түшөт. Жанымдагы жолдошторум татар болгону үчүн Европа өңдөш келип аялдарды түрдүү божомолго салган өңдөндү.

– Силер кайдан келдиңер? – деп сурады жашыраагы.

– Шижиандан.

– Силер кыргыз эмессиңерби?

– Мен кыргызмын, бул экөө татар улутунан.

Аялдар англисче бир аз сүйлөшүп алгандан кийин жашыраагы ак чачтуу аялга кытай тилинде кыргыздар жөнүндө түшүндүрө баштады. Мен канчалык зээн койсом да, сөзүнө жакшы түшүнө албадым.

– Кыргыздардын жарымынан көбү Советтер Союзунда, азыраагы кытайда жашайт, ыраспы? – деди мага карап алиги жашыраак аял.

– Ооба.

Эки аял атайын эки тилге убактыларын бөлүп алышкансып, бирде кытайча, бирде англисче сүйлөшүлөрүн улантышууда. Кээде күлүп калышат.

– Бу киши, – деди жашыраагы беркини ээги менен жаңдап, – Италия, Франция, Англия, Африка, Америкаларда болгон...

Биз: «Охо-о!» – деп таң калымыш болуп өз ара күлүштүк. Алган тарбиябыз боюнча жогоруда аталган капиталисттик өлкөлөрдү жек көрчүбүз. Аялдардын бизди да, кытайлардын өзүлөрүн теңине албаган кебете билдиргени да бир жагынан кыжырыбызды келтирип

бара жатты. Ак чачтуу аял өзүнүн атасы мурда деңизчи болгонун, аны ээрчип Европага баруучу жолдордун баарындагы мамлекеттерде болгонун, акыры Америкада окуп келгенин айтып отурду.

– Ошолордун ичинен кайсы мамлекет жакшы экен? – деп сурадым.

– Америка жакшы, бизде «Американын айы да татынакай!» деген лакап бар. Ал абдан кооз мамлекет...

– Американын маданияты өтө жогору, – деп кошумчалады жашыраагы.

Бул аялдар өздөрүнүн көз караштарын айтып жатса да, бизге жат угулуп жатты. «Идея өзгөртүңүз» деген нерсе буларды жандап өткөн өңдөнөт.

– Америкада колунда барлардын турмушу жакшы, баары тең эмес да.

– Бекер сөз! – деди ак чачтуусу колун шилтеп, жумушчулар менен капиталисттерди ажыратып болбойт. Баары бирдей. Тигиндей сөздөргө ишенбеш керек.

Биз аялдардын акыл-эсине шектене карагансыдык. Капиталист менен анын колунда иштеген жумушчулардын бардык жагынан бирдей болуусу акылга сыйбаган түйшүңүк деп ойлодук. Аялдардан андан ары сөз сураганыбыз жок. Биздин тырчый түйшкөнүбүзгө карабай, картаң аял Американы шилекейин чубурта көпкө мактады. Биз өзүбүзчө сүйлөшүп, «Бул эки аял бизди канчалык акмак көрүп жатканын өздөрү да түйшүңбөйт» дедик.

Биз Чиндаода бир айга жуук эс алдык. Жер көрүп, эл көрүп дегендей, Бээжинге көңүл күйүз көтөрүңүз келдик».

* * *

Институтка келерибиз менен адаттагы окууга кириштик. Мугалимдерибиз жакшы. Көңүл койбой убакытты кетирип жүргөн балдарды шефке алып, жылуу-жумшак

мамиле жасап, жан-дили менен жардам берет. Бир ооз катуу сөз айтпайт. Кабагын да чытыбайт. Кытайдын байыркы философиясындагы «чыдамдуулук» жөнүндөгү трактаттарды окубай эле, эзип туруп китеби менен ичип-жеп боюна сиңдирип алышкансыйт.

– Тил үйрөнүү оңой иш эмес, бирок үйрөнүүгө болот. Кана, кайталап жазып көрчү, и-и... Мынакей жакшы жаза баштадың, эми унутпайсың... – дешет сабактан зеригип атайын тескери жазып отурган тибеттик балдардын жанына отуруп алышып.

Биздин Шинжиандык балдар камчы салдырбайт. Бардык жагынан өздөрүн эркин сезишет. Бул сабагын, жоопкерчилигин жакшы түшүнгөндүгүн билдирет.

Окуу башталып, эки ай өткөн соң даярдык факультеттен дагы эки жыл окуй турганыбызды жарыялады. Демек, кытай тилин гана үйрөнүп кетет турбайбызбы деген ой келди мага. Анткени эми дагы эки жыл мында окуу, андан кийин ВУЗда төрт жыл окуу мен үчүн кыйын эле болмок. Институттун бир келки турмушу да аз-аздан зериктире баштаган. Бээжин университетинин тил-адабият факультетинин кытай студенттери менен сүйлөшүп көрдүм. Кытай ВУЗдарындагы адабият факультеттери өтө оор, татаал экен. Кытай студенттердин өзү араңдан зорго окуп жүрүшкөнүн айтып зарлашат. Факультетте кытайдын антикалык адабияты, орто кылым адабияты, жаңы заман адабияты кеңири программада өтүлгөндүктөн, окуу барышында миңдеген, азыр колдонулбаган архаикалык иероглифтерди, ар доорго ылайык грамматикасын үйрөнбөсө, байыркы китептерди окуп түшүнө алышпайт экен. Байыркы кытай ойчулдарынын жазып калтырган бир гана иероглифин азыркы окумуштуулар ар кыл маани берип талашып жүрүшүптүр. Деги, кытайдын антикалык мурастарын системага салып бирдикке келтирүү узак мезгилди талап кылган татаал процесс өңдөндү. Байыркы булактарды окуп билмейинче, ада-

бият факультетинде окуу мүмкүн эместиги өзүнөн өзү түшүнүктүү болду.

Кытайда иероглифтерди билбей калуу, аны кимден болсо да сурап алуу айып эмес. Мугалимдердин өзү студенттерден сурап жүргөнүн да көргөм. Он миңдеген иероглифтерди эсте сактоо деген кыйын эле нерсе. Иероглифтердин эсепсиз көптүгү мына ушундай абалга алып келген.

Ишемби сайын клубда кино же ашкананын чоң залында бий уюштурулат. Биз көбүнчө бийге барабыз. Тяньзин, Шанхай шаарларынан келген студенттер да бийди жакшы көрүшөт. Алардын кыздары бийге дайыма жасанып келишет. Тыкан, нары тамашакөй. Бээжиндин кыздары өзүлөрүн эмне үчүндүр жөнөкөй кармашып, бардык мамиледе саясий сабаттуулукту биринчи орунга коюшат. Биздин балдар көбүнчө өзүбүздүн кыздар менен же Тяньзин, Шанхайдан келген кыздар менен гана бийлешет. Мүнөзүбүздө кандайдыр билинер-билинбес окшоштук бар. Кээде жакшы, жеңил бийлеп күлүндөп туруучу шанхайлык кыздарды талаша кетебиз. Алар да кытай жигиттерине караганда биздин жигиттерди жакшы көрөрүн байкайбыз.

Биздин балдар Бээжиндик кыздар менен таанышып, достук визиттер жолго коюлду. Алар советтик ырларды жакшы көрүшөт. Кезигишкенде эле ырдап бергиле деп жабыша кетишет. Бир уйгур бала экөөбүз билишибизче орусча ырдайбыз. «Солнце скрылось за горою» – деп башталуучу кызыл жоокер жөнүндөгү ырды жана «Кубан казактары» деген кинофильмдеги «Каким ты был, таким и остался» деп башталуучу ырды биздин «репертуарыбыздан» түшүрүшпөйт. Дуэтибиз аларга абдан жагат. Кайра-кайра сурашат. Биз да айтып берүүдөн эринбейбиз. Кинодогудан айрып алгыс экен, – деп келишет. Кыздардын ичинде Ваң фамилиялуу бирөө жакшы ырдайт. Өзү муңдуу көрүнөт, анысы мага жагат. Ичимен: «Сен

менин ашыгымсың» – деп коём. Японияга каршы согуш мезгилинде Малайзияга барган кытайлык жаш учкуч, бир малай кызын сүйүп калат, экөө пальма жыгачынын түбүндө деңиз толкундарын кызыктай отуруп, сүйүү жөнүндө маектешешет. Кийин учкуч согушта абада курман болгонун уккан кыз сагынычын, кусалыгын, арманын кошуп ыр чыгарат. Өздөрү сүйүү сезимдерин айтышкан пальманын түбүнө келип ырдап жүрөт. Акыры кайгысына чыдай албаган кыз өзүн деңизге таштайт. Тиги кыздын ыры ушул бактысыз кыз жөнүндө экен. Обону да, сөзү да, «менин ашыгымдын» үнү да өтө жакшы. Биз да аны кайра-кайра ырдата беребиз. Алар биздин жатагыбызга келсе, жакшылап күтө албайбыз. Адат болуп калган бир кружка кайнаган суудан кармата коюп, сөзгө салабыз. Алар бизди чакырганда сөзсүз кытай чүчпарасын (жиаозы) жасашат. Чечинип таштап чүчпараны түйүүгө биз да аралашып кетебиз. Көбүнчө Бээжиндеги кооз эс алуу жайларында болобуз.

Бээжинде улуттук архитектуралык ансамблдери бар «Ваншиушан» (миңдеген жылдар өмүр сүрүүчү тоо), «Байхай» (түндүк деңиз, көл), «Жуңшан гуңюан» (Сунятсен атындагы парк) жана башка да көп эс алуу жайлары бар. Бээжиндин батыш жагына жайгашкан Ваншиушан паркы кытай боюнча даңктуу. Мындан бир кылым илгери деңиз флотун курууга арналган мамлекеттик казынага аял император Ши Тайху ушул бакты салдырып, өзү эс алчу экен дешет. Жүз миңдеген дыйкандарды адам чыдагыс оор эмгек шартында кармап, түз жерди казып, топурагын бир жерге үйүп, тоо жасаткан имиш. Ал тоонун чоңдугу Ош шаарындагы Сулайман тоосунан алда канча кичине. Тоо капталдарына түрдүү жыгачтар отургузулган. Көркөм сарайлар салынган. Регент Ши Тайху тоонун башындагы падышалык сарайда отуруп алып, айдын кылайып чыгуусун өзгөчө зоок менен кароочу экен. Тоонун топурагы алынган чуңкурда суу толтурул-

гандыктан кенен-кесири көл пайда болгон. Көлдүн ортосуна атайын аралдар калтырып, алар мрамор көпүрөлөр менен туташтырылган. Айрым көпүрөлөрдүн узундугу 40-50 метрге жетет. Бассейндер, көлдө сүзүү үчүн даярдалган кайыктар бар. Биз музыкалык аспаптарыбызды ала барып, чоңураак кайык жалдап, көлдүн алыскы түпкүрүнө кетип калчубуз. Конокко келген кыздарыбыз бизди ээрчите жүрүп баарын көрсөтүп чыгат. Тамакаш саткан дүкөндөр көп. Эртең менен кирип, кечинде чыксаңыз да толук көрүп бүтө албайсыз. Тоого чыгуучу жолго таш плиталар төшөлгөн, жээктерине бийик өскөн арча тукумдаш жыгачтар катар тизилген. Өз кезиндеги кытайдын жарды-жалчы эмгекчилери кан тери менен тургузган кооз жай азыр өздөрүнүн бийлигине өткөн.

«Түндүк деңиз» паркында да бир нече чакан көл бар. Кыш күндөрү ал жерде чоң муз аянты пайда болот. Кышында коньки тебүү үчүн атайын Байхай паркына барып жүрдүк. Биз – институттагы майда улут балдары өзүбүздү өтө эле эркин сезе баштадык. Кулжадагыдай «идея өзгөртүү» деген бул жерде жок. Эмне иштесек да мурда өзүбүз үйрөнгөн, аздыр-көптүр жаңы деген нерселерибизди унуттук. «Таптык чегара» жөнүндө ойлонууну койдук. Анткени мында көбүнчө байлардын, чоң кызматтагы айрым демократ ишмерлердин балдары, урук-жураттары окушат. Саясий таалим-тарбияда таптык санаа-сезим, пролетардык гегемония жөнүндө оозго алынбайт. Биз Кулжадагы өз алдынча капиталист деп аталган булгаары заводунун ээси Мусабиевдин неберелери менен бирге окуп жаттык. Алардын саясий орду эсепке алынат да, институтта жалпы эле тап күрөшү жөнүндө сөз болбойт. Шанхайдан келген балдардын ичинде чоң фабриканттардын балдары, небере-чөбүрөлөрү окуп жүрдү.

Бир кызык окуя эсимен кетпейт. Биз менен Шинжиандан келген Ара деген монгол жигит бар. «Аркий» дейт, анан «авадир» дейт. Анысы «арак алып кел»

дегени. Билими башталгыч мектеп даражасында. Бир жолу Шанхайдан келген сулуу кытай баланы имерип алыптыр. Ал баланы башкалар «сайпана» деп шылдың кылышчу. Анткени жакшы кийинип, сылык-сыпаа жүрүүгө аракеттенип, аялдарча уялчаак, белин толгоп бурала басуучу. Бай үй-бүлөдө өтө назик тарбияланганы билинип эле турат.

– Эгер ушундай иш чыга калбаганда, атасынын көрү, кыйын экен байкасам, деги эмне кыларымды билбейм. Эки эле юан жетпей турганын карабайсыңбы! – деп жатканын угуп калдым өтүп бара жатып. Мен артыма кайрылып Арага күлө карадым. Ал мага көзүн кысты да, тигиге карап муңканып сөзүн улады: – Аз күндөн кийин стипендия тиет эмеспи. Ага карабай бул иштин... Бирок стипендия кайсы жыргатат дейсиң. Бизге караганда сен жакшысың, атаң фабрикант эмеспи... Партиянын саясатында улуттук буржуазия менен биргелешип...

Алыстан бакылап турсам, кытай бала саал толгоно кетти да, намыянын сууруп чыкты, анан кагаз акча бергенсиди Арага. Мен күлкүмдү басалбай ары карап кеттим. Ара менин жаныма жетип келди да, кетип бара жаткан кытай баланын артынан карап коюп, бөйрөгүмө укуп койду:

– Жыйырма! – деп коюп ары басты ал.

– Ай, калмак, – кайра чакырып алдым, – «Боз туурдук!»

Ал күлүп, алтын тиштерин жаркылдатып кайра келди. Казак, кыргыз, монголдор «боз туурдукпуз» дешип бири-бирибизге үйрүлө калчубуз. «Боз туурдук» – деп боз үйдү эскерчүбүз. Аранын бирлик сап (единный фронт) саясатынан пайдаланганы жалгыз бул эмес өңдөндү. Бул саясат институтта башкы багыт. Ара, албетте, табылгасын бөлүштүрдү. «Арстан алганын чачып жейт, үкү алганын басып жейт» – деп мен да Араны далыга кактым. Адатта, ал экөөбүз тамашалаша беребиз. Бизге советтик

филолог Тодаева деген монгол аял «Монгол-алтай тили» боюнча лекция окучу. Араны шылдыңдай берем:

– Ой, Кубулай хандан кийин эле Тодаева кытайларга таалим берип жүрөт. Сен болсоң аркиден бошобойсуң. Кайран Чынгызхан силерге кор болгон. Тукуму ушинтип каларын билсе, балким, башкача болор беле...

Ара алтын тиштерин жаркылдата күлөт:

– Жаңкы, кимиңер эле? Моңголдорду жеңдирип айтып жүрбөйсүңөрбү?

– Манас!

– И, Манас, ошонун арбын зумундун котур тайын, зурган зумундун кырчаңгысын талаадан айдап кеткенин деле силер ыр кылып, моңголдорду жеңди деп айтып жүрбөйсүңөрбү. Ошол Манасыңар чын болгон немеби?

– Чын болбогондочу. Мен ошонун тукумунанмын билсең. Улуттар достугу саясаты болбогондо, азыр да сени «ким көрдү» кылып таштар элем! Кырчаңгы атты уурдаган дейт тура... – түрүмдү бузуп, шымаланып коём.

– Жаа, жаа, болва. Же Чынгызхандын тушунда туулбай же дагы жүз жылдан кийин туулбай, карабайсыңбы, ар бир монголдун босогосунан агып жатуучу аркини эми сатып ичип жүргөнүбүздү...

– Чынгызхандын тушунда болсоң бул институтка өрт коё берип, терезе пардаларын көтөрүп атыңа жеткизе албай чартаңдап жүрөр элең...

– Жаа, жаа, – дейт ал шарактай күлүп, – сени жаныма алып, алды менен клубдун дукаба пардасына жетер элем.

Буга экөөлөп күлөбүз. Ара ак көңүл жигит. Казакча жакшы сүйлөйт. Кээде минтип келмеси бар:

– Биздин бир киши кызыл монголго барыптыр, угуптур, барса жаңы төрөлгөн бир баланын чилдеканасы (жентек тою) болуп жатыптыр. Андайда арки дегениң бардык көөкөргө толтура куюлуп, үйдүн капшытын толук ээлейт. Кыскасы, босогодон агат. Ошондо бар го, сага калп, мага чын, айрыпулан дегениңер асмандагы

кара каргадай учуптур. Бар болгону, бир гана баланын төрөлгөн күнү...

– Ар бири менчик самолетун айдап келип, той болуп жаткан үйдүн тегерегине кадимки каргалар өңдүү конуп жаткан монголдорду элестетем. Той тараган соң, ар бири «Байыртта, сайхын... сайхын!» – дешип самолеттору турган жеринен эле обого көтөрүлүп, учуп жөнөп жатышкансыйт.

– Ара, – дейм мен, – сабыр кылчы, качандыр бир сенин да ченеп сүйлөр күнүң болор, кандай дейсиң?

– Ишенбейсиңби? Өзүң бил. Бирок алар ошондой, – дейт, мени ишенсин деп өңүн суутуп.

Бээжинде декабрь айы. Күн куру калбай бороон улуйт. Кыламык кар жаайт да, аны шамал шыпырып кетет. Майда кум учуп бетке урунат. Ушул айда кээ бир күндөрү күн жылуу боло кетпесе, адатта бурганак боло берет. Мектеп аянттарында аз болобуз. Жатак, аудитория, ашкана «маршруту» боюнча гана каттап турабыз. Институттун ичине бак-дарак отургузалек болчу. Кээде каңгыраган кумдуу чөлдө бороонго тулкусун тосуп, чоң-чоң имараттар гана тургансыйт. Аларда тирүү жан жок өңдөнүп да кетет.

Мына ушундай Бээжиндин суук айларында институттагы өмүрүмдүн экинчи баскычы башталды. Декабрь айынын башында, тил факультетинин деканы чакырып алды да, өмүр баянымды, кандай тилдерди билеримди, билимимди сурап отурду. Узакка созулган маектен кийин гана негизги маселени ортого койду:

– Бизде – деди ал жай гана, – Заңзу (Тибет) тили, уйгур жана башка да тилдердин кафедралары бар. Быйыл казак тили, эмдиги жылы кыргыз тили топторун ачмакчыбыз. Сиз бул үч тилди тең жакшы билесиз. Кадрлар маселеси институтта кыйын... Ым-м, сизди, азырынча казак тили боюнча мугалим кылып алсак, келер жылы, албетте, кыргыз тили тобуна окутуучу болор элеңиз...

Бул мөн үчүн күтүлбөгөн сунуш. Унчукпай отура бердим.

– Ойлонуп, ашыкпай жооп бериңиз. Майда улуттардын маданий дэңгээлин көтөрүү үчүн ал жакка барып иштеген ханзу (кытай) кадрлары ошол улуттун тилин билиши керек. Бул өзүнөн өзү түшүнүктүү... Менимче, сизди үгүттөп отуруунун зарылдыгы жок болсо керек. Жуңго (кытай мамлекети) өңдүү бир улуу элдин боштондугу үчүн миллиондогон зыялылар (интеллигенттер) жеке кызыкчылыгынан кечип, өмүрлөрүн да кыйды. Бул өзү азыркы муундар улантуучу ыйык жөрөлгө эмеспи...

Чындыгында да ойлонуу керек болду. Көрүнгөндү чакырып алып, мындай маек жүргүзбөсө керек. Алдынала аздыр-көптүр даярданганын тигинин сөзүнөн билип отурдум. Баарынан мурда менин ким экенимди, канча тилди билеримди, өмүр баянымды билген соң гана маекке чакырды да. Бул чакыруу, албетте, бир аз «жол баскан» өңдүү. Анысы да, мунусу да белгисиз, ойлон, Аман!

– Турмуш абалыбыз деле жакшы эмес, ойлоноюн. Бул жерде көпкө туралбай калышым да мүмкүн...

– Болот, – жабыша калды декан, – ойлонуңуз, турмуш абалыңыздан кам санабаңыз. Жардам беребиз, бул билсеңиз, өзүңүздүн элиңиз үчүн болочогу жарык кызмат да...

Деканаттан абдан көңүлсүз чыктым. Мына окуйм, «ашкабактын» (баштын, мээнин) бөксөсүн толтурам дегенимдин натыйжасы! Биз абдан аркада калган мажирөө эл экенбиз. Илгери ниет менен ар канча умтулсак да, андан эч нерсе чыкпайт тура. Жетилген эл болсок, мендейлер жүздөп табылса, окуп изденүүгө ушунчалык кумарланган бирөөнүн тилеги орундалбай калмак беле! Ата-бабабыз башка элди да, өзүн да, илим деген эмне экенин да билгиси келген эмес. Малын көбөйтүп, байлары кедейлерин уйпалап, үчтөн-төрттөн катын алып, ошонусуна маашыр болуп, убакытты өткөрүп алышкан да. Эгер өзүбүздөн эле бирөө чыгып, ачык асманы бар кең дүйнөнү таанып, элин

өнүгүү жолуна салган болсо, жаш талапкерлердин шарты жакшы болбойт беле. Текестеги карапайым өмүрдү чанып, Кулжага келдим, бөксөм толбоду. Андан ары мында келдим, өтө албас чептин түбүнө келипмин да. Ары өтө албасымды билдим. Ушуну көрүш үчүн Кулжада чабалактаган турбаймбы! Окугум да келбей калды. Окуйм десем убакыт өткөрүп, мээ чириткенден башка эмне колума келгени турат. Баары белгилүү болду. Эми, өзүмдө бар нерсени эл үчүн бере баштайын. Казак, кыргыз деп отуруунун кереги барбы? Баарыбыз эле жетилбеген элбиз да...

Ошол учурдагы мен билген түшүнүк, чечим ушул болду.

Эртеси деканга келип, макул экенимди билдирдим. Тиги кубанып кетти. Эмне үчүндүр, анын кубанычы убактылуу өңдөнүп кеткенсиди көңүлүмдө. Казак тилинен сабак берген мугалим экөө болушу керек экен. Билген үгүтүмдү айтып, окуйм деген тилек бул жээксиз океанда калкуу экенин түшүндүрүп жүрүп, дагы бир казак баланы жаныма алдым. Деканга болсо мындай шарт коюмуш болдум:

– Бээжинге кызмат издеп келген эмес элем. Билим алсам дегем. Мүмкүндүк болсо студенттерге, аспиранттарга окулган тил жөнүндөгү лекцияларга катышып турсам же конспектилерин алып турсам дейм.

– Кубаттайбыз. Кайра анын пайдасы бар бизге. Конспекти алуучулардын тизмесине киргизип коёюн. Бул жакшы, жакшы...

Ошентип ВКП(б)нын тарыхынан лекция окуучу Левинконун, монгол-алтай тили боюнча лекция окуган Тодаеванын, түрк жана кавказ тилдери боюнча лекция окуган Сердюченконун – үч советтик адистин конспектилерин алып турууну тандадым. Семантикага өзүм кызыкканым жок. Профессор Фу Маожинин фонетика жөнүндөгү лекцияларынын конспектилерин алуу мүмкүндүгүнө ээ болдум. Кытайлык лингвистикада фонетика

абдан өнүккөн. Анткени кытай тилиндеги диалектилер, говорлор ушунчалык көп болгондугу үчүн тыбыш жөнүндөгү илим кыйла алдыда турчу.

* * *

Ишке кириштик. Казак тили тобунун жетекчилигине Гың фамилиялуу кытай жигит белгиленди. Ал казак тилинин грамматикасынан өтөт. Мен тилден өтөм. Биринчи көргөнүмдө эле ал мага жаккан жок. Ички «локаторлорум» ошондой сигналдарды берип жатса эмне кылмак элем. Өзү кайсы бир университеттин Түрк тилдер факультетин бүтүрүптүр. Французча сүйлөйт. Англисче, орусча, уйгурча, казакча китептен окуп, пайдалана алат. Орус жана советтик, немецтик түркологдордун кытайча которулган китептерин окуган. Жалпы эле тилдердин грамматикасы жөнүндөгү билими кадыресе. Ушундан улам болсо керек, бизге карата «бул эмне билмек эле» дегенсиген көз карашы сезилип турчу. Ички сезимин жашыруунун байыркы трактаттарын аз үйрөнгөн жигит. «Студенттерди үйрөтөмбү, буларды үйрөтөмбү?» деген да ою башбактап турат. Чындыгында, ага караганда мен эмне билем? Бул жагынан кеп жок деңизчи, кеп бизди өтө эле төмөн көрөрүн сездирип койгонунда жатат. Кызмат кыйынчылыгынан башка да аны менен «арбашуу» кыйынчылыгы бар экендиги даана байкалды. Биздин мамилебизде илим-билим гана жүрбөйт да. Кызматташтык, өз ара жардам дегендер бар эмеспи. Болуптур, көрөрбүз, – дедим ичимен. Бул адам азыр кытай түркологдорунун белгилүүлөрүнөн болуп чыкты. Асыресе байыркы уйгур булактарын изилдөөдө маанилүү ролу бар.

Күндөлүктөн келтире кетейин:

«8-декабрь. 1953-жыл.

Биз азыр Бээжиндеги орус тили институтунун биринчи курска арналган окуулугунан тексттерди

казакчага которуп жатабыз. Кийин аны кытай студенттерге өтмөкчүбүз. Которууда дайыма талаш пайда болот. Анткени Гың жолдош казактын орой, ал түгүл бири-бири менен байланышы жок сүйлөмдөрү менен которула беришин талап кылат. Биз, албетте, ага жол бергибиз келбейт. Казактын адаттагы оңой сүйлөмдөрү менен баштообуз керек дейбиз. Акыры жеңебиз. Анткени жолдош Гыңда сөзгө, сүйлөмгө эмоционалдуу түшүнү жагы кем экен. Которулган тексттерди дагы бир жолу өзүм редакциялап чыгам. Муну факультет жетекчилери да туура тапты. Мындан ары Гыңдын тилин албай эле редакциялоо ишин уланта беришимди тапшырышты.

Мына ушундайча, ишти жок жерден бар кылууга кириштик. Ар бир тексттеги сүйлөмдөрдүн фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрү кошумча жазылып коюлат. Студенттердин өзүгүнөн үйрөнүсүнө жардамы тийсин дейбиз. Мунун баары, албетте, оңой иш эмес. Кыскасы, институттун казак тили тобуна жаңыдан окуу китебин иштеп чыгуубузга туура келди. Акыры, аны иштеп да чыктык».

Бардык жагынан иш жайында кетип бара жаткан-сыйт. Иштин негизги өзөгү мага сөөнүлгөн. Көңүлүмдө кыпындай милдет кылуу жок. Бирок мен жапайы, эркин адам элем да. Эмнегедир зеригүү менен кусалык тегеренип, өткөн иштер, достор, жакшы көргөн кыздар эсиме түшө берет. Рухий дүйнөмдө бир дүпөйүлдүк бар... Институттун өзүнөн Адамга жалгыз гана эл үчүн иштөө, илим-билим керек эмес өңдөнөт.

Өзүм сүйгөн лекциялар боло калса, убактым жар берсе кирип угам. Конспектилер берилип турду. Аларды окуй келе Левинконун ВКП(б)дан түзгөн конспектиси аябай жагат. Дал ошол учурда тарыхый материализм менен диалектикалык материализм (ВКП(б) тарыхынын төртүнчү главасы) өтүлүп жаткан экен. Басмаканасы бар ар бир лекцияны айрым брошюра кылып, түптөп

таратат. Сүйлөмдөрү жеңил, логикалуу, баарынан да түшүнүктүүлүгү өтөт. Кулжада мугалим болуп жүргөнүмдө өзүбүзчө уюшуп «Манифест» менен ВКП(б) тарыхын үйрөнүүгө аракеттенгенбиз. Бирок мындагы конспектилер билбести да билерлик деңгээлде жазылган. Кытай студенттери Левинкону шилекейлерин агыза макташат. Философиянын өзү да кызыктуу илим эмеспи.

Бош убакыттан пайдаланып «Алтын жылдыз кавалери», «Аласталган Алитет» (2-китеби), «Чыныгы адам жөнүндө повесть» деген китептерди окудум. Борис Полевой дун жашоого деген жаңдоосу мага аябай жакты. Бул жөнүндө мен күндөлүгүмө мындай оюмду жазыпмын:

«23-январь, 1954-жыл.

...буту жок учкуч Алексей Мересьев жөнүндөгү повести Полевой деген киши жазган. Бул китептен кишилер көп нерсени биле алат. Адам баласынын колунан келбей турганы жок. Максатына жетүү үчүн ошол максатыңдын жолуна өзүңдү моюн сундуру, курман кыл! Бардык кыйынчылыкка чыда. Ойлогон ой оңой эле ишке аша койбойт. Алдыңан дайра, аскалуу чыйыр, белди талдырган белес, тайгак жол кезигет. Мына ушулардын баарына моюбай өт. Антүзгө болот. Ойлогон максатың ушул кыйынчылыктардын артында жашырынып жаткандыгын билип туру өзүң. Кыйынчылык дегендерди өтүп кетүүчү нерсе катары кароо керек. Ар кандай кыйынчылык түбөлүктүү эмес. Чыдасаң эле ал акырындап сага жол берет. Анын артынан болсо, өзүң умтулган максатың жаркырап шооласын чачат. Сен эгер бир максатты көздөп алып, орто жолдогу тоскоолдукка чыдабай жүрүшүңдү токтотсоң, башка бир оңой жолго чыгып алсаң, анда ойлогонуңа жете албайсың. Ал түгүл, тиги оңой жерде туруп андан да оңойду көздөйсүң. Жашоодо оңойго кынык алган адамдарда алыскы максат жок. Бирок ошол оңой деген нерсенин өзү оңой эмес. Анын да өз алдынча кыйынчылыктары бар. Сен

ушул төмөндөгөн экинчи максатыңды орундатууда да кыйынчылыкка чыдабай, көндүм адатың менен дагы бир оңойду издейсиң. Улам артынан келип турган жанга жайлуу «оңойлуктар» өзүңдү кишилик сапаттан ажырата берет. Чыныгы максаттуу, эрктүү киши боло албайсың. Балким, муну өзүң да сезбейсиң. Бардык балээ ошондо. Адатта, максатсыз адам болбойт. Эң төмөн даражадагы нерсе да кол жеткистей сезилет. Чындыгында турмушта жашоо деген өтө татаал нерсе. Артына чегинген адам жоктон бар кылууну эсине алалбайт. Жоктон бар кылуу, барды гүлдөтүү деген аз кишинин үлүшүнө таандык. Мына «чыныгы адам» деп жаңдоо айтат Полевой».

Мен буларды келтире кеткен себепим, институттун бай китепканасы ошол жылдары Советтер Союзунда басылган өзбекче, казакча, уйгурча көркөм адабият китептеринен албай калганы болбосо керек. Ондогон роман, повесттерди окуп чыгуу мүмкүндүгүм болду. Ар бир окуган романымдын өзүм сиңирген мазмунун жогоркудай кылып жазып жүрдүм. Азыр болсо, булар менин ошол учурдагы түшүнүгүм болуп калды. Китептерден башка өзүм кезиккен адамдардын акыл-эсин, өзүн-өзү башкарган кудурет күчүн, психологиялык процесстерин байкай жүрүүм да адабий китептерден кем таасир берген жок. 8-февралдагы күндөлүккө мындай сөздөр жазылыптыр:

«Кечээ Тиянзин шаарынын бир жаш кытай кызы конокко келди. Чачы ийнинен кесилген, кара тоголок татынакай кыз. Индонезиядагы (Хуачао) кытай эмигранты экен. Боштондуктан кийин Ата Мекенине келип, Тиянзин шаарында окуп жүрүптүр. Биз беш-алты бала жалгыз кызды ортого алып, шарактай күлүп, дардаңдап, курулай өрөпкүдүк. Же кыздын сүрү басып ошентип жатканыбызды же кыз алдында кылыктанып жатканыбызды билбедик. Кыз болсо, солк этип койбой ортодо бизди алмак-салмак муңайым карап отура бер-

ди. Аны менен сүйлөшүү да кыйын болду. Өз тилибизде: «Сен сүйлө, мен сүйлө» – дешип күлүп жаттык. Акыры, анын ырдап берүүсүн өтүндүк. Кыз: «Ырдап берейинби?» – деди да Малазиянын бир ырын айта баштады. Колундагы конфета кагазын чыйрата ойноп, обонун эркин созот. Ырдап болгон соң кол чаап, эми бийлеп берүүсүн сурандык. Кыз саал ойлоно калды да: «Мага бир жүз аарчы бергиле» – деди. Баарыбыздан бир дагы жүз аарчы табылбады. Жоктугунан эмес, балким, ал кызга карма-та койгучалыгы жок болсо керек. Акыры тазараак деген ак сүлгүнү карматтык. «Бул саал узунураак экен» – деп койду да кыз ордунан туруп, ортого келди. Андан ары кайсы элдин бийи экени белгисиз ийрелеңдеп ырдап да, бийлеп да жатты. Үйдө өзү жалгыз дайындык көрүп жаткансып, карап отурган көздөрдү капарына алар эмес. Кыз бийин аяктап жылмая жүзүнү коюп, ордунан келип отурду. Мурдагыдай эле токтоо мүнөз менен бизди тегерете карайт...»

Мен ошондо өзүбүздүн жеңил-желпи мүнөзүбүзгө нааразы болдум. Эмнеге мынчалык кылыктандык деп ойлоном. Ал эми чындыгында, китепке, адамдарга, өзүнө үңүлө кароонун өзү чыгармачыл адамдын үч касиеттүү булагы экенин ал кезде түшүнгөн эмесмин.

Жогоруда айтып өткөнүмдөй, казак тили тобунун жетекчиси Гың мырза менен ортобуздагы «арбашуу» ачыкка чыга баштаганын сездим. Анын ою мындай – Шинжиандан келген балдар менен байланыш түзүүнүн кереги жок, алар билимсиз, болочогу жок, жөн эле ичип-жеп, кийинип жүргөн немелер, алардан силерге (мисалы мага) эмне жугат дегиси келет. Бул оюн ачык айткан учуру да болду. Мен болсом мындай түшүнүккө каршымын. Байкашыма караганда, мени деле ошолордун катарына кошуп койгон өңдүү. Кез-кез сөз менен кагып-силке баштады. Бирок анын андай кылык-жоругу бышып жетиле элек, мен унчукпайм. Татынакай күндөрдүн биринде

энчисин алат да. «Сенин акчаң көп» – дейт. Анысы, менин билгенимдин бирин да билбей туруп менден жогору маяна аласың дегени.

Эл болгон соң чыгат экен. Жаңыдан сабак баштаганыбызда таанышуу кечесин уюштуруп, башка ВУЗдардагы казак студенттерди да чакырдык. Казак тили тобу ачылып, кытай студенттеринин окуй башташы тигилердин сыймыгын козгойт деген ойдо болдук. Бээжин университетинен келген казак жигит чала кызуу отуруп, мага мындай деп калды:

– Биздеги айрым жолдоштор Аман кыргыз да дегенди айтышты. Мен силердин бул сөзүңөр дурус эмес, кызматты жакшы иштеп берсе болду да, – дедим. Сага эмне керек? Кандай окуулук керек болсо мына мага айт, менде баары бар ...

– Бул кызматка менин кыргыз болуумдун кандай катышы бар? Улуттук айырма кандайча чыгып жатат? – дедим.

– Негизи ошондой го... Биздин кээ бир жолдоштор тигинтип айтып жатпайбы...

Бирокмат айтып жар-жөлөк болуунун ордуна мындай сөз угам деп ойлогон эмес элем. Бирок мээси жетсе ошону айтмак беле, кытай студенттерине кошуп өз тилин өзүнө үйрөтүүгө чамам жетет да. Ал сөздү айткан «бирөөнүн» ою: «Казак мугалим кантип табылбасын, казактын ордуна кыргыздан койгону кандай?» дегенден башка эч нерсе эмес.

Бир жылдык окуу программабыз боюнча китеп түзүүдө менин эмгегим негизги орунду ээледі. Казак мектепте окуганымды, казак тилинде ыр жазып гезиттерге жарыялаганымды алар билбесе керек. Бир туруп ичим күйдү, бир туруп өзүңө өзүң кайрат берет экенсиң мындайда.

Казак тилин үйрөнүү тобуна он беш бала бөлүндү. Баары кара тоголок, сүйкүмдүү балдар. Сабак өтүү учу-

рунда бат эле алар менен таанышып, үйралышып кеттим. Студенттердин «р» тыбышына тилдери келбейт, кытай тилинде «р» тыбышы жок. Аны үйрөнүш үчүн балдар кайда жүрсө да «р-р-р...» дешип кайталай беришет. Аларды көрүп күлкүм да келет. Бош боло калсам сабагына илээшип отургандарга барып жардам берем. Катуу айтпайм. Үйрөнгөн кытай тилинен пайдаланып түшүндүрүүгө аракеттенем. Мугалим катары мени балдардын баары эле жакшы көргөнсүйт.

Бир күнү душка түшөйүн деп мончого барсам, бир студентим душу бар бөлмөдөн башын чыгарып:

- Амэн шаншың, – деп чакырып калды. Шаншың дегени мугалим же мырза дегенди билдирет. Карай калсам, бала бери чыгып келди. Өзү эшикти чукулап кылмышкер кишидей «Амэн шаншың» дегенин дагы бир жолу аярылап, кыңылдай айтып төмөн карап турду.

– Душка түшүп жатасыңбы? – дедим да ыңгайсыздана ары басып кеттим. Кыязы, жылаңач көрүнүү өтө жакын ата-энедей көрөрүн туюндурса керек.

Казак тобуна бөлүнгөн балдардын көбү улуттук буржуазиянын, демократ адамдардын, чоң соодагерлердин балдары экен. Партиянын «Бирлик сап» саясатына ылайык алар менен этият мамиледе болушубуз керек. Институтта ушул идеяны көтөргөн кинофильм да ойнолду. Фильмде Шанхайдагы токума фабрикаларынын бири америкалык самолёттордун бомбасынан талкаланат. Фабрика ээси банкрот болот. Бирок анда иштеген жумушчулар өздүгүнөн аракетке келип фабриканы ремонттоп, мурдагы калыбына келтирет. Баары жарактуу болгондо жумушчулардын өкүлдөрү келип, катуу кайгырып отурган капиталистке ишти мурдагыдай уланта берүүгө болорун кабарлайт. Жумушчулардын өз колу менен кайра калыбына келген капиталист катуу таасирленет, ишин кубанычтуу улантат. Албетте, аны уюштуруучу коммунист жумушчуларга алкыш айтат. Мында

кандайдыр таптык антагонизм эмес, таптык компромис ырааттуу баяндалат. Боштондук учурунда Шанхайда он миңден ашуун завод-фабрикалар болгон. Алардын бардыгына тең «биргелешүү» саясаты колдонулган да, айрым капиталисттерди бийлик орундарына депутат кылып шайлашкан. Капиталисттер менен жумушчулар табы ортосундагы «өз ара ынтымак, мээрим» үгүт-насаат иштеринде кадыресе орунду ээлеген. Мындай болгон соң, биз, алардын балдары эзүүчүлөрдүн тукуму экендигин сезбегендей кылдат мамиледе болушубуз керек. Кулжадагы кезде, Бээжинге окууга аларда феодал-помещиктердин, чоң соодагерлердин балдарын «таптык теги жогору» дешип кабыл алышкан эмес.

Ушул маселеге байланыштуу бир окуя эсиме түшөт. Бизде Жу Лишан деген кыз окуйт. Жашы жыйырмалардан ашып калганына карабастан өтө эле жаш көрүнөт. Кыска чачын эки өрүп, көкүрөгүнө таштап, жакшы кийинип жүрөт. Жалкоолук жагынан болсо, эч кимди алдыга салбайт. Бир сыноодо «эки» деген баага татыктуу болду. Адатта, балдар көнүксүн үчүн сүйлөмдөрдү үзүп-үзүп үндүү окуп берем. Балдар мени ээрчип кайталашат. Тыбыштарды туура айтууга машыгышат. Тиги кыздын тили келбегенинин себеби, биз окуп жатсак бирдемелерди кагазга чиймелеп же жөн эле карап отура берет. Окууга көңүлү жок экени белгилүү. Бир жолу чачын жандырып алып, кайра өрүү менен алек боло баштады. Окуп жаткан балдарга кошулуп окубайт. Ага көп унчукчу эмесмин.

– Жу Лишан, – дедим жай гана, – бая күнү факультеттен киши келип, биздин сабакты укканда, көңүл коюп окубагандарды эскерте кеткен эле. Унуттуңбу? Асыресе сага карата айтпады беле, чачыңды бош убактыңда өрбөйсүңбү?..

Кыз безерип төмөн карады. Бир аздан кийин карасам, көзүнүн жашы он талаа болуп кетиптир. Коңгуроо кагылганда китебин колтугуна кыскан бойдон, бултуюп менден

мурда чыгып кетти. Андан кийинки сабактарга келген жок. Кечинде топтун башка кыздары мага келишти.

– Гың шаншың укту беле? – деп сурашты алар.

– Айтканым жок, – дедим.

Аңгыча Гыңдын өзү кирип келди. Кыздардын бири:

– Бүгүн Жу Лишан ыйлады, – деди Гыңга карап, – билесизби, Амэн шаншиң бир аз сындаган...

– Эмне деп сындады? – Гың кадала түштү.

– Сабак үстүндө жакшылап ук, факультеттин кишиси Жу Лишан жакшы көңүл койбойт дебеди беле, – деди...

Гың көзүн тикирейтип, мени карап калды. Анан кыздардын көзүнчө ачуусун басалбай минтип жиберди:

– Мен сага айтпадым беле, Жу Лишанга катуу айтпа деп...

Гыңдын чыныгы кебете-кешпирин көрүп турсам да, окуучулардын алдында унчукканым жок. Тигинин катуу сүйлөгөнү менде уялуу пайда кылды. Менин түрүмдү көргөн кыздар ыңгайсыздана кетишти да:

– Амэн шаншиң анчалык катуу айткан жок, – деп жибершти.

Ушул мамилеси аркылуу Гың мен жөнүндө өңүт издеп жүргөндүгүн билдим. Мугалимдикке тил алгыч казак жигиттери толуп жатпайбы. Кытай балдарга саал жан тарткансыды Гың. Мен токтоо гана унчукпай ишимди иштей бердим. Кыздар чыгып кеткенден кийин Гың жумшара мени тегерене баштады. Чалмасын ашыгып ыргытып алганын сизди. Баягы бирден бир сөөнөрү «бирлик сап» саясатына такап жумшак түшүндүргүсү келди. Мен кыр көрсөтө атайын эшикке чыгып кеттим. Сөзүн укканым жок. Жаңы бирдеме айтмак беле ал. Мына ошондон кийин «Бирлик сап» жамынган, тийип койсо жарылып калган чымчыктын жумурткаларын элестеткен балдарыма «оку, үйрөнүп ал» деген сөздөрдү да абайлап айтчу болдум. Алар ушундай назиктиги менен казак айылдарына, тоо-ташка барса карапайым элдин мүнөзүнөн, элдик салттан, табияттын ысык-суугунан

«бирлик сап» калкалап калмак беле. Менин оюма койсо, балдарды азыртан бышыктырат элем...

Тил факультетинин жооптуу адамдарынын бири чогулуш үстүндө, бизде айрым жолдоштор кээ бир саясий багыттарды механикалык колдонот да, студенттердин болочогун ойлонушпайт. Бул, албетте, ишке астейдил көңүл бургандык эмес. Азыркыны гана ойлоп, болочокко көз жумгандык жаңылыштык деп каймана болсо да Гың жөнүндө бир аз эскере кеткен эле. Жетекчилердин ою дурус экендиги мени тынчытты. Бирок бул чөйрөдө өзүлөрү өңдүү, ичине толуп кеткен бугунду кышындай сездирбей жүрүү керектигин билдим.

* * *

Студенттердин ичинде Хэ фамилиялуу, бетин дайыма безетки каптап жүрүүчү ыр жазган бир бала бар. Ырлары шаардык радиодон жарыяланыптыр. Бирдеме айтса, тили колдоюп ийкемсиздене кетет, казак тыбыштарына андан бетер келбейт. Анын жанында бир саатка жуук отурам да, өзү зериккенче үйрөтө берем. Өзү болтоюп жоош бала. – Ырларыңды окучу, – десем уялып окубайт. Анын тышкы кебетесине карап, кытайлардын байыркы санаттарындай акыл-насаат ырларын жазса керек, – деп ойлоном. Бир күнү адабият жөнүндө сүйлөшө отуруп:

– «Таң хуанды» окудуңуз беле? – деп калды.

– Жок. Ал кимдин чыгармасы?

– Байлун. Англиянын 19-кылымдагы көрүнүктүү романтик акыны.

– А-а, Байрон, – деп күбүрөдүм, – «Таң хуаны» кайсы чыгармасы, анын майда ырларынан бир аз окугам, мен билген тилдерге ал аз которулган...

– Шибаниянын жигити жөнүндө айтат.

– И-и, – дедим эсима түшө калып, – Испания, Дон Жуан тура. Сен окудуңбу?

– Окудум. Мага жаккан жок. Кандай өзү, ошондой адамдар жашаган да коом болобу?!

Мен күлдүм да унчукканым жок. Мына батыш менен чыгыштын айырмасы!

– Дандинди билесизби?

Дагы аңырайып калдым. Менин ойлоно кеткениме карап:

– Ал Италиянын улуу акыны. Анын «Шынчүй» деген китебинен «Дийү пиянды» окудум. Жакшы, сиз окуган жок белеңиз?

Дандиң дегени Данте го, кыязы.

– «Дийү пиянды» иероглифтери менен жазып көрсөтчү?

Хэ үч иероглифти шапашап жаза койду. Кытай студенттери лекцияларды, тез жазылуучу нерселерди кагазга түшүрүп калуу үчүн иероглифтин томоосун гана келтирип, сүйкөй жаза коймойлору бар. Аны «саузыр» дешет. Көбүнчө аны жазган кишинин өзү гана окуй алат.

– Ачык жаз.

Бала жазды. Алгачкы иероглиф «жер» дегенди, андан кийинкиси «абакты, түрмө», үчүнчү иероглиф «Китеп, чыгарма, наама» дегенди туюнтат. Дантенин чыгармаларын окуй элек болсом да, өмүр баянын, эмнелерди жазганын окугам. Жогорудагы «шын чүй» дегендеги биринчи иероглиф «касиеттүү, жогорку рух, ыйык» деген өңдүү маанилерге ээ. Экинчи иероглиф «ыр, поэма, музыкалык нота» дегендей маанилерди берет, «шын чүйдү» – «теңир наама» деп кыргызчаладым. Анан тиги «дийүпиени» «жааннам наама» деп котордум. Бала чуркап барып «жааннам наамасын» алып келди. Барактап окумуш болсом, эч нерсе түшүнө албасымды билдим. Ичиндеги сүрөттөрүн бир азга карадым да, китепти жаптым.

– Окуп чыгыңыз, абдан жакшы...

– Убактым жок. А сен муну толук түшүнөсүңбү? Качан которулган?

– Боштондуктан мурда которулган. Мен деле айрым жерлерин түшүнө бербейм, муну профессор которгон да...

Дүйнөлүк шедеврлерден бүткүл элдин бир пайызы гана пайдаланышы укмуштай эле тарыхый адилетсиздик. Бул жүз миллиондогон эл же өзүнүн баалуу мурстарына тиши өтпөсө, же дүйнөлүк шедеврлерге тиши өтпөсө, кыйын эле иш экен, – деп ойлодум. Буга, албетте, жазуунун татаалдыгы гана айыптуу. Он миңдеген иероглифтер бекем чеп куруп, өзүнүн да, башканын да үйрөнүү жолун бөгөп, зор кыйынчылык туудуруп тургансыйт. Иероглифтердин азыркы заманга бап келбесин кытай окумуштуулары моюндашат. Төрт миң жылдан ашуун убакыттан бери колдонулуп, толукталып, өзүнчө өнүгүп келе жаткан бул укмуштуу «чеп» прогресс менен айкашууга чыккан тоң моюн күч. Кытай студенттеринин чет тил үйрөнүүгө баш салып киришүүсүнүн себеби да ушундан болсо керек.

Бул кыйынчылыктан чыгуу жолдору да караштырылбай койгон жок. Өткөн кылымда (19-кылым) чет элдик дүркүрөп өнүгүүлөрдүн таасири астында, иероглифтерди өзгөртүү, жок дегенде, иероглифтердеги чийиндерди жана иероглифтердин өзүнүн санын азайтууну, ыкчамдоону көздөшүп, кытай интеллигенттери кыймылга келишкен. Бирок алар бир нече жыл эмес, бир нече он жыл ичинде да максаттарына жете албасын түшүнүштү. Боштондуктан мурда жана кийин «Иероглифтерге реформа жасоо комитеттери» түзүлгөн. Алгачында, үстүбүздөгү 19-кылымдын башында иероглифтерди рим тамгалары менен транскрипциялоо кыймылы, андан кийин 1931-жылы Советтер Союзунун жардамы менен түзүлгөн латын тамгасы менен транскрипциялоо кыймылы алынды. Аздыр-көптүр тажрыйбалардын топтолгонуна карабастан, ал кыймылдар учурдун бир толкуну катары гана калды. Иероглифтерге реформа жүргүзүү боштондуктан кийин астейдил колго алынса да, жүздөгөн иероглифтердин

санын жана чийиндерин кыскартып, бардык басылмаларды бирликке келтирүү жөнүндө чечим, токтом кабыл алынса да, анын чети оюла элек. Азыр латын тамгасын колдонуп журнал чыгарышат. Ал сынак үчүн гана. Бир кезде мамлекет боюнча аны үйрөнүү да жолго коюлган. Токсонунчу (19-к.) жылдары иероглифтерге реформа жасоонун бир кылымдык датасы белгиленүүгө тийиш. Ал кезде деле иероглифтин «чеби» окумуштуулар алдында бой көтөрүп, өзүнүн бир кылымдык «салгылашууда» жеңилбегендиги менен сыймыктанып турары шексиз. Окумуштуулар кылым бою муундан муунга изилдеп, али да алынбаган бул «чептин» сыры эмнеде болду экен?

Кытай тилинин лексикалык фондусу өнүккөн орус, англис, француз, немец тилдеринин лексикалык фондусунан кем эмес. Иероглифтердин саны миндеп эсептелгени менен, алардын аталышы 416 гана муундук үндү түзөт. Мисалы: «жиа» деп окула турган, бири-бирине окшобогон иероглифтен алтымышка жуугу; «жи» деп окула турган иероглифтерден бир жүз жетимиштен ашууну бар. Ушул эле «жи» деп окулган жүз жетимиш иероглиф катышкан сөздөрдүн саны алты жүздөн ашат. Синоним сөздөр көп. Эгер латын тамгасы менен жазылса, сүйлөм түзүлүшүнө карап баамдабаса, кайсы сөздүн маанисин айтып жатканын ажыратуу кыйын. Мисалы: «жигу» деп жазылган эки иероглиф – булчуң, сөөк, арыктоо, шыбырашуу, монолог, акционердик капитал түзүү деген өңдүү бир нече маанини билдирет. Анын кайсы мааниде айтылганын тек бир бирине окшобогон иероглифтер гана түшүндүрө алат. Кытай окумуштууларынын иероглифти «кыйбай» жүрүшүнүн бир себеби ушунда. Дагы бир «кыйбастык» бар: кытай иероглифтери менен жазылган 4000 жылдан берки байыркы эстеликтери бар. Аларды жаңы жазууга которуу ондогон жылдарды талап кылат. Эгер латын тамгасына көчсө, байыркы эстеликтерин элүү жылдан кийин эч ким окуй албай калышы мүмкүн да.

Алар тарых, философия, адабият, искусство, санаа-сезим, үрп-адат, байыркы кытайдын жашоо тиричилиги. Кытайлар өздөрүнүн тарыхын 5000 жыл деп эсептейт. Эгер иероглифтен айрылса, мындай сыймыкка факты табалбай калышы да мүмкүн.

Булардан башка да латын тамгасына көчсө, бири-бири менен тилмеч аркылуу гана сүйлөшө алган диалекттер маселесин да чечүү зарылдыгы бар. Бул да бир баш катырма. Азыркы учурда, диалекттердин көптүгүнө карабастан, баарын баш коштуруп турган да ушул иероглифтер. Ар кыл диалектиде сүйлөгөн кытайлар иероглифтерди мааниси боюнча бирдей эле түшүнүшөт. Иероглиф «чеби» ошон үчүн да бузулбай келе жатат...

* * *

Август айында институттан 23 кишини Манжуриянын, Ички Монголиянын айрым жерлерин саякаттап келүүгө белгилешиптир. Түрк тилдери кафедрасынан жалгыз мен, калгандары башка кафедрадан, китепканадан, даярдык факультеттен, аспирантурадан экен. Муну укканымдан кийин бир аз акча камдадым. Харбин шаарында Советтик дүкөн иштейт деп уккам. Анда «Победа» кол сааты, «Зоркий» деген фотоаппараты сатылат. Швейцариялык дүйнөлүк базарды ээлеген эң мыкты сааттардан көрө советтик сааттарды тагынуу модага айланган. Асыресе «Победа» тагынгыбыз келет. Эмне үчүндүр ушул жолку саякатым өтө көңүлдүү болчудай алдын-ала кубанып жүрдүм.

Манжурияда жан саны беш жүзгө жете бербеген кыргыздар жашайт деп уккам. «Каймагы бузулбаган» байыркы ата-бабамдын бизден алыстагы тукумунан бирөө жарымын көрөрмүн деген да ойдо болдум. Булардан башка, Манжурия эски Россиянын Квантон Армиясы, андан кийин Япониянын Квантон Армиясы талкаланган

тарыхый жер. «Порт Артур», «Цусима» романдарынын, «Хасан көл окуясы», «Волочаевские дни» деген кинофильмдеринин окуялары өткөн жер. Каарман Борейкунун зор тулкусу, эрдик образы көз алдымда элестеп турду. Экинчи дүйнөлүк согуш аяктаганча Япония бийлик курган, кийин советтик таасир күчтүү деген ичкеридеги үч провинция жайгашкан жер. Көрөр жер, угар информацияларга алдын-ала кампайып алдым.

Биз түшкөн поезд саат төрттөн кырк беш минута өткөндө чыгышты көздөй жол тартты. Бээжинден чыга берген соң оор составдын бир калыпта зымырашы, жашыл токойлорду жандай келип, аркада калып жатышы көңүлүбүздү көтөрүп жиберди. Терезелерди ачып таштадык. Институттун көркөм өнөр бөлүмүндөгү корейлик артисттер да гастролго чыгышыптыр. Купелерибиз жанаша болгон соң аралаша отурдук. Бир кезде бизден бирөө артисттерден концерт сурайлы дегенди айтып калды. Зеригип отурган баарыбыз макул болдук. Көрсө, концерт эки жактан тең берилиши керек экен. Шин-жиандыктар темпераменттүү келет, ыр-күүнү жакшы көрөсүнөр, улуттук ырындан бирди ырдап бересиң дешти мага. Карт профессор кытайдын элдик ырынан ырдамай болду. Корейлик жигиттер катар тура калышып, дуэт аткарышты. Күлүмсүрөп, чачтарын аркасына силкип коюп, эркин ырдашты. Кезек карт профессорго келди. Ал кырылдап, башын калчылдатып жатып ырынын аягына араң жетти. (Карылык курусун!) Кол чаап анын ырына эмес, карыгандагы кайратына кошомат билдирилди. Корейлик эки кыз терезе түбүнө катар тура калышты да, үндөрүн созуп, улуттук ырларынан бирди аткарышты. Үндөрү жакшы, өздөрү да өңдүү-түстүү кыздар экен. Кайра сурап, кайрадан дагы ошол ырды уктук. Он уксак да тажар эмеспиз. Жигиттери жайдары ырдаса, кыздар мундуу кебете менен ырдашты. Ырдын тексти да мундуу болсо керек, мерчемдүү жерине келгенде кыздар саал

гана баштарын чайкап, аёо сезимин билдиргенсийт. Биз баарын унутуп калгансыдык. Программаларыбыз аяктаган соң, купеме кирдим да, терезеден алысты карап отура бердим. Кыздардын жагымдуу, нары муңдуу өңдөрү элестей берет. Бир кезде кара тоголок корейлик жаш кыз купеге кирип келди да, бош керебетке чалкасынан түшүп жата кетти. Көзүн жумду, өзүн зордоп уктамакчы болсо керек. Үстүндө кызыл кимано, мини юбка, буту жылаңайлак. Көкүлү көзүнө түшүп, уктап кеткенсиди. Олбурлуу кыздын ачык жоон саны көңүл бургуза берген соң акырын чыгып кетейин деп козголо бергенимде, бир корейлик жигит кирип келди да, кызды көрө коюп, жылаңач санын алаканы менен тарс эттире чаап жибербеспи. Кыз бечара чочуп ыргып туруп, оозубашын кыйшаңдата дарылдап тигиге уруша кетти. Анан бултулдап кайра жатты да, ары оонап, мини юбкасынын арткы этегин тартымыш болуп койду. «Кылыгыңар жолдо калсын!» деген ой менен чыгып кеттим. Эки минута мурдагы жакшы сезим бийлеп турганда чыгып кетсем эмне! Качан болсо ушул өңдүү бир келишпестик көңүлүмдү өзгилеп ойлонот да жүрөт. Мындай абал мага тез-тез кезиге берет. Эртеси эртең менен дагы бир жаман абалда калдым. Биз баарыбыз саат жетиде ордубуздан турдук. Уйкуга абдан каныппыз. Вагон бешиктей терметип, уктабас эркибизге да койбосо керек. Бети-колумду жууп, купеме келе жатсам, кечөөкү ырдаган татынакай кызым алдыман чыга калбаспы. Чочуп кете жаздадым. Чачы-башы саксайып, бети шишип, эрди калбыйып кетиптир кыздын. Мурду менен уйча бышылдап дем алып, кандан капарсыз жаныман өтө чыкты. Жаман тамдан, ээн жерден кезикпегеним жакшы болду деңиз!

Артисттер Чаңчүн шаарында калышты. Харбин шаарын көздөй жолубузду уланттык. Харбин Манжуриядагы ири шаарлардын бири. Анда белгилүү Харбин университети жайгашкан. Биз ошого барып түшмөкчү-

бүз. Университет жыйырманчы жылдары негизделсе да, экинчи дүйнөлүк согуш аяктаганга чейин япондор аны өнүктүргөн эмес. Бийлөөчүлөр үчүн колониядагы элдин билимсиз, караңгы болгону табылгыс байлык эмеспи. Боштондуктан кийин, СССРдин жардамы менен кайра калыбына келтирилген. Беш жылдык мөөнөт менен окуу программасы биринчи жолу ушул университетте жолго коюлган. Лабораториялык жабдуулар, окутуучулар жагынан Советтер Союзу зор жардам көрсөткөн. Вокзалдан чыгарыбыз менен бизди күтүп турган автобуска отурдук. Түнкү он бир. Бийик үйлөрдү, жарык көчөлөрдү аралай келип, автобусубуз бир кабат дүкөнчөлөрдүн алдына токтоду. Астына бойро төшөлгөн тактай секичелери бар чакан бөлмөлөргө бөлүндүк. Ным, кара чыланын жыты мурунду жарат. Анын үстүнө канталага каршы бойрону бойлото ак порошок сепкен. Коңурсуган жыт үйүр алгыча башыбызды оорутту. Бул үйлөргө күн нуру мүлдө түшпөй турганын эртеси көрдүм. Харбин шаары жөнүндө алдынала ойлогон жакшы кыялдарым туура чыккан жок. Эртеси мусулманчылыктын азабын тартып, бир күн кечке ачка жүрүүмө туура келди. Тил кафедрасынын экономикалык иштерин тейлеген дунган жигит менен мен гана ислам дининде экенбиз. Харбин шаарында дунгандар аз, дунган ашкана андан да аз. Эрте турдум да, алиги дунганды ээрчип, мусулман ашканасын издөөгө кириштик. Катар кетип бара жатып эле дунганиман ажырап калдым. Жарым сааттай издедим. Анан бир орунда туруп алып күттүм. Жок. Ал табылбаган соң, жүрүп отуруп Сунгари өзөнүнө жакын бир көчөгө туш келдим. Көчө өзүнүн булганычтыгына карабастан мага аябай жакты. Күн али эрте, аба салкын. Бийик үйлөрдөн артылып түшкөн күн нуру алсыз жылыткансыйт. Лиго (бадыраң өңдүү таттуу жашылча) менен алма сатуучулар жыйналчу базар экен. Жаш чөп салынган себеттер, андагы жемиштердин жыты аңкыйт. Кулжанын консулбак жагындагы Бойникесик

жашылча-мөмө базарын элестетти. Жемиш сатуучулар чуру-чуу түшүшүп кардар чакырышат, мунусу да балалык чагымды эске салды. Көчөдөгү эшектин тезеги, чөптүн кыйкымдары... баары жагымдуу. Мына ушул көрүнүштү кыйып кете албай жүргөнүмдө саат тогузга жакындап капыштыр. Кызыгып жүрүп жемиш сатып алууну да унутупмун. Бир кезде жолдошторумдун бири эңтедеп жетип келди. Экскурсияга жөнөмөк экен, мени күтүп калышыптыр. Кайра келсем, жаңкы жоголгон дунганым автобуста отурат. «Сени издеп таппай...» – деп коёт дагы.

– Мени издебей эле өзүңдүн чала дунган экениңди көрсөттүң, – дедим күлүп. Кытайлардын дунган интеллигенттери жөнүндө лакабы бар. «Бир дунган, дунган эмес, эки дунган чала дунган, үч дунган чыныгы дунган» – дешет. Мунун мааниси, эгер дунган жалгыз болсо кытай ашканасына кире берет, экөө болсо бир биринен тартынып калышат, үч дунган болсо өлүп кетсе да кытай ашканасына кирбейт деген сөз.

Биз Харбинде үч күн туруп калдык. Жергиликтүү орустар көп экен. Чиркөө алдында күнөөсүнөн арылууну эңсеп, Иса пайгамбарга сыйынып, босого таянып отурган орус аялдарды көрдүм. Акыркы күнү Сунгари дарыясындагы пляжга бардык. Пляж жанында стадион бар. Шаардын жаштары көбүнчө ушул жерге чогуларын билдик. Жаштар ар жерде волейбол, баскетбол, бадминтон ойноп жүрүшөт. Советтик белгилүү ырлардын пластинкалары ойнолууда. Бий аянтында бийлеп жүргөндөр да көп экен. Буларды көрүп көңүлүм бир аз ачылгансыды. Сууга түшкөнүбүздө айрым жолдоштор тартынбай эле самынданып жуунуп алышты. Дарыяга темир жол үчүн салынган бир чакырымдай келген темир көпүрө шаарга көрк берип турат. Машина жана жөө адамдар өйүздөн өйүзгө кайык менен гана өтө алышат.

Эртеси биз түшкөн поезд Жалунтун деген жерге келди. Оор жашыл состав ийрелендеп, туннелден туннелге

кирди. Узун жашыл жылан ийинден ийинге сойлоп кирип жүргөнсүйт. Арча менен табылгы жана башка бадал каптаган адырларды аралап жүрүп отурдук. Абдан кооз жер экен. Эшелон кекиликтей сайрап, борчуктуу беттерди жаңыртып үн алышат. Төмөндө атырылган көк кашка суу...

Хайлар шаарына кечирээк келдик. Кеч болсо да көчөлөрү чаңдап жатканы менен кеңири экенин, чакан кварталдардагы үйлөр акиташ менен акталганын даана байкадык. Шаар мага Кулжаны элестетти, мектепке түштүк. Харбиндегиге караганда тазараак, ак шейшептүү керебеттерге ээ болдук. Үйлөрүнүн дубалы калың, төбөлөрү тунуке темир менен жабылган, терезелери чоң, жагымдуу көрүндү. Мончого түшүү мүмкүндүгү да болду. Хайлар шаары Хулумбур жайытынын борбору эсептелет экен. Кечинде бизге арналган банкетке келдик. Парткомдун секретары көзүн кыбыңдатып, тик карабай шалдырап сүйлөгөн, тынымсыз күлгөн картаң киши экен. Узун столдун үстүндө бош орун жок, жакшы даамдар укмуштуу тизилген. Кантсе да, эл байлыгын мактап эткени билинип турду. Европа тамактары, кытайдын сейлери (блюдалары), ар кыл ичимдик, суусун жетерлик коюлуптур. Такыба профессорлор ичпей коюшу мүмкүн деген ой менен бир монгол жигитти ыктай отурдум. Он минута өтпөй эле атактуу Хулумбур жайытын мактаган сөздөр, саясий тосттор, өз ара дуулдашуулар башталып кетти. Кытайлар өздөрүнүн блюдаларынан илип тартып, аз-аздан жемиш болот. Куурулган эттерге кол шилтеп жолошпойт. Бул тамактар бизге оор келет дешет. Отуруш саат тогузга чейин чоюлду. Кийин ойлосом, айтылган сөздөрдөн бир да бири эсимде калбаптыр...

Эртеси биздикилер парткомго кетишти. Программа боюнча банкет алдында Хулумбур жайыты жөнүндө доклад берилмекчи экен. Кечээ убакыт жетпей калыптыр. Мен жана бир тибеттик жигит жаткан орунда калдык.

Секретарь кайсы бир диалектиде сүйлөйт экен, биз ал жерге барганыбыз менен да түшүнө албайбыз деген шылтоону айттык. Мен дүкөндөр жайгашкан соода борборуна бардым. Бир орустун дүкөнүндө арабанын кайыш турмандары, булгаарылар, ээртокум жабдыктары турат. Аларды көрбөгөнүмө канча болгон. Дүкөндөн чыкпай кыйла туруп калдым. Булгаары кайыштын жыты да көңүлүмдү көтөрүп жатты. Бир кезде начарыраак кийинген монгол абышкалар кирип келишти да, орусча сүйлөшө кетишти. Абдан эркин сүйлөгөнүнө таң калдым. Угуп тура бергим келди. Бирок мынабу кытай кылган соодасы жок эмне кечке кадалды деп ойлойбу дедим да, чыгып кеттим. Менин кийгеним бээжиндик кытай мугалимдеринин кийгенинен айырмаланчу эмес.

Бизди күтүп жүргөн кытай жигиттен бул жерде кыргыз барбы? – деп сурадым. Ал кыргыздар келип түшүүчү кербен сарайды да билет экен. Аны ээрчитип үч жолу бардым, ошол күнү кыргыздардан эч ким келбептир. Жолдоштордон ажырап, тууган издөө мүмкүндүгү жок эле. Хайларда жашаган, бирер мекемеде иштеген бир да кыргыз жок экен. Амал жок, өмүрүмдө бир келген учурду колдон чыгардым. Кыргыз десе, жергиликтүү элдин баары билгени мага жакшы таасир берди.

Манжурия шаарына (Совет чегарасына) келгенибизде тышкы иштер министрлигинин мейманканасынан орун алдык. Жасалгасы абдан жакшы. Эшик, терезелерге Советтер Союзунан келтирилген кымбат баалуу пардалар тартылган. Анда бир гана түнөдүк. Перрондор, көпүрөлөр, темир жол тизмектери өтө эле көп. Кытайды Европа менен туташтырган бирден бир темир жол түйүнү ушул.

* * *

Манжурия шаарынан жүк машинасына отуруп, түштүгүндөгү Далайнор көлүнүн батышын багыттап кырк

чакырымдай жол жүрдүк. Анда-санда гана дөңсөөлөр кезиге калбаса, түптүз мейкин талаа. Алыста-алыста топ-топ болуп жуушап жаткан жылкылар, койлор, бири-биринен алыс тигилген монгол өргөөлөрү көрүндү. Монгол айылына жакындап, бир дөңсөөнү аша бергенде жыйырма чакты атчан монголдор бизди утурлап чаап жөнөштү. Күнгө тотуккан, бир кылка кыз-уландар экен. Ээрге сыңарлай отуруп алышып, аттын кулагы менен тең ойношот. Жигиттери башына ак чүпүрөк байлап алыптыр. Кыздары жоолук салынган, жылаңбаш, бизге жакындап келе жатышты. Катарлаша келгенде кыйкырышып, кээде озуп кетишип, кээде тизгин тартып теңеле калышып жүрүп отурушту. Машинабыз жолсуз эле түзөң менен зымырайт. Бир белден ашкандан кийин монгол айылына кирип да келдик. Түшөрүбүз менен ар үйгө бөлүп-бөлүп алып кетишти. Алдын-ала даярдык көрүлгөн экен. Бир тибеттик жигит, дагы бир кытай мугалим, мен болуп жесир аялдын үйүнө кирдик. Төргө коюлган кичине столду тегеректеп, отура кеттик. Табактарга салынган курут, сары май, конфеттер жайнайт. Жез кумганга кайнатылып, тузу, сүтү аралаштырылган чай куюла баштады. Чай күмүш чөйчөктөр менен сунулду. Кытай жигит уламулам үй ээсине кошомат кылып, ордуна козголуп коёт. Эки табак эт менен кошо күмүш чайнек да пайда болду. Кадимки колдо тартылган кытайдын күчтүү арагы. Күтүүчү жигит бизди куттуктап, алгач тост айтты. Менден башкасы эриндерин тийгизип кайра коюшту.

Эшикте күн чайыттай ачык, асман көгү чексиз кеткен ааламды калкалап, тээ алыста горизонт менен туташып жатат. Бүт тегерек айрып алгыс окшош. Кыязы, күн түздөн чыгып түзгө батат өңдөндү. Турмуштары кенен, чарбачы монголдор кандан капарсыз. Кооператив дүкөндөрүндө бардык керектүү буюмдары бар. Жүн менен терини акчага сындырып, буюм алышат экен. Жүздөгөн койдун жалпы кирешеси бир үй-бүлөнү каалаганымдай

асырайт эмеспи. Атка монголдордой эле жакшы минген, ичкериден келип жалданып иштеп жүргөн бирин-экин кытайлар да жүрөт. Кытайлар атка мингенди жакшы көрүшөт. Үй ээсинен бир жоош чобурду сурап алдык да, минип көрүп жаттык. Кытайлар атка минсе, орундукта отургансып же ача жыгачты ээрге кондуруп койгонсуп серейип көрүнөт. Чылбыр, тизгинди кандай кармоо жөнүндө кыжылдашып талаша кетишет. Бирөө атка минип он метрче бастырып барып кайра келди да, ток пейил жерге түштү. Ал мугалимди жерге-көккө сыйгызбай мактап калышты. Дагы бири минип кичине желдирди эле кол чаап, манежде укмуштуу чабендести көргөндөй эле толкунданышты. Монголдор күлүшөт.

Үй ээсинин чакыруусу менен кайрадан баякы столго чогулдук. Жалданып жүргөн кытайдын бири эшикте, арабанын үстүндө камыр жууруп жатканын көргөм. Эти көп кесмеден бир чыны ичип боло бергенимде, торпоктой болгон кара дөбөт босогодон көнүмүш аттап үйгө кирди. Капшыттан аны-муну жыттагылады да, кесмеси бар казандын жанына чаңды бурк эттире жата кетти. Көзүнөн «иче бергиле кесмеңерди, маа эч нерсенин кереги жок» дегендей ток пейилдик байкалат. Кесме куюп жайраңдап отурган монгол мугалимдин аны менен иши жок. Аңгыча үй ээси кирип: «Гар!» – деп өкүм үн катты. Дөбөт көп ишениңкиребей үй ээсин карап алды, анан эрине ордуна туруп босогодон ары аттады.

Кечинде короого келген малдарды барып көрдүм. Койлорунун баары кылчык жүндүү, куйруктуу экен. Уйлары өтө начар, майда, желиндери чоң кеседей бар. Бир эле маал саалат экен. Жылкылары жакшы көрүндү. Кыязы, бул учу-кыйырына көз жетпеген жашыл түздүк койлор менен жылкыныкы өңдөндү. Арабанын жанында бир абышка кой союп жатты, кызылала колун этегине аарчып коёт. Абышканын турмушун сураганымда, эки жүздөн ашык кою, ондогон ири малдары бар дешти.

Кечинде бардыгыбыз биз жаткан үйгө чогулдук. Монгол жигиттери менен келиндери аралаш отурушту. Кара тору келиндер карап калсам күлүндөп коюшат. Жаштар союзунун уюмдаштыруу бөлүмүнүн жетекчиси бакылдаган жигит экен. Эки тилди алмак-салмак синхрондо которуп, шапылдайт. Зыяпат башталары менен эле «ганбиге» кириштик. Ганби – стаканды шыпкай ичүү. Кытай жумушчуларына манту жасатыптыр. Бир аздан кийин эле отургандар күүлөнүшүп, жеке концерт берүүгө өтүштү. Кыргыздын сармердени өңдүү катарынан ырдап келе жатты. Баарынын ырдаганы саясий мазмундагы ырлар. Обондору болсо элдик. Тилмечибиз ырларды да которуп жиберет. Кезегим келгенде башкаларды туурап ордуман турдум да, Атай Огомбаевдин «Эсимде» деген ырын айттым. Мазмуну боштондуктан кийинки кыргыз элинин бактылуу турмушун баяндайт, – дедим. «Сайхын!» деген сөздөрүн айтып жатышты. Советтик ырларга окшоп жакшы угулат экен дегенди да айтышты. Монгол аялдары созолонтуп ырдаса, чексиз түздүк, анда жуушаган мал элестейт.

Жашы жыйырмадан жаңы эле ашкан Чолун деген мугалим бизди күтүүчүлөрдүн бири. Байыркы өжөр, эр көңүл, ошону менен бирге кытмыр монголдун дал өзү. Моюнсуз күржүйүп, укмуштуу күчтүн ээси өңдөнөт. Адаттагы катары менен ичүү аны канааттандырбайт. Эки рюмкага куя коюп бирин мейманга жайдары сунат да: «Ганби!» – дейт. Өзү мурда ичип жиберип күлүп калат. Анысын дагы кайталайт. Зыяпат бүткөнчө андан танган жок, кызыган да жок. Меймандардын бири чарчадык, эми эс алалы дегенди айтты.

– Ошо да болмок беле! – дейт Чолун күжүлдөп. – Биздин малчыларыбыз али жайытта. Алар да силер менен дидарлашсак дейт. Келишсин, анан аяктайбыз...

Саат тогузга жакындады. Түн ичинде кайсы малды айтат булар, койлор эбак келбеди беле, – деп ойлодум.

Көрсө, өзүндө жүздөгөн кою турса да башка байыраактарынын малын баккандар бар экен. Алар өздөрүнүн малын тейлеп келгиче күтөт окшодук. Айрым меймандар отурган эле жерине кыйшайды. Кыргыз дешсе билишпейт. Ошондо да Чолун мага карап көзүн кысып коюп, тигилерге арак ичирүүгө кумар. Дуулдашып отуруп саат ондон ашты. Бир кезде үч киши кирип келди. Кырктардан ашып калган жоош, карапайым адамдардан экени билинип эле турат. Биз ушуларды күтүп отуруппуз. Алар келери менен эле аракка жармашып, бирден тост айтышты. Ар бир тост айтууда Кытай революциясынын биз жана дүйнөнүн башка элдери үчүн мааниси зор экенин, ушундай бактылуу турмушка жеткирген Коммунисттик партияга милдеттүү экендиктерин түшүндүрө кетишет. Өзүнчө эле чакан лекция. Көрсө, уюштуруучулар аларга, тост көтөргөндө саясий сабаттуулукту көрсөтө кетүүсүн тапшырышкан экен. Кечигип калгандыктарына карабастан милдеттерин так аткарышты окшойт.

Атайын эрте туруп, кыйырсыз түздүктөн күндүн кандай чыгарын көрдүм. Укмуштай зор кыпкызыл дисканын горизонттон чекеси көрүнөрү менен бүт тегерегим, жашыл чөптөр да кызыл нурга аралашып, бүт дүйнө кызыл жашыл түскө боёлуп кеткенсиди. Көздү уялтпаган соң күндү горизонттон куйрук үзгүчө карап турдум. Күн түздүктүн жакын эле жеринен көтөрүлгөндөй сезим туудурду. Жерден аркан бою узаган соң гана күн дискасы кичирейип, саргыч алтын нурун чачып, өз калыбына келе баштады. Бул керемет көрүнүштү жер бетинин нымдуулугунан болсо керек деп ойлодум. Алда кайда чоюлуп узарган өзүмдүн көлөкөм да кыскарды. Ушуларга кызыгып, эртең мененки салкын абада көпкө басып жүрдүм...

Саат тогуз болгондо бул айылга эл чогула баштады. Жакыныраактары жөө чубап, алысыраактары атчан, арабачан келип жатышты. Чамбулала болгон жылаңбаш

балдар, кемпир-чалдар да жүрөт. Монгол аялдары көк чөп үстүнө, ар жерге үчтөн-төрттөн сыңар тизелеп отура кетишти. Эркектери аттарынын куйруктарын түйүп, басмайылын бекемдеп ат чабышка камынууда. Кулдурашып бирдемени талашып да кетишет. Ошентип, биз түшкөн айыл бат эле чаганга (улуттук майрамга) айланды. Мени ат, кунан чабыштар кызыктырган жок. Анткени алар биздикинен айырмаланбайт экен. Мени кызыктырганы эле азоону кармоо, үйрөтүү ыкмалары болду.

Бир кезде айыл ортосуна жүздөй жылкы айдап келишти. Укурук кармаган эки-үч жигит ээрге сыңарлай отуруп, жылкыларды аралай чаап жүрөт. Атайын үйүрдөн бөлө бир кысыракты биз жакка кууп келди да, мойнуна укурук сала койду. Кысырак муунуп кетенчиктейт, кармаган жигит болсо оң колу менен укуруктун сабын колтугуна кыса кармап, солк этпей катты да калды. Астындагы атынын үйрөнгөнү шончо, бир атым да бут шилтебейт. Каккан кызыктай туягын жерге тиреп алыштыр. Мына ошондо куру кол эки жигит кысырактын жанына жөө басып барып, шап кулактан алышты да, мойнунан укурук жибин чыгарып жиберешти. Дагы бири андан алысыраак ыкыс берип резерв күч өңдүү турду. Кулагы тунган кысырак жиптен бошогон соң кача жөнөмөк болду эле, жигит анын омууроосуна жамбашын демеп, бутун тиреп, солк эттирбей кармап турду. Берки жигит жүгөн ката койду, анан, ээр токуп жиберди. Ээр токулуп бүткөн соң кулагынан кармап турган жигит кысыракка шамдагай секирип минип, камчысы менен сооруга сабап кирди. Байтал же мөңкүүрүн же качарын билбей, саал буйдала түштү да, түз талааны көздөй алып жөнөдү. Үстүндөгү жигит дагы эле сабап бара жатты. Жарым саат өтпөй булоолонгон байтал үстүндөгү кишиге моюн сунуп, жай басык менен кайра келди. «О-йо!» – дешет кытайлар оозун ачып. Азоону үйрөтүүнүн дагы бир ыкмасын көрдүк. Жогорудагыдай азоонун кулагынан тундура

кармап, укурук жибин алып салгандан кийин байталдын кача жөнөлүшүнө эрк берип, саал бошото коёт экен. Азоо булкуна жөнөлгөндө жигит оң бутун торой коюп, байталды чалып жыкты да, кулагын коё берди. Тоңколон ашкан байтал ордунан тура калып качып жөнөгөндө, жигит артынан эки секирип кууп жетип куйруктан алды да, бир нече кадам жандай чуркап бара жатып, аттанар жагынан катуу булкуп калды эле, байтал оонаган аттай төрт буту асманга карап жыгылды. Кайра турмакчы болуп обдула бергенде мууздалуучу койду баскандай, жигит тизелей басып туруп жүгөндөп, ээр токуду. Азоонун эси ооп калч-калч титирейт. Жигит секирип минип дагы камчынын астына алды. Байтал түз талаа менен дагы куюндап жөнөдү. Бул азоо жоошуп кайра келген соң, улуттук оюндарынын башка түрлөрүн көрсөтүүгө өтүштү.

Майда балдары аралаш топ жигиттер даярданып ортого чыгышты. Алардын даярданганы эле, чоңдору жылаңач этине күрөш кийимин кийишти. Кыязы, ар бир жигитте мындай кийим өзүндө бар өңдөндү. Майда балдар болсо, жылаңач эттерине курду арчындап, ийиндеринен өткөрө байлап алышты. Күрөш башталаар алдында төрт картаң монгол ортого чыгып, бир-эки минута созолонгон үн менен хайлашты. Мунусу, илгерки өткөн балбандардын арбагын ойготуп, мына бул күрөшкө түшкөнү турган жигиттерге медет тилөө экен. Бир бүткөн соң топ экиге бөлүндү. Бир жагынан эки кичине бала, дагы бир жагынан эки жигит аттап-аттап, абага колдорун сермеп, учуп бара жатканды туурагансып ортого чыгышты. Карап турушкан жок, күрөшө кетишти да жигиттер балдарды тырмышканына карабай ыргытып-ыргытып жиберешти. Учуп жерге түшкөн балдар сыймыктанышып, мыйыгынан күлө четке чыга беришти. Жигиттер дагы аттап-аттап өзүнүн тобуна келип кошулду. Андан ары чоң-кичинесине карабастан топ аралашып кетти. Чоңдору колуна илинген балдарды ыргытып таштап жа-

тып майданды балдардан тазалашты. Эми, тең чамалаш жигиттер гана калды. Бирок күрөштү токтотушкан жок. Жыгылгандары четке чыгып, акыры эки жигит калды. Күрөштүн небир түрлөрүн көрдүк. Жамбашка салып көтөрүп чабуу, томукка тээп тайгалантып жыгуу, кол чалма иштетүү, сол капталдан бурап жыгуу, оң бутун экинчи жактын сол бутуна ороп алып чалкасынан таштоо, көтөрүп алып тегеретип жерге урмай, айтор, өзүм көрүп жүргөн кыргыз балбандарынын ыкмаларынын баарын алар да билишет экен. Ал эми тиги тандалып калган эки жигиттин бири күржүйгөн, жайдары жигит бизге тааныш Чолун, дагы бирин мурда көргөн эмесмин. Бул акыркы кармашуу болгон соң экөө он метр аралыкта бет маңдай турушуп, жандарына келген эки кишинин эки ийиндеринен кармашып, учуп кетчүдөй күүлөнүп-күүлөнүп алышты. Мунусу, бири-бирине сес көрсөтүү деп билдим. Күүлөнүп алышкандан кийин гана балбандар бир бирине аттап-аттап жакындашышты. Кармашуу көпкө созулду. Акыры ыгын таап Чолун тигини көтөрүп чапты. Жыкканы биринчи, жыгылганы экинчи болуп жарыяланды. Күрөш аяктагандан кийин, монголчо чатыраш (шахмат) оюнун, окуучулардын концертин көрсөтүштү. Бул оюн тамашанын аяктагандыгын билдирет экен.

Монголдор айылынан кетмекчи болдук. Биз тамактанып чыгып, машинадан орун алганча эл тараган жок. Коштошуп, рахматыбызды айтып жөнөй бергенде ондогон атчандар чаңызгытып алдыга чабышты. Күлүндөшүп, бирдеме деп кыйкырышат. Биз кол булгап жооп беребиз. Машина менен эки чакырымдай жарыша чаап, акыры, бизден озуп барышты да, аттарынан түшүп биз өтүп кеткиче кол чаап турушту. Баарыбыз абдан ыраазы болдук.

Ары өтүп бара жатканда Чаңчүн шаарында көп токтогон эмеспиз. Бул шаар көрүнүшү боюнча мага жакты. Көчөлөрү кең, бак-дарактуу экен. Харбин шаарындагыдай күн тийбеген тар көчөлөр жок. Сегиз чакырымга созулган

Сталин көчөсү шаардын мактанычы өңдөндү. Тазалыгы да жакшы. Рельси кең трамвайлар, көчө автобустары белден белге ашып өтүп жүрөт. Шаар түз жерде эмес экен.

Кытайдагы биринчи автомобиль заводунун курулушун барып көрдүк. Биринчи беш жылдыктагы Советтер Союзу тарабынан курулуп берүүчү 141 өнөр жай объектисинин бири. Курулуш жаңыдан башталган өңдүү. Эмдиги жылдан баштап кытайлар тарыхта биринчи жолу өздөрүнүн автомашинасын көрүшмөк. Конвейерден ар бир төрт минутада бирден жүк машинасы, жылына 30 миң жүк машина чыгармак. Кийинчирээк жылына 70 миң автомобиль чыгарабыз дешти. Көп аралаганыбыз жок. Бизди ээрчитип жүргөн ширидей кара жигит советтик инженерлердин курулуштагы ролу жөнүндө көбүрөөк сүйлөдү. Өздөрүнүн кыйналгандыктарына карабастан жаан-чачындарда да алар ишти токтотпой, башкаларга дем бергенин айтат. Мында советтик жана чет элдик машиналар, тракторлор, бульдозёрлор самсып жүрөт. Жумушчулар, солдаттар, инженер-техниктер, агитаторлор дегенге сан жетпейт.

Чүчкүрүп, бышкырып жүрүп сигара чыгарган фабриканын цехтерин аралап чыктык. Марка чаптап жаткан кыздар кол-колуна тийбейт. Адамдар машинага, автоматка бат эле айланчу түрү бар. Сигарет кабы колдоруна кандай тийсе, көз илешпеген тездик менен марка чапталып ыргып турат. Секундасына бирден норма кылып алышыптыр. Мен эки секундага бирден эсептегенимде бир жумушчу иш күнүндө 15 миңге жуук сигаретке марка чаптап үлгүрмөк. Бирок бул кыял гана. Цехте ондогон кыздар иштеп жатат. Фабриканы япондук капиталист салдырган дешти. Көбү кол күчү менен иштелет. Станокторду Япониядан ташып келгенден көрө кытайдын арзан жумушчу күчүн пайдаланууну эсепке алганы байкалат.

Ошол күнү саат экиден элүү үч минута өткөндө, биздин институттун саякаттап жүргөн саясий факультеттин

курсанттары келип, Чаңчүн вокзалында жыйырма минута аялдамак.

Вокзалга жалгыз бардым. Деги өз тилимде сүйлөгөн адамдарды сагынып калыптырмын. Тааныш балдарды перрондо биринен сала бирин кучактап кубандым. Сүйүнгөнүмөн оозума сөз келбейт. Алар мени тегеректеп алып, суроолорду мөндүрдөй жаадырды. Кийин аларды узатып жалгыз калганымда берген жоопторумду ойлоп күлүп алдым.

– Силер канча кишисиңер? – дейт бирөө.

– Биз он беш киши, – деп жооп бердим. Чындыгында биз жыйырма үч киши элек.

– Мында келгениңерге канча күн болду? – деп сурайт дагы бири.

– Он беш күн болду, – дейм мен. Чындыгында алдыңкы күнү эле келгенбиз.

Кайдан пайда болгон «он беш» жабышканын түшүнсөм буюрбасын. Тигилер кеткен соң укмуштай жалгызсырап калдым. Мейманканага көңүлсүз кайттым. Алардан өздөрү жөнүндө бир ооз да сөз сурай алганым жок. Бир кыз: «Мага кат барбы?» – деп сурады. «Жок» – дедим. Балким, келсе келген чыгар, ал кыздын каты эмес анын өзүнүн институтта бар экенин эсиме алган эмес экенмин. Ошол эле кыз бир келиндин күйөөсү келдиби, – деп да сурады. Ага да «жок» деген жооп айттым...

«Чыгыш-түндүк» киностудиясы Чаңчүн шаарына жайгашкан. Биз экскурсиялап барганда киного тартуу жүрүп жаткан экен. Бийик жарык залдын ортосуна, директордун кабинетинин бир гана бурчун фанерадан жасашыптыр. Терезесинин жарымы гана бар. Жазуу столунда отурган директор көз айнегин колуна алып, ойлонгонсуп ордунан турду:

– Жок, мен буга жол бере албайм! – деп көз айнегин блокноттун үстүнө таштап койду.

Столго такай турган өңү сурданган бирөө:

– Анда сиз жаштардын демилгесин өчүрөйүн деген экенсиз да. Сиздин мунуңузга мен жол бере албайм! – деп катаал өң менен чыга жөнөдү. Кубаттуу прожекторлор өчүп, адаттагы жарык берилди да бардык артисттер кайра чогулушуп, ушул бир сценаны түзүк чыгаралбай жаткандыгы жөнүндө талкууга киришти. Биз ал жерден жылып чыгып кеткиче эле жогорку көрүнүш дагы бир жолу кайталанды.

«Ак чачтуу кыз» фильминдеги буткананын, помещиктин короо жайынын тышкы көрүнүшү кичине гана макеттер экенин көрүп, кайра чыгып бара жатканыбызда «Жок, мен буга жол бере албайм!» деген катаал үн үчүнчү жолу угулду.

Кечинде «Жеңиш» кинотеатрына бардык. Шинжиандык достордун толкутканынан кем калбаган дагы бир жакшы көңүл күүсүнө бөлөндүм. Чехтердин жакшы бир фильмин көрдүм. Анда «Моюл ыры» ырдалды. Прагада өткөрүлгөн Эл аралык жаштар фестивалында ырдалып, кийин «жаштардын ыры» ошол фестиваль жөнүндөгү хроникалык фильмден көргөн концертим эле. Бул орустун элдик ыры. Ошол ырды угуу үчүн хрониканы алда нечен көргөм. Ал эми, мындай жерде жүргөнүмдө ал ырды кайра угуу көңүлүмдү абдан көтөрүп таштады. Өз кезинде ошол ыр жөнүндө чакан этюд да жазгам. Аны келтире кетүү артык баштык кылбаса керек.

«1953-жыл. 29-ноябрь. Бээжин.

Моюл түбүндө күтөм сени сүйүктүңүм,

Аркы өйүздөн ширин үңүң угулат...

Тоголок жүздү, ак саргыл орус кызы микрофон алдында сүйүү ырын мына ушул сөздөр менен баштады. Ээгине байлаган майда гүлдүү ак жоолугун кере саал жылмаят. Көзүндө, махабатына ишеним байлаган тайманбастыктын учкундары жылтылдайт да, кез кез ойноок кирпичтерине жашырынат. Бирде ал коюу

кашын кере чайкалып, жайкы желаргы менен ыргалган гүлдү элестетет. Сагынуу, үмүт кучагына бөлөнгөн кыз толкуп, коңгуроодой үнүн созо түшөт. Жан сезимимди козгогон ушул ыр мени алда кайда алып кеткенсийт...

Күз. Көлдүн бою. Күн ачык, түнкү салкында чык түшкөн жашыл тулаң күнгө чагылышып жылтылдайт. Жалбырагы саргара баштаган моюлдун түбүндө кыз жалгыз. Анын жүрөгү кусаланып, айланадагы табиятка нааразы болгонсуйт. Мурдагы күлүмсүрөгөн сүйкүмдү жүзү эми болор-болбос кайгынын жышаанын берет. Анын көзүнөн чалкыган терең ой алоолору менин жүрөгүмдү да чарпыды. Кыз үнү эми дарт сүйкөгөн кереметтүү сыйкыр өңдөнөт. Акыры, кыздын кусадар көзүнөн үмүтсүздүк жылт этти да, ырын аяктады:

*Эми, моюл жалбырактары да саргарып төгүлдү,
Аркы өйүздөн ширин үнүң угулбас болду!»*

Ошентип «Моюл ырын» биринчи укканымдан артык толкундануу менен ал кечени жыргап өткөрдүм. Көпкө чейин уктай алганым да жок.

Чыгыш-түндүккө жасаган саякатыбыз аяктады. Шиңяң (Мукден) шаарынан кийин эч жерге токтобостон Бээжинге туура тарттык. Шиңяң шаарында тарыхый музейге киргенибизде Манжуулардын Хуаңтайжи деген наам алган тарыхый адамынын байыркы курал-жарагын, ээртокум жабдыктарын көрдүм. Өзгөчө көңүл бурганым эле «Хуаңтайжи» деген мансаптын аты болду. Манаста кытайдын аскер башчыларын «Бака маңжы коңтаажы» деп атап кеткен жерлери бар. Хуаңтайжиси, балким, «коңтаажы» чыгар, – деп ойлодум.

* * *

Институтка келсем студенттер, мугалимдер дагы башка кызматкерлер окуу корпустарынын тегерегиндеги чөптөрдү жулуп жүрүшүптүр. Институт сары топурак,

саал шортоң жерге жайгашканы үчүн адаттагы мал жеген чөптөр аз чыгат. Албетте, казак туугандар «үпүлмалик» деп атаган уругу майлуу чөп көбүрөөк өсөт. Тибеттик балдардын экөө минингит оорусуна чалдыгыптыр. Бири өлдү, бири эс-учун билбей жатат дешти. Бул оору бир түрдүү чиркей аркылуу жугат, чиркей болсо чөптөрдү пааналап жашашат. Ошон үчүн тегеректеги чөптөрдү жулуп жоготсо, чиркейлер да жоголот экен. Минингит менен ооруган киши же өлөт, же жарым эс болуп айыгат дегени үчүн институт бүт көтөрүлө чыгып, чөптөрдү жулууга киришиптир. Кимдин өлгүсү же жарым эс болгусу келсин! Биз да келип аралаштык... Жулган чөптөрүбүздү чогултуп, саал тоборсуганда өрттөп жаттык.

Сабак башталды. Студенттерге даярданып кирем, өзүм окуп жаткан сабактарды билип коюу үчүн конспекти-лерди окуйм. Адабият китептерин окуу да бар. Баарына убакыт жетип жаткансыйт. Казак тилин үйрөнүүчү студенттердин окуу натыйжаларына көз жүгүртө келем да, ыраазы болбойм. Бир жылга жуук үйрөнүү учурунда балдар жөнөкөй бир сүйлөмдү, мисалы, «Мен китеп окуп отурам, убактым жок» деген сүйлөмдү кураштырып айта алышпайт. Асиресе этиштин чактарын, атоочтун жактарын алардын үйрөнүүсү өтө эле татаал болуп жатты. «Жатакка барам» деген сүйлөмдү: «жатак» сөз мааниси мындай деп кытайча түшүндүрөм. Ал сөзгө уланып келген «ка» дегени барыш жөндөмөсүнүн уландысы, баруунун багыты ошол уланды аркылуу көрсөтүлүп жатат. «Бар» бул этиш, кыймылды билдирет, андан аркы «а» келер чакты, «м» биринчи жакты билдирүүчү уландылар, – деп кайта-кайта түшүндүрөбүз. Буга окшогон дагы башка сүйлөмдөр мисал келтирилет. Ушуга байланыштуу Түрк тилиндеги грамматикалык эрежелерди да айтабыз. Орус тили грамматикасын кытайча түшүндүрүп конспект түзгөнүбүздү жогоруда айткан элем. Аны кытай тилинде кандай айтарын жат билебиз. Кытайча түшүндүргөндө

тилибиз жакшы келбей калбасын деп, доскага иероглифин да жазып коёбуз. «Жатам», «барам» дегендерди билдик, түшүндүк дешет.

Ошол эле формага салып, «алам» дегендин морфологиялык түзүлүшүн айтып бере алышпайт. Кыскасы, тилдердин классификациясында кытай тилинин башкаларга кошулбай, өзүнчө бир системаны ээлеп турушунда кеп бар. Студенттер болсо, кичине чагынан тартып ага көнүп алышкан. Биздин «куйругу» бар создөрүбүздү алар акыл-эсинен өткөрө алмагы тозок. Анан келип, биздин окутуу методубуз начарбы, балдар көңүл койбойбу, – деп күмөндөнөм. Неси болсо да, жумшаган күчүбүзгө ылайык түшүм алалбай жаттык. Биз грамматиканы, лексиканы, тексттерди талаша-тартыша жүрүп, өтө эле жөнөкөйдөн баштаганбыз. Чакан жомок, аңгеме, кызыктуу макалдар, диалогдорду камтыган үч түрдүү конспектилерди түзгөнбүз. Тексттердин фонетикалык, морфологиялык өзгөчөлүктөрүн өтө тактык менен, кытай, орус, казак, уйгур грамматикаларын алдыбызга жайып коюп отуруп иштеп чыкканбыз. Мындан башка дагы өзүнчө тексттин сөздүгү бар, машыгуу окуулугун да түзүп бердик. Бул үч китепке көп күч жумшадык, бир бирине байланыштуу, бирин бири толуктап турушу, биринен табылбаганы экинчисинен табылчудай даярдалган, оңой баш катырма эмес болчу. Бирок окуу үйрөнүүдө дагы бир чоң фактор бар. Ал болсо үйрөнүүчүнүн дилгирлиги, ынтаа коюусу, үйрөнүү анын максат-тилегине айланышы керек. Материал, метод, шарт дегендер ошол астейдил көңүл коюуга, ашып эле кетсе мыкты жардамчы гана болушу мүмкүн. Мындай болгон соң, жакшы шартта жаман окуучу, шарты жок жерде жакшы окуучу чыгарына таң калуунун кереги жок.

Жалгыз биз эмес, уйгур тили тобунда иштегендер да кыйналып жүрүштү. Тажрыйба топтолуп, окутуунун белгилүү бир эң ылайыктуу деген ыкмасы чыкпай жат-

кансыйт. Баарыбыз эле студенттер бирдеме билип калса экен деп кайсалап жүрөбүз.

Кийинчирээк түн ичинде жакшы уктай албай, күндүзү муун-жүүнүм бош жүрчү болдум. Менин бул абалымды жетекчибиз Гың мырза жактырбай: «Амандын идеясында кесел бар!» деп айтып, андан бетер кыжырлантчу болду. Ушундай абалда жүрүп дагы бир «кемчилик» өткөрүп алдым. Жогоруда айтып өткөн ыр жазган Хэ деген бала биздин жатакка эртең менен кирди да, бир кружка кайнак суу алды. Мен андан окуусу жөнүндө түзгөн жеке планын сурадым. Бардык студенттердики жыйналып болгон.

– Даяр, ал бар, – деди да чөнтөгүнөн бир кагазды сууруп мага сунду. Окусам, мындан бир ай мурда түзүлүп, биз жаратпай таштаган планын кайра көтөрүп келиптир. Эмне үчүндүр өзүмдү зорго кармап турдум. Ошондо төмөнкүдөй «жаман» сөздөр оозуман чыгып кетти:

– План түзүүдөгү максат, план түздүм деш үчүн эмес. Ойлонууң керек да. Сен түзгөн план өзүңдүн окууңа кызмат кыла албаса, анда аны түзүүнүн эмне зарылдыгы бар?! Өзүңө катаал талап коюуңа планыңдын жардамы тийсин да. Бул сөздөрдү канча жолу сага айттым. Эмнеге көңүл бурбай жүрөсүң? Окуганыңа бир жыл болду, деги казакча канча сөз үйрөнө алдың? Биздин эмгегибизди да эске алууң керек. Убакытың өтүп жатат, бар дагы планыңды кайра түзүп кел. Эгер ушул бойдон кете берсең, жарым жылдык сыноодон өтө албайсың...

Бала менин сөздөрүмдү унчукпай, кабагын чытып укту. Жактырбаганын сездим. Бултуюп терезени карап койду да, жай бөлмөдөн чыгып кетти. Ал бир нече күн кабагын бүркөп, мени көп эсепке албасын билдиргенсип жүрдү. Айтор, булар чыныгы студенттерге караганда, жогоруда айтканымдай тийип койсо жарылып калуучу чымчыктын жумурткасына көбүрөөк окшойт экен. Менин «катаал» сөзүмдү класстын старшинасына, ал болсо

Гыңга жеткириптир. Гың шыпшынып, кайгырып, кетирген экинчи жолку «катаалдыгыма» өкүнүп, кыйлага кейип жүрдү. Ачылып сөз айтпаганы жакшы, баарына тоюп турган кезим эле, эгер дагы көңүлгө кетер сөз оозунан чыкчу болсо, менден тиешелүү жообун алмак!

Студенттерге, башкача айтканда, «кабыгы жука жумурткаларга» кандай мамиледе болушум керек? Бир туруп ичим күйсө, бир туруп өзүмдө жок кайдыгерликке көнүүгө аргасыз болуп жатканыма өкүндүм. Менин көп ойлонуп жүргөнүмдү студенттер да сезет. Жаң фамилиялуу бир кыз келип менин портретимди тартканын айтты.

– Сиз бизге эмне айтсаңыз, айта бериңиз, – дейт кыздар, – Биз таарынбайбыз. Сабакты эринбей жакшы түшүндүрөсүз. Ошон үчүн биз билбесек уруша бериңиз...

– Рахмат, урушууга себеп жок. Сабакты жакшы окусаңар, менин эмгегим талаага кетпеген болот. Өзүңөргө да жакшы...

Мени менен тил таап сүйлөшүшкөнүнө кубанышып, студенттер чыгып кетишти. Булардын айткан сөздөрү мага кадимкидей бел болгонсуду. Ишимдин туура багытта кетип бара жатканын билдим.

Кытайча Жужиао, бизче, ассистент. Гыңды факультеттегилер Жужиао дешет. Мына ушул Жужиаого жагуу кыйын болду. Мага билимсиз, өнүкпөгөн, көз карашы тар деген ой менен мамиле жасаганда (анысы билинип турат) намыстанып кетем. Биз өңдүү ак ниети менен үйрөнүүгө, иштөөгө умтулган жаштарды кемсинтүүгө болобу? Бул жагын ойлобогону анын чабалдыгы эле.

Факультеттин чогулуштарында, казак тобунун мугалимдери ынтымактуу эмес деген сөздөр чыга баштады. Муну Гыңдан башка ким жеткизип жатат? Иш үстүндө талаш-тартыш болсо, ал ынтымаксыздыкты көрсөтпөйт. Демек, биздин ички каршылыгыбызды билишкен. Гың да, мен да демократиялык Жаштар союзунун мүчөлөрүбүз. Менин ордум бир аз жогору. Ячейка мүчөсүмүн.

Профсоюз жагында да ордум бар. Ушундан пайдаланып, Гыңды каалаган учурда өзүм билген кемчиликтерин бетине айтып сындоомо болот. Буга «өч алуу» аралашарын ойлогонумда ага барбайм. Жогоруда айтканымдай, экөөбүздүн ички «үзөңгү кагыштыруубузду» жогорудагылар билген. Ушундай абалда адаттан тышкары, факультеттен эки киши катышкан, тар чөйрөдөгү өз ара пикир алышуу «чогулушу» ачыларын, буга экөөбүздүн тең даярдануубузду айтышты. Ар ким өзүнүн кемчилигин да астейдил айтышы керек. Бир жактуу гана бирөөнү сындап, өзүн таза көрсөтүүгө урунса, анда маселеге объективдүү кароо даражасына жетпеген, түшүнүгү төмөн кадр эсептелмек. Өзүн өзү сыңдоо ал кезде революциялык жөрөлгө катары каралып, эл үчүн жакшы иштөөнүн бир критерийи болчу. «Чогулушубуз» ачылганда биринчи сөз тийгенинен пайдаланып, калыстык менен өзүмдү да, Гыңды да аяганым жок. Баякы «бирлик сап» жаңылыштыктары, сабырдуулук, чыдамкайлыктын жоктугу, билимибиздин төмөндүгү, алиде жакшы үйрөнө албай жаткандыгым жөнүндө айтып, өзүмдү сындадым. Гыңдин кемчилигин да кеңири айткан өңдөндүм. Гың дагы ошондой өзүн сындады. Анын чынын айтууга чейин барганына кубандым. Марксизм-ленинизмди, агымдагы иштерди үйрөнүүм начар, – деди ал өзүн сындаганда. Алардын ордуна илимий китептерди көбүрөөк окуйм. Мунум кызматка да, жолдоштор менен болгон мамилеге да таасирин тийгизди. Мен 19-кылымдагы түрк тилдери жөнүндөгү илимий маалыматтарды топтоп, балдарга берейин дедим, убакыт өтө тар. Партияга өтүүгө арыз бердим, бирок, ага ылайык өзүмдү тарбиялай албай жатам дегендерди айтты. Мен жөнүндө болсо, Аман анча кең пейил эмес, эгер бирөө кемчилигин айтса, ага такаатсыздана кетет. Акырындык менен таасир этпейт. Башкалардын ишин көп этибарга албайт, өзүнүн ишин гана жакшы көрөт. Баарын өзүм иштесем дейт. Бул мүмкүн эмес. Менин

сабагыма кирбейт, ага башкача карайт. Аман сабагын өтүп болгон соң дайыма башка катышы жок китептерди окуп, убактысын бекер сарптайт. Роман окуйт. Кийинки күндөрдө Аман менден үйрөнөр эч нерсе жок деген ойго келген. Мен алды менен аны чыдамсыздык деп түшүнгөм. Кийин бир жолу маектешели десем ынаган жок. Мына ошондон кийин Аманды жакшы көрбөй калдым. Кийинчирээк Аман менен иштешүү кыйын деген ойго келдим, – деп айтты.

«Чогулушубузга» келип пикирлерибизди уккан факультеттин адамдары баарын жазып алды. Корутундулап сүйлөгөн калыс киши (аял) менин жана Гыңдын сөзүнөн үзүндү келтирип, анын туура катасын ажыратышты. Акырында «ынтымак керек» деген ойду экөөбүзгө милдеттендирди да, чогулушун бүтүрдү. Көңүлдөгүнү айтып, сыр чечишүүнүн өзүнчө кудурети бар экен. Мен андан бетер ойлонуп калдым. Бирок Гыңдын дагы эле кемсинтерин, бул мүнөзүн оңойлук менен жеңе албасын билип турдум. Адамдын калыптанган мүнөзү, керексиз жерин жонуп таштоого боло турган жыгач эмес да...

* * *

«Бирдеме жазсам!» деген ой да кыйнай берет. Ал кезде чыгармаларымды уйгур, казак тилдеринде жазып, газеталарга жарыялап жүргөм. Өз тилимде эч нерсе жазганым жок. Анткени Шинжиаң боюнча кыргыз тилинде бир да басылма жок болчу. Жазган күндөлүктөрүм да жогорку эки тилде жазылган. Орустун, кытайдын, индиянын жазуучуларынын аңгемелерин жакшы көрүп окуйм. Горькийдин, Гоголдун, Чеховдун, Тагордун, Премчанддын, Кришан Чандырдын, Лесковдун, Мопассандын, Яшпалдын, Золянын, Немцованын, Чапектин, Лусиндин, Гоможонун, Жао Шулиддин аңгемелерин окуп келип, менин али да өнүп чыга элек түйүлдүк экенимди сезчү-

мүн. Горькийдин «Адамдын төрөлүшү», «Макар Чудра» деген аңгемелерин аз жерден жаттап ала жаздагам. Бул ондогон аңгемелер менин бүт тулку боюма сиңип, өзүмөн өзүм ал аңгемелердин колу-буту өңдөнгөн бир мүчөсү катары сезчүмүн. «Адамдын төрөлүшүнөн» жаттап алган бир куплет ыр азыр да эсимде:

Көк шилик кырат асты бута мен тал,
Төсөймин кум үстүнө ак орамал,
Күтемин жан досымды, сүйиктимди,
Сүйиктим сагындырган салемимди ал.

Бүгүнкү күндө Мекенимде, роман, повесть, аңгемелерди ичине алган жыйырмага жакын китебим жарык көргөн. Адамдын чыгармачылык жолу түз болсо, ал жазуучу көп нерсени артында калтырышы турган кеп. Эгер, жашоодо көркөм адабиятка тиешеси жок тоскоолдуктар, кыйынчылыктар жолтоо боло берсе, кандайдыр жемиштүү эмгектене албаганына, убакытты бекер өткөрүп жибергенине баары бир кийин өзүн гана айыптуу сезет экен. Бул романга ушул сөздөрдү атайын киргизген себебим, мындан дээрлик жарым кылым илгерки өзүмдүн абалымды көрсөтө кетүү гана.

Советтик жазуучулар жөнүндө кыркынчы жылдардан тартып эле ойлончумун. Кийинчирээк көркөм чыгармаларга тереңирээк чөгө баштаганымда, асиресе элүүнчү жылдары Советтик жазуучулардын көз карашын өзүнчө бир зор идеялдуулук катары сездим. Буга далил катары ошол кездеги күндөлүктөн үзүндү келтирейин:

«1955-ж. 21-январь.

Жакында болуп өткөн советтик жазуучулардын 2-сездинин колдо бар материалдарынан пайдаланып, бир оюмду жазып койсом деген элем. Ага убакыт чыгаралбай жүрөм. Советтик жазуучулар кандай жакшы адамдар. Алар адам баласынын бакыты, эмгеги үчүн бири-бирине окшобогон канчалык жаңы ойлорду тартуулады. Алар жасаган каармандар жаңы замандын жаңы адамдары.

Булар социалисттик коом орногондон кийин жарыкка келген чыныгы турмуштагы адамдар. Мынчалык ак ниет, мынчалык кайраттуу, жалындуу, көптүн мүдөөсүн көздөгөн каармандарды, дегип ар элдин тилегинен туулган фолкклордон да табуу кыйын болор...»

Советтик жазуучулар жазган ошол кездеги романдардын көбүн окуп чыгуу мүмкүндүгүм болду. Алардын баары китеп дүкөндөрүндө сатылып турганынан уйгур, өзбек, казак тилдерин жакшы түшүнгөндүгүм мага кеңири жол ачты. Кыргыз романдарынан «Биздин замандын кишилери» романын казак тилинде, «Тоо балдары» романын уйгур тилинде окудум.

Бизде, кыргыз тилинде гезит, журнал жок болгон соң башка тилде болсо да жазууга туура келет. 24-жылга чейин Аалы Токомбаев, Касым Тыныстанов да ошол жолду басып өткөн. Бирок жазуудан деле көңүлүм калып, артыма кетенчиктеген убакыттар да болду. Бир күнү колума калем алып бош боло калган убактымды кастарлап, эмнеден таасирленгенимди билбейм, уйгур тилинде «Бир жекшембиде» деген сатиралык аңгеме жаздым. Жазуу үстүндө көңүлүмдө сайрап турган нерсени кагазга түшүрүү өтө кыйын экенин дагы сездим. Кыял менен кагаздын аралыгы өтө эле алыс туюлду. Чоң роман жазгандар башынан кандай абалдарды өткөрөт болду экен деп ойлондум. Аңгеме жазылып бүткөн соң, көп жолу оңодум. Эмгектенгениме байланыштуу болсо керек, дүйнөгө бир жандуу нерсе жаратып койгонсуп, жазган аңгемем эси мен чыкпай жүрдү.

Эмне үчүндүр мурда адаттанбаганыма карабастан, аңгемемди бир жазуучуга көрсөтүп пикир алгым келип туруп алды. Орто мектепте окуп жүргөнүмдө адабияттан жана сүрөттөн сабак берген казактын ошол кездеги белгилүү жазуучусу Букара Тышканбаевге кат жазып, пикир сурап, аңгемемди жолдоп жибердим. Бул адам Ата Мекенине (Казакстанга) келип, СССР Жазуучулар

союзуна кабыл алынып, жакынкы жылдарда каза болгон-дугун уктум. Ошол кезде эле Тышканбаев казактардын маңдай алды жазуучусу эле. Аңгемемди жибергенден кийин өзүмчө сыймыктанып да жүрдүм. Кыйла убакыт өткөндөн кийин, бир барак кат менен аңгемем кайра келди. Аңгеменин көп жерине суроо белгиси коюлуптур, булар керексиз же оңдо дегени. Бир нече абзацка белги коюлуптур, бул эмнени түшүндүрөт? Кыскасы, кол жазмамдын беттериндеги көп белгилерди көрүп, демек, анда көп «дарт» бар экен деген ойго келдим. Булар жөнүндө, албетте, катта баяндалса керек, ага карап оңдоп салуу оңой дедим да, катты окуй баштадым. Катты окуган сайын өзүм да, жазган аңгемем да – экөөбүз тең көркөм чыгарма деген нерседен оолактагандан оолактай бердик. Ошол учурда жүрөгүмдүн тереңинде жаткан бир жашыруун күч кайра түртүп, көркөм сөз өнөрүнө жакындаткысы келгенсыйт. Катты окуп жатып аңгеменин беттерине коюлган белгилерди да унутупмун. Каттын түп нускасы төмөндөгүдөй:

«Кымбаттуу иним Аман. Жиберген катың менен аңгемеңди тапшырып алганыма көп убакыт өткөн болсо да, айрым жолдоштордон пикир алыш үчүн жана кененирээк убакыт таап, жакшыраак жооп берейин деп саал кечиктирип койдум. Кийинчирээк убакыт да жетпей калды. Акыры, төмөнкү кыскача пикиримди жазууну ылайык таптым.

Менимче, аңгеме жаман эмес. Кээ бир жерлери кычышкан жерге дал тиет. Асиресе, тил чеберчилиги жакшы, нары жөнөкөй, нары татымдуу, түшүнүктүү.

Бирок жалпы алганда, аңгеме канааттандырарлык чыгарма эмес. Чебер бир жыгач устанын туш келди жыгачтан кураштырып, анча көңүл бөлбөй жасай салган орундугуна окшойт. Үстүнө отурууга болот. Аны чебер уста жасаганы да билинип турат. Бирок кайда көчсө, оорсунбай ала кете турган чыныгы орундуктардан эмес.

Эгер алысыраак бир жерге көчсө, таштап кете турган орундуктардан болуп калган.

БІрас, биздин басмаларыбызда кайсы жагынан болбосун бул аңгемеге татыбай турган аңгемелер да жарыяланып жатат. Алардын айрымдары орундукка таптакыр окшобойт. Ошол үйдүн ээси мына бул орундук, отурсаңыз болот дегенде гана болбосо, тыштан келген киши анын орундук экенин билип, отурбайт. Отурууга эпсиз. Ал эми мындай орундуктарды жасаган жыгаччылар азырынча андан арыраак талап коюуну көтөрө албас, – деп ойлойм. Сага келгенде бул аңгемеңдин өзү катуураак талап коюуга себепчи болуп отурат.

Аңгемеңдеги негизги кемчилик – ашкереленүүчү дээрлик типтүү ашкереленген эмес. Ага каршы коюлган оң каармандар тек тыштан карап кызыгуучу катары калып алган. Аңгемеңдеги конфликти окуучуларды өзүнө тарталбайт. Ак жакалуу студент өңдүү тыштан кызыгуучу, шымына кусунду тийип кетсе да кечирим кылып кала берүүчү орунсуз кечиримпоздорду жазып убаралануунун канчалык кажети бар? Бүгүн коомдо болуп жаткан, көзгө көп учураган иштерди, азыр аз, бирок кийин көбөйө турган үлгү болорлук кишилерди жазуу керек. Акыры барып жоголо турган, бирок азыр коомду сасытып жүргөн чириндилерге өрт коюу керек деген Советтик жетекчилер.

Бул жерде маселе шымына кусунду тийип кеткен кишини, тигини кокодон алдырып, жок дегенде «лекция окутууну» жактоо эмес. Андай иштегенде деле ал бир оройлук болмок. Ошондой эле эртең менен төшөктө жатып киши ойлобогон ойлорду ойлогон Мырзаевдин мас болуусу менен гана окуянын бүтүшү – бул жакшы ойлонуп, окуяны эринбей татаалдаштырууга тереңирээк кирбегендикти көрсөтөт. Андай адам эмне үчүн коомдогу чириген таштандыларды издеп барбайт. Сенин кызгүң эмне үчүн аны окуучулар массасына абийирин

кетире чагылта албайт? 17-февраль күнү Жазуучулар союзунан куулган «атактуу» жазуучу Күң Чөнүн маскаралык аракеттерин гезиттен окудук. Жазуучунун өзү тигинтип жүргөндө, бул коомдон көп абийирсиздиктерди табууга болот. Менимче, сен Мырзаевге жан тартып, аны аяп жатасың. Же болбосо, андайлар менен этибарсыз гана кирешөсүң. Жазуучу деген белин байлап күрөш борборуна секирип түшүңү керек да, колуна прожектор ала жүрүп, баарын ашкерелешчи керек...

Азырынча аңгемең жөнүндөгү оюм ушул. Кайыр! Байланышыңды үзүп койбо. Күчүңө ишенемин. Мени ишендирген сен эмес, сенин аңгемең. Бирок плансыз иштеткен күч курулай убарачылык. Арык казсаң да, суунун агар акпасын, акканда да кайда барарын билбей кетменди чаба берүңгө болбойт эмеспи.

Өз заманында Салтыков-Щедрин деген ысым бүткүл Россияны сестентип, байкап баса турган кылган экен.

Кош, дагы жаз, күтөм!

Урмат менен Букара. Шанхай, 11-февраль, 1955-жыл.»

Бул кат ошол кезде мага чоң таасир берди. Жөнөкөй, бирок терең өңдөндү. Ойлонуп калдым. Мен көркөм чыгарма жазууну 1946-жылдары казакча өлөң жазуу менен баштагам. Андан бери тогуз жыл өтүптүр. Бул аралыкта гезит, журналдарда бир нече аңгемем, публицистикам, он чакты ырларым казак, уйгур тилдеринде жарык көрдү. Которуп бастырган чыгармалар да бар. Өтө эле аз! Бул боюнча алганда, жөн эле өзүмдү такшалтпай, эмгектенбей жүргөн экенмин. Эмнени, кандай жазуу керек? Өзүм жактырбаган же жактырган кишинин кылык-жоругун ашыра боёп жазсам жана аным турмуштагыга окшоп турса болбодубу? Жолу оңой эле. Андай болгон соң, кыскасы, жолун билген соң жазганым эмне үчүн жакпай жатат? Кыязы, менде талант жок экен. Жөн эле кызыгуу бар өңдүү. Ошон үчүн баарын чогултуп, жарактуу

бүтүндүккө келтире албай жатам. Жазуучу – бул таптакыр башка адамдар, энесинен жазуучу болуп төрөлгөн немелер. Өмүрдө кол жетпеске асылуудан артык уят иш барбы?! – деп ойлоп намыстандым. Жазуучу болбой эле жөнөкөй жашаса эмне болот?..

* * *

Май айында иш басты болуп, убакыт жетишпей калды. Кыска мөөнөттүк курс ачылып, аларга фонетика, лексикологиядан берилген лекцияларды уйгур тилине которуп сабак өтүү мага тапшырылды. Студенттерге казакча, курсанттарга уйгурча, өзүмдүн үйрөнүшүмө кытайча даярданышым керек болду. Баарына үлгүрүп жаттым. Курс аяктары менен тил кафедрасы жагынан каникулдан пайдаланып бардык топтор боюнча сөздүк фонд жыйноо экспедициясын уюштуруп, ошол тилде сүйлөгөн көп эл жашаган жерге баруу каралды. Мени кыргыз тилинин сөздүк фондусун жыйноо тобуна кошту. Үч миңдей кыргыз сөзүн даярдап, орус тамгасы менен машинкага басып, китеп кылып чыктык. Жергиликтүү элге барып, ошол сөздөрдү кандай айтарын бош калтырылган орунга эл аралык транскрипция менен жазып алышыбыз керек. Ушул ыкма менен диалекттерди, говорлорду ажыратып, мындан аркы окутуу иштерибизде адабий тилди божомолдоого негиз салынмак.

Шинжиаңга кетүү июндун аягына белгиленди. Мен Ху Жэнхуа деген дунган жигит экөөбүз Кызыл-Суу Кыргыз автоном областынын райондоруна бармай болдук. Ошол учурдагы маалымат боюнча Шинжиаңдагы кыргыздар, Тибетте жашаганы болуп жалпы саны 72 миң дешти. Биз алдын ала жыйнаган сөздөрдү Кыргызстандан келген китептерден алганбыз. Кашкар жактагы кыргыздардын диалектисин адабий тилге негиз кылууга болбойт деп ойлодум. Анткени Кыргызстандын адабий тилинин ка-

лыптанышы түндүк кыргыздарынын тилин негиз кылгандыгы үчүн, биз аны тикелей кабыл алып, кытайдагы кыргыздардын адабий тилине да аны негиз кылсак деген ойдо болдук. Бирок менин оюм боюнча андай болбосун да билчүмүн. Себеби көп, бизде маселеге илимий кароодон көрө жердештик менен кароо күчтүүрөөк. Жаңылтмач, табышмак, жомок, элдик дастан, лирикалык ырларды да жыйнамакчыбыз.

Шинжианга баруучу топтор (уйгур, казак, кыргыз) жолго чыктык. Уйгур, кыргыз топтору Кашкарияга, казак тобу Жунгарияга багыт алды. Тянь-Шань тоосу (Теңир тоо) Шинжиандын батыш-түштүк чегарасынан кирип, чыгыш түштүккө созулат да, провинцияны экиге бөлөт. Түндүк Шинжиан Жунгария, түштүк Шинжиан Кашкария деп аталган. Биз бала кезде Кашкарияны «Алты шаар» деп да атаган. Анткени түштүктөн орун алган кумдуу чөл – Таклимакан тегерегинде байыртан бери соодасы өнүккөн алты шаар жайгашкан. Аларга: Кара шаар, Күчар, Ак-Суу, Кашкар, Жаркент, Хотен шаарлары кирет. Ал эми көпчүлүк казак улуту мекендеген Жунгария – Иле, Алтай, Тарбагатай аймактарынан турат. Бул жакта байыркы шаарлар жокко эсе. Кулжа, Чугучак, Сарысүмбө шаарлары жаңы пайда болгон шаарлар эсебине кирет. Үрүмчү, Турпан, Кумул шаарлары Шинжиандын чыгышына, Жунгарияга саал оодук жайгашкан.

Мындан эки жарым жыл мурда батышка багыт алган темир жолдун акыркы түйүнү Ланжу шаарында аяктоочу. Азыр андан 300 км. батышка созулуп, Увий деген шаарга жетиптир. Ошон үчүн биз Бээжинден Увий шаарына чейин поезд менен келдик. Бул жаңы линиянын кызматкерлери өзүлөрүн өзгөчө эркин сезишип, мамилелери орой, какшыкчыл көрүндү. Вагондору да кайдан-жайдан кураштырылып жыйналган экен. Ашкана деген жок. Вагон кызматкерлери пряник, арык тооктун этин,

кургатылган жемиштерди сатып жүрүшөт. Бээжинден Үрүмчүгө жарым ай жол басып араң жеттик. Үрүмчү бул жолу мага өтө көңүлдүү сезилди. Биринчи жолу 1952-жылы көргөнүмдө досторду сагынып, кайда болсо да тезирээк кетип калууну эңсесим эле. Азыр таптакыр өзгөрүштүр. Ошол сагынган жолдошторумдун көбү Үрүмчүдө иштеп жатыптыр.

Институттун жатаканасынан орун алдык. Эски жолдошторду көрүп, сырдашып, мундашып дегендей жарпыбыз жазылып калды. Бул жерде жарым ай жүрүп, экспедицияга жаңы кишилерди алмакчыбыз. Кыргыз тобуна эки киши кошулду. Жаңы адамдарга иштин жайын түшүндүрүп көндүргүчө убакыт өтүп кетти.

22-июль күнү Үрүмчүдөгү жазуучу, акындар, басма сөз, радио кызматкерлери, тил мугалимдери – иши кылып тилге катышы бар адамдарды чогултуп, пикир алышуу чогулушун өткөрдүк. Мында негизинен, терминдерди кабыл алуу принциптери, диалектилер жөнүндө жана адабий тилдин калыптанышы үчүн шарттарды ойлоноштуруу өңдүү маселелер каралды. Негизги докладды, экспедициянын жетекчиси, теги уйгур, бирок кытайчаны кытайлардын өздөрүнөн кем билбеген, эки тилди жете түшүнгөн Ли фамилиялуу адам жасады. Ал институтта биздин деканыбыз эле. Докладдан кийин көптөгөн кызыктуу пикирлер түштү. Бирок майда улуттун тилге катышы бар деген интеллигенттери тил илиминен өтө эле алыс экенин байкадык. Тил илимин атайын үйрөнүүнү ошол кездердеги Советтик тил илиминин көрүнүктүү окумуштууларынын арасындагы талаш-тартыштар, Маррдын окуусу жана «Тил илиминдеги Марксизм» деген Сталиндин көз карашын окубагандыгын көрсөтүп коюшту. Жазуучу, акын дегендердин айрымдары өздөрүнүн туулуп өскөн аймагындагы элдин тилин (диалект же говорду) адабий тилге негиз кылууну сунуш кылышты. Келпимдин тили, Кашкардын тили, Кулжанын тили дешип кызуу талашка

киришишкен менен диалект дегендин өзү эмне экенин билбей тургандыктарын сездиришти. Чогулушта Кашкар менен Кулжа диалекттеринин бирин адабий тилге негиз кылыш үчүн талаш көпкө коюлду. Бир жазуучу чыгып: «Мынчалык талашка барбайлы, адабий тилге негиз кылып бир диалектини алып эмне кылабыз? Талашып бири-бирибизге көнөр эмеспиз. Андан көрө, менин оюмча, Кашкар диалектисинен алтымыш процент, Иле (Кулжа) диалектисинен кырк процент алалы да, талашты токто-толу!» – деди. Кудай жалгап түшкөн пикирлерди жазып, төмөн карап отурганым абийир болду. Ошондо да күлкүдөн өзүмдү араң басып отурдум. Дагы бир жооптуу кызматтагы киши ордуна турду эле, зал тыптынч боло калды. Бул адамды экинчи жолу көрүп отурам. Экспедиция Үрүмчүгө келгенде, бизге уйгур тилинен түшүнүк беришсин деген пикирди ортого койгонбуз. Мына ушул киши бизге келип бир саат убактыбызды алган. Шинжиаң институтунун бир аудиториясында ал кишини көпкө күттүк. Бир кезде топусу менен мойнун желпип кирип келди да, күтүп отурган үч-төртөөбүздү көрүп алымсынбай: – Кана кишилер, аз тура, – деп бөлүп берүүчү жакшы нерсеси ашып калчудан бетер кыйла наалып барып сөзгө кирген. Бирок биздин Бээжиндеги Улуттар институтунан келгенибизди уга калып, топусун кайра кийип, сөздөрүнүн аягына «болуш керек», «болсо керек деп ойлойм» деген эки анжы сөздөрдү көбүрөөк колдоно баштаганын байкагам. Ал эми азыркы жалпы чогулушта бул адам ордуна туруп интернационалдык терминдер жөнүндө айта баштап, «самолет» дештин кереги жок, аны өз тилибизде жөнөкөй эле «учкуч» деш керек дегенди ортого койду. Залдан бир эки киши туура деп жиберди. Бирок көпчүлүк ага кошулган жок. Башка да пикирлер түшүп, чогулушубуз узакка созулду. Адабий тил, терминдер жана башкалар алардын көкөй кести маселеси экени билинди. Баарынан да борбордон келген биз көп нерсени билип, үйрөнгөнүбүздү түшүндүк.

Ошентип, адамдарыбызды толуктап, өздөрү эч качан ойлонбогон нерселерин ойлонтуп, Кашкар шаарын көздөй жөнөп калдык. Кашкар байыркы шаар. Ага август айынын башында келип түштүк. Бул шаар мага Кулжадан чоң, нары гүлдөгөн шаар өңдүү көрүндү. Биринчи жолу келишим. Шаар ортолугундагы Эиткар деген мечит алдында кеңири аянт бар экен. Айт, майрам өңдүү массалык көңүл ачуулар ошол жерде өтөт дешти. Күн жекшемби болгонуна карабастан, Эиткар мечитинин короосунда окуу жашындагы балдарды чогултуп, дин мугалими Аптиек окутуп жатыштыр. Биз мечитти көрүп, короосуна чыкканда, балдар чурулдашып сүрөө жаттап жатышканын уктук. Балдардын жарымы кыздар. Колдорунда кичине төрт бурчтуу тактай, ага арабча тамгаларды жазып «аин, кайн, пе, кап, кеп...» – деп чурулдашууда. Бул диний мектеп окуучуларын фотосүрөткө алып койгум келди. Балдардын ортосунда нашаа тарткан адамдай керсары, чапжаак киши мугалим өңдүү балдарды аралап текшерип жүрөт. Ал бизди көрөрү менен өңүндө күлкү жышааны жылт эте калды. Жанымдагы жолдошумду жибердим. Сүрөткө тартууга уруксат береби, сурагын дедим. Халпа (мугалим) тигини колун куушура, кичипейил тосуп алды да, кулагын төшөп укту. «Хуп, хуп...» деген сөз угулду бизге. «Зоркий» колумда эбак даяр турган. Халпабыз балдардын ортосунда сыймыктана, тулкусун түзөп туруп берди. Жаш муундар иреттүү отурушуп, балбылдаган көздөрүн объективге кадады. Эки-үч жолу тарттым да, ракмат айтып кете бердим. Аянтта өрүк саткан адамдар кыяк чөптөн жасалган желпүүрү менен чымын коруп кыйкырышууда. Өрүгүн макташат. Катарынан өрүк сатып отурган адамдардын баары эле «чоң, таттуу, арзан» дешет. Төшөлгөн чөптүн үстүнө үйүлгөн өрүктөрдү кыркалай отуруп алып, бирден жеп, данегин жерге чогулта беришет. Тойгондо гана данектерди санап, акчасын төлөшөт. Көчөдө жүргөн адамдардын баары

баштарына бадам топу, алды ачык ак көйнөк (йэктөк), кара же көк шым кийишкен. Кашкарлыктар соодагер жана эмгекчил эл. Эсеп кумарлык баарына сиңген.

Биз түшкөн мейманкана Кашкардын Ярбаг деген махалласындагы «Чыны баг» деп аталган короо жай экен. Боштондуктан мурда чет элдик консул турган имиш. Үйлөрү, жемиш багы абдан жакшы. Шабдаалы, жүзүм, тогач (түгү жок шабдаалы), жаңгак, өрүк бышып эзилип турат. Бактар арасында роза жана башка гүлдөр тартиптүү өстүрүлгөн. Кайдан көчүрүп келгени белгисиз бир нече түп карагай өсүп турат. Эрте туруп ушул бакты аралап көпкө жүрдүм. Эзиле бышкан тогачтар өтө ширин, муздак. Жемиш бактарынын түптөрүнө узун көк орундуктар коюлган, салкында отуруп алып китеп окууга жайлуу көрүндү.

Улуу-Чат деген кыргыздар жашаган уезддин Кызыл-Ой деген жерине бармакчы болдук. Ал уездде төрт район кыргыз жашайт. Алардын сөздөрүн жазып болгон соң Торугарт ашуусуна жакын Тоюн деген жерге барып, кыргыздын Жоош деген уруусунун тилинен сөздүк фонду алмакчыбыз. Атайын транспорт жок, ошон үчүн каттаган машиналарды күтүүгө туура келди. Металл компаниясынын машинасы менен түнкү экиде Кызыл-Ой уезддик Элдик өкмөттүн конторасына келип түштүк. Мен эл бар жайлоого барабыз го деп ойлогом. Бактыбызга жараша, уезддик жаштардын конференциясы болуп жатыптыр. Ар бир райондон тандап бирден киши алып, ошолордун сөздөрүн салыштырмай болдук. Конференциядан кийин биздин ишибиз бүткүчө бир-эки күн турууга жаштар макулдук беришти.

«Үн берүүчү» адамдарды тандап алдык. Тыбыш чыгаруу органдары соо адамдар гана керек. Тамашалашып, ырдатып, эркин сүйлөтөбүз. Так, нары таза сүйлөгөн жигиттерден ар бир райондон бирден алдык да ишке кириштик. Булардын сөздөрүндө тыбыштардын түшүп

калуусу менен кыргыз ариптеринен тышкары дагы башка тыбыштар бар экендиги билинди. «Барды бекен» деген сөздү «барды беке» дегенсип айтышат. Анан, «а» менен «е» ортосундагы «э» тыбышы бар. «Эсте» деген сөздү айтканда уйгурдун «аста» (акырын) деген сөзүнө жакын чыкты. Бир жигит менен сүйлөшө отуруп: Ырдап бер, – дедим. Ал бир аз кайпактап туруп, акыры ырдап берди:

Элибиз көчүп жөнөдү,
Эгиз бир тоого жөлөндү.
Эрмегим бала алтындын,
Элесин көрбөй өлөмбү!

– Эгиз деген эмне? – деп сурадым билип турсам да.

– Бийик, – деп жооп берди жигит.

– Уйгурдун «игиз» деген сөзү тура, дедим мен, – Ал эми бийик тоо, бийик үй деп да айтасыңарбы?

– Айтабыз, – дейт жигит, – бул эми ыр да... Ассонанс үчүн гана алынганын ойлодум.

– Ырыңар жакшы экен, кыздын тоюнда кадимкидей токмок салып, жар көрүшөсүңөрбү?

Жигит башын ийкеди да, дагы мындай сөздөрдү айтты:

– Балдар кетип калды, болбосо Каражүл деген кыргыздын бир жери бар. Отургандар четинен комуз чертип ырдашат. Алардыкы абдан сонун.

Тилекке каршы, Каражүлгө баралбадык. Программада жок жер. Жигиттер менен бир жумадай алпурушуп, материалдарды тактап, иреттеп алдык да, Кашкарга жүрүп кеттик. Кашкар шаарына барарыбыз менен Тоюнга машина даяр экен. Даяр машина дегенибиз Торугартты ашуучу советтик машиналар жүк алып жөнөгөнү жатышыптыр. Сүйлөшүп, бир бирден кабинага жармаштык. Мен Саадабаев деген кыргыз айдоочунун машинасына түштүм. Күжүлдөгөн жакшы жигит көрүндү. Мен жанына отургандан кийин ал кабинага кирип жатып:

– На читай, – деп бир калың китепти кармата салды.

Барактап сүрөттөрүн карасам, автомобиль жөнүндөгү китеп өңдөндү. Жөнөй бергенибизде:

– Силер эмне өзүңөрдүн машинаңарга түшпөйсүңөр?
– деди дагы баягы тон менен.

– Тоюнга баруучу машина чыкпайт да, – дедим мен,
– бар болсо түшө берет элек...

Саадабаев кырылбаган сакалын бир сыйпап алды да, эмнеге баратканыбызды сурады. Бул жолу анын үнү жумшагыраак чыкты. Бекер отургуча дедим да өз иштерибиз жөнүндө айтып бердим.

– А тилдин эмнесин текшересиңер? – деди да ууртун чык эттирип башын чайкап койду. «Кытайлардын чыгарбаганы жок!» – деди окшойт ичинен.

Мен кызматыбыздын негизги себептерин кеңирээк айттым, ал түгүл Кыргызстандагы адабий тил, диалектилер, терминдер жөнүндө айтып бердим. Саадабаев мени тиктеп калат да, ийнин куушуруп, ээрдин бүйрө түшөт. «Черт его знает!» дегени билинип турат.

Адырлар капталына салынган шосседе түнү менен жүрүп отуруп, эртең мененки саат сегизде Тоюнга жеттик. Тоюн деген жайлоосу, жылбырскы чөп өскөн кенен бир сай экен. Тоо жашыл көрүнгөнү менен жыгач жокко эсе. Бээ байлаган кадимки кыргыздын боз үйлөрү алыстан көрүнөт. Абасы суюк, түтөк өңдүү сезилди мага. Алкына дем алып, а дегенде өзүмдү жайсыз сездим. Жергиликтүү эл аны тоготор эмес. Аки-чүкүсүнө карабай оюна келгенин айтып калган карапайым кыргыздардын тилдеринде уйгур акценти басымдуу.

Тоюнда тойдун үстүнөн чыгыппыз. Райондун кызматкерлери баралы деген соң той болуп жаткан тоо түбүндөгү бир айылга бардык. Турмушу кадыресе, желесинде бээ, көгөнүндө козу, улак дегендей адаттагы кыргыздын турмушу. Райондун кызматкерлери:

– Көлдөн келген, Текестик кыргыз, Бээжинде окуйт экен, тил текшерип жүрүптүр, – деп отургандарга мени тааныштырды.

«Тилди текшерген» кишини биринчи көрүп жаткан соң отургандар сыйлыгыша орун берип, көпкө карап калышты. Кымыз ичтик. Кымызы жакшы экен. Менден сөз сурашкан жок. Эт тартканы биздикинен башкача болуп чыкты. Табакта келген этти муштумдайдан бөлүп табакка кайра салды да, бир киши дасторкондо отурган бардык кишинин алдына токтоп, эттен алышына мүмкүндүк берип, бир кыдырып чыкты. Ар ким каалаганын алып жеп жатты. Биздикиндей туурап, камыр кошуп «беш бармак» жасашкан жок. Эт жеп болгондон кийин Көк бөрү тартуу оюну башталды. Ат беришти, ага минип көп менен бирге бардык. Жер алыстан жашыл көрүнгөнү менен жакындаганда таштак жер экенин билдим. Чөп арасында казандай таштар ар жерде томпоёт. Бизде, бирер кокустук болбосун деп таштак жерде көк бөрү тартышпайт. Башы кесилген улак келтирилди. Көк бөрү тартууну каалаган он беш-жыйырма киши кененирээк бир аянтка барышты. Ал жер мурдатан эле тандалып, алда нече көк бөрү тартылган жер экен. Бирөө улакты өңөрүп, ашыкпай аяк-быягын бекитип жаткансыды. Жанында тургандар кол тийгизишпей, тигинин улакты үзөңгү боолукка басып алышына мүмкүндүк берди. Бир кезде тиги чаба жөнөдү эле, он чакты киши артынан кууп калды. Улакты алып бара жаткан адам «у-уит, у-уит» деп ортодогу топту тегерене чаап жүрөт. Куугандар артынан бучкактап, калар эмес. Бир нече тегеренгиче бир да бирөө улакты тартып алалган жок. Жердин тарлыгы да. Эл да буга көнүптүр. Жер тар деп ата-бабабыздан келаткан оюнду таштап коймок белек. Улакты алып качкан адам акыры өзү бошотуп, башкалардын да алып качышына жол бергенсиди. Эрдин күчүн, аттын күчүн сыноо бул жерде даана билинген жок. Текесте көлдүк кыргыздардын көк бөрү тартуу жөрөлгөсү боюнча, эки топко бөлүнгөн эл мыкты эки жигит, эки аттан чыгарышат. Улакты калыс киши кем дегенде топтон бир чакырым алыс алпарып таштайт. Ал жерди

«түп» деп коюшат. Эки жактан шайланган төрт жигиттин экөө түпкө (улак ташталган жерге) барышып, шамдагайы жерден улакты эңип алып талаша кетишет. Адатта мыкты жигитти түпкө жиберешет. Анткени ат менен жигит мыкты болсо талашууда чечүүчү орунду ээлеп кетет. Берки кызык көрүп турган топ менен түптүн ортосунда калган эки жигит тигилерди өздөрүнө жакын келгиче күтүп турушат. Улак талашкандар жакындай бергенде ар кимиси өз өнөгүнө жардам берип, ортодо тургандар да аралаша кетет. Ошентип, негизинен, улакты төрт киши тартышат да, кимиси алдуу-күчтүү, аты жакшы болсо улакты ала качып, каршы жактын тобунун алдына алып келип ташташат. Байгесин алышат. Бул бир нече жолу кайталанып барып элдин моокуму кангандан кийин улакты жапа тырмак тартууга өтүшөт. Мында каалаган адамдын баары катышып, улакты тартып алууга умтулушат. Ондогон балбан колдор улактын терисин тытып, эттерин да жулуп, колго илинер бир аз нерсеси калса, аны бир татыктуу үйгө алпарып ташташат да, ал үйдөн жөрөлгө боюнча дагы бир улак ала алышат же жолун жасап улак таштагандарды ыраазы кылышат. Мында, жигиттер да, аттар да сындан өтөт. Текесте жүргөнүмдө казактар да той-томолокто көк бөрү тартып калышса, алды менен «Кыргызча тартууну» атайын жакшы көргөндүктөрүн далай көргөм. Болбосо, казактар а дегенде эле жапа тырмак тартышып киришет. Ошон үчүн кыргыздар: «Көк бөрү тартуунун аягы казакча болуп кетти» – деп коюшат. Анысы жапа тырмак тартып кетишкенин билдирет.

Биз улак тарткан аянттан кайтып кымыз ичели деп алгачкы түшкөн үйүбүзгө келсек, баягы улакты ала качкандар бакылдашып жатыптыр.

– Турдумаматтын ала качканы мындай болду, ага бербей дагы бир-эки жолу тегеренейин дегем, лекин, абакелеп жалынып жанымды коёр болбоду, э-э, алчы, – деп бере салдым...

Эртеси төртүнчү райондун борборуна келдик. Райондук мекемелер, кооператив, дагы эки-үч тамдан турган «кыштак» экен. Кеч киргенде райондун кызматкерлери бир үйгө чогулушту. Тапанча асынып, чачын шапкесинен булайта чыгарып алган сакчы (милиция) кызматкери да жүрөт. Ал абдан кызуу, суу түбүндөгү чөптөй теңселет. Булар Чокур (чаар) Кадыр дегендин үйүнө жыйналып жатышты. Менин издеген кишим да ошол Чокур Кадыр болчу. Элдеги сөзмөр, жомокчу, ырчы, санжырачы кишилерди иликтегенимде райондун кызматкерлери ошону көрсөтүшкөн. Чокур Кадыр чындыгында эле жамакчы киши болуп чыкты. Кадимки фольклордук ыкма менен узак дастан жазыптыр. Гоминдандык кытайдын майда элдерди билгенинче эзгенин сүрөттөгөн дастанын төрт саат бою жазып, колум чарчаганда гана экөөбүз тең эс алууга чыктык. Ички үйүндө арак ичүүнү эбак башташып, күжүлдөшүп жатышкан. Биз эшикке чыкканда чалыштай басып, жаңкы милиция жаныма келди. Эки колу шымынын чөнтөгүндө, жамажайында оролгон махорка.

– Жолдош, сизден кеңеш сурасам болобу? Канча кылган менен Бээжинден окуп жатасыз да...

– Сураңыз.

– Биринчи, мени окууга жибербейт, партия ишенбейт деген көз караш бар менде. Анан, экинчи, бул жерде бүтүндөй эле кыргыздарга этибар берип, башка улуттарга этибар бербейт деген көз караш бар. Мен кантсем болот? – деп сурады ал.

Ичимен: «Тапкан экенсиң май башты!» – деп ойлодум да:

– Бул дурус эмес көз караштар, – деп жооп бердим. – Керек болсо, партия окууга жиберет. Бирок, окусам деген ниетиңди билдиршиң керек. Партия бардык улутка тең эле этибар берет. Элдик милициянын кызматы оңойбу, ишенбесе сени ушул жооптуу кызматка коёбу?

Милициям төмөн карап, эрдин чүрүштүрүп кунт коюп

угуп жаткансыды. Анан бат эле менин оюма кошулуп, өзүнүн сезиминин төмөндүгүнөн ушундай көз карашка келгендигин айтып өкүндү. Балким, ал жылаңач кайырмагын оозума такап көргөнүнө өкүнгөн чыгар, бир жагынан күлкүм да келет...

Бир кызматкер келди да, экөөбүздү үйгө чакырды. Шишеси сынган керосин чырак капшытта бүлбүлдөйт. Отургандар күжүлдөшүп, баары эрдемсинип калган учур экен. Ала топучан, чепкенин желбегей жамынган бирөө заара кылып отургансып жүртө басып алыптыр. Ал кыргыздын элдик обонун кыңылдай кайталап «лэу-лэу лэ...» дей берет. Өңү кубанычтуу. Этегине кымыра каткан кара бөтөлкө кыймылдаган сайын жылтылдап көрүнүп калат. Көрсө, ал арак куйгуч «сакый» экен. Чыныга куюлган аракты кыдырата ичирип келип мага да сунду. Колума алганым жок. Ичип көргөн эмесмин, – деп отура бердим.

– Уруксат этиңиздер, мен сиздерге жолтоо болбоюн, оозгу үйдө ишимди уланта берейин. Кадыр аксакалды берсеңиздер болду, – дедим.

Бул сунушум жакты окшойт, унчугушкан жок. Кара чырактан бирди тамызып, козунун эти бышып жаткан очок алдында Кадырдын ырларын улап жаза баштадым. Анын ыры түгөнөр эмес. Куурайдан очокко аз-аздан салып, көсөө менен ары түртүп коюп обондотот. Жашы элүүлөргө келип калган бул адам жазган ырларын жатка билет экен. Сөзгө бай, ал берген материал тил билими үчүн көп пайда келтирерин ойлоп, астейдил жазып жаттым.

Бир кезде дүкөндүн сатуучусу үйдөн аярлап чыкты да, эптеп жаныма отуруп алып, өзүнүн коммунист экенин, мында иштеп жүргөн кадрларга боору ооруп, анда-санда алардын көңүлүн ушундайча көтөрүп коёрун түшүндүрдү. Боорукер кишиге айла жок тура дегенди да кошту. Байкасам, бул жерде сөз топтогон илимий кызматкер болгонума караганда Хлестаков боло кетүүмө мүмкүндүк көп экен. Эт бышты дегенде теңселе чайка-

лышып, ички үйдөгүлөрдүн баары тышка чыгышты. Алиги милиция:

– Сизде жумушум бар, – деп кичипейилдик менен мени эшикке чыгарып четке алып барды:

– Сиз ырын жазып жаткан киши бул райондогу аксил инкылапчи (контрреволюционер) дегендердин бири. Тиги ырларынын ичинде каталык болсо, акырын билгизбей, мааниси мындай деп жазып берер бекенсиз. Бизге керек эле... – деди кыйылып. Менин ичпей чыгып кеткенимен чочулаганы да байкалат.

– Жан дилим менен жардам берет элем, – алдын-ала жооп камдап тургансып, – бирок, реакция сөзү жок экен. Эгер чыгып калса көрөбүз...

Катуу айтып, кагып таштоого болбойт эле!

Эртеси милициям өзүнөн өзү сүткө тийген күчүктөй кылмайып калыптыр. Унчукканым жок. Бирок кубулмалуу саясаты бар ал кезде ушул өңдүү немелер адамдардын тагдырын чечүүдө көбүрөөк роль ойноп кетерин анча жетик түшүнгөн эмесмин. Анын санаасыздыгы, жеңил-желпи мыскыл ой туудурганы гана эсимде калыптыр. Салтыков-Щедриндин «Акмак» деген аңгемесиндеги: «Мындай акмак, ал түгүл падышанын өзүнө да керек!» деген сүйлөмүн кийин окудум.

* * *

Мага тапшырылган иштер толук аткарылды. Бирок октябрь айына чейин уйгур, казак топторунун келишин күтүп, Үрүмчүдө болушубуз керек экен. Ошон үчүн жетекчилердин уруксаты менен миңдеген чакырым жол басып, Үрүмчүнү айланып Текес уездине келдим. Биздин үй-турмуш начар экен. Башкалар илгеркидей малдуу жашап жатыптыр. Туугандардын баары учурашууга келишти, буларды көрбөгөнүмө беш жыл болгон. Кемпирлер мени көрүп ыйлашат, балалык чагымды эске

салышып, сагынычын айтышат. Убакыттын тарлыгынан көп туралбай Үрүмчүгө кеттим. Эл Ата Мекенине (Кыргызстанга) кетүүгө даярданышып жатыптыр. Биздин туугандардан да кетмекчи. Эгер эл Союзга кетсе, менин жалгыз Бээжинде калышым ылайыксыздай сезилди мага. Бул үчүн Бээжинден кайра келүү, Үрүмчүдө иштеп туруу керек болду. Бирге окуган казак, уйгур, кыргыз жолдошторум да Союзга кетүүгө аракет кылып жүргөнүн билдим. Кулжа шаары саал чөл тартып, Үрүмчү гүлдөй баштаптыр. Кыргыздардан эки киши келип, Үрүмчүдөгү «Эл басмасынын» кыргыз секторунда иштеп жатыптыр. Бирок кытайча тил билген кишиси жок, китеп которууда кыйналышат экен. Өздөрү да өз эне тилин жакшы билишпейт, казак, уйгур мектепте окуган адамдар. Ага карабастан менде кубаныч пайда болду. Иши кылып кыргыз бөлүмү ачылса, калганын дагы көрө жатмай. Жаштар жетилип жатат, толукталар деген ойго келдим. Бул маселе боюнча Провинциялык өкмөттүн орун басары Аскат Искаковдун кабылдоосунда болуп, өз ойлорумду баян эттим. Ал киши менин Үрүмчүгө кайтып келүүмдү катуу талап кылды. Улуту татар, ошол учурдагы билимдүү, интернационалист, жакшы адам эле. Эгер мен Үрүмчүгө келбесем, Шинжаң провинциялык парткомдун бюросу аркылуу алдырып алам деген сөздү айтты. Ушул кезигүүдөн кийин ал кишини көрүү мүмкүндүгү болгон жок. «Маданият революциясы» кезинде түрмөгө алышып, түрмөдө ооруп өлгөнүн кийин уктум.

Бээжинде окуп билим алам деген ойлорум куру кыял экени мен институтка мугалим болордо эле билинген. Үрүмчүнүн өрбүгөн жаңы кырдаалы, кыргыз кадрларынын жетишсиздиги ал оюмду андан бетер тереңдете түштү. Бээжинди таштап, Үрүмчүгө келүүгө бел байладым.

Үрүмчүдө мени кызыктырган дагы бир нерсе, уйгурча, казакча адабий журналдар чыгып, айрым акын-жазуучулардын туңгуч жыйнактары да жарык көрө

баштаптыр. Бул мени жетимсиретип койгонсуду. Мен Үрүмчүгө келгенде деле баары оңолуп кетерине көзүм жетпейт, кадр аз, керектүү кадр андан да аз. Ошондо да Шинжиандагы кыргыздар үчүн билгенимдин баарын ишке салып көрүү учуру келгенин сезгенсийм. Чыгарма жазууга ушунчалык ынтызар экениме карабастан, андан алаксытып, оолактатып турган нерселерди өз мойнума жүктөп алдым. Лингвистика – менин көздөгөнүм болбой калды. Көркөм адабият салаасында иштөөмө шарт туулчу өңдөнүп, алдыда жылтылдаган бир учкун арбап тургансыйт. Анын түйшүгүнө эртерээк кабылгым келет. Бул оюмдун акыры эмне болуп чыгарын даана билбейм, бирок жаман болбоого тийиш деген ой да бар. Институт менден ажырагысы келбесин да билем. Он беш кытай студентке кыргыз тилин үйрөткөнүм жакшы чыгар, он миңдеген кыргыздарга чыныгы көңүл буруп, алардын басма иштерин жолго салуу андан да артыгыраак өңдөндү. Провинциялык өкмөт мени колдойт, аларга сөөнүүгө болот. Багытым дурус, жеңиш мен жакта болууга тийиш – менин ой тыянагым мына ушуга келип такалды.

Борбордук Улуттар институтуна келгенимден кийин, бошонуу жөнүндө арыз жазуудан мурда дагы бир нече күн ойлондум. Баары эле алаканымда тургансып белгилүү өңдөнөт. Өтө эле билгич, сезгич болуп кеттимби деп да сактанам. Жок, эми шектенүүнүн, убакытты өткөрүүнүн кереги жок. Эгерде элдин рухий дүйнөсүн аларга аралашып билгим келет экен, ага мындан башка жол жок!

Алды менен факультет жетекчилеринин өзүм жөнүндөгү пикирлерине токтолгум келди. Бир жерден чыгып кетмекчи болгон адам алды менен жок дегенде жылчык издейт эмеспи. Факультетте уйгурча тилди жакшы билген, жетекчилик иштерге аралашып жүргөн, коммунист кытай кызы бар. Ага атайын оюмду айтып, чекмелеп көрүмүш болдум, баары бир Союзга кетем, ал жакка кеткиче кыргыз басмасында иштейм деп чынымды айт-

тым. Мен күткөндөй эле кыз дароо каршы чыкты. Ал түгүл, акыл-эсимдин туура иштебей калганын кыйытты. Казак тобунда иштебесең, кыргыз тобун ач, ошондо иште деди. Мен андан да баш тартарымды айттым. Анда Бээжинде калып оку, мындай учур келе бербейт, бир кетип калсаң, кайра келе албайсың дейт. Окугум да келбейт дедим. Кыз шыпшынып, көзүмө карап, ыңгайсызданып, кайра үгүттөй баштайт. Бул кыз баягы Гың экөөбүздүн өз ара сындашканыбыздагы калыс болгон эки кишинин бири болчу. Кийин, Ху Женхуанын айтымында ал кыз Америкага кетип, ошол жакта иштейт экен.

– Баарын кийин көрөрбүз, азырынча арызымды жакшылап которуп бер, – дедим.

Ийнин куушура, бир чети таң кала арызымды которуп берди. Өзүм кайра көчүрдүм да, факультет жетекчисине 5-ноябрь күнү тапшырдым. Эмне болсо да тезирээк болуусун күттүм.

Жылып отуруп ноябрь айы да бүттү. Бир ооз сөз сурашкан жок. «Кайдан кетсин, жөн эле бирдемеге толкунданып алып арыз көтөрүп кирсе керек» деген ойдо болгонсуп, кандайдыр бир сүрдүү тынчтык улана берди.

Декабрь айынын башында арызымдын жообун билейин деп жетекчибизге кирдим.

– Ойлонушалы, – деди жетекчибиз, – сенин ордуңа кимди алабыз? Кадр табылган күндө да аны тарбиялаш керек, тил илими оңой өздөштүрүп алуучу илимдерден эмес. Биз сени кетирбесек дейбиз. Кандай кыйынчылыгың болсо айт, жардам аябайлык...

– Ата Мекениме кетем, – дедим ага, – азыр Совет атуулдары мекенине кетип жатат. Үй-ичим, урук-туугандардын баары кетмекчи...

Менин алдын-ала ойлогонум ирети менен келип жаткансыды.

– Бизде деле Советтик адистер иштеп жатпайбы, эмне айырмасы бар?

Кекээр күлдүм. Анын «аңкоолугу» мага жөлөк болду. Артыкбаш шылдың сөзүн байкоостон чыгарып алганын өзү да сизди. «Канчалык болсок да баары бир тура... – деп ойлоп ичимен сынып турдум. Тиги менин түрүмдү байкады:

– Мекениңе качан кетмекчисиң?

– Элүү жетинчи жылы.

– Сүйлөшөлү анда, азырынча иштеп тур...

Абдан көңүлсүз чыктым. «Шылдың кылгансып айткан сөзүн кара!» Бирок мени кетирбес үчүн, менин умтулуумду саясий көз карашка алпарып такай койсо кантем? Чочулай да баштадым!

Бир нече күн өткөн соң дагы кирип, дагы баягы сөздөрдү угуп чыктым. Кетем деген арызды бергениме бир ай болду. Же ары, же бери каратпай, кантип бир «тушамыш» табууга аракеттенгенсигени жанымга батты. Акыры, эмне болсо ошол болсун дедим да, сабак берүүмдү токтоттум. Мындан башка менде айла калган жок. Бул индивидуалдуу «иш таштоо» эле. Сабак учурунда студенттер келишет:

– Аман шаншың, биз жакшы окуйлу, сабагыңызды өтө бериңиз, – дешет алар.

Бүжүрөп акырын кирген балдарды кыйбай да кетем. Бирок кетишим керек. «Иш таштоо» туруктуулук менен улантылды. Чыныгы ахвалымды билиш үчүн келип маектешкендерге өзүм бекиген жогорку оюман башка эч нерсе айтканым жок.

Жашыра турганы барбы, «кытмыр, жатып атар, өжөр кыргыз экен!» дешти окшойт, акыры декабрь айынын аяк ченинде кетүүмө уруксат беришти. Бир ай ишке чыкпадым. Бул өжөрлүгүм үчүн кийин «төлөдүм». Ал жөнүндөгү сөз романдын кийинки бөлүгүндө баяндалат.

Мен кетем деп арыз бергенимден кийин кытай кадрларынын баары мага үрпөйө карап калышкан. Асыресе Гыңдын чырагына май таамп, андан бетер боло түшсө экен дегенсип жүрдү. Мен болсом алиде окуй элек адабий

китептерди окуп, андагы кээ бир каармандарды өзүмө үлгү кылып, өзүмө өзүм дем берип жата бердим. Уруксат берилгенден кийин күрөң кабак көрсөткөн кытай кадрлардын баары кайрадан күлө карап, жакшы мамиле түзө башташты. Арызымды которуп берген кытай кызынан:

– Бардык конспектилерди алып кете берейинби? – деп сурадым. Кыязы, үнүмөн саал «кылмыштуулук» сезилсе керек. Кыз күлүп жиберди.

– Алып кете бер, сенден ким алмак эле аны...

«Жаман көрүшкөн эмес экен» – деп койдум ичимен. Кетүүгө даярдандым. Калып жаткан достор менен жакшылап коштоштум. Анткени Бээжинди дагы көрүү кыйын экенин билем.

Мына бул өмүрүмдөгү баарын жерге уруп баса берген экинчи аракетим болду.

* * *

Үрүмчүгө декабрь айынын акыркы күндөрүндө келдим. Кытайдын өзүм көргөн башка шаарлары өңдүү эле Үрүмчү жашылдандырылбаган шаар. Түштүктөн түндүккө улам эңиштей берген узундан узак бир эле көчөсү, дүкөндөрдү, көпчүлүк муктаж болчу устаканаларды эки жагына шурудай тизип алган. Эл жашаган кварталдар ошол узун көчөнү пааналап, биринен кийин бири жамалгансып, шаар кеңейип, дембелче тартып бараткансыйт. Эки жагынан тоо, белестер кысып турганы үчүн туурасынан кеңейүү мүмкүндүгү аз. Боштондуктан кийин шаардын түндүк жагы жаңы курулуштарга толуп, шаар андан бетер чоюлган. Транспорт да ошол узун көчө менен гана каттайт. Франциянын жеринен үч эсе чоң Шинжиан провинциясынын борбору үчүн, Үрүмчү жайгашкан жер өтө эле тар өңдүү сезилет. Анысына карабастан, Үрүмчү саясий, маданий жана өнөр жай борборуна айланууга интенсивдүү багыт алган.

Провинциялык өкмөттүн кадрлар башкармасына кирсем, Кашкар шаарында чыгып турган уйгур тилиндеги «Тяныпан» гезитинин редакциясында иштөөмдү сунуш кылышты. Макулдук бергеним жок. Бээжинден кызматымды, окуумду таштап кыргыз басмасы үчүн келгенимди, андан башка жерде иштей албасымды айттым. Алар макулдук беришти. Үрүмчүдөгү бирден бир «Эл басмасынын» кыргыз секторуна жолдомо жазып беришти. «Эл басмасы» бир нече сектордон турат. Кытай, уйгур, казак, шибе, монгол жана кийин киргизилген кыргыз тилдеринде китеп чыгарат. Чыгарылуучу китептер тематикалык жактан коомдун бардык тармагын, мисалы, педагогикалык окуулуктар, илимий техникалык китептер, саясий жана көркөм адабияттарды, айыл чарба жана башка да массалык китептерди ичине алат. Жогоруда айтканымдай кыргыз секторунда эки киши иштеп жатыптыр. Үчөө болдук. Бир кезде провинциялык окуу-агартуу министрине жолугуп, өзүм кандидатурасын көрсөткөн Апаз Дуулат уулу да келиптир. «Кыргызча китеп чыгарабыз» деген өзүбүзгө медет берүүчү сөздөн башка, бизде айтарлык «байлык» жок болучу. Иши кылып бирдеме болор дедик да ишке кириштик. Басманын жетекчилери планыбызга кыргыз тилинде башталгыч мектеп окуулуктарын, Кытай Эл Республикасынын Конституциясын жана бир нече саясий брошюраларды бекитип берди. Окуу китептерин түзүүнү бөлүштүрө келгенде мага экинчиден төртүнчү класска чейинки эне тил китептерин түзүүгө ыйгарылды. Багыт берүүчү окуу программасы жок. Иши кылып, окуулук түзүп, китеп чыгарып беришибиз гана керек. Мында Кыргызстандан чыккан окуулуктар бизге чоң таяныч болду. Албетте, жергиликтүү уйгур, казак тилиндеги окуулуктардан да пайдаландык.

Бизде баары жаңы. Кыргыз секторунун өзү, материал издеп бүжүрөп жүргөн кадрлары, чыгаруучу китептерибиз, колдонуучу жазууларыбыз – тарыхта туңгуч ирет

пайда болуп отурат. Кыргызстанда калыптанган орус тамгасынын негизиндеги жазууну колдондук. «Кыргыздардын жазуусу бар, жазуу чыгарып убаралануунун кереги жок» деп көрүнгөн жерде айтып жүрдүк. Эгер, чынында эле биз ал жазууну колдонуп калсак, Советтик Кыргызстандын маданияты тикелей агып кирет деп өз ара макулдашып алдык. Басманын жетекчилерин типографияга алып барып, орус тамгалары куюлуучу бардык калыптарды аңтарып таптырдык. Түрлөрү көп болбосо да темалар үчүн чоң тамгаларды, тексттери үчүн майдараактарын даярдап, калып жасоочу кытай адистерине түшүндүрүп, «ү, ө, ң» тамгаларынын калыптарын жасаттым. Биз үчүн сегиз сааттык иш күнү чек эмес. Аз дегенде күн сайын он сааттан иштейбиз. Дем алыш күндөрү да кээде иш менен болобуз. Жетекчилерге айтып жүрүп, арип терүүгө бир кыргыз баланы кызматка алдык. Аны кошкондо биз төрт киши – аралаш эле китеп түзүүчү, редактор, рецензент, арип терүүчү, илимий же көркөм совет, машинка басуучу, корректор дагы башкасынын баарын өзүбүз иштейбиз. Башка тилдеги топторго бат эле теңелип, кыргыз балдарынын колдорунда өзүнүн эне тилиндеги окуулук, ар бир карапайым кыргыздын колунда өз эне тилиндеги китептери болсо экен дегенде жаныбыз жай таппайт. Редакция менен типографиянын аралыгы эки чакырымдан алыс экенине карабастан, күнүнө бир нече жолу жөө каттайбыз. Көз алдыбыздагы алсыздыгыбызга да, кыйынчылыгыбызга да кыпындай моюгананыбыз жок. Алпурушуп жатып чыгарган китебибиздин нускасы эки-үч жүздөн ашпайт. Бээжинде кытай тилин окудум деп компойгонум менен, иш жүзүндө, кытайчадан кыргыз тилине которо келгенимде али көп нерсени билбей турганымды түшүндүм. Бирок жолдоштор мени бел кылып отурганда, алардын шайын андан бетер оодарбас үчүн алсыз жагымды сездирбөөгө аракеттендим. Ал эми кемтигимди толуктоо үчүн кыргыз тилиндеги китептерди колдон түшүрбөй окуп жүрдүм. Асыресе, Со-

веттик партиялык жетекчилердин ошол кездеги сүйлөгөн сөздөрү басылган «Кызыл Кыргызстан» гезити менен ошол эле материал жарык көргөн кытай гезиттерин салыштырып окудум. Кезиккен терминдерди, жаңы сөздөрдү, ал түгүл сүйлөмдөрдү толугу менен блокнотко көчүрө бердим. Мына ушундайча, менде кытайча-кыргызча чакан сөздүк да түзүлө баштады.

Ошол мезгилде эркин ойлонгонубуз шончо, бизден бир кишини Кыргызстанга жиберип, алардын өнүккөн басма иштеринен үйрөнсөк деген да ой-тилектер пайда болду. Бул мүмкүн эмес нерсе экенин да билбедик. Кызмат тышында көбүнчө уйгурдун, казактын акын-жазуучулары менен байланышып, алардын деңгээлин билгим келет. Кыргыз тилинде жазсам, ал жарык көрүшү керек, андай «аянт» жок. Мына ушундай ойдун түрткүсү менен «Тоо гүлү» деген ат коюп, кварталдык болсо да адабий-көркөм журнал чыгарууну өзүбүзчө пландап алдык. Бул талабыбыздын жообу кечиккенден кечигип отуруп, кыргыз секторунун жабылышына кошулуп изсиз жоголду.

1956-жылы үчүн «Кызыл Кыргызстан», «Ленинчил жаш», гезиттерине, «Коммунист», «Советтик Кыргызстан» (Кийин «Ала-Тоо»), «Жаш Ленинчи» журналдарына жазылып алганбыз. Бош боло калганда эртели-кеч эрмегибиз ошолор. Жаш акындардан Б.Сарногоевдин, М.Буларкиеванын ырлары бизге абдан жагар эле. Мариямга деп ыр жаздым:

Карындашым Мариям,
 Кабыл ал менин катымды.
 Көрбөсөм да өзүңдү,
 Көп уккамын атыңды.
 Кытайдан бооруң ыр жазат,
 Кылайып чыккан жакынгы,
 «Отурсам минтип ыр жазып,
 Лиранын кылы кыңгырайт,
 Байкоосуз тийип бармагым.

Кат менен кетип ошол үн,
Кейитсе сага угулуп,
Кечирип койгун ал жагын» –

деген саптар бар эле. Топтогу кыргыздар жактырышты. Бирок эмне үчүндүр жиберилбей калган.

Биз ишке ашпаган куру кыялдар менен, жетекчилердин «Өзүңөр билгиле» деген сөзүнө эрип, колубуздан келгендин баарын жасоого өзүбүздү арнап койгонбуз. Биздин жакшы ниетибиз, ысык жалыныбыз бийликке жагабы-жокпу, бул жөнүндө бир да жолу ойлонбоппуз. Чыгарган биринчи китебибиз кубаныч менен кошо түйшүк да алып келди. «Жуңхуа Эл Республикасынын конституциясы» деген китебибиз кирилл тамгасы менен жарык көргөн. Тиражы эки жүздөй эле. «Туңгуч балабыз!» – деп кадимкидей белгиледик. Андагы мамлекеттик Гимнди которгонумда Кыргызстанда которулган вариантын, кытайча, уйгурча, казакчаларын алдыма коё отуруп, мазмун жагынан кытайчага жакындата, кыңылдай обонуна салып, муун жагынан да, музыкасы жагынан да дал келишин көздөдүм. Гимндин биринчи сабы «Интернационалдын» биринчи сабына окшоп кетет. «Козгол, кул болууну каалабагандар!» деп башталат. Ондогон жылдар бою революциячыл кытайдын жүрөгүн толкундаткан, рухуна рух кошо алган марш «Маданий революция» кезинде мүлдө унутулуп, анын эбак каза болгон авторлоруна айып тагылды.

Туңгуч китебибиз алып келген түйшүк өзгөчө болду. Басманын жетекчилери мени, Апаз Дуулат уулун чакырып алды да: «Кыргыз эли арап тамгасы менен уйгурча, казакча гезит-журналдардан пайдаланышат экен. Силердин кабыл алган жазууңарды эл билбейт. Бүткүл элди сабаттуу, сабатсызына карабай, кайрадан орус тамгасы менен окууга үйрөтүп чыгуу оңой иш эмес. Бул жагын кандай чечүүгө болот?» – деди. Кыргыздардын баары орус тамгасын билет, Кыргызстандан чыккан гезит-жур-

налдарды жазылып алып, окуп жүрүшөт демиш болдум. Бирок жетекчибиздин катаал түрүнө карап биздин жакшы деген ниетибиз ишке аша бербей турганына түшүнүп да турдум. Бир нече күн акылдашып, жетекчилерге макул болууга туура келди. Анткени кирилл тамгасын колдонуп китеп чыгаруубуз жөнүндө өкмөттүк чечим кабыл алынган эмес. Биздин өкүнгөнүбүз эле жетекчилер өз кезинде бизди мынчалык убара кылбай, билип тургандан кийин, иш башталары менен каршылыгын билдирсе туура багыт болмок. Өзүбүздү согуу үчүн өз колуубуз менен «токмок» жасап алыпшыз. Бул маселе кадимкидей көтөрүлүп барып басылгансыды.

Кыскасы, кайрадан арап тамгасы менен кыргыз жазуусун иштеп чыгууга, калып жасатууга туура келди. Кыргыз жазуусу уйгурча, казакчадан бөлүнүп, өзгөчөлөнүп турууга тийиш. «Ө», «ү» тамгаларын тигилерден айырмалантып иштеп чыгып, кайрадан ишке кириштик. Бээжинде аздыр-көптүр ушул жагынан окуп калганым өзүбүзгө чоң жардам берди.

Терүүгө жиберилген бардык китеп кайра алынды. Түп нускаларын арапчага кол менен көчүрүп беришибиз керек. Көчүрмөчүлүктү да баарыбыз тең иштейбиз. Маданият министрлиги тарабынан туңгуч ирет кыргыз акындарынын ырлар жыйнагын чыгарууну пландаштырды. Ал милдетти бизден башка аткара турган киши жок. Жазып жүргөн жана жазат ко деген адамдарга кат жазып чыгармаларын сурадык. Жолдоштордун кеңеши менен жыйнактын негизги түзүүчүсү болуп бекидим. Баарына макулмун, иши кылып элибиз үчүн эмгек сиңирип жатабыз. Убакыт жетпейт. Жетекчилерге кирип түшүндүрөм. Байкайм, алар деле бизден пайдаланууну гана ойлошот. Уйку менен тамактын убактысынан башка убакытты ишке арнап жатканыбызды алар да билсе экен дейбиз.

Орус тамгасы менен китеп чыгаруунун башталышында жетекчилер кандай болсо, кийинки түзгөн арап

тамгасы негизиндеги кыргыз жазуусуна да дал ошондой этибарсыздык менен мамиле жасады. «Биз билбейбиздин» түйшүгүн баары бир өзүбүз тартарыбызды ойлоп, жазуубузга кайра-кайра оңдоо киргизип жаттык. Бирок мунун баары желге кетти. Беш жылга жетпеген убакыт ичинде биздин колдонгон эки жазуубузду тең күчүнөн калтырышты, кыргыз секторун мүлдө жапты. Бул жөнүндө ирети келгенде токтолобуз.

Арап жазуусуна көчкөнүбүздөн кийин иштерибиз бир аз илгерилей баштаган. Уйгур, казак арип терүүчүлөрү биздин тамгаларыбызды бат эле өздөштүрүп, биздин китептерди тере башташты. Редакциябыз типографиянын жанына салынган жаңы имаратка көчүп барды. Ишибизге оңойлук туулду. Эки-үч чакырым жөө баспай калдык. Жатар жерибиз да жакын, шаардык парктан бир нече он метр гана алыс жашай баштадык.

* * *

Ишибиз кадимкидей жолго коюлуп, башкалар менен «тең ата» боло баштаганыбызда «Эл басмасынан» эки киши Социалистик курулуш майданындагы жаш активдердин конференциясына шайланууга тийиш болду. Жаштар союзунун жалпы чогулушунда бир уйгур жолдош менен мени жаш активдер катарына шайлашты. Конференция жүрүп жатканда, иштеген иштеринди айтып трибунага чыгып сүйлө дешти. Макул дегеним менен эмне иштегенимди таптакыр ойлоп табалганым жок. Жок жерден жазуу ойлоп таап, күндүр-түндүр китеп чыгаруу менен гана алек болгонуубузду, кишилерибиздин аздыгына карабастан пландарыбыздын артыгы менен орундалып жатканын айтып берсем деле болмок. Бирок көңүлүмдө алар эч нерсеге арзыбаган нерседей сезилип туруп алды. Акыры, сүйлөй албайм деп кутулдум. Ар тармактан келишкен ондогон жаштар бакылдап сүйлөшүп, өздөрүнүн

тажрыйбаларын айтып жатышты. Мен аларга тамшана таң калдым. Конференция бир жумага созулду. Акырында «Шинжиан Уйгур автоном районундагы социалисттик курулуш майданындагы жаш актив» деген кытайча, уйгурча жазуусу бар көкүрөк белгилерин тагынып, салмактуу кадам таштап өз ишибизге кайттык. Эмгек баалангансып, өзүмө ишеним арта түшкөнүн сездим.

Көп өтпөй эле бул жакшы жышаандын үстүнө дагы бир жакшы кабар келип калды. Советтер Союзуна саякат жасоочу маданият делегациясынын мүчөсү экенимди ук-тум! Асмандагы жылдыздардын бири өзү келип колума түшүп бергенсиди. Мындай болот деп ойлогон эмес элем. Айтууларына караганда уйгур, казак, монгол, кыргыз акын-жазуучуларынан он чакты киши, журналисттери, артисттери болуп баарыбыз кырктан ашуун адам Советтер Союзунун беш республикасын саякаттайт экенбиз. Өкмөт каржы чыгарып, жакшылап кийинтти. Өзүбүз токтоно албай дүкөндөрдөн габардинден габардин тандап калдык. Жакшылык келейин десе ушундай куйрук улаш келмейи бар. Советтер Союзуна баруу бардык кубанычтан ашып түшкөн кубаныч болду. Көлдө, Кең-Сууда өзүм туулган жерде калган туугандар менен жүз көрүшүү жөнүндө ойлоном.

Кыргызстанга бара электе эле Фрунзе, Ысык-Көл, өзүм туулган Кең-Суу, ышкын, согон, бүлдүркөн, чыны карагат терген Көлтөр элестеп жанымды жай алдырар эмес. Боюмдагы бул кубанычтын айныбай жакшылап сиңиши үчүн жана аны коргоп калуу үчүн аздап ичип алып, жолдоштор менен кер-мур айтышып көңүлүмдү чөгөрүп алгым да келет. Эч ким менен урушалбадым. Ушунчалык жука, эмоциялуу адам болуп жаралганыма кыжырым да келет. Убакыт өтпөйт. Колум, көзүм китепте, көңүлүм башка жерде. Эл, жер кандай болуп калды экен, кичине чагымда жоогазын казып жеген Кең-Суунун өрдөшү, үкүлөр коркунучтуу үн чыгарган Көлтөрдүн чакан көлү,

Ысмайылдын багы деген бактагы чекир карагаттар, баары эсиме биринен сала бири келип, Үрүмчүдө эмес ошол балалык өткөн жерде «ойноп жүрчү» болдум. Биздин үйдүн жогору жагындагы бир абышканын эки таноосуна тобурчак тыгып алып, жылкыдай кишенегенде коркуп да, күлүп да үйгө кире качар элек. Ойдон ой туулуп, ошол жакка кетер күндү тынчсыздана күттүм...

Заказ берген кийимдерибиз бүтүп, колубузга чет элге чыгуучу паспорт да тийди. Тышкы иштер бөлүмүнүн кызматкери келип чогулуш ачып, Советтер Союзунда өзүбүздү кандай алып жүрөрүбүз, делегациянын өзүнчө тартиби болору жөнүндө көп сүйлөдү. Кытай жазуучусу кытай адабиятынын тарыхы жөнүндө көп маалымат берди. Мындан миң жылдары илгери кытай саякатчылары Батыш өрөөнгө (Шинжианга) жана Орто Азияга келип көргөн, билгендерин жазып калтырган экен. Ал саякатчы келген учурда бул жерлерде маймылдар шактан шакка секирип жүрүптүр. Мен жолдошторго тамашалап шыбырадым, кыязы, биз ошол маймылдардын тукуму болсок керек, азыр маймыл жок да дедим. Чындыгында эле ошол мааниге келтирип сүйлөгөнсүп кетти мага.

Кечинде Советтик консулдук зыяпатка чакырды. Тамак-аш коюлган узун столдун тегерегинде бир да орундук жок. Биз бири-бирибизге карайбыз. Орундуктардын жоктугунан эмес, дипломатиялык салт болсо керек деген ойго келдим. Тик туруп, белчебизден келген столдогу даамдардан жеп жаттык. Орус жолдоштор майда тарелкаларга тамактан шашпай салып, аны көтөрүп басып барып башка жеринен мурч салып татытып, анан табагын алып, өзүнө тааныш кишилер менен жанына барып жеп да, сүйлөшүп да жатты. Менин да ошондой жасагым келди. Бирок сүйлөшө турган жолдошторумдун баары селейип жанымда туруптур. Ыңгайсыздана үмчүндөтүп жеп жатканыбызда аркы залдан радиола ойноло кетти. Эң жакшысы ушул болсо керек дегенсип, табактарыбызды столго коё салдык

да, музыка чыккан залга чубуруп жөнөп калдык. Тик туруп тамак жегенче, бийлегенибиз артык сезилди. Тамак алдында консулдуктун жооптуу адамы биздин сапарыбызга ийгиликтер каалап, кыска сөз сүйлөдү. Делегациянын наамынан жооп сөздөр да айтылды.

Маршрут Үрүмчү – Кулжа – Алматы экен. «Ил-14» самолету менен Алматы аэропортуна келип түштүк. Казак туугандар кучак жайып тосуп алышты. Биздин келгенибизди чет жакада жашап жаткан достор, тааныштар радиодон угуп алып жетип келишиптир. Алар менен да учурашып, көңүлүбүз андан бетер көтөрүлдү. Ошол эле күнү кечинде артисттерибиз оюндарын көрсөтүштү. Бетке кармаганыбыз уйгурлардын улуттук аспаптар унисон ойногон оркестри жана вокалдык номерлер. Аны көрөрмандар зор кызыгуу менен кабыл алышты. Музыканттарыбыздын, обончуларыбыздын көңүлдөрү көккө көтөрүлдү. Музыкасы эбак илимий жолго коюлган бул элде мынчалык кызыгуу туудуруу оңой эмес. Биздин концерттерибиздин бир да бирөө нотага түшүрүлгөн эмес. Анын баарын элдик таланттар аткарышты. Уйгурдун классикалык мукамдары ойнолгондо залда отургандар тура калып кол чаап жатышты. Эртеси эле гезиттерге артисттердин сүрөттөрү басылып, макталып чыга келди. Мында, бир туугандык мээрим гана өкүм сүрдү деп айтууга болот.

Акын-жазуучулар тобу Казакстандын акын-жазуучулары менен бирге жүрдүк. Алардын чыгармалары бизге тааныш болучу. Ар бир жаңы чыккан адабият китептерин Казакстандын окурмандары менен катар эле окучубуз. Эбаккы Бухар жыраудан тартып Абайга чейин, Султанмахмут Торайгыровдон тартып, Аскар Токмахамбетовго чейин, проза чыгармаларынан казактын туңгуч романы «Калың малдан» тартып Мухтар Ауэзовдун «Абай» романдарына чейинки ондогон жазуучулар менен акындар өздөрүнүн чыгармалары менен тааныш эле. Өтемисовдун,

Абайдын, Жамбылдын, Ормоновдун, Эргалиевдин ырларын жатка билчүмүн. Ал эми Таттымбет, Даулеткерей, Баламайсан Курмангазыдан тартып, Дина Нурпейисовага чейинки домбурачылар черткен казактын элдик күүлөрүн да көп угуп, жакын таанышкам. Көрсөм деп эңсеген адамдардын баарын дээрлик көрдүм. Күлаш Байсейитованы, Шакен Аймановду, Мустафин, Мусрепов, Ауэзов, Мукановдорду көрүп, дидарлашып калдым. Казак музыкасын бел ашырган Ахмет Жубанов менен тил таап сүйлөшө алдым. Азыр булардын көбү дээрлик жок. Чалыш уйкаш чакан ырлардын атасы деп аталган Гали Ормановдун ырларын жатка окуп, казак элинин рухий дүйнөсүнүн улуу касиетине тост арнаганымда отургандар чурулдап, маркум Гали Орманов көзүнө жаш алып, ордунан туруп келип кучактап, мени өпкөнү али көз алдымда турат. «Евгений Онегинди» биринчи жолу акын Куандык Шаңгытбаевдин котормосу аркылуу таанышкан элем. «Татьянанын каты», «Онегиндин сапаты» өңдүү Абай жагынан которулган Пушкиндин ырларын жатка окуп, бир-эки котормосу жөнүндө ал киши менен да маектешип калдым. А.Бектин «Волоколам таш жолу» деген романы аркылуу бизге тааныш Бауржан Момуш уулун көрүү мүмкүндүгү болду. Бул адамды аскер формасы жок көрүү эмне үчүндүр мага ыңгайсыз сезилди. Чыныгы Советтик патриот, аскердик тартипти мыкты өздөштүргөн командир – арык кара жигиттин ордуна салмактуу, партиялык жооптуу кызматкерди көргөндөй болдум. Бирок ал кишиден өзүмө тааныш өжөрлүк менен батылдыкты көзүнөн байкабай коё алганым да жок. Он жети жыл өткөн соң мына ушул мага тааныш мүнөз дагы кайталанды да, ал киши жөнүндөгү ойлорум дал ошол боюнча калды. 1973-жылы Москвада окуп жүргөнүмдө казак акыны Нажмидинов менен ал киши жаткан ооруканага бардык. Киши киргизбеген жер экен. Экөөбүз эки кат жазып, киргизип жибердик. Дагы көпкө жатарын

угуп, эки күндөн кийин дагы келерибизди айтып кеттик. Мен кыргыз тилинде: «Сиз жалгыз казак элинин уулу эмес, кыргыз элинин да, бүткүл Советтик элдин даңктуу уулусуз. Саламат айыгып чыгышыңызды каалайм. Кыргыз жазуучусу...» – деп кол койгом. Эки күндөн кийин оорукананы таштап кетип калганын утук...

Уйгур Совет адабиятынын негизин каалоочуларынын бири Өмер Мухаммадинин чыгармаларынын бизге жеткендерин окуп таанышканбыз. Ошондой эле Хизим Искендер, Хизмет Абдуллин, Кадир Хасан өңдүү жазуучу-акындары менен дидарлашып ой бөлүштүк. Сталиндик сыйлыктын лауреаты, композитор Кудус Кожомьяров менен тааныштык. Советтик элдин таланттуу уул-кыздары чыгармалары аркылуу өздөрүнө кол булгап, чакырып туруучу. Биз ошолордой болууну эңсегенибизден, аларды көргүбүз, сүйлөшкүбүз келер эле. Бул сапарыбыз биздин эңсеген бардык ой-арманыбыздын өтөөсүнө чыга алды.

Алматыда бир жума турганыбыздан кийин Фрунзеге жөнөдүк. Эң жакшы көргөн балбаным сайышка түшүп жаткандай, эмне үчүндүр өзүмөн өзүм тынчсыздана баштадым. Кыргызстан чегарасына келгенибизде Кыргыз ССРинин Маданият министри Казакбаев баштаган жоон топ адабият, искусство ишмерлери гүл кармап, алдыбыздан тосуп чыгышты. Жылуу, нары жалындуу сөздөр... Илгерки келиндерче жолдошторго жашынып, баарын алыстан байкап турам. Өзүмөн өзүм эле ушундай иштөөгө мажбур болуп жаттым. Мунун бир себеби казак, өзбек, уйгурларга караганда биз Кыргызстанды өтө эле аз билчүбүз.

Фрунзеде шаардын түштүк жагындагы Өкмөттүк эс алуу үйүнө жайгаштык. Алмасы бышып турган багы бар, бир кабат жөнөкөй үйлөр экен. Ал кезде Кыргыз Совет адабиятынан аз окугам. Кыргыз тилинде «Мезгил учат», «Жолборс терисин жамынган баатыр», «Кандуу жылдар», казак тилинде «Биздин замандын кишилери»,

уйгур тилинде «Ажар», «Тоо балдары» жана журналга басылган «Көл боюнданы» гана окугам. Кийинчирээк «Каныбектин» биринчи китеби колума тийди. Өзүм казак тилинде ыр жазымыш болгонум менен Кыргыз Совет поэзиясынан көп үйрөнүп кете алган эмесмин.

Опера-балет театрында чоң кездешүү өткөрүлдү. Сахна ачылганда сол жагында биз, оң жагында Кыргызстандын маданият ишмерлери турушту. «Келишиңиздер менен!» деген сөз, жылмайган өңдөр колдоруна гүл кармап бизди көздөй басышты. Биз да аларга жакындадык. Кучакташуулар, гүл сунуулар, өбүшүүлөр... Залда отургандар орундарынан турушуп, кызуу куттукташып, кол чабуулар узакка созулду. Ушул таасирдүү минутадан кийин гана белгиленген орундарыбызга барып отурдук. Айтмакчы, сахнанын оң жак жан эшиги менен түшүп келе жатсам, «ёжик» тибинде кыркылган буурул чач күржүйгөн киши, толмооч аялы менен алдыман чыга түштү. «Түгөлбай абам» деген ой шап эте калды. Кучакташа кеттик. Көп сүйлөшө албадык. Орундарыбызга кеттик. Менин жанымда Эстебес Турсуналиев отурду. Каршыбыздагы фойеде Кыргызстан КПнын биринчи секретары Исхак Раззаков отурганын, эгер маанилүү бир окуя болбосо, ал киши катыша бербесин Эстебес айта отурду. Баарынын табигый жана келишип турганынан, өзүмдүн кытайлык делегациянын мүчөсү экенимди да унутупмун. Театрдын ички жасалгасынын кооздугу, андагы тартылган улуттук кийими менен турган кыргыздардын сүрөттөрү көңүлүмдү бура берди. Өтө чоң эмес, бирок мындай сүйкүмдүү театрды биринчи көрүп отурам.

Жазуучулар союзу ал кезде кайсы бир кварталдагы бир кабаттуу имаратта экен. Кеңирээк бөлмөсүнө узун стол коюп, кыргыз акын-жазуучулары менен биздин кезигишүүбүз өткөрүлдү. Жазуучулар союзунун төрагасы Азиз Салиев, биздин делегация башчыбыз Зия Самади жана башкалар сүйлөштү. Маркум Маликов: «Булар

тымызын отурганы менен билимдери жогору, тажрый-
 балуу жазуучулар. «Бөксө чайнек шарактап кайнайт»
 деген кытайдын макалы бар. Шарактап көп сүйлөгөндү
 жактырышпайт» дегени али эсимде. Саякбай Каралаев
 бир аз «Манастан» үзүндү айтты. Башкалар эмес, мен
 өзүм даана угалганым жок. Кездешүүдөн чыгып дарба-
 зага жакындаганда акын Ясыр Шываза баш болгон бир
 топ жазуучулар мени тегеректеп алышты.

– Кытайдагы кыргыздар кадимки эле биздейби?

– Жазууңар барбы?

– Китеп чыгарасыңарбы? – деген өңдүү суроолорду
 беришти. Дагы бири:

– Башка тилге көнгөн кыргыздарды өз тилине үйрөтүп
 жатасыңарбы? – деп сурап калды.

– Алар эмес, китеп чыгарып жаткан мен өзүм жаңы-
 дан кыргыз боло баштадым, – дедим эле, баары күлүп
 калышты.

Кыргызстанга келип ар жак, бер жагына көз жүгүртүп
 алганымдан кийин менде саал сыймыктануу пайда бол-
 ду. Майда-барат кемчиликтер бар экенин көрүп турсам
 да, алар этибарга көп алынган жок. Тышкы көрүнүшү-
 мөн жайдары, ачык айрым мүнөз ээлей баштады мени.
 «Аман, ачылып кеттиң го» – деди бир күнү делегация
 жетекчиси Зия Самади.

Бош боло калган бир күнү Фрунзени өзүм аралап
 кеттим. «Кызыл Кыргызстан» гезитинин редакциясына
 бардым. Саткын Сасыкбаев, Санжы Эгиналиев менен
 тааныштым. Биз менен жүргөн уйгур акындарынын ыр-
 ларын Эгиналиевдин кыргыз тилине которуусуна жардам
 бердим. Кашкар жактагы кыргыз акынынын бир ырын
 ала келген экенмин, аны бердим. Баары эле өзүмдүн
 чыгармамды сурашат. Жок, дейм. Анткени уйгур, казак
 тилдеринде жазылган чыгармаларым Үрүмчүдө калган.
 Алардын керек болорун ким билиптир. Делегаттарды
 күтүүчүлөр мени издешип, «Кызыл Кыргызстан» ре-

дакциясынан табышты. Редактор Токомбаевде отургам. Телефон шыңгырап, Токомбаев кадимки кыргыздын жөнөкөй манерасы менен сүйлөшө кетти. Мага жагымдуу угулду. Редактор трубканы койду да:

– Сизди издеп жүрүшөт, – деди мага.

– Анда кетейин, – деп ордуман турдум. Абдырасул Токтомушев менин машинама менен жеткирип койсун деди. Опера-балет театрынын алдына келсек, сессияга камынып жатышкан экен. Залдын даярдыгын көргөнү келген Совминдин кишилери менен кезигиштик. Булардын ичинде жайдары күлүндөгөн, ак жуумал келин да жүрөт. Кыргызча тамашалаша кетишти. Алардын сөзүн уккан сайын уккум келет. Токтомушевдин «Победа» маркасындагы машинасына отурдук. Бир нече кварталдарды айланып өткөн соң, бийик жакшы үйдүн алдына келип токтодук.

– Биз мына ушул үйдө жашайбыз, – деп Токтомушев сөөмөйү менен заңгыраган үйдү көрсөтүп койду. Андан ары машинасы мени жаткан жерибизге жеткирди. Бизге жакын жүргөн кыргызстандык адамдардын, республикага эмгеги сиңген артистка, Кыргызстан ЛКСМ БКнын мүчөсү, балерина Жаманова Чолпон да бар. Чолпон жароокер келин экен. Менин кыргыз экенимди билгенден кийин, көбүнчө мага жакын жүрдү. Сүйлөгөн сөздөрү кудум эле айылдагы кыргыз келиндеринен айырмасы жок. «О-о, кокуй десе!», «А-апе-ей» – деп айткандары мага таасирдүү угулат. Колунан жетелеген кичине кызы бар. Балет деген эмне экенин билбейт элем. Чолпон түшүндүрө баштайт. Кыргыз балети бизге «Ак куу көлүн» көрсөтүштү. Кыргыз кыздары менен жигиттеринин чебер бийлегени бизди таң калтырды. Бүбүсара Бейшеналиева башкы ролду аткарды. Жанымда отурган Чолпон бериле кол чаап калганда, мен да кол чапам.

– Биз дудукпуз, – дейт Чолпон тамашалап, – кыймыл менен билдиребиз.

Үрүмчүгө барганымдан кийин көпкө чейин Чолпон менен кат алышып турдук.

Көргөн сайын улам жаңы нерселер чыга берди. Түгөлбай Сыдыкбеков акын-жазуучуларыбызды үйүнө конокко чакырды. Кыргызстандык жазуучу-акындар да келип катышышты. Биринчи тосттон кийин эле Эстебес менен Токтосун комуздарын алып, Кытайга баргандарын, ал жакта көргөндөрүн кайым айтышка салышты. Тост артынан тост көтөрүлүп, көңүл эргип бара жатты. Казакстанда Ауэзовдун үйүндө мындай отурган эмеспиз. Шампан менен жүзүм алдыбызда жайнап турса да, тиги кишини сыйлап, көңүлдүү боло алган эмеспиз. Мында болсо кадимкидей отургандардын жарпы жазылып, көңүлдүү күлкүлөр чыгып жатты. Ордуман алда нече обдулуп, тост айтайын дейм, бирок айтар сөзүм жок. Өзүм айтып бере албаган укмуштуу сезим бар өңдөнөт ичимде. Жанымда отурган уйгурдун акын кызы: «Комуз менен кыргызча ырдатып бер» – деп жанымды койбойт. Шуулдоо бир аз басыла калганда кыздын талабын айттым. Токтосун токтолбостон эле колун салфеткага аарчый коюп, күйгөндөн ырдап коё берди. Маркум андайды келиштирип жиберчү эмес беле. Акын кызым төмөн карап башын көтөрбөйт. Аны көпкө тамашалап жүрдүм. Чындыгында, комуз менен ырдалган кыргыз ырларын уйгурлар да, казактар да жакшы көрүшөт. Кулжада «Билим юртунда» окуп жүргөнүмдө эртең менен мектеп радиосун кыргыз радиосунун толкунуна коюшчу. Бул көпчүлүк окуучулардын талабы эле. 8.15тен 9га чейин кыргыз радиосу концерт берүүчү. Мындан куру калчу эмеспиз. «Ак бермет», «Алымкан», «Канжайлоо», «Ой, булбул» өңдүү ырлар бардык угуучулардын сүйгөн ырлары болгон. Кийин менден саясий айып табышып, «Оңчул, улутчул» деген калпак кийгизип кызматтан четтетилгенде ушул ырларды да тилге тээк кылып активдер сындашкан.

Фрунзеде жүргөнүмдө уйгур жолдоштор: «Кыргыздар деги кыйын эл» – деп коюшат. Мен тымызын сыймык-

танам. Түгөлбай абама: Кең-Сууга алпарыңыз, – деп көрдүм. Атам Саспанын биринчи аялы Канышаны Кытайга кетелекте Апакай энем дечүмүн. Ошол учурда ал киши бар экен. Угушума караганда бул жакта калган Шарше, Сомке деген эки абам согуштан келбей калыптыр. Шаршеден Сонунбай, Аманкан деген кыздары бар деп уктум. Түкөм макул болду. Жетекчилерибизден сурандык. «Болбойт!» деген жооп алдык. Бул ишти чечүү үчүн Кытайдын Тышкы иштер министрлиги СССРдин Тышкы иштер министрлигинен суранышы керек экен дешти. Шекчил бир «акылмандын» тапкан сөзү экенин да билдик. Айла жок, Кең-Сууну, туугандарды көрө албай кеттим. Эки бирдей уулу согушта курман болгон мундуу энем Каныша менин бар экенимди угуп, көрүүгө зар болуп жүргөн экен. Мен Мекениме кайтып келерден бир жыл мурда каза болуптур. Дидарлаша албай калдым.

Артисттерибиздин арасында комуз черткен бир кыргыз, домбура черткен бир казак жигит бар эле. Алар дилгирлик менен кыргыз филармониясынын комузчуларынын кол ойнотуп черткен Айдаралынын «Көйрөң күүсүн» үйрөнүп алышыптыр. Өзбекстанда, Тажикстанда, Түркмөнстанда ал күүнү өздөрүнүн репертуарларына киргизишип, сахнада ойногондо кайра-кайра сурашып, залда кызыктуу толкундануулар болгонун да көрдүм. Биздин кыргыз, казак комузчуларынын биргелешип аткарган бул күүсү Үрүмчүгө баргандан кийин да кыйла өмүр сүрдү. Кийин, Кызыл-Суу Кыргыз автоном областынын комузчулары аткарып калышты.

Фрунзеде бир жумача турганыбыздан кийин Ташкент, Самарканд, Анжиян шаарларына саякат жасадык. Орто Азиядагы бүгүнкү күнгө чейин гүлдөп өсүп келе жаткан, байыркы Бактилиянын борбору Мараканда – Самарканд өзүнүн бай тарыхый эстеликтери менен баарыбызга зор таасир калтырды. Регистандагы өзбек элинин улуттук оймо-чиймелери өзүнүн уникалдуулугу менен теңдеши

жок кооздукту ээлеп турат. Өзбек, Тажик элинин меймандостук мамилеси баарыбызга зор таасир берди.

Ашхабад шаары ал кезде жер титирөөдөн кайра калыбына келтирилип жаткан экен. Ага карабастан бардык кездешүүлөрдө достук, бир туугандык өкүм сүрүп турду. Фирузе курортуна, байыркы Парфия мамлекетинин казылып жаткан урандыларына саякат жасадык.

Албетте Уйгунду, Гафур Гулямды, Тамара ханумду, Мукарама Тургунбаеваны көрүп, сүйлөшүп дидарлашып калдык. Советтик Орто Азия менен Казакстанга жасаган саякатыбыз унутулгус таасирлер менен аяктап келе жатты. Жазуучу, акындар үчүн жер көрүү, эл көрүүдөн артык эмне бар? Саякат жазуучунун акыл-эсин, көркөм табитин, столунда отуруп кыялданып кагазга түшүрөр байлыгынын арсеналын да толтура берет эмеспи!

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

Бул бөлүмгө киришүүдөн мурда окурмандарга айтар кичине эскертүү бар.

Кытай Эл Республикасынын партиялык жана өкмөттүк жаңы жетекчилеринин сексенинчи жылдардын башында жарыялаган маалыматтарына караганда, 1950-жылдардын экинчи жарымынан тартып, жетимишинчи жылдардын экинчи жарымына чейинки мезгил «Солчулдук» өкүм сүргөн доор деп белгиленди. Бул убакыт толук жыйырма жылды камтыйт. «Солчулдук» жөнүндө алар жыйынтыктай келип, ал доор КПКнын жооптуу адамдарынын жана КПК ЦКнын идеологиялык ката багытта иш алып баргандыгынан болду деп айтышат. Мен ошол «Солчулдук» идеологиянын провинциялардагы кесепетинин дээрлик жети жылын өз башыман өткөрдүм. Эмки баяным, ушул мезгилде көргөн, билгендериме арналмакчы.

* * *

1956-жылдын декабрь айынын башында, эртең мененки саясий үйрөнүштө улут маселеси боюнча сөз козголду. Аны адаттагы үйрөнүштөрдөн ажыратып тааныганыбыз жок. Ал эми улут маселеси жөнүндөгү үйрөнүшүбүздүн өзү, кара тумандуу, бороон-чапкындын алгачкы илеби экенин абдан кеч түшүндүк. «Улуу кытайлык шовинизм», «Жергиликтүү улутчулдук» деген терминдердин маанисин мурда эле билгенибизге карабастан, түшүндүрүүчү лекциялар көбөйдү.

«Жергиликтүү улутчулдуктун идеясы атайын бир кишинин ойлоп чыгарган нерсеси эмес. Анын келип чыгышынын табигый жолу, тарыхый негизи бар. Гоминдандык кытайлар «Улуу хандык (кытайлык) шовинизм» саясатын жүргүзүп, мамлекет ичиндеги аз сандуу улуттардын үрп-адаттарына, салт-санааларына этибар берген эмес. Экономикалык жана саясий жактан эзип, кемсинтип келгендигинен улам өзүн коргоо максатында жергиликтүү улутчулдук идеялары пайда болгон. Бирок мындай идея – көз караштар Гоминдандык мезгилде туура болгон менен, азыр, боштондуктан кийин, тескерисинче, зыяндуу. Жергиликтүү улутчулдар өз улутунун өзгөчөлүктөрүн баса көрсөтүп, мамлекеттин жалпы мүдөөсү менен өз улутунун болочогун бириктирүүнү этибарга албайт. Анан дагы, улуттардын өнүгүү багыты жөнүндөгү түшүнүгү чала. Башка улуттардын пайдалуу тажрыйбаларынан баш тартат да, алардын бир туугандык жардамына сөөнгүсү келбейт. Ал эми жергиликтүү улутчулдукту ырааттуу жеңебиз десек, алды менен Улуу хандык (Улуу кытайлык) шовинисттик идеяларга каршы от ачып, аны жоюшубуз керек!» деп үйрөнө баштадык.

Барып турган чындык өңдөнүп, кагаз жүзүндө бизге келип тийген жоболор улуттук кадрлардын ишенимине бат эле ээ болду. Бул маселе боюнча ар ким өзүнүн түшүнүгүн айтканда мисал келтирип, фактыларды ортого коюшкан жок. Үйрөнүшкө жетекчилик кылган адамдар да фактылар жөнүндө ооз ачпады.

Мындан мурда, май айынын аяк ченинде, бүткүл Кытайдын чыгармачыл «армиясын» толкундаткан жаңы бир багыт ортого коюлган. КПК ЦКнын үгүт бөлүм башчысы ЦКнын саясий бюро мүчөлүгүнө кандидат Лу Дыңйи деген адам, илим менен адабияттын өнүгүшүнө багыт шилтеген «Жалпы куштар жарыша сайрасын, бардык гүлдөр жайнап ачылсын!» деген ЦКнын жаңы саясаты жөнүндө доклад жасады. Бээжинде болгон бул

доклад бат эле бардык тилге которулуп, брошюра катары таратыла баштады. Уйгур, казак, кытай тилдеринен пайдалана отуруп, ал докладды кыргыз тилине которууга кириштим. Китептин авторун (Лу Дыңйини) кийин «Маданият революциясы» кезинде «Контрреволюциялык ревизионизмди жактаган, партияга, социализмге каршы чыккынчы!» – деп жарыялашкан.

Лу Дыңйи жогорку докладында Мао Зедундун илим менен адабиятка болгон көз карашын жан сала түшүндүрүп, адабият менен искусство ишмерлери «Бардык гүлдөр жайнап ачылсын!» деген саясий багытка өзүн ылайыктап, аны терең үйрөнүп билүү үчүн сын жана өзүн өзү сыңдоону колдонуп, Мао Зедундун «Үйрөнүшүбүздү өзгөртөлү», «Партиялык стилди тартипке салуу», «Партия ичиндеги догматизмге каршы туралы» деген үч макаласын окуп үйрөнүүнү сунуш кылган. Андан ары Советтер Союзунан, Элдик Демократиялык өлкөлөрдөн, жалпы эле азыркы доордо илим жана техника жагынан алдыңкы орунду ээлеген өлкөлөрдөн үйрөнүүбүз керек экенин, бирок, Советтер Союзунан үйрөнгөндө биздин үйрөнүү методубуз догматикалык, механикалык болбостугу керек. Үйрөнүү биздин иш жүзүндө шартыбызга ылайыкташтырылып жүргүзүлүшү зарыл. Антпегенде, ал үйрөнгөндөрүбүз биздин ишибизди бүлдүрүшү мүмкүн. Душмандарыбыздан да башкарууну, алдыңкы техниканы үйрөнүүбүз керек деген сөздөр бар докладда. Боштондуктан кийинки адабият, искусствонун тазалыгы үчүн Америкалык көз караштагы багыттарды четке кагуу керектиги айтылган. «Чатыраш ойной бер, мамлекетти башкаргандар башкарат», «Американын айы Кытайдыкынан толугураак» деген өңдүү «Сары түстөгү» адабий чыгармаларды бүгүнкү күндө жоюлуп жаткан чымын, чиркей, таранчы, чычкандарга кошуп жоюубуз керек, – деп келет докладда.

Неси болсо да, ошол кездерде, асыресе 1956-жылы Кытайда философиялык эмгектер көп жарык көрдү.

КПКнын сегизинчи съезди көп ойлордун ортого чыгышына себепчи болду. Кайрадан эле бизге баары жаңы сезилип, жарыяланган материалдарды жанталаша окуп үйрөнүп жаттык. Ошол жылы дагы «Пролетариат диктатурасынын тарыхый тажрыйбалары» деген «Жэнмэн жибаонун (КПК ЦКнын органы)» атайын макаласын брошюра кылып чыгармак болдук. Бул макала дүйнөлүк чоң резонанс козгоду. Макалада, ошол жылы болуп өткөн КПССтин жыйырманчы съездинин ортого койгон маселелерине карата КПК ЦКнын бюросу өздөрүнүн көз караштарын баяндаган болчу. Брошюраны оңой чыгардык. Анткени «Кызыл Кыргызстан» гезити макаланы толук баскандыгы үчүн кытайча тексти менен салыштырып, айрым терминдерди гана оңдоп, кайра басуу мүмкүндүгү болгон эле. Эл аралык реакциянын өкүрүп, бакырууларына, алардын Советтик коммунисттерге асылууларына каршы жазылган бул макала, ошол кезде, баарыбызда эле ишеним козгогон маанилүү документ болгон. Кытайдын Эл аралык аброю көтөрүлүп, ички-тышкы саясаты кынтыксыз өңдөнүп, социализм курууда эң бир майдачүйдөсүнө чейин туура чечип, байсалдуу кадам шилтеп бараткансыган. Улуу кытай эли дүйнөлүк адам баласынын тарыхында байыркы маданияты бар эл экенин, анын адам баласы коомуна берген баа жеткис салымдары азыр да өз кунун жоготпогонун кантип танабыз?

Бээжинде ачылган бир чогулушта Мао Зедундун айткан сөздөрүн бизге жеткиришти. Блокнотко жазып алганымды келтире кетейин: «Байчечекей жайнасын, бардык куштар жарыша сайрасын» деген саясат өтө дурус. Бул саясат жарыяланганда советтин адабият гезити баскан жок. Бирок Ма Ханбин жана башка адамдардын жогорку саясатка каршы жазган макаласы дароо адабият гезитине басылды. Догматисттер догматисттерди жактырат, оппортунисттер оппортунисттерди жактырат. Душмандын жаңылыштыгынан пайдаланып согуу керек. Эгер душман

жаңылышпаса, аны алдап жаңылыштыруу зарыл. Бизге каршы болгондор үчүн жол ачык. Чиңхуа университетинин бир студенти биздин кадрларды он миңдеп кырам дептир. Бирок ал кыралбайт. Бул окуучулардын бизге каршы жаман идеяда экендигин көрсөтөт. Ал сөздү айтканы кайра жакшы болду. Ал биздин чакырып келтире алгыс мугалимибиз. Ал өзүнүн ошол сөзүн көпчүлүк алдында далилдеп берсин. Дыйкандар иш таштаса мейли, алардын жетекчилерин туткунга албаш керек. Бир маселе чыгып келе жатса, ал толук чыгып бүтмөйүнчө оозун (картын) жулуп албастык керек Антпесе, жаранын өзөгү ичинде калат да, башка бир убакта чыгышы мүмкүн. Ошон үчүн абдан бышканга чейин тынч коюу керек. Анын үстүнө, ага катышкандарга, өздөрү кумары канганча иштеп алышына мүмкүндүк берүү зарыл. Эмгек акы, кызмат ордуна умтулуу жарабайт. Мындан аркы эмгек акы берүү – жан сактоо даражасын гана принцип кылат. Чет элдиктер: «Кытайлар кыйын!» дешет. Биз: «Ооба!» – дейбиз. Бирок чет элдиктерден көп нерселерди үйрөнөбүз. Советтер Союзунун революциялык рухун, Американын практикачылдыгын үйрөнүүбүз керек...» деген өңдүү сөздөрү жеткирилди. Советтер Союзу жөнүндө Кытай жетекчилери мурда мынчалык ачык сүйлөшкөн эмес. Кандайдыр, желдин багыты кыйчалыштай баштаганын да сезе жүрдүк. Бирок анын аягы эмнеге барып такаларына акылыбыз жеткен эмес.

Улам жаңы ишендируүүлөр, жаңы ойлор алдыбыздан чыгып, күндүз кечке китепке материал даярдоо, эртең мененки жана кечки бош убакытта улутчулдукка каршы саясий үйрөнүшкө катышуу, булардын тышында, дагы убакыт таап чымын издеп, аны өлтүрүп эсебин өткөрүүнү да милдет катары аткарып жүрдүк. Күн артынан күн чубуруп өтүп жатканын сезбей калчубуз. Билүүгө тийиштүү жаңы нерселер көп экен, адам баласынын ой комбинациясында чек барбы?

1957-жылдын июнь айында Шинжианда жашаган жазуучу, акындардын биринчи съезди ачылды. Колуна калем кармап, чыгарма жазууга умтулган, аздыр-көптүр элге таанымал болгондордун баары съездге чакырылды. Казакстан жана Орто Азиядагы бир тууган улут жазуучуларынын өкүлдөрү да келишти. Кыргызстандан маркум Шываза келип катышты. Ясыр Шывазанын ырларын биз 40-жылдардын экинчи жарымында эле окуп таанышканбыз. Ташкенттен чыгуучу «Шарк Хакикаты» деген уйгур тилиндеги журналга ал кишинин сүрөтү, өмүр баяны жана ырлары жарыяланган. 1956-жылы Кыргызстанга барганымда ал киши менен жакындан таанышып алгам. Биз съездге Мамлекеттик сыйлыктын ээси, Кыргызстандын Эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбековду чакырганбыз. Анткени, ал киши Шинжиандагы уйгур, казак, кыргызга чыгармалары менен тааныш болчу. Бирок, Түкөмдүн мага жазган катында, Москвада өтүлүүчү пленумду шылтоолоп, бизге баралбасын айтып түшүндүргөн. Ясыр Шывазаны жаналыбыз калбай күтүп алдык. «Эмне үчүн кыргыздан келбейт, – деп ойлогон жоксуңарбы?» дегени али да эсимде. Мындай сөздү айтмак түгүл ойлодон чочулап турган учур эле. Биз күлүп тим болгонбуз. «Маданий революция» кезинде куугунтукта жүрүп курман болгон кытайдын көрүнүктүү жазуучусу Лао Ше менен Ясыр Шывазанын бирге сүрөткө түшүп жатканын көрүп сыймыктанганбыз.

Съезддин бекитүүсү менен майда улут акын-жазуучуларынын катарында кыргыздан Жазуучулар союзунун чыныгы мүчөлүгүнө бирди, кандидаттыкка экини кабыл алышты. Мен кандидат болдум.

Деги, 1956 – 57-жылдары чогулуштар, токтомдор, бекитүүлөр арты-артынан чыгып, эмнедир бирдемеге шашылыш даярдык жүргүзүлүп жаткансып, бүткүл кытай жик-жикке, топ-топко ажыратылып, ар бир гражданин өз ордуна коюлуп, дагы бир жолу такталды.

Тышкы саясат жагынан да Кытай өзүн бекемдеди. Советтер Союзу баштаган социалисттик лагердеги элдик демократиялык өлкөлөр Кытайга төрдөн орун берип, эмне кааласа ошону жан-дили менен аткарып, бир туугандык жардамын аяшкан жок. Ушул эле зор колдоо дүйнөлүк башка түзүмдөгү өлкөлөргө да түрткү болуп, бир нече жыл ичинде ондогон өлкөлөр, Тайвань аралына качып барган Жиань Кайши (Чан Кайши) жетекчилигиндеги Гоминдандык Кытай өкмөтүнөн кол үзүшүп, революциячыл жаңы Кытай менен дипломатиялык мамиле орнотуп үлгүрүштү. Экономика жана маданият тармагындагы келишимдер үстү-үстүнө түзүлүп жатты.

Мына ушул өңдүү көптүрүүчү кырдаал жана айрым жооптуу адамдардын көөп кетип, мамлекетти субъективдүү башкаруусу, азыркы КПКнын жетекчилеринин официалдуу билдирүүлөрүндө айтылгандай, акырындап миңдеген адамдардын өмүрүн кыйган, ондогон жылга созулган «Солчулдук» багыттын келип чыгышына себепчи болгон...

* * *

1957-жылдын декабрь айында КПКнын Шинжиан провинциялык комитетинин кеңейтилген пленуму болду. Аталышында пленум делинген менен убакыт жагынан адаттагы пленумдардан айырмалана баштады. Анткени пленум бир айга, андан ары бир нече айга созулду. Пленум эмнелерди карап жаткандыгын билүү мүмкүн болбоду, басма сөз ал жөнүндө «дудук» болду да койду. Айтор, «бирдеме» болуп жатканын ичибизден ойлоно жүрдүк. Тымызын чыккан кабарларга караганда, пленумда «күрөш» жүргүзүлүп жаткан имиш. Маселе эмне жөнүндө экенин, кимдер менен кимдер «күрөшүп» жатканын аныктап биле албадык. Пленум туптуура төрт айга созулуп барып аяктады. Пленум аякталган күнү эле улуттук

жетекчи кадрларды айыптоо менен каралоолорго толгон материалдар гезит бетин бербей калды. Гезиттерди ишти токтото туруп, коллективдүү окуп чыгуубузду басманын парткомунун секретары атайын уктурду. Уйгур гезитине жарыяланган пленумдун корутунду макаласын коллективде мен окудум. Өзүм эле берилген гезитти ала коюп, жалпыга окуп бергем. Эртеси кытай тилиндеги гезитке «Улуттук кадрлар пленумдун жыйынтыгын кызыгуу менен үйрөнүүдө» деген теманын алдында: «Кечээ Эл басмасында, Аман гезитти колуна ала коюп, башкаларга ынтаасы менен окуп берди. Жергиликтүү улутчулдар жөнүндөгү кабарды кадрлар кыжырдануу менен угушту...» деген информация жарыяланды. Биз атайын даярдалган материалдарды гана окудук. Ал эми иш жүзүндө кандай болгонун Уйгур совет жазуучусу, ошол учурдагы СУАРдын маданият министри Зыя Самади СССРге келгенден кийин мындай деп жазды: «Пленум башталганда аймак жетекчилери даражасындагы кадрлар катышты да, кийинчирээк уезддердин жетекчилери дражасындагы жетекчилер да толук катышты. «Пленум» мындай карамакка партиялык пленум деп ачылды, иш жүзүндө тергөө жүргүзө турган, кысым көрсөтүп, өкүм чыгара турган, жазалоо, соттоо процессине айланып кетти... Башынан аягына чейин жергиликтүү улутчулдуктун социализмге, улуттар ынтымагына жана мамлекеттин бир бүтүндүгүнө тийгизе турган зыяндуулугу жөнүндө ийне-жибине чейин териштирген... «саясий доклад» жасалып, буга кошумча Бээжинден атайын жиберилген «жергиликтүү улутчулдукка каршы материалдар» талкууланды. Андан кийин пленумдун катышуучулары ушул материалдарга ылайык өзүн өзү анализдөөгө тийиш болду... «Сын аркылуу массаны тарбиялоо», «Азчылыкты четке кагып, көпчүлүктү ичке тартуу», «Байсалдуу түрдө сокку уруу», «Окту бутага дал тийгизүү» деген өңдүү методдорду колдонуп, бир нече кишиге сокку уруп, башкаларды

коркутуу аркылуу чогулушту каалаган жагына багыт алдыруу иши жүзөгө ашырылды... Туруксуз, коркок, эки жүздүү ээрчимелерден жалган активдерди даярдап, «Күрөш» чогулушунун жүрүшүн күчөтө түштү. Булар аздык кылгансып, Бээжиндеги жогорку партиялык мектепте окуп жаткан жана «Оңчул, улутчулдарга каршы күрөшкө» атайын даярдаган «өз балдарын» Үрүмчүгө келтирип, алардын колтугуна суу бүркүп ишке салганда пленумдун жүрүшү мурдагыдан да үрөйдү учуруп, тажаалдануу түрүнө көчтү. Мына ушул өңдүү туруктуу көз карашы жок, жасалма кыйкырык салуучулар күрөш объектилерине кутурган иттей абалашып, ачыктан-ачык эле калп жалаа жаап... күнөөлөрүн оорлотууга урунушту. Эгер «айыпталуучу» өзүнө жалаа жапкандарга каршы накта далилдер менен жооп айтып, өзүн актамак болсо, «активдерге сокку урду!», «Массага каршы чыкты!» депшип ооздоруна келгендерин айтышып, чөөдөй улушту. Ошентип калп токулган айыптарды моюндоону талап кылышты... Айыпталгандар катуу көзөмөлгө алынды. Алардын жүрүм-туруму чектелди, башкаларга жакындап, бир ооз сөз айтуудан коркушту. Бул «массадан оолактатып, жетим калтыруу» – деп аталды...»

Пленумдун кандай болгондугун ачыкка чыгарган Зыя Самади СССРге өткөндөн кийин гана жарыялай алды. Кытайда жүргөнүмдө ошол пленумдун чыныгы абалын билүү мүмкүндүгү болгон эмес. Бирок өз башыман өткөн кийинки иштер бул материалды далилдей турганын да билген эмесмин. Зыя Самади Мекенине келгенден кийин Алматыда СССР ЖСга мүчө болуп, жакынкы жылдары гана каза болгондугун уктук. Мындай материалдын жарыяланышына КПК менен КПССтин идеологиялык үзөңгү кагыштыруусу себеп болгонун да эске алуу керек.

Ошол кездеги кытайдагы басма сөздөрдүн жарыялаган материалдарына карап, биз: «Айыпталуучуларга» калп жалаалар тагылып жаткан экен деп таптакыр ойлогону-

буз жок. «Партиянын органы болуп турган гезит кантип эле калп немелерди жазсын» деп жүрүпүз. Эгер бирөө «Гезиттеги сөздөр калп, тигилерде күнөө жок» дегенди айтып калса, аны менен талашууга, гезиттеги далилдерди келтирип «күрөшүүгө» даяр элек.

1988-жылы Кытайга барганымда, ошол кездеги «оңчул, улутчул» атагын алгандардын көбү чоң кызматтарда иштеп, партиянын саясатын турмушка ашырып жүргөнүн көрдүм.

Адам болгон соң чыгат экен, ошол учурда баланча улутчул экен, партия душманы болуптур десе, «сооп болуптур!» дегендер да болгон. Улутчул, оңчул деп мени да «Эл душмандарынын» катарына кошуп салышты. Бирок өзүмдү улутчул да, оңчул да эместей сезгем.

Кийин билишибизче, бул пленумдан мурда да май айында бир пленум ачылып, «улуттук саясаттын турмушка ашырылышы» жөнүндөгү маселе каралыптыр. Дал ошол учурда Борбордук Комитет «Бардык гүлдөр жайнап ачылсын, бардык куштар жарыша сайрасын!» деген саясий багытты жарыялап, ар ким сезген, билген улуттук маселедеги кемчиликтерди тартынбай ортого салуусуна жол берген. Мындан пайдаланып артыкбаш «сайрагандардын» көбү оңчул, улутчул болуп чыкты. Бир кызык жери, кытай кадрларынын да жергиликтүү улутчул, оңчулдары» чыгыптыр. Неси болсо да, каптап келе жаткан кара тумандын өзүбүздү да бүркөрүн эки анжы ойлоно, тымызын чочулап жүрдүк.

СУАРдагы улуттук кадрларды массалык түрдө контролго алуу, текшерүү, айып тагуу иштери чындыгында жогорку пленум менен башталды. Мурда алып барылган кампанияларда аз сандагы адамдардын үстүнөн текшерүү, сыңдоолор да жүргүзүлгөн.

Бирок мынчалык массалык мүнөзгө ээ болгон эмес. Пленум аяктап, анын материалдарын үйрөнүүгө киришкенибизден баштап, «Иш стилин түзөө» деген жаңы ком-

пания бардык жерде жүргүзүлөрүн жарыялашты. Ар бир мекемеде «ядро группалары» түзүлүп, ишти бирден эле колго алышты. Анда-санда маданият системасы боюнча жергиликтүү улутчулдукка каршы докладдар, лекциялар уюштурула баштады. Буга бардык кызматкерлер катышууга тийиш. Көңүлүбүз ак, социализм батыраак курулса экен дегенден башка тилегибиз жок кез. Ошон үчүн болсо керек, алгач баарыбыз эле ушул бир кампаниядан пайдаланып, өзүбүздү чырмаган кемчиликтерден кутулалы, эл үчүн дагы жакшыраак иштейли деген ой менен өзүбүздүн кемчилигибизди жана эл билген кемчиликтерибизди издеп таап өзүбүздү сындайлы, ошентип, чыныгы пролетардык революциялык идея менен куралданалы дедик. Бул оюбузду турмушка ашыруу үчүн колубузга кагаз, калем алып: «Менде кандай кемчиликтер бар, айтып койчу, бай болгур!» – деп жолдоштордон сурамжылай баштадык. Чындыгында ал кезде биз түшүп берүүгө капкан издеген аюулардан болупсуз.

Басмаканабыздагы чогулуштарды тиги пленумга катышып, «күрөштө курчуган», бирок мурда көзгө көп түшө бербеген кадрлар башкара баштады. Атайын ошондой кадрларды тандап алып, бучкагынан үйлөп көптүрүп салганы биринчи чогулушта эле байкалды. Алар трибунага бир чыгып алса, кеминде багыт көрсөтө бир саат сүйлөп жатышты. «Биз, – деп алар колдорун барынча сермеп сүйлөштү, – жергиликтүү улутчулдукка от коёбуз. Ал отко улутчулдар күйүп күл болуп кетсин. Арабызга кирип алган, коммунисттердин тонун жамынган улутчулдарга урган соккубуз, бул чыккынчылардын күлүн көккө сапыра турган болсун! Жашасын коммунисттик партиянын улуттук саясаты! Жоголсун жергиликтүү улутчулдар!»

Жакында эле жакшы сөздөр айтылып турган трибуналар мына ушул өңдүү кыйкырыктардын ордуна айлана баштады. «Ядро группа», «Беш кишилик группа» дегендерди жанагыдай кадрлар башкарып, мурдатан

аралашып келе жаткан бизди этибарсыз калтырды. Көңүлүбүздө күдүк, кыймыл-аракетибизде акырындык пайда болду. Адам табиятынан эле өзүн коргоо жагында болот эмеспи.

Биз маданият системасындагы үйрөнүш топторуна таандык болдук. Китеп дүкөндөрүнүн сатуучуларынан жетекчисине чейин, бардык басмалардын корректорлорунан тартып, башкы редакторлоруна чейин, радионун дикторунан тартып жооптуу адамдарына чейин, адаттагы маданият кызматкерлеринен орун басар министрге чейин, жазуучулар, акындар, көркөм адабият журналдарынын бардык кызматкерлери, артист-артисткалардын баары, элдик музыкада ойногон карапайым адамдарга чейин жүздөн ашуунбуз. Кемчиликтерибизди ушунча элдин көзүнчө айтып өзүбүздү сындасак, дагы сындочулар чыкса, мындан ары кемчилик өткөрбөөгө тырышарбыз, – деп да ойлойбуз. Компания аяктаганда бизди кандай «белектер» күтүп турганын оюбузга да албаппыз.

– Душман тышкы жактан таасир этет деп жүрүшпүз, – деди уйгур бөлүмүнүн редактору, мени менен провинциялык жаш активдердин конференциясына катышкан досум, – душман өзүбүздө, жаныбызда же мээбизде экен...

Мен бул сөздү чындык деп карадым. Адам өзүнө өзү жакшылыкты да жамандыкты да табат. Мына ушундай ак эдилдик менен баарыбыз эле социализмге, коммунисттик партияга каршы сүйлөгөн сөздөрдү башкалардан эмес өзүбүздөн издөөгө кириштик.

Үйрөнүп жаткан бардык материалдарда: «Балээнин баары индивидуализмден келип чыгат» – деп кулагыбызга куюлуп, бул сөз жүрөгүбүзгө орноп бүттү. Коомдук таламды ар качан эсте кармоо кыйын окшоду. Кезиккен маселелердин бардыгын өзүбүздөгү тубаса көз караш – индивидуализм боюнча чечет экенбиз. Мына коммунисттик идеядан биз канчалык алыс экенибизди ойлочу болдук.

Кампания күн сайын эмес, саат сайын өөрчүп, укмуштай тез темп менен тереңдеп бара жатты. «Иш стилин түзөө» кампаниясы маданият системасы боюнча жүргүзүлөрү менен эле, жалпы чогулуштун биринде, көпчүлүктүн көзүнчө арабызда отургандардын бирөөнүн колун байлап, реакционер деген ат тагып, куралдуу адамдар алып жолго түшүштү. Ушундан кийин жалпы чогулуш боло калганда чочулап отурчу болдук. Андай кылмыш менде жок экенин жүрөгүм менен сезип турсам да, керек болсо жасап коюшу мүмкүн экенин ойлойм. Чыны менен эле ал реакционерби деген суроо берилиши мүмкүн эмес. Чогулушта бирөө ордунан тура калып: «Баланча Гоминдандын шпиону, ал кайсы бир жылдары тыңчылык кылган. Арабызга билинбей кирип алып отурган эл душманы!» – десе эле, калган активдер: «Сахнага чыксын, эл алдында жооп берсин!» – деп чурр эте түшүшөт. Тиги самандан сары болуп, бүжүрөп сахнаны көздөй басканда: «Жоголсун арабызга жашыруун кирип алган реакционерлер!», «Гоминдандык калдыктарга өлүм!», «Жоюлсун мекендин чыккынчылары!» деген ураандар чакырылып, клубду баштарына көтөрүшөт. Бул бир жасалма делөөрүү экенин билип турсак да, «өкмөт кантип эле бирөөнү жалган айып тагып, азап тарттырсын, бизде бардык нерсе адамдар үчүн эмеспи, эң жогорку демократия бизде да!» деген ойго келебиз. Дагы бир жагынан мындай кырдаалды түзүү үчүн беш-алты гана актив керек экенин, бири бирдеме десе, экинчиси аны коштоп, дендароо отургандардын кошулбаска айласын кетирип жатканын өз көзүбүз менен көрүп турабыз. Көрбөскө, билбеске гана жарактуу болуп калдык, антпесек, тигинин кейпин кийип чыга келебиз!

Менде дагы бир ой пайда болгон, бирөөнү сындап, ал айтпаган сөздү айтты кылып, кыйкырып-өкүрүп моюндоого аргасыз кылса, балким, ушунун баары адамдарды түзөөгө жардамы тиер деген ой эле. Топтордогу чогу-

луштар тынч өткөнү менен система боюнча өткөн чоң чогулушта отургандар делөөрүп кетишет. Андай учурда, сыңдалуучулардын досторун ортого сүйрөп чыгарып алышат да, сен тиги жөнүндө жакшы билесиң, анын терс көз карашта экендигин эмне үчүн ачыкка чыгарбай отурасың? Сен да ошол өңдүү бир чыккынчысың дешет. Асыресе мурда бирге жүргөн досторубуз күрөшкө тартылганда тынчыбыз кетип, айласыз отурабыз. Чөгө түшүп чүнчүп, басынып калабыз. «Мынчалык бизде эмне күнөө бар?» деген ой келет. Бирөөнүн кырын сындыруу, рухун түшүрүү үчүн болор-болбос эле шылтоо керек. Жөн эле жүрүп кокустан чалына кеткен бирөө болсо, аны сахнага чыгарып алышып абийирин айрандай төгүп, туш-тушунан жаалап, кутун бат эле учуруп жиберешет. Мындайда эч ким өзүн коргой албайт. Салмактуу туруп түшүндүрүү, өзүнүн ак экенин далилдөө дегениңиз барып турган балээнин учугун саптоо болуп чыгат. Атайын эле эрегише кетишет, адам таппаган сөздөрдү табышып, активдер максаттарына жетпей коюшпайт. Эң жакшысы, тынч, тымызын отурган жакшы деп ойлойсуң, бирок активдер: карагылачы мына бул реакционердин элдин арасына кирип алып үңкүйүп отурганын, биздин күрөшүбүз бул үчүн керексиз да, турсун ордунан, эмне үчүн активдүү катышпайт, көпчүлүккө жооп берсин деп такымдашат. Айтор, бул жарыкчылыкка төрөлүп, адам болуунун деле кымбаты жоктой сезилип кетет.

Мекемелердеги «Ядро» топтору кимдин кандай сөз аракеттери бар экендигин жана ага кандай ыкма колдонуп сыңдоонун планын өздөрү түзүшөт. Кыязы, мага да «бирдеменин» жакындап келе жатканын ачык сезе баштадым. Жетекчилердин өңү-башы мага бирден өзгөрдү. Мени менен амандашпас да болушту. Мен келе жатканда активдер айтып жаткан сөздөрүн токтото коюшат, мен өтүп кеткенден кийин сөздөрүн улантышат. Бүгүн болбосо эртең өлөрүн билген оорулуунун өзү болдум. Кыргыз

бөлүмүндөгү китеп иштери эмне болуп кеткенин билбей калдым. Эч ким ал жөнүндө ооз ачышпайт. Ошентип, баарыбызды күрөш чогулуштарына катыштыра, айрымдарыбызды чүнчүтө жүрүп, даярдык мөөнөтүнөн өткөргөндөн кийин, акыры, 1958-жылы 7-июль күнү «Эл басмасынын» кызматкерлери арасында «Оңчул, улутчулдарга» от ачылды! Демек, минифронт биз жашап турган аянтка көчтү...

* * *

Басманын редакциясында кытай тилин жакшы билген, жашы чоң котормочулар көп. Алардын дээрлик көпчүлүгү өз кезинде гоминдандык кытайлар менен иштешкендер. Мындан мурда алып барылган ар кандай кампанияларда биринчи таяк ошолорго тийчү. Анткени алар мамиле түзгөн бийлик, партиялар азыр Элдик революциянын душманы, Гоминдандыктардан үлгү алып калган кадрлар ошолор деп эсептелинген. Элдик бийликке жакпаган кылык-жоруктун баары ошолордон «табылуучу». Ушундайча, ар бир кампания сайын жүрөктөрү шуулдаган эски котормочулар бул жолку «Иш стилин түзөө» кампаниясында тилге алынбады. Кыязы, «жаңы күчтөргө» – боштондуктан кийин элдик ишке аралаша баштаган кадрларга каратылганын бат эле аңдагансыдык. Мени менен жакшы мамиледе болуп жүргөн кадрлар бөлүмүнүн, парткомдун, жаштар союзунун жетекчилери мурдагыдай мамиле түзбөй калышты. Каш-кабактары бузулуп, өңдөрү суз, бороон алдындагы аба-ырайын элестетип, өтө эле жагымсыз. Көпчүлүк катышкан зор жыйындарда, анда-санда «реакционердин досу» катары менин адресиме да дазыбао* чаптала калат. Бул дазыбаолорду маданият системасындагы мени бил-

* Дазыбао – чоң тамгалуу гезит деген мааниде.

гендер жазышат. Билип туруп «дазыбао» жазбагандар – буржуазиялык, реакциондук сөз аракеттерди жаап жашырган, анын өмүрүн узартууга аракеттенген, революция ичине жашыруун кирип алган оңчул элементтер деп жарыяланды. Компанияга катышып жүргөн ар бир кадр сөзсүз дазыбао жазышы керек. Бул шарт, албетте, дазыбао жазгандарга эч кимдин таарынышына мүмкүндүк калтырган жок. «Сындын беш эле проценти чындык болсо болду, калган токсон беш проценти сындочунун эркинде», «кыйшыкты түзүү үчүн тескерисинче көбүрөөк ийип таштоо керек» деген жол-жоболор чогулуш сайын айтылып, активдүү катышууга, эркин сындогоо үгүт жүргүзүлөт. Ар бир мекемеде бирден топ, бир нече топ биригип орто топту, андан ары эң чоң чогулушту түзөт. Биздин редакция майда топтордун бири. «Реакциондугу» азыраактар ушул майда топтордо, бир аз катуураак силкүү керек болгондор орто топто, ал эми кылмышы чоңдорду бир системанын чоң жыйынында сахнага чыгарып алып тергөө, сындoo жүргүзүлөт. Биздин редакция радионун, Синхуа китеп дүкөнүнүн кызматкерлери болуп орто топко таандыкпыз. Бардык топторду ядро топтору башкарат, кээде башка топтордун айрым адамдарды чакырып, берки топтогу адамды сындатышат. Сындалуучу адамдын мурда жашаган шаарларына, айылдарына кат жиберип айыптуунун «реакционердиги» жөнүндөгү маалыматтар чогултулат.

Басмакананын кытай бөлүмүндө Цу фамилиялуу тарыхчы кытай бар эле. Дайыма мойну-башы кир, аялы жок, тузга чыланган сарымсак жыттанган киши. Ал «реакцион» болордон бир нече күн мурда эле, Батыш-Түндүк кытайдын борбору эсептелген Шиан шаарынан чыгуучу «Жэн вэн шүе» (цивилизация же гуманизм) деген журналды көтөрүп мага келиптир. Окуп көрөйүн деп алып калганым менен толук окуп чыгалбадым. Анткени а дегенде эле орустун жана советтик тарыхчылардын казак

улуту жөнүндөгү көз караштарына каршы пикирлер айта баштаптыр. Мен андан кыргыз жөнүндө эмне билерин сурадым. «Татарлардын миң жылдык тарыхы» өңдүү аты бар, барактары саргарган, биздин кылымдын башында жарык көргөн, чүпүрөк тыштуу бир китепти алып келип ачты да, «же жасы» деген бир бөлүгүн көрсөттү. Анысын окуп көрсөм мен тааныбаган архаикалык иероглифтер көп экен. Түшүнө албадым. Мекемемиздеги үйрөнүш топторунда биринчи жолу эле ошол тарыхчы аёсуз сыналды да «оңчул, реакционер» деген наам берилип, душман катары «Эмгек менен кайра тарбиялоо лагерине» жөнөтүлдү. Бул албетте, баарыбызга сабак болууга тийиш. Ким чындыгын айтып, өзүн жакшы текшербесе, көрөр күнү ушул дегенди билдиргенсиди. 1988-жылы Кытайга барганымда ал тарыхчы лагердеги ондогон жылдарын аяктап кайра келип, майда улуттардын тарыхын изилдөөдө илимий эмгектерин көп жарыялаган чоң тарыхчы, университеттин профессору болду деп уктум.

Бул «оңчул элемент» кармалгандан кийин казак бөлүмүндө иштеген менин жакын жолдошумдун бири ортого чыгарылды. Бейпил ооз, ачык-айрым жигит эле. Кытайчаны жакшы билгендиктен бир эле убакта ал тилден нары казакчага, нары уйгурчага которо берчү.

Ядро группасы аны күрөшкө алар алдында, өзүмөн өзүм «кылмышкер» болуп жүргөн мени чакырып алышты да, эмки күрөш тигинин үстүнөн болорун, ал экөөбүздүн жакшы жолдош боло жүргөнүбүздү айта отуруп, ага каршы сөзсүз дазыбао жазуумду милдеттендирди. Ал экөөбүз оозубузга эмне келсе ошону жашырышпай айта берчүбүз. Ядро тобундагылар муну беш колундай билишет. Эгер мени да күрөш объектиси кылса, аны да чакырып ушул эле тапшырма кайталанарын ойлодум. Эки суткадай ойлонуп жүрүп, ошол кездеги өлчөм менен «ката» деп табылган сөздөрүнөн эсиме келтирип, он чакты дазыбао жаздым да, ал күрөшкө тартылар күнү

эртең менен коридор бойлото тартылган кендир жипке тизип, илип койдум. «Дазыбао» сөзмө-сөз которгондо чоң тамгалар менен жазылган гезит деген сөз. «Иш стилин түзөө кампаниясы» күчүнө киргенден баштап, сында-луучунун «кылмышын» ачык айтуунун, сындонун бир ыкмасы катары жалпы колдонула баштаган. Мисалы, дазыбао мындай жазылат: «Партия душманы..! Сен өзүңдү киммин деп ойлоп жүрөсүң? Сен деген революцияга кой терисин жамынып кирип алган жырткыч карышкырсың! Өткөндө мени менен сүйлөшүп отуруп, заман эмне болуп баратат, коммунисттер да ушундай болобу? Дүйнө тарылып, куушурулуп баратканы го, дедиң. Сен партия мүчөсүнө каршы чыкканың, компартияга каршы чыкканың эмеспи? Сен өңдүү реакционер коммунисттер жакпайт, демек, компартия алып келген элдик бийлик да жакпайт. Кытмырланбай кылмышыңды өзүң мойнуңа алып, жакшы текшер. Болбосо, сен өңдүү реакционерди арабыздан сыгып чыгарабыз!» Ал эми дазыбаону ким жазса да, жазбай койсо да болот. Анын сапатынан да саны көбүрөөк керек. Кийинчирээк дазыбао чаптаганга дубалдын беттери жетишпей, бурчтан бурчка кендир жип керилип, дазыбаолор ошого илине баштады. Бирөөнү текшерүү, тергөө бүткөн соң ал жөнүндөгү дазыбаолор алынып ташталып, анын ордуна күрөшкө тартылуучу жаңы адам жөнүндөгү дазыбаолор толуп кетүүчү. Казак досум өзүнө жазылган дазыбаолорду аралап, бирдемелерди күбүрөп, дазыбаолордогу сындарды көчүрүп жүргөнүн көрдүм. Билмексен болуп жанынан өттүм. Кызматкерлер бири-бири менен байкап мамиле түзүп калышкан. Шылдыңдашып күлүшүү, артыгыраак сүйлөшүп бир жерде туруп калуу өзүнөн өзү жоголгон. Бир аз күн эле мурда бир бирибизди дос санап, кемчиликтерибизди сурашып жүргөн элек, эми болсо ал душман «лагериндеги адам» болуп калды. Ар кимибиз ар башка дүйнөгө көчүп, өзүбүздүн тагдырыбыз жөнүндө гана ойлончу болуп калдык.

Бир күнү активдер баягы кытай тарыхчынын иштеген кабинетиндеги жана жаткан бөлмөсүндөгү бардык китептерди, кол жазмаларын чогултуп кайдадыр бир жакка жөнөтүп жатканын көрүп калдым. Анын мага берген баягы журналы менен кыргыз жөнүндөгү китеби эсиме түшө калды. Аларды алып келдим да, активдерге бере салдым. Анткени көзгө илешпеген кичинекей нерселер да чоң кылмыш катары бааланып жатпайбы! Анын үстүнө кыргыз бөлүмүндөгү өзүм тарбиялап жүргөн кыргыз балдар да менин үстүмөн дазыбао жазышып, «каталыктарымды» издей башташкан. Эртең эле бир чоң сөздүн «өбөлгөсү» болорун ойлоп «тарыхчы реакционердин» китептерин сактоону ылайык көргөнүм жок.

Казак досумдун үстүнөн алып барылган сын-күрөш чогулушунда анын үй-бүлөчүлүк, жеке сезимдери да текшерилип, тергөөгө алынды. Акыры «оңчул улутчул» деген атка конуп, бир нече күндүн ичинде эле топтон бөлүнүп, сербейип жалгыз калды. Активдер ага кас душман катары мамиле кыла баштады. Биз чочулап, андан оолак жүрүүгө аракеттендик. Ал жөнүндөгү күрөш – тергөө чогулушун токтотордо: «Бул элемент, бардык каталыктарын айтып болгон жок. Дагы ойлонуп «маселесин тапшырсын!» дешти да сын-күрөш багытын башка «реакционерлерге» бурарын ачык жарыялашты. Кезек мага келгенин сездим. Ойлогонумдай эле эмки күрөшкө тартылуучулардын тизмесинде менин бар экенимди, өзүмдү текшерүүгө даярдануумду чогулушта эскертишти. Бул эскертүүдөн кийин мекемедегилер менден мурдагыдан да артык кача башташты. «Жугуштуу оорусу» бар белгилүү адам болдум да калдым!

«Иш стилин түзөө» кампаниясы мурдатан жүргүзүлүп келе жаткан «чымын, чиркей, чычкан, чымчыктарды жоюу» компаниясына уланып келген. Бош жүргүзбөй кадрлардын убактысын толук пайдалануу керек болгонсуду. Кызматка убакыт аз бөлүнөт, көп убактыбызды

материал окуп, күрөш чогулуштарына катышууга, чымын өлтүрүүнүн күндүк нор-масын аткарууга жумшайбыз. Колубузга чымын чапкыч менен ширеңкенин бош кабын алабыз да, чымын көбүрөөк конот деген балит жерлерде жүрөбүз. Дубал гезит өңдүү тактай асылган, ага баарыбыздын тизмебиз жазылган. Ар кимдин өлтүргөн чымындарынын саны өзүнүн тушуна числорлор боюнча күндө жазылып коюлат. Али да эсимде, бир күнү биздин бөлүмдө иштеп, кампания багын ачып актив болуп кеткен кыргыз бала менин көзүмчө: «Беш жүз чымын өлтүрдүм!» – деп тактага жаздырды. Бул мүмкүн эмес эле, ошол күнү мен араңдан зорго отуздай нече чымындын өлүгүн өткөргөм. Бардык адам көрүнгөн эле жерден чаап өлтүрө берсе чымын да азаят экен. Бизге калп айтууга болбойт, ал эми активдер канчалык калп айтса ошончолук жарашып калат. Иши кылып активдер сөздө, кыймыл-аракетте баарынан озуп турушу керек. Бул өзгөчө метод мамлекеттик иштерде да колдонулганын азыркы жетекчилери моюндап отурушат.

«Иш стилин түзөө» кампаниясы күчүнө кирери менен кадрларды эмгекке катыштырууну да кошо алып барды. Жогору жакта айтып өткөнүмдөй ЦК КПК «Чоң секирик» саясатын жарыялап, тоо таштын баарынын кен издөө, эритүү печтерин куруу, темир эритүү кыймылы да күчөгөн. Кыскасы, компания комплекстүү кетип бара жатты. Кара жумушту жек көргөндөр – ак колдор, жалкоолор жумушчулар табынын идеясын кабылдоону каалабагандар, азыркы жүргүзүлүп жаткан компаниянын объектиси болууга тийиш деп жарыяланган. Жумушка аралаша жүргөн биз өңдүүлөр болбосо, айрым кызматкерлер кара жумушка түшкөндө катуу кыйналышты. Эгер, ким эмгекте жалакайланса, ал өзүнүн айтып жүргөн «реакцион» сөздөрүн далилдеген болмок. «Мына, бул эмгекти сүйбөйт. Иштей албадым дейт, башкалар иштегенди бул кандайча иштей албайт?! Мунун, эзүүчү таптын адамы, революциянын

душманы экенин эчак билгенбиз!» – деп чыга келишет активдер. Эмгек процессинде да сыноолор, байкоолор, андуулар кадимкидей жүргүзүлдү.

Үрүмчүдө август айы. Бул шаардын аба-ырайынын эң жакшы учуру. Биз жаткан жатакана парктын түбүндө, ишемби сайын бий аянтында орустун, япондун ритмдүү музыкалары жаңыра баштайт. Мурда жакын достордун көңүлүн, өзүбүздүн да көңүлүбүздү ачуу үчүн кээде кыздар алдында зыңгырап, кээде жасакерленип дегендей мындай бийлерди куру кетирчү эмесмин. Бир күнү бий аянтына барсам, жалаң күрөш чогулуштарында залда отуруп алып «ураалап» берүүчүлөр менен активдер бийлеп жүрүшүптүр. Биз өңдүү «объектилер» жокко эсе. Ошондон кийин бийге барганды токтоттум. Тааныш кыздардын баары эле мени менен мамиле түзүүдөн чочулашат. Көчөдө кезигишип калсак, тааныбаска салып өтө чыгышат. Мындайга көнүү да кыйын, бирок айла канча?!

Август айынын орто ченинде Үрүмчүнүн тегерегиндеги дыйканчылык кооперативдеринде кызуу орок башталды. Бардык үйрөнүш, күрөшкө тартуулар токтотулду. 19-август күнү көркөм өнөрчүлөр – артист, артисткалар, биздин басманын кызматкерлери ядро топторунун тапшыруусу боюнча маданият министрлигине чогулдук. Ал жерден арак чыгаруу боюнча даңкы чыккан Гучың шаарына барып, дыйкандардын орум-жыйымына жардам берерибизди уктук. Таңылган жууркан-төшөктөрүбүздү жүк машинасына салып, өзүбүз андан орун алып эрте жөнөп калдык. Жүрүш өтө эле акырын болду. Асфальтталбаган таш жол менен жанчыла силкилдеп бара жаттык. Жол чаң, эртең менен тамак ичпей жолго камынганбыз, курсак ачты. Айткан убактысында даяр болбосок, дагы бирдемесине илине кетишибиз мүмкүн. Ошон үчүн баруучулар тамакка караган эмеспиз. Терискен өскөн шортоң талаа жолу менен бара жатып, бак-дарактуу, суусу бар дыйканчылык аянттарына, жалпак там

үйлөргө кезиктик. Бирде шортоң сары топурактуу, бирде таштактуу түзөңдөр жолугат. Жергиликтүү эл негизинен кытайлар, дунгандар өңдөндү. Шым кийген карапайым кытай аялдары балдарын сорусуна кондуруп алып, эшигинин алдында машиналар колоннасын таң кала карап калышат. Бир кезде колонна чакан шаарчага кирип келди. Машина токтору менен түшө-түшө калдык, сатылып турган нанга жармаштык. Кишинин көптүгүнөн кезек күтүп, саал кечигип калыпмын, биз түшкөн машина эбак кетип калыптыр. Студенттер түшкөн машинанын кузовуна жармашып чыгып алдым. Студенттер күбүр-шыбыр болуп жатышты. Гезит, журналда жарыялана жүргөн псевдонимимди айтып «Саспин» деген үндөр угулду. Ал эми Саспиндин үстү-башы чаң, колунда калдайган эки наны бар болчу. Өзүм да ыңгайсыздана кеттим.

– Балдар эртең менен тамак ичтиңер беле? – деп сурадым студенттерден.

– Жок, – дешти алар.

– Келгиле анда, «өлө жегенче бөлө жейли» дейт тура, – дедим да, нандын бирин аларга сундум. Бирин өзүм жанымдагыларга бөлүштүрдүм. Тамагыбыздан араң өтүп жатканына карабастан, заматта кайсап үлгүрдүк. Студенттер мени «душман» санабайт өңдөндү. Өзүбүздүн мекемедегилер мени менен нан бөлүшүп жебей турган даражага жеткенбиз. Азырынча «атагым» тар чөйрөдө экенин, студенттер алиде уга электигин ойлондум.

Гучың (байыркы шаар) шаарчасына түн киргенде араң жеттик. Мектептин жатаканасындагы бийик тактай секичелерге жата кеттик. Караңгы, сыз, ным жыттанат. Уйку качты. Жарыша коңурук тарткан адамдар узун залды жаңыртышты. Бирдемелерди ойлоно бердим, ошентсем коңурук да, сасык жыт да билинбей калып жаткансыйт. Коңурук тарткандар бейгам адамдар эле.

Эртеси Гучың шаарчасынан эрте чыгып, кырк чакырымдай жүргөндөн кийин тоо этегине жайгашкан дый-

канчылык кооперативинин үчүнчү бригадасына барып түштүк. Тегеректе сапсары болуп бышкан аштык көздүн жоосун алат. Орок тиелек экен. Дыйкандар бригадага уюшуп, алысыраак жерлерде бышкан аштыктарын оргону кетсе керек. Түшкөн үйүбүздө эр бүлө көрүнбөйт. Биздин артыбыздан эле «Газ-69» машинасы менен уезддик элдик өкмөттүн жетекчиси келди да, эгин арасындагы арыктын кырында ары-бери басып турду. Кытылдап күлүп, башын чайкап коёт. «Шубуван!» – деди ал бизге карап, анысы оруп-жыйып бүтө албас!» дегени.

Суу! Бул жерде суу өтө начар экен. Тегерете турпан талы сайылган көлмөгө суу толтурулуп, дагы суу келгиче ошол көлчүктүн суусун ичишет экен. Тоок, эшек, ит барып бейкапар башын салып жатканын көрүп, таң калдым. Суусунан бир идишке сузуп алып абайлап карасам майда кызыл күрөң курттар сүзүп жүргөнүн көрдүм. Суунун иреңи жашыл тартып, тунук эмес. Чийкилей ичмек түгүл эртең менен бети-колду араң жууп жүрдүк. Тамакка ошол эле суудан пайдаланышат. Бечара дыйкандар буга жедеп көнүп алышкан.

Биз жолдун жээгине салынган сокмо тамдардан орун алганбыз. Короодо көзүнө тике карап койсо ырылдап, айбат чеккен ак моюн салпак жүндүү дөбөт, эркелей чуркап баратып, бирдемеге таң кала кулагын тикирейте карап калган жападан жалгыз карала торопой жүрөт. Буларга аралаш чимкириги улам кургап, үстүңкү ээрди күрөң какачка толгон эки-үч майда балдар ойноп жүрүшөт. Бастырманын астын шыпырып, жүктөрүбүздү ошол жерге жайгаштырдык. Күн жылуу болгон соң баарыбыз эшикте жатмай болдук.

Алыста, чыгыш тарапта төбөсүн мөңгү баскан Бугда тоосу мелтиреген түздүктөн бой көтөрүп, мунарыктап көрүнөт. Токой жокко эсе. Саал көңүлсүздүк басып, чай ичкенден кийин тышка чыктым. Төрт-беш үй жайгашкан бул өңдүү дыйканчылык орундарын кытайлар Жуаңзы

деп коюшат. Тегеректе бул өңдүү Жуанзыдан бир нечеси бар өңдөндү.

Орокко түшөр алдында чогулуш ачылды. Анысы чоюлгандан чоюлуп, кечки тамакка уланды. Дыйкандардын эч нерсесине тийбестик, 5 км. жерден буудайдын бир башы табылгыдай оруу керектиги жана этият болуучу нерселер жөнүндө көрсөтмөлөр берилди. Бул иш аракет алдындагы «идеялык даярдык» деп аталат. Ошентип, «антебиз, минтебиз» деген чечендердин жарыш сөзү кызыган учурда, очок жактан «Тамак бышты!» деген үн угулду эле, чогулуш болуп жаткан жерде заматта эч ким калбай калды. «Алитет тоо таянды» деген романдагы чукчалардын айылдык совети болуп жатканда деңизден кит көрүнүп, «Реу-Реу!» деген кыйкырык угулары менен советтин мүчөлөрүнөн эч ким калбай калганын эсиме алып ичимен күлдүм. Суу кесмеге курсакты барынча чедирейтип алган соң, кайра келип чогулушту уланттык.

Башка иш түшүп турганда, дүйүм түркүн ойлор курчап, маң болгон учурлар көбөйө баштады. Дүйнөдө мен ишенген ыйык нерсе эми жок калгансыйт. Адамдар үчүн өзү ишенген, чокунган ыйык бир нерсесинин болушу – бул ошол адамдын түбөлүк жөлөгү, досу, жамандыктан безүүгө түрткү болор ички кубаты, акыры барып сыймыгы болчу түрү бар. Же рухий дүйнөмдө ишеним жок же тышкы таасирге ишеним жок болду, ар түрдүү ойду ойлой берип, маң болбоско чара барбы?! Азыр көрүнгөн эле актив: «Ары бас, бери тур, муну иште, аны ташта!» – деп буюрат мага. Укугунан ажырап түрмөгө түшкөн адам бекер калсын! Орокко жаңыдан бет алып, аңыз четине барганымда мекемебиздеги ядро тобунун жетекчиси: «Сен бүгүн мына бул жерди оруп бүт!» – деп суу жетпегендиктен жапыз өскөн буудай аянтын көрсөттү. Улуту монгол бул адам Гоминдан кезинде гимназияда окуп жүргөнүмдө монгол балдардын мугалими болуучу. Эртең менен желек көтөрүлгөндө кодоюп мугалимдердин

эң аягында турганын көрөр элем. Ал эми басмада бирге иштеп калганыбызда кандайдыр өзүнүн «рухий дүйнөсү» жок өңдөнүп, чогулуштарда жалтандап турчу. Ушундай мүнөзүнө байланыштуу аны көп этибарга алчу эмеспиз. Азыр ал бүтүндөй өзгөргөн, революциянын таяныч күчүнө айланды. Мага тике карап, сүрдүү сүйлөп, атайын жапыз өскөн буудайга салды. Карасам, буудайдын эң бийик дегени эки карыш, калганы андан да жапыз. Текши баш алганын кантейин! Орбой коюуга болбойт, баары бир бизден бирөө орушу керек деп ойлодум да, тиешелүү аянтымдын жээгинде калдым. Бул жерде саманды чөп ордуна малга беришет, ошон үчүн оргондо буудай сөңгөгүнүн түбүндө бир гана сантиметр калуу шарты айтылган. Кыскасы, аңызды кыра оруу керек. Ишке кириштим, бирок көп арбыта албадым. Чалгы баш орок деп коюшат көлдөн келген кыргыздар, мен да орус ороктон пайдаланып көнгөм. Тигини менен жапыз буудайды оруу кыйын экен, кыска дестелерди боолаш да оңой эмес. Кечинде баары иштен түшүп, жаныман өтүп баратышканда да оруп жаткам. Активдерге атайын көрүнөйүн деп оруп жаткансыдым окшойт. Тапшырманы аткаруум керек эле. Эптеп баягы жерди оруп бүтүп, боолап коюп жаткан жерге кечирээк келсем, башкалар эбак тамагын ичишип, тегерек тартып кол кармашып ырдап жатышыптыр. Булар «маселеси жоктор». Кампаниянын объектиси эмес. Биз өңдүү «реакционерлер» аларга аралаша албайбыз. Активдер атайын уюштурган «көңүл ачуусу» экен. Алардын жанынан өтүп бара жатканымда баягы монгол:

– Реакционерлер, оңчулдар улуттар арасына бүлгүнчүлүк сала берсин, бирок биз мына ушундай кол кармашып төрага Маонун нурлуу заманында ойнойбуз, күлөбүз, эмгекти да жакшы иштейбиз, – деп мага угуза атайын бакылдап сүйлөп жатты. Мен тамагымды ичтим да, төшөгүмдү салып жатып алдым. Эртеңки жумушка күч жый-

нашым керек. Активдер чурулдашып, «душмандарына» ачыктан-ачык шылдың сөздөрүн кыйкыра айтып, ырдап бийлешкени көпкө чоюлду. Сүткө тийген күчүктөй болуп, душман катарына кирип калышыма ичим бир жагынан күйөт. Мен эмне кылдым ушул абалга калгычалык? Же душман болумуш болуп артисттик иштетип жатамбы? Эч ким этибарга албай, сүйлөшпөй, кагып-силкип жек көрүп, кадам сайын аңдып турса, ар ким өзүнөн өзү эле өз эрки менен душман болуп берет өңдөндү. Мен өзүмдүн «душман» экениме таптакыр ишенгим келбейт!

Эртеси, иштен түшөргө бир саат калганда орууну токтотуп, машак тергизе баштады. Жергиликтүү дыйкандар аңызда бир да машак калбасын деген девиз менен иштешет экен. Машак терип, аларды чогултуп өткөрөрүбүз менен чогулуш ачылды. Бул чогулушта мага кошуп дагы бир «душман» табышып, «жакшы иштешпейт, жанын аяшат, белгилеп берген норманы аткарышпайт, калп оорушат» деген айыптар менен сындашты. «Кулда кулак жок» дегендей башыбызды төмөн салып түккө жарабаган сөздөрүн угуп отура бердик. Орууга оңой, бийик өскөн жерлерди активдерге беришкен, жапыз өскөн жерди бизге берип шылдыңдашып, кордошуп намысыбызга тийишип, адам санынан чыгарып ташташты. Активдер иш үстүндө каткырып курулай күлүшүп, көңүлдүү иштеп жатканын билдиришип жаткансыйт. Анысы билинип эле турат, ал жөнүндө ооз ачууга болбойт, кыпындай бир чындыкты айтып койгон кемпай адам партия, эл душманы болуп чыга келет. «Мен эмне кылдым, ушунчалык кордогучалык?!» – деп ичимен ойлойм да, сабырдуу болууга өзүмдү мажбурлайм.

Орокко чыгар алдында өзүбүз ичип жүргөн көлчүккө чылап койгон чийлерибизди боолук жасап даярдайбыз. Оруп да, оргонубузду боолап да иш күнүн аяктайбыз. Алгач бир аз кыйналганым менен тигилерге кор болбоюн деп активдүү иштөөгө аракеттендим. Кийин эң мыкты

деген орокчуларына теңеле кетип жүрдүм. Активдерди унчуктурбоо, алар күткөн жерден чыкпоонун бирден бир жолу ушул деп билдим. Жаныма батканы – жалгыздык, бук болуу, баарынан тоюу!..

Бизге бөлүнүп берилген жерлер азайган сайын күчөп иштей баштадык. Күн ысып туруп алды, асыресе түш мезгилинде көл-шал түшүп, тердеп иштөө кыйын болду. Ушундан улам болсо керек, түшкү саат он экиден төрткө чейин эс алып, кечки салкында орокко киришмей болуп-пуз. Түш мезгилинде кадрлардын көбү укташат. Менин уйкум келбейт. Бугумду жазуу үчүн эшикте ары-бери басып жүрө берем...

Күн чайыттай ачык бир күнү тышта басып жүрүп, гүл жана жашылчалар айдалган чакан аянтчага туш келдим. Алдымда кызыл мурч айдалган жөөк, мурчтардын төө тапан өңдүү гүлдөрү төмөн карап, жашыл сүйрү жалбырактар арасынан агарып көрүнөт. Байлаган мурчтары да төмөн карап кабырылып калыптыр. Муну баары эле «лазы» дешет. Анын аржагындагы чоңураак жөөккө чейзе (баклажан) айдаптыр. Кыязы, ээсинин колу көп бош болбосо керек, мурч менен чейзенин бою менен тең отоо чөп басып кетиптир. Жөөк четинде өз боюнун жарымына чейин башын ийип, табактай эки күнкарама өсүп турат. Жөөктүн бурч-бурчтарында сабдал гүлдөрү ачылган. Анын желекчелери саргыч кызыл баркыттан жасалгансып кооз. Уйгурдун элдик ырларында: «Сэрик сабдал гүлүңни, кулака кысар мэнму, шунчэ отунда күйүп, сэни алар мэнму?» – деп келишет. Сабдалдын тизеге жете бербеген боюн толугу менен гүлү каптаптыр. Андан аркы жөөктүн кырына хына гүлү айдалган. Анын гүлү эки түстүү – бири мала кызыл, дагы бири чымкый кызыл. Уйгурдун кыздары хынаны гүл ачалек жаш кезинде жулуп алышып, зэмчэ (ачуу таш) кошуп жанчып, колдорунун ичи-тышына тартып, чүпүрөк менен таң аткыча таңып ташташат. Кыздын колу кыргыздын

куургучун элестетип калат. Эртең менен таңган чүпүрөгүн чечсе, тырмактары менен алакандарына кыпкызыл боёк сиңип калганын көрүшөт. Алакандагы боёк кетсе да, тырмактарындагы кызыл кетпейт. Тырмак өскөн сайын боёк тырмактын учун көздөй жыла берет да, кыздардын колуна көрк берип турат. Уйгурдун элдик ырларында: «Алма гүлидэк ярым, хина гүлидэк ярым, хар бириң анар гүлдэк, кайсыңдин кичэй ярым» – деп ырдашат. Хынанын уругу кызык, гүлү ачылып өзүнүн өмүрүн аяктаган соң анын ордуна чыпалактын учундай буурчак пайда болот. Буурчактагы урук бышып саргара баштаганда анык «чынтийбеске» айланат, кичине эле бирдеме тийип кетсе тырс жарылат да, буурчактын эки жак кабыгы толгонуп кетет, уруктары тышка атырылып чыгат. Уруктар кеминде 30 см чейин бүркүлөрүн өзүм көргөм. Жаратылыштын бул дагы бир укмушу. Мен көргөн хыналардын жанында осмо деген козу кулактан саал кичине жалбырактар өсүп туруптур. Муну көбүнчө уйгурдун аялдары пайдаланышат. Осмонун жалбырагын жулуп алып, алаканга салып ийлеп эзип, чынынын түбүнө сыкса, жашыл шире тамчылайт. Ширеңке талынын башына пахтадан ороп туруп, күзгүгө каранып аялдар каштарына ширени сүйкөп сиңдиришет. Ал аялдын кашы бир нече күн карарып жүрөт. Жигиттер: «Кашың эсли карадур, осма койгының ялган, Мен күйсем саңа көйдүм, сиңиң көйгиңиң ялган» – деп нахшаларына кошушат. Андан ары дагы баса түштүм, картошка, жүгөрү айдалыптыр, булардын аянттары кыйла чоң. Ушуларды бир сааттай аралап жүрүп, ыракатка бөлөндүм. Эски достор менен кезигишип, бугумду чыгаргандай эле көңүлүм сергип калганын сездим. Гүлдөргө байланышкан көп жакшы нерселер эске түштү...

Ошол күнү түштөн кийин орокко чыгар алдында жаан шатырата төгүп жиберди, үйлөргө корголодук. Жетекчилердин бири: «Бүгүн машина келбеди, балким, эртең

келер...» дегенин угуп калдым. Демек, жумуш аяктаган. Аялдар жаткан комнатанын төр жагында бир кичине эшик турар эле. Эмне эшик болду экен деп кызыкчумун. Азыр ошол эшикке келип, акырын ачтым да, ичине кирдим. Кичинекей бир эле терезеси бар чакан бөлмө экен. Дубалын тегерете ак стол коюлуптур, андан бийигирээк тартылган жипке мен тааныбаган төрт иероглиф чаар кагазга жазылып асылган. Анын төмөн жагында тилке-тилке кызыл кагаздар салаңдата илинген. Маңдайдагы биринчи кызыл кагазда: «Камбар атага (жылкынын пирине) арнап шам күйгүзүүчү орун» деп жазылган. Андан кийинкилерине: «Ажыдаар Кудайга арнап шам күйгүзүүчү касиеттүү орун», «Жер Кудайына арналып шам күйгүзүүчү орун», «Үзөңгү бабага (уйдун пирине) арнап шам күйгүзүүчү орун», «Үч улуу байлыктын (?) колдоочусуна арналып шам күйгүзүүчү орун» – деп жазылыптыр. Буларды таанып иероглифтерин окуп түшүндүм. Бул бөлмө үй ээсинин чокунуу үчүн атайын жасалган ыйык жайы өңдөндү. Кудайларга арнап шам күйгүзүп, эки алаканын тийиштирип көкүрөгүнө такап, көзүн жуумп, бирдемелерди күбүрөп турган кытайларды мурда көргөм. Столдордун ары жагында жаңыдан үзүп келген жүгөрү баштары мешогуна төгүлүп жатат. Эски-уску кийим, жаңы бир велосипед турат. Деги бул бөлмө, кийинки кездерде Кудайдын үйүнө эмес, аны-муну койгон кампага айланып бара жатса керек. Баарын көрүп болгон соң кайра чыктым.

Жаан басылары менен машак терүүгө айдады. Аңызга барганыбызда жаан себелеп барып токтоду. Бирок батышты көздөй жер боорлоп жылган кара булут өрөөндү каптады. Аңызда баш көп калыптыр. Көпкөлөң тарткан активдер калтырган болушу мүмкүн деген ойго келдим. Бизден бир баш буудай аңызда калса, ал бир балээни чыгарат эмеспи. Жетекчи монгол: «Канча айтсак да таза орбойсунар!» – деп бизге урушту. Кудайдан жетсин дейм ичимен.

Ичкен суубуздун начарлыгынан болсо керек, колдору-буздун салааларына майда кысыткылар чыга баштады. Мончонун өзү эмес, атын да унутканбыз. Кириңүү эмес, бети-колубуз да жакшыраак жуулбайт. Жашыл саргылт тарткан, мелтиреп бактын көлөкөсүн мекендеген көлчүктөн башка суу көргөнүбүз жок.

Орокторду тапшырып алышты. Мында он чакты күн иштеппиз. Чогулуш менен жаанда гана иштебедик, калган жети-сегиз күн толук тынбай иштедик. Машак терүү менен ороктун жоктугу да убактыбызды алды. Мына эми, кетүүгө камынып, машина күтүп отурабыз. Бизге белгилеп берилген аңыздар толук орулуп, бооланып, машагы терилип, милдет так аткарылды.

Бош боло калсам эле китеп окууга киришем. Тагордун «Кыйроо» деген романы колумдан түшпөйт. Эч ким мени менен сүйлөшпөсө, китеп эң сонун эрмек. Романдын тили жакшы. Ромеш деген ак көңүл жигиттин башынан өткөн сүйүүсү сүрөттөлгөн. Анын ашык болгон кыздарынын аты – Комола менен Хемнолиний. Сюжети кызыктуу. Эмгек иштөөмө, китеп окуума уруксат болгондуктан ал экөө тең мени жамандыкка алып барбаган соң колдон келишинче экөөнө тең убактымды аяганым жок. Иш аяктап корутунду чогулушу ачылып, активдер менен пассивдерди белгилешти. Муну көпчүлүк шайлайт экен. Шайлоо дегени деле бир кеп. Баары бир, активдер жакшы иштеген болот да, биз жаман иштеген болуп чыгабыз. «Насаат» сөздөр айтылып жатканда мен башка нерселер жөнүндө ойлоп отура берем. Андай сөздөрдү өзүм да көп айткам. Баары жасалма, мен үчүн кызыкчылыгы жок. Андан көрө кыялымда болсо да башка дүйнө менен алаксыганым түзүк. Окуп жаткан романымдагы Комола деген кыз дүйнөдөн безип, Ганг дайрасына боюн таштоого кетти. Ал үчүн бардык нерсе маанисиз, өзүнүн өмүрү да маанисиз. Жашынан жетим өскөн кыз бир боорукер эркекке кабыла албады. Өзүнүн сүйүүсүнүн да лаззатын

алалбады. Мурда ал бир өлүмдөн калган бейбак эле. Кийинки азап-тозокту тарткызбай, эмне үчүн Кудай ошондо алчусун алып тынган эмес?! Ромешти көрбөй, анын ширин да, азаптуу да, өлүмгө сүйрөгөн сүйүүсүн сезбей калмак...

Машина алыстан көрүнгөндө эле чогулуш токтоп, баарыбыз кетүүгө кам урдук. Бул жарым айлык эмгек мени «оңчул, улутчул» болуп жалгыздыкта бир нече жылдык өмүрүмдүн башталышы гана болду. Ошондой эле ал тартар мээнетимдин биринчи кадамы экен!..

* * *

Ороктон келгенден кийин кабинетимде эки күн отурдум. Иштей турган иш жок, пландагы китептер өз жайында калган. Жылдын үчүнчү кварталы аяктап бара жатат, бирок биринчи кварталдын пландагы китептери типографияга жибериле элек. Жетекчилер ал жөнүндө ооз ачышпайт. Негизги милдет «Реакционерлерге, оңчулдарга, улутчулдарга» от ачуу!

5-сентябрь күнү мекемебизден он чакты кишини «темир эритүүгө» жиберери уктурулду. Алардын ичинде, албетте, мен да бармын. «Күрөшкө» алуудан мурда рухий жактан да, ал-кубат жагынан да бир аз ийге келтирип алуу керектигин ойлонушса керек. Иши кылып, редакциядан эмгекке киши жиберүү керек болсо эле мени табышат.

Мен «реакционер» болуп белгиленер алдында мекемебиздеги кытай кадрлар уйгур тилин үйрөнөбүз дегенди чыгарып, ага мугалимдикке мени тандашыптыр. Эмне үчүн уйгур редакторлордон тандаган жок деп да ойлобопмун. Макулдук бердим. Биринчи сабакка «Эл басмасынын» директору баштаган он бешке жуук кытай кадрлары келип отурду. Ушундай кысыл таяң учурунда тил үйрөнүүнү кандайча колго алып калышты деген ой

да келбеди мага. Уйгур тилинин грамматикасын кайра бир карап чыктым, грамматикалык терминдерди, асыресе, фонетика менен морфологиялык терминдердин кытайча аталышын тактадым. Эгер чыны менен окуйбуз деп калса, анда бирдеме билип алышсын деген ниетте болдум. Биринчи сабак үчүн жалпы эле түрк тилдери, анын ичинде уйгур тилинин өзгөчөлүгү жөнүндө даярдандым. Мекемеде кытай кадрларынын баары жогору билимдүү адамдар, алар албетте, бардык илимде белгилүү мыйзамдуулук бар экенин, анын ачылгандарын үйрөнүп, өзү да жаңысын ачууга умтулуунун зарылдыгын жакшы түшүнүшөт деген ойдо болдум. Үйрөнүүчүлөргө оңой болсун үчүн кытай, уйгур грамматикасындагы айрым окшоштуктарды кереги тийип калар деген ой менен эсиме сактай сабакка кирдим.

Окутуу программам боюнча биринчи сабакты «илимий» түшүндүрдүм окшойт. Баары үңкүйүп отуруп алышып, оозуман чыккандардын баарын кагазга жазып жатышкансыды. Оюн-зоок иштерин уюштуруучу куудул бир кытай жигит бар эле, күлүп жайраңдап: «Жалаң уйгур тили эмес, кытай тилинин грамматикасын да үйрөнөт окшойбуз!» – деп тамашалады.

Бирок менин чын жүрөктөн берилип ишке киришкеним жокко чыкты. Болгону үч эле жолу сабак өттүм. Андан ары сабак өтүү жөнүндө мени чакан залга эч ким чакырган жок. Эмне болуп кетти? Мунун себебине кыйла баш катырып, акыры: «Азыр кытай кадрлары уйгур тилин үйрөнө баштады» деген бир жаңылыкты жарата албаганым өкүндүм.

Ушул окуя менин редакциядагы бардык укугуман ажырдан бир нече күн мурда болуп өттү. Дагы эсимде, бир иш менен директорго кирип, таптакыр башка маанайда кабыл алганын байкадым, сөздөрүмдү калемин столго тыкылдата отуруп угуп, «ошондойбу, көрөлү...» деген жоопту узатты. Мурда дайыма ишкердүүлүк менен

сүйлөшүп жүргөн жетекчинин бирден эле өзгөрүп чыга келиши, уйгур тилин үйрөнүүнү токтотуу менен кандайдыр бир байланышы бар өңдөндү.

Өзүмөн өзүм кабыла кеткен дагы бир окуя эсиме түшөт. «Эл басмасынын» мурдагы директору, кампания башталганда кокусунан эле бардык кызматкерлерди чакырып алып өзүн сындап калды. Өзүнө сын көз менен кароодо, өзүнүн даражасына ылайык келбеген адаттагы сөздөр менен көп убактыбызды алды. Анын үстүнө, угуп отургандарды менсинбеген кыяз билдирип сүйлөгөнсүдү. Эмне үчүндүр, ушул неменин үстүнөн дазыбао жазгым келип туруп алды. Демократиянын апогеи – дазыбао. Баарыбызга үлгү болгудай кылып, өткөндөгү айрым фактыларга таяна дазыбаону ойлоно жаздым. Уйгур тилинде жазып, дубалга чаптарым менен эле кытай кадрлар түп нускасын алып кытай тилине которуп, директордун эшигинин алдына чаптап коюшту. Логикалуу жазганыма кубанып жүрүпмүн. Бул бир балээге себепчи болду окшойт, шааркомдон киши келип, редакциябызда он чакты күн жүрүп алды. Директор кайрадан экинчи жолу өзүн өзү сындады. Акыры, изилдөөдө менин жазгандарым чындыкка жакындаса керек, директорубуз кайдадыр бир жакка кетти да, кайра кайрылбай калды. Ал башка кызматка кеткенден кийин мен жазган дазыбао да алынып ташталды. Бекер эле жазган экенмин деген ойго да келдим. Мынчалык болуп кетет деп ойлогон эмесмин да. Ар кандай курч дазыбаолор деле эскерүүсүз калчу. Мына ушунун өзү да менин алга умтулар жолумду тоскон тоскоолдордон болгон өңдөнөт. Менин адресиме жазылган дазыбаолордун көбөйүшү, мекемебиздеги бардык кытай кадрларынын менден оолакташына алып келгенсиди. Бул улуу элдин кадрлары менен менин байланышымдын үзүлгөнүнүн эң акыркы көрүнүшү болду. Мындан кийин алар менен дидарлашып жүрсөм да бир ооз сүйлөшкөнүм жок. Уйгур, казак, монгол, шибе, кыргыз кадрларынын

баары кытайларга караганда менден эртерээк «чегарасын ажыратып» үлгүрүшкөн. Кампания күчүнө киргенде «чегара ажыратуу» деген жаңы түшүнүк чыкты. Анысы «реакционерлер» менен «революционерлердин» айырмасы, чек арасы ачык айкын болсун дегени. Кыскасы, эки жак бир биринен оолак жүрүшү керек деген сөз. Өзүмдү «реакционер» деп жарыялагыча мен «революционер» элем. Ошондо, мен да «оңчул, улутчулдардан» чегарамды ажыратып жүргөм. Эми болсо, ошолордун чегарасынын ичине ыргытылдым. Оор жумуштарга мени жибере бериши ушундай кырдаалда арты-артынан улантыла берди.

«Темир эритүүгө» барарымды мен чоң чогулушта уктум. Ал жерден мекеме жанындагы жаткан жерге барып даярдануум үчүн аз гана убакыт берилди. Аралык бир нече чакырым, көчө автобусу ал кезде бирин-серин гана жүрчү. Камынганда өтүгүмдү алып, чулгоомду унутупмун. Жогоруда айтканымдай менден кетпестик керек. Майда-барат иш деп ойлогонубуз менен ошонун өзүн принципке көтөрүп, камырдай ийлеп, билгенин жасарын дайыма эсимен чыгарбайм. Антпегенде, ыкшоороок болуп, олуттуу кырдаалда саал эле аларга мүмкүндүк туудурсам, балким, Ата Мекенимди көрбөй калуу ыктымалы чоң эле. Мен-мен деген далай азаматтар түрмөлөрдө бейкүнөө өлбөдүбү!

Эки жүк машинасына шыкала отурган «оңчул, улутчулдар» кечки саат алтыда Жазуучулар союзунун короосунан жолго чыктык. Бардыгыбыз кырктан ашуун, арабызда бакылоочулар да бар. Үрүмчүнүн түштүгүн көздөй бет алып, какыраган сайлар менен жүрүп отуруп, кырк чакырымдай жол басканыбыздан кийин Биянгу деген сайдын оозунда конмой болдук. Жол жээгине төшөнчүлөрүбүздү жайып, жата кеттик. Кара күрөң асманда жылдыздар жымындап, тоо жак шуулдайт. Сентябрь айынын башында Үрүмчү өрөөнү жылуу келет, бирок бул тоо арасы кадимкидей суук тарта баштаптыр. Эртең

мененки саат беште чүчкүрүп-бышкырып ордубуздан туруп, жарым-жартылай муз тоңгон арык сууларына жуундук. Биз кетип бара жаткан жол Үрүмчү – Корла таш жолу экен. Жакында гана салынып бүтүп, басма сөздөрдө кыйла дүңкүлдөгөн. Саат он экиге жакындаганда сай таманындагы жолдун ачасына келип түштүк. Калың чий өскөн суунун бою. Мындан бир аз күн мурда эле чөөттөгү курттаган сууну ичкен элек. Эми, жаныбызда атырылган тоонун көк кашка тунук суусу. Күн да ысык, чайыттай ачык. Суунун эки жагы тең бийик тоо, кайсы бир тааныш жерди элестетет. Бир аз көөнүм эргип, ары-бери карап отурсам, корумдан кекилик шакылыктап коё бербеспи! Кекилик кууган кайран балалык! Көз илешпеген убакыт ичинде эмнелер гана эсиме түшпөдү. Жүгүмдүн үстүндө жаагымды таянып, көпкө отурдум. Кыймылдасам эле жакшы ойлорумдан ажырап калчудаймын... Тоо дегенибиз да өзүнчө бир табияттын укмушу да. Өркөчтөрү, сайлары, бел-белестери менен ушунчалык көңүлгө конумдуу бүткөн. Табияттын өзү узак убактысын берип кооздогон. А биз адамдар ошол табияттын баласы экенибизди, өзүбүздү кооздоонун ордуна бири бирибизди тытып жеп жатабыз. Сол жак беттеги жыбыттарга майда бадалдар өсүп, тегереги саргарып, түктөнүп көрүнөт. Табылгы өңдөндү. Адамдардын экинчи табият деп аталган нерсеге аралаша электиги, жарым-жартылай табияттын өзүн чагылткан доору сонун болот окшобойбу?!

Биз түшкөн жерден беш чакырымча алыс «1-Август» атындагы темир-болот заводу бар дешти. Бул дата Кытайдын Боштондук Армиясынын туулган күнү. Заводдун пайдаланган рудасынын кени аркы тоо жакта, 50 чакырым аралыкта дешти. Биз ушул жайдак жерге домнапечь куруп, тигинден темир рудасын ташып келип эритип, темир-болот дегендерди ала берет экенбиз. Өзөн жакты карасам, чийлер да көзүмө жакшы көрүнөт. Болот-темири эсимен чыгып, кайрадан балалык чагыма саякаттап

кеттим. Моюнгүзөр, Тогуз-Торо, Жаңы-Шаар, Таш-Дөбө деген жерлердин тегерегиндеги чийлер укмуштуу сонун эмес беле! Анын түптөрүнө жашынып ойноп же балгын түбүнөн жулуп алып жегенибизчи... Кайрадан тоого көз жиберем. Оң жактагы тоо бетинин орто жеринен таш көчүп корум пайда болуптур. Көлөкө каптап жаткан тоо бетинде өзүнчө бүлөлөнгөн корум таштар жогорудан төмөн аккан нугунда тымызын жатат. Күңгөй сымак бул бетте бадал дээрлик жок. Суу аз, күн табы күчтүү, какыр...

Чатыр тигүүгө кириштик. Жетекчилер домна-печтерди кайда куруу керек? Жумушчулар жатаканасы кайсы жерден орун алышы керек? – деген маселелер боюнча баш катырып жатышты. Кемеге казылып, ала келген казанга суу толтуруп, жагылуучу куурайлар терилип, заматта түтүн булап тиричилик өкүмүн жүргүзө баштады. Арабызда темир эритүү жагынан кыпчындай билими бар бир адам жок. Кабарын гана укканбыз, кинолордон көргөнбүз, бирок аны кантип жасайбыз?

Саат туура төрттө батыш жактагы тоонун көлөкөсү жылып отуруп бизге жетти. Алыстай баштаган күн нуру сол жагыбыздагы тоо бетин этектей жай жогору көтөрүлүүдө. Көлөкө саат беште гана тоонун капталына жетти. Бул сай «Балунтай» деп аталат экен. Азыр аны уйгур тилинин фонетикасына багынтып, «Балгунтай» деп башташты.

Эртеси баарыбызды алты топко бөлүп, ишке киришүүгө буйрук берилди. Мен кирпич куючулардын арасында экенмин. Калган топтор – пайдубал куруу, таш жыйноо, пайдубалдын ордун казуу, жол түзөө өңдүү жумуштарга чегерилди. Азырынча 120 жумушчу жата турган жатакана, он домнапечь курат экенбиз. Күн нуру биз иштеп жаткан жерге жеткенде бардыгы жылаңачтанып иштешет. Мен куштумшуктан бирди тандап алдым да, кирпичке белгиленген жерден топурак даярдай баштадым. Ал жерде жар өңдүү белбаскак жер бар

экен, капталындагы чөптөрдү тазалап жиберип, ураткан топурактарымды ортого үйө бердим. Жумуш күнүнүн тартиби мындай уктурулду: эртең мененки беш жарымда туруу; алтыда ишке түшүү; сегизден тогузга чейин эртең мененки чай; тогуздан он экиге чейин жумуш иштөө; он экиден бирге чейин түшкү тамак; бирден алтыга чейин жумуш; алтыдан сегизге чейин кечки тамак жана эс алуу; сегизден онго чейин чогулуш же үйрөнүш; ондо уктоо. Жумушка он саат убакыт берилген, калган убакыт тамак, уйку, чогулуш...

Кирпич куюуга белгиленген топ бир нече майда топ-торго бөлүндүк. Топурак даярдоочу; суу ташуучу; ылай жасоочу; кирпич куюучу ж.б. Ылай жасап жаткан жерге арык чаап, суу чыгарууну жетекчибиз ылайык көргөн жок. Анткени чийлүү түзөндөн өзөн нугу бир метр төмөн, арыкты тээ алыстан казуу керек, деди ал. Мунун сырын ушул жерден кетерде түшүндүк. Иш кызуу жүрүп жатты. Жумуштун үчүнчү күнү гана денем оор тартып, булчуңдарым ооруп, эртең менен бошоңураак турдум. Бирок кайраттанып, чыйрагыраак болгум келет, чуркап барып өзөндөн жуундум, куштумщукту ала коюп он минутадай топурак казып, денемди кызытып алдым. Андан кийин гана өзүмө буюрган чакалап суу ташуу милдетин аткара баштадым. Апкеч жасап алып ашкана жактан дагы бир чака таап, сууну көптөп ташый баштадым. Эки ийним күнгө күйгөндүктөн апкеч тийген жери ачышып кирет. «Өлүп калбасам болду!» деген ойго келем, ачышуу деген эмне! Эртеси эки ийнимден суу чыгып, былжырап, кол тийгизбей калыптыр. Аны көргөн топтун жетекчиси «мээримдүүлүгүн» карматып, мени кирпич куюуга ооштурду. Кирпич куюлуучу текшиленген аянтчага бир көздүү калыпты коёбуз да, ылайдан колубуз менен өлчөп кертип алып, ары-бери томолоктой коюп, көтөрө чуркайбыз. Калыпка ылайды салып, бурчтарын текшилеп басып, анан калыпты сууруп алабыз. Ошон үчүн мында

кирпич куюу деген сөз кирпич басуу дегенге айланып кетти. Кирпич басылгандан кийин кургатыла турган жеринен орун алат. Биз эки киши бир күн ичинде бир нече миң кирпич басып койдук. Ылайы даяр болсо, бат эле куюлуучу түрү бар. Суунун алыстыгы ылайды убагында жасоого жолтоо болот. Кургагандарын жел өткүдөй кылып коомайлап бийиктете тизгенибизде ишибиздин натыйжасы да көзгө урунарлык болуп калды. Бул жакка келерде кичирээк бир темир заводун элестеткен элем. Ал заводдун пайдубалы эми салынып жатат. Жумуш оор, тамак начар. Эртең менен муздак чатырдан тургуча эле баарыбыз калчылдай баштайбыз. Мен түшкө чейин 250нү, кечке чейинкисин кошкондо беш жүздөн ашыра «басып» жаттым. Ылай сапаттуу эмес. Эзилбеген катуу чалмалар кезигет да, басууда ыңгайсыздык туудурат. Эртең менен муздак ылайга кол салганда манжалар аркылуу зыркыраган суук туптуура жүрөккө жетет. Жолдоштор тишин тишине басып иштеп жүрүшөт. Жаңыдан келгендеги кайратыбыз азая баштады. Мен бир жумуш күнүндө төрт жүзгө жете бербеген кирпич бастым. Канчалык жакшы иштейин десем да үлгүргөнүм ошол. Жумуш темпи акырындагандан акырыndoодо. Мына ушундай кайпактай баштаганыбызда, бир күнү жаан жаап түш жарым эс алуу мүмкүндүгү болду. Мен дүкөнгө барарымды айтып уруксат алдым. Бейсабат басып кетүүбүзгө болбойт. Дүкөн эки чакырымдай алыс. Дүкөнгө кирүүдөн мурда жанындагы ашканага кирип, өзүмдү бир «сыйлап» койгум келди. Тамак алдым, араң (70 грамм) арак алдым. Кантсе да шаар жосуну болгонун сезип, көңүлүм бир аз көтөрүлгөнсүдү. Дүкөнгө кирип колго сүйкөй турган вазелин, самын, күндөлүк жазууга блокнот алдым. Муздак ылайга улам түшө берип колдорум кесилип кеткен эле. Бармак башындай куйрук май таап алып сүйкөп жүргөм, кийин аны да жоготуп алгам. Дүкөн менен ашкана тегерегинен бизде иштеп жүргөндөр-

дүн бир далайын көрдүм. Көбү активдер, көрсө, мында келип өздөрүн алаксытат окшоду...

Топтун жетекчисинин буйругу менен кирпич куюудан ылай жасоого өттүм. «Дуо, куай, хао, шың» деген девиз ортого коюлган. Анын мааниси: көп, тез, жакшы, үнөмдүү деген сөз. Бош боло калганымда колу-бутумду таза жууп, кесилген жерлерин майлап коём. Колум мурдума жакындаса жакшы жыттана кетет да, шаар турмушун сагынта түшөт. 15-сентябрдагы күндөлүктө мындай сөздөр бар:

«Бүгүн күн таң каларлык ачык болду. Көк асманда кыпындай булут көрүнбөйт. Алыста кузгун куркулдап жатат. Күз алааматы. Тоодон артылып түшкөн күн шооласы каршыдагы тоонун бетинен биз жакка жылып келе жатат. Иш үстүндө ага карап коём. Бул жерде күн нуру тийди деген сөз, кишинин денесин балкытып, жарыкчылыкка болгон кумарың арта түшөт. Ал кечинде күн тоодон ары жашырынганда күн нуру сол ийиндеги тоону кадуулап жогору жылат. Анда да карай берем. Дагы он нече саат күн нурун көрбөйбүз. Бул сайда суткасына беш эле саат күн нуруна малынабыз. Күн нуруна мынчалык муктаждыкты ойлобопмун. Тундрада жашаган элдердей эле күндүн чыгышын кубаныч менен тосуп алабыз. Эмгек да кызый түшөт. Биринчи үйдүн пайдубалына бир метрдей таш коюлду. Кургаган кирпичтерди ташып, там тургузуучулар тизе баштады. Мен кээде суюк ылай жасап, аларга да жардамдаша кетем. Түштөн кийин топурак каздым. Үйгөн топурагым бир нече куб.м. болсо керек. Алаканым, манжаларым оюлуп, ыйлаакча чыкты. Буга карабастан иштөөгө туура келет...»

Маданият министрлигинин вице-министри казак жазуучусу Букара Тышканбаев да биз менен кошо кембайда. Сүйлөшпөйбүз. Сүйлөшүү кооптуу! Ал киши пайдубалга таш чогултуучулардын тобунда иштеп жүрөт. Бул адамды мен кыркынчы жылдардын экинчи жарымынан

тартып жакшы билем. Үч аймак улуттук боштондук революциясы жеңишке жеткенден кийин казак тилиндеги «Төңкерис таңы» гезитинин редактору болгон. Менин казак тилинде жазган ырларымды, кабарларымды басып турчу. Окурмандардын эсинде чыгар, жогоруда менин чыгармачылык ишим боюнча анын жазган салам катын келтирген элем. Бул жерде ал киши менен алыстан гана бир бирибизди карап койгонубуз болбосо, жакын келип ал-абал суроодон чочулайбыз. Ташып жаткан ташы чоң болгону үчүн аны көтөрүп келгенден көрө бир ыгын таап, эптеп жеткизген жакшы да. Эки жакты карамыш болуп ал кишини дайыма аяп, карай берем. Букара агай бадалдан чырпык кесип кадимки сүйрөткү жасап алыптыр да, ага таштарын салып, үй курулуп жаткан жерге жеңил сүйрөп келип жатканын көргөм. Бирок активдердин моокумун бул ыкма кандырбады окшойт, бир чогулушта ал кишинин таш ташуу ыкмасына сын сөздөр айтылды. Ошондон кийин ал киши ташты курсагына кыса кармап, ташып жүргөнүн көрдүм.

Бул жердин аты монголчо «Балгынта» деген чөптүн атынан коюлган имиш. Негизинен, мында монгол эли жашайт экен. Мал чарба кооперативинин эчкилерин баккан бир түтүн монгол көчүп келип жаныбызга конду. Алачыгы, кийимдери жана башкалары капкара көрүндү мага. Узун эки өрүм чачы бар орто жашап калган аял этеги сүйрөлгөн көйнөк кийип, алачык тегерегиндеги оокатын жасап жүргөнүн көрөм. Бизди таң кала кароодон тажашпайт. Кечинде эчкилерин айдап келгенде, көгөөндөйт да, жыгач челегин көтөрө басып келип, чебичтердин такымына жармашат. Улактардын маараганы, ары-бери чабуулдап ойногону өтө эле сүйкүмдүү көрүнөт мага. Арсылдап тыным бербей үрө берүүчү иттери да бар. Жыл сайын жаз, күз ушул жерди мекендейт көрүндү. Үй ээси да эчкисин жайып коюп, дөңсөөгө жамбаштап жатып алып бизди зерикпей кароодон тажабайт.

Кызуу иштеп жаткан күндөрдүн биринде кен казылып жаткан жерге бизден бир машина киши жөнөтүлмөк болду. Албетте, мен тизмеде бармын. Бул жерге домнапечь да, үй да салынбайт экен. Биз кен казууга кеткенден кийинки үчүнчү күнү ал жерде калган жолдоштордун баары үстүбүзгө келишти. Эки метрге жуук көтөрүлгөн беш бөлмөлүү үй, үч домнапечтин пайдубалы, үйүлгөн топурактарыбыздын баары керексиз болуп кала берди. Ондогон адамдардын эмгек күчү, эртең мененки суукта калчылдап ылай жасап, кирпич куйганыбыз текке кетти. Буга өкүнгөн, неге кыйналдыңар деген киши жок!

* * *

Кен казууга кетүүчүлөр колу-башыбызды жууп, мындан да жакшы жерге баруучудан бетер эрте камындык. Жүктөрүбүздү таңып болгондо кенге кетип бара жаткан машиналарга түшүп жөнөп калдык. Машинабыз сайды өрдөгөн жол менен чайкала жүрүп отуруп, дембелче келген белеске капталдап көтөрүлө баштады. Кеңири салынган жол андан ары жалпак тоонун төбөсүнө алып чыкты. Тоо башындагы жол жээгинде кыбыраган адамдар жүрөт. Алар жолдогу таштарды көтөрүп барып, ойдуң жерлерге таштап жатышты. Баары эле бизди аңырая карашат. Текши кара кийимчен. Кыязы, гоминдандык кытайлар болсо керек, жолду да ушулар салган өңдөндү. Кыймылдары өтө эле кыбыр. Бирөө бир ташты көтөрүп бара жатып бизди карап калды, кыйла узагандан кийин карасам, көтөргөн ташын көтөргөн бойдон дагы эле бизди карап туруптур. Акыл-эстен адашайын деген экен дедим ичимен. Жолго жакын жүргөндөрүнүн көбүнүн кийимдери жамаачылуу. Баары дээрлик кытайлар экенин билдик.

Биз кен чыккан жерге жарым саатта эле жеттик. Тоо башындагы бир ыптасында турак жай өңдүү күркөлөргө жумушчулар жайгашыптыр. Тоонун кара топурагынан

согулган жапыз тамдар коктунун этегине сөөнүп, тоону атайын ыктап тургансыйт. Булардын саны анча көп эмес, ага караганда чатырлар көп. Движогу дүпүлдөп, ар жерде контролдук лампочкалар күйүп, аздыр-көптүр «өнөр жай» жышаанын берип турат. Тоонун жылга-жыбытта-рында адамдар кыбырап жүрөт. Бургулоо мунаралары ар жерде сороёт. Темир кени чыгып жаткан жер дегени жалпак тоонун чөп, бадал өскөн кара топурактуу тумшугу экен. Топурактын калыңдыгы бир эле метр, анын астын кен дешти. Эгер ушул тоонун баары кен болсо, эсепсиз запасы бар өңдөндү. Аба ырайы ичиркентип, суук. Кен жумушчулары жайгашкан сай «Мотту сала» деп аталат. Бул «Модун (жыгачтуу) сала» деген монгол сөзү дешти. Бирок сайдан бир түп да жыгач көрүнбөйт. Дүкөн, кино бар. Бул жерге жалгыз Үрүмчүдөн эле келбептир, Корла жана башка аймактардан да келип кен казып жатышып-тыр. Негизги жумуш эле кенди жаап турган бир метр топуракты аарчып, аны замбил менен ташып алыска төкмөй. Кен ташып кетүүчү машина келип калса, ага кен жүктөп бермей. Басып барып кен дегенин көрдүм, кызыл күрөң кырдуу таш экен. Салмагы адаттагы таштардан алда канча оор, тигирээк жердин топурагын аарчып туруп, куштумшукту бир гана чаап козгоп коюу жетерлик. Өзү эле төмөнгө куюлуп түшөт. Корум таштын бир түрү. Табияттын кудурети да, кандай шартта пайда болду экен булар? Эң сонун кен! Чын болсо, таштын 27 %ы темир дешти. Кийин уксак, ушул сонун рудалар ташылып барып жөн эле бир ороолордо эритилип, бардыгы ысырап болуптур. Бул миңдеген эмес, жүз миңдеген тоннаны түзөт.

Деңиз деңгээлинен үч миң метрден ашуун бийик болгону үчүн абасы суюк, түтөк! Биринчи түнү жаман түштөрдү көрүп, алда нече ойгондум.

Алгачкы жумуш күнү эртең мененки саат беш жарымда, караңгыда ордубуздан турдук. Суук жел жүрүп турган экен. Чатырдын ичи да жетишип турганы жок,

араң кийиндик. Саат сегизге чейин иштедик. Адаттагыдай эмес, тез-тез чарчап, куштумшугубуз колдон-колго улам алмашып турду. Үстү темир, жепирейген япондук машина келип биз иштеп жаткан жерге такалды. Кайдан келдиң, кайда алып барасың? – деген суроо болбойт экен. Күрөктөп кендерди машинанын үстүнө ыргыта баштайбыз. Тышкы топурагы сыйрылган ачык кен болсо болду, аны ким аарчып даярдаган деп да суроо жок. Бош турган жумушчулар келген эле машинага жүктөй беришет. Бизге экинчи жолу келген эки машинага тең корлалык жумушчулар аарчып тазалаган кендерди жүктөп бердик. Машиналардын келип турганы жакшы өңдөндү. Он минутага жеткирбей жөнөтөбүз, канча машина жөнөткөнүбүз ичибизден саналат.

Тоо башынын аба ырайы кызык! Булут чыкты, сөзсүз бирдеме жаайт. Жаан, кар же мөндүр сабайт. Кайра заматта ачылып кетет. Жумушчулардын жана иштеп жүргөн кемпайлардын турмушу анча мактарлык эмес. Тамагы жакшы, бирок жатар жери начар. Астыман сыз өтүп, жөтөлө баштадым. Чатыр түн ичинде аябай суук. Ар кандай суукка карабай эртең мененки алтыда ишке түшөбүз. Муздак кендерди кээде кол менен жыйноого туура келет. Асыресе, жаандан кийин кара топурак эзилет да, кендерди башка таштардан ажыратуу кыйын болот. Колдорубуз үч-төрт саат кара баткак кармайт. Бош боло калганымда эшикке чыксам, машинанын бортунан түшүрүп таштаган самандарга көзүм түштү. Андан бир кучак алып келип, тешөк астына салып сыз өтпөс үчүн калыңдадым. Чындыгында адамдар жашоодо экспериментчил, прагматист келет. Астыма салынган самандын жылуусу менен эртеси жөтөлүм басылып калыптыр. Өзүмдү бардык нерсеге даяр кармоо үчүн жалгыз рухий даярдык жеткиликсиз экенин көрсөттү. Материалдык даярдык да керек экен. Мындан ары кайсы жумушка жиберсе да менден мына булар үзүлбөсүн

деп күндөлүккө эскерттипмин: эки ийне, чарык жип, жууркан-төшөк, кийиз, тон же ичик, өтүк, кийиз өтүк, тумак, эки мээлей, бинт, дезинфекцияланган кебез, мата, тырмак алгыч, баки, жыгач кашык, чоңураак чөйчөк, сүт жана консервалар, туз, ширеңке, конверт, ак кагаз, почта маркасы, калем, сыя, адабий китептер, бир нече ич кийим, вазелин, сакал алгыч, күзгү, тарак, самын жана күндөлүк жазылуучу блокноттор. Мына ушулар толук болсо, өзүмдү камсыз сезчүдөймүн.

Өзүм ишенип жүргөн ден соолугум анчалык эмес! Жумуштан түшкөндө оң жамбашым ооруй турган болду. Кээде жумуш үстүндө ооруп, саал гана күч иштете кетсем зыркырап коё берет. Мурда билинген эмес. Үрүмчүдөн келгенибизге жыйырма күндөй болду. Эрапайсыз жумуш, ооруга чалдыгууга же эски оорунун козголушуна убакыт жеткиликтүү экен. Таптакыр айла кеткенде ооруп жатам деш өзүңө таяк!

23-сентябрь күнү эртең менен эле бүткүл турак жайыбызды, кен алып жаткан карьерибизди бир түрдүү ак туман каптап кирди. Ал кайдадыр төмөнгө багыт алып, кебездей тытыла чоюлуп, жылып баратканы да көрүнүп турду. Бизге алдыбыздан бир метр жер көрүнүп турса болду, ишибизди уланта беребиз. Мунун акыры жаан же кар менен бүтөр дедик, бирок, андай болгон жок. Коюу туманда машиналардын келгени кызык! Кыязы, кыбыратып отуруп келишсе керек. Рудаларды алып жатканда чоң таштарга такалабыз. Андайда аны жарып, жолдон алып таштоого буюрат. Атайын жасалган темир шишти барскан менен уруп, таштын белгилүү жерин көзөйбүз, анан ал жерге дары салып милте улайбыз да темир-тесекти койгулап, тегеректегилердин жашынып калуусуна мүмкүндүк беребиз. Тынчтык өкүм сүргөн кезде гана милтеге от коюп, өзүбүз кача жөнөйбүз. Арабыздагы кээ бирөөлөр кинодогу партизандардын фашисттик эшелон келе жаткандагы кыймыл-аракетин туурап калышат.

Мындай «ойноп» жүргөндөр биздин топтун адамдары эмес. Биз башканын баарын унутуп күлүп калабыз. Таш күрс этип жарылгандан кийин, асмандап учкан таштын майда бөлүктөрү жамгырдай жаайт. Андан кийин барчаланган таштын кесектерин замбилге салып тез ташып, жолду бошотобуз. Түтөктө жигиттин жигити дем албай барскан менен араң кырк жолу ура алат.

Жумушка чыкканыбыздан бери чоңураак «турмуш текшерүү» чогулушу ушул тоо башында өткөрүлдү. Жетекчилер силкип, ойготуп турганды жакшы көрүшөт. Чарчап келип тамак ичкенибизден кийин чоң чатырга баарыбызды чогултту. Эмгекти иштеши, жүрүш-турушу жакпаган бир кишини сындашып, отургандар зериге баштаганда, кокусунан эле менин эмгектеги позициям ортого коюлуп калды. Муну чогулушту башкарган адам козгоду. Өзүмө мурда эскертишкен эмес.

Шашып калдым. Ошондо да бирдеме айтуум керек. Алды менен жумушту жакшы иштөөгө бекем бел байлаганымды, мунун себеби, өзүмдү өзгөртүп кызылдашып (кызыл – пролетариаттын символу) революциячыл кадрлар катарына кошулууну тездетип, эл үчүн эмгектенүүнү өз боюма сиңирүү экенин айттым. Ошондо да, – деп өзүмдү сыңдоого өттүм – оор жумуш алдында бир аз тайсалдап барып киришем. Бул туура эмес, тапшырылган ар кандай жумушту элдик жумуш деп түшүнүп, эч кандай экиленбестен иштей турган болушум керек. Кыйынчылыкка чыдоо, ар кандай жумушту жан-дилим менен кабыл алып, астейдил иштөө менин чыныгы мүнөзүмө айланышы керек. Мен, акыры, өзүмдө бар болгон жогорку кемчиликтеримди өзгөртүп, жакын арада революциячыл кадрлар катарына өтөрүмө ишенем. Маожуши (төр ага Мао) менен партиянын мени тарбиялаганы үчүн өмүр бою милдеттүүмүн – дедим. Сынга алынган бардык эле адам мына ушул формада сүйлөшү керек. Бизче айтканда дежурный сөздөр...

Тамеки тамызган ширеңкенин «шыр-р» эткен үнү гана угулат. Менин сөзүм аяктаганда отургандар катуу ойлонгонсуп бир аз тынчып калышты. «Бирок, – дедим мен бир аз пауза жасап барып, «кемчилик өткөргөн киши көбүнчө үстүрт ой жүгүрткөнү үчүн жана практиканы жакшы анализдебегени үчүн жаңылат. Балким, менин эмгектеги позициямды жакшы бакылаган жолдоштор, өзүм байкабаган кемчиликтерим болсо, азыр ортого салып айтып берсе, чын жүрөктөн кабыл алып, мындан аркы жүрүш-турушума аны колдонмо кылар элем», – деген сөздөрдү атайын активдердин оозун ачуу үчүн айттым.

Ортого түшкөн бардык эле кадр ушундай мүңкүрөшөт. Бул салтка баарыбыз көнгөнбүз. Сөзүм аяктагандан кийин башкалар эмне айтса, аны жазып алууга даярданып, кагаз калемимди туураладым. Бул дагы жаңы «салт». Бир аздан кийин бирөө жөтөлүп алып, сөз сурады. Жетекчи башын ийкеди.

– Менин оюмча Аамандын өзүн өзү текшериши канаттанарлык болгон жок. Кемчиликти, каталыкты жашыруу, өзүнүн чагымчылдыгын боёп көрсөтүү ар бир улутчул, оңчулдардын эбактан бери колдонуп келе жаткан бир ыкмасы. Бул эскилиги жеткен ыкманы Аман да колдонуп, өзүн ак кылып көрсөткүсү келет. Эмне үчүн партиябыз интеллигенттердин өзүн өзү өзгөртүүсү түбөлүктүү дегенин мына ушундан таамай түшүнүүгө болот. Ырас, Аман белгилүү убакта колуна күрөк алып, өзүн жакшы иштеп жаткан экен десин деп, күч чыгара баштайт. Бирок бир аз убакыт өткөн соң жамбашым ооруп жатат, таштын суугу колуман өттү деген өңдүү калп сөздөрдү айтып, оор эмгектен тайсалдайт. Мен буга бир эле мисал келтирейин, кечөө замбил менен кен ташып жатып, жамбашым ооруп жатат дегени үчүн бир орунда туруп иштөөчү жумушка коюлду. Анын бул адаты революцияны арабөк калтыруучу адат. Революциячыл кадр партия эмне буюрса ошону иштеши керек. Зарлабастык,

даттанбастык керек. Амандагы дагы бир ката көз караш – өзүн оңчулмун, улутчулмун, партия душманымын деп ойлобогондугунда. Эгер өзүнүн чагымчыл экенин таанып билбесе, ага каршы өзүн багытташы мүмкүнбү? Өзүн өзгөртүшү да мүмкүн эмес... .

Бул сөздөрдү мен ошол учурда жазып алган блокнотуман көчүрүп отурам. Мага карата айтылган сын пикирлерди жалгыз мен гана жазып отурбайм, биздин жетекчилер да жазып алат. «Амандын өзгөрүшү кандай? Ал жөнүндө башкалардын пикирлери кандай?» деген суроолор менен жетекчилерибизден мекемебиздеги ядро тобу отчет алат.

Жогорку сындан кийин чатырдын ичи кайрадан тынчтыкка бөлөндү. Бардык жагынан эле менин «маселем» боюнча терең ойлонушуп, зор маани берип отурушкан-сыйт. Акыры дагы бири «менин пикирим бар» деп сөз алды, мен азыр булардын аты-жөнүн келтирүүнү ылайык көргөнүм жок. Анткени оңчул, улутчулдар үстүнөн пикир берүүгө баары милдеттүү. Форма жагынан да бир бирине окшоп кетет.

– Менимче, Аманга берилген мүмкүндүк эң жакшы. Эгер ал бул жакшы мүмкүндүктөн пайдаланып, өзүн өзгөртүп, пролетариат майданына өтүп алса, эл үчүн да, өзү үчүн да пайдалуу болмок. Тилекке каршы, Амандан бул жагынан илгерилөө көрүнбөйт. Өткөндө ашканада манты жасалды, ошол күнү карасам балдардан мурда ашканага биринчи кетиптир. Жолдо келе жатып: «Манты, манты!» – деп өзү өңдүү оңчул Т.га көзүн кысып койду. Жумуш иштесе кабагы бүркөө, ал эми рахат, уйку, таттуу тамак аны жаркылдатып жиберет. Дагы бир чоң каталыгы, Балгунтайда иштеп жүргөндө: «Курсак тойбоду деп айтуудан балдар коркот!» – деген. Ушул эле сөздүн келип чыгышынын себебин өзү анализдеп, айтып берсе дейм...

Саат кечки тогуздан ашты. Жогорку суроо мага коюлду да, тамекинин түтүнү толгон чатырдын ичи жооп күтүп,

кайрадан жымжырттыкка өттү. Ошол сөздү айтуума себепкер болгон жана аны активдерге айтып жеткизген неме эл үчүн зор бир ишти аткарып таштагансып өзүн сыймыктуу кармап отурат. Мен эмне деп жооп береримди билбестен буйдалып калдым. Ал сөздү айтканым чын, бирок унутпун. Балдардын тамакка тойбогону, аны айтуудан корккону – баары чын. Отургандардан дагы бири козголуп кара күчкө жөтөлүп алган соң уруксат алып сөзгө кирди:

– Азыр Аман эл алдында баатырлык менен каталыгын мойнуна алып, өзүн өзү сындап кете албай отурат. Өзүн коргоо – бул өзүнүн буржуазиялык реакция идеясын коргоо деген сөз. Жолдош Мао Зедун: «Нерселер түрлөрүнө карап чогулушат!» деген. Өткөн дем алыштардын биринде оңчул, реакционер С. менен Аман биригип алып бир күн бирге жүрүштү. Тиги санаа сезим жагынан деңгээли төмөн. Амандын көйүтүп айткан чагымчыл сөздөрүнө майдай эрип, арак ташып берип жатканын көрдүм. Бирдемелерди бизден жашырып сүйлөшүп, күлүштү. Менин оюмча, ал жакшы сөздөрдөн эмес. Массадан жашырып сүйлөгөн сөз, партия менен өкмөттүн камкордугун ушактоо болушу гана мүмкүн. С. менен эмнелер жөнүндө сүйлөшкөнүн жаңкыга кошуп айтып берсин?

– С. барбы мында? – деп мойнун созуп чогулушту башкарып отурган жигит көпчүлүк жакты карады.

– Бар, мындамын, – деген опколжуган үн угулду. – Кана, сен айтчы, Аманга арак алып келгениң чынбы? Экөөң эмнелер жөнүндө сүйлөштүңөр, күлдүңөр?

– Күлдүкпү, жокпу азыр эсимде жок, – деди С. чечкиндүү сүйлөөгө аракеттенип. – Оңчул Аман куштумшук чаап, мен топурагын жыйнадым. Дем алышка тараган соң, дүкөнгө баргам. Аман: «Мага азыраак ала кел» – деп акчасын берди. Бир бош бөтөлкө таптым да, кичине куйдуруп ала келдим. Албетте, оңчулдар менен чегараны ажыратып жүрүүнүн ордуна мен ага арак ташыганым каталык болгон. Экинчи бул каталыкты кайталабайм...

– Мунун өзү да «оңчул». Позициясынын туруксузду-гунан чагымчылдардын майданына өтүп кеткен элемент. Каталык жиберип коюп, аны оңдойм, түзөлөм деп калп убадаларын берип көнгөн. Мындай немени эмгек менен кайра тарбиялоо лагерине жиберүү керек. Ошол жактан позициясын бекемдеп келсин. Эркине койсо бул бардык чагымчылдардын тирилишине, ошентип, революциянын жеңилишке учурашына мүмкүндүк туудурат. Амандын оңчул экенин билбейсиңби?!

– Билем. Ал оңчул, улутчул, партия душманы!

– Болду, токтот, – зекип таштады бир кадр, – билгениндин эмне кереги бар, иш жүзүндө ага жардамдашып жаткандан кийин...

Тиги унчугалбай жер карады. Бечараны аяп отурам. Менден эч кандай жардам болушу мүмкүн эмес. Иши кылып, мени жамандап, өзү кутулса экен деген ойго келем.

– Сүйлө акмак, – деп жиберди отургандардын бири. Чарчаган адамдар эс алуунун ордуна ушул өңдүү нерселер менен эзилип отурганына кыжырданса керек.

С. ийнин козгоп, кайраттанууга аракеттенгенсиди:

– Үрүмчүдө жүргөнүмдө бир бөтөлкө арак алып, ашканада жайланып отуруп, бир жолу да ичпеген экенмин, деди Аман. Анан, эч ким каршы боло койбос деп ойлоп, арак алып келип бердим...

– Анан? Анан эмнелер жөнүндө сүйлөштүңөр? С. Ойлонуп, ошондо эмнелер жөнүндө сүйлөшкөнүбүздү эсине келтире албай жатты. Мен да ойлонуп, аны табалбадым. Акыры тынчтыкты бузуп, чогулушту башкарган киши мындай деди:

– Болуптур, чагымчылдардан каалаган учурда жооп алуубузга болот. Сен ойлонуп, Аман менен эмнелерди сүйлөшкөнүңдү кийин көпчүлүк алдында айтып бере турган бол. Азыр биз негизги маселеге көчөлү. Кана, Аман, жогорку пикирлерге кандай карайсың?

Эмне айтсам да мага сүйлөөгө туура келди. «Тур ордуңан, сүйлө!» – дешип каны кызуулар бакырып жибермеси

да бар. Жумуштан чарчаган адамдар баштарынан өтүүгө тийиш болгон зериктирме минуталардын тезирээк өтүп кетүүсүн гана ойлонот эмеспи.

– Балгунтайда бир-эки күн тамагыбыз начар болду. «Тамак начар, жумуш оор, эмне кылыш керек?» – деп кирпич куюп жаткан П. мени карады. Мен: «Эч нерсе кылалбайбыз. Курсак тойбойт десек идеяга такайт, аны айткандан да коркобуз!» дегеним чын. С. аркылуу арак алдырганда жумуштан чарчап, сууктан үшүп турганым үчүн ала кел деп арак алдырганым да чын. Эртеси эртең менен муздак ылайга түшүү да оңой эмес экен. Эки сээр (75 грамм) аракты көрсөтпөй алып келип берди. Ичтим. Жалпысынан алганда, мен оңчул, улутчул болуп өзүмдү өзгөртүү багытымда баратып, жогоркудай пикирлер туурдурбастыгым керек эле. «Курсак тойбоду, деп айткандан балдар коркот» дегенди айтуум, менин түз позициямдын жоктугунан чыгып отурат. Эски коомдон жуккан буржуазиялык идеяны канчалык чыгарып таштайын десем деле ал оңойлук менен кетер эмес. Менин каталыгымды айтып, тааныткандарга рахмат айтам. Мындан ары өзүм эмгекти жакшы иштеп пролетариат майданына өтүүгө далалатымды күчөтөм. Мына ушул, менин көпчүлүк алдында айтарым. Эгер менде, чыны менен эле партиянын чакырыгы менен жүргүзүлүп жаткан ушул темир, болот эритүү зор кыймылына нааразылык жок болсо, жогоркудай чагымчыл сөз менден чыкпаган болор эле... – деп оозума эмне келсе ошону чубуртуп өттүм.

Саат ондон ашканда чогулушту башкарган уйгур жигит корутунду сөз сүйлөдү. Бул чогулуштун аяктагандыгын билдирет. Баарыбыз үчүн эле зор «жакшылык» кылгансыган үн менен сүйлөдү ал. Анын айткандарынын баарын күндөлүккө түшүрүп алгам:

– Биз жумушту баштаганыбызга көп болду. Бул убакыт айрым чагымчылдар үчүн азап-тозок болуп сезилди. Биз: Силер өзүңөрдү өзүңөр өзгөрткүлө, эмгекке жакшы

катышкыла, жумушчулар табын сүйүп, анын идеясын кабылдагыла, – дейбиз. Бирок чагымчылдар бул мүмкүндүктү өздөрүнүн жүрөр жолубуз деп карабай, улуу көсөмүбүз Мао Зедундун бардык чакырыктарын тымызын четке кагышууда. Мисалы, оңчул Аман «кооперативди түшүнө элегибизде коммунасы чыкты» деген сасык сөзүн айтып, тескери үгүт жүргүзгөн. Партиянын Борбордук комитети – Коммуна экономикалык өнүгүүнүн объективдүү мыйзамдуулугунун жемиши экенин жарыялады. Муну бүткүл мамлекет калкы үйрөнүп түшүндү. А оңчул Аман түшүнбөйт. Чагымчылдар биздин ишибизди түшүнгүсү келбейт. Анткени аны жактырышпайт. Анын дагы бир сөзү бар: «Оңчул Т. Москвага барган» – десе, Аман: «Т.нын оңчулдугуна Москваны аралаштырба!» деген. Оңчул Т.ны партия тарбиялап, анын өсүшү үчүн бүткүл дүйнө пролетариатынын борбору Москвага жиберген. Лениндин мавзолейинде болгон. Бирок өзүнүн оңчулдугун ал кезде Т. жашыруун сактаган. Азыр анын кебете-кешпири ачылып, партия душманы экени аныкталып отурат. Эмне үчүн анын тарыхын айтууга болбосун? Көз боёп, Москванын коргоочусу болуп, өзүн көрсөтмөкчү болгон Аман бул сөздү да бекеринен айтып отурганы жок. Бул сөздүн ар жагында жашырынган маанисин да айтып бериши керек. Бирок азыр убакыт жок. Оңчулдардан качан да болсо эсеп алууга үлгүрөбүз. Азыркы «чоң секирик» кезинде, интеллигенттер жумушчуга айланат, жумушчулар өздөрү иштеген орундарынын башкаруу иштерине аралашышат. Демек, алар да интеллигенттердин ишин аткара турган болот. Мамлекетибизде жүз миллиондогон адамдар чоң секирик саясатынын нуру астында бардык кыйынчылыктарга чыдап, темир, болот эритүүгө катышууда. Англиянын 32 жылда басып өткөн жолун биз бир эле жылда басып өтөбүз. Улуу Маркс: «Келечекте жыйырма жыл бир күнгө татыган доор да келет» деген. Биз улуу бурулуштун, тарыхый секириктин заманында

жашап, эмгектенгенибиз үчүн сыймыктанабыз. Бул улуу умтулуу бүткүл дүйнө элинин колдоп кубатташына ээ болууда. Камбоджанын «Достук» гезити жакында биздин чоң секирикке арнап макала жарыялады. Анда: «Кытай темир менен болот эритүү жагынан он беш жылсыз эле кууп жете тургандыгына ишенебиз!» – деп жазган. Албаниянын «Эл үчүн» деген гезити: «Кытай Англияны сөзсүз кууп жетип, басып озот!» – деп жазган. Бул өңдүү Эл аралык ишеним арабыздагы жалгыз-жарым оңчулдарда гана жок. Акырында айтарым, арабыздагы оңчул, улутчул, чагымчыл унсурларга (элементтерге) деген жек көрүүбүздү күчөтүүбүз керек. Аларга болгон контролдук кийинки күндөрдө бошонсуп кетти. Алардын ар бир кыймылында, ар бир сөзүндө маани бар. Жогоруда, оңчулдарга кызмат өтөп жүргөн, али да саясий деңгээли төмөн айрым туруксуз элементтерди жолдоштор туура сындашты. Кыраакылыкты мындан ары да күчөтүүбүз керек. Кичинекей гана жылчык тапса, андан чагымчылдар пайдалана кетет да өздөрүнүн партияга каршы сөз аракеттерин жүргүзө баштай турганын күн сайын, саат сайын, минута сайын ал түгүл секунд сайын унутууга болбой тургандыгын дагы бир жолу эскертебиз. Жолдоштор чарчады, азыр эс алыш керек эле, эс алуунун ордуна моминтип чагымчыл унсурлар менен күрөш жүргүзүүгө туура келди. Эртең да жумуш бар, эс алалы жолдоштор, эртеңки жумушка күч топтойлу...

Блокнотун, калемин жыйнаштыргандан кийин жетекчибиз момунсунуп элди карап калды. Саал ыза кысып, төмөн карап, иштин тезирээк бир жаңсыл болуусун эңсеп ойлонуп отурдум. «Тур, уктап кеткен тура!» деген сөз чатырдын түпкүрүнөн угулду. Баарыбыз сенделе эшикке, таза абага чыктык. Жылдыздар ушунчалык даана өчүптө амп, бейгам. Алар үчүн мен эмес, жараң кырк жолу Жер шары талкаланса да баары бир! Жек көрүүгө көнбөгөн нерсени жек көрүп, жарык дүйнөгө жана багытыбызга

ишенеримди же ишенбесимди билбей, түнкү желде бой жазып керилдим. Өзүмдү өзүм жерип да кетем. Кечээ эле «Билим юртунда» окуп жүргөнүмдө жолдоштор мага баа берер эле. «Сен, Аман өтө татаалсың, түшүнүү кыйын!» – дешер эле. Бул жөн эле айтылган сөз деп, этибар алган эмесмин. Ушу мени түшүнбөсө, анда адамды адам түшүнбөйт дечүмүн. Балким, бардык балээнин булагы ушул – башкалар эмес өзүмө кыпындай пайдасы жок мүнөзүм чыгар. Жетекчибиздин айткан ар бир сөзү менин намысымды козгоп, кыжырымды келтирди. Мен билбеген нерсе көп, ошолордон бирөөнү айталбаган адам, кесип-бычып менин тагдырымды чечип отурууга укугу барбы? Баарын билгенсип, баарына далил келтиргенсип сүйлөгөнү, эбин таап кыйынсынганы жаныма батып турган эле...

«Моттусаланын» табиятын жогоруда бир аз айткан элем. Сентябрь айынын акыры жакындаган сайын тоо башы кескин сууп чыга келди. Эрте туруу, бети-колду жуунуу, муздак рудаларды кармалап иштөө кыйынга турду. Жигиттер чогулуштардагы жүрөгүнө тийген баш-аягы жок сындоолордон качышып, тиштене иштеп жатышты.

24-25-сентябрь күндөрү Моттусаладагы бороон менен алпурушкан сааттарды унутууга болбойт.

Эртең менен күн ачык болду да суук жел ойноп, колдо-рубузду, беттерибизди каарып турду. Бир аздан кийин эле заматта жөө туман каптап, «тытылган кебездер түрмөгү» бизди аралап, сайдын таманын көздөй агыла баштады. Албетте, биз ишибизди уланта бердик. Бир оокумдан кийин тумандын куйругу чорт үзүлдү да удаа келе жаткан сур булуттан мөндүр төгүлдү. Таштарга, калпыс жерлерге, машиналардын алдыларына жашынып пааналадык. Он минутага жетпеген убакыт ичинде мөндүр тып басылды да, күн заматта чайыттай ачылып кетти. Күндүн нуру бир сааттай тийип турганы мурдагылардын баарын унуттурду. Бирок өңүп келип чыга калгансыган кара булут бат

эле басып калды да, бапалактап кар жаай баштады. Кар жерге түшөрү менен эрип, бардык нерсе кара балчыкка айланды да калды. Кендерди жашырып жаткан топуракка аралашкан ак бор таштар менен көгүлтүр-кызыл рудалар таанылгыс болуп калды. Мурда түсүнө карап чогултар элек, азыр баары бирдей капкара. Руданын кырлары бычактын мизиндей курч. Мээлейлерибиздин манжаларынын учу эбак тытылган. Ишти токтотууга болбойт, таш менен руданы ажыратуу үчүн бирден колго алып, кара балчыкка малынган таштарды салмагына карай эки жерге ыргытып жаттык. Кар болсо, бапалактап жааганы жааган. Эрегишкенсип, рудага келген машиналардын саны да көбөйө баштады. Биз тез кыймылдасак да үлгүрө албай жаттык. Ар бир машинага кем дегенде элүү замбил кен ылгап беришибиз керек!

Ушул башаламандыктын кесепетинен машиналар келип токтой турган аянтчаларга ар түрдүү ыпыр-сыпыр толуп кетиптир. кен ылгаганды токтоттуруп, бизди жол тазалоого койду. Күрөгөн сайын ташка урунуп, күрөктөрүбүз бул ишке жараксыз болуп чыкты. Ыпыр-сыпырды замбилдерге колубуз менен салууга кириштик. Тешик мээлейлерден кызарып көрүнгөн манжаларыбыздын учу тилинип, канап жүрөт. Ага караганыбыз жок. Эки алаканыбызга таштарды кыса коюп, же мээлейди тескери кийип алып жол тазалоону алпуруша иштедик. Жолдоштордун көбү жалаң шым менен келгени үчүн сандары калчылдай титирегенин кара күчкө билдирбегеншишет. Мындай учурда минутасы саатка айланат!

Кечинде күн ачылып кетти. Эртең менен турсак «сагызган изи» кар жаап коюптур. Жумушка чыктык. Бирок аз иштегенибизден кийин эле кайрадан кар жаай баштады. Бир аздан кийин удургуган шамал пайда болду, бурганактап кирди. Мына ошол борошодо моюбастан туптуура үч саат иштедик. Эртең мененки тогузга жуук тамакка келдик. Чатырдын ичи адам чыдагыс суук.

Мешке от жагууга эч кимдин көөнү чаппайт. Бурганак күчөгөнү үчүн жумушка чыкпай турганыбыз уктурулду, эми мешке от жаксак болот. Тыштагы уйгу-туйгу бороон мешибиздин оозунан түтүн үйлөп, чатырдын ичи көз ачыргыс түтүн. Мешти бир кернейдин өлчөмүндө артка жылдырдык да, ашырып алган кернейибизди тышка уладык. Мешибиз бир аз жакшы күйө баштады. Удургуган борошо мешибизди кез-кез какатып-чакатып кетет.

Машиналар көп келе баштады. Кендин башчылары биздин ишке чыгуубузду талап кылып, алда нече чатырыбызды аралап өттү. Мындай көз ачырбаган бороондо кийими жука интеллигенттердин ишке чыгышы кыйын эле. Бирок машиналарды күттүрүп коюу, кен жүктөбөс-түк үчүн аба ырайын шылтоолоо андан өткөн кыйын иш болду. Ошон үчүн, акыры ар топтон үчтөн киши чыгып, эки сааттан кен жүктөшүбүздү угузушту. Албетте, мен биринчи чыккандардын ичиндемин!

Борошо бетке чаап, майда карлар жеңден кирип, коюнга жетет. Күн болсо чакыйып ачык. Үшкүргөн аяз колду, бетти каарыганы каарыган. Мага куштумшук кармата салышты. Кендерди төмөн уратуу, тырмоок менен аларды төмөнгө жыйноо милдети да жүктөлдү. Чыгарыбыз менен эле ишке кириштик. Сай өйдө удургуган шамал кар күкүмдөрүн борошолоп, туман каптагансып тегерегибизден метрчелик жерди көрөлбай калабыз. Кар тозоңдору кээде асманга көтөрүлүп, күндүн көзүн жаап калат. Мындай алааматта чымыркануубуз гана керек болду. Тумчуланып, жата калып үнсүз кыймылдообуз. Алты машиналык кенди бир жарым саатта даярдап болдук, бирок баарыбыз эле ордубуздан туралбай калчылдап калдык. Ушул шартта дагы жарым саат иштесек, сөзсүз, суукка алдырат болчубуз. Топтун жетекчиси тумчуланып, эңкейе басып бизге араң жетти. Калдайып катып калган ээрди менен араң сүйлөмүш болду: «Кайткыла, кайткыла, ишти токтоткула!» Серейип тоңгон денебиз

менен чатырга келдик. Чатырда калгандар деле жыргап отурбаптыр. Шамал чатырды делпилдетип, оту жакшы күйбөй, ичи толгон түтүн экен. Калч-калч титиреп барып мешке жабышып калдык...

Укмуштуу борошо ошол күнү кечке чейин уруп тургандыктан, уламдан-улам күчөп кирди. Кечинде шамалга делпилдеген чатырыбыздын жиптерин бекемирээк байлап, мешке отту жагып алып жатууга кам урдук. Дал ушул учурда мештин тышына койгон керней шамалга учуп кетип, чатырдын ичи коюу кара түтүнгө толуп кетти. Кернейди издеп көпкө эшикте алпуруштук. Тапкан кернейибизди кийиштирип бир аз оңдомуш болдук да, чыракты өчүрүп, эми жаталы дегенибизде бороон алкына түшүп, чатырды жулмалап, делпилдетип көтөрүп кетчү баштанды. Чатыр жерден көтөрүлө түшкөндө пайда болгон коңулдан кар үйлөп, заматтын ортосунда кардын астында калдык. Мен үстүмө жамынган эки тужурка, бир одеял эч нерсеге арзыган жок, төшөктө жатып калчылдап айлам кетти. Бут жактан үйлөгөн муздак жел бүт денемди аралап өтөт. Кар чатырдын ичинде да куюндап удургуйт. Уйку кайдан келсин. Төшөктөн турбай жатып, эптеп башыма жаздаган кийимдеримди кайра кийдим, тамеки тамызып, башымды катып жатып сордум. С. Мукановдун «Бото көзү» менен Яндын «Чынгыс ханын» кабаттап башыма жаздык кылдым. Чатырдын тышында укмуштуу бирдеме күрүлдөйт да заматта жымжырт боло кетет. Анан кайра күрүлдөгөндө чатырыбыз учуп кетчүдөй делпилдеп жогору тартылат. Бороон кирүүгө тешик табалбай чатырды көтөрүп таштагысы келгенсыйт. Чатырдын темир алкактар менен бекитилген жыгачтары кыйчылдаганы менен алар зарлап ыйлап, бороонду токтотуу жөнүндө Кудайга жалынып жаткансыйт. Катар жаткандардын аралыктары эбак карга толуп текшиленген. Кошуна чатырдагылар орундарынан турушуп, чатырдын желбоолорун кармашып, бороон урган сайын

салмактарын салышып жата калып, таң атканча уйку бетин көрүшпөптүр. Биздин чатырдан эки жигит качып кетти. Алар кайсы бир тамга барып пааналашыптыр. Бир кезде эшикке чыктым. Тышта эмне балээ болуп жатканын көзүм менен көрүп калгым келди. Ай сүттөй жарык. Жылдыздар ачык көк жашыл тартып жымыңдашат. Жерде болсо кар учуп асманга көтөрүлүп, кайра жерге урулуп бурганактап жатыптыр. Көп туралбадым. Чатырга кайра кирсем, төшөнчүм карга көмүлүп калыптыр. Кургак карды кагып силкимиш болуп оронуп жата кеттим. Түнкү саат үчтөн өткөндө гана бороон басылганысыды. Андан кийин бир аз көзүм илинсе керек. Түшүмдө кийиз издеп таппай жүрүпмүн. Ошол түнү баарыбыз эле үч саатка жетпеген убакыт уктадык. Адаттагыдай беш жарымда туруп, жумушка чыктык. Түндөгү уйгу-туйгу алааматтан из калбаптыр. Таң каларлык аба-ырайы, эртең менен тынчып, табияттын өзү да түн бою алпурушканына чарчап, солуп жатып калгансыйт. Айлана-чөйрө кечээ эч нерсе болбогонсуп тыптынч... Мындан кийинки күндөр удаа ачык боло баштады. Кыязы, биздин алдыбыздагы жумуш күндөрүбүз аяктап калса керек. Мамлекеттик майрамдын 9 жылдыгына арнап, 1-октябрга карата: «Жапалуу 44 саат иштейбиз!» деген девиз ортого коюлду. Суткасына он бир сааттан төрт сутка адаттан тыш зор кайрат менен эмгектенмей болдук. Планыбыз 2240 тонна кен алып, машиналарга жүктөп берүү! Бул саат сайын алты тонна кен чыгарып, машинага жүктөп үлгүрүү деген сөз. Ишке кириштик. Жумуш үстүндө тамеки тартуу, сүйлөшүү деген калды. Баарыбыз эле дугдундап, жанталаша иштеп жаттык.

Кыпкызыл кендер тоо этегине корумдай үйүлдү. Машиналарда кезек күтүү азайды. Биздин топко ар жолу жети машина келип бортун такайт. Алар тез эле жөнөйт. Акыры, машиналар сейректегенден сейректеп, жүктөөчү топ бош калчу болду. Жетекчилер муну көрүп, машина

келсе адам чыгарып жүктөтөбүз, бош турбай кен казгыла, – деди. Балдар эс алуунун ордуна кайрадан ишке киришишти.

30-сентябрь күнү түшкө маал жетекчибиз мени чакырып алды да: «Даярдан, сени келсин деп жатат» дегенди айтты. Унчукпай чыгып кеттим.

Денем шалдырап, эшикке чыккан соң тоо этегин карасам, жолдоштор мурдагыдай эле иштеп жатышат. Чатырга келдим да, баштыгымды аңтарып «Модан» (пион) маркалуу сигареттен бир куту таптым. Андан бирди тамызып, жалгыз отуруп чеге баштадым. Көңүлүм эмнегедир чөгүп турду. Үрүмчүдөн чыкканым 25 күн болуптур. Мелтиреп отуруп калдым. Кээде өзүм түшүнбөгөн, качып да кутулалбаган бир кызык психологиялык процесс ээлейт. Баарынан тоюп, баарынан зеригем. Ошол эле учурда бир нерсени эңсейм. Анын эмне экенин билбейм. Кусаланам, дагы бир нерсени кыйбай отургансыйм, акыры барып өзүмдү кайда коёрумду билбей кетем. Сааттар бою үнсүздүк басып, жалгыздыкты, ичкенди тиленем. Азыр мына ошол «дүйнө» ээледи. Чатырдан чыккым да, отура бергим да келбейт. Баары жат, өзүмө өзүм жатмын. Акыры, менин үстүмөн «күрөш» чогулушун ачуунун сааты түшкөн экен!

* * *

30-сентябрь күнү түнкү саат ондон кырк минута өткөндө Үрүмчүгө келип түштүк. Жатаканамда бардык нерселер чачылып жатыптыр. Жууркан, төшөктү кагып-силкип жатып калдым. Уйку да арсыз. Ал курсагыңдын ачтыгына, кайгы-капаңа карабайт. Эч нерсе ойлонбой эле көшүлүп кетипмин. Эртең менен саат тогузда ойгондум. Жуунуп, тамактанып, кийим алмаштырып кийдим да көздөн учкан, бирок жат болуп калган кабинетиме кирип, тоңдоосун гана гезиттерди барактай баштадым. Мекемеге

келгиче жолдо учурашкандар менен амандашканым жок. Алар да мени көрмөксөнгө салып өтө беришет.

Менин келгенимди билгенден кийин, ядро тобундагылар чакырып алып, эмгекти жакшы иштебегендигимди, ал түгүл айрым кадрларга арак алдырып ичкенимди, «Курсак тойбоду деп айтуудан балдар коркот» дегенимди айтышты. Мен жөнүндөгү кеп-сөз кагаз аркылуу мекеме-биздеги ядро тобуна өзүмдөн мурда жеткен экен. Эмгекти жакшы иштебеди дегени кыпкызыл калп эмеспи! Тигилердин сөзүн угуп, унчукпай отура бердим. Акырында:

– Эмки күрөш чогулушу сенин үстүндө болот. Даярдан, – деди ядро группасынын жооптуу адамы, – 6-октябрь күнү өзүңдү текшересиң. Жазгандарыңды бизге көрсөт, окуп чыгышыбыз керек. Бардык күндөлүктөрүңдү да тапшыр, окуп чыгабыз...

Өзүмдү сындап, текшерип жазган кагазды, он чакты күндөлүк жазылган блокнотторумду ядро тобу тапшырып алды. Булардын өңдөрү өтө эле суз, мени бир жакка жер которуп жиберүүчүдөй эле катаал мамиле кылышты. Актив боло албаса да, актив сымак болгондор наадандыгын сездирип орой мамиле жасап, кагып-силкип коюшат. Асыресе, жогоруда эскертип өткөн өзүм тарбиялап жүргөн кыргыз бала мен келген күндүн эртеси эле пайда болду да, аңдый баштады. Алысыраак туруп алып, гезит карамыш болуп сөздөрүмө кулак салат. Анысы билинип эле турат. Кээде көчөдө кетип бара жатканымда тартынбай эле артыман ээрчип алат. Мындай шартта, бирөөлөрдүн убалына калбайын деп эч ким менен сүйлөшпөйм. Жетекчи кадрлар окуй турган «Пайдалануучу кабарлар» деген жашыруун гезитти ала баштаптыр ал. Кезинде мага да беришкен эмес андай гезитти. Бала менин көзүмчө ошол гезитти ала салдырып, гезиттин атын көрсөтө окумуш болуп калат. Кыргыз бөлүмүнө азыр ушул бала жооптуу болуп белгиленгендигин уктум. Басманын жетекчилери мага этибар бербей тиги бала менен сүйлөшчү болуптур.

Менде сакталган тематикалык пландарды, иштеп жаткан китептеримди тапшырып алышты. Кыскасы, бүгүн же эртең алып кетип, түрмөгө камап койчудан бетер эле жүрөктүн үшүн алып, бардык нерседен оолактатты. Менин столумдагы тартмаларымды, китеп текчелеримди, чемодандарымды аңтарышканын байкадым. Бардыгы өзүм койгондой эмес, кимдир бирөөнүн суук колу аралап өткөндүгү даана байкалып турат. Жатаканадагы китеп текчем да, керебет үстүндөгү эмеректерим да башкача жыйнаштырылып калыптыр. Бул албетте, жеке максат менен иштелген иш эмес. Ядро тобунун тапшыруусу боюнча иштелген иш экенинде күмөнүм жок. Муну жаңкы кыргыз баладан башка эч ким да иштебесин билем. Ал менин ордума кыргыз бөлүмүнүн жетекчиси болуп жаткандан кийин, ар кандай тапшырманы иштөөгө даяр эмеспи. Ядро тобунун мамилесин бала чын жүрөктөн кабыл алган экен. Чындыгында, балага да таарынгым келген жок. Анда эмне айып, ал бир бечара, кол чокмоор да. Бирок анын бир жаман жери бирге экини кошуп, жыгылып бара жаткан адамды андан бетер түрткөнү гана. Эмне айтсам да, ал түгүл күлгөнүм да ошол бала аркылуу ядро тобуна жетип жатты. Жашы жыйырмалардан ашкан бул бала кыр мурун, сүйрү жүздүү, жээрде кирпичтери узун келип, кыргыздарга караганда тажик туугандарга көбүрөөк окшоп кетер эле. Кытай тилин жана жазуусун үйрөтүүдө анын бирден бир окутуучусу элем. Ушул кампанияда ал бала башка кыргыз балдарынан өзгөчөрөөк бөлүнүп чыкты. Мени эмне үчүн жек көрүп калганын ойлоп табалбайм. Ядро топторунун штабы «Шинхуа» китеп дүкөнүнүн экинчи кабатындагы бир бөлмөгө жайгашкан. Өзүмдү текшерип жазган кагазымды экинчи жолу көрсөтмөк болуп анда бара калсам, Кулжалык бир кыргыз жигит менин атымды атап, ядро тобунун кишисине бирдемелерди айтып жатыптыр. Мен өзүмдүн атымды укканымдан кийин артка чегиндим, кетип калдым. Бул

жигит кыязы, мен Кулжа шаарындагы «Билим Юртунда» мугалим болуп турганымда мугалимдер курсунда окуса керек эле. Жогоруда айтканымдай, күрөшкө тартылуучу «оңчулдун» бардык жүргөн жерлерине кат жазышып, ал жөнүндөгү материалды кеңири топтоп алышат. Жигит Үрүм-чүгө жумуштап келип, өзүнүн мекемесиндеги ядро тобунун тапшырмасын аткарып жатса керек деп ойлодум. Дагы келермин деген ой менен көчөгө чыктым. Бэймин – түндүк дарбаза кварталын көздөй бастым. Бир кезде артыма карасам, баягы кыргыз бала артыман келе жатыптыр. Кыжырым келип атайын жай басып калдым. Бала мага өзүнчө жүргөн киши болуп көрүнөм деп, басыгын өзгөртпөй катарлаша кетти. Кыңылдап уйгурлардын мына бул ырын угуза ырдап жүрүп отурдум: «Алла ярим, хиялиңни билип болмайду. Сенлер йүргән көчилар да йүрүп болмайду!» Ошол эле күнү активдерди шылдың кылгандыгым үчүн ачуу тил менен жазылган дазыбао чапталды...

«Күрөш» чогулуштары өтүп жаткан чоң залдарда менин адресиме жазылган дазыбаолор көбөйдү. Айрым карикатура чийген активдер тарабынан тартылган сүрөттөр да бар. Оймо-чиймелүү кийимдер, башыма ак калпак кийдирип, колума комуз карматып койгон бир карикатуранын астында мындай деген жазуу бар: «Реакционер Аман, Кашкар кыргыздарын Иле аймагына көчүрүп келүүнүн күүсүн чертип жатат». Чындыгында эле кыргыз областында иштеп жүргөн айрым кадрлар ушул маселе жөнүндө сүйлөшүп жүргөнүн уккам. Балким, укканымды бирөөлөргө айтсам керек. Биздин оюбуз менен эл ата конушун таштап, башка жерге көчүп келмек беле!

Негедир өзүмдү көпчүлүктүн алдында текшере турган «6-октябрь» бат эле жетип келгенсип калды. Мени майда топто эмес, орто топто текшерешмекчи. «Ак болгон соң эмнесине коркосуң?!» деген сөздү бала чагыман тартып эле угуп келе жатам. Бул айтууга гана оңой экен. Активдер

уюштурган тышкы таасир көбүрөөк болсо керек, күрөшкө түшөр күндүн түнүндө жакшы уктай алганым жок. Маселе адилеттүү текшербегенинде болуп жатат. Калп жалаа, рухи сокку, активдердин бирден бир куралы болуп калган. Ушунусу гана сестентет экен! Кээде, өзүмө кайрат берем, болору болду, мындан туйлап чыгалбагандан кийин, эмне болсо да көрөм, жалгыз менин башыма түшүп жатты беле!

Ошентип, 6-октябрь күнү түштөн кийин чогулуш ачылар алдында калемимди даярдап, өзүмдү текшерүүгө ыңгайланып, залга саал мурда келдим да мага арнап коюлган столдун жанындагы орундука отуруп калдым. Шинхуа китеп дүкөнүнүн экинчи кабатындагы залда каршы-терши асылган дазыбаолор сансыз өңдөнүп көрүндү мага. Баары мага арналган. Каррикатуралар да жетерлик. Эгер баарын чогултуп чыгарса, сүрөтү, мыскылы аралашкан татынакай бир китеп даяр турат. Бир кезде өзүм үстүнөн дазыбао жазган адамдар, мага жазган дазыбаонун санын меникинен ашырып жиберген өңдөндү. Булардын ичинде эмнелер гана жок!

Күрөш чогулушуна биздин мекемедеги кытай тобундагылардан башкасынын баары, педагогикалык басмада иштеген төрт-беш кыргыз бала, радионун, Шинхуа китеп дүкөнүнүн бардык кызматкерлери, Жазуучулар союзунан, адабий журналдардан болуп бардыгы жети-миш-сексендей киши келип отурушту. Баарынын көзү менде. Баарында тең: «Кантер экен?» деген өңдүү бир түрдүү тымызын изилдөө жаткансыйт. Убактысы болгондо күрөш чогулушу ачылды. Чогулушка мен таптакыр тааныбаган уйгур жигит жетекчилик кылды. Анын сөзү:

– Революциялык сапка жашыруун кирип алган, реакционер Аман өзүнүн маселесин тапшыруусу үчүн кымбат убактыбызды сарптап отурабыз, – деп сөзүн салмактуу баштады, – буга чейин эле Аманга революциялык майданга өтүп алышы үчүн убакыт жана мүмкүндүк бергенбиз. Бирок сыноого туруштук бералбай,

эмгекти начар иштеп, оозуна келгенин оттоп, өзүнүн чагымчылдык кебете-кешпирин андан бетер ашкереледи. Биз марксисттербиз, биз бардык нерсеге иш жүзүндөгү кыймыл-аракетине карап баа беребиз. Болбогон ишти болду деп таңуулабайбыз. Аманга эң акыркы мүмкүндүк катары бүгүндөн баштап өзүнүн каталык сөз аракеттерин көпчүлүк алдында айтып, тобо кылуусуна дагы убакыт бермекчибиз. Бул мына муну ачык түшүнүшү керек, көпчүлүктү алдап кетем деп калп сөздөрдү чубуртуп, өзүнүн чагымчылдыгын жашырып калам десе, анда, сөзсүз жаңылыштык үстүнө жаңылыштык кетирген болот. Залда отурган жолдоштордун кыраакылык менен байкап отуруусун суранабыз. Анда эмесе, Аман көпчүлүктүн алдында жооп берүүгө киришсин...

Күнөөм жок болсо да, көптүн алдында туруп жооп берүү кыйын экен. Өңүм өчүп, катуу сүрдөө пайда болгонун, кыскасы, чабалдыгымды сездим. Өзүмдү өзүм текшерген кагазды бекем кармап окуй баштадым. Аңдып отургандардын эч нерсе таппай калуусун, өзүмдү жакшы сындаганымды баалашын каалаган куру кыялда болдум. Адилеттүүлүктөн али да үмүтүм зор экен. Өзүмдү анализдеп текшерип, бир саатка жуук сүйлөдүм. Сөзүм бүткөндө чекемди аарчып, орундукка отурбай туруп калдым.

– Бүттүңбү?

– Бүттүм...

– Эч нерсе калган жокпу? – деп залдан бирөө өңүн суута сурады.

– Мен өзүм билгендеримди жана жолдоштордун дазыбаолорунан жазып алгандарымдын баарын айттым. Балким, мен унутканды ортого салуучулар бардыр... – деп ишенимсизирээк жооп каттым. Керек болсо, активдер болор-болбос эле бирдемелерден шак бутак чыгарып, гүлдөтүп, ал түгүл урук байлатып да үлгүрөт эмеспи...

Чогулушту башкарган жигит зал жакты караганда «Уруксатпы?» деген катаал үндөр жаалай чыкты. Бир

нече колдор катарынан көтөрүлдү. Азыр колмо-кол сазайымды бере коюшчудай демитип, орундарынан чыдамсыздык менен тура калышат. Алар ушул кылык-жоруктары аркылуу «реакционердин көз боёп, өзүн текшергенине» такааттары түгөнүшүп, чыдап отуралгыс даражага жеткендиктерин, эң негизгиси, башкаруучуларга көрүнүп, чыныгы революционерлерден экендигин билдиргилери келишет.

Чогулушту башкарган киши башын ийкеп бирөөнө уруксат берди.

Тиги алдын-ала даярдап алган кагазын сууруп чыгып, мага аёосуз «от ачты!»

– Эмне деп келжиреп жатасың? – деди ал адегенде эле, – сен өзүңдү текшерип, кылмыштарыңа тобо окуп, массага баш ийүү эмес эле кекирее туруп алып, үгүт-насаат айттың го! Бизге лекция окуп берсин деп ортого чыгардыкпы сени? Ыя? «Билбестиктен, жакшы үйрөнбөгөндүктөн...» – дейт тура. Сенин революцияга чыккынчылык кылып, эл душманы болгонуңа ошолор себеп бекен?..

«Көтөр башыңды», «Жооп бер!» деген өкүм үндөр чыкты отургандардан. Кырымды сындырып өтүүгө активдер пашкалактай киришкенин байкайм. Залдагылар: «Душман, душман» – деп жатканы менен өзүмдү «душман» кылууга менде кыпындай себептин жоктугуна карабастан, чыны менен эле «душман» өңдөнүп, бүжүрөп калгансыдым. Мени сындагандардын «фактыларын» тик туруп жазып алып жаттым. Отурууга болбойт. «Тур ордуңан!» – деп кыйкырып чыгышы турган кеп. Сындоочулардын ар бир жалган фактыларын угуп отуруп, алардын умтулуусу жөн эле баланын оюнчугу өңдөнүп, ага караганда өзүмдүн оңолсом деген ак ниетим жогору турарын ойлоп, өзүңө деген ишеним баш көтөрөт экен. Асыресе, көрүп-билип жүргөн айрым кызматкерлер ушул учурдан пайдаланып калууга жанталаша киришип жат-

каны күлкү келерлик. Эки сааттан кийин мурдагыдай көп сүрдөбөй калдым. Анткени, олуттуу эч нерсе жок. Айтылып жаткан сындар деле өтө терең эмес. Мага эки жакты «ооздуктоого» туура келди. Биринчиден, калп фактыларга кыжырданууну, экинчиден, олуттуу нерсе жоктугуна «семирүүнү» – ушул экөө келтирүүчү эмоциядан сак болсом экен деген ойго келдим. Чыдоо керек, каршы жактын чырагына май тамызуудан оолак болушум керек!

Педагогикалык басмадагы кыргыз бөлүмүндө иштеген кыргыз жигит эки колун шымынын чөнтөгүнө салып алып, көпкө сындады. Өзү ары-бери басып турат. Анын айткандарын жазымыш болом. Бир кезде башка бир активдерди туурап колмо кол жооп алгысы келди окшойт:

– Айтчы, сенин атаң сабеттен качып өткөнбү? – деген суроону берди ал.

Залдагылардын көпчүлүгү уйгурлар болгону үчүн алардын тилинде сүйлөп жаткам. Тигинин сөзүнө кыргызча жооп бердим:

– Анан эмне, конокко келди деп турасыңбы?

Тиги мукактана кетти да, башка сөзгө өттү. Жигиттин уруусу Токой уулу, өзүнүн аталары да Кыргызстандын Түп районуна караштуу Күрмөнтү айылынан Кытайга өтүшкөн.

Менин кыргызча жооп бергеним залдагыларды козгоп жиберди. Алиги мени аңдып жүргөн кыргыз баланын моокуму канбай, мени тебелеп өтө албаганына кыжыры келип, сахнага итиреңдей чыгып жаныма жетип келди да:

– Эмне каршы сүйлөйсүң? – деди, анан залдагыларга карап, – бул реакционер кекете сүйлөп, пикир бергендерге кайра чабуул жасап жатат, – деп коюп, мага карады да: – Атаң качып өткөнбү, айт! – деди.

– Качып өткөн...

– Эмнеге качып өткөн?

– Советтер Союзун жактырбаганы үчүн качат да...

– Сенчи, сен?

– Мен эмне, ал кезде кичине бала болчумун...

– «Бала болчумун» – дейт. Бала эмей эле силер социализмдин барып турган душманысыңар, үй-бүлөңөр менен..., – деди да дагы кошумча эч нерсе айталбай ордуна кетти.

– Амандын өзүн өзү текшергени астейдил болгон жок. Бул көккө карап улуган менен бирдей! Бул муң-зарын айтып, ыйлоо деген сөз, – деп биз менен иштеген казак жигит ордунан туруп сыдыргыга салган тил менен сындоого өттү. – Иши кылып убакыт өткөрүп, отургандардын көзүн боёп, ошону менен бүтү кылмакчы. Бирок билип койсун, ондогон революциячыл кадрлардын алаканынан, канчалык айла-амал иштетсе да, Аман кутулуп кете албайт. Биз бул жерге жөн эле келип отурганыбыз жок. Сен өзүңдү «реакционермин» деп тааныбайсың. Эгер тааныган болсоң, жогоруда өзүңдү текшергенде айтат элең. Мен, өзүңдүн реакционердигиңди моюндаган бир да сөз укканым жок...

Ортого жанагы кыргыз бала дагы кыстарыла кетти:

– Айт, азыр айт. Сен реакционерсиңби?

Мен күрмөлүп турдум. Эмнеге күрмөлгөнүмдү билбейм.

– Айт! – деп буюра сүйлөгөн соң бала залда отурган-дарга карап, – мына ушул да текшерүүбү? Реакционер өзүнүн реакционер экенин моюндабайт. Мында канчалык куулук-шумдук жатат! Бул өңдүү долу реакционерди арабыздан сыгып чыгарып, эмгек менен өзгөртүүчү лагерге жиберилишибиз керек! – деди ал.

– Ой, сүйлөбөйсүңбү? – деген үн чыкты залдан.

– Мен жогоруда айтпадымбы, чагымчылдык сөздөрдү айтып, майдансыздык кылдым деп...

– Карагыла муну, ой, сенин сөзүңдү таттуу, ширин экен, кайрадан угалы деп жатканыбыз жок! Өзүң реакционерсиңби, жокпу? Ошону айт!

– Чагымчыл сөздөрдү айтып жүргөндөн кийин реакционермин дебедимби...

– И, сүйлө!

– Реакционермин! – деп көпчүлүккө абдан зарыл болгон нерсеге макулдук бергенсип, башымды көтөрдүм. Тиги бала да, казак жигит да жеңиш салтанаты менен орундарына отуруп калышты. Мени «реакционерлигимди» оперативдүүлүк менен моюндатышты.

Жазуучулар союзунан келген жаш казак акыны эмне айтарын билбей, качандыр бир эсинде калган менин сөзүмдү партия саясатына каршы, деп айыптады:

– Аман бизге дайыма өлбөс-өчпөс чыгарма жазыш керек дечү. Биз чын экен деппиз. Көрсө, ал бизди күндөлүк турмушка ашырылып жаткан партия саясатынан оолактатып, азыркы турмуштагы адамдардын көңүл күүсүн жазуубузга каршы чыгып, тескери айтып жүргөн экен. Ичкеридеги реакционер жазуучулар: «Бир жакшы китеп жазсаң болду, калганы начар болсо да жакшы!» деген чагымчыл сөзү менен Амандын жогорку тескери үгүтүнүн айырмасы жок, – деди ал. Эптеп эле менин үстүмөн бирдеме айтууга мажбур болгону билинип турат. «Сен Амандын жолдошусуң, анын чагымчыл сөздөрүн кантип уккан жоксуң? Барып анын үстүнөн болуп жаткан күрөштө кылмыштарын ачыкка чыгар» – деп мында жиберген болушу да мүмкүн. Ал эми келген соң бирдеме айтуу керек. Антпесе, анын өзүн кысмакка ала башташат.

Кылдатыраак мамиледе болбосо, бул өңдүү «сындардын» айрымдары кокусунан эле принципке көтөрүлүп, жаман жагына айланып кетиши да мүмкүн. Дал ушундай иш эртесиндеги күрөштө жүз берди. Суроолорго жооп берип, айтылган сындарды жазып алып жатканымда, педагогикалык басмадан келген, жогоруда айтылган кыргыз жигиттен башка дагы бир кыргыз бала мындай суроо берип калды:

– 1955-жылы Шинжианда мынча миң, Тибетте мынча миң, СССРде мынча миң, Афганстанда, Иранда, Түркияда мынча миңден кыргыздар жашайт, – деп улутчулдук кылганың чынбы?

– Аны айтканым чын. Аны-ы, тиги илимдер академиясы жагынан бизге берилген маалыматтар боюнча, кыргыз тилин изилдөөгө катышкандарга айтышыбыз керек болчу. Өздөрү ушундай тапшырган, – деп жооп бердим.

Ыңгайлуу учурду күтүп отурган бир нече актив орундарынан тура калышып, жаалдана айыптоого өттү:

– Сенде кылчалык каталык жок, ошондой эмеспи? Айтчы, кыргыздардын жайгашкан жерлери менен аларды үгүттөгөнүңдө кыпындай да улутчулдук сезим козголгон жокпу сенде? Биз илимдер академиясынын каталыгын текшерип жатабызбы? Сен көп нерсени өзүңөн оолактатып, таптаза чыга келүүнү көздөп жатканыңды биз билбейбизби? Кана, айтып көрчү, дүйнөдө кыргыздар канча миң?

Мен анын айткандарын жазып үлгүрө албай жатып, сураган сөзүн байкабай калыпмын. Ортодо пайда боло калган кичине пауза, менин атайын жооп бербей туруп алган «жаман позициям» боло кетти. Баягы кыргыз бала дагы жетип келип, кадимкидей өңүн суутуп, саргыч күрөң көзүн тикирейтип алыптыр.

– Айт, реакционер элемент, канча миң?

– Эмне канча миң?

– Сен эмне ойлоп жатасың? Мына бул башпы? – ал сөөмөйү менен башымды укуп өттү, – эмне айтып жатканыбызды уккан жоксуңбу? Жолдоштор дүйнөдөгү кыргыздар канча миң деп сурабадыбы? Айт, канча миң?

Тигинин кол тийгизгенине кыжырым келип, өзүмдү араң басып төмөн карап турдум, жаак эгим бүлкүлдөп кеткенин да сездим.

– Билбеймин...

– Эмне үчүн билбейсиң? Айтасың азыр! Улутчулдук кылганда так билип, элге сайрап бересиң, ал эми жооп берер учуру келгенде билбей каласың. Азыр да сен реакциондук позицияндан чегинбей турасың!

– Унуттум.

– Эй, көзүңдү ач! Сен унутуп калуучу реакциондордон эмессиң, – деди да экинчи жолу сөөмөйүн көзүмө тийгизе такады. Ичиме толуп кеткен кордукка чыдабай тымызын эрдимди тиштедим.

– Айтсын!

– Суроого жооп берсин! – деген өкүм үндөр чыкты залдан.

Залдагылар жөнү жок чурулдап жибергенде, мындай тергөө-тескөөлөр адамды түзөө максатында эмес экенин, активдердин да, залда отурган адамдардын да адилеттүү көз карашта эместигин ачык түшүндүм. Кандайдыр мага баары бир өңдөнүп, болуп жаткан окуяга олуттуу маани бергим келбей калды. Чекемен тер чыгып, бардык ишеничим талкаланып, катуу суунуп турдум. Түшкөн сын пикирлерди жазып жаткан блокнотумду ары-бери оодарып, астейдилдик менен кемчилигимди түзөйүн деп ойлогон ойлорумдун баарын жек көрдүм!

– Сүйлөсүн!

– Эй, көтөр башыңды! Айтпайсыңбы канча миң?

– Үч миллионго жакын, – дедим эмнегедир токтоолук менен.

– Аны үгүттөп эмне кылат элең? – деди тиги бала кадалып.

– Аны-ы үгүттөгөн себебим, дүйнөдөгү кыргыздарды бириктирип, эч кимге багынбаган, өзүнчө бир феодалдык болсо да мамлекет курайын деген реакцион ойдо болгом! – дедим мен тартынбай эле, иши кылып асылгандардын моокумун бир кандырайын десем керек.

– Ачык айт, программанды, бул блокко кимдерди тарттың?

– Эч кимди тартканым жок, программасын да жаза элек болчумун. Деги, кыргыздын интеллигенттерин ар жерде сынап, чегип көрөйүн деп кыргыздардын санын айтып, байкап жүргөн болчумун...

– Эми кандай? Эми эмне болот?

– Эми ал ишке ашпай калды, – дедим мурдагыдай эле токтоолук менен, – «Стил түзөөнүн» улуу кыймылы башталды да, кадрлардын баарынын көзүн ачып, ойготуп салды. Албетте, эми мүмкүн эмес...

– Сен феодализмди жактайсыңбы?

– Жактайм, жакшы көрөм...

– Анда эмне кылат элең? – деп кадалат тиги бала.

– Жайлоодо эркин жүрөт элем, миңдеген коюм, жүздөгөн жылкым болот эле. Он катын алат элем...

– Катын алып эмне кылат элең?

– Катынды эмне үчүн алат? – деп кайра суроо бердим. Аргасыздан оозума келгенди айта бердим. Ушундай иштесем тигилердин да, өзүмдүн да моокумум канчудай сезилди. Бир жагынан бул акмакчылыктарга күлкүм келип, төмөн карап күлүп да алдым.

Залдагылар байкап калыптыр, чур эте түштү:

– Бул реакционер элемент бизди шылдыңдап күлүп жатат! Эмнеге күлөсүң? Күлгөнүңдүн себепин айт?!

– Сүйлө, оңчул!

Үч-төрт актив жетип келип тегеректей калышты да, дүкүлдөтө суроо берип, жеп жиберерчүдөй демитип калышты. Унчукпай мен да тура бердим.

Мына ушундай тамтыгы жок суроолор менен күндө эзмелей беришти.

Баарынан тоюп, баарынан безип бүттүм. Күрөшкө тартылуудан бошогонумда көп нерселерди ойлончу болдум. «Эмне кылдым буларга?» – дейм. Барган сайын бардык нерсе «баланын оюну, бакшынын жини» болуп бара жатат. Куурчак оюну. Окшосо да, окшобосо да ойнотулууда. Окшогонунан окшобогону көп. Сценаристтер,

режиссёрлор, ойнотуучулар көзгө таптакыр көрүнбөйт, роль аткарып жаткан куурчактарды гана көрөбүз...

Мындай учурда жеңил ойдун курманы болуп калышым да мүмкүн. Ошон үчүн, сак, тетик болушум керек. Башка эч нерсемди сактай албайм. Шарт ушундай. Эгер өзүмдү кармабасам, алардын күткөн жеринен чыгып берем...

Менин үстүмөн ачылган күрөш чогулушу бир жумага чоюлуп бара жатты. Акыркы бир күн менин илгертен бери жазып келе жаткан күндөлүктөрүмдөгү «ката» сөздөргө арналды. Күндөлүктөрүмдү активдерге бөлүп бериптир да, баары окуп чыгышыптыр. Кыязы, партияга, социализмге, бийликке каршы сөздөр учурабаса керек. Реакциондук план, программалар да жок экен, Кудай жалгап! Чогулушта активдер орундарынан турушуп, күндөлүктөрүмдү барактап туруп, өздөрү «ката», «реакцион» деген сөздөрдү ортого салып анализдеп, сындап, эмне үчүн андай жазганымды сурап, жооп алып жатышты. Күндөлүктөгү астын чийип, сындалышыма себеп богон сөздөрдөн азыраак келтире кетейин. Алар азыр да архивимде активдердин калеми менен асты чийилген боюнча турат.

«Өмүрдүн өзүнө билгизбестей этип, саман астынан жиберип отурган суусун байкоо кыйын эле».

«Мейли, ушинтип жүрүп өмүр сырын үйрөнөрмүн. Мен чыдаймын. Жеңемин, жеңилбеймин! Бардыгына туруштук бере билемин».

«Япондун жана башкалардын муңдуу музыкалары, Союздун жаркын, көңүлдүү шат музыкалары ойнолуп турду».

«Кадрларга үйрөнүү үчүн мүмкүндүк туугузуп берүү керек».

«Бүгүн жекшемби. Кашкардамын. Кашкар шаары Орто Азиядагы Түрктөрдүн байыркы шаарларынын бири».

«Уу ичсең уругуң менен бол деген сөз оозуман чыгып кетти. Эмне деген макоомун!»

«Ал жакшы нерсе, нерсе эмес ал чыныгы киши».

«Көңүлүм бир түрдүү басыңкы турат, бардык нерсеге нааразымын».

«Эх, менин күрөшчүл өмүрүм! Сага бул так кайдан жукту?»

«Сиз элдик комитеттин ичине кирип келсеңиз бир түрдүү пассив жагдайды көрөсүз. Кадрларда жаңылыкты сүйүү жокко эсе. Кеч киргенде бир да музыка ойнолуп турганын укпайсыз!»

Мына ушул өңдөнгөн «реакцион» маанидеги сүйлөмдөр ондоп саналды жана анын баарын эмне үчүн, кайсы майданда туруп жазганымды такып сурап жооп алышты. Активдердин кыйлага эрмектөөсүнө өбөлгө болду.

Күн сайын өтүп жаткан «күрөш» чогулушунан чыкканда башым айланып, дүң-маң болуп чыгам. Мен болсом жалгыз, алар көп. Бирин бири кубаттап сүйлөп, бири таппаганды бири таап, бири эс алса дагы бири убаралап, эзмелей берип, кечинде суй жыгылтып тынышат. Кээде тамак ичкенди да унутам. Жакшылыктуу уктай алганым да жок. Өмүрүмдө мынчалык рухий азап тарткан эмес элем. Бул күндөрдүн жүрөктөгү жарасы түбөлүккө айыкпаган бойдон кала бериши мүмкүн. Баарынан да өзүңдүн айыпсыз экениңди билип туруп, калп айыптоону моюңдоодон артык кордук болбос! Бул жалгыз мен эмес, жүздөгөн улуттук кадрлардын башынан өтүп жатты.

Улуттук саясаттын элүүнчү жылдардын аягындагы турмушка ашырылышы мына ушундай болгон. Аз сандагы шовинсттер майда улут кадрларына билгенин жасашты. Убактылуу берген мансап, укуктарга манчыркаган аз сандагы санаа-сезими төмөн улуттук кадрлар шовинисттердин чырагына май тамызып, өз элинин ак ниет адамдарын катардан калтырууга мүмкүндүк туу-

дуруп турду. Коргоосуз кордолгон бечаралар өлтүрүлдү, түрмөлөргө камалды, эмгек менен өзгөртүү лагерлерине жиберилди, кызматынан алып ташталды, моралдык жактан жоюлду!

Кордоонун, мазактоонун, азаптоонун жетинчи күнү менин үстүмдөгү «күрөш» чогулушун башкарган киши төмөнкү сөздөр менен «күрөштүн» аяктагандыгын жарыялады:

– Улуу көсөмүбүз Мао Зедун буржуазиялык-чагымчыл идеяны алып жүрүүчүлөр оңойлук менен элге башын ийип бербейт, аларга бакылоону узакка чейин жүргүзө берүү керек, – деп үйрөтөт. Реакционер Аманга берилген мүмкүндүк бизди канааттандыралык натыйжаларга алып келген жок. Оңчул элемент өзүнүн позициясында бекем турууга алда нече умтулду. Бирок революциялык күрөшчүл кадрлардын кыраакылыгынан кутулуп кете алган жок. Ал айрым маселелерде гана өзүн таанып билүүгө, көпчүлүктүн басымы аркасында жетишти. Көп нерселер бүдөмүк бойдон калды. Улутчул, оңчул Аман баары бир эл алдында эсеп берүүгө тийиш. Биз бүгүн күрөштү убактылуу токтотобуз. Революциялык кадрлардын алдында дагы башка реакционерлер менен күрөшүп, ага аёосуз от ачып, жеңишке жетүү милдеттери турат. Аман ойлонсун, өзүндө сакталып турган реакцион идеяларды таап, эл алдында моюндоого аракеттенсин. Биз баары бир дегенибизге жетпей койбосубузду бул элемент кайда жүрсө да эсинен чыгарбасын...

Урматтуу окурман, азыр болбогон иштер жөнүндө жазып отурганым жок. Жазуучу деген наамга шек келтирбөөнү жана ушул эле чогулушка катышкан адамдардын Кытайда, Кыргызстанда жашап жаткандыгын, акырында, интеллигенцияга мындай мамиленин кайталанбастыгын эске алып отуруп жазып жатам. Булар кашкайган чындык, болгон окуя!

Реакциондук, улутчулдук, оңчулдук деген жагымсыз сөздөр мөндүрдөй сабап турса да, ал сөздөрдүн маанисин аныктап билгеним жок. Өз маанисинде колдонулбаган куру сөздөргө айланып кетти алар. Кыскасы, ал «атакты» алган адамдар менен ага каршы күрөшүп жаткан адамдардын айырмасы эмнеде экенин билүү да кыйын болду. Өзүмө тагылган ал «атактардан» кандай жол менен кутулушум мүмкүн? Балким, ал мага салынган жүгөн чыгар, кайда жетелесе ошол жакка кетишим керек окшобойбу?! Мына ушул өңдүү өзүмдүн тагдырыма байланышкан суроолор менин алдымда туманданган боюнча калды. Бирок көз алдымдагы иштердин баары калп, жөн эле бирөөлөрдү кара күчкө кыйнап жатышканын, аны бардык нерседен оолактатып, четке какканын гана анык түшүндүм. Демек, кампаниялар адамдарды түзөө, эл үчүн жакшы иштей турган кылуу деген ишеним астында, дагы башка максаттарды ичине алат өңдөндү!

Өзүм сыймыктана жүргөн боюмдагы жакшы касиеттердин бири да калбай калгансыды. Өзүмдү канчалык зордосом да, мындан ары бизде жашаган азыноолак кыргыздар үчүн эмгектенүүгө мүмкүндүк ала албасымды сезип тургансыйм. Эл үчүн деп жанымды сабап жүргөнүм менен, менин иштешимдин тиреги эл эмес, башкалар экен. Элдин наамына жамынгандар эмнени кааласа ошону жасап жатышат. Мындай ой мага жети күндүк «күрөштөн» кийин гана пайда болгон жок. Бир жылдан ашуун убакыттан бери көз алдымда акыйкат менен зордук, басмырлоо алпурушуп келе жатат. Акыйкат, чындык, адилеттүүлүк дегендер ушунчалык алсыз, пайдасыз да көрүндү. Бул түйшүк дагы узак жылдарга созулат. Бардык кыймылымда мени күмөндүү киши катары карап, илгери бастырбасын ойлоном. Канчалык жакшы иштесем да баары бир анын салмагы бааланбайт.

Анткени бизде чындык, акыйкат дегендер азыркы учурда жөн эле маанисин жойгон сөздөрдөн болуп калды.

Бул ойлорумдун бир жагы кийин чындыкка чыкты. «Маданий революция» кезинде найзанын учу элүүнчү жылдардын аягында «оңчул, улутчул» атагын алгандарга (биз өңдүүлөргө) каратылып, «иш стилин түзөө» кампаниясынан соо калгандардын көбү узак жылдар бою сураксыз эмгек лагерлеринде, оор азапта жашаганын бүгүнкү күндөгү өздөрү жарыялаган материалдардан билип отурабыз.

Менин үстүмөн ачылган «күрөш» чогулушу аяктагандан кийин, жакшы кийинип алып кабинетиме келип, китеп окуп отура берчү болдум. Мен үчүн баары бир болду. Чогулушка катыштыргысы келишсе же эмгекке жибергиси келишсе ядро топтогулар келип кабарлашат. Үн, сөз жок, айткан жагына кете бермей....

Ошол учурларда шарты начар, эмгеги оор, жумушчулар барып иштөөгө көп көңүлдөнбөгөн өндүрүштүк орундардын баарын эмгек лагерлерине айландырышкан. Көбүнчө андай жерлерге биз өңдүү саясий айып тагылып, «кылмыштуу» деп табылган кызматкерлер жиберилип жатты. Барып иштеп жүрүп, анын шартын да түшүндүк. Мага мекемеде иштөөгө тыюу салынгандан кийин, барар жерим белгилүү. «Эмгек менен кайра тарбиялоо лагерине», албетте, жибериле албайт «реакциондук» шартым толбойт.

Кадрлардын баары жөнөкөй кийинишип, кампанияга ылайыкташканын билдирип, тыкан жүрүүгө аракеттенишет. Адамдар бир бири менен сүйлөшпөсө да тышынан карап иштин жайын түшүнүүгө жөндөмдүү келет экен. Адамдардын баскан-турганы, жөнөкөй кыймылдары, сүйлөгөндөгү үнү, карагандагы көзү көп нерсени түшүндүрөрүн билдим.

Дагы бир айта кете турган нерсе бар. Мурда эң жакшы деп аталган акын-жазуучулардын баары, жетекчи кадр-

лардын көбү «оңчул» деп жарыяланып, күрөшкө тартылгандыктан айрым майда кадрлар өздөрүнүн «оңчулдукка» шарты келбегенине тымызын өкүнүштү. Кампаниянын натыйжасы эмне балээлерди камдап койгону менен иши жок, андай кадрлар биздин катарыбызга өтүүгө кадимкидей аракеттенишкенин, эгер биздин катарыбызга өтүп калса, өзүн сыймыктуу сезерин байкадым. Ядро тобу тарабынан «оңчул» деген атак берилбесин сезген бирөө: «Өзүмдү оңчулмун деп жарыяласам бекен?» – деп кеңеш сураганы көпчүлүк алдында айтылып, аны ордунан тургузуп алып: «Мындагы максатың эмне?» дешип активдер дикилдетип киргенде, тиги бечара кирерге жер таппай катуу кыйналганын да көрдүм. Албетте, ал «оңчул» болуу тилегинен бат эле баш тартты. Бирок кампаниянын барган сайын кадыр-кымбаты кетип бара жатканын мындай коркутуу ыкмасы менен жоё алышкан жок.

Ашканага жалгыз кирип, тамак буйруп коюп, өзүнчө бөлмөсүндө отурсам радиодо иштеген бир уйгур жигит рюмкасын көтөрүп башка столдон жаныма келди: «Урматтуу Саспин, – деди ал салтанат менен, – Сиздин жазгандарыңызды окугам, жакшы көрөм. Мен да бир «оңчулмун». Саламат бололу!» – деди да рюмкасын кагыштырып ичип жиберип, басып кетти. Өзү саал кызуураак көрүндү. Кийин анын актив да, «оңчул» да эместигин билдим.

Эмгекте бирге болгон Шинхуа китеп дүкөнүнүн бир кызматкеринен өзбек тилиндеги «психология» деген калың китепти складынан таптырып алдым. Кечки чогулушта ал китепти койнунан чыгарып мага сунду да: «Мен да оңчул болуп белгилендим» деп сыймыктана шыбырады. Бирок ал акыры «оңчул» болуу сыймыгына бөлөнө алган жок.

Улуттук салт-санааны этибарсыз калтырганын билдириш үчүн айрым кыздар жигиттерге сөз салганы да билинди. Кыз татынакай артистка, жигит болсо «мыкты

активдерден» болчу. Жигиттин бир көзүндө чечи бар эле. Акыры бул да ишке ашпаган «сүйүү» боюнча калды.

Көпчүлүк болгондон кийин ар кыл адам чыгат тура. «Оңчул, улутчул» деген тамга басылбаган айрым кадрлар: «Маркстын, Мао Зедундун идеясын жакшы өздөштүргөн, интернационалист, революционерлерденбиз!» – дешип өздөрүн башкачараак алып жүрүүчүлөр да болду. Кытай революциясынын жеңип алгандарын коргоочу чыныгы гвардиячылар – бизбиз дешти алар. Бирок Кытай революциясынын жемиш берер бактарынын тамырын казып, балталаган дал ошолор болгонун кийин билдик. Булардын арасынан кара күчкө оолуккандар да болду. Биздин редакциянын активдери менин көзүмчө атайын эркин тамашалашып, каткырып күлүп калышат. «Бизге суктансын!» дегени болсо керек...

Кабинетимдин да ускуну учуп, өзүмө мурдагыдай сүйкүмдүү көрүнбөй калды. Мага байланышкан бардык нерсенин берекеси жок калгансыйт. Өзүмдүн да куру сүлдөрүм калды. Бекерчилик, баарынан безүү, жалгыздык жанымды жеп жатты. Эгер иштеп жаткан китептеримди берсе, жакшылап иштеп бермекчимин. Китеп эл үчүн чыгарылат, эл менен китепте эмне айып? «Иш стилин түзөө» кампаниясы башталардан мурда жан-дилибиз менен иштеп, ушул эмгегибиз болочоктогу урпактар үчүн кыпындай болсо да көңүл бурарлык нерсеге айлануусун чын жүрөктөн эңсеген элек. Азыр ошого мүмкүндүк берсе неси кетет? «Душман» болуп чыкканым кызык!

Бирөөнү курулай эле «душман, душман» дей берсе анын чыныгы душманга айланышы мүмкүн өңдөндү. Анткени силер калп жалаа жаап жатасыңар, – деп өзүн актоого мүмкүндүк алалбаса, таарынганынан да тескери ойлоого мажбур эмеспи! Жашым отузга келгиче өзүмө көңүл бурбай, аял алып уя баспай окуп, үйрөнүп, эл үчүн деп иштеп жүргөнүм курулай эле кыялкечтик экенин сезе баштадым. Мага эмнегедир бирдеме жетчү эмес,

өзүмө өзүм эч качан канагат эткен эмесмин. Асыресе, Бээжиндеги Улуттар институтунда окуп, мугалим болуп илим ааламына баш бакканды мындай кой, жөн эле илим жөнүндө түшүнүк ээлегенимден кийин өзүмдү ал аалам алдындагы бир кыпын катары гана сезгем. Чаңкаган суусунумду кандырып, илим артына түшүү мага ыйык эсептелген. Китеп кемирип, өзүнөн ой туулбаган жаттама илимпоз сымактарды жек көрчүмүн. Адамды курчаган бардык нерсе белгилүү бир мыйзамченем менен бар болуп турганы кызыктыруучу, аны билүүгө бир кишинин эмес миң кишинин да өмүрү жетпесин, бирок ошол мени кызыктырган мыйзамченем четинен ачылып жаткан зор дарактын бир гана шагын үйрөнүп, ошол нукта тымызын жаткан бир кичине сырды ачууну ойлочумун. Илимий китептерди окуган сайын, көңүлүмдө жылуулук пайда болуп, дүйнөдө эң мыкты, эң асыл адамдардын жашап өткөнү, азыр да андай адамдардын жашап турганы мени ченемсиз сыймыкка бөлөөчү! Азыр, ушул туюмдардын баарынан кол жуугансыйм!

Адатым боюнча кээде китептерди барактап калам. Ошол учурда, китеп дүкөндөрүндө Марксизм-ленинизмди түшүндүргөн кытай авторлорунун брошюралары көп чыга баштаган. Аларды эрмек кылып, кызыктуу болжоолорго кезиктим. Бээжиндеги «Жаштар басмасынан» чыккан «Диалектика жөнүндө» деген кытайча китепти окудум. 1958-жылы чыгыптыр. Автору У Чуанчи деген адам. Китепке пайдаланган бардык цитаталарды (бекер отурганча деп) үчкө бөлдум. Бир бөлүгү Марксизм классиктеринен, бир бөлүгү Кытайдын байыркы философторунун айткандарынын, дагы бир бөлүгү Мао Зедун чыгармаларынан алыныптыр. Марксизм-ленинизмдин айрым концепциялары миндеген жылдар илгери эле кытайда пайда болгондугун туюнтат. Бул асыресе марксисттик диалектиканы түшүндүргөндө ачык көрүндү. «Жалгыз караңгылык жарата албайт, жалгыз-жарык да өстүрө

албайт» деген жарык караңгылык жөнүндөгү туюм менен биз дүйнөдөгү дүйүм-түркүн нерселердин өнүгүү процессин түшүнүүбүз керек, дейт автор. Байыркы доордо жарык менен караңгылыктын алмашуусу дүйүм түркүн нерселердин негизи деп билишкен. Ошон үчүн да Ленин, карама-каршылыктын бирдиги диалектиканын өзөгү, карама-каршылык бар жерде өнүгүү бар, өнүгүү бар жерде карама-каршылык бар, – деп жазат автор. Дагы «ужи бифан» деген идеома элибизде миңдеген жылдардан бери сакталып келе жатат, – деп улантат автор, – бул нерселердин өнүгүү диалектикасын, нерселер өнүгүп чегине жеткенде сөзсүз тескерисинче айлана тургандыгын көрсөтөт. Миң династиясынын (1368-1644) доорунда жашаган Лю Жин: «Ысыктын түбү шамал» деген. Бул ысыктын каршысы шамал деген сөз. Ысык өзүнүн акыркы чегине жетпейинче шамал жүрүп турат. Ысык белгилүү чегине жетип, андан аша бергенде сөзсүз шамалга айланат, – деп жазат автор. Мындан башка, биздин эрабыздан мурда түзүлгөн Жанго (урушчаак мамлекеттер) доорунда жашаган Цунзы деген адамдын «Аскер иштери» деген китебинен да жетерлик цитаталар алынган. Ошол кезде чыккан, философияны түшүндүргөн китептерден бул өңдүү мисалдарды ондоп келтирүүгө болот. Маркстык философияны үйрөнөм дегендер Кытайдын байыркы философиялык ойлорун кошо үйрөнүүгө туура келди. Ал эми, «Мейкиндик жана убакыт», «Кыймыл жана тормоздолуу» жөнүндөгү брошюраларда гана Кытайдын байыркы философиясынан жана Мао Зедундун чыгармаларынан алынган цитаталар аз экени көрүндү.

Китеп дүкөндөрүндө Советтер Союзунда басылган уйгурча, казакча, өзбекче китептер көп болор эле. Бирок алар тез эле «сатылып» кетчү. Бардык басма сөздөрдө Коммунизмдин жакын калганы жөнүндө ачык айтылып жатты. Мындай пропагандаларга ишенип да жүрдүк...

Мени учу-кыйырына көз жетпеген сары убайым, кусалык басты. Бир адам менен болсо да баарлашып, сүйлөшүү мүмкүндүгүм жок! Азырынча акыл-эсим соо, бирок, дудукмун! Дудуктардын да коомдо орду бар, аны менен мамиле түзүшөт. А мага эч ким жолобойт. Дудук жана жугуштуу оорусу бар бир пендемин. Китеп окуудан да тажайм. Иш жүзүндө турмушка жооп бере албагандан кийин китеп сөздөрүнүн эмнеге кереги бар? Мына ушундайча узун аркан, кең тушоо менен жалгыз жүрө бердим. Бул кадимки эле башыма түшкөн бакытсыздык эле. Адилетсиздикке деген кек, нааразылык ичимде шакардай кайнайт. Бирок ошол кездеги абалды эске алганымда мен өңдүү «ичи кайнагандарды» бир жерге чогултуп койсо деле, унчугушпай айлар бою отура берүүчү түрүбүз бар. Досторго деген ишеним жоюлган. Адамдардын ушундай да коому болобу? Жүздөгөн, миңдеген кадрларды ушундай абалга түшүрүп койгону кандайча турмушка ашырылганын ойлоп учуна чыгалбайбыз. Чайналгандан чайналып, маанай пасайгандан пасайып бара жатты. Күндүн өткөнү эсеп болду. Бирок маанисиз өтүп жаткан ушул эле күндөр менин өмүрүм болучу! Бир күнү абдан зериккенимен ядро тобуна кирдим. Илгерки Манжу тукумуна кирүүчү шибэ улутунан бирөө актив болуп, кампаниянын мекемебиздеги иштерине аралашып жүргөн. Ошол киши жалгыз отуруптур. Өзү кытайчаны жакшы билген, жалт-жулт этип, күжүлдөй сүйлөп, кара күчкө каткырып күлгөн жигит эле. Эшиктен кирип келе жаткан мени көрө койду да, олуттуу түр көрсөтүүгө аракеттенгенин байкадым. Унчукпай эле, кагазын ары түртүп, мени карап калды.

– Биздин ишибиз эмне болот? – дедим мен, – которуп жаткан китебимди улантайынбы же ушундай жөн эле жүрө берейинби?

– Эмне китеп которуп жаттың эле?

– «Коммунист аял» деген китеп. Планыбыз боюнча өткөн кварталда чыгышы керек эле...

Тиги мойнун толгоп ары карап, ойлоно кеткенин билдирди.

– Канчасын котордуң? Саясий китепти?

– Повесть. Жарымынан ашкамын.

– А-а, – деди ал бирдемени эсине түшүргөнсүп. Планды караганында баарын түшүндүргөн болчумун. «Керекпи ошол китеп?» деген суроону күңкүлдөй өзүнө айткансыды.

– Абдан жакшы китеп. Шанхайдагы токумачы коммунист аялдын жашыруун иш аракеттери, – дедим түшүндүрө, – Япондорго каршы шаардагы коммунисттердин иш аракети...

– Ал китеп өзүңдөбү?

– Жок, ядро тобу алган, билесиз да, менде азыр эч нерсе жок.

– Ым-м...

Ортодо унчугушпай калдык.

– Башка тилге которулганбы?

– Жок. Мен өзүм тандап алган китептерден...

– Көрөбүз, – деди ал таң каларлык тез сүйлөп, – которууга тийиш болсо, эртең берем.

Эртеси басманын директорунун уруксаты менен китепти которууну улантмай болдум. Кубанганым, бүт баары ордуна келгенсип, жүгүм жеңилдеп, көңүлүм саал жайына келгенсиди. Демек, мен эл үчүн дагы эле керек экенмин!

Китепти тез, нары сапаттуу которуп чыктым. Китеп кыргыз тилинде жарык көргөндөн кийин уйгур, казак топтору кытай тилинен которбой эле тикелей менин котормом боюнча кыргыз тилинен которуп жарыялашты. Төрт-беш ай өткөн соң «Жаштар басмасынын» заказы боюнча Владимир Ильичтин өмүрүнө байланышкан китепти казак тилинен уйгур тилине которуп бердим. Иши кылып, элге пайдасы тие турган иштерге кайрадан аралаша баштаганыма кубандым. Оор эмгекке салуу, бакылоо,

негизсиз сындoo, кекетип – мoкoтуулар мурдагыдай эле өз күчүндө жүрүп жатты.

Бир аз убакыт өткөн соң, жогорку кубанычымды ар көрүүчү болдум. Кыскасы, ардана баштадым. Жогоруда айтканымдай, биздин мекемеде Гоминдандык жашыруун орган менен иштешип, боштондуктан кийин күнөөсүн мойнуна алып, кечирим сурап, тобо кылган, кытайчаны жакшы билген котормочулар бар. Алар абдан жупуну кийинип алып, санда жок өңдөнүшүп, шалкысы бош жүрөр эле. Алар тышынан караган адамга, кытайчаны жакшы түшүнүп, өзүнүн эне тилине жакшы которо алган чебер катары көрүнчү эмес. Бул адамдарды жек көрбөсөм да, көп иликке алган эмесмин. Гоминдандыктар улуттук кадрлардын көбүн түрмөлөрдө чиритти. Ошол карезгөйлүк кылмыштын аздыр-көптүр үлүшү ошолордо өңдөнүп көрүнчү мага. «Иш стилин түзөө» башталардан мурдагы «кой үстүнө торгой жумурткалап» турган кезде, бир күнү жатакта балалайка чертип отурсам, ошол эски котормочулардын бири, жашы элүүдөн ашып калган казак киши кирип келди да, токтоосуз эле орусча жалгыз бийге түштү. Анын жакшы бийлеп жатканын көрүп таң калдым. Тышкы кебетеси казак малчыларынан айырмасы жок, ичинде болсо чоң өнөрү бар болуп чыкты. Өзү да кышылдап, моокуму канганча бийледи. Бий аяктаганда:

– Сиз муну кайдан үйрөнүп алгансыз? – деп сурадым.

«Э-э, аны эмне кыласың!» дегенсип алкына дем ала колун шилтеди ал. Анда кандайдыр бир кайгылуу, терең муң сакталып жатканын сезип, кийин тымызын эскерүүчү болгом. Азыр менин абалым ошолордон канчалык айырмаланат? Андан да жаман абалда жашап жатам да. Мына ушулар эсиме келип арданчу болдум...

* * *

Менин үстүмөн ачылган «күрөш» чогулушунан моокуму канбай калган ядро тобу алыскы уезддерде уюш-

турулган эмгекке барарымды кабарлашты. «Ушундай болмокчу!» – деп койдум ичимен. «Коммунист аялды» күнү-түнү которуп, жаңы эле колдон чыгарган элем. Отуруп иштөөнү сагынып да калыпмын. Ишти жыйнаштырдым да, эмгекке баруунун камын көрө баштадым. Бул албетте, «күрөш» чогулушунда мага коюлган айыптарды бекемдөө жана «күрөштү» улантуу максатында экендиги түшүнүктүү. Эмгекке баруучулар менден башка да Шинхуа китеп дүкөнүнөн, артисттерден, радиодон болуп «мандемдүү» дегендерден отуздан ашуун киши экен. Чогулушта тизмебиз окулган соң эмгекке баруучулардан кудуңдап сүйүнүп жүргөндөрүн да көрдүм. Ичтен жеген курт өңдөнүп, ядро тобундагы активдердин бакылоосу жандарына батса керек. Тизмебиз окулгандан кийин «Шахтага барып шахтёр болосуңар!» дегенди да айтты.

«Интеллигент болуп мындай кордук көргөнчө, шахтёр болуу сыймык эмеспи!» – деп ойлоп, банкта сакталуу турган акчаман эки жүз юан алдым. Балгунтайдагы эмгектик турмуш мага көп нерселерди үйрөтпөдүбү. Тамак үчүн алтымыш юан калтырдым да, калганына кышкы жылуу кийим, чарбы булутту элестетип ар жагынан күн көрүнгөн бир кийиз, жогорку сорттуу сигареттен алдым. Өзүмдүн оюмча, эмгекте өзүмдү жакшыраак алып жүрмөй болдум. Тилегим эле, оору-сыркоодон оолак болуу! Деним сак эле болсо, баарына чыдармын деген ишеним бар. Шахта болгондон кийин жөнөкөй жумуш эмес ко деп билдим. Бул сыноо, кыл көпүрө экени бышык. Жакшы эмгектенүүм керек, менден күткөнүн арабөк калтыруум керек, – деп ойлодум. Анткени эмгек үстүндө жалакайлансам, аркы-беркени айтып, өзүмдү маанисиз нерселер менен коргоого урунсам, мындан да жаман абалда калам. Менден чыдамсыздыкты, зарланууну, нааразылыкты күтүшөт. Эмне үчүн алардын аңдыган бурчуна чыгып беришим керек экен?!

18-октябрь күнү, шашке маалда арабасын жөө сүйрөп кире калып жүргөн, кара кийимчен сакалдуу кытайга

кире калдым да, белгиленген жерге келип жүгүмдү түшүрүп койдум. Бир аздан соң жүгүмө сөөнүп отуруп китеп окуй баштадым. Чогулуп жаткандар эдирендешип, узатуучулар менен коштошуп, өздөрүнө зарыл болгон иштери жөнүндө кайра-кайра эскерип жатышты. Ошол кезде Голландиядан чыккан «Джин» арагына окшогон, атыр жыттанган «Алтын арак» деген Кытайдын ак арагы тарап кеткен. Андан бир бөтөлкө алып, элге көрсөтпөй анда-санда «кылт» эттирип коюп отура бердим. Кеч кирди, бизди алып кетүүчү машинасы келген жок. Чогулгандар жүктөрүбүздү бир үйгө жыйып таштадык да, эртеси эртең менен келмей болуп тарадык.

Үрүмчүнүн жарык көчөсү, рекламалык неон түтүктөр кызыл-жашыл иероглифгерди жазып, кайра өчүп, кардарларды чакырып көз ымдап жаткансыйт. Шаар дүкөндөрү ачык, бейкут. Көчөдө жай басып келе жатып, Советтик Орто Азияга бирге барган уйгур ансамблиндеги бийчи кыздардын бирине кокус кезиге кеттим. Узун бойлуу, мурду коңкогой, назиктиги аз, эркек мүнөз, азил сөзгө ишене кеткен, бир сөз менен айтканда жылдызы анчалык тартымдуу эмес кыз эле. Тартына-тартына амандаштым. Тескерисинче, ал жылуу мамиле түзүүгө аракеттенип, жан-алы калбай абалымды сурап кирди. Бир-эки жылдан бери учураша элек да болчубуз. Эки жагын карап да коёт. Анын эрдигине абдан ыраазы болуп турдум. Эч кимден коркпой мени менен күлүп сүйлөшүү дегениңиз анын башына ар кандай балээлерди келтириши мүмкүн! Киши менен сүйлөшүү, баарлашуу кандай жакшы! Сөзүбүз узарып бара жатканы үчүн электр жарыгынан алыстап, караңгы көчөгө бет алдык.

– Кечөөкү чогулушта сизди карап отуруп, ушунчалык боорум ооруду. Карагым да келбей калды, – дейт кыз, – Сиз таптакыр андай эмес элеңиз...

– Эч нерсе эмес, – мен калп эле кайраттуу көрүнгүм келет, – Ушундай болуп жатат, азырынча...

– Делбээ! – деди кыз активдердин биринин атын атап, – ошону ким көзгө илиптир. Азыр карасаңыз, өзүн кол жетпес немедей сезет. Оңбогон ит!

– Көзгө илмигэн путка чомак! – деп уйгурдун лакабын айта салдым. – Мени менен сүйлөшүп турганыңды тааныган бирөө көрсө...

– Мейли!

Түн караңгы. Үрүмчүнүн Хаба кварталына бет алып, электр жарыгы жок ийри көчөлөргө түштүк. Шудундай баскан кимдир бирөөлөр жаныбыздан өтө чыгат. Чырагы өчкөн бир үйдүн дарбазасы алдына коюлган узун орундукка отуруп алып, маегибизди уланттык. Эскерүүлөрүбүз бүтөр эмес. Бизге алдыдагы күндөрүбүздөн көрө, эбак басып өткөн жолдорубуз кызык көрүндү. Мен кызды жаныман кетирбей көпкө сүйлөдүм. Адамдар менен жөнөкөй эле сүйлөшүүнүн өзү ченебеген бактылуулук тура!

Акыры, саат он бирде үйүнө жакын алып келдим. Коштошуп узай берип кайрылып карасам, жеңил кийинген сүйкүмдүү караан алиде дарбазасына жетелек экен. Арышымды кере-кере басып, жатагыма кетип барам. Жалгыздык азабында жүргөнүмдө жанымда үч саат болгон ошол кызга чын жүрөктөн ыраазы болдум. Ушул кылыгым аркылуу кимдир бирөөлөрдөн өч алгансып, көңүлүм кадимкидей сергип калыптыр. Деги аялзаты – ал, кубат, рух берүүчү периштелер го затынан. Турмуштун адилеттүүлүгүнө да тан беришибиз керек, неси болсо да биз табигаттын төл баласыбыз да!

20-октябрь күнү жолго чыгып, Үрүмчүнүн батышындагы Фукаң уездине караштуу «Угуң көмүр заводу» деген жерге келип түштүк. Уезддин Жунуңгай деген кыштагынан тоо жакка бурулуп, он чакырымча жол бастык. Бул жерден көмүр жана темир рудалары алынат дешти. Күз күнүнүн тапсыз нурлары тоо кыркаларына кең молунан төгүлүп турат. Иштеп жүргөн адамдар жеңил кийинип, кара курум жөөктөрдү аралап жүрү-

шөт. Көмүр төгүлүүчү же кокс күйдүрүлүүчү жөөктөр өңдөндү. Тоо капталындагы карарган үңкүрлөрдөн көмүр жүктөлгөн эшектер чыга келип, кулактарын шалпаңдатып жөөктөрдү көздөй кыдындашат. Колуна таяк кармаган бирөө таягы менен да, тизеси менен да жазгап эшектердин артынан калбайт. Жумушчулардын өңдөрү капкара, кадимки негр тукумун элестетет. Кызарган ооздор, алайган көздөр ошол жерде иштеп жүргөндөрдүн баарына таандык өңдөндү. Жел жок болгон соң көмүрдүн кычкыл түтүнү сайды боорлой чөгүп жатат. Шыбактардын, башка чөптөрдүн майда жалбырактары бир кабат кара күрөң чаң менен капталган. Дүкөндүн жанындагы устаканада Кытай жыгаччылары тактай сүрүп, үйлөргө кашек, терезе рамаларын жасоодо. Бул жерден эмгек лагеринин белгисин көрө албадым. «Мындай болсо, Кудайдын бергени!» – деп ойлоп жүгүмдүн жанында отура бердим. Командир взводубуз кимдир бирөөлөрдү издеп кетти. Айтмакчы, биз бул жерде иштегенибизде тартипте аскерлешүү, турмушта коллективдүүлүктү колдонуу, эмгекте күжүрмөн болуу деген девиз астында аракеттенүүбүз керектиги уктурулган.

Мындагы үйлөрдүн баары дөңсөөнүн этектеринен үңүп казылган кепелер, үңкүрлөр экен. Айрым кепелердин төбөсү жыгач менен жабылып, оозуна эшик орнотушуптур. Көбү үңкүр. Анын эшиги жок ооздору карарып, ичине төшөлгөн самандын чети чыгып турат. Мында терезе деген жок. Биз жата турган орун жок экен. Үңкүр казып ошондо жашайсыңар, – деди командирибиз.

Бул сөз чогулушта айтылгандыктан, казсак казаны деп, тарагандан кийин өзүбүз ала келген куралдар жакка бастык. Куралдар арасынан биринчи эле көзүмө урунганы Балгунтайда өзүм кирпич куйган, таанымал жыгач калып болду. «Бечара, сен да келдиңби?» – деп аны колума алып, имере карай баштадым. Балгунтайда күн ысып, баарыбыз майкачан иштеген элек. Жаныбыз-

да атырылып агып жаткан көк кашка суу, корумдарда кекилиги кедендеп, абасы тунук эмес беле!

– Эй, эй...

Бурулуп карасам, взвод командири менен дагы бир кытай кадр мени карап туруптур. «Мени чакырдыңарбы?» дегенсип өзүмдү жаңдап, суроолуу карадым аларга.

– Ни лай, – деди кытай кадр. Сен бери кел дегени.

Колума айры карматты да, шалынын (күрүчтүн) саманынан алып кел, – деп машинаны көрсөттү. Күн саал кечтеп калган. Тоо этегинен чыга бергенибизде каршы алдыдан суук шамал сого баштады. Бортто тик туруп келе жаткан мага шамал эки эселенди. Өтө деле алыс эмес экен. Аңыздагы самандын үймөгүнө жетерибиз менен секирип түштүм да, айры менен жүктөй баштадым. Заматта эле борттон ашыра салып үлгүрдүм. Айдоочу баранкага чыканагын коюп, жаагын таянып ойлонуп отурган экен, үстүнө чыгып кабинанын төбөсүн урдум.

– Эй, айда!

Кытай айдоочу каалганы ачып көтөрүлө карады да, башын чайкап, моторун от алдыра баштады. Кыязы, бат жүктөгөнүмө таң калса керек. Күрүчтүн саманы кесегирээк келип, буудай саманына караганда жумшак экен. Самандын ортосуна чөгө жатып алдым да түнөргөн асманды карап термеле келе жаттым.

Ошол күнү жатар жерибиздин жоктугунан дүкөндүн кеңсесине түнөдүк. Эртеси дагы. Кечинде жүктөрүбүздү кийирип, төшөктөрүбүздү полго жайып жата кетебиз. Эртең менен эрте эсепчи кызматкерлер келелекте жүктөрүбүздү таңып, тышка чыгарып коёбуз. Үңкүр казгыла дегенден кийин баарыбыз үчтөн бөлүндүк. Бизге көрсөткөн жери тумшукча келип, борпоң сары топурактуу экен. Үңкүрдүн төбөсүн купол өңдүү чыгарбасак түшүп кетиши мүмкүн. Жаныбызда эле ураган эски үңкүрлөр турат. Бул жерде мурда жекелердин шахталарында жалданып иштөө үчүн келген жумушчулар, алды менен

үңкүр казып, жатар жерин камдап алган соң жумушка киришчү экен. Тумшукчадан бир жарым метрдей кертип алып таштап, андан эшик ачып, андан ары үңүп кирмекчибиз. Бир уйгур музыкант экөөбүз «чээн» каза баштаганбыз. Тиги кичине иштейт да бөйрөгүн таянып туруп, аркы жазыкта иштеп жаткандарга карап уйгурдун элдик ырларынан созолонтот. Уйгурлар Орто Азиядагы элдик музыкага эң бай элдердин бири. Фолклордук-вокалдык жанр абдан өнүккөн. Обондорундагы кайрыктар угуучунун жандүйнөсүн ээлеп, заматта өзүнө мундаш, тилектеш кылып үлгүрөт. Ошол учурларда: «Ача-ача» (эжеке), «Айшемгүл», «Бостанчач бала» деген ырлар тарап, бардык жерде ырдала берүүчү.

– Сенин нахшаң жакшы экен, – дейм ага, – айта бер, мен иштей турайын...

– Кайсыны айтайын?

– «Бостан чач баланы».

Жигиттин үнү жакшы. Элдик ырлардын тексттери да накта элдик метафоралар менен тартымдуу түзүлгөндүктөн уга бергиң келет. Анын үстүнө, өзүмдү алдыдагы белгисиз эмгекке даярдап, тулку-боюмду жумушка ийкемдүү кылуу үчүн атайын иштеп жатам. Тумшукчадан, чычкандарча тешиктен топурак ыргытып, казып кирип бара жыттык. Музыкантым бирде отуруп, бирде тик туруп бөйрөгүн таянып алып, обонун созолонто түшөт.

Дэря бойида сандук,
Сандукка такак салдук.
Чатакни аарып этмамсэн,
Көйэкниң астида калдук.
Бостан чач бала – вай,
Сөйсэң ним бола.
Чилгэ саагырип капту,
Когунлукта пилэкте,
Сэн соримигин мэн ийтмай,
Дэрдим тола юрэкте.

Бостан чач бала,
Мәйдәңдә ана(р).

– Авазың жакшы, ырдай бер, – дейм дагы.

Тиги андан бетер созолонтот. Кыязы, ага күрөк карматпай иштей бергеним жагат өңдөндү. Эки киши жата турган үңкүрдү үч күндө араң казып бүттүк. Өзүм аңыздан алып келген күрүчтүн саманынан кучактап келип алдыбызга төшөдүк. Бирок дубалсымагыбыздын топурагы ушаланып, тийип койсо эле жугуп, кийим-дерибизди булгай баштады. Жакын жерде почта бар дегени үчүн издеп таап барсам «Правда», «Известия» гезиттери полдо үйүлүп жатыптыр. Бул жерде буларды ким окуйт деп алып келишкен? Бул жерде жашагандардын баары орус тилин билбеген адамдар да. Арам оюмда, бул абалды Үрүмчүдөгү китеп дүкөндөрүндөгү советтик китептердин бат эле «сатылып» кеткени менен байланыштырдым. Үрүмчүдөгү күркөлөрдө мындай гезиттерди көргөн эмесмин. «Правдадан» он чактысын сатып алып, үңкүрүбүздүн жан жагына кадап таштадык. Ушаланган топурактан сактануунун бирден бир жолу ушул болду.

Бизди тамак менен камсыз кылууга келген ашмачыларыбыз өтө эле кыбыр. Кээде эртең мененки чайын ичпей саат бирге чейин иштей беребиз. Кытай ашмачылар алжапкычын тагынып, чүчкүрүп-бышкырып эртеден кечке капуста туурап жатканын көрөм. Чоң казанга суу кайнатып, кирпич чайынан ушалап салат да, кружкаларыбызга бөлүп куя башташат. Касканда сода кошулган кара нандар бууга бышырылат. Ага кошумча үч-төрт кишиге бир тарелкадан майга куурулган капуста салып берет. Андан чөкө (таякча) менен кыпчып алып, жумшак момого (нанга) кошуп жей бермей. Тамак эки убак берилет. Анын түрү коёндон окшош.

Үңкүрлөрүбүздү казып бүтүп киргени жатканыбызда «Волга», «Газ-69» машиналары келип калды. Үрүмчүдөн

келген жетекчи кадрлар дешти. Жумушчулардын үйүн көрүшүп, бирдемелерге күлүп, колдорун жаңдашып жүрүштү да бир сааттай чогулуш ачып кайра кетишти. Чогулушка биз өңдүү «реакционерлерди» катыштырган жок. Айтууларына караганда төрт чоң маселени алдыга коюптур: биринчи, көмүр чыга турган жер болсо аны каза берүү; экинчи, эски шахталардан оңдоого боло тургандарын оңдоп ишке кошуу; үчүнчү, ушул жерде тереңдиги үч миң метр (!?) келген шахта ачып, жаңы техника менен жабдуу; төртүнчү, бардык кыймыл күжүрмөндүүлүк менен жүргүзүлүү деген өңдүүлөр экен.

Ушул көрсөтмөлөр берилген чогулуштан кийин эле, мурдатан иштеп жүргөн жумушчулар, иштөөгө жаңыдан келген кызматкерлер жамырап чыгышып, сай-сайды кыдырып эски шахталарды издей башташты. Айрым шахталар илгери жекелер жагынан ачылып, пайда бербеген соң кайрадан жабылган экен. Ошолорду оңдоп ишке салабыз дешти. Шахталар бир бирине жакын казылгандыктан, балдар өтө эле алыска барышкан жок. Бар болгону бир-эки эски шахта табышты. Оозу бүтөлгөн шахталарга көмүр кычкыл газы жыйналып, кирип иштегендерди ууландырышы мүмкүн, ошон үчүн шахталардын оозу ачылгандан кийин, бир нече күн таштап коюу керек дешти. Уу газдарынын чыгып кетиши керек экен. Бул жерде да толь менен таш жаруулар болуп турат. Снаряд жарылгансып же авиабомба түшкөнсүп жер солкулдап күрс этет. Белестин ары жагынан көмүрдүн буруксуган коюу кара чаңы асманга көтөрүлөт. Андан кийин, коңурсуган сасык жыт каптап, мурунду жарат. Келгенден бери үңкүр казгандан башка эч нерсе иштегенибиз жок. Баарыбыз эле жумуштун кандайына болсо да даяр тургансыйбыз. Взвод командиринин оозу бүлк этип бир жумушту жаңдаса эле, заматта «талкалап» өтчү түрү бар. Оор жумуш бизди алаксытып, аркы-беркини ойлоодон оолактатышы турган кеп.

Биз казган үңкүр жакшы болбой калды. Асыресе эртең менен суук жел жүргөндө, эшигибиз дал эле желдин багытына каратылгандыктан үңкүрүбүздү жел үйлөп турат. Эрте туруп кийим кийүү кыйын болду. Бирге жаткан музыкант экөөбүз кайрадан ыктуу жер таап, жаңы үңкүр казууну пландаштырдык. Бирок ал планыбыз ишке ашпай калды. Зарыла күткөн жумуш – шахтага түшүү жарыяланды. Ичинде мен бар, сегиз киши тандалып алыныптыр. Бүгүн саат бирде шахтага түшүп, суткасына он эки сааттан көмүр казасыңар, – деди. Бул 25-октябрь эле.

Түшкү тамагыбызды ичип, тандалган сегиз киши даяр болдук. Бирок командирибиз саат үчтө түшөсүңөр деп кайрадан эскертти. Андан ары беште, жетиде түшөсүңөр деп убактысын улам өзгөртө берди. Мунусунда эмне маани бар экенин түшүнбөдүк. Үңкүрүмдүн алдында китеп окуп отура бердим. Керек болсо китепти үңкүргө таштай салып, шахтага жөнөп кетүүгө минут сайын даяр элем.

Үңкүрлөрдүн алдындагы кичинекей аянтчада айрымдары сакал-мурутун кырып, айрымдары жамбаштап китеп окуп жатышат. Булар шахтага түшпөйт. Бирөө скрипканы тизесине такап алып, уйгурдун элдик обондорун ойноодо.

Кечки саат жетиден жыйырма минута өткөндө, бирден чырак, бирден куштумшук алып, шахтаны көздөй сегиз киши жөнөп калдык. Алдыбызда капкара болгон шахтёр жол баштап, тоонун капталынан ачылган зор үңкүргө жакындап бара жаттык. Оозуна бара бергенибизде жонундагы чабырада көмүрү бар эки эшек алдыбыздан чыкты. Жылуу, нары сасык жыт уруп турган аңыраган ооздон ары кирдик. Жүрөгүм саал опкоолжуганын сездим. Бийикке чыгып башы айланган киши өңдөндүм. Шахтанын оозу кең болгону менен ички жолу тар, үстү жапыз, айрым жерлеринен эңкейип өтүп жаттык. Жол таманында көмүрдүн борпоң майдасы чаңызгып, сасык жытка аралаш тамакка кептелет. Жыйырма градустай

эңиштеп бардык, анда-санда жан жагыбыздан үңүрөйгөн караңгы «ооздор» көрүнө калат. Жол жээгин ала жаткан мелтиреген көлдөр да кезикти. Туурасынан да, тигинен да түркүктөр орнотулган. Улам имериле берип, кайсы багытта баратканыбызды байкабай калдым. Он минута жүргөнүбүздөн кийин оң жана сол жагыбыздан «көчөлөр» келип кошулду. Төмөндөгөн сайын какыраган ысыкта демибиз кыстыгып, чыпылдап тер ага баштады. Акыры, көмүр казылуучу жерге да жеттик. Жол баштаган «негр» тилге кирди:

– Мына бул новазага төртөөң кал, – деди ал, – калган төртөөң мени ээрчигиле... Төртүнчү болуп мен калдым. «Новаза» дегени көмүр казылып жаткан жер экенин билдик. Новазанын түштүгүн нанчаң, түндүгүн бейчаң дешет экен. Ала кирген чырагыбызды куштумшук менен текче оюп ага жайгаштырдык. Кийимдерибизди чечип ишке токтоосуз эле кириштик. Новазасына эки киши батпайт, алмак-салмак чабууга туура келди. Биринчи болуп мен түшкөм, куштумшукту жыйырма-отуз урганымдан кийин, алкынып чыга келдим. Аба жетпегенсийт, өзүм да көл-шал тердедим. Көздөрүмдүн кычыгына тер менен кошо көмүрдүн ачуу чаңы кирип, жаш куюла баштады. Көмүр жумшак. Чабылган көмүрдү бир жерге күрөктөп үйө бердик. Негедир бат алсырайбыз. Акырын-акырын иштесек болот. Жаныбызда суу чыгып, тамчылап турган жерлер бар, андан чакага сузуп келип койдук. Иштеп келип колду карууга чейин сууга малсак, кадимкидей серүүндөп эс ала түшөбүз. Бир кезде эки капталында эки чабырасы бар эшек кирип келди да кайра ары баштанып туруп калды. Атайын үйрөтүлгөн дегичелик, көмүрдөн сузуп чабырасына сала баштадым. Эшек айдаган ус-кунсуз бирөө аны сабап, ашата тилдеп жүрөт. Уйгурда: «Аюуга намаз окуткан таяк!» деген лакап бар. Таяктын зардабынан бечара эшектер кулактарын шалпаңдатып, баштарын ары-бери качырат. Тиги таягы менен башка

согуп жатканда кыжырым келип, өзүмдү кармай албай калдым:

– Эй! – деп катуу унчуктум, – эмне мынча сабайсың!

Менин катаал үнүм таасир кылды окшойт, жумушчу мени карап калды да урганын токтотуп, чабырасы көмүргө толгон эшектерин айдап жолго түштү.

Эки сааттай иштегенибизден кийин, шахтанын ичи салкын тарта баштады. Тер да токтоду. Бирок демигүү басылган жок. Абдан суусадым. Тоодогу булактар көзгө элестейт. Беш сааттай иштегенибизден кийин шахтёрлордун бири көлөкөдөй илээлеп жаныбызда пайда болду. Ал бир колун артына алып, бир колун сүйлөгөн сайын жаңдап:

– Болот, эми токтоткула. Силер жаңы келдиңер. Жыйырма беш эшек көмүр каздыңар. Тигилер он беш эшек, алардыкы үч тоннага жуук, – шахтёр ыраазы болгонсуп бизге карап тишин агартты.

Эшектерге акыркы көмүр жүктөлдү. Кийимимди колтуктап, баарынын артынан бастым. Новазасынан тартып кадамымды санай баштадым. Оозуна чыкканыбызда туптуура үч жүз алтымыш кадам басыпмын. Тышта жер бетинде арыкта шылдырап суу агып, абанын тунуктугу-ай! Түнкү он экиден ашканда чыгыппыз. Асманды карасам, жымыңдаган жылдыздар жайнайт. Жер бети бейиш тура! Таза аба адамдын көңүлүн ачарын ошондо билдим. Кандын тазарганы болсо керек, тышка чыккан соң өзүмдү жеңил, сергек сездим.

Эртеси бир күн кечке бош болдук. Кишилер менен сүйлөшпөй жүрүп көнүп калган айрым жолдоштор, жаныма келип бирдемелерди иштемиш болуп турат да:

– Хаң (шахта) кандай экен? – деп шыбырайт.

– Болот, – деп коём мен акырын. «Өлбөйбүз, эптеп көнөрбүз!» дегенди билдирем. Буруксуган көмүрдүн ачуу чаңы менен көл-шал тердеп, демигүү жөнүндө айтпайм.

Шахтага мына түшөсүңөр, ана түшөсүңөр деп жатып түнкү саат үчтө төшөгүбүздөн тургузду. Алагды болуп

уктай албай жаткам. Шахтада көмүр чапкандан да, ага түшүү убактысынын так болбогону кыйнады. Же эс алуудан же уйкудан жок!

Бул жолу бир аз үйүр алып калыппыз. Эки киши бир жарым тоннадай көмүр чаап түшүрдүк. Көздүн кычыктары ачышып, какырык-түкүрүктөрүбүз капкара көө. Эртең мененки саат сегизден ашканда чыкканыбыз үчүн күн чыгып, аба-ырайы мемиреп турган экен. Бул жолу да Жер үстүнүн кадимки «бейиш» экенин ойлодум. Шахтёрлордун шарты өтө начар, жыл бою жер астында, көмүрдүн чаңында чамбылала болуп иштей берсе, ден соолук тез эле бузулууга тийиш. Шахтадан чыккандан кийин ден соолукту калыбына келтирүүчү кыпындай шарт жок. Медпункт дегенди эч ким билбейт.

Жакындап барарыбыз менен тоо этегиндеги капкара «ооз» бизди кылгып коюп, карап отурат. Ал эми ичи болсо, адам чыдагыс ысык, чаң, желдеткич деген жок. Айтууларына караганда айрым шахталарда «фыңхаң» деген керней өңдүү тешик ачылып, чаң менен сасык газ ошол аркылуу чыгып турууга тийиш экен. Бирок биз түшкөн шахтадагы «фыңхаң» эч кандай пайдасын тийгизген жок.

Шахтадан чыккан соң күн нуруна эеркеп, белчемен чечинип таштап, арыктагы сууга башы көзүмдү жуудум. Андан кийин сакал-мурutumду алайын деп күзгүгө карансам, көзүм сурма тарткан аялдардын кирпичиндей капкара болуп калыптыр. Жылмайдым. Уйкум келип, денем бошоп турду. Тамак ичтим да үңкүрүмө келдим. Үңкүрүм сүйкүмдүү көрүндү. Аны жактырбаган ойлорумду шахта сыгып чыгарган экен.

Дагы култулдама уктуруулар – үчтө, беште, жетиде түшөсүңөр! Туруксуз уктуруулар! Мындай абал адамды эзип, такатсыздандырат. Тынчым кетип, алагды боло берем. Болгар жазуучусу Иван Вазовду окуп жаткам. Анын: «Куугунтукталгандар» деген аңгемеси мага ая-

бай жакты. Ошол кездеги менин жашоо шартым менен аңгеменин чагылдырган ою үндөшүп турган эле. Көп нерселерди ойлондум. Асыресе анын: «Эх, Болгария! Сен биздин куулган учурубубзда, бизге дал азыркыдай эч качан сүйүктүү болгон эмес элең!» деген сүйлөмү өзүмдүн Ата Мекеним жөнүндө ойлоп, ага деген эңсөөмдү күчөтө түшкөнсүдү. 27-октябрдагы күндөлүккө төмөнкү сөздөрдү жазыпмын:

«Эс тарткан сайын ата-бабамдын мекени болгон өлкөнү эңсей турган болдум. Канча кылымдардан бери жашаган биздин элибиз, азыр социалисттик эл. Феодалдык, патриархалдык жоюлган. Эл арасында мүлдө жаңы мамиле, жаңы көз караш пайда болгон. Эх, менин сүйүктүң Мекеним – Кыргызия! Вазов айткандай сен мага дал азыркыдай сүйкүмдүң эмес элең. Жүрөгүмдүн эң чуңкур катмарында жаткан сагыныч жашыруун бойдон калар эмес. Эх, сагыныч! Бечара элибиз Ысык-Көлдү сагынып: «Кучагымды карасам, көгөрүп көлүм көрүнөт, Көп теңтушту самасам, көңүлүм эчен бөлүнөт!» – деп муңканган. Мен аны ырдап берип жүргөндө бала элем, мына эми чоңоюп эс тарткан сайын кыңырылам, бук болом, эңсейм, сагынам!»

28-октябрь күнү арабыздан жыйырма киши тан-дап алды. Ичинде мен бармын. Биздин командири-биз казак жигит, мен жөнүндө өзгөчө тапшырма алганын байкап жүрөм. Жумуштун ооруна жибере-рет, күч талап кылган айрым ишке бир нече киши бөлүнсө, анын ичинде дайыма мен бар болуп чы-гам. Ага карабастан мени менен сүйлөшкүсү кел-бейт. Анын кара күчкө этибар бербегенсиген кы-лык-жоругу билинип эле турат. Жыйырма кишиси чогулганда ал жарым саат сүйлөдү. Сөздөрүндө социализм, чоң секирик, интеллигенттердин идеясын өзгөртүү деген өңдүү миң жолу уккан сөздөр саман-дай сапырылды. Сүйлөп жатып, мага карап да кой-гон жок. Он беш саат сүйлөсө да, бейгам отура берээ-римди билет

болду бекен! Жаңы милдеттерге токтолгонунда кайдадыр бир жерге барып, там согот экенбиз. Темир жол фундаментинде иштеп жаткан беш жүз киши келип мында иштейт, аларга ашкана салабыз, – деди акыры.

Командирибиздин «ынандыруучу» лекциясын угуп, мемиреп отурганыбызда бизди алып кетүүчү машина келип капды. Алды менен шырык жүктөдүк. Анын үстүнө таңылуу жүктөрүбүздү ыргыттык. Командирибиз кабинадан орун алары менен жөнөп калдык. Араба жолу менен он чакырымча жүргөн соң, бир кездери аскерлердин казармасы болгон, азыр ашмачылардан башка эч кимиси жок эски тамдарга келип түштүк. Ээн үйлөрдү бирөөлөр бербей койчудан бетер, арабыздагы айрымдары жулуңда-шып, эшик, терезеси бүтүн үйлөрдү тандап кирип жатты. Мен бош калган бир орунду ээледим. Үйүбүз жылуу болуп чыкты. Очогуна от жагып көргөнүбүздө, үйдүн ичи жылый түштү. Бирок асты сыз, төшөлгөн саманы жок экен. Эмне болсоң ошо бол дегенсип, кийиздерибизди сызга эле төшөп салдык. Алжапкычтарын тартынган ашмачы кытайлар ишин таштап, бизди селее карап калышат. Жандарында үйүлгөн жашылча. Биз түшкөн жерден беш жүз метр арыраак жерде бир кой короону көрсөтүп: «Ошого улап ашкана саласыңар» деди командир. Жатар жерибизди жайгаштырып болгон соң, талаа-түзүн байкайын деп эшикке чыктым. Анда-санда болсо да сербейген тоо тереги, аларды аралап өткөн бир арык суусу бар түзүк жер өңдөндү. Сайдын чаты. Адырлар тоодон эки чакырымдай бери чоюлуп, ушул жерге тумшуктарын такайт. Анын каршысында Читай (укмуштуу түздүк) уезди мелтиреп, горизонтту мунарыктайт. Бул жер Текес Көктеректеги чатты элестетти. Иши кылып, көңүлүм тымызын сергип турду. Суунун боюна барып колумду жууп, кочуштап суусунан ичип, эзелки таанышымды көргөндөй жээгинде кыйла отурдум.

Биз тамак ичип болгуча Күн уясына жашырынды, саатымды карасам бештен беш минута өтүптүр.

Демек, бул жерде Күн эрте батып, эрте чыгат окшоду. Чыгыш жагыбыз мелтиреген түз, батыш жагыбыз болсо бийик тоо. Ошол түнү жакшы уктадым. Көптөн бери мындай болгон эмес. Түшүмдө басманын парторгу Ваң ядро тобундагыларга менин күндөлүктөрүмдү өзүмө кайтарып берүүгө буйрук берип жатыптыр. «Сокур тооктун түшүнө таруу кирет!» деген ушул. Колума бир десте гүл кармап, мурдагыдай эле кабинетиме кирип бардым. Өзүм отуруп жүргөн чоң кресло тар жерге кыпчылып калыптыр. Алдында кимдир бирөөлөрдүн арак ичкен стакандары, бош бөтөлкөлөр жатат. Отурууга мүмкүн эмес, тоскоолдорду ары-бери түрткүлөп жүрүп, ойгонуп кеттим. Мунум эртеси түш эмес эле өңүмдөгүдөй кызык элестеди. Өткөн өмүр деле ушул өңдүү из калтырышы мүмкүн. Акындар өмүрдү түшкө окшотуп жүрбөйбү. Түш көрүүлөрүм менин курулай эңсөөлөрүмөн болсо керек деген ойго келгем. Бирок бул түшүм айныбай келди. Кийин ошол өзүмдүн кресломо отуралбаган бойдон кеттим. Аны менен түбөлүккө кош айтышарымды тагдыр кабарлаган экен.

Саат тогуздан өткөндө жумуш башталды. Кой короого бардык, ичиндеги бир бурчка улап ашканага там сокмокчубуз. Бизде шырыктар менен кетмен, күрөктөн башка эч кандай курал жок. Топуракты таптагыдай таш да жок. Арабызда там тургузуунун жайын билгендер бар экен. Бир шырыкты кесип болочок тамдын учуна калканч жасадык. Чийден жулуп келип, толгоп «аркан» эшип, шырыктарды байланыштырдык. Чайнектей тоголок таш таптык да, жылан өлтүрүп жаткансып, шырыктар арасына салынган топуракты таптай бердик. Командирибиз кайдадыр кетип калгандыктан ишти жакшы арбыта албадык. Бир тамга баарыбыз жабылып, үймөлөктөй бериппиз. Иш жүзүндө үч эле киши жеткиликтүү болмок. Күнү кечке алышып жатып, араңдан зорго алты шырык көтөрө алдык. Менин көңүлүмдө топурак таптоочу таш ушул тегеректен табыл-

чудай сезиле берди, баарыбыз мындай үймөлөктөшкөнчө, бир-эки кишини таш издетели, дегенди айттым. Эки киши чыгып үйлөрдүн, короонун тегерегин, куурайлардын арасын тинтип кетти. Бир аздан кийин алар чыны менен эле таап келишти. Сабы жок. Арабызда жүргөн бир акын, мен жыгаччынын баласымын, ташка сап бекитүүнү мага тапшыргыла, – деди. Ал күшүлдөп-бышылдап эки сааттай алпурушуп ташка сап бекитти. Бирок бир-эки шырык көтөргөндөн кийин эле сынып калды. Андан ары, илгеркилердин таш чокморундай сабынан кармап, топуракты ургулап таптай баштадык.

Бир оокумда командирибиз пайда болду да, үтүрөңдөп урушуп кирди:

– Тамды да ушундай согобу? Эмне кылып жатасыңар деги? – Ал ачууланып келип, тамды тээп-тээп жиберди эле, тамдын түп жагындагы ным топурак урап түштү.

Баарыбыз эмне айтарыбызды билбей аны карап калдык. Курал жок, эмне менен таптайбыз, колдон келишинче иштеп жатабыз деген кыязды билдирдик.

– Бузгула, кайра соккула! – деп командир өзү аралаша кетти. Бирок жаңыдан согулган там деле мурдагыдан артык болгон жок. Командирге көрсөтпөй бирөө тамды тээп койду эле, ным топурак урап калды. Мен байкамаксан болуп иштеп жаттым. Тамды тепкен Шинхуа китеп дүкөнүнүн «оңчулу» болучу. Менин байкап калганымды ал да сезиптир. Командир ары бурулганда мага алаканын жайып, алая карап, тигини эликтеп койду. Мен унчукканым жок. Көп окубаган карапайым жигит эле, ким билиптир, балким, атайын ошентип жаткандыр. Ар кыл «артисттерди» кинолордон көрүп, китептерден окубадыкпы. Бычактын мизинде турган тагдырымды арзанга кармата койбосмун, – деп ойлоно иштей бердим.

Эртеси түнкү саат беште, кызуу уйкудан ойготту. Баарыбыз турдук. Кечинде эскерткен эмес, бул эмне кыйноо экенин ажыратып билүү кыйын!

– Бүгүн ашкананы бүтүргүлө, кишилер бүгүн келет. Караңгы түшкүчө иштейсиңер! – деди командирибиз.

Көзү-башты ушалап, там соккон жерибизге сандала басып келдик. Ай сүттөй жарык. Эки шырык көтөргөндөн кийин гана таң кылая баштады. Абдан чарчадык, курсагыбыз да ачты. Унчукпай таңкы желге чыйрыга иштеп жаттык. Ошол күнү кечке чейин араң бир жарым там тургузулду. Баары бир тапшырманы орундай албадык. Ашмачылар ун, күрүчүн даярдап, биздин жаныбызга келип карап турушат, кайра кетишет. Эки күн ушундай иштегенибизден кийин гана там бүттү. Там үчүн топурак алган аңгектерди толтурдук. Балдар абдан чарчашты. Командир кошо иштеп жүрүп, башыбыздагы түйшүктү түшүндү окшойт, баарыбызга бир күн дем алыш жарыялады.

Келет деген адамдары ошолбу же башка немелерби, айтор, көп адам жүк машиналарына, автобустарга отуруп биздин жаныбыздан өтүп Шау Хуаң Шан деген жерге багыт алып, сайдын оозунан ары кетип жатты. Ошентип, биздин кыйналып жасаган ашканабыз иштетилбеген бойдон калды. Мындай плансыз жумуштардан канчасын жасабадык?!

Машина келсе бул жерден кетип, чыныгы шахта Шау Хуаң Шанга бараарыбызды уктурду. Бир-эки күн кирпич ташып, отун терип даярдап коёт экенбиз. Алар акыры бир күнү кереги тиет дешти.

Кирпичин, отунун камдадык. Арабызда Вали деген жаш жигит бар. Улуту татар болгону менен уйгурларга сиңип кеткен. Көлөкөдөй ээрчип жаныман чыкпайт. Анымуну сурап, мени сүйлөтүүгө «кумар». Байкап жооп берем. Мындай учурда кишиге эмес өзүңө ишенүү кыйын.

«12-ноябрь».

Кечөө киндөлүк жазууга убакыт чыгаралбадым. Кар жаап турду. Шау Хуаң Шан деген жерине көчүп келгенбиз. Шау – күйүц, Хуаң – сары, Шан – тоо дегенди

билдирет. Айткандай эле адаттан тышкаркы сары тоо көз алдыбызда олчоёт. Төбөсүнөн буу өңдөнгөн бирдеме мунарыктап калкып чыгып жатат. Этек жагындагы сай-салааларда чычкандын ийиндерин элестете казылган шахталар. Ваары тартисиз жайгашкан. Түн ичинде сары тпоону карасам, ачык көк-жашыл жана күлгүн түстөгү татынакай оттор шам чырак өңдү күйүп турат. Күкүрт, фосфор болушу мүмкүн. Күкүрттүн жытына окшогон коңурсуган, дымкыл, жылуу жыт уруп турат. Айтор, укмуштуу тоо экен!»

Бул – эмгекке келгенден кийинки жазылган күндөлүктөн үзүндү. Жергиликтүү шахтёрлор коло түстөнүшүп, өңдөрү жаман. Көздөрү көп ыйлаган адамдардыкындай шишимик тартып турат. Чын жүрөктөрүнөн болбосо да, бизге жылмайып күлгөнүн көрдүм. Булар, тиги биринчи көргөн шахтанын жумушчуларынан жүдөө көрүндү. Мында да жатар жер жок. Жумушчулар бир эски чатыр беришти. Түз жер жок, тоо капталы болгону үчүн издеп бир кичине аянтча таап, аны кеңейтип, чатырыбызды караңгы киргенде араң тигип болдук. Кар жаап, эрип жаткандыктан буттарыбыз чылага малынды. Сай өөдө муздак жел жүрүп турду. Чатырга кирип, ным топурак үстүнө төшөктөрүбүздү жая салдык. Тырмышып жатып, жаап жаткан карга каршы эптеп калканч тургуздук. Бир жумушчу меш, дагы бири көмүр алып келди. Арканча «дудук» болсок да рахматты жаадырдык. Турмуш өзү сүйлөөгө мажбурлап, балдар бир бири менен сүйлөшүп калышты. Бул албетте, биздин шартыбызда жаман баштама эмес!

Эртеси эле ишке кириштик. Жолтоо болуп жаткан жолдогу таштарды оодардык, оор, чоң таштарды темир шынаа менен көзөп, тешик ачып толь коюп жардырдык. Шахталарды, кокс күйдүргөн жөөктөрдү аралап өтүп, сайды өрдөп башына чейин кеткен жолду түзөдүк.

Бул эмгекке Үрүмчү шаарынан келген «оңчулдардан» бир полк түзүлүптүр. Маданият, соода, окуу-агартуу,

профсоюз, партия, комсомол жана башка мекемелерден чыккан «оңчулдар» экенбиз. Быкшып түтүн булаган сасык сайды каптаган адам саны миңге жуук болсо керек....

Мурдагы күнү келгендерден бир жакшы кабар элге чагылгандай тарады. Жакында эле Үрүмчү шаарынан отуз түтүн Советтик граждандар мекенине кетүүгө уруксат алыштыр, ичинде бир «оңчулу» бар экен! Советтер Союзунда туулуп келген мен эмес, жергиликтүү кызматкерлер да бул кабарды ооздон оозго таратып, кубана айтып жүрүштү. «Оңчул» деген жарлыкты маңдайыма тамгалап койду, эми мени кетире койбос деген ойдо жүргөн элем. Кабар чын болсо, менин ишенимимдин тиреги болуп жүргөн үмүт учкуну кайрадан жылтылдады!..

Биздин бөлүм тоонун этегин кесип, кокс күйдүрө турган аянттарда, тагыраак айтканда жөөктөрдү жасоого киришти. Борпоң кара топуракты күрөк менен сузуп ыргытып, эни беш метр, узундугу жыйырма метр келген жөөктөн бир күндө экини жасайбыз. Күнүнө он сааттан тынбай иштеп, тапшырманы толук аткаруудабыз. Турмуш шарты айтарлык эмес. Ашкана биз жаткан жерден бир чакырым алыс. Тамак үч убак берилет, түрү бир гана чай, бууга бышырылган нан, куурулган капуста. Суу бул жерде жок, машина менен он чакырымдай алыстан ташыйт. Ал суусу жуунууга эмес, ичишке араң жетет. Мында келгенден бери бетибизди жууганыбыз жок. Эртең менен колубузду карга жууп алабыз, ошол бир күнгө жетет. Сакал, мурут дегендерге устара тийбейт...

Аба-ырайы туруксуз. Жылуу туруп эле тоонун башын туман чалат да, суук шамал баш ылдый сого баштайт. Андан кийин катуу кар бүдүрлөрү бетке урулуп, себелеп кирет. Балгунтайдагыдай кайрадан күн заматта ачылып, ачуу чыкыроон тызылдатат. Биз аба-ырайынын кандайы болсо да ишибизди уланта беребиз. Кардуу бороон, бурганакта да балдардын күйпөлөктөп иштеп жүргөнүн көрөм. Мен да алардын биримин!

Эртең менен эрте сапка тизилип, жаңы милдеттерди алабыз. Туруктуу жумушубуз кокс күйдүрүүчү аянттарды даярдоо. Бирок көбүнчө, биздин бөлүмгө каалаган жумушту кошумча тапшыра беришет. Ал кошумчасын бүтүрөрүбүз менен кайрадан өзүбүз иштеп жаткан жумушту улантабыз. Ушундай «кодур» жумуштун биринде, байкоосудан бир кишибизди жарадар кылып алдык. Машинадан жол жээгине түшүрүлгөн устундарды шахтага ташуу тапшырылган. Эрдемсинип, эки киши бир устундан ийиндерибизге коюп ташып жаттык. Эки киши үн чыгарып устунду жерге бир убакта таштайбыз. Эки жолдошубуз устунду көтөрүп келе жатып, арткысы мурда таштап жибергендиктен алдыңкы кишинин акыреги сынып кетиптир. «Вай... жан! Вай жа-ан..!» деген жапайы ачуу үн чыгып барып дымып калды. Чуркап жеттик. Жигит талып калыптыр. Биринчи жардам берүүчү медикти табалбадык. Акыры ичке эки шырыкты замбил жасап, өзүнүн одеялы менен таңдык да жигитти замбилге жаткызып, соода министрлигинен келгендердин штабына жөнөттүк. Ал жерде врач бар дешти. Бирок жигитти озондоткон бойдон Үрүмчүгө жөнөтүптүр. Врач анын кайсы жери майып болгонун биле албаптыр. Ал жигитти андан кийин көрүү мүмкүндүгү болгон жок. Эмне болгонун укканыбыз да жок. Сынган акыреги оор, опурталдуу эмгектен аны куткарды.

22-ноябрь күнү взвод боюнча ар бир адамдын «турмушун текшерүү» чогулушу өткөрүлдү. Командирибиз астейдил болууга аракеттенип, жасалма салмактуулук менен көпкө сүйлөдү. Негизинен, Шинхуа китеп дүкөнүнөн келген бир «оңчул» тилге алынды. Жумуш үстүндөгү объектилердин бири болсо керек. Ал баягы тамды көрсөтпөй тээп, топурагын ураткан, командирди эликтеген киши болчу. Мурда бирге болсок да бул жерге келгенден кийин башка бөлүмгө бөлүнгөн. Бекер эле андан күмөндөнгөн экенмин. Ал шахтадан суу тартып

жатып: «Үшүнтүп жүрүп өлөбүз го!» – дептир. А арык казууда болсо, арык таманынан көрүнүп турган ташты чыгарып таштоонун ордуна, кайра көөмп таштаптыр. Муну жанында иштеп жүргөндөр көрөт. Мына ушул өңдүү «реакционердик» кыймылы жана сөздөрү үчүн ал ортого чыгып көпчүлүккө жооп берүүгө тийиш болду. «Оңчулдардын» ичинде да активдер бар. Алар «Эмне үчүн?», «Айт чыныңды?», «Дагы кандай бузукулук кылдың?» деген суроолор менен жигитибиздин айласын кетирди. Мен ичимен «жакшы болду» деп отурдум. Көк чаначы жарылды, эми байкап сүйлөй турган болот. Болбосо, ал оозуна келгенин айта берсе, мындан да жаман абалда калат. Ал деңгээлге жетпей «ириңи» чыкты. Эгер бул эмгектен «өзгөрбөсө» «өжөр элемент» деп белгиленсе, анда эркинен ажыратылып, түрмөгө жиберилиши мүмкүн. Мында иштеп жаткандардын жүрөгүнүн үшүн алуу үчүн бирөөнү жалган айып тагып, көпчүлүктүн алдында түрмөгө жибере салуу опоңой иш.

Качан болсо оор жумуш башталарда ушундай чогулуш ачып, «идеяда бирликти колго келтирип» алуу адаты бар. Чындыгында, бул сес көрсөтүү. Мен, албетте, бул чогулуштун артында «бирдеме» бар деп түшүндүм.

Ойлогонумдай эле, эртеси эртең менен саат алтыда тургузуп, аянтка рота боюнча тизип алды. Иш тартиби жарыяланды. Эки кезмек болуп шахтага түшөт экенбиз. Ар бир кезмек 12 сааттан иштейт, күндүзгүсү эртең мененки жетиден кечки жетиге чейин, түнкүсү кечки жетиден эртең мененки жетиге чейин иштейт. Мен түнкүсүнүн тизмесинен чыктым. Биздин бөлүмдө эки шахтёр, үч окуучу (жумушчу-дыйкан орто мектебинен), эки интеллигент (бири мен), эки кытай кадр, дагы бизге кошкон беш кадр болуп бардыгыбыз он төрт киши болдук. Жетиден бөлүнүп кезмектешибиз. Бир кезмектин нормасы беш тонна көмүр казып, тышка ташып чыгаруу.

Күндүзү кечке бош болгонум үчүн китеп окуп жата бердим. Индиялык жазуучу Прем Чанд мыкты психолог. Анын «Мугалим» деген аңгемеси мага аябай жакты. «Качкын» аттуу аңгемесинин жазылышы, тили жакшы болгону менен начар кабыл алдым. Деңгээлим ошончолук болсо керек. Чатырдын терезесин кыйгач ачып коюп, ойлонуп отурсам, командир кирип келди. Чатырда менден башка эч ким жок болчу.

– Эмне кылып отурасыз? – деди ал тик турган бойдон.

– Жөн эле.

– Көмүрдү эмне менен көтөрүп чыкканы жүрөсүз?

Мен унчугалбай, бир чети түшүнбөй карап калдым.

– Мешок табыңыз, – деп ал саатына карады, – элдин баары камданып болду, үч сааттан кийин жумуш! – ал чыгып кетти.

Китебимди ары коюп, артынан кошо чыктым. Мешок деген жок нерсе. Карасам балдар эшекке артуучу чабыралардан таап, далысына өткөрүү үчүн жип байлап жатышыптыр. Шахталардын жанынан жай басып, мен да чабыра издей баштадым. Кудай жалгап, түбү тешилген бир таштанды чабыраны таап алдым. Түбүн жип менен чырмап, анын үстүнө катуу кагаз салып, майда көмүр түшкүс кылдым. Анан, жүк таңып жүргөн жибимди байлап, чабыраны далыма тууралап, эки жеринен илмек чыгардым. Отурсам чабырамдын түбү жерге тийип турат. Эки ийнимди илмектен өткөрүп алып, көтөрүп туруп кете берем деп ойлодум. Ыңгайлуу, нары жакшы болгондой сезилди мага.

Мурда көрүп калганым үчүн шахтага түшүүдөн тымызын чочулайм. Ичи коркунучтуу. Үңүп кирген жолдо борпоң топурактуу, таштуу жерлери көп. Алардын урап түшүшү мүмкүн өңдөнөт. Коюлган тирөөчтөр да ишенимдүү эместей. Бирок шахтага түшпөй коё албайсың!

Саат төрттө эле күн батты. Сары тоодон ысык илеп уруп турганы үчүн жааган карлар эбак ээриген. Жер

капкара, сай-сайда караңдаган адамдар иштемиш болуп, кыбырап жүрүшөт. Аларда көңүл көтөрүү, шаттануу, жада калса азилдешип бир аз күлүшүп алуу дегендер мурдатан эле орду-түбү менен жок өңдөнөт. Көзгө көрүнбөгөн коркунучтуу бир күч, ички сезимдерибизге уялап алып, өзүбүздү эмгектенүүгө гана мажбурлап тургансыйт. Кийинки күндөрдө чыдап тургус кусалык басып, эмне кылып өзүмдү алаксытарымды билбей жүрчү болдум. Өткөн күндөр эсиме түшөт. Деги бул эмне деген турмуш? Эмне үчүн ушундай күн көрүүгө тийишмин? Мынчалык эмне кылмышым бар? Үстүмөн көрүнөө бакылоо жүргүзүлөт, оң сөзүм тескери болуп чыгат, оор эмгек – бул, кишини кордоо, шылдыңдоо, адамдык укукту аяк асты кылуу эмеспи?!

Эч нерсени ойлобос үчүн кайраттанып, өткөн-кеткендин баарына, азыркы мүшкүл абалыма түкүрүп коюп жүрө бергим келет. Ошенте алсам эң сонун болмок...

Убакыттын өтмөгү кыйын. Күн батканына көп болду, али жапжарык. Угушубузга караганда, биринчи жана төртүнчү шахта адамдын ден соолугуна зыяндуу экенине карабастан, кокс үчүн көмүрүн алууга мажбур экен. Бизди ошол шахталарда иштетмекчи!

Саат жетиге бир нече минута калганда чабыраларыбызды далыларыбызга таңып, колдорубузга куштумшуктарыбызды кармап, бир кылка тизилип даяр турдук. Тоонун этегиндеги шахта, капкара оозун ачып бизди күтүп туруптур. Команда берилери менен басып барып кирип кеттик. Анча терең эмес көрүндү, бирок астынан суу чыкпаганы үчүн кургак чаң уюлгуйт. Капелимде ичи жыйырма градустай ысык өңдөндү. Көмүрү борпулдап жумшак, чапкан сайын кара чаң удургуйт. Он нече минута көмүр чапканыбыздан кийин көл-шал тердеп чыга келдик. Көздөрүбүз ачыша баштады. Көмүр чабууну жана аны ташууну алмашып иштешибиз керек, анткени көмүрдү көтөрүп чыгып кокс аянтына жеткиче

таза абадан дем алып калабыз. Бир гана минуталык таза аба үчүн кырк килограмм көмүрдү отуз метр бийикке кайра-кайра көтөрүп чыга берүүгө даярбыз. Алты саат тынбай иштегенибизден кийин он минута эс алдык. Эртең менен болсо, бети-башыбыз көсөөдөй карарып, чатырыбызга сенделе араң жеттик. Он эки саат тынбай иштеп абдан чарчаппыз. Денем талыкшып, жаным жер тартып, тамакка да көөнүм чабар эмес. Төшөккө жата кеттим.

Саат үчтө ойгонуп, колумду карга жууп, ашканага бардым. Биздин кеземтегилер тамагын ичип кетиптир. Азыноолак бирдеме шам-шум этимиш болдум. Көзүмдүн кычыктары ачышып, тамагым какшыйт. Мындай шартта он эки саат эмес, суткасына төрт эле саат иштөө жетерлик экен. Эгер бизди ушул шахтага салып жаткан неме менен бирге иштесем, балким, жыйырма төрт саат иштөөдөн да качпас элем. Шахтада анын кишилик касиети менен мелдешүүгө болор эле...

Кечки саат жетиде шахтанын оозунда, далыларыбызда чабыраларыбыз бар, беш кана киши турдук. Эки шахтёр көздөрүн «соолутуп» алыптыр. Шахтанын чаңы кирип, көздү ачырбай оорутуп калса, аны көзүн «соолутуп» алды дешет экен. Бөлүмдө эки кишисинен айрылды. Демек, беш тонна көмүр бешөөбүздүн үлүшүбүзгө калыптыр. «Жуткунчактан» ары дагы кирип кеттик. Алды менен үч киши чаап, эки киши ташыдык. Иш кызып келгенде ичибиздеги жышы фэнзы – билимдүү элемент-интеллигент бир жигитибиз жүрөгү ооругандыктан иштен кетүүгө мажбур болду. Алдыда дагы он саат тынымсыз иштөө бар. Күчтүүрөөк деген экөөбүз шахтанын түбүндө көмүр чаптык, калган экөө ташып жатты. Кара чаң буркулдап, чырактар араң көрүнөт. Көздөрүм ачтырбай ачыша баштады. Жанымдагы булчуңдуу жаш окуучу эле, моюн берер эмес. Көзүмдү ачып чабылуучу жерди үрүл-бүрүл бир карап алам да, кайра көзүмдү жуумп, куштумшукту сого берем. Соккон сайын шырылдап майда көмүр түшүп

жатканы угулат. Көмүрдү эрегише чаап жаткансыйм. Чаап жаткан экөөбүз ташып жаткан экөөнү чарчаттык окшойт. Түнкү саат бирде эс алалы дешип, ташыгандар тышта отуруп калышты. Биз да кичине эс алымыш болдук. Көздү ачуу кыйындай баштады. Жанымдагылардын баары жаңы адамдар. «Кетели» дегенди алардан мурда айтпашым керек. Түнкү саат эки жарымда үчөө менин жаныма келишти:

– Аман агай, көзимиздин саудасы битти, – дешти казакча. Чырак жакты карадым эле, айкороолонуп көрүндү да, көзүм катуу ачышып кирди. Иштин кызуусу менен этибар берген эмес экенмин.

– Менин көзүмдүн да соодасы бүтүптүр, – дедим. «Кудай бизди эмне мынча кыйнады?!» деген бир да киши жок арабызда. Биздин ишибизди бирөө карап турбагандан кийин, көздөрүбүздү сактасак болмок. Бирок биз төртөөбүз ошол учурда бирибизге бирибиз ишенген жокпуз. «Калп эле көзүм ооруду деп ишти токтоткон!» деген татынакай айып коюлат да: «Кана, айтып жиберчи, өзүңдү алдап идеяңды өзгөртүүгө каршы болосуң, өкмөттү алдап иштин артка кетишине себепчи болосуң. Муну түшүндүрүп бер?!» дешип ортого алышат. Жумуш иштөө үчүн эмес, атайын айыптап, ушундай суроолорду түрлөнтүп берүү үчүн келген арабызда чала моңол активдерден бир нечеси бар. Алар араң эле турушат!

– Көзүм катуу ачышып жатат, – дедим чынымды айтып казак балдарга. Көзүмдөн куюлган жаш он талаа...

– Баарыбыз иштей албайбыз, кетели, – деди менин жанымда көмүр чаап жаткан бала – жалгыз төртөөбүз эмне бүтүрөбүз?

– Болгон ахвалды айтарбыз, – деди дагы бири.

– Болуптур анда, – дедим мен шашпай ордуман туруп, кийимдеримди чабырага салып, куштумшук кармаган колуума чыракты кошо кармап тигилердин артынан бастым. Көздү ачып жолду көрө коюп, кайра жумабыз.

Көздү жумсак сайгылашып барып ооруганы басылгансып калат. Темселей басып чатырга да жеттик. Балдар коңурук тартып, кээ бирөө жөөлүп, кызуу уйкуда экен. Чатырдын ичи адам чыдагыс сасык жытка толуптур. Уйку менен билбей жүрүппүз. Бууга бышырылган нандар чала бышат, ошонун кесепети!

Төшөгүмө жатып башымдагы жаздык сымактарды алып таштадым. Төмөнкү аба тазараак өңдөндү. Уктап кетипмин. Эртең менен ойгонуп көзүмдү ача койсом, кычыктарына кум толуп калгансып, өйкөп ачышты дейсиң, адам баласына бергилик кылбасын! Демек, биринчи шахтада тынымсыз жыйырма саат иштөө адамды оорутууга жетерлик убакыт экен. Көзүмдү ача коюп тез санадым, үч кана секунда ачып туралат экенмин. Сайгылашып ооруганда онтоого мажбур болдум. Көз жашым талаалап агып бир басылар эмес. Кимдир бирөө чай, нан алып келди, иче албадым. Ысык чайдын буусу карактериме тийсе көзүм чыдатпай сыздап чыгат.

– Үч күн чыда, – деди шахтёрлордун бири келип, боору ооругандыгын билгизип. – Төртүнчү шахтада дагы көздү «соолтот». Ал мындан да жаман.

– Айыкса болду, – дедим төшөгүмдө үңкүйүп, көзүмдүн жашын аарчып жатып. Сурап көрсөм берки үчөөнүн абалы да меникиндей экен.

Демейде басып калуучу уйку жок. Күнү кечке төшөгүмдө отурдум. Кечинде көзүмдү жылчыйтып ачып көрсөм анча ооруган жок. Демек, айыгат экен деген кубаныч пайда болду. Он талаа болуп агып жаткан көз жашым көмүрдүн уусун айдап чыккан экен. Кудайга шүгүрчүлүк! Эми китеп окуйм, күндөлүк жазам, мындан артык кубаныч барбы мага бул күндө!

Күндөлүктү да байкап жазуу керек экен. Эми текшерип калса, астын чийип алып, моокуму канганча «чечендердин» сүйлөшүнө мүмкүндүк калтырбастык жагын ойлоноуга туура келет. Болуп жаткан ишти болгонундай

жазуудан таяк жебедимби!

Көзүм айыккан күнү кайрадан шахтасына түшөйүн деп ойлодум. «Көзү айыкса да иштебей жатат!» деген сөз болушу мүмкүн. Взвод командиринин чатырга киргенинен пайдаланып:

– Көзүм айыкты, ишке чыксам болот, – дедим. Анын мамилесин байкоо үчүн көзүнөн көзүмдү алганым жок.

Командирим жарым-жартылай таң кала карагансып барып, көзүн качырды. Биринчи шахтага атайын салган экенсиң, деп ойлоно кеттим.

– Башкалар айыгалекек, – деди командир, – эртеңге чейин тура туруңуз...

Мен унчукканым жок. Бир аздан соң аккордеондун үнү чыккан чатырга басып бардым. Жүрөгү оорулуу музыкант «Вельтмейстирин» ала келген. Өзү да жакшы ойнойт. Ал кыягына кулагын төшөп алып, уйгурдун муңдуу обондорунан ойноп жатыптыр. Кирсем ырсайып күлүп, козголуп койду. Анысы «келиңиз!» дегени. Көзүмдүн жашын аарчып барып жанына кыйшая кеттим.

– «Баламискинди» билесиңби?

Татар туугандардын «Баламискин» деген ырчысы өткөн. Анын ырларынын кыска кайрыктары, ритмдүүлүгү өтө жагымдуу. Жети-сегиз муундуу ырларды ар ким өзү чыгарып деле «Баламискин» обонуна салып ырдай беришет. Илгери кечки көңүл ачууларда ушул ыргактуу, көңүлдүү, нары жандуу обонго салып ырдай берчүбүз. Музыкант аны жакшы билет экен. Анын манжалары клавишаларда тыбырчылай баштады. Башыма, бүткөн боюма кан тепкенин байкадым. Адамдын ички дүйнөсү менен музыка тутумдаш келет, башка ар кандай нерсе музыкадай адам сезимин аралап өтө албайт. Баары көз алдыма тартыла кетти. «Баламискин аурып жата, двацат первый номерде. Тысячи девятсот восьмой года, Баламискин померла!» деп ырдап эскеришет анын күйөрмандары. Баламискинди бирөө ырдап жатканда: «Ой

бали, айт шуны!» деп кайтарма ордуна угуп отургандар кызыта кыйкырышчу. Баарын эстедим. Неси болсо да, Шау хуаң Шанды беш минута унутуу мүмкүндүгүнө ээ болдум. Музыкант кыягын токтоткондо, эзелки досум менен дидарлашып, кана муңдашалбай ажырашкандай жаман абалда калдым. Бул обонду узак угуп отура берүүгө да болбойт. Сансыз «кайырмактын» бирине кабылып калышым да мүмкүн!

Алтымышынчы жылдардын экинчи жарымында бул өңдүү ырлар жана бардык махабат ырлары «Сары түстөгү» ырлар деп жарыяланып, аны ырдагандар «реакционер» болуп чыга келишкен. «Сары түс» жөнүндө кытайдын тарыхчылары мындай түшүнүк берет. 19-кылымдын аяк ченинде Францияда жумушчулардын иш таштоо кыймылы күчөгөндө, капиталисттер иш таштоону бүлгүнчүлүккө учуратуу үчүн жумушчулардын профсоюзун жалдаган. Иш таштагандар бул чыккынчылыкка каршы чыгышып, алардын чогулуш ачып жаткан үйүнүн терезелерин талкалашкан. Чогулуш ачып жаткандар терезенин сынган көзүнүн ордуна ошол учурда табыла кеткен сары кагаздарды чаптап, чыккынчылык чогулушун улантышкан. Мына ошондон тартып «Сары түс» буржуазияга сатылуунун символу болуп калган. «Маданий революция» кезинде, адамдардын эң ыйык сезимин чагылдырган, түбөлүккө жоюлбас сүйүү ырларын да «Сары түстүү» деп карашкан.

Сагынган обонумду укканыма ыракмат айтып, чатырыма кеттим. Кечке чейин төшөгүмдө жөн эле жата бердим. Кечинде балдар жумуштан келгенде рота командири кытай офицер чатырыбызга кирип, биз менен отуруп алып, ушул алдыбыздагы бир эки жылдан кийин коммунизм болорун айтты. Бээжинден кытай тилинде чыгуучу «Жуңгуо чинниан» (Кытай жаштары) журналынын эки санына «Коммунизм деген эмне?» деген макала жарыяланганын көрсөттү.

– Ким окуйт, мына журнал, – деп баарыбызды тегерете карады ал.

– Мен окуйм, – дедим мен.

– Ме, оку, – деп мен жакка ыргытып жиберди журналды.

«Жакшы-ы» – деп ойлоп журналды барактай баштадым. Макала кыйла көлөмдүү экен. «Дартка дабаа» издеп жүргөндөн кийин окуп чыгайын деген чечимге келдим. Эки жылдан кийин коммунизм болсо жаман болбос. Коммунизм жөнүндө жаңыча түшүнүк берет болушу керек. Мурдагы окугандарымда коммунизмди биз көрбөйт болчубуз. Өтө эле алыста өңдөнгөн. Эми болсо, кол созсо жеткидей жерге келиптир...

Ошол күнү кечинде «кудук» шахтага түшүү мүмкүндүгү болду. Бул шахтанын абасы тазараак, чаңы жок. Түбүнөн суу чыгып турганы үчүн, көмүр чабылуучу жерлери салкын. Көмүрү да жумшак, анын үстүнө электрлештирилген. Май чырак колдонулбайт. Мында иштеп жаткандардын тилек, арманы эле ушул шахта. «Кудук шахта» деп аталган себеби, көмүр тартып чыгаруу үчүн жыйырма метрден тереңирээк кудук казылган да оозуна чыгырык орнотулган. Чыгырыктагы аркандын учуна чоң темир челек байланып, ага кудуктун түбүнөн көмүр толтурулат. Анан, оозундагы чыгырык буралып (кудуктан суу тарткандай) көмүр тышка чыгарылат. Темир челек оозуна жеткенде ары алып көмүрүн төгө беришет. Сутка бою көмүр ушул жол менен тышка чыгарылат. Чыгырыкты толгоо өтө оор. Адатта алты киши толгойт. Ошондо да беш челек тартып чыгаргандан кийин, балдардын балтыр эттери титиреп, алсырап калышат. Анда он эки киши кезектешип иштешет.

Көздү «соолутуучу» биринчи жана төртүнчү шахталарга беш бөлүм кезектешип түшмөй болуппуз. Жыйырма саат иштеп ооруп, отуз алты сааттык иштен калганыбыз аларга тажрыйба болду окшойт.

«Кудук» шахтага «метро» деп ат койдум. Таманы түз, көмүрдүн өзүнөн кичирээк үйдө түркүктөр калтырылып, казылып жаткан жерлер кадимки көчө өңдүү тарапка кетет. Анда иштегенде кадимкидей сергип, ичинде тик басып жүрүп, бир аз эс ала түшөбүз. Ошон үчүн бул шахта оңойлук менен колго тие бербейт. Асыресе, мен аз болом. «Зохаң» деп коюшат, шахтёрлор түшүү үчүн тепкич орнотулган тик, нары тар көңдөй аркылуу шахтанын түбүнө түшөбүз. Бул да электрлештирилген, жарык. Оозунан төмөн кароого кишинин дити чыдабайт. Ийрелеңдеп төмөн кеткен түбү жок көңдөйлүк өңдөнүп кетет. Иштеген жери – новазасы жакшы болгону үчүн тынбай сегиз саат куштумшук чаптым. Эки тоннадай көмүр түшүрсөм керек. Эртеси бүт денем кайрадан оор тартып калыптыр. Ден соолугумдун жакшы, көңүлдөгүдөй эместигине кыжырым да келгенсийт.

Бош боло калганымда алакыйын деп кечки журналды карап, коммунизм жөнүндөгү макаланы окуй баштадым. «Кытайда коммунизм сөзсүз курулат, – дептир макаланын башында эле, коммунизмге өтүүдөгү көпүрө «Элдик коммуна». Шаарлар да коммуналашат. Бирок ал азыр тажрыйбадан өткөрүлүүдө. Коммуна аркылуу эмгектеги бөлүнүүлөр жоюлат. Мисалы, бир киши нары дыйкан, нары жумушчу, нары инженер боло алат. Накта жазуучу да болбойт. Социализмде техниканы билген киши аны билбегендерден көп акы алат. Демек, социализмде да таптык коомдогудай эмгекке акы адилетсиз жүргүзүлөт. Ал эми коммунизмде болсо, бул адилетсиздик жоюлат. Азырдын өзүндө биздин коомдо коммунизмдик элементтер пайда боло баштады. Мисалы, жазуучулар гонорар алуудан баш тартууда. Коммуналарда болсо, тамак, кийим бекер бериле баштады».

«Коммунизмди тез келтирүүгө болот, – деп улантат макалада, – ал үчүн идеяда «чоң секирик» жасоо керек. «Мен» дегенди унутуп, кишилер «коллектив» дегенди гана билиши керек. Ар ким өздүгүнөн революция жасап, «менчиктешүү»

идеясын жоюшу керек. Ошондой эле ар ким үйрөнүп тарыхчы, техник, дыйкан, химик болуусу талап кылынат. Маркс өз кезинде тогуз жашка толгондон кийинки балдар күнүнө эки сааттан эмгек кылсын деген. Ошон үчүн азыр өндүрүш менен окуу айкаштырылууда. Шаарлардан жүз миңдеген окуучулар айылдарга барып, дыйкан болууда. Бул дагы коммунизмдик элемент. Атак, акча, мансап, сыйлыктар үчүн гана иштөө коммунизмдик моралга жатпайт. Андай идеялар жоюлушу керек. Азыр, мынча саат иштешим керек эле дебестен, айрым жакшы адамдар суткасына он эки сааттан иштөөдө. Бул дагы коммунизмдик элемент болуп табылат. Азыркы күндө жапаа-машакатка чыдап кана иштөө керек. Кимде-ким машакаттуу иште чыдамсыздык кылат экен, анын коммунизм жөнүндөгү түшүнүгүндө «маселе» бар. Коммунизм – бул, аялдардын чыныгы боштондугу. Азыр коммуналарда үй ишинин негизги милдеттери – тамак жасоо, бала багуулар коомдоштурулду. Бул аялдарды эмгекке толук катыштырууга мүмкүндүк берди. Аялдарды чырмаган торго биринчи сокку урулду. Коммунизмде бир аялга бир эркек түзүмү толук жолго коюлат... деген өңдүү сүйлөмдөр өтө көп экен. Бош боло калганымда окуйм да, эскерүү үчүн күндөлүккө жазып коём.

Басма сөздөрдө, үч жыл жапаа-машакатка чыдап эмгек кылып, мамлекетибиздин кебетесин, негизинен, өзгөртөбүз деген ураандар жарыяланууда. Быйыл темир, болот үчүн күрөш алып барсак, эмдиги жылы дыйканчылык жана маданият үчүн «жапалуу» күрөш күчөтүлмөкчү.

Ошол кезде ушул өңдөнгөн үгүткө жүз миллиондогон адамдар ишенди. Бүгүнкү күндө, кытайдын жетекчилери, тиги үгүттөр айтылгандан кийинки отуз нече жыл өтүп, биз социализмдин эң төмөнкү баскычындабыз деп жарыялап отурат.

Көмүр ташууга караганда, көмүр чаап түшүрүп туруу милдети менде көбүрөөк. Иштен түшүп кийимимди чечкенде көмүрдүн майдасы ички кийимдеримен кадимкидей

төгүлөт. Көйнөгүмдүн төш чөнтөгүнөн эле күн сайын бир кочуш көмүр төгөм. Аппак бомозий көйнөктөр капкара болгон. Аны жууганга эмес, бети-колду жууганга суу жок. Мурда жакасы кирдеген кишини көрсөм жипкирчү элем. Азыр андай сезим таптакыр жок. Бир жакшы жери баарыбыз эле биттегенибиз жок. Балким, көмүрдүн уусу себеп болгон чыгар. Колдорумдун манжалары зыркырап ооруганы чыгарды, иштен түшкөндө барсайып көөп чыгат. Зоруга баштаганы!

Көмүр казып чыгаруу, балдардын тиштене эмгектенүүсүнүн аркасында кыйла ийгиликтерге жетише алды. Биздин ротанын планы биринчи декабрга карата жүз процент орундалганын жарыялашты. Башка роталардан андан да көбүрөөк аткарышкандары бар экен. Ким билиптир, статистика деген максатка ылайык жазылып жүрбөйбү, алар деле биз өңдүү иштесе керек.

«Спутник коё берүү» деген ураан пайда болду. «Спутник коё берүү» дегени планды эки жүз проценттен ашыра орундатуу, рекорд жаратуу. Бул кыймыл ар он күндө бир жолу полк боюнча жүргүзүлөт. Күндүз кечке же түнү менен иштеп чарчап келсек, көмүрдү мындан да жакшы казуу жөнүндө чогулуш өткөрүп, ар бирибиздин кыймыл-аракетибиз текшерилет. Бош боло калган убакыттан пайдаланып, шымымдын тытылган алаасын жамап отурсам, баягы Шихуа китеп дүкөнүнөн келген «оңчул» жаныма келип отурду. Өтүгүнүн таманына жабышкан баткакты кырып жатып улутунду. Бир кезде өзүнө өзү сүйлөгөнсүп күңкүлдөдү:

– Ичкеридеги шаарлар, бардык жер коммуналашып жатат. Бизге да тезирээк келсе экен. Коммунизмде тезирээк жашасак экен... Балким, билим жогору, турмуш жогору, меники-сеники жок бир кененчилик болор эле...

– А сенин жогорку билимиң барбы? – деп сурадым.

– Билимим бар, – деди ал мукактанып, – билбесек үйрөнөбүз да...

– Туура айтасың, үйрөнүш керек, – дедим ишимди иштей отуруп, – дагы жакшы эмгектениш керек. Коммунизм өзү келбейт...

– Жакшы эле иштеп жатабыз да.

– Бул сөздү өзүң эмес башкалар айтсын, – дедим да шымымды кийдим. Пайда-батасы жок сөздүн кереги не!

Кезмектерибиз, иштөө сааттарыбыз эки күндө бир өзгөрүп турат. Мени бир күнү тааныбаган жаш балдардын арасына кошуп койду. Взвод командири ушундай буюрду. Булчундуу жаш жигиттер экен. Амандашканыбыз да жок. Шахтанын таштуу жерине жибершти. Смена бүткүчө бир ооз сүйлөшпөстөн бирибизди бирибиз түшүнүп, күпүлдөтө иштедик. Балдардын кайратына моокумум кангандай болду. Эсептегенибиз жок, таштуу жерге түшкөнүбүзгө карабастан, нормабыз эки эсе орундалса керек, – деп болжодум.

– Кош болуңуз, – деди казак жигит кетеринде.

– Кош! – дедим, бирок дагы бирдеме айткым келип, – жарайсыңар жигиттер! – дегенди коштум. Анан чатырыма кете бердим.

– Чатырга келсем, балдар чачтарын тегиздетип жатышыптыр. Тамак ичкенден кийин чач тарачтын алды бош калганда мен барып отура кеттим. Кырчылдатып кайчысы чачыма араң өтүп жатты. Жан-жаныма узун чачтар түштү. Эки айдан бери чач тегиздетпегенимди эстедим. Кежигемде шамал ойноду да калды.

Жүз аарчым менен бети-башымды аарчып турсам, взвод командири жаныбызга келип, бирдемеге ыраазы болгонсуп, актив «оңчулдар» менен кара күчкө тамашалаша кетти. Анан, кокус эсине түшө калгансып мага бурулду да:

– Түндө бир чоң таш чыккан тура силер казган жерден, – деди.

– Ооба чыккан.

– Аны эмне үчүн жарып тышка чыгарбадыңар?

– Күндүзү, бүгүн жаралы дегенбиз...

– Анда.. азыр үч киши түшүп ташты сындырып, бир бурчка жыйнап койгула.

Демек, биз кеткенден кийин ишибизди текшерген.

– Эки киши бекитип бериңиз, – дедим. «Азыр эле шахтадан чыкпадымбы, биз да адамбыз го! Бир аз эс албайымбы!» деген сөзүмдү уккан болсо керек. Түндө эс алып уктаган эки жигитти алып шахтага кайра түштүм. Көмүрлөрдүн арасынан чоңдугу казандай таштар чыгып калат. Аны кадимки барскан менен уруп талкалап, тышка чыгарып ташташат. Кээде жука таш катмарлары кезигет, аны сындыруу оңой. Биз эки саатча илээшип жатып, ташты эптеп талкаладык. Сыныктарын ташып, ооз жакка үйдүк да, чыгып кеттик. Мына ушул өңдүү алдыда боло турган рухий кыйноолорду, убактымды жана күчүмдү аябай «сатып алган» учурларым көп. Антпесем, наалыган сөздөр оозуман чыкса же кылык-жоругуман жактырбагандык билинсе «турмуш текшерүү» чогулушунда командирибиз блокнотуна карап коюп, ошол эле сөзүмдү кайталап же кылык-жоругумду сүрөттөп, «реакциондук» майданымдын али да бекемдигин, өзгөрүүнү каалабагандыгым жөнүндө, баягы эле тажатма сындарды аргасыз угуп отуруума туура келет.

Кечке жуук шахтадан төрт саат көмүр ташыганымдан кийин, биздин взводдон он киши тандалып алынып, төртүнчү шахтада он эки саат иштери уктурулду. Ушул убакыт ичинде жыйырма алты тонна көмүр казуу керек экен. Жумуш эртең мененки алтыда башталмак. Ошон үчүн биз он киши иш ордунан чатырга кеттик. Бут серппей уйкуга кетипмин.

Түнкү он бирде ойготушту. Кудук шахтасынын оозундагы лампочка илинген мамынын түбүнө рота боюнча жыйналдык. Түнкү чыкыроон болуп турду. Мамыга, электр зымдарына кыроо туруп калыптыр. Алтын түстөгү орок-балкасы бар кызыл желек (кытайда бул партия желеги) маңдайыбызда желбирейт. Тымтырс турабыз,

бир жаңылык болчу түрү бар. Кокс жүктөлгөн «ЗИС» машиналары тар жолдо сай ылдый арты артынан кетип жатты. Балдардын оозунан «ак түтүн» бурулдайт. Бир кезде ротанын командири алдыга чыгып, полк боюнча эртең «спутник» коё берилери жөнүндө айтты. «Он эки сааттык машакаттуу эмгек болот» деди ал. Сөзүнүн ыргагында кимдин-ким экенин эртең билебиз деген маани бар. Андан кийин, ар бир взвод өздөрүнүн «убада каттарын» окуп чыгышты. Ар бир «кат» шатырата кол чабуулар менен коштолуп жатты. Акырында, чоң кызыл кагазга кара сыя менен жазылган иероглифтер окулду. Бул жакшы иштейбиз деген «ант» экен. Манжаларыбыз жумулган оң колдорубузду көтөрүп, рота командирин кайталап айтып турдук. «Ант» алынып бүткөн соң рота таркалды.

Эртең мененки алтыга чейин жакшы уктап эс алып алайын дегем. Тилекке каршы, эмнени уктай алайын. Ары оонап, бери оонап жата бердим. Бир кезде саатымды карасам түнкү эки болуптур. Дагы үч жарым сааттан кийин ишке түшөбүз. Ойлонуу деген жакшы эле нерсе, бирок анын да өз орду бар. Азыр мен башыма түшкөн ар кандай ишти ойлой берүүнү каалабас элем. Мага уйкусуздук жетпей жаткансып, тагдырдын шылдыңын караңыз...

Эртең мененки алтыга жуук ышкырык чырылдады. Ойгоо жатканым үчүн «аянар эмнем калды дегенсип» ордуман шак турдум да, кийимимди кийип, балдардан мурда ишке даяр турдум. Алтыда тандалган он киши шахтанын түбүндө болдук. Ишке күпүлдөтө өчүбүз бардай эле кириштик. Кандайдыр бир бирибизди аяп, алгоолошо кетип жаттык. Удургуган кара чаң ичинен:

– Сен бир аз эс ал, мен чабайын!

– Бир аз эс ала тур мен ташыйын! – деген сөздөр чыгып турду. Мурда мындай сөздөр угулчу эмес. Адамдар кантсе да азаптуу күндө кишилик сезимден ажырабасын билдим.

Шахтанын ичи ысык, чечинип таштап көмүр чаап, кайра кийимди кие коюп көмүр көтөрүп тышка чыгып жаттык. Тыным алуу жок, акыркы сааттар калганда көзүм ооруй баштады. Чарчагандыктан алда нече чалынып жыгыла жаздадым. «Чала сага!» – деп өзүмдү өзүм табалайм. Төрт-беш саат болсо да уктап албай, эмнеге бакырайып жаттым экен?!

Тишимди тишине басып, жанымдагыларга сездирбей жумуштун акыркы минуталарына да жеттим. Убакыт толгондо шахтанын түбүнө эле көмүрдүн үстүнө өзүмдү таштадым. Бир аз тынып алгандан кийин гана шахтадан чыктым. Жарыкты карай албай калыпмын. Дагы жаш куюлуп, көздүн кычыктары киши чыдагыс сайгылашып кирди. Тандалып түшкөн он кишиден көбүбүз ушул көз оорусуна кириштер болдук.

Балдардын чыдамдуулугуна, күчүнө кайыл болдум. Адам ит жандуу дегени чын өңдөндү. Эмне деген карбалас турмуш! Жумушка түшүү убактысы туруктуу болбогонунан уйку, тамак дегендердин да тайда тамтыгы калбады. Эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн, жумушчу күчүнөн ушундай башаламан пайдаланабы? Жок. Бул көмүрдөн кокс алуу үчүн уюштурулган эмгек эмес! «Оңчул» деп аталгандарды бийик жердин кырына коюп, бийлөөгө мажбурлоо. Нааразылыгын козгоп, айткан сөздөрүн факты катары жыйнап, андан ары жардан алыс учуруу! Эмне кылабыз, баарын билип эле турабыз, эч нерсе кылалбайбыз! «Жардан учуруп жиберिशине» мүмкүндүк кана бербеш керек...

Көзүбүз айыгары менен кайрадан шахтага түштүк. Мындан ары биринчи жана төртүнчү шахтада иштерибизди угузду. Менде күрсүлдөгөн жөтөл пайда болду. Ал бир жагынан кыйнайт. Өзүмөн өзүм кыжырланып, аны бирөө билип койбосун деп шахтага түшүүгө даярданып жатсам, сүйлөгөндө албууттанып, эдиреңдей кетүүчү актив сымактардын бири мештин түбүндө отургандарга

эң бир сонун жаңылык айтып жаткансып:

– «Сагынып келдим!» деген ырга опокшош жаңы бир обон чыгыптыр, – деди.

Арабызда «оңчул» драматург бар эле. Ал ичке кагазга бирдемелерин чиймелеп отурган. Көз айнегин ары коюп, тиги сөзгө маани берип, ойлоно кетти да:

– Бизде «таклит» (пародия) деген бирдеме бар, ошону жасаган экен, – деди.

Жөн эле бирөө бирдеме айтса, унчукпай отуруп алып кыжырым келе берчү болду. Тигинин өзүн адабиятчыларга кошуп «бизде» дегенине андан бетер кыжырым келди. Бир аздан кийин, анда эмне жумушум бар, чыны менен эле адабиятчыдыр, жөн эле бирдемелерге кыжырланганым кандай? Деним сообу деги? – деп ойлоп тынчтана баштадым. Кудай сакта-а!

Көмүрдүн майдасы таштан да жаман, өтүктүн таманын бат эле жеп жиберет. Өтүгүмдүн таманы тешилди. Таманыман сыз өткөндүктөн кийизимдин четинен улам жаңы батек жасап алам. Дүкөндө өтүк жок. Мурдагы темпти басаңдатууга болбойт, айтууга да болбойт.

Кезмегибиздин убактысы кайрадан өзгөрдү. Суткасына сегиз сааттан үч кезмек болуп төртүнчү шахтада иштей баштадык. Көз ооруйт, кайра айыгат. Күндүзү көз жакшы болуп, убакыт бар боло калса мештин түбүндө отуруп алып «Суворовду» окуп жатам. Ошентип китеп окуп отурсам, кокусунан эле активдердин кыймылы күчөп: «Оңчулдар кайрадан куйругун көтөрө баштады!» – дешип бизди итке теңеп бакылдап калышты. Бул жаман жышаан! Жумуштан чарчап келгенде узактан узак турмуш текшерүү же «күрөш» чогулуштары ачылып, баягы эле жүрөккө тийген тажатма суроолор, айыптоолор кайталанат. Бул үчүн болор-болбос шылтоо керек болуп турганда, дагы эмне балээ болуп кетти, – деп чатырдан чыктым. Бир актив колун жаңсап мындай деп жатыптыр:

– Төртөө биригип бир бөтөлкө ичишиптир! – ал «оңчулдардын» атын атай баштады.

Уксам, мен түзүк бала деп жүргөн бирөө да бар экен ичинде. Ал «Шижиан рэсимлик саны» деген сүрөттүү журналда иштөөчү. «Оңчул» болгону үчүн бизге кошулган.

Мында, активдердин өзүн көрсөтүп калышына тигилер мүмкүндүк берген.

– «Кандайча ал ушуну иштеди экен!» – деп ойлоп «кудук» шахтага түштүм. Балким, ошол жакта жашынып, убакыт өткөрүп жүргөндүр. Шахтадан ал көрүнбөдү. Жумуш башталганына он минута болду, кайра чыгып келе жатсам «балам» зожандын оозунда түшмөкчү болуп, көзүн кыбыңдатып туруптур. Колунда куштумшук.

– Кайда жүрөсүң? – үнүм катуу чыгып кетти.

– Мен куштумшугумду таптап жаткам, жөн эле чуу көтөрүп...

Арак жыты «бур-р» этти. Кыжырым андан бетер келип, оозума келгенин айтып салдым:

– Ажыкызданган энеңди ...

Тиги актана бирдемелерди айтып жатты. Укканым жок. Кайрылып да карабадым, чатырга келип өпкөмдү араң бастым. Чыны менен эле каным бузулуп баратабы? Өзүмө күмөндөнүп, андан бетер ызаландым...

Кудай жалгап, ал жөнүндө кийин кеп-сөз болгон жок.

15-декабрь күнү бирөө менен сүйлөшүп, кадимкидей бугум жазылганын сездим. Ошол күнү бир шахтёрго кошуп, экөөбүздү үч тонна көмүр казасыңар, – деп биринчи шахтага жиберди. Шахтёр жоош көрүндү. Бирок жөнөкөй нерсеге да «аңкоосуп» калмай адаты бар экен. Өңү коло түстөнүп, шахтада көптөн бери иштеп келе жатканын билдирип турат. Астыңкы кабактары бөлтөйүп шишип кеткен. Экөөбүз шахтага жеткиче эле аттарыбызды айтышып, таанышып алдык. Биринчи шахта биз жаткан жерден бир чакырымдай алыс.

Даяр чырактарды жандыра новазага жеттик, көмүр чабылуучу жерге жеткиче ар бир бурулушта бирден чырак коюлган. Чаңы тунуп, абасы тунук көрүнгөнү менен коңурсуган жыт мурунду жарат. Мурдагыдай эле ысык. Барарым менен эле чечинип таштап, көмүр чабууга кириштим. Шахтёрум болсо, көмүрдүн үстүнө отуруп алып, махоркасын бир сөөмдөй ороп, шашпай тамызып алгандан кийин соро баштады.

– Токточу Аман, сен казак эмессиңби?

– Жок, – дедим да ишимди уланттым.

– Анда эмесе, уйгурсуңбу?

– Жок. Кыргыз дегенди уктуң беле? – ага кайрылып суроолуу карадым.

Чекемен тер, көзүмөн жаш салаалап куюла баштаган. Ушундай абалда иштеп көнүп да калгам.

– Кыргыз? – деди ал ойлоно, – бизде да бир кыргыз аял бар...

«Эмне дейт, мына бул неме?» Мен аны карап калдым да:

– Ал кайдагы кыргыз аял? – Шахтёрдун жанына энтигип барып отура кеттим.

– Эки-үч баласы бар, – деди ал махоркасын дембедем соруп, – чоң баласы Карий (Журанды жатка билген молдо) болгон. Өзү кооперациянын журини (башкаруучусу). Айына 50 юандан алат. Чогулушта сөздү катыра сүйлөйт...

– Аты ким?

– Патмихан.

«Батмакан» тура деп ойлодум. Тиги болсо Патмихан жөнүндө билгендеринин баарын айтып кирди. Чын-төгүнүнө ишенүү кыйын. Бирок кыргыз элинин башына түшкөн илгерки трагедиялар мындайдын далайына себепчи болбодубу!

Шахтёрдун айтуусуна караганда, мындан ондогон жылдар илгери Гучың шаарын мекендеген соодагер кы-

тайлар кыргыздын бир жаш кызын Кашкар жактан сатып келген имиш. Кыз чоңоё түшкөндө элин, жерин, бир туугандарын, ата-энесин сагынып жүрөт. Ошол учурда жыл сайын аштык оруп акча тапкан уйгурлар Турпандан Гучыңга келип турчу экен. Кытайга караганда уйгурлар кыздын көзүнө жылуу учурайт. Бойго жетип калган муңдуу кыз бир уйгур дыйкандын этегин кармап, Турпанга барат. Бирок ал уйгурдун үйүндө аялы бар болуп чыгат. Аялы күнүлөп күйөөсүн Батмаканды талак кылууга мажбурлайт. Ал качып келгенде артынан кууй келген кытайга көп чыгымдар болгон уйгур, жаш келинди жөн эле коё бергиси келбейт. Акыры, үй-бүлөдөгү чыр-чатак күчөп, Батмаканды кетируүгө аргасыз болот. Жаш келин башка бир уйгурга турмушка чыгат да, балалуу болот. Азыр ошол күйөөсү менен жашайт экен.

– Сен мунун баарын кайдан билип жүрөсүң?

– Кошуна болчу, – деди ал төмөн карап, – менин энемдин досу.

«Калптын өзүнө ишенбесең да кыйыштырылышына ишен» деген сөз бар. Деги, Шинжиандын ар жерлеринен уйгурга, казакка, дунганга, кытайга тийүүгө мажбур болгон кыргыз кыздары көп кезигет. Балким, чын чыгар...

– Ой, отурабызбы ушинтип, көмүр чаппайбызбы? – дедим.

– Болду, – деди шахтёр күлүп, – жан кыйнап эмне кылабыз, экөөбүз эки тонна казып тышка чыгардык деп айтып коём...

Мен ага таң кала карадым. «Ушундай иштөө да бар экен да!»

– Эмне кыласың, сени жанын аябай иштеди, – деп айтсам болду да. Хаңдын (шахтанын) ичинде гана калп айтууга болбойт, тышта калп айтса боло берет.

Эмне үчүн мында калп айтууга болбойт?

– Хаңдын ээси бар, кадимкидей көзгө да көрүнөт, калп айтсаң кыйнайт...

– Түшүнүктүү!

– Сен өзүң андай немени көрдүңбү?

– Алда нече көрдүм, – деди шахтёр көңүлдөнө жылмайып. Мени иштетпей оозуна каратып отурганына маашыр болот окшойт, – балдар чырылдап ыйлайт, анын кайдан чыгып жатканын билбейсиң. Анан, кытайдын кичине буттуу кыздары алдыңа келип топурак чачат, күлүшөт, ойношот. Сен солк этпестигиң керек. Эгер саал гана кыймылдап койсоң, жинди болуп каласың!

«Карасаң буларды, – деп ойлоно отурдум, шахтанын оор турмушу эмнелерди ойлонтпойт. Нашаасын тартып, шахта түбүндө ушинтип жалгыз отурса эмнелер көрүнбөйт көзүнө...»

Чаңын чыгара иштебегенден кийин шахтанын абасы тазара баштады. Көмүр чаппай отура берүү өз оюмда кандайдыр «кылмыш» өңдөнүп да турду. Ордуман турдум да, көмүр чабууга ыңгайландым. Чырактар бүлбүлдөп алсырап баратат. Барып эң оозгу чыракты алып майын беркисине куюп, аныкын дагы берки чыракка куюп, майы толук эки чырак жасадым. Бирин өчүрдүм да, бири менен ишке кириштим. Адатта, биз иштеген шахталарда оозунан тартып новазага чейин ар он кадамда бирден чырак текчеге коюлган. Шахтёрум болсо, көмүрдүн үс-түнө дерейип жатып алып, кандан капарсыз коңурукка кирди. Мага айтар «кызык» сөзү түгөнсө керек. Алдыда дагы төрт саат иштөөбүз керек. Чырактардын майы түгөнгөнчө көмүр чаптым. Новазага батпай үйүлгөн көмүр өзүнчө додо болду.

– Эй, агийне, тур май түгөндү, – деп ойготтум.

Ал ойгонуп мен чапкан көмүрдү көрүп туруп, унчукпай дердее керилди да: «Кой, мен барып май куюп келейин» – деп бош чыракты алып шахтадан сенделе чыгып кетти. Өзүм чапкан көмүрдүн үйүндүсүнө кыйшайдым. Уктап кетипмин. Бир кезде шахтёр келип чырактарга май куюп жатыштыр. Кийими башка өңдөнүп кетти. Бул

эмнеси дегенсип, ойгонуп кеттим да, көзүмдү ача койсом шахта капкараңгы, чырагым эбак өчүп калыптыр. Ордуман турдум да, жолдун оң жак кабыргасын сыйпалай шахтанын оозун көздөй бастым. Тээ алыста чырагын жылтылдатып шахтёр да келе жатыптыр. Саатымды карасам он эки, иштен түштүк. Шахтёр эч нерсе иштеген жок. Ал түгүл, менин иштешимди да каалаган жок. Ким билет анын кандай «шахтёр» экенин. Мен өзүмдүн милдетимди толук аткардым. Биздин командир жинди болгонунан тигиге кошуп отурабы мени! Кеңилжээрим, тамагым, көзүм ачышкан бойдон чатырга жеттим...

Декабрь айынын экинчи жарымында жазылган күндөлүктөн:

«Шахтадагы эмгек адаттагыдай жүрүп жатат. Шахтада иштесем көзүм ооруйт, тышта болсо, бүгүн кандайдыр сай өөдө шамал согуп, ылдыйдагы күйүп жаткан кокстун түтүнү каптап, андан бетер көз ачырбады. Майдалап жааган кар шамал менен удургуп бетке чабат. Көмүр тартып чыгып жаткан кудуктан урган көмүрдүн чаңы да бир жагынан кулак, мурундан кирип, тамакты ачыштырат. Иштеп жатканда, анын үстүнө, табияттын «тартуулаган» азабы пайда болсо мындан өткөн мүшкүл жок! Ачык абада кушумшук чаап чарчоо дегениңиз эс алуу катарында экен. Көз ачырбаган суук, кардуу бороон, көмүрдүн ачуу түтүнү бизди чулгап алган. Бул эң оор эмгек!»

Ошол күндөрү бир кишинин нормасы бир тонна 250 кг. көмүр казып, тышка ташып чыгуу! Күн сайын арабыз сейректеп, жолдоштор көз оорусунан катардан чыгып жатты...

Азыр, ошол түйшүктүү эмгектен бери ондогон жыл өтсө да, кичине гана суук шамал алдыман чыкса, көзүмөн жаш агуу адаты менде сакталып калды.

20-декабрь күнү кайрадан суткасына он эки сааттан иштемей болдук. Мындай тартипти ким чыгарып жатка-

нын билбейбиз. Взвод командири келет да, болор ишти уктурат. Ал айткан сөз биздин кыймыл-аракетибиздин багытына, тартибине айланат. Жогоруда айтканымдай бизден ант алганынын тышында, жекелер өзүнүн мындан аркы эмгек позициясы жөнүндө «Убада кат» жазып командирге тапшырууга тийишпиз. Эгер, кыпындай тайсалдоо байкалса, ал бечара мындан да азаптуу эмгекке жиберилет. Ошон үчүн, чапкандар тынымсыз чабат, ташыгандар тынымсыз ташыйт. Он эки сааттан иштегенибизде күндүз эки саат, түн ичинде үч саат кана уктап үлгүрөбүз. Анткени алты саат тынбай иштегенден кийин, эс алуу, тамак, уйкуга алты саат берилет. Анан дагы алты саат тынымсыз иштемей. Кээде бул бир жумага чоюлуп кетет. Андан кийин суткасына он сааттан уландуу иштеп калабыз. Бир суткада жыйырма саат иштөөнү гана буюра элек. Аны да болбойт деп айтуу кыйын. Жаңыдан келгенде жергиликтүү шахтёрлордун өндөрү коло түстөнүп турганын жазган элем, азыр аларга өң жагынан биз да кошулдук. Көздүн асты шишип, балдар жансыз немедей илээлеп басат. Баягы үңкүр казгандагы үнү жакшы деп ырдаткан артист шахтадан чыгып, чатыр алдында эс алып отуруптур. Мен жанынан өтүп баратсам:

Ва-ай, Шау Хуаң Ша-ан,

Ядимиздин чыкма-й сээн!...

деп чоюмуш болду. Анын дирилдеген назик үнү өзгөрүптүр. Өзүм менен ишим жок, анын абалын карап күлкүм келди.

Декабрь айын бүтүндөй күлала болуп өткөрдүк. Ротабыздан төрт машина киши башка жерге которулду. Андайдын алдында кетүүчү элем, бул жолу мени кошушкан жок. Кыязы, бул жердегидей оор эмгек болбосо керек. Түн ичинде жарык берилбей калды. Эс алуу кезинде китеп окуп, күндөлүк жазуу арабөк калды. Ар кандай кыйынчылык тартсам да буларга деген убактымды аяган эмес элем...

Жаңы жыл – 1959-жыл кирип келди. Командирибиз, эми бир ай иштегенден кийин мөөнөтүңөр бүтөт дегенди айтты. Иш арбыса экен, аны иштегендердин ден соолугу жакшы болсо экен деген ой барбы, буларда? Арабыздан айрым адамдар өз кызматына кайра чакырылып кете баштады. Үмүт оту жылтылдайт. Командирибиз эмгектеги акыркы айды: «Эпкиндүү ай!» – деп жарыялады. «Жакшы иштейбиз!» дегизип ар бирибизден дагы «убада» каттарын жаздырып алды. Мен да жазып бердим.

Кудук шахтанын түбүнө көмүр толуп калганы үчүн аны тартып чыгарууга взводдон он бир киши тандалып алынды. Мен ичиндемин. Түнкү саат бирде шахтага түштүк да, күндүзгү саат он экиде чыктык. Бул он бир сааттык жумушта мен кудуктун түбүндө туруп, чабырага, темир челекке көмүр салып берип жаттым. Чабырасы жөнөрү менен челеги салаңдап жетип келет. Иш тынымсыз. Көмүрдү тартып бүткөнүбүздөн кийин, чогулган сууну тышка чыгарып төктүк. Экинчи январдын жарым суткасы мына ушундай карбалас өттү. Мурдатан берки кыйналуу, шахта ичиндеги сууктун зардабы мени акыры жыкты. Жакшы эле кайраттанып иштеп келе жатсам да оорудум. Үчүнчү январдан жетинчи январга чейин төшөктө жатып калдым. Меджардам, дары дегендер жок. Өзүмдү сергек кармоого аракеттендим. Оорубастыгым керек эле! Бикшыган жөтөл менен денемдин кызуусу душманым. Күрөшүүнүн ыкмасы душмандын ким, эмне экендигине байланыштуу. Каргыш тийген дененин кызуусу менен жөтөлгө колдонгон каршылыгым эле өзүмдү жылуулап, алардын өөрчүп кетишине жол бербөө! Иш ошондой болду. Кызуу менен баш оорудан төртүнчү күнү кутулдум. Жөтөлдүн калдыгы бар...

Январь айында, рота боюнча 500 тонна көмүр казып, тышка чыгаруу пландалган!

Он экинчи январь күнү күндөлүк жазуу үчүн блокнотумду ача койсом, Бээжиндеги Байхай (түндүк деңиз)

паркындагы жасалма көл, он жети көзөнөктүү мрамор көпүрөнүн түстүү сүрөтү чыга келди. Блокнотторду эл алсын үчүн кытайдагы кооз жерлердин сүрөтүн бир нече баракка кошуп коюшат. Бул сүрөт, менин азыркы көрүп жаткан күндөрүмдүн таптакыр тескерисин эсиме салды. Ал кезде, күн чайыттай ачык, жайдын толук кези эле. Студенттер көлгө түшүп, күнгө абдан кактанып алган соң кайык жалдап көлдү айланып, оюн-күлкүдөн башка эч нерсе оюбузда жок жүргөн элек. Гитара, мандолина, балалайкабыз бар. Орустун, татардын уйгурдун, казактын лирикалуу ырларын теңселе ырдап, кайык менен мрамор көпүрөнүн көзөнөктөрүнөн ары-бери өтүп ойнор элек. Эл үчүн окуп, элге кызмат кылуу биздин ыйык милдетибиз эле. Оюнубуз, милдетибиз да өзүбүз үчүн сыймык болгон. Ал сайраныбыздын бир учу азыркы төртүнчү шахтага келип такаларын ойлогон бекенбиз? Каратып туруп жалган айып тагып, саясий кылмышкер катары эсептелинип, чүкөдөй өкчөлөрүбүз сезилген бекен? Айрым мамлекеттик жооптуу адамдар тез өзгөрүп, бардык эмгекчилердин тилеги, арманы болгон адамды адам эзүүнү жойгон коомдук түзүмдү аяк асты кылып, өмүрүн эл үчүн атап койгон жүз миңдеген кытай жана башка улут кадрларын кыйнап, кыргынга учуратарынан бирээр белги байкадык бекен? Жок! Тилекке каршы, кийинки жылдардын бороон чапкыны жөнүндө бизге эч нерсе сезилген эмес!

Ротабызды толуктоо үчүн 75 жумушчу келип кошулду. Биз буга кубандык. Анткени кишинин аздыгынан планыбыз орундалбаса, биздин иштөө мөөнөтүбүз узара түшмөк. Жаңы күч келгенден кийин биздин Үрүмчүгө кайтарыбыз жөнүндө да сөз чыкты. Бирде он эки саат иштесек, бирде он сааттан иштейбиз. Кайрадан чочугансып сегиз саатка түшүп калабыз. Төрт-беш күн төртүнчү шахтага салып уйпалап алат да, кайрадан кудук шахтага жибере баштайт. Бир кызык жери, азаптуу

шахтада суткасына көп сааттан иштетет да, жакшыраак деген кудук шахтага келгенде сегиз, он сааттан иштеп калабыз. Көмүрдүн чаңына карарган сары шырымамды кие салып, белимди кендир жип менен байлап алам да, куштумшукка жармаша кетем. Бул жумушка түшөрдөн беш минута мурда жасала турган көнүмүш кыймылым. Адам баласы баарына көнүүгө жөндөмдүү келет экен...

Жаңыдан келген жумушчулардын айрымдары менен сүйлөшүп көрдүм. Алтай тоолорунда Советтер Союзунун жардамы менен курулган алтын, бераль кендеринде иштегендер экен. Асыл таш жыйнап берип, көп эмгек акы алчу элек дешет. Ал кендерди кытай өз колуна алары менен жумушчуларды материалдык турмушуна карай «тапка» ажыратышыптыр. Жогорку тап – жакшы иштеп көп эмгек акы алып турмушун оңдогондор. Булар жумушчулар табынын ичиндеги «буржуйлар». Төмөнкү табы – турмушу начарлар, буларды чыныгы пролетарлар деп аташыптыр. «Буржуй» жумушчулардын баарын мына ушул Шау Хуаң Шан өңдүү жерлерге көчүрүп, эр болсоң мындай шахталарда иштеп, акча таап байып көр десе керек. Булар үй-бүлөсү менен көчүп келишип, тоо боорунан казылган үңкүрлөргө жайгашып жатышты. Батарейкасы түгөнгөн советтик радио кабылдагычтарды ар бир үйдөн көрүүгө болот. Таштабай ала келишиптир. Кээ бирлери серейип, ары-бери басып көмүрдүн буруксуган чаңынан жазганып, колу менен желпип калат. Кудук шахтага таңыркап карашып, өз ара күбүрөшө кетишет. Баарынын кийимдери түзүк. Турмуш деңгээлдерин жергиликтүү шахтёрлордон алда канча жогору деп айтууга болот. Өңдөрү кызгылт тартып, таза абада жүргөн адамдар экендиги билинип турат. Амал жок, эгер мүмкүндүгүм болсо, эки айдан кийин келип ушуларды бир көрсөм жакшы болор эле деп ойлойм. Бирок ал белгилүү да. Булар деле биздин баскан жолубузга түшөт, бул шартта башкача болушу эки таалай. Кызыл жүздөрү

коло түскө, шайыр мүнөздөрү үмүтсүздүккө айланып кетиши мүмкүн го...

Январдын экинчи жарымында төртүнчү жана биринчи шахталарга түшпөй калдык. Сылык-сыпаа узаталы десе керек. Негизинен, кудук шахтада иштеп калдык. Бул албетте, биздин Шау Хуаң Шандагы мөөнөтүбүз аяктап келе жаткандыгынын белгиси деп билдим. Эмгектин акыркы күндөрүндө манжаларым жумулбай, зыркырап ооруганына караганым жок. Азаптуу шахталардан кутулганыма кубанып, акыркы күчүмдү жумшап жаттым. Менден кетсе, бардык тырышканым бекер кетерин билем. Роталык чогулушта «өзгөрүүгө бет алган, актив иштегендер» шайланды. Буларга «актив оңчулдар» көрсөтүлдү. Жан аябай иштеген айрым жолдоштордун, биз өңдүүлөрдүн аты да аталган жок. «Жакшы иштегендерди тандайбыз» дегени «баланча жакшы иштеди деп айткыла» деген сөз болуп чыкты. Жүз күнгө жуук башыман өткөн азаптуу эмгегим мына ушундайча натыйжасыз аяктады. «Шайлоо» бүткөн соң эмгек куралдарыбызды 24-январда тапшырып алды да, бөлүмдөр боюнча ар кимдин эмгекке болгон позициясы жана турмушу текшерилди. Мен ортого салынганымда командир взводдон башкалардын баары начар дей алган жок. Көптүн көзү көрбөй койбойт эмеспи. Жергиликтүү шахтёрлор да туура баасын берди. Бирок артыгыраак мактап жиберүүдөн чочулашты. Чыдамдуулук, өзүмдү кармоо, башкаларга кишилик жардам колумду сунуу Викториянын жылмая карашына мүмкүндүк туугузду. Бирок менин алдымда алиде ойку-кайкы узак чыйыр жаткан болчу.

Үрүмчүгө келсем, «Аман кармалыптыр!» деген сөз Текеске жетип, ата ордуна кармаган Имаш абам келип күтүп жатыптыр. «Өлүү-тирүүсүн» билейин десе керек. Ал киши отузунчу жылдардагы репрессиянын чет-бучкагын көрүп Кытайга кеткен экен. Түркүн ойго түшсө керек. Имаш абам менен бир нече күн бирге болдум.

Үрүмчүдөгү кыргыз туугандар кыйылып араң кондурушат. Анткени алар кондурган конок «оңчулдун» тууганы да. Бирөөлөр айтып дагы бир жазгыруулар пайда болбосун деп кооптонушса керек....

Үрүмчүдө ошол учурда эч ким костюм кийбейт. Эмгектен келгенден кийин, жуунуп-таранып дегендей кадимки мурдагыдай жакшы кийинип алдым. «Кыйнабай, болчусу тезирээк болгону жакшы!» деген ойго келсем керек. Көчөгө чыксам, элдин баары олурая карашат. «Жакшы кийип, жакшы тамактансам деген буржуазиялык идеянын туткунунан алиде кутулалбаган, идеяда аркада калган унсур (элемент)» катары көрүнөм аларга.

Шау Хуаң Шандагы азаптуу күндөрдөн кийин катуу суундум. Аянар эч нерсем калган жок өңдөнөт. Бул Жүз күн менин өмүрүмдүн эң азаптуу, жүрөктө катып калган чердин 2400 сааты, бүт акыл эсим, булчундарым өзүмдү коргоп күзөттө турган 144 000 минутасы болчу!

* * *

Каптап келип калган кара туманга 1959-жылы көзүбүз да, өзүбүз да көндүк. Шау Хуаң Шандагы жөнү жок иштетүүлөрдөн кийин, өзүмдү эркин кармоого, кайраттуу болууга көнө баштадым. Жалгыз жанымды жыргатпай, жүрөк канымды кимдер үчүн зарптап жүргөнүмдү ойлондум. Дагы эмнеси калды менде? Өзүн күтүү, жуунуп, таза кийинип жүрүү буржуазиялык көтөн кооздук деп кулагыбызга куюп таштаган. Бирок мен Үрүмчүгө келгенден кийин таза, тартиптүү, жакшы кийинип, жакшы тамактанып, өлчөмү менен татып коюп жүрө бердим. Редакцияда эртең менен саат алтыдан сегизге чейин; кечинде жетиден тогузга чейин бардыгы болуп төрт саат саясий үйрөнүү жүргүзүлөт. Бул он жылдан бери болуп келе жаткандыктан абдан көнүп алыппыз. Мунун тышында, албетте, сегиз сааттык редакциядагы ишибиз

жүрүп жатты. Китеп чыгарууга караганда саясий үйрөнүү, эмгекке катышып «өзүн уландуу өзгөртүү» деген кыймылдар биринчи орунда турат. Жылдык, кварталдык пландар түзүлгөн жок. Өткөн жылдан калган китептерди иштеп колдон чыгарууга жасаган аракеттерибиз, мурда кезикпеген тоскоолдукка учурай берди. Мисалы, кагаз жетишпейт деген шылтоо чыкты. Китептердин тиражы да оозго алына баштады. Биздин чыгарган китептерибиз ашып кетсе 300 нуска менен таркалчу. Азыр аны бир эсе кыскартууну ортого коюп жатышат. Тил маселеси да пайда болду. «Силер пайдаланган кайсы тил?» деген суроо менен басманын кытай директору мага бир жолу кайрылды.

– Өзүбүздүн эле кыргыз тили, – деп жооп бердим мен.

«Кандайдыр, андай эмес окшойт!» деген кебете менен директор эки анжы түр көрсөттү. Мага айтпай турган бир «сыр» аржагында жатканын сезгем ошондо. Андан кийин көпкө чейин ал темага кайрылганыбыз жок.

300 нуска менен чыккан бир китеп он тыйындан сатылса отуз сом болот. Элди агартуу жагындагы милдет, элдин билим алуусу андан алда канча кымбат экенин айтпай туруп «өкмөт кыпкызыл зыян тартып жатат» деген сөздөрдү тез-тез укчу болдук.

Китеп чыгаруу мүмкүндүгү жакшы экендигине карабастан 60-жылдын июнь айына чейин жогорку себептерди кулак кагыш кылып айта жүрүштү. Ал эми кыргыз секторунда иштеп жаткан кадрларды, биринен сала бирин кара жумуштарга айдап, бөлүмдө дайыма жалгыз бир кишиден калтырып жүрдү. Бир кишинин колунан эмне келмек эле? Редакциянын жумушу аксагандан аксай берди. Асыресе, китептин сапатына көбүрөөк көңүл бура турган, ал жок болсо китеп да чыкпай кала турган кадрдын үлүшүнө кара жумушка чыгуулар көбүрөөк тийди. Шау Хуаң Шандан кайтып келген соң темир жолдун фундаментин салуу жумушунда бир ай, орокто бир ай иштеп келдим.

«Иш стилин түзөө» кампаниясы маданият система-сында басаңдагансыйт. Мурдагыдай бирөөлөрдү ортого чыгарып кыйноолор, самсаалаган сансыз дазыбаолор азайды. Жума сайын жооптуу кызматкерлердин бири маданият системасы боюнча кампанияга катышкан кызматкерлерди чогултуп алат да, бир-эки сааттан лекция окуйт. «Реакцион» сөздөрдүн түпкү теги жөнүндө анализ жасайт. Бир да бир жаңылык жок. Баягы эле «чагымчыл идеяларды өзгөртүү» деген сөздүн тегерегинде тоту куштай сайрай беришет. Угуп отура бербеске аргабыз да жок. Мен баарынан аша кечип бүттүм. Мындан аркы кадрлар саясаты кандай болорун болжоо кыйын. Тарыхыбызга кара так салып койду. Эл үчүн көбүрөөк иштесем деген зор үмүтүм, мага арнап коюшкан тар рамкага сыйбай калганы кыйнай баштады. Ошол мезгилде жазган аягы жок бир ырымды келтирейин:

ТАГДЫРГА ТААРЫНЫЧ

Тагдыр сенин бет жүзүңө карабай,
 Айта турган эки ооз гана сөзүм бар.
 Даттансам мен жооп бералбас адамдар,
 Муңдашалы, таарынчымды угуп ал.
 Биринчиси, балким, сенин эсинде да бар чыгар,
 Бул дүйнөгө жыпжылаңач келгеним,
 Көзүмдү ачып, жарыкчылык көргөнүм.
 Эне сүтүн эң биринчи эмгеним.
 Ошондогу жүрөгүмдүн тазасын,
 Эңсеп кээде көз жашымды төгөмүн.
 Күн нурундай тунук болчу жаным да,
 Тоо суусундай таза эле каным да,
 Азыр болсо жалтак жандын ээсимин,
 Ажырапмын ал дүйнөнүн баарынан.
 Куулук, шумдук, арам ойлор сагаалайт,
 Бул мага жат, дал ушуга таарынам.

Ал бийлесе күйөт бирөө агынан,
Акыйкат Шах кулап түшөт тагынан,
Чындыктарың сынып түшөт шагынан.

Бул ыр эмне үчүндүр бүтпөй калган. Ошол кезде мага бир карапайым адам болуунун өзү кол жеткис ыйык нерседей сезилген. Ойлогон жакшы ойлорума жол берилбеген соң, артыкбаш кыялга берилбеген карапайым гана адам болгон жакшы. Алардын жашоо мүдөөсү жөнөкөй, татаал эмес, андан артыкты каалоого аларга ички, тышкы шарттары түрткү бере албайт. Бул эң сонун эмеспи деп ойлоном. Ал үчүн алды менен үйлөнүүм керек, ал карапайым, окубаган адам болсо жакшы. Менин баарынан безип, карапайым адам болууну эңсөөм анын табигый тилеги менен айкалышып жатышы керек.

Биз жаткан жерге үйү жакын, кесиби ширетүүчү бир келин менен апрель айында тааныштым. Ал эми 28-сентябрь күнү мекемебиздин чоң залында тоюбуз болду. Тойго улуттук кадрлардын жарымынан көбү, негедир кытай кадрлардын баары толук келди. Бирок алар ооздоруна суу толтуруп алышкансып, бир ооз да сөз айтышкан жок.

Турмуш курганымдан кийин жалгыздык жөнүндө көп ойлонбос болдум. Жаңы тиричилик – жашоого деген кумарымды кайрадан тирилтти. Бирок жөнөкөй адам болуп дүйнөдөн өтүүнү эңсеген оюм өзүнүн күчүндө кала берди. Ал түгүл, анын кол жеткис ыйык экени жөнүндөгү түшүнүгүм тереңдеп бара жатты. Эгер Ата Мекениме барып калган күндө да карапайым бир жумушчу, жок дегенде тракторист болуп күн көрөрмүн деген ойдо жүрдүм. Ойлогонумдай эле, Мекениме келгенден кийин 1963-1966-жылдар аралыгында туулган жерим Кең-Сууда, Сан-Таш совхозунун жумушчусу, багбаны, трактористи болуп иштедим. «Ширеңке», «Шейшеп», «Татым туз», «Сарала ит» деген аңгемелерим адабий чөйрөдө талаш туудуруп жаткан учурларда алма багынын корукчусу болчумун...

1959-жыл аяктап калганда, маданият системасы боюнча «оңчул», улутчул» деген «калпак» кийген жетимишке жуук кадрлардын тагдырлары чечилер күн да жетип келди. Эмгекте, лагерде жүргөндөрдүн баары чогултулду. Шаардык клубда зор корутунду чогулуш ачылды.

Маданият системасы боюнча башкы ядро тобунун жооптуу адамы трибунага чыгып, «иш стилин түзөө» кампаниясынын убактылуу аяктагандыгын, төрага Маонун көрсөтмөсү боюнча мындай кыймыл бир нече жылда бир ирет жүргүзүлүп турарын айтты. Андан ары «Оңчулдардын» ар бирине токтолуп, алардын өзгөрүү ниетине жараша башкы ядро тобунун чечими жарыяланды. Үч-төрт киши чыныгы оңчул деп аталып, «Эмгек менен кайра тарбиялоо лагерине» жиберилери айтылды. Отуз неченчи болуп менин атым чыкты: «Амандын «оңчулдук» калпагы алынып ташталсын» деген чечимин окуду. Ошол учурдагы өзүм жөнүндө айтсам, ала көөдөн жанды алыстан издөө керексиз болгон экен. Мен ал чечимге чыны менен ишенип, корутунду чогулуштан, кудум эле түрмөдөн бошонуп эркиндикке чыккандагы адамдын сезими менен чыгыптырмын. Менин иштөө аянтым мурдагыдан да тарыла түшөрүн, ал түгүл, редакциядагы иштерим өзүм менен түбөлүккө «кош айтууга» убакыт жакындап келе жатканын сезбепмин!

Анын артынан эле мындай бир каргашалуу күн да жетип келди. Эл басмасынын бардык кызматкерлерин чогултуп, директор узак сөз сүйлөдү. Азыркы бардык кызмат эл үчүн, элден өтө эле алыс калып, эл менен пикир алыша иштөө стилине туура келбей турат. Мисалы, – деди ал, – кыргыз бөлүмү чыгарган китептер миңдеген чакырым жол басып барып окуучулары менен жүз көрүшөт. Ал китептердин элге канчалык пайдасы тийип жатканын биз алыста туруп биле албайбыз. Анан дагы, бизге келип түшкөн маалыматтарга караганда, кыргыз бөлүмү чыгарган китептерди кыргыздын өздөрү

түшүнбөйт экен. Андан көрө уйгурчаны жакшы түшүнөбүз, – деп жазышыптыр. Ошон үчүн кыргыз бөлүмүн Кызыл-Суу Кыргыз автономиялуу областына көчүрүүнү ылайык көрдүк. Ошондо да, азыр бул жерде ар ким өзүнүн пикирин ачык айтып, акылдашканыбыз түзүк. Биздин билишибизче, кыргыз областында гезит чыгат, китеп чыгаруу мүмкүндүгү да жакшы. Кадрлар элдин тилин үйрөнүп, алардын кандай китепке муктаждыгын билүүгө да оңойлук туулат, – деди директорубуз. Абдан «далилдүү» сөздөр сүйлөндү, бизден пикир угууну каалашты. Эл басмасындагы монгол, шибе бөлүмдөрү чыгарган китептер деле биздики өңдүү алыс жол басып окуучуларына жетери жөнүндө сөз болгон жок! Бул мага түшүнүктүү боло баштады. Шау Хуаң Шан, Балгунтай жумуштарынын эң оорлоруна мени салып жүргөнүнүн сыры эми ачыла баштады. Баары бир, бул эбак чечилген иш, Кыргыз бөлүмүн жабуу үчүн мени дагы кандай оор иштерге жумшарын ойлодум да ордуман туруп, тил маселесине түшүнүк беримиш болдум, кыргыз тили эбак калыптанган Кыргызстандагы адабий тилди негиз кылат, ал эми айрым диалекттерде сүйлөгөн райондордогу кыргыздар калыптанган, адабий тилди четке кагалбайт дедим. Андан ары, областта чыгып жаткан гезиттин тили да ушул биз колдонгон адабий тилди негиз кылып жатканын айттым. Областка көчүүнү кубаттай тургандыгымды билдирдим. Өз ичимде, буга эки себеп бар эле. Биринчиден, областта басма бар, ал жерде китеп чыгарууга болот деп ойлодум. (Директордун сөзүнө ишеним билдирдим), экинчиден, жогоруда айтканымдай, Үрүмчүдөн «безе качып» калган элем. Эмне үчүн өзгөчө мени оор эмгекке салып жүргөндүктөрүн ачык түшүнө баштаган элем. Дагы эле адал оюм басым болуп, неси болсо да жаңы жерге барып, жаңы күч менен кайрадан ишке киришейин, бул жакта эки-үч жылдан бери «мырза камоодо» жүрүп өтүмсүз болуп калдым. Балким, кыргыз-

дар арасында ишибиз чыныгы түрдө жүрүп кетер деген ойду да ойлодум. Анын үстүнө, бизди көчүрүү эбак ички жактан чечилгенин, бул чечим аткарылбай койбосун да билип турдум.

Менден башка сүйлөөчүлөр да директордун пикирин кубаттап чыгышты. Директорубуз чогулуш аяктаганда, баарыбыздын туура ой жүгүрткөнүбүзгө, партиянын улуттук саясатын туура түшүнгөндүгүбүзгө ыраазы экендигин билдирди. Ошондой эле, мында айтылган туура пикирлерди жогоруга жеткирип, алардын оюн билүү да зарыл экенин, жогорку жак болсо, мындай туура пикирлерге кошуларына ишенерин саймедиреп айтып өтү.

Мына ушундайча, Үрүмчүдөгү Эл басмасында алты жыл мурда жаңыдан пайда болгон кыргыз бөлүмү өзүнүн жашоосунда тунгуч ирет кыргыз тилинде 50-60 китеп чыгаруу менен гана функциясын жойду!

Биз болсок, Кызыл-Суу Кыргыз автономиялуу областындагы «басмаканага» тезирээк жетип, элге абдан зарыл китептерди чыгарууга камына баштадык...

* * *

1960-жылы 15-июнь күнү үй эмерегибизди шаар аралык транспорт мекемесинин жүк машинасына салып, Үрүмчүдөн Артышка жөнөп калдык. Артыш шаарчасы – Кызыл-Суу Кыргыз автономиялуу областынын борбору. Артышка чейинки миң чакырымдан ашуун таш жол менен жүрүүгө туура келет. Үрүмчүдөн безе качканым шончо, аялымдын ай-күнүнө жакындап калганына карагычалык чама болгон жок.

Артышка барганча какыраган чөлдөрдү, жылаңач тоолорду аралап өттүк. Сөксөөлү көп Такли-Макан кумдуу чөлүн жээктедик. Сеңселген жашыл карагайлуу өзөн дегенди жолдон учуратуу мүмкүн болгон жок. Иштеп жаткан китептеримди, сөздүктөрдү жана башка

да өзүмө таандык кагаздарымды мешокторго шыкап ала кеттим.

Артыш шаарына жетинчи конокто араң жеттик. Үйдүн жоктугунан, каникулга тарап кеткен мектептин бош калган үйлөрүнө убактылуу кирип алдык. Артышка барганыбыздын биринчи күнүнөн тартып эле өзүмдү эркин сездим. «Оңчулдук» алынып ташталган соң, «маселеси жок» кадрлардын биримин, – деп ойлодум.

Бирок биз баргандан кийин, Кыргыз областы бизге көп муктаж эместигин бат эле байкадым. Биздин келе-рибизди да билбейт экен. Областык гезит чыгып жаткан басмаканасына бардым. «Цехтерин» аралап көрүү менен эле, кыргыз тилинде мындан ары китеп чыкпай турганына көзүм жетти. Арип терүүчү эки бала мурду-башы карала болуп кыбырап жүрөт. Гезитти болсо, бут менен кыймылга келтирилүүчү кичинекей эски станокто басып жатыптыр. Гезиттин бир жак бети басылып бүткөн соң, экинчи бети басылат дешти. Арип терүүчүлөрү да, калыпка салуучулары да, басуучулары да чоңураак бир залды ээлептир. Эки-үч жеринде майланышкан эски станоктор турганы болбосо, аны гезит басып чыгаруучу орун деп ойлоо да кыйын. Өтө эле примитивдүү. Бул «басмаканада» биздин 50-60 беттен турган 200 нускадагы бир кичине китебибизди жарыкка чыгаруу үчүн кеминде бир айлык убакыт талап кылынары турган кеп. Жалгыз мен эмес, кыргыз бөлүмүнүн башка кызматкерлери да «китеп чыгарабыз» деген сөздү кемирээк айта баштады.

– Эмне кылабыз? – дешет алар мага келип, – китеп-терибизди иштей берелиби же убараланбай эле коёлубу?

– Иштеш керек, – дейм мен. – Китеп чыгарууну өзүбүз токтотмок белек?

– Ушул, жанагы бут менен тепкен немеси менен чыгарабызбы?

– Биздин иш китепти басмага даярдап берүү...

– Убаракерчилик да баягы.

– Эмне дедин? Кайталап айтчы сөзүңдү? – дейм да, атайын «жыландын башын» чыгарып кадала калам. Тигилер нары чочулап, нары күлкүлөрү келип жаныман кетип калышат.

Мен өзүмө тиешелүү пландагы китептерди үйдөн иштеп жаттым. Редакция үчүн имарат берилген жок. Бизди обкомдун жооптуу адамдарынан эмес областтык окуу-агартуу бөлүмүнүн башчысы кабыл алды. Бир көзү алсыз болгондуктан кара көз айнек тагынган, бетинде чечектин тагы бар, узун бойлуу, манчыркап сүйлөгөн уйгур жигит биздин кызмат тагдырыбызды бат эле чечип үлгүрдү. Сабак алып жаткан жаш балдардан бетер, анын алдында катарынан отуруп бердик. Андан бетер олуттуу болууга аракеттенип дагы буларды айтты:

– Областыбыздагы кадрлардын жетишсиздигине байланыштуу сиздерди Үрүмчүдөн алдырдык. Китеп чыгаруу иши, басмабызга жаңы станоктор келгиче токтотулат. Жаңы жерде, балким, кыйынчылыктар да кездешиши мүмкүн. Эл үчүн, албетте, кыйынчылыктарды жеңүүгө туура келет. Азырынча биз сиздерди төмөнкүдөй бөлүштүрөбүз...

«Иш стилин түзөө» кампаниясында «күрөшкө» тартылбаган жашыраак эки кызматкерди областтык гезитке, бир-экөөнү агартуу бөлүмүнө, мени болсо областтык мекемелердеги иштен тышкаркы окуу мектептерине жетекчи кылып бөлүштүрүптүр. Буга карата өз ойлорубузду айтканыбыз жок. Баарыбыз белгиленген орундарга кеттик. Үрүмчүдөн бери чыгарда, чыны менен эле китеп чыгарабыз деп ойлогонбуз. Башка кызматка чегилип, жаңы станокту «күтүү» белгилүү болгондон кийин, кыргыз тилинде мындан ары китеп чыкпай турганын анык түшүндүк. Эл басмасындагы кыргыз бөлүмүн жоюу мына ушул жол менен турмушка ашырылды. Иштелип жаткан китептер, окуулуктар өз жайында калды.

Буга өзүбүздөн башка бир да киши өкүнгөн жок. Тескерисинче, айрым жооптуу кыргыз кадрлар: «Бул

жердеги кыргыздар силер чыгарган китепке караганда, уйгурча китептерди жакшыраак түшүнүшөт. Кыргыз тилиндеги гезитти да уйгур тилинде чыгарсак жакшы болор эле» деген сөздөрдү айтышты. Демек, Эл басмасынын директорунун айткан сөздөрүнүн бир учу мында жаткан тура! Биз эч нерсе айтканыбыз жок. Жогоруда айтканымдай, мага баары бир болуп калган!

Кампания областта аяктай элек экен. Областтык гезиттин редакциясында «күрөш» чогулушу али да жүрүп жатыптыр. Анда-санда бизди да чакырып катыштырып коёт.

Областтын кызматкерлери өтө эле тымызын максаттагы адамдар өңдүү сезилди мага. Ачык-айрым эмес. Ал эми, тымызын дегичелик эч нерселери жок болсо да баары эле жашыруун бир байлыгы бар адамдардай кармайт өздөрүн. Пикирлерин ачык айтып, жаркылдап жүргөн кызматкерлерди аз учураттым. Кыскасы, көбү менен сырдаш болуу, аралашуу үлүшү тийген жок мага. Аларга өз ойлорумду айтып, сырдаш болууну да каалабадым. Мага тапшырылган кызмат боюнча, областтык мекемелерге барып, кадрлардын толук эмес орто мектеп программасындагы окуулары менен тааныштым. Мектептерден же өздөрүнөн шайланган мугалимдер, кызмат убактысы аяктаган соң сабак берет экен. Окуп жаткандардын конспектилери жокко эсе, арасында жашы алтымыштарга барып калгандары да жүрөт. Айрым мекемелерде орун, окуу куралдары, мугалим жетишпейт. Мындай орундардын жооптуу адамдарына ылайыктуу талаптар менен кайрылып, кээ бир иштерди жөнгө салымыш болдум. Ошондой эле окууларды жакшы уюштуралбаган жетекчилер мен келе жатканда качып кеткендерин да көрдүм...

Эки айдай иштегенимден кийин баягы чаар жигит кайрадан чакырып алды да, мени областтык көркөм өнөрчүлөрдүн ийримине котормочу кылып бекиткенин айтты. Мен алар эмне десе макулмун. Ийримге жетекчи болуп жаңыдан келген кытай кадры биздин тилибизди

билбейт экен. Артисттердин, музыканттардын дээрлик көпчүлүгү жаштардан болгондугу мага жакты. Коллективдин жарымынан көбү уйгур улутунан. Комуз черткен бир-эки жигит, ырдаган үч-төрт келинден башка кыргыздар жок. Булар уйгурча концерттерге да толук катыша алышат. Уйгур келиндеринен кыргызча так ырдагандары да бар. Эки-үч күн аралашып, алардын абалын түшүнгөндөн кийин ичим жылый баштады. Бирок алардын иштерине эркин аралаша албадым. Ыр, комуз билбейт элем. Бар болгону, мен котормочумун. Кыргыз артисттери менин келишиме абдан кубанышты. Ички абалымды билишпейт.

Эртең менен саат алтыда чогулабыз да, баарыбыз кичирээк бир залга кирип, кесиптик үйрөнүүбүздү жүргүзөбүз. Черткендер чертишет, ырдагандар ырдашат, бийлөөчүлөр бийлешет. Бардыгы тең өздөрүнөн башка эч ким жоктой эле, алагды болбой машыккандары мени кызыктырды. Кытай жетекчибиз, кытайдын театралдык искусствосу жөнүндө бир аз лекция окумуш болот. Коллективде уйгур тили басым болгону үчүн анын лекциясын уйгур тилинде которуп берем. Иши кылып күн сайын он бир-он эки саат машыгуу жүргүзүлөт. Кечинде, көбүнчө пластинка коюшуп бийге киришишет. Кыргыз жигиттери бийлешпейт, алар дээрлик айылдардан келгендер. Бир нече күн мен дагы бийге катышпай четте карап отурдум. Акыры жакшы бийлеген келинди бийге чакырып, танго бийлегенимде баары кол чаап, көңүлдүү боло кетишти. Котормочулуктан башка кылар ишим жок болгону үчүн, тиги жетекчини көлөкөдөй ээрчийм да жүрөм. Түштүк кыргыздарынын элдик ырларын жакшы аткарган келин бизге эрмек болот. Аны комуз менен коштогон жигит өтө келтире чертет. Машыгып жатканда мен дайыма алардын жанында болом.

1960-жылы 12-июль күнү күндүзгү саат ондон 30 минута өткөндө туңгуч уулубуз Артур төрөлдү. Тамакаш үчүн берилген нормабыз жетишпейт. Шекер, май, эт

дегендер өтө эле жарытымсыз берилет. Баары коммуна-
лашкан. Акчабыз бар турса да дүкөндөрдөн албайбыз.
Жылына бир кишиге бир нече метр кездеме нормаланган.
Мындай кыйынчылыктар күн өткөн сайын көнүмүш
адатка айланып бара жатты. Ичмек-жемектин айынан
өзүбүз да арыктадык, аялым, уулум ден соолук жагынан
чикирттене башташты. Сүт жок, сүт унун араң алабыз.

Ушундай күндөрдүн биринде, областтык элдик өкмөт-
түн кадрлар бөлүмүндө иштеген кыргыз жигит өтө таң
калуу менен мага буларды айтты:

– Аксакал, сиз да «оңчул» турбайсызбы?

Артышта «оңчулдар» али да жек көрүмчү болуп тур-
ган кез. Мен күлүп жооп бердим:

– Мен «оңчул» эмесмин. «Оңчул» дешип Үрүмчүдө
сындашкан, кийин ал «калпак» алынып ташталган.

– Жо-ок, сиздин делонузду өзүм көрдүм. Маданият
системасынын башкы ядро тобу делонузга «оңчул» деп
кол коюшуп, печаттарын басышыптыр...

Мен көп ишене бербей, анын оозун карап калдым.

– Көрсөм болобу?

– Болот, көрсөтөм, – деди жигит, – бирок көрсөтө
алган жок. Кыязы, коркту окшойт. Кийин дагы сурадым:

– Деги чын айтасыңбы? Чыны менен эле мени «оңчул»
деп белгилешиптирби?

– Ой, Кудай урсун, Үрүмчүдөн делолор жаңы келди. Баа-
рын карап чыктым, сизден башкасынын баары соо экен...

Бул жигиттин аялы артистка, коллективдеги айрым
иштер жөнүндө маектеше кетчүбүз. Бирок өзүмчө пикир
айтып, билип турган фактыларга аларды үндөөгө аракет-
тенчү эмесмин. Жигиттин сөзүнө ишендим.

– Оозуңуздан чыкпасын, – деди ал чын пейили менен,
– мени кууратышат...

Дагы алдаган экен деген жаман ойго кабылдым. «Оң-
чулдук» алынып ташталгандыгы жөнүндө делого жазыл-
баса, демек, мени дагы эле узун аркан, кең тушоо менен

жолго салган экен! Көп өтпөй эле бул сөз ырасталды. Мени котормочулуктан алып, коммуналарда иштөөгө жиберисти. «Айыштуулардын» баары айыл-кыштакка (Коммуналарга) барып иштеп «өзүн эмгек менен өзгөртүүсү» салтка айланган.

Кыргыз редакциясынын жоюлушу, мага тагылган саясий «айып» өз күчүндө экендиги дагы баш катырмага айланды. Эртели-кеч ойлой берем, «Иш бүттү, эми менден булар пайдаланышпайт. Акырындык менен Текеске – элге, андан ары Ата Мекениме кетүүм гана керек. Башка жол жок. Адаттагы эмгек күчү катары коммуналарда иштөө үчүн мен зарыл эмесмин да!» деген тыянакка келдим. Мен «оңчул» боюнча калганымдан кийин, менин үстүмөн бакылоо жүргүзүүчү чөйрө өтө эле карапайым адамдардан болот. Ар бир сөзүм, ар бир кыймылым оркоюп чыгып турмак. Акылсыз досуңан акылдуу душманың артык, дегендин да чындыгы бар. Демек, мындан эки жарым жыл мурда алдыма төшөлгөн жолду уландуу басат экенмин.

Артыштын чет жакаларында Мэйи, Оңурук, Тетр, Лангар деген этимологиясы белгисиз кыштактар бар. Алар коммунанын дадүйлөрү (чоң отряддары). Биринчи жолу Мэйи дадүйгө бардым. Ал кыштак Артыштан бир нече чакырым алыс. Жууркан-төшөктү далыма таңып алып, жөө барууга туура келет. Дадүйдүн жооптуу адамын таап, өзүмдүн иштөөгө келгенимди билдирдим. Мени биринчи шао-дүйдүн (кичине отряддын) жетекчиси, кыйла түзүк кийинген жаш уйгур келинге тапшырды. Бул келин өзүнүн отрядында кадыр-баркка ээ экен. Келин жылмая тосуп алгандан кийин, отрядындагылардын иштеп жаткан жерлерин барып көрмөй болдук. Баса бергенибизде:

– Жок, тура туруңузчу, – деди ал токтой калып, – Сиз кайда жатасыз? Алды менен сизге орун таап, алдыгы көтөргөндөрүңүздү ошондо калтырышыңыз керек.

– Билбейм...

– Анда ашканада жатыңыз, орун бар.

– Мейли, – дедим мен, – ашканада жатканыма эл нааразылык кылбайбы?

– Жо-ок, өзүбүз жаткыздык дейбиз, – деди келин. Анан алдыга түшүп ашканасын көздөй жол баштады. Ар бир дадүйдө бирден ашкана бар. Ашмачы жаткан караңгы үйгө жүктөрүмдү таштадым. Нан жапкан жапалдаш бойлуу, кичи пейил кишиге мени табыштады. Анысы ырсая күлүп, менин келгениме катуу кубангансып, ар нерсеге даяр турду. Келин күндү карады да, түш маалы болуп калганын айтып:

– Нан-пан жеп, сүт ичип албайсызбы? – деди мага.

«Мейли» дегенсип башымды ийкедим. Жүк койгон үйгө кайра кирдик. Жаңкы ашмачы бөксө-бөксө эки эжир (карапа чыны) сүт алып келди. Кирдеген кичине майлыкты астыбызга жая салды да, эки жөвэндэ (ак коноктун унуна буудай унун кошуп жасалган нан) койду. Келин «алың-келиңи» жок эле сүтүнө нан чылап, мага да ошондой иштөөмдү айтып, тез кыймылдады. Кадрлар өздөрү беймаал ичип-жеп жатат деген сөз чыгып калуудан сактануу керек!

Бата кылгандан кийин мен ашмачыга бир юан сундум.

– Йоксу, өзлиридэ касун, сиз бу йэрдэ яткандин кийин эплэп бирнимэ кылаамиз...

– Бир эжир сүт канча турат?

– Он йэттэ тийин.

– Бир жөвэндэ канче?

– Он тийин, кадр эфэндим.

– Алыңыз, – дедим өңүмдү саал суутуп, – экөөбүзгө элүү төрт тыйын...

Келин абдан ыңгайсызданып турду. Ашмачы мен сунган кагаз акчаны алды, куруна каткан майда тыйындан алып, артыгын кайтарып берди.

– Кечээ үч эжир сүттүн кайда кеткени белгисиз, – деди келин кайра чыйралып, – Нүсүрет акам бир жумадан

бери өзүнө тишелүү сүтүн алалбаганын түндө чогулушта айтты, уйду ким саап жатат?

Ашмачы күрмөлө түштү.

– Жакшы карагыла, – деп буюрду келин, – сүтү саап болору менен жанында туруп өлчөп, эжирлерге куюп коюу керек. Анан сүтү бар эжирдин санын тактап жазып коюңуз. Кимдерге берилгенин да жазыңыз. Өткөндөгү эсиңиздеби? И-и, чатак болот!

Биз көчөгө чыктык. Келин саал сурданып, жылуу чырайын алмаштырууга мажбур болду. Жол бою отряддын эмгек күчү жөнүндө сүйлөштүк. Эмгекке жарактуу жигиттердин баары кайдадыр житип кетишиптир. Качалбаган карылар, аялдар, мектепке чейинки өспүрүм балдар гана эмгек күчү эсептелинет экен. Алардын саны 20-30дан ашпайт.

Артыш өрөөнү кең-кесири жаткан түздүккө туташат. Бул түздүктө бир кездери миңдеген, балким, он миңдеген жылдар илгери кыян жүрүп, кыртышты шагылга айлантып кеткен өңдүү. Үстү чаң-тозондордун таасиринен чопо менен жука каптала баштаган таштакка өсүүчү тикендүү куурайлардан башка көз тартар өсүмдүк жокко эсе. Мына ушул шагылдуу кенен өрөөндө топурактуу «аралдар» бар. Адамдар сары чополуу ошол «аралдарга» там салып жайгашып, тегерегине эгин айдай башташкан. Дыйкандар топурак ташып келип, шагыл үстүнө төгүп, айдоо аянттарын жасап, улам кеңейте беришкен. Ошон үчүн табигый куру жер мында каат. Суу да кемчил. Жөөк өңдүү аңыздардын четки кырларын бир метрге чейин көтөрүп аңызга суу коё беришет. Бул адаттагы күрүч аңыздарын элестетет. Ал жөөктөргө кышы-жазы дебей эшектер менен жолдон, көчөдөн табылган кык, топурак ташылып келип төгүлө берет. Уйларга чегилген буурусун, жыгач тырмоок иштетилет. Буурусунга көлүк жеткиликтүү болбогондуктан дыйкандардан он чактысы катар туруп алышып, кетмендеп жер кыртышын оодарышат.

Жөөктөрдүн кырларында чөгөрө көмүлгөн карапалар турат. Даарат ушаткан дыйкандар ошол карапаларга барышы керек, жерди семиртип узакка пайдалануу дайыма эстериңде тургандыктан, бейсабат жерге даарат сындырышпайт. Сугат кезинде болсо, бир адам жөөктүн жээгине отуруп алып карапалардагы «семирткичтен» чөмүч менен сууга куюп турат. Эгин жыйналары менен «куют» чачуу башталат. Анысы кык чачуу деген сөз. Кыскасы, дыйкандардын кышы-жазы эрмектегени жер.

Отряддын жетекчиси мени ээрчитип жети-сегиз аял, эшеги менен кык ташып жүргөн чүкөдөй сары абышка жана чамбылала болгон бир нече өспүрүмдөр иштеп жаткан жөөккө алып келди. Аштыгы эбак жыйналып алынган. Иштеп жаткан аялдар жөөктүн кырына таандай тизилип отуруптур. Эс алуу убактысы болсо керек. Биз жакындаганда бир аял тартынбай эле чөнтөгүнөн сынык күзгү чыгарып, өңүн карап, чачтарын жоолугуна кымыра баштады.

– Вай, яхшимисизлэр, армигайла! – дедим Кашкар диалектисинде.

– Кээсилэ, кайдаг кадр, тижликма?

– Оттурушапло – деди жанымдагы келин аларга күлө карап.

Мен барып аялдардын жанына отура кеттим.

– Силердин отрядда эркектер аз экен, – дедим мен.

– Эркектерибиздин баары өлгөн, – деди алиги күзгүгө каранган кара тору аял, – Сиздин келе жатканыңызды көрүп, баарыбыз кубанып кеттик, бир пайдасы тиер деп...

– Мунун оозу эми ачылмай болду, – деп күңк этти жанындагы жаш келин.

– Эмне, калпшы, сага да ушундай бир жаш жигит керек эмеспи? – деди тамашага чалып. Тиги келин жер карап уяла кетти.

– Келген кадрлардын баары менен ушундай сүйлөшөт бул катын! – деди кир кийимдүү токтолуп калган ак чач

аял, – буга таарынып жүрбөңүз. Былтыр бирөө келип, силер шылдың кылат экенсиңер деп көп туралбай башка отрядга кетип калган. Силер жаман экенсиңер, – дейт бизди.

– Биз деле жаман эмес элек, – деп иле сүйлөдү шок келин, – эл катары, тактай баасы. Бирок, ал жигитибиздин чапкан кетмени өзүнүн белин табылгыдай ийилтип жатты. «Мекиянга мекияндын кажети болбос!» – деп тамашаласам эле эртеси келбей калды, качты..., – күлөт аял.

– Шылдыңдай бериңиз, ачык-айрым адамды жакшы көрөм, – демиш болдум.

– Шундаг дисилэра, кадр...

Бул жерде күздүк айдалгандан кийин, эки эли өсүп калган буудайга бир ирет кум, үч ирет куют чачылат. Андан ары сугарып, отоп эл кыбырап жөөктөн кетишпейт. Артыш өрөөнүндө боштондуктан мурда аштык өндүрүү жагынан ушул Мэйи кыштагы негизги орунду ээлеген. Тегерегиндеги кыштактагылар мэйиликтерден: «Быйыл сууңар кандай?» – деп сурашчу экен. «Жакшы» деген жооп алса, баары кубанып, тынч калышкан. Эгер «суу жок» же «суу начар» деп угушса эртерээк камынып башка жерлерден аштык алууга аракеттенишкен. Азыр ар бир Му (0,06 га.) жерден 60-80 кг. буудай алышат. Бул гектарына он центнер тегерегиндеги түшүм. Которуштуруп айдоону жолго койсо да, түшүм өзгөргөн эмес. Азыр үч жылы катары менен буудай айдаган соң ошол аңызга эки жыл ак конок айдоону адатка айландырышкан. Таруу айдоого жергиликтүү эл каршы. Анткени бир жыл таруу айдаса, үч жылдык буудайдын азыгын соруп кетет дешет. Жөөктөр да текши жайгашкан эмес. Сугарууда алды менен бийигирээктеги жөөк сууга толтурулат, андан кийин жапызыраактарына кезек келет. Жөөктөрдүн эң чоңу 4 Му (0,24 га.), эң кичинеси 3 Фуң (180 кв.м.). Жердин күрдүүлүгүн күчөтүү максатында айыл четинде-

ги мүрзөлөрдүн топурактарын араба менен ташып келип төгүшкөн. Ошол жылы түшүм бир аз жогорулаптыр.

Жөөктө иштеп жаткан аялдар орундарынан турушуп чокчо-чокчо болгон кыктарга жакындады. Багалектерин балбаалатып, көбү жылаңайлак. Кыктан кетмендеп алып үйүрө чачып бир жагынан нахшаларын созолонтуп киришти. Отряддын жетекчиси экөөбүз кеч киргиче ошол жерде иштедик.

Кечинде ашканага келсем, чоң казан алдына эл кезекке туруп калыптыр. Мискей көтөргөн балдар, чака көтөргөн кемпирлер. Бир кишинин нормасына ылайыкталган чөмүч менен ашмачы аял казандагы шылдыр суу кесмени сузуп берип жатты. Улам-улам казандын түбүн кыра аралаштырып коёт. Бетинде балык көз майы жок, кесмеси өтө эле суюк көрүндү мага.

– Кэсилэ кадр афандим, маяка өтүң, – деп ашмачы аял мага урмат көрсөтө кетти, – Чоң чинэ келтүрүңла, вай чаккан болуңла...

Кир-кир мата көйнөкчөн бала тызылдай чуркап барып чоң кесе алып келди. Ашмачы аял чөмүчүн казан түбүнө алда нече жиберип жатып, кесеге толтура коюу кесме куюп келип өзү сунду. Кезекте тургандардын көзү кесеге кадалды.

– Мага тигилердикиндей эле куюңуз, – дедим мен.

– Ичиң кадр, ичэвриң.

Колумду жууп, жүгүмдү койгон караңгы үйгө кирсем, кесе кесмеси менен менден мурда жетиптир. Менин ашмачым бир жөвэндесин баягы кир майлык үстүнө сындырып алдыма коё салды да чыгып кетти. Кесмеси да, жөвэндеси да тамагыман араң өттү.

Көңүлүм бузулуп, кайырмак жутуп алгансып жаман абалда калдым. «Бул мага турмуш эмес! Кой, кетиш керек!» – деп ойлоно берем...

Бир нече күндөн кийин Артышка келдим, кийимимди алмаштырдым. Кечинде аялыма төмөнкү сөздөрдү жай айта баштадым:

– Кетишибиз керек бул жерден. Бир амал табалы...
 Аялым да ал жерди көп жактыра бербегенин билчү-
 мүн. Менин сөзүмө кубанып кетти.

– Кантип кетебиз? Кайра Үрүмчүгө кетсек жакшы
 болор эле...

– Кадрлар суранып, кызматынан бошоп каалаган
 жерине карапайым эмгекчи болом деп кетип жатпайбы.
 Мен да ошентем...

– Сага уруксат береби?

– Бериш керек. Ошонун артына түшкүм бар. Сен мага
 кошуласыңбы?

– Кошулам, зериктим мен дагы...

– Анда эмесе, баланы алып Үрүмчүгө кете бер. Мен
 артыңан барам. Сенин кетүүң, балким, менин бошонуума
 жардамы тиер...

Аялым ойлонуп калды. Жаш бала менен узак жол
 жүрүү оңойбу.

– Эми бир жумадан кийин келем. Даярданып тур.
 Сен тил ал да, бул жерден кете бер. Артыңан көп өтпөй
 мен да барам. Үрүмчүдө мамаңдын үйүндө тура бересиң.

Биз макулдаштык. Бир жумадан кийин аялымды, бир
 айдан араң эле ашкан уулумду Үрүмчүгө салып жибер-
 дим. Жүктөрүмдү таңып, бир бош үйгө киргизип, өзүм
 субай-салтаң кала бердим.

Аялым кеткенден кийин Артышка сейрек каттайм.
 Үрүмчүгө акча, шекер, сүт унун салуу үчүн гана почтага
 келем. Иш болсо дыйкандар арасында мурдагыдай эле
 жүрүп жатты. Дыйкандар менен кошо жатып, кошо
 тамактанып, аңыздарга кошо чыгып, алар эмне иштесе
 мен да ошону иштеп жүрө бердим...

* * *

Артышка кар өтө сейрек түшөт. Тушардан келген
 кар жаайт да ээрип кетет, күн нурунан калпыста калган

карлар кыш бою жата берет. Ошон үчүн өңүр дайыма ала-телек. Суук жел жүрүп, талаада иштеген чала тоют адамдарды ширидей карартып жиберген.

Декабрь айынын аяк ченинде Артышта бир нече күн болуума туура келди. Белим ооруп сыздай берген соң, кытайдын элдик медицинасына кайрылдым. Врач: – Ийне менен айыктырууга болот, беш-алты күн мында болууң керек, – деди. Ар күнү саат ондо барам, аркама, белиме ичке күмүш ийнелерди саят да, жаткызып коёт. Бир аздан кийин ийнелерин жыйнап алып, менин ордуна башка бирөөнү жаткызат. Деги баары зеригерлик. Врачтан келе жатып, баягы, мени күрөшкө тартканда сахнага чуркап чыгып көзүмдү чукулаган бала менен кезиге кеттим. Бала мында келгенден кийин областтык гезитке бөлүнгөн. Жан-алы калбай амандашып, үйрүлүп түштү. Үрүмчүдө өткөн жакшы күндөр эсине түшүп, аны кайра эңсейт экен. «Жүрүңүз аба, тамак ичели» – деп болбойт. Бир аз ойлондум да Кудайдан кайтсын, – деп макул болдум. Түрүнө карап, курулай шекшигим келбеди.

Артышта бир нече ашкана иштейт. Сатылуучу тамактын түрлөрү өтө аз. Ун карточкасы бар адамдарга эт, май, жашылча кошулган тамактарды берет. Ашканага келген сайын бети-башы карала, кийими кир кичине балдарды көрөм. Алар тамак ичип жаткан адамдарды аңдышат. Табактагы ашып калган тамактын калдыктарын алып, ашап жиберешет да кайрадан ордуна барып башка столдогуларды аңдышат. Тамак көбүнчө ашпайт. Биз киргенден кийин бир столду ээледик. Бизди аңдып сабырдуулук менен карап турган кичинекей кытай кыз пайда болду. Тиги бала аны-муну айтып, өткөндөрдү эске түшүрүп жатты. Мен унчукпай, оюм башкада отурам.

– Биз жөн эле жаңылыппыз, – дейт бала, – Сизди күрөшкө тартып, сиз жөнүндө материал издеп жүрүппүз... Ошондо оңчулдардын айткан сөздөрүнүн көбү чын экен...

Мен унчукпай угуп отурам.

– Кайран күндөр, – дейт бала, – сиз отурган орундуктар, жерге салынган килемдер... Бул жерде андайды көргөнүм жок. Биз чыгарган китептерчи...

– Ал өтү да, – деп коём да, бизден көзүн албай карап турган ачка кыз жакты карайм. Акыры кызды чакырып алдым.

– Сенин ата-энең барбы? – деп сурадым.

– Бар.

– Мында эмне турасың?

– Курсагым ачты.

Табактагы бууга бышырылган нандан бирди алып колуна карматтым, кыз жаныбыздан кетти.

– Мындайлар толуп кетиптир, ичкериден ач элди алып келип төгүп жатпайбы...

«Иш стилин түзөө» кампаниясында ушул эле сөздү айтам деп канча киши жазаланбады. Бала биз өңдүү андай азапты тарткан жок, кайра ошондой сөз таратты, – деп кимдир бирөөлөрдү айыптаган эле. Аны айткан кишини: «Реакционер, партия душманы, чыккынчы!» – деп кыйкырган. Азыр болсо өзү айтып отурат.

Ачка кыз эмес, бизди дагы бирөө андып отуруптур. Бир кезде бизден көз айырбай карап отурган жаш кытай шашпай жаныбызга келип бош орундукка отура кетти. Канжасын дембе-дем соруп коёт. Ал мага кытайча акырын мындай деди:

– Жолдош, сизге бирдеме айтайын, биз Гансу провинциясынан келгенбиз. Ал жакта ачарчылык болуп калды. Мен эки күндөн бери оозума тамак ала элекмин. Менде тамеки бар, ун билетинен эки жүз граммдыктан бирди берсеңиз, мен сизге тамеки берейин...

– Кана, тамекиңди көрсөт, – дедим бышыксынып.

Тиги чөнтөгүнөн бир чымчым тамеки алып чыгып столго төктү. Кадимки махорка. Бизде анын бир айлык нормасы бир кишиге 300 грамм. Тамеки тарткан кишиге ал жетпейт.

Мен эки жүз граммдык ун билетин сундум. Кытай жигит ракматын айтып, тамекисинен эки уучтап чөнтөгүмө салып берди. Алып жатканда жыттап да көрбөпмүн. Кийин тартып көрсөм, куурайдын сөңгөгү менен жалбырагынан махорка өңдөнтүп кууруп жасаптыр. Мунусу аркылуу ал канча кишини алдады болду экен. Бир жагынан таң калсам, бир жагынан күлкүм келди. Мурда мындай жорук жок эле, адамдар оңолбой эле бузулуп бара жаткан экен, дедим ичимен.

Жанымдагы бала гезитканадагы кызматкерлердин калактыгы (аркада калгандыгы) жөнүндө көпкө божурады. Айланып келип эле, Үрүмчүдөгү биздин чакан коллективибиз кыргыз бөлүмдү таңдайын кага эңсейт. Өзүнүн айылына кеткиси келерин айтат.

– Аны өзүң бил, мен бул жерден кетем. Союзга кетем. Эл, туугандар кетип жатат...

– Кетирсе мен да кетер элем.

– Сен кете албайсың. Биздин кетишибиз үчүн мына мындай справкалар бар, – дедим да, Түп району, «Сан-Таш» сельсоветинен келген справканы көрсөтүп, орусчадан «которуп» окуп бердим. Мурда орусча билгендерге окутуп, маанисин түшүнүп алгам. Справкада менин Кең-Сууда төрөлгөндүгүм, Каныша деген энем ал жерде али да тирүү экендиги, туулган жерге менин келүүмө болору жөнүндө жазылган. Атам Саспа эки аял алган киши. Мен кичүү аялынанмын. Справкаларды жиберип турган атамдын чоң аялы. Анын эки уулу согушта курман болгон соң, менин келүүмдү катуу эңсеп, арты-артынан справка жиберип турган.

Бала шыпшынды. Кандайдыр кыбым канып турганын сездим. Ушул кичине окуя кайра өзүмдү ойготуп кеткенсиди. Эртеси эле Ата Мекениме кетеримди билдирип, кытайча арыз жазып, обкомдун секретарына кирдим. Справкадан бирди арызга кошо тиркедим.

Обкомдун биринчи секретары Жао фамилиялуу киши эле, арызды окуп чыгып, бурчуна үгүт бөлүмүнүн жооп-

туу адамынын фамилиясын жазды. Анан «чули» деген эки иероглифти жазып жатканында калемги тайгаланып кетти. «Кап!» – деп өкүндүм ичимен. Калем бекер тайгаланган жок! Бурчтама салынган кагазды алып, үгүт бөлүмүнө бардым. Кытай болуп кеткен түпкү теги корейлик жигит Бээжинден жаңыдан келип иштей баштаган. Ал жылуу кабыл алды. Арыздагы бурчтаманы окуду. (Чули – бир жаңсыл кыл, чеч дегенди билдирет.)

– Эртең жообун алыңыз, мен тышкы иштер бөлүмү менен сүйлөшүп көрөйүн, – деген жоопту айтты.

Эмне үчүндүр ишеничсиз чыктым. Эртеси менин арызымды көтөрүп тышкы иштер бөлүмүнөн келе жатканында жолуктум ага. Бөлмөсүнө киргенибизден кийин:

– Бул справка менен кете албайт экенсиз. СССРге кетүүчүлөрдүн Совграждандык паспорту болушу керек, – дейт. Өзүңүз барып сүйлөшсөңүз болот...

Унчукпай арызды кайра алып, тышкы иштер бөлүмүнө барып көрөйүн деген ойго келдим. Кызматтан бошонуп кетериме көрсөтөр себептин бири ушул.

Тышкы иштер бөлүмү дегени областтык ички иштер мекемесинин бир бөлүмү экен. Уйгур жигит кабыл алды. Бул жигит мен көрүп жүргөн уйгурлардан башкачараак сезилди. Тышкы көрүнүшү жөнөкөй, тереңирээк ойлоого аракеттенери билинип турат. Жетекчи кадрларды туурап, курулай жылмайып коёт. Мен жөнүндө өзүмдөн артык «билүүчү» түрү бар. Мен кирген себебимди кыска, так айтып справканы көрсөттүм.

– Жана эле жооп бергем, – деди жигит коңур үн менен, – СССРге кайтууну талап кылгандардын Совграждандык паспорту болсо токтоосуз уруксат беребиз.

– Уктум. Ошондо да, өзүм сүйлөшүп көрөйүн деп кирдим.

Жигит бир аз ойлоно пауза жасады:

– Эмне үчүн Советтер Союзуна кетем дейсиз? Сиз Жуңго (Кытай) гражданысыз да.

– Мен Советтер Союзунда туулгам. Советтер Союзунан келгендердин бул жерде туулган балдары да Советтик гражданынын эсебинде болот эмеспи.

– Сиз 56-жылы Советтер Союзуна бардыңыз беле?

– Ооба, маданият делегациясынын мүчөсү болуп баруу биздин эркибиз менен болгон жок. Совграждандык паспорт колумда турса деле чет элге Жуңго паспорту менен чыгармак. Паспортту келерибиз менен кайра жыйнап алган. Паспорт алуу үчүн арызданган да эмеспиз.

Жигит эми төмөн карап жылмайды. Бирок анын айткандары калкыма, жөн эле «чукулап көрүү» экендигин бат эле түшүндүм.

– Демек, справкалар жарабайт деңизчи?

– Жарабайт, – башын чайкады ал.

Ошону менен ортобуздагы сөз да, ал справкалар менен кетем деген оюм да бүттү. Жигитке ракмат айтып чыгып кеттим. Эмки бирден бир айла, элге – Текеске барып, Союзга кетүүнүн жолун ошол жактан караштыруумда калды.

Белим бир аз айыгайын дегенде Мэйи кыштагына иштөөгө кеттим. Чыйылдап ырдаган аялдар арасында куютун чачып, кетмендеп жер оодарып, жүрө бердим. Аялдардын бири ыр баштаса калгандары кошулат, өзүнчө эле фольклордук хор пайда болот. Артыштагы уйгурлардын эмгек, сүйүү жөнүндөгү ырлары жакшы. Обондору да жагымдуу.

Ойлаңда тирэк,

Көймэмду йүрөк, –

деген кайырмасы бар ыр күнү кечке жаңырат. Деги, уйгур аялдары ышкылуу келет...

Март айынын баш ченинде кийим алмаштыруу үчүн Артышка келип конмокчу болдум. Кечинде зериккен менен киного барып отурсам, репродуктордон менин атымды айтып, окуу-агартуу бөлүм башчысы өзүнүн кабинетинде күтүп отурганын кабарлады. Келе жатып

ойлонуп, шашылыш кабар дегенден башка тыянакка келе албадым. Караңгы корпуста жалгыз гана окуу-агартуу бөлүмүнүн жарыгы көрүндү. Кирсем, баягы кара чаар жигит жалгыз отуруптур. Кирерим менен маселени «кабыргасынан койду»:

– Эртең Мэйи чоң отрядына текшерүү жүргүзүлөт. Сиз бүгүн кетиңиз. Ал жерде бизди күтөсүз...

– Силер качан барасыңар?

– БМ-м, эртең эрте менен.

– Силер менен барсам болбойбу? Жөө чарчап келдим да, анын үстүнө караңгы түшүп калбадыбы...

– Болбойт, – деди тиги үнүн саал катаал чыгарып, – эртең жеңил машина менен барабыз, сиз батпайсыз.

Жорук-жосунуң менен куруп кал! Бир нече күн турам го деп жууркан-төшөгүмдү далыма таңып ала келгем. Эми аны кайра көтөрүп түн ичинде бир нече чакырым жол басууну кандай түшүнүү керек?! Илгерки кулдар деле ушундай болсо керек, каяша айтуу жок, кайда, кайсы убакта буюрса аны сөзсүз аткармай. Дагы бир иш, – деп ойлондум жатакка келе жатып, менин текшерүү ишине катышуум кандай, мындайды күткөн эмес элем. Тиги неге корсулдайт? Өлгүчө сынап, илгерки Жанаркуш өңдүү өлтүрүп тынат ко, кыязы! Жүгүмдү далыма кайра таңып алып шалпайып жолго түштүм. Караңгыда темселеп жүрүп, акыры жеттим. Баягы көрдөй караңгы үй, кирдим да жата кеттим. Саат түнкү он эки болуп калды. Абдан чарчадым. Эртеси ачуум келгендиктен ашмачы аял менен беркиге да «Бүгүн текшерүү жүргүзүлөрүн» айтып койдум. Баарын бир казанга каратып койгон соң кайсы бир кемчиликти таап түзөтө алмак эле.

Аңызда иштеп жүрүп, машинанын үнү угулабы деп тыңшайм, көрүнөбү деп карайм. Бирок ал күнү, анын эртеси, эртесинин эртеси да текшерүүчүлөр келген жок. Дүң-маң болуп жүрдүм. Мунун сырын кийин Артышка келгенимде билдим.

Мен бешинчи март күнү-түнү менен Мэйиге кеттим. Угушума караганда алтынчы март күнү Үрүмчүдөгү Советтик консульствонун секретары Артышка келип, СССРге кетем деген кадрларды, граждандарды чогултуп маек өткөрүшүптүр. Эмне жөнүндө маектешкенин билбей калдым. Артыштан түнү менен кууган себеби ушул экен. Бирок мен буга анчалык өкүнгөнүм жок. Анткени, маек үстүндө консулдун секретарына дартымды төгүп айткан сөздөрүм ишимди оорлотуп коймок. Секретарь мени балээден сууруп, кошо ала кетпейт эле да...

Ар бир жума күнү Артышта базар болот. Кээде алаксыш үчүн аралайм. Бүтүндөй эскирген кийимдер менен эски кийиз, эски жууркан, качандыр бир кездери жаңы болгон идиш-аяктар көчөнүн эки капталына толуп кетет. Жез идиштерди кандагычтар бир кылка отуруп алышып, көөрүктөрүн күшүлдөтө ишке киришишет. Жаңы буюм көзгө сүртүүгө жок. Ошол эле эски буюмдар укмуштай кымбат бааланат. Тамтыгы кеткен бир ала кийизди 100 юанга алганын көрдүм. Кооператив дүкөндөр да кээде товарларын алып чыгышат. Аларга кардарлар жолобойт. Бардык товарга карточка талап кылынат. Аралап келе жатып узундан узун кезекте турган элди көрүп калдым. Алар орун талашып кыжылдашып, урушуп да жатышты. Жакындап бардым. Көрсө, бир адамга беш чакмактан кант карточкасыз сатылып жатыштыр. Урушуп талашкандары беш тоголок кант!

Марттын орто ченинде, жалпы чогулуш ачылып, мекемелерде штат кыскартыларын, кадрлар арасынан төмөнгө – айыл-кыштакка барып дыйкан болууну каалагандарга уруксат берилерин жарыялашты. Үрүмчүдөн келген бардык кызматкерлер ягний биздер айыл-кыштакка барып дыйкан болуу жөнүндөгү арызыбызды жазып, областтык элдик өкмөткө тапшырдык. 24-март күнү Үрүмчүдөн келгендердин бардыгы штаттан кыскартылгандыгы уктурулду. Жолдоштор кубанышып транспорт конторасына

барып, кетүүнүн камын көрө башташты. Көңүлүмдө бир «кирбиң» пайда болду да, мунун баары калп өңдөнүп, тигилер өңдүү кубанычка бөлөнө албай жаттым. Мунун себеби эртеси эле билинди. Мени чакырып алышты да, штаттан кыскартылуумду партком бекитпей койгонун айтты. Мына ушундай болмок! Айыл-кыштакка барып дыйкан болм деген пикиримде бекем турарымды айтып, бөлүм башчысына кайрадан арыз жазып тапшырдым. Ишимди да таштап койгонум жок. Мэйиге барган бир кытай кадрга котормочу болуп иштеп жүрдүм. Текестик жолдоштор кош айтышып, элине кайтышты. Жалгыз калдым. Жергиликтүү кыргыз кызматкерлердин бири менен да тереңирээк байланыша албадым. Кыскасы, курулай гана сөлөкөтүм жүргөнсүйт Артышта.

Мен котормочусу болгон «чоңум» экөөбүз эшекке минип алып, кыштактан кыштакка барып коммуна жөнүндө лекция окуйбуз. Дыйкандар да куу. Кытай кадр келип калса, эшекке миндиришип, жөө бастырышпайт.

Бир күнү жол үстү эшегин кыдындатып келе жатып, «чоңум» мындай деп калды:

– Аман, жашоодо ичип-жегенден башка кызыкчылык жок экен...

Коммуна жөнүндө үгүттөп жүргөн адамдын кокусунан эле майда мүдөөчүл киши боло кеткенине таң калдым. Эч нерсе айтканым жок. Сынап жатса керек деген ой пайда болду. Өзүм, жашоонун максаты ичиш-жеш деп ойлогон даражага жете элек болчумун. «Билбейм» дедим. Тигиним бул темага кайра кайрылган жок.

Кечинде мектептин кароолчусунун үйүнө түнөдүк. Үй ээси менен очок алдында, отко майда чамындылардан таштап коюп, болор-болбос алоо чыгарып, жылынып көпкө отурдук. Артышта бир терек өстүрүп чоңойтсо, ал байлык эсебинде каралат. Отун тартыш болгону үчүн, теректи кымбатка сатышат. Жыгылган теректин түбүндөгү тамырларын терең казып, балталап чамындылайт да бапестеп

кургатышат. Анан, алардан очокко аздан жагып, өздөрү жылынып кыштан өп-чап чыгышат. Артыштагылардан бирер жаңы кийиз салынган үйдү көрө албадым. «Турмушта тең болобуз!» деген ураан астында коммуна курулганда үй мүлктөрүн да ортого салышкан. Элдин бир кие гана кийими бар. Бардык жерде аргасыздык, кедейчилик! Кытай кадр Боштондук Армиясынын сары-жашыл кийимин кийген, жапалдаш бойлуу кара сур жигит. Сүйлөп жатып бирдемеге кыжыры келип, кез-кез үнүн катуу чыгарып, көздөрүн алаңдатып жиберет. Дем алыш күндөрү Артышка келип, менден бөлүнүп өзүнчө жүрөт. Бир күнү анын жатып жүргөн жерине барып калдым. Үрүмчүгө акча салыш үчүн жарым күн кечигип барарымды айтмакчы элем. Адатта эшик какпай эле кире берчүбүз. Оюмда эч нерсе жок, эшигин ача койсом, кытайым алдыма чуркап жетип келди. Өңү сурданып, өзү калчылдагансыйт.

– Эмне? Эмне керек, айт! – деди ал.

Анын бул мамилеси айтар сөзүмдү да унуттурду. Мен босогодо туруп калдым.

-Айт, эмне?

– Эртең саал кечигип барам, ошону айтып коёюн деген элем...

Аңгыча чачы кесилген бир кытай аял кирип келип, тигини таңыркай карап калды. Анан жүзүн мен жакка каратты.

– Дүй бучи! (Кечириңиз), – деп ага башымды саал ийип койдум.

– Болот! – деди кытайым корс этип.

Кайра кеттим. «Киши ордуна көрбөй калган экен!» деген ой келип, өзүмдү ыңгайсыз сездим. Китептин баш жагында алар жаңыдан келгендеги ишенчээк, момун балдарды элестеткен сүйкүмдүү өңдөрү азыр мүлдө өзгөргөн. Корсулдашып, буюра сүйлөшүп, жек көргөн кебетелерин жашыра алышпайт. Өз табиятым боюнча мындайга көнүү кыйын. Мен кул эмесмин да. Тигинин

жөнү жок мамилесине «таарындым!», мен да аны жек көрө баштадым. Эртеси эле почтадан кайтып, кызматтан бошонуу жөнүндө берген арызымдын жообун билиш үчүн кирдим. Чэн фамилиялуу бөлүм башчысы:

– Жакшы иштеш керек. Идеяда көңүлсүздөнүү каталык болот. Сени айыл-кыштакка жиберүүнү али чечкенибиз жок, – деди.

– Уруксат этиңиздер, – дедим өзүмдү токтото албай, – дагы канчага күтүшүм керек? Жолдоштордун баары кетишти. Мен эмне үчүн төмөнгө түшүп дыйкан боло албайт экенмин. Төрага Мао өзү кызматкерлерге төмөнгө түшүп, карапайым эмгекчи болууга чакырбадыбы?

Тиги мени текшере карап, чыдамсыздык менен айткан сөздөрүмө этибар бергенсиди:

– Сен каталашкан адамсың, дагы каталашуу жарабайт. Штаттан кыскаруунду обком бекитпегенден кийин иштешиң гана керек...

– Төмөнгө түшүп иштейм, – дедим бултуюп чыгып бара жатып.

Тиги «чоңум» лекциясын аяктады окшойт, кандайдыр житип кетти. Дагы мурдагыдай коммунанын кара жумушунда иштеп калдым. Шылтоом көбөйүп, көбүнчө Артышта жүрүп алуучу болдум. Ата Мекенине кайтуучу кыргыз кызматкерлер орундарын бошотуп беришип, өздөрүн эркин сезишип, көчөлөрдө жүрүшөт. Обкомдун секретарынын бири, үгүт-насаат бөлүм башчысы кетүүгө кам урушууда. Бул экөө тең илгери Чыгыш Түркстан Республикасынын Улуттук Армиясынын офицерлери болгон адамдар.

Бир күнү 1946 – жылдары таанышкан бир адам менен кезигишип калдым. Фамилиясы Жанаев болсо керек эле. Ал кезде улуттук боштондук кыймылы күчөп, Гоминдандык кытайдын эзүүсүнөн кутулган эл боштондук зээри астында күүлөнүп турган учуру. Текес, Кызылкүрө деген шаарчада Улуттук Армиянын экинчи аткыч полку турду. Солдаттардын ичиндеги тааныштардын баарынан ок су-

рап алабыз. Элде мылтык көп болгон соң каалаган чакта ууга чыгып, кийик атабыз. Жанаевдин погонунда төрт жылдыз, бир шпаль бар – капитан эле. Өзүм кыргызмын дечү бирок, сүйлөгөн сөзү татар, уйгур, казак тилдеринин кошмосу өңдөнүп кетчү. Мына ушул киши Артыштан кезигип калды. Кансу деген шахтасы бар жерде сакчы мекемесинин (милициянын) начальниги экенин айтты. Мен болсом, аны менен кезигишип калганыма өкүндүм.

Дагы бир күнү жеңине, жакасына гүл баскан ак чүнчан (кытай жибеги) көйнөкчөн ушул киши, колунда калың дептери бар, мени атайын издеп келиптир. Ал кезде мындай кийим кийүүгө болбос эле.

– Мына бул дептер башыбыздан өткөн бардык иштерди өз ичине алат. Генерал Ыскакбек жөнүндө жаздым. Сиз окуп пикир бериңиз же жөн эле алып катып коюңуз. Кереги тийип калар, – деди ал.

Анын кийгени да, сөздөрү да шойкомдуу өңдөнүп турду. Дептерди алып баш жагын окуп көрдүм. Азыр эсимде калганы, генерал Ыскакбек согушуу алдында Аллага сыйынып, жоокерлерге ак жол тилеп турган кези сүрөттөлүптүр. Жаккан жок. Анын үстүнө Мекенге кетүүм керек болуп турганда, мага артык баш түйшүктүн кереги жок болучу.

– Убакыт жок болуп турат, – дедим мен, – Үрүмчүдө биз китеп чыгарып турганда жиберсеңиз болмок...

– Ым-м, убакыт, шарт ушундай, – деди ал ойлоно, – генерал Ыскакбектин кол баласындай өстүм эле, ал киши жөнүндө китеп жазып калтыргым келген...

– Жакшы болор эле, эми кыргыз тилинде китеп чыкпас болду да...

Ал тымызын ызаланып тургансыды. Бирдемелерди айтайын эле дегенсийт, күрмөлө берет. Менин мындай нерселерге кызыкпай калганымды түшүндү окшойт, бир аздан кийин дептерин алып кетип калды. Ал эми бир нече күн өткөн соң буту-колуна кишен салып Жанаевди

түрмөгө камады деген сөз тарады. Анын чын-төгүнүнө жетүүгө менде шарт болгон жок, аны сурагылап дагы бирдемесине кабылышым мүмкүн эле. «Эгер чын болсо, кол жазманы бекер эле албаган экенмин!» – деп өкүндүм.

Дагы бир түшүнбөгөн иш чыкты. Тааныш кытай кызматкери мага келип уйгурча, кытайча чыгуучу «Шинжиан» гезитин көрсөттү. Ага Артыштагы маданий кыймыл жөнүндө чакан информация берилиптир. Экөөнө тең «Аман» деп подпись коюлган. Бир кызык жери – ысмыма кытай иероглифтеринен өзүм тандап колдонуп жүргөн иероглифтер дал өзүндөй жазылган. Артышта жаза коюучу менден башка бул иероглифтерди колдонгон «Аман» жок.

– Мен эмес, мен эч нерсе жазган эмесмин, – дедим кытай кызматкерине.

Тиги күлөт да: «Жазат турбайсыңбы!» – дейт. – Балким, менден башка да бирөө бардыр аты окшош...

– Жо-ок, сен элесиң, – дейт ал.

Март айынын аяк ченинде өзүм арыз сунган жетекчилерди четинен кезиктирип: «Төмөнгө, өзүмдүн айылыма барып, карапайым дыйкан болуума уруксат этүүсүн» тоту кушча кайталап суранып чыктым. Бирөө болбойт десе, бирөө көрөлү, – дейт. Окуйм деп карапайым адам болуудан кандай тажаган болсом, азыр интеллигент болуудан андан ашыра тажап бүттүм. Жападан-жалгыз ээн талаа, эрме чөлдө жүргөнсүйм. Өзүмө да, жашоо шартыма да, курчаган чөйрөгө да ыраазы эмесмин. Саат күнгө, күн айга айланып бара жатты. Баягы Шау Хуаң Шандагы рухий эзилүүгө кайрадан көчтүм.

1961-жылдын 5-апрель күнү бардык кызматчылар обком жайгашкан короону тазалоого чыгышты. Колума шыпыргы алып мен да чыктым. Областтык элдик өкмөттүн орун басар төрагасы, кадрлар боюнча жооптуу адамы – картаң кытай тырмалап бактардын түбүндө жүрүптүр. Улам ага жакындай бердим. Бөлүнгөн жерлер түшкө

маал тазаланып бүттү. Тиги тырмагын коюп багелегин, анан алаканын кагып жатканда жанында пайда болдум:

– Сизге бир жолугайын дедим эле, – дедим салмак менен өз тилинде, – менин атым Аман, Үрүмчүдөн келген кадрларданмын. Бирге келген жолдошторумдун баары өздөрүнүн айылдарына кетишти. Мен да кетем деп арызданганымга бир айдан ашты. Жооп жок. Мен мында жалгыз жүрөм, аялым болсо, бул жердин шартына көнбөй Үрүмчүгө кетип калган. Төмөнгө түшүүмө эмне үчүн уруксат бербейсиздер?...

Тиги менин сөздөрүмдү угуп жанымда туруп калды. Мен дагы айта түшөйүн дегиче:

– Обком уруксат этпес, балким. Бирок эртең мага бир келчи...

Жүрөгүм болк эте түштү. «Жакшылыкка!» – деп жорудум ичимен. Шыпыргымды көтөрүп үйгө бардым. Андан ары көчөгө чыгып, ашканага бардым да тамакка, аракка заказ бердим. Баягы эле бети-баштарын саргарта каптаган кытай балдары томсоро карашат. Коммунада иштеп, ун карточкасынан бир аз үнөмдөгөм. Эки балага эки нан алып бердим. Эмне болуп кетер экен дейм да тынчсызданам. Бир жагынан жүрөгүмө бир жарык шоола түшүп тургансып кубанычтуу, токтоно албай калган-сыйм. Түн бою кирпич какпадым. Учү-кыйырына көз жетпеген ой деңизи...

Эртеси саат он бирге чейин араң чыдадым. Ар кандай жоопту угууга өзүмдү даярдап алып, жай басып кечөөкү кишинин кабинетине бардым. Столунда шапкечен бирдеме жазып отуруптур. Башын ийкеди. Кирдим да унчукпай, кадала карап турдум. Тиги орундугунун сүйүнгүчүнө чалкалай кетти. «Кудай берергөр!»

– Чечилди, – деди жылуу чырай менен, – сен штаттан кыскартылды. Барган жериңде жакшы иште. Отдел кадрга кирсең кагаз берет, – ал мен берген арыздын бирине бурчтама салып колума карматты.

Кабинеттен кош айтып, учуп чыктым окшойт. Отдел кадрга заматта жеттим. Шафирограф менен басылган кызыл кагазга атымды жазды да, мөөрүн басып кармата салды. Кагаз колума тиери менен: «Ө-өх!» – деп үшкүрүнө шалдая түшкөнүмдү өзүм да байкабай калсам керек. Мага кагазды берген келин күлүп жиберди. Ал жерден да берген кагазын кайра алып алчудан бетер тез чыктым. Үйгө жетип окусам, кытайча жана уйгурча төмөнкүдөй сөздөр жазылыптыр:

«Күбөлүк кат.

Жолдош Амандын өз жери Текес уезди, үчүнчү коммуна болуп, 1961-жылы жумушчу-кызматчыларды штаттан кыскартканда өз жерине кайтып, айыл чарбачылык өндүрүш ишине катышууну талап кылгандыктан азыр текшерип бекитип, ушул күбөлүк кагазды жазып бердик. Жайгаштырууңуздарды суранабыз.

**Шинжиң Уйгур Автоном району,
Кызылсуу Кыргыз Автоном областы,
Кадрларды штаттан кыскартып эмгекке
жайгаштыруу беш кишилик тобу.
1961-жыл 4-айдын 6-күнү».**

Бир балээден кутулдум деген сезим бийледи мени. Бул сүйкүмдүү кагаз бүгүн да архивимде сакталып турат. Штаттан кыскартылгандарга бир же эки айлык маянасын кошуп берип жаткан. Мен анысына караганым жок, дагы бирдемеси чыга калбасын дегенсип мекеме жакка баспай койдум. Укмуштай бир оор жүктү мойнуман алып таштагансыйм...

Артыкбаш нерселердин баарын саттым. Алып жүрүүгө оор болгон китептеримди мешок-мешок кылып областтык китепканага эстелик катары калтырдым. Ичим толгон кубанычымды өзүмөн кызганып жүрөм. Бул өңдүү сезимди мен өмүрүмдө үч жолу өткөрдүм. Биринчиси, Текестен 1948-жылы окуйм деп кетип, «Билим Юртунда» окуп калганымда; экинчиси, 1955-жылы декабрдын аяк

ченинде Бээжинден кеткенимде; үчүнчүсү, ушул жолкусу болду. Баарынын ортолорунда алты жылдан убакыт өтүштүр. Деген менен булар менин турмушумдагы үч чоң «булкунуу» болду. Ар бир булкунганымда башка турмуш, башка шарт, башка максат аркалоомо туура келди.

Ошентип, Кыргыз областына барып китеп чыгармак түгүл, карапайым бир дыйкан болууга зарыла жүрүп колум араң жетти.

* * *

Артыш – Үрүмчү – Текес бул, бир жарым миң чакырымдан артык жол. Үрүмчүдөн үй-бүлөмдү алып, Текеске май айынын орто ченинде келдим. Жол бою бүтүндөй жүгөрү боткосу менен азыктандык. Ашканаларда андан башка тамактын түрү жок.

Үрүмчү, Кулжа шаарлары солгун тартып, берекеси жогоураак көрүндү. Тааныштар да кем учурайт. Көңүлдөгүдөй бир да адам менен маектеше албадым. Адамдардагы жылуу мамилелер, бири-бирине үйрүлүү өңдүү касиеттер жоголууга багыт алгансыйт. Алардын ордуна каңгыраган боштук пайда болуп, ал боштук адамдардын көкүрөгүн да ээлеп, биринен бирин алыстатып тургансыйт. Саясий тагдырларды чечкен ядро топтордон ар ким өз үлүшүн алып, анан ал энчисине акыл-эс арсеналынын төрүнөн орун берип койгонсуйт. Мына ушундайча, кишилер өз-дөрүнүн санаа сезиминдеги «ядро тобунун» бийлигине толук өткөнүн байкадым.

Аңкап-чаңкап Текеске келгеним менен, бул жерде да өзүмдү жат адам катары сездим. Көк-Теректеги кыргыздар үчүнчү коммуна деп аталат экен. Мурдагы чачыранды конуштар бириктирилип, Көк-Терек суусунун боюнан жаңы кыштактар түзүлүштүр. Биздин туугандар ошол жаңы кыштакта – Көк-Токойдо жашашат экен. Аны экинчи отряд дешти. Отряддын башчысы да, партия секретары да

казак жигиттер. Элдин пейили мурдагыдай эмес. Кырмандан бир табак чар ала койгон дыйкандарды сүйрөп ортого чыгарып, жүрөктөрүн эбак түшүрүп коюшуптур. Эл ток эмес. Бир кишиге берилүүчү 15 кг. ундун жарымына дээрлик Гаолиян (шыпыргы конок) унун кошуп берет. Жалпы алганда, элдин турмушу Артышта өзүм көргөн коммуналардын турмушунан кем болбосо, артыкчылыгы жок.

Токой жээгинен эптеп бир күркө салып алдым да, «дыйкан» болуп жашай баштадым. Эң негизги оюм эле Мекенге кетүүнүн жолун издөө. Бардыгы эле ушуну ойлошот. «Окубайм, жазбайм, интеллигент болбойм!» деген сөздү алда нече кайталап, ал жөнүндө эч нерсе ойлобоого өзүмдү мажбурлай берем.

Отряддын партиякасынын секретары келип:

– Коммунада жашагандар сөзсүз эмгекке чыгышы керек. Мында норма бекер берилет. Ошон үчүн ар ким өзү жеп-ичкен нормасын өндүрүүгө катышуусу зарыл, – деди.

– Болот, өтө оор жумуш колуман келе бербес. Өз ылайыгындагы жумушту албетте, иштешим керек...

Секретарь ойлоно отурду. Баарынан да, кадимки эмгек күчү катары кабыл алып, жумушка айдап жатканы мага жагып турду.

– Анда, – деди ал мага аярлай карап, – ашканага отун ташыган киши жок болуп жатат. Өгүз бергизейин, токойдон отун ташыңыз.

– Болот, жакшы болот.

Бир күрөң оопаз беришти. Көк-Токой кыштагынын тушундагы тал, терек, карамоюл таптакыр кыркылып бүткөн экен. Көчүп келген эл отун менен ушундайча камсыз болуптур. Сары чычырканак (бөрү карагат), шилби жана башка жапыз өскөн бадалдар гана калган. Бирок сууну өрдөсө, али да кыркылып бүтпөгөн моюлдуу, талдуу жышка барууга болот. Эл азыр да майда шактарын кесип таштап жоон моюлдарды жүктөп кетишет. Кара моюл суу болсо да жакшы күйөт. Кургаса темирдей

катып, жаруу кыйындайт. Ашканадагы очоктор үчүн кургак чырпыктар керек, токойдо ал көп.

Күрөң оопазым менен ашканага биринчи жолу чырпык сүйрөтүп келгенимде, ал жерде иштеп жүргөндөр бардык кыймыл-аракетимди жарданып карап турушту. Баары түшүнүктүү. «Карасаңар, карагыла, илгери эле силер өңдүү жашасам болмок!» – дейм ичимен. Ал эми алар болсо: «Кайран окуу, кайран билим ушуга кор болгон!» дегенсишет. Өзүм да эски кийимдеримди кийип алгам. Жергиликтүү элден артык болгум келген эмес. Эмне үчүндүр көңүлүм ачылып, жан кыйнаган жаман дарттан кокус айыккан адамдай сезем өзүмдү.

Токойго баруу мен үчүн табылгыс ыракат тартуулайт. Моюл гүлдөп, туш тарап аппак гүлгө бөлөнгөн. Суу агызып келген тоо гүлдөрү да токойдо өсөт. Гүлдөрдүн арасында жүрүп, көлөкөгө оонап жата кетем. Көк асман түпсүз дүйнө эмес, тунук көк чыны өңдүү нерсе менен көмкөрүлүп тургансыйт, куштар сайрап, чымын-чиркейи ызылдап үп боло калат да, кайрадан болор-болбос желаргы жүрүп, жанга жагымдуу ыракат кучагына алат. Чирип упураган дүмүр жанында көгүлтүр коңгуроо гүлдөр жапайы аарынын салмагын көтөрө албай башын иет. Көлөкөдө өзүн эркин сезген сагызган керектүү немесин кайдыгер гана издеп жүргөнсүп, теңселе басат. Тынымсыз сайраган күкүк үнү алыс жакындан шашпай угулат. «Мен эч нерсе билбейм, китеп окуган эмесмин, мүдөөсү, түйшүгү аз карапайым адаммын. Балким, боштондук, эркиндик дегени ушул жагымдуу сезимди баштан кечирүү чыгар. Адамдар эмне үчүн мансапка, мартабага кызыгат?!» – деп ойлоп коём.

Эки күндө эле ашкананын короосун куу чырпыктарга толтуруп койдум. Муну көргөн партиячейканын секретары жаңы жумуш тапшырды:

– Эми... сиз тиги-и, тегирменди шыбап, жыртык-тешигин бүтөңүз. Шамал үйлөп, унду учуруп жатыптыр...

– Болот, эң жакшы болот.

Күрөң оопазга минип барып, түшпөй туруп тегирмендин кебете-кешпирин байкадым. Качандыр бир кезде жыгачтан салынган тегирмен, ашталган жара тартма устундардын эски шыбагы түшүптүр. Ар жагы көрүнүп турат. Тегерегин карасам ылай жасай турган сары топурак жок, баары шагылдуу кум экен. «О-о, – дедим катуу этибар берип, – буга сары топурак ташып келип, тешиктерин бүтөшүм керек тура!» Сары топуракты алыскы бир дөңдөн ташып келдим. Күрөң оопазга топурак салынган капты арта салам да, калпыс жерге тартып минип алам. Аялымдын айтуусуна караганда өгүзгө мингеним аябай жарашыктуу көрүнөт экен!

Бир нече күн аны эрмек кылдым.

Бир жагына саал кыйшайып калгансыган эски тегирмендин жыртык-тешиги бүтөлдү. Жумуш аяктады, жуунайын деп жатсам, тегирменчи эки колун аркасына алып жай басып келди. Кирдеген жаман калпагын чекесине кондуруп алыштыр. Жээрде муруту чычайып, маңыздана ээрдин бүлк этирип амандашты. Мен майкачан, колдорум ылай болучу. «Кожоюнум» тез өзгөргөн киши экен, тегирменге көз жүгүрттү мага карап корс этти:

– Болбойт мунуң. Шиш кагып шыбаш керек!

Мен унчукпай аны карап калдым. «Кой, кой, баатыр ачуунду бер» дегенсийм.

Унчукпай калганым ага жакты окшойт, кадимки кол астындагы малайын урушкан байларча, эки колун артына алган бойдон ары басты. Кылык-жоругу байларга окшоп турат, бирок мыжырайган эски калпагы, бутундагы түйрүк чокою гана бузуп тургансыйт. Күлүп жиберсем эле боюндагы жылуу сезими өчүп калчудай, аярлап аяп да турдум. Байыркы түрк урууларда бир жакшы макал бар: «Кулан кудукка түшсө, кур бака айгыр болуптур» деген. Адамдардагы бийликке умтулуу табигый касиет экен да. Деги биздин – кыргыздардын каны, тукуму укмуш ко! Эмне

кылмак элем... Тегирмен ошол бойдон калды. «Кожоюндун» шиш кагып шыба деген буйругу аткарылган жок...

Коммунадагы мал чарба боюнча жетекчи болуп турган жигит «Билим Юртунда» менден окуган эле. Ал токой аркылуу жашыруун келип учурашты. Көп жылдан бери бирге жүргөн теңтуш элек. Ага ишенүүгө болот. Анын үстүнө, Мекенге кетүү экөөбүздүн тең бирден бир арманыбыз болчу. Колунда паспорту жок, арызданалбай жүрүптүр. Каза болгон атасынын паспортун өз кезинде тапшырып бергендиктен, анын номерин да билбейт. Эгер номерин билсе, Кулжадагы Советтик консульстводон паспорт бөлдүрүп аларын айтат.

– Атаңдын паспортунун номерин билүүгө болот, – дедим мен.

– Кантип билип бересиң?

– Совграждандардын тизмеси, паспорт номери уездик совграждандар коомунда турат. Мен Үрүмчүдөн келе жатканымда ал жерде болгом, тизмени көргөм...

– Болуптур анда, сенин ал жерге коркпой кирүүңө болот...

Ортодогу сөздүн тыянагы: биринчиден, мен коммунанын жумушуна уландуу катышуум керек; экинчиден, экөөбүз тең паспорт бөлдүрүп алып: «Ата Мекен кайда-сың!» – деп кете берүүбүз калды. Тигинин шарты кыйын болгону үчүн көбүнчө мен аракеттенишим керек.

– Сен анда-санда келип, жалпы абалды билдирип тур, – дедим мен, – Мекенге кете албай түрмөдө өлүш экөөбүз үчүн артык баш иш!

Анан дагы, «темир эритүү» кезинде менин атымды коммуна алып, зоруктуруп өлтүргөн экен. Бул жөнүндө сөз козгоп, коммунадан бир мингич талап кылсам болобу деген оюмду айттым.

– Аракет кыл, бирок... – деди эки анжы түр көрсөтүп.

Түшүнүктүү! Жаңыдан келгенимде жылкы фермасынын жетекчиси бир айгырдын күчүн минүүмө макул

болсо да, партуюмдун секретары кытай жигит: «Ага мингич берүүгө болбойт!» – дептир. Мына ушундай менде жок саясий айыптын жыты бул жерде да аңкып жыт-тана баштаптыр. Тигинин «бирок» дегенинин мааниси ушунда жатат..

Тапшырган майда-чүйдө жумуштарын аткарганымдан кийин баягы секретарга өзүм бардым:

– Отряддын тоогу бар дешет, мен баксам кандай дейсиз? Андан башка да жумуштар чыгып калса, карап турбасмын...

Ал ойлонуп акыры макул болду. «Кабинетте отуруп ак кол болгон неме, кара жумушка жарамак беле!» – деп чечсе керек. Үрүмчүдө кара жумуштун «казанында кайнап» чыкканымды кайдан билсин!

Тоок багып жаткан «фермерине» барып, отряддын тоогун мындан ары мен бакмай болгонумду айттым. Бул «чарбадан» өзү да тажап бүткөн окшойт, кеп-сөз жок эле аялы, өзү, балдары болуп тоокторду какылыктата кууп кармоого киришти. «Арам өлгүр!» «Ит жегир!» – деп тилдеп да жүрүшөт. Корозу, мекияны аралаш отуз чакты тоок кармап беришти. Коммуна болгондо элден жыйнап алынган тооктор. Алып келдим да, үйдүн жанындагы жер кепеге камап таштадым. Тооктор көнсүн деп азыраак чар ала келгем. Аны чачып бердим. Иши кылып, коммунанын бир жумушунун башын кармагансыдым. Туугандар тамашалашып: «Аман, тооктун жумурткасын колтугуна катып жүрүп жөжө чыгарат экен» – дешет.

Үрпөйгөн жаман үйүбүздүн токойго маңдайлаш келип, он метр бассак эле табияттын жашыл кенчине кирип кетбиз. Кайыңдын дүмүрлөрү уюл келип, идиш-аяк жасаганга абдан сонун. Эртели-кеч токойду аралап, кайыңдын дүмүрүн казып келем да чөйчөк, сузгу өңдүү нерселерди жасайм. Көргөндөр макташат. «Айылдык адам» болуш үчүн дагы бирдеме жетпейт. Ачыгын айтканда ары-бери жүрүш үчүн бир мингич зарыл болду. Коммунанын

кеңсеси бар айылды мурда «мечит» дешчү. Ал бизден беш-алты чакырымдай алыс. Жумуштап көп ирет жөө барганымдын жогорку ой пайда болду. Бизде жибек, дукаба өңдүү эндей кездемелер, жакшы кийимдер бар эле. Ушулардан пайдалангым келди. Кездеме, акча берип жатып бирөөлөрдөн көк бышты сатып алдым. Мындан бир нече жыл илгери бир аттын кунун берип күмүштөтүп бир ат жабдык жасатып койгом. «Дүйнөнүн ыракаты – карапайым адам болуу!» деген «ураанымдын» жетектөөсү менен бардык жагынан аларга окшоп турсам экен дегенде эки көзүм төрт. Социализм, коммунизм деген коомдук формацияларды курушууга жараксыз болгонду мындай кой, анын «душманы» болгонумдан кийин, жок дегенде жашообузга укук берер деп коём.

Биздин үйдөн жүз метрче алыс Көк-Терек суусу агып жатат. Киргенде өтө коркунучтуу, түз жер эмес эңишти көздөй аккандыгы үчүн агыны катуу бир ала салдырып алса кутулуп чыгуу кыйын. Жээгине барып карап отурсам, оргуштаган көк кашка суунун иримдеринде тоо фореждери сүзүп жүрөт. Кайырмак сатып келдим да, балык кармап, суу жээгинде баарын унутуп отура берем...

Келгин кезинде Көк-Терек токоюна жапайы өрдөк көп келет. Минер атка жеткенимден кийин, бир мылтык алсам деген ой пайда болду. Мекенге кеткенге чейин элге сиңип, карапайым адамга толук айланып кетүүнү ойлонуп да жүрөм. Туулган жерге барганымдан кийин деле ошол бойдон калмакмын. Кетүүгө аракеттенип жүргөндөр бир бирибизди көргөндө ымалаша кетебиз. Жаңылыктарды айтышабыз. Угушубузга караганда мени «Билим Юртуна» кабыл алып, окууга киргизген Арыкбаев Султан Кулжа шаарындагы Совграждандар коомунун төрагасы болуптур. Анын Текестеги туугандары ат тезегин кургатпай кулжачыл болуп кетишти. Бул кишиге барууну чечтим. Энем каза болгондон кийин Имаш абам алган аялдын каза болгон атасынын паспорту бар экен. Андан

паспорт бөлдүрүп алуу керек. Эгер ал колго тийсе, анда биздин үй-бүлөнүн мүчөсүнүн биринде совграждандык паспорт бар деп эсептелип, Мекенге кетүү үчүн кытай өкмөтүнөн уруксат алуубузга болот. Биз эмес, бир гана паспортко сүйөнүп агайын-туугандардан бир нече түтүн СССРге кетип жатканын көргөнбүз.

Жеп-иче турган нормаларымды куржунга шыкап, Кулжага жөнөп кеттим. Элдин салты өзгөргөн. Ар ким өзүнүн нормасын (жей турган тамак ашын) кайда барса да ала жүрүшү керек. Сага берсе өздөрү ачка калат. Барган үйдө чай кайнатып, дасторкон жаят, бирок алдыга коёр нан жок. Ала жүргөн норманы чыгарып, дасторконго коюуга туура келет. Үй ээси да кайпактап чайга отуруудан тайсалдайт, балдары да сагалайт, айла жок, баарын бөлө жеп чай ичүүгө отурасың. Кыскасы, бирөөнүн үйүнө баруу да кыйын!

Кулжа шаары мурдагыдан өзгөргөн. Тааныштар өтө аз. Кезигише калсак амандыктан башка сөз айтышпайбыз. Совграждандар коомуна барып арыздануучулар көп. Арыкбаев Султан менен көрүштүм. «Кетем» дегендердин жол-жосунун жана коомдун аларга тийгизер жардамын сурап билдим. Консульство алдына барып, консулдун кабылдоосуна кезекке турган адамдардын тобун көрдүм. Алар ондоп саналат. Бөлдүрүп алынуучу паспортту справкасы менен Султан абама калтырдым да, кайра кеттим. Норманын азабынан Кулжада көп турууга болбойт. 300 юанга бардык жабдыгы менен бир кош ооз мылтык сатып алдым. Мылтык дарысы менен коргошун, пистон дегендерди кымбат баада чайкоочулардан гана алууга болот. Мылтык көп жылдар пайдалангандыгына карабастан эки аттын кунуна барабар болду. Буга таң калганым жок. Мындайда табылганы гана эсеп!

Илбээсиндердин ичинде өрдөк бөтөнчө сак куш. Бытыра башына тийсе же канатын сындырып, учалбай калса гана жатып калат. Төшкө, куйрук жакка тийген

бытыраларды көтөрүп учуп кете беришет. Алыстан көрүнгөн караанды байкамаксан болуп сууда сүзүп жүргөнсүйт. Бирок, кичине гана шек билинсе «каак!» деген үн угулат да, заматта көккө көтөрүлүшөт. Учуп бараткан өрдөктү атып көргөнүм жок. Сууда жүргөндөрүн өңүп барып, атып алып жүрдүм. Жапайы өрдөк семиз, нары эти даамдуу. Тоого чыгып каракур атып да келдим. Куштардын маңыроосу эле каракур өңдөндү. Ал конуп отурган карагайдын бүчүрлөрүн бытыра тытып жатса да, ордунан козголбой коркуп отура берет. Качан ок тийгенде, уча жөнөйт да, канатын комдоп, төмөнгө салмагын таштайт. Түшкөн жеринен кардын асты менен кеминде эки метр сойлоп кетет. Араң табабыз. Эти капкара келип, дабыркай даамданып турат. Кеседей болгон жемсөөсүнөн карагайдын бүчүрү гана чыгат. Булардан башка, Текес дарыясынын боюнда кыргоол өтө көп. Машке ээрчитип чыксаңыз шакка конуп турган кыргоолдор итти карап отура берет. Атууга оңой. Неси болсо да мылтыкка колум жеткенден кийин этке кенен боло баштадык.

Ун, жашылча маселелери да чечилди. Көк-Токой кыштагынын жогорку бир урунчугунда жашаган кыргыз абышка пияз, ашкабак, бадыраң, жусай, сарымсак, капуста өстүрөт. Ал кишиге барып бул кесибинин болочогу жөнүндө айта отуруп, жакшылап тааныштым. Алачык ордундай жерге айдалган жусайынын бир жылдык көгүн беш юанга сатып да алдым. Өскөн сайын атчан келем да кыркып алып кетем. Жусай пияз менен сарымсактын даамын ичине алган жашылча. Жумуртка кошуп куурса же жумурткадан чүчпара жасаса абдан келишип калат.

Виздин төмөн жагыбызда аштык кампасы бар. Гаолияң унун кайсы бир жерден ташып келип, дыйкандарга нормалап берет да, алар алган түшүмдүн үрөндөн башкасынын баарын кампага жыйнап кайдадыр жөнөтүп турушат. Кампанын партиячейкасынын секретары ачык-айрым киши

өңдөнүп мени менен жакшы таанышып алды. Ал унга кийим алуунун камында жүрүптүр. Габардинден тигилген жайкы пальтомду кармата салдым. Кырк кг. ун, калганын акчалай берем деп коюп, кыйлада барып кутулду. Мени көргөндө коммунанын секретарына каршы сүйлөгөнүн кайра-кайра айта баштайт. Андан башка «эрдиги» жөнүндө ооз ачпайт. Мага болсо анын уну гана керек. Эл терме терет, машактарды ушалап же тебелеп бир кап же жарым кап буудай алышат. Аны ун салдырып запастап, жүккө кошо жыйып коюшат. Мына ушундай адамдар мага ар кыл кездемелерге ун алмашып берип турушту.

Атка минип, канжыгама капты байланып, аштык айдалган кырга чыгып аңыздардан терме терем. Аңызды корушат, эл терип жегенден көрө жерде чиригенин жакшы көрүшөт. Бир сайдан кууса дагы бир сайга барып терип жүрдүм. Коммуна берген нормадан алда канча көп терип алууга болот.

«Аман, жашоонун максаты ичиш, жеш экен!» деген Артышдагы комиссар кытайдын айтканы мен үчүн чындыкка айланып келе жатты. Бир күнү коммунанын кызматкери мага мындай кеңеш берди:

– Кулжага эми барганыңда мылтык дарысын таба кел, коммунада аңчылар тобу бар, алар элик атып элди эт менен камсыз кылууга милдеттүү. Коммуна аларды ок-дары менен камсыз кылышы керек. Азыр дары таппай жүрүшөт...

Коммуна мылтык дарысын эт, суу майга сатып алырын да айтты. Жакшы кеңеш деп ойлодум. Кулжанын базарында мылтык дарысын сатып отургандарды көргөм.

Жулуңдап-мулуңдап нан табуунун өзү мага кызыктуу сезиле баштады. Пайдалуу нерселер өзүнөн өзү кабылып турат өңдөндү. Кулжага дагы бир барганымда атайын базарды көпкө араладым. Чет элге кетүүчүлөргө арнап, артыкбаш буюмдарын сатсын үчүн өзүнчө базар уюштуруп бериптир. Кимдин ким экени текшерилип жатпаган соң, кетчүсү да кетпечүсү да, шымаланып ошол «ийримге»

кирип алышыптыр. Ичкериден келген кытайлар да велосипеддин, тигүү машиналарынын запастык бөлүктөрүн алдыларына жайып коюп, момурап отурушат. Мындагы буюмдардын баарын дээрлик дүкөндөрдөн табуу мүмкүн эмес. Сатуучу менен алуучунун эмне жөнүндө, кандай баада сүйлөшүп жатканын жанында туруп түшүнүү кыйын. Илгери мугалимдер курсунда менин карамагымдагы отрядда командир взвод болгон бир мугалим кезигип калды. Жакасын жагдайтып, жеңин түрүнүп, олуттуу түргө келип алыптыр. Учураша кеттик.

- Мугалимдикти таштагансыңбы?
- Таштадым, энесинин көрүнө...
- Союзга кетесиңби?
- Кетем, тойдум баарынан. Мында эмнеге келдиң?

Бирдеме керекпи?

- Керек. Мылтык дарысы, маасы-галошу...
- Бар. Таап берем.

Аңгыча көк күрмөсүнүн жакасын көтөрүп, кепкасын көзүнө чөгөрө кийген бирөө кабыла кетти. Тышкы кебетесине карап, жашыруун бир сырдын ээси дегичелик.

- Бардыңызбы? – деди ал.
- Беркиси бар, бирок сен айтканга экини кошуу керек.

Тиги унчукпай калды. Кыязы, ичинен эсептеп жаткан өңдөндү.

- Ошого келсе, менде да бар, – деди бейтааныш жигит, – тигини үчкө көтөрүүгө болот.
- Көрөйүн. Өгүнкүчү? – деп сурады мугалим.
- Түштөн кийин, – деди да бейтааныш жигит кетип калды.

Булардын мен түшүнбөгөн сөздөрүнөн, кылык-жоруктарынан, атайын иштеп бирөөлөрдөн өч алып жаткансыган кебетени байкадым. Экөө тең кесиптерине берилип алганы билинип турат. Эмне жөнүндө сүйлөшүп жатасыңар десем: – Э-э, эмне кыласың, – деп койду тиги. Жылчык чыгарар эмес.

Эртеси ушул базардан жолукмай болдук. Эң сонун эмеректер, сервиздер, Туланын татынакай электр самоорлору, мамык салынган жууркан, төшөк, жаздык, килем, айтор, кайдан табылганы белгисиз, көздөн учкан буюмдардын баары тизилип турат. Сатуу максатында эмес, атайын көрсөтүү үчүн мында алып келинген өңдөнөт. Аларды сатып алууга эч кимдин да кудурети жетпейт.

Четкебирээк жагында кытайдын улуттук дары-дармегин алдына жайып коюп, бир кытай үргүлөп отурат. Анын жанына барып, табыпчылыгы барбы билгим келди. «Ойготуп» алдым да, түн ичинде бутум ысып, уйку бербесин айтып, эмне дары бере аласың, – дедим. Тиги ийнин жай гана козгоп коюп какырынды, андан кийин гана кеңешин айта баштады:

– Шыралжын же шыбактын жалбырагын терип, кургатып, эки бышкан кирпичтин үстүнө коюп түтөт. Анан, балтырларыңды ага тууралап чүмкөгүн да ышта. Эрмендин жалбырагы да болот. Өзүң эмне, СССРге кетүүчүлөрдөнсүңбү?

– Ооба.

Кытай козголуп коюп, шекшигенсип ары-бери карады.

– Бөкөндүн мүйүзү барбы? Балким бугунун мүйүзү барларды билерсиң, а?

– Ошол керекпи сага?

«Абдан керек!» дегендей башын ийкеп күлдү. «Оо, кайран момунум, кебез кайырмагын салып отурган тура!»

– Жок, – башымды чайкадым, – Бугу мүйүзүнүн kilosу канча турат?

Тиги момурап төмөн карады.

– Беш жүз юан берсең болот да...

Тамшана ээрдимди «чык» эттирдим. «Укмуштуу баа, буга минүүгө жараган жылкы баласынан төрттү алууга болот!»

Кымгуут базарда ымдашкан, жаңдашкан, шыбыраша кеткен, кайманалап сүйлөшкөн адамдар тобу ийримдей

тегеренет. Атайын бөгөлгөн суу толуп, тосмонун алсыз жерин жырып, ээ-жаа бербей улам кеңейтип бара жаткан-сыйт. Базарды жаап таштап гана бул «селден» кутулбаса, башка айла жок өңдөнөт. Эгер бул базарды жапса, анда чет элге кетүүчүлөр артыкбаш дүйнө-мүлкүн эмне кылат?

«Иш стилин түзөө» кампаниясы жүргүзүлүп жаткан кезде, мурдатан ойнолуп келе жаткан индиялык киноленталарга тыюу салынган. Кулжанын кытай базарындагы киноклубда «Эки му жер» деген индиялык фильм болот экен деген кабар зарыл нерседен бетер, заматта шаарга тарап кетиптир. Кечинде атайын кытай базарына бардым. Клубдун тегерегинде эл ушунчалык көп жыйналган экен, көчөдөн арабалар араң өтөт. Бардык сеанстар боюнча билеттер сатылып бүткөнүнө карабастан эл тарар эмес. Ал түгүл, базарда бүтпөй калган иштер, сүйлөшүүлөр, баа талашуулар ушул клуб алдында улантылып жатканын байкадым...

Эртеси базарга келгенимде, ар кыл буюмдарга кызыга карап көпкө жүрдүм. Бардыгы адамдар үчүн жасалган. Бирок аны эмне десе, жашоонун тиреги болор нерселер эмес. Өп-чап тойгон адам кызыл-тазылга кызыкмак беле!

Жумушчу комбинзонун кийген жаш жигит, майланышкан матага оролгон нерсени көтөрүп жаныман өтүп кетти. Оор нерсе экени билинип турат. Артынан түштүм.

– Колуңуздагы коргошун эмеспи?

Жигит менин баш-аягыма карап алган соң жооп берди:

– Ооба, аласызбы?

– Канча кило, канчага бересиз?

Экөөбүз тең аярлап акырын сүйлөшүп жаттык.

– Отуз юан бериңиз, беш килодой бар...

– Кымбат экен, – дедим мен, – килосун үч юандан сатып жүрүшөт. Кайдан алып келдиң?

– Карамайдан, – деп жооп берди ал. Карамай деген шаарчанын тегерегинен нефть чыгат. Ал жерде уран да бар болушу керек, коргошун урандын «богу» деп ойло-

дум. Жигит жоош көрүндү. Мындай адамды какты-сокту кылууга батынбадым. Акыры 25 юанга келиштик.

Бул бааны укканда кечээги мугалим күйүп-бышып, он эле юанга алып бербейт белем, – дейт.

– Ой, убал эмеспи. Ошончо жерден көтөрүп келсе...

Тиги көзүмө карап аянычтуу башын чайкады:

– Кыргыз-кыргыз, калпакка ылайык кыргыз калган жок! – деп ал уйгурдун бир макалын айта салды. – Убал, жоош экен – дейт тура. Дал ошондойлорду «жайлабасаң» кантип жан багасың? Куу немелер алдатабы, сага?

– Мейли эми, бүттү да. Кечөөкүлөрдү таптыңбы?

– Таптым, галош 8 юан, дары саткан адам бир костюм шым берсең 8 кило кашкар дарысын бермей болду.

– Алар менен өзүм сүйлөшсөм болобу? Дарысын көрүшүм керек да.

Тиги дагы эдирее карап калды.

– Макул болсоң гана аласың, анын ээсин эмне кыласың? Сен сооданы коюп, тоого чыгып коюңду баксаңчы...

– Ой, оңбогон шүдүңгүт! – деп кыргызча кеттим, – болуптур, ушу менден жегиче...

Тиги арсалаңдап, карууман кармап силкилдете күлөт. Макулдаштык. Эскинин жаңысы бир костюм шымым бар эле, ошону бермей болдум. Дары менен галошту алып келүүгө ары бурулду тиги. Далысы бүкүрөйүп, башы алдыга жутунуп, шыпылдай басып топту аралап кетти. Артынан карап туруп башымды чайкадым. Соода, пайда деген «кудурет» башкарган адамдын кебете-кешпири да өзгөрөт экен. «Жоругуң жолдо калсын, желмогуз!» – деп күбүрөп тилдедим.

Дарысы кадимки фабрикадан чыккандай күчтүү экен. Артыштын кайсы бир кыштагында коммунанын кирешелүү тармагы катары мындай дарыларды жасап жаткандарын көргөм. Дарыларды Текеске алып келгенимден кийин, жүз грамм дары коммунада үч кг. суу майга бааланды. Мылтыгы барлардын назары мен жакка

ооду. Баягы байларды туурап, мага «өнөрүн» көрсөткөн тегирменчи үйгө келип, сөз баштар алдында кабак-кашыма карап, сөздү алыстан козгоп, кыйла отургандан кийин гана мылтык дарысы бар деп угуп келгенин, бар болсо азыраак сатып алсам деген ойдо экенин аярлап билдирди.

– Дары бар, алыңыз, – дедим мен.

Тиги көзүмө жалт карап алды, анын тегирменин шыбап болгондон алда канча кийин термеден жыйнаган жарым кап буудайымды атайын үч-төрт күн кечиктирип, кезегимди өзүнүн туугандарына берип, ызалаганын да эсиме алганым жок. Тегирменчим кубанып, айтарга сөз таппай үйдөн чыкты. Кийинки жолу буудай алып барганымда кезек күткөндөргө:

– Тарт ары жаман таарыңды, мына бул киши көп күндөн бери келип жүрөт. Кичине адилеттүү болуш керек да. Саясаттын баарын жакшы билесиңер... – деп күпүлдөп, буудайымды алып барарым менен тартып берди. Деги кишилерден түңүлбөстүк керек, майдаланып касыңды көбөйтпө, душманыңды акыл менен дос кыл, – дейт биздин абышкалар.

Унумду астыма салып, үйгө келе жатып жеке мүдөөнүн адам табиятындагы ролу жөнүндө ойлодум. Буга даба жок өңдөнөт. Тегирменге аттанарым менен үйгө бир аял келиптир да, мен келгиче күтүп отуруптур. Кийими начар, жашы кырктардан ашканына карабастан илгерки келиндердей тартынчаак көрүндү.

– Сууктап, ооруп жүрөм, же колдо мал жок, – деди аял, анан мага бүктөлгөн кичине кагаз сунду.

Алып окусам, беш жумуртка берилсин деген секретардын каты экен. Тоок менин колума өткөндүн эртеси эле мындай кагазды көтөрүп келүүчүлөр көбөйгөн. Ашып кетсе сегиз жумуртка, болбосо беш жумурткадан «сууктап ооругандарга» берилет. Мен аялымды карадым. Мени күттүрбөй эле бере берүүгө болор эле да.

- Барбы жумурткасы?
- Бар.
- Бер да. Өздөрүнүн жумурткасын өздөрүнөн аяйсыңбы, келери менен эле бериш керек...

Беш жумуртканы жүз аарчысына салып, кубанганы же намыстанганы белгисиз аял шашыла чыгып кетти. «Бербей коюшу да мүмкүн, күйөөсү келсин, ал-жайымды айтайын» – деп кагазын аялыма көрсөтпөй отура бериптир, көрсө.

Кышка карата тооктордун көбү өлө баштады. Жем жок. Биз тооктордун ар бирине ат коюп алганбыз. Алардын кылык-жоруктарына байланыштуу сөз козгоп күлчүбүз. Баккан ошол тоокторубуз жөнүндө жазылган күндөлүк азыр да сакталууда. Аны ошол кездеги жазылышы боюнча келтире кетүүнү ылайык таптым:

«1961-жыл. 4-ноябрь. Кечки саат 11. Көк-Терек.

Эртең менен эч ким туралекте бардык тооктор келип, эшигимди чокулап, мөндүр сабагандай кылды. Карт тооктор алыстан кыкылыкташып, майда жөжөлөр жан-алы калбай чыйпылдап, кээ бир короздор экиленип беймаал чакырып, короону баштарына көтөрүштү. Тооктор жин тийгендей эшигиме жабылып жаткан соң, ордуман туруп, эмне болуп кеткенин билейин деп эшикти ача бергенимде, тооктор да кишиче сүйлөп, мени айыптап киришти.

- *Уйкучулун көр мунун, биз өңдүү ачка дейсиңби?!*
- *Чирче жеп жатса уктаганын көрөр элем.*
- *Суукта, чырпыктын арасында түнөгөн жок да...*
- *Кымбаттуу тоокторум, – дедим мен тегерете карап, – «тынчтангыла!» дегенсип колумду жаңдап. Тооктор болсо, кукулукташканын коюп, моюндарын созуп, менин оозума тигиле карап калышты. – Короздор, мекияндар, жөжөлөр, ашыкпагыла, түшүнө албай турам, – деп али да жөжөсүн ээрчитип жүргөн Паша*

деген тоокко жакындадым. Анын куйругу чолоюп, өзү жайындагыга караганда жүдөңкү тартып жүргөн: – Сенин куйругуң түлөгөнбү?

– Сен андай арамзаланба! – деди Паша тикирее карап, – тиги кошунаңдын карала ити менен беш түн бирге түнөдүм. Куйрук эмес, жөжөлөрүмдү араң сактап калдым. Билбемши болосуң. Биз бечара тооктор жумуртка менен эт бергенден башка жазыгыбыз эмне?

– Мына карала ит бурдап жулган жер, – деп Тома деген мекиян кыпкызыл санын канаты менен көрсөттү.

Васька деген карт короз жай басып, кыктын үстүнө көтөрүлдү. Жөн билер деп жүргөн короздордун бири эле.

– Өзүң билесиң, бизден жогору турган балчелекчи дунгандын баккан тоокторунун жумурткалары сенин муштумуңдай. Өзүң кооперативге алып барып сатса, он эки жумурткасы эле бир килограмм чыгыптыр. Ал эми биздин тооктордун жумурткаларынын эң чоң дегени жаңгактай. Тиги тооктор деле биз өңдүү тоок. Жакшы бакса кара карга да муштумдай жумуртка бербейби...

– Ой, коюңузчу! – Толик деген каны кызуу жаш короз тигинин сөзүн бөлүп таштады, – буга акыл насаат айтып отуруунун кереги не? Мен бардык балээни ушундан көрөм. Мунун энчиси мына бул, – деп келип секирип, кош аяктап тепти эле текөөрү тиземе шибегедей кадала кетти. Ага кошулуп дагы бирөө тээп, чокуп да алды. Мен дагы эле салмактуу туруп арыз-муңдарын тартынбай айтышын өтүндүм. Мен көргөн өкмөттүк жетекчилер ушундай алдайт эмеспи.

– Тээтиги, Ак-Жар деген жерде чар көп дешет. Кырман баскандар аны кайда батырарын билбей баштары катат. А сен, бизге жем табалбай башың катат. Кулжадан колу-бутуң шишип, ооруп келгениңде так менин жумурткамды жарып, сарысын тартпадың беле? Сага жан керек, бизге жандын кереги жок, ошондойбу?! Мен эмне үчүн туубас болдум, таң атканча чукуранып,

жылдыз санап уктабай чыгам. Суук этимен өтүп, сөөгүмө жетти. Эми мени дагы жумуртка берет дейсиңби? Сага жумуртка эмес мобу да жок! – деп эки канатынын ортосунан бир канатын чыгарды.

– Кымбаттуу тоокторум, силер жашап турган шартты жакшы билем. Азык үчүн кычы аралаш чирче жеп жатканыңар да чын. Турмушуңардын начарлыгынан тууп турганыңар туубас болдуңар. Мен силерди колума алганда мынчалык кыйынчылыкта жашатам деп оюма да келген эмес. Ак баштыкты көтөрүп күн сайын жем сурап барам. Завхоздун бергени алиги, өзүңөр жеп жаткан чирче. Кирпич түйүрүп берүүгө жайында эле убада беришкен, ал азыркыга чейин жок. Менин келе жатканымды алыстан көргөн бухгалтер, завхоз аттарына минип кача жөнөшөт. Мени эмне кыл дейсиңер? Силердин жумурткаңар аларды кызыктырган менен, жашоо шартыңар аларды кызыктырбайт...

– Сен андай сөздөр менен көйүтпө, – деди бир мекиян.

– Тура тур, айтсын, – деп каршы болду бирөө, – бул байкушта эмне жазык? Мындай болорун биз да билгенибиз жок. Жазында, ушунун колуна өтөрдө эми кызматкер болгон кишинин колуна барабыз, турмушубуз оңолот, жок дегенде бизге деп алып келген чарды калбырлап, буудайын чыгарып албайт, – деп баарыбыз эле кубанбадык беле...

– Ал ырас, – бир короз кошулду, – мунун колунда эмне бар? Коммуна жайында берген үйүнөн күзүндө кууп чыкты. Жаш баласы менен кышында тоңуп өлбөс үчүн, бир күн оору, бир күн соо жүрүп баттап-саттап үй сымак бирдеме тургузуп алды. Жеген нормасынын жарымы арпа, куру бекер кызыраңдагандын пайдасы жок. Ушунун турмушу биздикинен артык десе ишенбейм. Жана бир-эки тентек коржоңдоп келип тээп кетти. Тентек болсоңор барып башчыларды, тиги-и, завхоздорду теппейсиңерби! – деп байкуш корозум сөздүн чынына көчтү.

Бирок кызуу кандуу Толик бой берер эмес.

– Болду, болду, – деди ал мойнун толгоп, буга жан тартуунун кереги жок. Жем чачканда мага бир ууч чирчесин айрым чачар деп ойлойсуңбу? Жемди баарыбызга тең эле чачат. «Бала ыйламайынча эмчек салбайт» деген макал бар кишилерде. Бул биздин турмушубузга чыныгы түрдө көңүл бурбайт. Эгер чыны менен киришсе, секретарга чейин барып айтмак. Бизди багууга бул жооптуу, эгер биздин мекияндарыбыз дуңгандын мекияндарындай жумуртка туусунчу, эртең эле: – Мына мен баккан тоок мына мындай жумуртка тууйт, – деп мактанат. Ал түгүл, ошол жумурткаларды мен туудурдум дегенден да кайра тартпайт. Менимче, муну катуураак чокуп, тээп алса кайра ойлоно турган болот. Биздин Торгун кана? Ал азыр биздин арабызда жок. Жердин астында жатат. Эгер ошого өз кезинде тырмактай сарымсак эзип, суу май кошуп жегизип койсо ал өлмөк эмес. Кара корозду айтпайсыңарбы! Короздун султаны эмес беле. Тээтиги арыктын ар жагындагы дүмүрдүн түбү өлгөн тооктордун мүрзөсү болду, барган сайын кеңейип келатат. Канчалаган жакшы тооктордон айрылдык. Азыр да көпчүлүгүбүз оорулуубуз. Тээтиги турган Нина кайсы мекиядан кем эле? Басалбайт, өпкөсүн сары суу жеп, өлүм күтүп жүрөт. Турмушубуз күн сайын артына чегинчүдө. Ушулардын баарына ким айыптуу? Иттин ээси болсо бөрүнүн Кудайы бар, – дейт кишилер. Биз эмне үчүн мынчалык кыйынчылык тартат экенбиз? Айтмайынча муну ким билип жатат?!

– Ой, эми кечке зарлайсыңбы? Токтот, эмне жоопко келгенин угалы. Бир-бирден жооп алган жакшы, – деди бир короз.

– Айтар сөз көп, кантип айтпай коёсуң, – деп Толик көшөрүп сөзүн улады, – биз жаткан жер сасык, тоок эмес карга да андай жерде жумуртка басып жата албайт. Сен Аман, шүмүрөйүп көп анткорлонбо! Баргын да улугуңа айт. Турмушубузду жакшыртсын. Эгер ушул

кейпибизден ашпайт экенбиз, анда мекияндарыбыз жумуртка туубайт. Бүгүндөн баштап короздор мекияндарды баспасын! Эртели-кеч чакырбасын! Менин сөзүм бүттү!

Карт короз Васька канатын оңдоп, жемсөөсүн көтөрдү:

– Биз короздор адам баласын эмгекке эрте ойготууну өз мойнубузга алганбыз. Бул иш обол – акыр ошол бойдон калат. Эгер биз чакырбасак короз болгонубуз кайсы? Толук кызууланып, короздор мекияндарга жолобосун деп жиберди. Аны балдардын өздөрү билсин. Мекиян деген кургур күлгө оонап деле тууй беришет...

– Жегенибиз чирче болсо, мекияндан айланабызбы, – деп бир короз Васька карттын сөзүн бөлдү.

– Менимче, бардыгы түшүнүктүү болсо керек, – Васька тиги короздун сөзүнө этибар бербей сөзүн улады, – бүгүнкү болгон ушул сөздөрдү башчыларга жеткизсин. Эгер мындан ары бизге карабайт экен, анда көргүлүктү көрсөтөбүз!

Карасам, тооктордун баары ушул корутундуга муюгансыды. Булардын турмушу жакын арада оңолбосун билип турсам да, курулай убадаларды бергим келди:

– Кымбаттуу тоокторум, мында айтылган бардык сөздөрдү башчыларга жеткирейин. Суук түшүңдөн мурда күркө салууга кам урайын. Кырмандан чар алдырып, ороого көөмп, кышкы азыгыңарды камдайын. Эгер тууымун деген мекияндар болсо, кышында да жылуу үйгө бастырып, тукумуңарды көбөйтөйүн. Мындан ары эмне талабыңар болсо, эшикти чокулабай эле акырын айтып тургула. Кулжадан сарымсак ала келип, оору-сыркоонун алдын алып, эмдеп турайын... – деп жетекчилерди туурап калп убада бердим.

Капелимде, тооктордун баары куру сөзүмө ыраазы болушту окшойт, сөзүмдү макулдагансып, кукулукташып ыр менен таркашты:

«Ар бир үйдөн тандап алган,
Атиреттин тоогубуз.
Арпа, таруу, чирчеси жок,
Ак буудайда оозубуз!»

Жалпы эле Мекенге кетем деп барып, Текестен кеткичелик өткөн бир жарым жыл ичинде үч эле күндөлүк жазыпмын. Күндөлүк жазуу менин жакшы адатым эле. Карапайым айылдагы адамдан күндөлүк жазгандар жокко эсе. Жогоруда айтканымдай бардык жагынан жөнөкөй адамга окшогум келген. Ал эмес, китеп да окуганым жок. Билүүнүн эмнеге кереги бар? Билип алсаң, бирдеме айтпай туралбайсың, бирдеме айтчу болсоң көрбөгөнүң көр болот!

Калган эки күндөлүктү да өз кезегинде кыстара кеттермин...

* * *

1962-жылдын «Жаңы жыл» майрамын эптеп тосуп алдык. Андан ары, көбүнчө Кулжа шаарына каттап, паспорт бөлдүрүп алуунун камында жүрдүм. Бөлдүрүлүүчү паспорттун ээси окубаган адам. Кулжага барып паспорттун бөлдүрүп алуу колунан келбейт. Ошон үчүн мен чуркашым керек. Коммуна жетекчилери жумушка башкаларды чакырса да мени чакырбайт. Мунун себеби бар. Үрүмчүлүк тааныш студенткалардын бири, Кулжа шаарындагы ашказан жана ички оорулар боюнча клиниканын сестрасы болуп иштеп калыптыр. Ал кыз да мекенине кетүүчүлөрдөн. Убактылуу иштеп турайын дептир. Кел деген күнү барсам, аппак халаты менен башкы врачтын кабинетинде жылмая тосуп алды. Кудай жалгап кытай врач ошол күнү бир жакка кетиптир. Столдун четинде көп кагаз турганынан улам, ал кагаздардын эмне экенин сурадым.

– Справкалардын бланкасы, оорулууларга берилет, – деди кыз.

Менин ашказаным дароо «ооруй» баштады.

– Менин да ашказаным ооруп, кээде эшикке чыгалбай калам... Мага да жаздырып бер. (Кудай кечирсин, калп айтканыма, мени деле калп айтышып алдабадыбы!)

– Билип калса өлдүм, кетирбей коюшу мүмкүн! – кыз аз буйдалды.

– Чынында да ашказаным «оорулуу». Муну билсе өлдүң, өлсөң жакшылап көөмп коёр...

Кыз кытылдап күлөт.

– Коммунада «жумушка чык» деп кыйнап жатышпайбы, өзүң жакшы билесиң, сарптаган жүрөк каным үчүн да бир жолу кыпындай күнөө кылсам болбойбу?

Кыз татынакай жылмайды. Анын да менин да тилегибиз эле КЕТҮҮ! Бир бирибизди кыйбайт экенбиз...

– Бланкадан бирди берейин, печать басылган, врачтын колу коюлган, ашказан оорусун өзүң жазып кой...

– Кантип жазам?

Кыз төмөн карап отуруп бланканы толтурду. Ашказаны оорулуу, эмгекке жараксыз деген сөздү кошту. Кызга чын жүрөктөн ыракмат айтып, жолго түштүм.

Текеске келгенимден кийин бир күнү секретарь атайын келип, жумуш иштебеген жалгыз сиз экенсиз, жумушка чыгыңыз, – деп олуттуу түр көрсөттү.

– Жумушка чыгат эле болчумун, – дедим мен салмактуу гана, – ден соолугум болбой жатат. Төрага Мао «Ден соолук биринчи!» деген эмеспи. Ашказан бузулганбы, тамак сиңбейт, ооруп да калат...

– Анда догдурга барыңыз да, справка алыңыз. Алар текшерип жазып берет.

– Жазып берген, Кулжада ушунун азабынан он күндөй жаттым, – дедим да, шашпай баягы справканы көрсөттүм. Мына ошондон кийин мени жумушка айдабай калышты. Жок жеринен жеке тарыхыма так түшүргөнү жүрөктөн кетпей койду да!

Коммунанын секретары кыргызча чала сүйлөгөн кытай жигит. Бизди пааналап келген аялымдын инисин коммуна

мүчөлүгүнө өткөрүү үчүн барып калдым. Секретарь сары кийимин жамынып, кабинетинде немецтик карабин мылтыгын тазалап отуруптур. Амандашканда бирдемени эсине алгансып, жылмайып койду. Жумуш басты болгонунанбы же кыйынчылык тартып турам дегениби:

– Ай я-а – деп койду. Анысы «ой, бо-ой» дегенге жакын.

Мен келген жумушумду айттым. Ал көзүн сүзүп тередеден аркы көчө жакты карап калды. Акыры, сөзүм аяктаганда мени жоош балдарча карап туруп:

– Ойлоп көрөлү. Коммунага алсак ага норма беришибиз керек. Нормага калтырган аштык жетпей жатат. Жаңы киши кабылдай албайбыз го. Жазгы жумуш башталгыча эптеп бага турбайсыңарбы?

– Ал киши кайда жашашы керек? Азыр төмөнгө түшүп дыйкан болуу үгүттөлүп жатпайбы, шаарда өскөн бала болгону менен эмне жумуш берсеңер да иштейт. Бир айдан бери эки кишилик норманы үч киши жеп жатабыз. Кабыл алыңыз, бир жумуш табылар коммунадан...

– Бизде өндүргүч күч аз, норма жегендер көп. Түшүм да жакшы эмес. Мисалы, айрым жолдоштор коммунага келип алып, иштебестен курулай норма жеп жатат, – деди секретарь. Бул сөз мага гана тишелүү экени белгилүү.

– Ден соолук жакшы болсо жумуштан аянбайм, коммунага колдон келген жардамды берип жатам да, – дедим.

– Балким, мында көнө албай жаткандырсың. Тааныштыруу кагазын (жолдомо) жазып берейин. Уезддик бир мекемеге барып орношуп иште, кааласаң...

– Жок, Жо-ок! Мен кызмат иштей албайм, ооруп жүрөм, камкордугуңузга ыракмат. Мекенге кеткиче ушул жерде болом. Тигини кабыл алыңыз, жумуш иштесин...

– Кыйын, ичкериден кишилер келип жатат, аларга да норма берүүбүз керек.

Секретарь макулдук берген жок. Эгер кайним ичкериден келген кытай болсо дароо жумуш бергенден тышкары, үй-жай жана башкасын берип салмак. Секретарь айткандай эле Көк-Терекке ичкериден үй-бүлөсү менен кытайлар көчүп келе баштады. Аларга үй бошоттуруп, норма менен камсыз кылып, жергиликтүү активдер чабуулдап калышты. «Бул да бир адилетсиздик!» – деп ойлойм ичимен. Көчүп келгендер, ички кытайда өзүм көргөн кадимки кытай дыйкандары. Кызылала чыттан пахта салып тигилген кийимдерин кийген майда балдар, чачтарын сербейтип байлап алышып, эшик алдыларында чуркап ойноодо. Кара кийим кийген аялдар, эркектер шашпай кыймылдашып, тиричилиги менен алек. Мен алар менен таанышайын деп бардым. Буту кичинекей бир кемпир тейтеңдей басып, байлап койгон атымдын жанынан, жолборстун алдынан өткөндөй эле эрдемсинип өтүп кетти. Тышта жүргөн бирөөнөн сурадым:

– Силер кайдан келдиңер?

– Гансуу провинциясынан.

– Бул жерлер жагабы?

Тиги ары-бери карап жылмаят:

– Жакшы эле, бирок аба ырайы суук экен. Биздин жер жылуу, кышында кар аз жаайт...

Мында жер көп болгон соң келгендер каалаган жерин күрөктөп тээп, сүйгөн жашылчаларын айдап алышты. Деги кытайлар эмгекчил эл. Аз убакыт өткөн соң балачакасы көп, көчүп кете албагандары гана калды. Жалгыз-жарым «чалгындап» келгендери качып кетишти. Мен бир жолу эки аңыр атып алдым да, баягы биринчи таанышкан жигитке алып келип бердим. Кубанышып, баары мага күлө карашты. Куржунума эки ашкабак салып коюшту. Үйүнө кирсем үйдүн төбөсүнө такай жыйналган ашкабак, пияз, капуста. «Жашылча айдаганды билбеген, «жапайы каздын» этин жебеген эл экен!» – деп ойлоноулары мүмкүн.

– Жапайы каздан атсаң дагы алып кел, ашкабак берем, – дейт.

Аңырды арам деп биздин жебесибизди билбейт. Айрымдары токойго кирип кыңылдай ырдап, майда кызыл талдардан чыбык кыйып, чабыра токуп сатып жүрүштү. Деген менен конуштанып, Көк-Терекке көнө баштаганы билинди.

Ошентип кайнимди коммунага өткөрө албай келе жатып, бир нерсени көрүп чочуп кеттим. Колу аркасына байланган тааныш бир жигитти кытайдын эки солдаты алдыга салып, атчан айдап алыптыр. Солдаттар карабиндерин өңөрүп, бирдемеден зериккендей кайдыгер баратышат. Айдалып бараткан жигит мени көрдү да, атайын таанымаксанга салды окшойт, жаныман кебелбей өтө берди. Бир кездери менден окуган, андан кийин Москвадагы Калинин атындагы түстүү металл институтун бүтүргөн. Өзү биздин таякелердин тукумунан. Эмне үчүн аны кармап баратканын эч кимден сураганым жок. Бир күн болбосо бир күнү ушул көрүнүш өз башыма да келчү өңдөнүп, кыйлага тынчсыздана жүрдүм. Кийинчирээк угушума караганда Советтер Союзунда окугандыгы үчүн ага өз кесиби боюнча иш бербей коммунага барып дыйкан болууга жибериптир. Ал «дыйкан» мындан көрөкчө дейт да, Союзга качмакчы болот. Кимдир бирөөлөр менен «акылдашат». Анысы барып жакын жүргөн жолдошу менен «акылдашат». Ал досу болсо ошондойлорду издеп жүргөндөр менен «акылдашат». Мына ушундай «акылдашуулардын» аягы түрмөгө барып такалыптыр. Бирок ал оңой кутулду. Бир айдан кийин, көктөн тилегени жерден табылып, кытай чегарасынан СССРге «кууп» ташталды. «Нон град» болду.

Кожо Мамбетов Сокен ички сезими ачык, ар нерсеге ойлоно маани берген жакын курбум эле. Жогоруда эскерткенимдей ал коммунанын мал чарба боюнча жетекчиси болчу. Ал биздин үйгө ачык келүүдөн тартынат.

Токойду аралап келет да, култ этип биздин үйгө кирип келет. Бир жолу ал келип:

– Жетекчилердин чогулушунда парткомдун секретары сөз сүйлөп, сен жөнүндө бир аз токтолду. Үйүндө жатат, эч ким менен катышпайт, жатып алып бирдемелерди жазып жатат дейт. Эмне жазып жатканын билүү керек. Советтер Союзуна жашыруун качууну уюштуруучулар чыга баштады, кыраакы болушубуз керек... деди – деп айтып берди..

«Баса, ушундай болмок!»

– Эч нерсе жазбайм, китеп окубайм, азыноолак азык тапканыма кубанып жүрөм. Эң жакшысы, адамдар коомунан бөлүнүп (колуман келсе) табияттын башка бир түрүнө айланууну эңсейм. Мисалы, куштар, жапайы кийиктер, гүлдөр... Булар абдан адилеттүү жашашат...

– Гүл болгуң келген тура, – Сокен күлдү.

– Анан эмне, Жер шарында адам баласынын пайда болушу табияттын гүл ачканы эмеспи. Бирок табият мыйзамын адамдар гана бузат өңдөндү...

– Башканы кой, – деди ал, – менин атамдын паспорт номерин таап кел. Мен да сага келе бербейм....

– Эгер биз кетип калсак, акырын кел да, тиги устундун агыраак жеринен атаңдын паспортунун номерин билип ал, мен ошол жерге жазып калтырам...

Макулдаштык. Мен ал досум үчүн айткан сөзүмдө туруп, атасынын паспорт номерин таап, усутунга жазып койгом.

Сокен биз кеткенден кийин кызматын тапшырып, Мекенге өтүүгө аракеттенип, акыры Кыргызстанга, Түп районуна келип, бир нече жыл иштегенден кийин каза болду.

Көк-Токойго жаз келди. Бул 1962-жыл. Моюлдар бүр байлап, арыктарга суу толуп, жер жашыл ыраңга кирди. Аялым экөөбүз сары чычырканактын тамырын казабыз. Элдин баары казат. Анын тамырын аарчып, кургатып,

дары чөп катары дүкөнгө сатууга болот. Эртели-кеч эрмегибиз ошол. Казылуучу жер да жаныбызда. Күн алыстан мылтыгымды алып суу бойлоп, токой аралайм. Келгин өрдөктөр көп. Мен алыстан көрүп, бадалдардын арасы менен кылдат өңүп барып атып алам...

Ошол кездеги турмушубузга мүнөздүү көрүнүш катары, 14-мартта жазылган күндөлүктү келтирейин:

«Көк-Терек суусунун батыш кашатына өзүм тургузуп алган кичине үйүмдө, каздын жумурткасындай эски картошканы бычагымды абдан курчутуп алып, жукалыгын кагаздай кылып кабыгын аарчып отурам. Бир миллиметрдин төрттөн бириндей жука кабык алдым. Ошондой аарчыбасам, жарым грамм болсо да «эти» кабык менен кетчүдөй.

Кечөө атчан жирип сегиз көгүчкөн атып алдым. Та-залап туруп кичине казаныбызды толтура салдык да, «жаш сорпо» ичип жырғап калдык. Ал түгүл, сууктап ооруп калган Имаш абамды да чакырып, абдан тойгуздум.

Эртеси аялымдын акылы меникинен ашып түштү.

Мылтыгыңды сатып, балаңа бир тай алып берсең болбойбу? – деди күңк этип. Артур эшикте чыбыкты ат кылып минип ойноп жүргөн.

– Акыл сөз экен! – кекете жооп берип, картошкамды кылдаттык менен аарчый бердим.

– Эмнеси бар экен, жалгыз балаңа бир тай алып берсең жакшы эле болот...

– Мылтыкты сатсак, анда курсақты кантебиз? Кечөөкү көгүчкөндөрдү унутуп калдыңбы? Же, тайды алгандан кийин жал-куйругун четинен кыркып жеп туралы дейсиңби?

Аялым күлүп жиберди. Ал андан бетер аңкоосунуп өзүнүн түшүнүгүн айтты. Мылтык кош ооз болгондон кийин, бир түтүгүн алып калып, дагы бирин атсабы дейт экен. Күлкүдө ар жок экен. Кечке күлдүк...»

Ошол жылы эл турмуштарынын төмөндүгүнө карабастан, Мекенибизге кетебиз дешип, көңүлдөрү көтөрүңкү болду. Кетүүчүлөрдүн баарын ушул жылы кетирет экен деген сөз тарады. Паспортторун камдап алгандары кетүүгө даярданып, атчан чапкылап калышты. Паспорту барлар алды менен анкета толтуруп, Кытай өкмөтүнүн уруксаты берилгенден кийин гана кетет экен. Анкета толтуруу үчүн мурда уездден жарым күндүк жол басып сакчыга (милицияга) барчу. Быйыл болсо, сакчынын кызматкерлери коммунага келип, элдин арасында анкета толтурмай болуптур. Эл ошолорду чыдамсыздык менен күтүп жатышты.

Май айынын кириши менен бир кыздуу болдук. Ат коёрдо «Эл союзга кетип жатканда төрөлгөнү үчүн аты «Союзкан» болсун деген пикир басым болду. Кийинчирээк Союзкан айтууга оңой болсун үчүн «Сызыкканга» айланып кетти. Мейли, киши атында эмне туруптур, иши кылып аман болсун дедик. Эми Мекениме куру барбай, бир солдат, бир медсестра ала бармай болдум деп күлөм. «Медсестрабыз» жоош, курсагын тойгузуп койсо ыйлабай жата берет. «Солдатыбыз» болсо чыбыкты ат кылып минип керели-кечке эшикте жүрөт.

Кулжа шаарына барууларымдын биринде биздин үй-бүлөгө бөлүнгөн паспортту алдым. Эмки иш, анкета толтуруу, чегарадан өтүүгө даярдык көрүү жана уруксат кагазын күтүү гана калды. Эмнегедир, кетериме бирде ишенсем, бирде ишенбей тынчсызданам!

Эл сары чычырканактын түбүнө кошуп, «биму» деген дары чөптүн да түбүн каза башташты. Бул чөп тоо башынан, жайлоодон гана табылат. Төөтапандын гүлүнөн саал кичирээк ак гүл ачат, сейрегирээк өскөндүктөн, аны табуу да кыйын. Керектүү тамыры бир карыштай төмөнгө жайгашат да, тамырынын учунда жоогазындын данындай ак даны болот. Казып, чогултуп, кургатып дүкөнгө өткөрөбүз. Өзүбүздүн жети-өгүздүк, коңурат

Турдакун деген жакшы абышка менен тоого чыгып биму казып жүрдүм. Жылуу-жумшак бакылдаган ачык киши. Кийик атууну жакшы көрөт. Жайлоого чыккандан кийин менин мылтыгымды алып, эртели-кеч өзү жалгыз ууга кетет. Көбүнчө куру келет. Ууга аттанарында дайыма дуба кылып, жолдуу болуусун Кудайдан тилейт. Ал кишинин балдары отрядда кызмат жагына аралашып алгандыктан турмуштары анча начар эмес. Биму издеп тапканды, казганды, кургатканды мага ошол киши үйрөттү. Эки-үч күн казып, зериккенде үйгө кете беребиз. Али да эсимде, бир күнү экөөбүз эки жерде биму казып жатканыбызда бир киши бастырып келди. Амандашкандан кийин: «Тиги ким?» – деп сурады окшойт:

– Ал Аман деген Имаштын баласы. Бээжинге чейин окуп барып, эми бимуну окуп жатат, – деп бакылдады.

Төмөн карап күлүп, бимумду каза бердим. Турдакун абышка илгери эле совграждандык паспорт алгандыгы үчүн Мекенге бизден мурда кетти.

Кытайдагы кыргыз, казактар менен уйгур жана башка улуттардын Совграждандык паспорт алуу абалы жөнүндө айта кетейин. Кээ бирөөлөр азыр да менден сурап калышат. Чет элдегилер Совграждандык паспортту кантип алышкан дейт болсо керек.

Чыгыш Түркстан улуттук боштондук революциясы Иле, Алтай, Тарбагатай аймактарынан Гоминдандык кытайларды сүрүп чыккандан кийин, Кулжа шаары үч аймактын борбору болуп калган. Ошол учурда Кулжа шаарында чыгып турган гезиттерде мындай материал басылды:

«СССР Жогорку Советинин Указы

20-январь, 1946-жыл.

...17-жылы ноябрга чейин эски Россия гражданы болуп, кийин Совет гражданы, андан соң Совет граждандыгын жойгон Шинжиан, Шанхай, Тиан-жинде туруучу адамдар жана анын балдары да Совет граждандыгын

кайра калыбына келтириши мүмкүн... СССРге кайтуу болсо, ар мезгилге бөлүнүп, СССР Тышкы иштер Министрлигинин уруксаты менен болот».

Бул Указ гезитке жарыяланары менен күндөлүгүмө көчүрүп койгом. Мына ушул Указ чыккандан кийин эл дүрбөп калышты. Кулжада туруучу Советтик консульство тарабынан элдин талабына ылайык Совграждандык паспорт таратууга киришкен. Бирок ошол жылдары паспорттун азыркыдай зор мааниси бар экенин карапайым эл толук түшүнгөн эмес. Паспорт алууга мүмкүндүк кеңири экендигине карабастан, айрым адамдар шашылбастан, дагы байкай турууну чечишкен. Булар көбүнчө малдуулар. Паспорт алгандарынын айрымдары анын кадырын билбей, жоготуп же балдарына ойноого берип тыттырып таштаган. Менин энемдин иниси Ырайымбеков Тентимиштин алган паспортунун сүрөтүн балдары тытып ойногон. Ал паспортту консульствого алпарсам, жараксыз деп тапты. Дал ушундай кенебестиктин кесепетинен жүздөгөн Советтик граждандар Мекенине кетүү мүмкүндүгүнөн ажырады. Кетүүчүлөр Совграждандык паспортуна сүйөнүп кана кетип жатты. Жергиликтүү бийлик эмгек күчүнөн ажырап калгысы келбей, документинде кичине гана илинчеги барларга уруксат берген жок. Өкүнгөн, ыйлаган, шыпшынган адамдар көп болду...

Көпчүлүк күткөн уезддин сакчысы июнь айында Көк-Терекке келип, бизден беш-алты чакырым алыс төмөнүрөөк жайгашты. Эл чабуулдап, көңүлдөрү көтөрүңкү болуп калды. Сакчылар жайгашкан жерден күн сайын байланган ат, топ-топ элди көрүүгө болот. Мен үй-бүлөбүздүн анкетин 21-июнь күнү толтурдум. Жибербей койчу өңдөнүп көңүлүм дагы эле тынчсыздана берет. Эч ким менен, туугандар менен да зарыл иш болбосо, сүйлөшүп, үйрүлүшкүм келбейт. Эч кандай кылмышым жок болсо да «Оозу күйгөн айранды үйлөп ичет» болуп өзүмөн өзүм катуу сактанып жүрдүм. Бир нече жыл жал-

гыздыкта, дайыма сак, этият болуп жүргөнүм мүнөзүмө сиңип калбаса экен деп да ойлойм.

Сакчылар жайгашкан жерге кимдерге уруксат этилип, алар чек арадан качан өтүп кетери жазылган кагаз чапталат. Жыйналган эл ошону аңдышат. Аты чыккандардын маңдайы жарылып, кетүүгө ишенимдүү түрдө камына башташат. Али да тизмебиз чыкпаган биз аларга суктанабыз.

Биз баралбай калган күндөрү сакчыларга тие кеткен адам кимдерге уруксат этилгенин айта келишет. Заматта баарыбыз кабардар болобуз. «Кайнак суу ич, көңүлүң тынч» деген уйгурдун макалы бар. Мылтык асынып, атка минип ары-бери көп бастырбас болдум. Кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеп турган учур эле...

Июль, август айларында өзүмдү алаксытып чөп чаптым. Отряддын тоокторун эбак өткөрүп бергем. Эртели-кеч ойлогонум, жүрөкзаада болгонум эле «уруксат береби, жокпу» деген бир гана ой! Уруксаты кечиккен сайын санаа сан...

Бир күнү коммунанын борборуна жумуштап барып, кайра келсем, Эл Боштондук Армиясынын кийимин кийген бир кытай мени издеп келгенин айтышты. Тынчсызданып, жакшылыктуу чай да иче албадым. Биз жашаган айылдын четирээк жагындагы бир короого сары кийимчен кытай кадрлары: «Турмуш үйрөнөбүз» – деп келип жайгашкан. Булар Коом коопсуздугу министрлигинен келгендигин уккам. Акыры, тобокел, өзүм барайын, не болсо да батыраак болсун деп, жай басып ошол кадрлар турган короонун дарбазасына келдим, киргим келген жок. Кезиге кеткен бир кытайга мени издепсизер, келдим, – дедим. Ал атымды сурады да, ары кирип кетти. Бир аздан кийин колуна конверт кармаган бир кытай кадр жылмайып чыгып келди:

– Почтага барган биздин кызматчылардан берип жибериптир, – деди конвертти мага берип жатып.

– Ыракмат, – жүрөгүм ордуна түшкөнсүдү, үйгө келдим.

Катты ачып окусам, Үрүмчүдө өзүм иштеген Эл басма-сындагы уйгур бөлүм башчысы, «Стиль түзөө кампаниясына чейин бирге жүргөн жолдоштон экен. Ал акын болчу. Экөөбүз тең «Социалисттик курулуш майданындагы жаш актив» деген наамга татыктуу болуп төш белгилерди тагынганбыз. Катта: «Сени кайрадан мекемеге алууну сүйлөшүп жатабыз. Тез жооп жаз» деген мааниде экен. Менин алар менен кайрадан байланышуумдун кереги жок болучу. Уз эмгегим талаага кетти, ошол жетет деген ойдо болдум. Жазган жообумда, Ата Мекениме кетем деп анкета толтурдум, эгер кетпей калсам, кайра силерге барсам чыгармаларым чыгабы, – деп жаздым. Бул катымдын мазмуну боюнча аларга мен али да өзгөрбөгөн «унсур» (элемент) болуп көрүнөм. Революциячыл кадр өңдөнтүп кызматка чакырса, шарт койбостугу керек!

Жооп жазып жибергенимден кийин илгеркидей эле сары чычырканактын тамырын казып жүрө бердим. 59-60-жылдардагы белгисиз кусалык, зеригүү кайрадан пайда болду. Ушул өңдүү рухий толкуулардан кутулалбай эле койдум. Сентябрь өтүп, октябрь кирип келди. «Уруксаттан» кабар жок.

Николай Васильевич Гоголду туурасам керек, Көк-Токойдо жазылган акыркы күндөлүгүмө «Жиндинин күндөлүгү» деп ат коюпмун. Эч кандай өзгөртүүсүз аны да келтире кетейин:

«20-кылымдын 62%ы өтүп жаткан кезде, ушул күндөлүк жазылды. Күздүн экинчи айы болгондо, тек анын отуздан экиси гана жылып баратат.

«Чыны менен эле, ушул мен, өмүрдө жашап жүрөмбү?» деген суроо башыма келди да, жооп издеп жолго чыгуума туура келди. Араңдан зорго колума тичшүргөн (эгер анын баасын айта кете турган болсом, сегиз метр жибек, алты метр жашыл тукаба, эки метр отуз

сантиметр трайке, кырчаңгы ургаачы тай бергем) жаныбар Чалкуйругумду токунуп, минип алган соң «жооптун» изине түштүм. Анын өзү да чегине жеткен арамза, барып турган шум экенин айта кетчүм керек.

Жаныбар Чалкуйругумдун малдан өзгөчө кылык-жоругу бар. Оунчу камчы барып кана анын санын бир аз ысытат да, «тезирээк бас» дегенди сезип, башын төмөн салып, бутун төрт эле шилтеп желип, кайрадан басыгына көчөт. Анын басыгы, эмнесин айтайын, басыкта да басык болот эмеспи, үстүндө кетип бара жатканда эки дөңгөлөктү араба менен өңүл-дөңүл таш жолдо кандай жүрсөң ошондой сезимге келесиң. Өпкө бооруң өйдө-төмөн кыймылдап турат. Бечара Чалкуйругумдун дагы бир артыкчылыгы, үстүндөгү кишинин теминип жатканын, катуу апкыттар такыр колтугуна күч менен тийип жатканын сезүү жөндөмүнөн мүлдө ажыраган. Байлап койгонумда, бир алыска кара беде койсо да мойнун созуп жыттап коюуга эринет. Деги дүйнөгө жылкы баласынан бөлөкчө жаралган Чалкуйругум бир жолу жол өстү бирден эле бөлпүлдөп желип калбасы! Кубанганымдан эки жагымды каранып, менден башка адамдар да көрсө экен десем, эч ким жок! Көрсө, мунусу жаныбарымдын төөдөн үркүп кеткени экен. Ө-ө, жаныбар, төөдөн болсо да үркүп, жылкы каадасын жасаганыңа ыракмат! Бирок сени желдиртиш үчүн төөнү дайыма кезиктиришим кыйын да... Мына ушундай иш, эгер Чалкуйругумду тагдыр буйруп минип калсаң, бөлп-бөлп этип төрт кана кадам желип койсо, анда астымдагы атым үркүп, ала качып баратат деп түшүн. Жаныбарым ушундай чалпоолугунан бекен же дагы башка себептери бар бекен, айтор, үстүнө минген киши түшө кача жаздап араң отурат. Аны минип бастыруу биринчи орунга чыгып, ал аркылуу бүтүрүлүчү жумуш (канчалык зарыл болсо да) экинчи орунга түшүп калат. Мен издеп чыккан өзүмө зарыл «жоопту» Чалкуйруктун

үстүнө чыккан минутадан баштап унуттум. Чоң кара жол менен кетип бара жатып эмес, жол менен эптеп козголуп баратып алдыман боо тартып келе жаткан абышкага кезиктим.

– Ишиңиз илгери болсун аксакал, – дедим мен. Чалкуйругум тык токтоду, – Сиздин көзүңүзгө чалдыгып калган болсо, маа анын кайда экенин айтып беришиңиз үчүн сизден бир нерсе сурап иликтемеңизмин.

Көбүнчө мал жоготкон кишилерден гана ушундай сөз угүп жүргөн абышка, жол бою бейсабат жүргөн малдарды айтып өтүцгө камынып калды.

– Мен ушул чыны менен өмүр дегенде бармынбы? – деп сурадым.

Абышка чылпактуу көзүн мага кадап калды.

Анан унчукпай эле жолуна түштү. Өгүзү саржан жарым илгерилегенде «жинди болгон неме го» деген сөзү угулду. Каккан казыктай катып калган жаныбар Чалкуйругумду теминип, илгери басуу керек экендигин билдирдим. Тиги боо тарткан абышка өзүнүн өмүрдө жашап жүргөнү жөнүндө эч качан ойлогон эмес экен. Өмүрдө бар болгонум үчүн боо тартып баратам десе керек. Мени жинди деп жатпайбы!

– Чү, жаныбар Чалкуйругум!

Бир күн кечке издеп таппай чарчаган соң үйгө кайра келдим. Бир сол тартып баратып, беш үрөт кайкайып, дем алган күндөрүмдө чапкан чөбүм томпоюп үйдүн жанында үйүлгөн бойдон турат. Ал менин бирден бир атым – Чалкуйруктун кышында жей турган азыгы болуп эсептелет. Тегирменчи жолдошко жалынып жүрүп жыйнаган эки пуд кебегим босогодон орун алып ал дагы турат... Ал эми үй деген азыр биздин колдо жок нерсе. Жөткүрүп жибергенде көзү алая түшчү, арык кызыл кунажынды аялым баласынан артык көрүп, араңдан зорго төрт ай саады. Аны алып кеткенине бир айдан ашты. Ошентип «сүт ичем» дегенди «түт ичем» деп

жүргөн үч жашар балам да «түттү» унутту. Жокко күлүк да жетпейт...

Чалкуйрук короого киргенде дал эле өзүңүн байлануучу жерине тумшугун тиреп токтоду да, кыймылдабай калды. Үйгө кирсем, дагы эле баягы меш маселеси козголду:

– Эртеден-кечке илээлеп жүрбөй меш тапсаң боло, бала үшүн жаман болду, – деп аялым тилин агытты.

– Мешти кимден алам? Меш деген нерсе барбы, бул жалганда? Жакында бирөө эски сүйрү мешти он юан акча, эки эликтин эти, дагы бир торпок берип алыптыр. Мен тоодо жүргөн эликти кармап албайм. Торпок эмес музоонун тулубу да жок экенин өзүң жакшы билесиң го!»

Кыязы, күндөлүк башка күнү улантылмак болсо керек, бирок улантылбай калган...

Көп өтпөй эле баш айландырган кубанычка бөлөндүм. 4-ноябрда чегарадан өтөрүбүздү билдирген кагаз колума тийди! Күнү кечке токтоно албай, үйгө кирип чыга берипмин. Көп сүйлөп, антели-минтели дей берсем керек. Аялым кылык-жоругума, сөздөрүмө күлөт. Узак жылдардан бери мындай кубанычты башыман өткөргөн эмес элем!

Кээде артыкбаш кубанып кетип, анын аржагында эмне жатканын билбей калам. Жакшы кабардын эртеси башка бир «жаман» ой кылт этти да, кубанычымдын ордун ачуу, жеңилүүнүн ызасы ээледі. Кордоп, кодулап жүрүп менден кутулушту, алар жеңди! Мен да кетем деген максатыма жеттим, бул деле жеңиш. Ошондо да, ушул эки «жеңиштин» ортосундагы натыйжалардын салыштырмасы кандай болор экен деген ой кыйнай баштаган эле...

Кетүүгө камына баштадык. Чалкуйругумду 130 юанга, мылтыкты 300 юанга саттым. Алып жүрүүгө оор деген нерселерди туугандарга, жолдошторго калтырдык. Чөптү бир эчкинин жарым этине саттым да, төрт-беш

абышканы чакырып, батасын алдым. 11-ноябрь күнү экинчи коммунадан келген эки дөңгөлөктүү арабага кире кылдым да, жөнөп калдык. Казак, кыргызы болуп отуз чакты түтүн чегарадан бирге өтөт экенбиз. Жыйналчу жерибиз Текес дарыясынын түндүк өйүзүндөгү кызыл тумшукка жайгашкан Кобу кыштагы.

Мекенине кетип жаткан туугандарын Көк-Токойдо калып жаткан туугандары чырылдап, ыйлап узатышты. Бир жарым жыл жашаган кичинекей үйүм бош калды. Көңүлүм бузулуп, муң басып турду. Жолго чыга бергенде Тогуз-Кумалак, Көк-Секилер жайлоолору көзүмө урунду.

– Кош, өскөн жер! Таш кулатып, карагатыңды терген, арчаңды аралап кийик аткан, шабиет тээп, ак сөөк ойногон жерлер, кош! Сары кымыз, тунук аба тартуулаган Куу-Мамы, Арчалуу-Сай, Ак-Өзөн, силер да кош болгула! Мында калып жаткан көлдүк туугандарым аман болгула, силерди дагы кайрылып көрө албастырмын!..

Бул сөздөр ичимен айтылды, көз жашымды аарчыдым!

Биз жолго чыкканда кар себелеп, эрип түшүп жатты. Артурду койнума каттым, Сызканды аялым койнуна катты. Үч гана таңгак жүгүбүздүн ортосунда теңселип, унчугушпай келе жаттык. Кобу кыштагына кеч келдик. Мекенине кетүүчүлөргө эч кандай шарт жок. Ар ким өзү жатар үйүн табышы керек. Боз үйү барлар көчөдөн түз жер таап, карын күрөп үйлөрүн тигип алышты. Алачык, чатыр өңдүү калканыч да жасалыптыр. Көчөдө араба өткүчөлүк гана жол калыптыр. Буларды көргөнүмдөн кийин, арабакечине кайрылдым:

– Аздыр-көптүр таанышып калдык, бизди дагы кайда темтеңдетесиң, өзүңдүн үйүңө эле түшүр, биз да куру койбоспуз...

Арабакеч макул болду. Үйү бир ооз болгону менен жылуу, нары таза экен. Суук талаадан жылууга кире-рибиз менен чечинип, киши өңдөнө кеттик. Асыресе, кызым Сызкан да ороосунан чечип, колу-бутун бош коё

бергенде агараңдаган күмүш билеригин кармалап, ээрдин чормойтуп, эч нерсе менен иши жок, бирдеме айткысы келгенсип дем алышын токтото коюп ойноп калды. Бул анын жыргап жаткандагысы...

Кобу кыштагында кетүүчүлөрдүн тизмеси орусча жазылып, чегарага жиберилет экен. Чегара менен Кобу ортосунда эки машина каттап турат дешти. Чегарасы мындан 80 чакырымдай алыс. Аны «Сүмбө» чегарасы деп коюшат. Бир кездери СССР менен соода жүрүп турганда, ушул чегара аркылуу өткөн плита чайды кыргыз, казактар «сүмбө чай» дешчү.

Кардын жаап турганына карабастан кетүүчүлөр акчаларын түгөтө албай, дүкөн алдында топурап жүрүшөт. Советтик акчага алмашуунун чеги өтө эле аз. Атайын дүкөн ачып, көздөн учкан тукаба, жибек, жүндөн токулган кездемелерди, жылтыраган идиш-аяктарды үйүп салыптыр. Байкоомо караганда, товарлар адаттагы баасынан бир эсе кымбат сатылып жатты. Амал жок, ашык акчасын өрттөп кетмек беле, баасына карабай эл алып жатышты.

Акыры, 15-ноябрь күнү эшигибиздин алдына бир «ЗиС» келип токтоду. Жүктөрүбүздү заматта салып үлгүрдүк. Арабакечиме Бээжинден алып өзүм чертип жүргөн балалайканы, 10 кг. ун, идиш-аяк калтырдык. Арабакечтин аялы көзүнүн жашын кылгыртып узатты. Бир тууган эжеси СССРде жашайт экен.

Машинабызга дагы үч үй-бүлө түштү. Саат он чама-сында Кобу кыштагынан козголуп, Монгол-Күрөө уездин карай жол тарттык. Кыркынчы жылдардын экинчи жарымында Чыгыш Түркстан Республикасынын борбордук гезити «Инкилаби Шарки Түркстан» гезитинин Текес жана Монгол-Күрөө уездери боюнча өз кабарчысы болуп турганымда, бул жолдор менен атчан көп жүргөм. Аттын тоосу деп аталган тоонун түндүк этегин бойлоп кеткен бул жол мага абдан тааныш. Жашым жыйырмага тололек улан элем. Жол бою баары эсиме түштү.

Монгол-Күрөө уездине эрте эле жеттик. Жолдун бат-кактыгын шылтоолоп чегарага чейин баргысы келген жок. Көрсө, кыныккан немелер «кетер кулду кемитип калаа» кылып жүрүптүр. Мейманкана деп бир короого түшүрүп таштады. Анын жооптуу адамы кытай аял, өзүнчө эле бирдемеге нааразы, кишиге тике карабай, шыпшына берген неме экен. Жылуураак бир бөлмө сурап алалбадым.

– Вайгожэн үчүн ажыратылган бир гана зал бар. Башка үйлөр бош эмес! – деген сөзүн кайталай берет.

От жагылбаган заңгыраган чоң залга кирип, бурч-бурчунан орун алдык. Ичи суук, Артур менен Сызканды койнубузга катып, таң атканча калтырап отурдук. «Вайгожэн» – чет элдиктер деген сөз. Чет элдиктер илгери кытайлардын канын кактабай соргон. Ошон үчүн Вайгожэн десе анча мээримин төгүлбөт. Бизди да ошол ат менен атап калышыптыр!

Эртеси эртең менен бапалактап кар жаап турганына карабастан мейкин талаага жаңы салынган таш жол менен батышты көздөй жүрүп отурдук. Жарым кг. сары май, бир бөтөлкө арак берип, эки балам менен аялым кабинадан орун алды. Машинанын ачык бортунда отурган биз моюндарыбызды куушуруп, бапалактаган кар астында келе жаттык.

Саат үчтөр чамасында Көк-Талаа жызыгын кесип өтүп, Сүмбө чегарасынын кытай Жак заставасына келип түштүк. Ал жерден кетүүчүлөрдү акыркы жолу текшерүүдөн өткөрөт экен. Гоминдан кезинен тартып аскерлер турган казарма болсо керек. Каңгырап бош калган үйлөр гана бар. Көп үйлөрдүн төбөсү ачылып, жыгачтар алынгандыктан ураган дубалдары гана калган. Түштүк жагында жакын эле жерде кыроо баскан кырчын талдардын далдаасында Текес дайрасы чыгышты көздөй шыргалаң агызууда. Бул жерде шарт абдан начар. Дагы эле боз үйлөр, алачыктар тигилген. Касиетиңен айланайын боз үйлөр кандай жерде

болбосун кыргызга башпаана тура! Мен бир аз бышык-сынгансып, жаңы эле чегарага жөнөп кеткен бирөөнүн ордун ээледим. Аным, үстү ачылган тамды брезент менен чүмкөй жаап койгон үй сымак. Тамдын жылчыктарына кыроо туруп, ичинин сууктугуна адам чыдагыс экен. Бирок муну чанганда талаага жатмак белек? Башкарып жүргөн кытайларга айтып, казанмеш таап орнотумуш болдум. Бул үйдө жалгыз биз эмес, мени пааналаган дагы эки түтүн бар. Көмүр жагып жылыта албадык, жакшы күйбөйт. Мында кеминде эки күн жатат экенбиз!

– Эмки иш «тиги жакка» байланыштуу. Алар кабылдаса эле биз өткөрө салабыз, – дешти.

Кечинде дагы от жагып күйдүрө албаганыбыздан, жамынчыларды калыңдап, эптеп жатмакчы болдук. Эки баланы ортого алдык. Оозубуздан буу чыгат. Үшүп көпкө уктай албадым. Бир кезде уктап кетипмин, таң куланөөк тарткан кезде, аялым бакырып жиберип баарыбызды ойготту. Ширенкебизди эмне жандыра алалы. Аялым Сызканды бооруна кысып, төшөк үстүндө боздоп жатты. Эптеп чырак жаккан соң карай койсом, наристенин капкара узун кирпичтери жабылып, купкуу бети өмүр чырагынын өчкөндүгүн билдирип, муз менен таш болуп катып калыптыр!

Аялым баланын денесин бооруна кысып өксүгөнүн коёр эмес. Бир кез оозун араандай ачып эстеген фельдшер келип, эбак жаны чыккан баланы фенодоскоп менен тыңшай баштады.

– Өпкөсүнөн кабынган тура, анын үстүнө... – ал жаткан жерибизди терете карады, – үй өтө муздак болгон. Кечөө эмне көрсөтпөдүңөр? Бир укол менен айыктырып коёт элем...

Жерге жарык түштү. Көңүлүм бузулуп, айламды таппайм. Аялым көз жашын көлдөтүп, Сызкандын жанында. Түн ичинде кыламык кар түшүптүр. Эшикте өзүмдүн изим менен ары-бери баса бердим. Кишилер келип көңүл айтышат. Каргашалуу «үйгө» киргим келбейт. Бул таг-

дырымдын акыркы керемети чыгар, чет элде отуз жыл жашап, Мекениме өтөрүмө бир күн калганда, миңдеген чакырым жолду артка калтырып, Мекен чегарасына 300 метр калганда наристемен айрылып калдым. Ар нерсе өзүнүн учурунда тура, баштан өткөн азаптуу күндөр унутулду. Көз алдымда билеригин кармалап, ээрдин чормойтуп ойноп жаткан кызымдын элеси гана турду. Көз жашым бир тыйылсачы!..

Сураштырып жакын арада мүрзө жок экенин билдик. Түшкө маал жол жээгинен бир дөңсөө таптык да, карын күрөп жиберип тоңун бузуп, жай каздык. Саат үчтө Сызь-кан менен түбөлүккө коштошуп, жерге бердик! Анын кичинекей мүрзөсү кар жамынган мейкин талаада, бир барак ак кагазга кара сыя менен коюлган чекит өңдөнүп калыптыр, кайрылып карасам...

Кечинде эртең чегарадан өтөсүңөр дегенди уктук. Баягы эле каргашалуу «үйдө» уулум, аялым болуп уктай албай жата бердик. От жакканды койгонбуз. Мен мынча не иштедим, жан кыйнаган азап, айыпсыз кордолуу – мага Кудай ушундай тагдыр арнаган экен... Көз жашымды булап, көрбөскө чарам жок...

Эртеси, кетүүчүлөрдү машина бир алпарып таштап келгиче чек ара кызматкерлери мени эрмек кылышты. Аны ач дейт ачам, муну ач дейт ачып берем. Китептеримди бирден барактап жатып көзүмө бир саам карап калышат. Алардын шектене караган көздөрү, ансыз да араң турган көңүлүмдү тепчип, төөнөп өтүп жатты. Бири кытай, бири казак эки киши күндөлүктөрүмдүн айрым беттерин окуп камаарабай, бирок сүрдүү болууга аракеттенишип отура беришти. Акыры орундарынан туруп, кылчактай ары басышты. Буюмдарды кайрадан таңууга уруксат берди. Биз менен кетип жаткан башка үй-бүлөлөрдүн жүгүнө карап да койгон жок. Менин кайгыым менен алардын иши эмне, аларды китеп, кагаздарым гана кызыктырды...

Бир кезде машина келип, үч үйдүн жүгүн салдырды. Тизме боюнча чакырып, тепкич аркылуу бирден санап машинага чыгарып болгон соң, тепкичти алып кетти. Мына ушундан кийин гана машинабыздын козголушуна уруксат этти. Сызканды көмгөн дөңсөөнүн жанынан өтүп бара жатканыбызда, аялым көкүрөгүн кармалап ыйлай баштады. Мен да өзүмдү токтото алганым жок. Жаныбызда отургандар кайрат айтат...

Зым менен тосулган чегарадан машинабыз жай өтүп, бийик тактай супанын алдына келип токтоду. Ары жагындагы чатырдан эки чегарачы чыгып келип, супага көтөрүлдү:

– Саламатсыздарбы! – деп жылмайышты алар.

Ушул сөздөрдү укканымда чынбы-төгүнбү деген ойго кошулуп, ичим толгон ыза-кек, муң-кайгы чулгап турган эле мени...

1979-ж., 6-декабрь. /1992-ж 7-февраль.

АҢГЕМЕЛЕР

КАНЫКЕЙДИН АЛТЫН БИЛЕРИГИ

Улуу даражалуу балгер, дөргө Эрликхан «О, манибат-махум!» деп колун таяна аюу талпагынан турду. Кечинде ал чадан-бутканага барып, шам түбүндө Латманатка сыйынып, зулхурал жасоого ниеттенип отурган. Чакыра келген жоокер ийменип, босогодон жылган жок. Дөргө бүкүрөйө басып, эшикке жакындаганда карылык азабынан кышылдап, бучкактагы көк жибекке оролгон калың китепти зорго алды. Жоокер жардамдашмак болду эле, дөргө көзүн жуумп, сол колу менен жай гана «Тийбе!» деген ишарат көрсөттү. Анан:

– Хан жалгызбы? – деди ал тилин шылпылдата.

– Улуу даражалуум, аны билбеймин, – деди жоокер жабыккан түр менен.

Мамыда турган күрөң-сары жоргого Эрликханды сөөп мингизгенден кийин чаңы уюлгуп жаткан хан ордосун көздөй жөнөштү булар. Күн экинтиге таяп, Гоби чөлүнөн жылуу аба Коңурбай жайлаган өрөөндө салкын жел пайда кылган. Кытайдын сары жибеге менен капталган чатыр жыгачтарынын түйүлүшкөн жерлери ак күмүш менен капталып, жерге аюу талпактары төшөлгөн. Төрдөгү жолборс талпагында ойлуу отурган Коңурбай түш бешимден бери бир да козголуп койгон жок. Ал өз тагдырына байланыштуу оор кыялга чөккөн. Жоокердик өрүү быйыл жазды алары бышык эле. Анткени, хандыктын тегерегинде баш көтөрөр уруулар калган жок. Кандуу кыргындар аларды тизе бүгүүгө мажбурлады. Хан Коңурдун эң кичүү токолу сулуу Сеткил гана чатырда

ары-бери кыймылдап, оокатын иштеп жүрөт. Жашы он алтыга жаңыдан толгон Сеткил Найман уруусунан тартууга келген.

Сом алтындан жасалган түпөктүү найза кармаган эки жоокер чатырдын эшиги алдында каккан казыктай катып калган. Чатырдан алысыраак, бирок тегерете тигилген жорук чатырларында ноёндор, нөкөрлөр жоокерчиликте олжого түшүрүлгөн көчмөн урууларынын кыздары менен шарап ичип, көңүл ачышууда. Алардан тышкары, оолагыраак керилген кермелерде жапыз каштуу, көк желдик ээр токулган күлүк мөрүндөр өрүүдө турушат. Чатырлардан, аттардан алыс жерде уландардын жүздүктөрү аттарын кара терге сала чаңызгыта ары-бери чаап жүрүшөт. Тышынан караганда Хан ордосу – айлана-чөйрөсү бир чакырымдай алыс, сес көрсөтүүчү жоокердик кыймыл менен курчалган.

Эрликхан ары-бери чаап жүргөн жүздүктөргө жакындаганда уландар аттан түшүшүп, жерге чыканак, тизелерин тийгизишип, коёндой бөгүп калышты. Жоокер коштогон күрөң-сары жорго ачык калтырылган аралык менен өзүнө баш койгон жоокерлерди аралап өтө чыкты. Алтын, күмүш менен ачекейленген сары чатырга – ордого жакындаганда дөргө атынан түшүп, эңкейген бойдон жөө басты. Көкүрөгүнө кыса кармаганы ыйык китеп. Ал өтө зарыл иш болбогондо ордого чакырылуучу эмес. «Дагы кан төгүү башталат, о, манибатмахум!» деп ойлоду ал келе жатып.

Дөргө чатырга он кадам калганда бүгүлүп жерге жыгылды да, эмгектеп эптеп эшик алдына жетти. Алтын найзалуу жоокерлер баштарын ийишти. Жаш сулуу Сеткил алдынан чыгып, ийилип жүгүндү да, коңшу чатырга кетти. Чатырдын серпе салма эшигин сүзүп кирип, Эрликхан аюу талпактарга алаканы менен маңдайын жерге тийгизип, жансыз катып калгансыды.

– Кел! – деп каргылданган картаң үн угулду.

Дөргө эмгектеп үч-төрт кадам илгериледи да маңдайын көлдөлөңгө такады. Эрине чыккан салкын үн кулагына дагы угулду:

– Башыңды көтөр, Эрликхан. Сен жаңкы тигилген сары кагаздарың менен сүйлөш... Жооп так болсун!

«Манибетмахум!» деп күбүрөп жүрөгү шуулдады дөргөнүн.

– Мен... быйыл канчага келдим?

– Улуу ханым, быйыл жылан жылы, Сиз токсонго келдиңиз.

– Ым-м,– деп канааттанган үн угулду. – Дагы канча жыл жашайм, баарын айт.

Чабуулга аттанарда жеңип чыгарын же бир кырсыкка учураарын китебине карап так айтып, абдан ишендирип алган дөргө көзүн жуумп, тарамыш колдору менен китепти төбөсүнө коюп, ичинен бирдемелерди күбүрөдү. Акыры, ал бал китебинин бир бетин манжасынын учу менен белгиледи да, төмөн түшүрүп тизесине койду. Коңурбай кысык көздөрүн сүзүп, жооп күтө ойлуу отурду.

– Бурут... ым-м,– деди да Эрликхан күрмөлө кетти, бирок кайрадан боюна кайрат жыйнап сөзүн улады,– бала чоңойгончо дагы он эки жыл бар экен...

Хан кысык көздөрүн сүзүп, балгердин сөзүнө түшүнбөй кыжырлана карады:

– Кайдагы бала? Сен менин калган жашымды тап!

– Ошол,– деди Эрликхан кайрадан китебине үңүлүп,– Сиз дагы бир мүчөл жашайсыз...

– «Бурут, бала...» дегендерин эмнең?

– Атасын сиз өлтүргөн буруттун баласы он экиге толгондо...

– И? – Коңурдун үнү өктөм чыкты.

– Сизди... Башыңызды... китепте айтылышыңча...

– Кесет бекен? – Коңурбай оң бутун акырын чойду. Жалтанууну билбеген канкор саал үрөй алганын бутун сунуу менен сездирди.

– Ошондой... – Эрликхан кайгылуу үн катты.

«Манас баатырдан тукум калган экен го, акыры ажалым ошондон тура!» деген маскара ой калчанын көкүрөгүнө ийнедей кадалды. «Бурут деген ойной турган эл эмес. Ондогон жылдар кан төгүшүп, Манастын кайраты менен баш ийбеген немелер да. Коргоочусунан айрылып, биздин көздү карап, мүңкүрөп турган элдин бир күчүгүнөн ажалым жетсе, эл алдында, укум-тукумум алдында маскара болот турбаймынбы!»

Коңурбайдын өңү түксүйүп, жаак эттери титирей баштады. Улгайып калганына карабастан билек булчуңдары түйүлүп, жеңине батпай чыкты. Тез-тез дем ала сөздү тишинин арасынан сызылта чыгарды:

– Күчүк өлүүгө тийиш!

Эрликхан селт эте түштү, тиши калбаган оозун шылпылдатып, чындыкты айтып салганына катуу өкүндү. Мынчалык каарданганда Коңурбай бирөөнүн канын ичпей тынч алчу беле!

– Кагазың менен дагы сүйлөш, кутурган албарсты! Мен баланы өлөт деп жатам!

Дөргө китебине калтырай үңүлдү.

– Ал чөндөлөй өлбөйт экен...

– Ал эмне, кудай бекен? Түбөлүктүү жашайт бекен?

– Китепте ошондой...

«Карган дөбөт, – кыжырлана ойлонду Коңурбай жаак эттери бүлкүлдөп, – Сени ушул келжиреген сары кагазың менен кошо кудайыңа жөнөтөйүн!»

Аңгыча сулуу Сеткил чатырдын эшигин кыйгач ачып, хандын кара күрөң тарткан өңүн көрүп чочуп кетти. Эшикти кайра жаап кетип да калган жок. Неси болсо да мындай учурда өзүнүн керек экенин сезип, босогодо катып калды. Дөргөдөн көтөрүлгөн жырткыч көздөр сулуу Сеткилге кадалды. Кенже токол бул сүрдүү көздөргө көпкө карай алган жок. Бүрүшүп агат кетиргени үчүн өкүнүп, жалооруй жалтаңдаган Эрликханга көзү түштү

анын. Балгер кичирейип, кунчуюп, адамдык алетинен эбак кетип, калчылдап отурган. Дөргөнүн абалын мышык оозундагы тирүү чычканга окшотууга болор эле...

– Көөкөр! – деп күрр этти калча.

Чатырдын эшиги шарп жабылып, зыпылдай басып алыстаган аяк добушу угулду. Карт калча кыйгач кысык көздөрүн сүзүп, чатырдын капталындагы эскирген, бирок, өзүнө сырлана курал-жарактарына, Манастын башына урулган айбалтасына карап отурду. Чатырдын ичинде киши жоктой тып-тынч. Акыры, ырымчыл канкор өзүн басалбай, дем алуусу тездеген сайын таноолорунан чыйылдаган үн чыга баштады. Ушу бир саам мөөнөттөн пайдаланып, ырымчылдыгын карматып, болочок тагдыры жөнүндө китепте айтылган келжиректер чындыкка чыгабы, жокпу өзүнчө сынап, биротоло ишенимге келүүнү чечкен эле. Бийлик колдо турганда пендечилик кылып, адам баласы ар кандай акмакчылыкка барары белгилүү эмеспи. Анын бул сыноосу өзүнө эски курал болгон менен өлүмгө чектелген ар бир адам үчүн жаңы болчу. Анткени, сынактан өткөнү да, өтпөгөнү да бул жөнүндөгү сөздөрдү элге тараталбай, өлүгү менен кошо ала кетчү.

– Бул кагаздарың менен сенден башка ким сүйлөшө алат? – Коңурбай саал жумшаргансып.

– Батур дөргө, – иле жооп айтты Эрликхан.

– Ым-м, – кырылдады калча. Анан өзүнүн ырымы жөнүндө: «Эгер бул кары дөбөт суроого жооп тапса, китептеги келжирек чынга айланганы, бул анын өлүмү. Таппай калса, демек мен ал күчүктөн өлбөйм, мунун ажалы жок болгону!» – деп чечти.

– Сага бир суроом бар, жооп айт. Сенин тагдырың ошону менен чечилсин. Ук, адамдын өзүндө билинбеген үч душманы бар, ошону тап?! – анын үнүнөн дүрт эте калган ачуусунун тараганын байкоого болор эле.

Бул суроо Эрликхандан мурдагы балгер Мыргенцеренге да берилген. Белгисиз шум тагдыр ушу эле чатырда

дагы кайталанып отурат. Эрликхан муну кайдан билсин. Жылт эте калган жашоонун алдамчы үмүтүнө ишенген карт дөргө көзүнүн кычыгына келген ачуу жашты кирпичтерин иргөө менен таратты да, ойлоно отуруп шашпай жооп айтты:

– Улуу хан, адамдын өзүндөгү билинбеген үч душманы – тил, көз, кулак. Ушул үчөө...

Ырым үчүн өкчөнгөн чүкөсү алчы эмес чиге түшкөн карт калчанын деми ичине түшүп кетти. Дөргө анын оюндагы табышмагын таасын жандырган эле. Кайрадан таноолор оор чыйылдап кирди. Акыры ажалы буруттун баласынан болору аныкталды. Болгондо да анын күчүгүнөн! Коңурбай сунган оң бутун жыйнап, бүт денеси муздап баратканын сизди. Бул маскара көзү ачыктык эч кимге билинбөөгө тийиш!

Чатырдын эишиги ачылды да, сулуу Сеткил эки бөйрөгү чиймеленген, күмүш ооз, алтын алкактуу капкагы бар күрөң көөкөрдү оң колуна кармап кирип келди.

Коңурбай көөкөрдү колуна алды да, кара күрөң тартып чыңалган өңүн Эрликханга бурду. Анан уу чыланган шарапты куюп, кайрадан эс-учунан айрыла баштаган дөргөнүн алдына койду:

– Ич!

Эрликхан азыр өлөрүн сизди. Анткени бул шум тагдырды Коңурбайдан башка эч ким билбестиги керек эле. Илгертен эле хандардын сыры ушул. Хан өзүнүн башына келер катаал күндөрдү букарасынан жашырат. Дөргө чөйчөктү колу калтырай алды да, аянычтуу эки жагын каранды. Канкор алдында жалгыз, жардамсыз экенин каңырыгы түтөй ойлонду. Билинер-билинбес чайпалган чөйчөктүн ээрдине такай келе түшкөнүн сезип оозун ачты. «О, манибатмахум!» дөргө ичип жиберди, анан чөйчөктү шашпай жерге койду. Хандын ыйык тилегин аткаргандыгы жөнүндөгү жылуу сезим оюн чарпыгансыды. Өлүм алдында да, өзүн өлтүрүп жаткан хандын

жүзүн карай алган жок ал. Кары дөргө барган сайын бүкүрөйүп, аюу талпакка башы менен тик сайылды да, чирене чалкасынан оодарылды. Оң көзүнөн чыккан жаш саамайга жете бербей токтоп калды. Бээжинден ала чыккан бул элде жалгыз өзүндө гана сакталган кытайдын сыналган уусу дөргөнүн сезимин чорт кесип түшкөн эле!

Бул мыкаачылыкты баштан аяк карап турган сулуу Сеткил көз жашын төгүп, кайгысын жашыра албай бышактап жиберди:

– Каргашалуу ушул чөйчөктү кармагандан жийиркеним. Ээрдин тийгизген жүздөгөн адам көзүбүзчө заматта жан үзүштү. Алардын ичинде аялдарыңыз, балдарыңыз, ноёндоруңуз, нөкөрлөрүңүз, башка уруулардын хандары бар. Баары сизге ак ниети менен берилгенин айтып отуруп өлүштү. Баарын көрдүм. Жан жүйөм сыздап, мындан ары чыдар алым калган жок. Эмне үчүн бул шордуулар өз ажалы менен өлө алшпайт? Мен жинди болуп кетем окшойм, түшүнбөйм бул кылык-жоругуңузга...

Жакшы көргөн жаш аялынын сөзүн аягына чейин кыжырлана угуп отурган Коңурбай: «Анткени сен катынсың!» деп өкүм үн менен күрр этти да, Сеткилдин жаагын жап кылды. Назик келин коркконунан ыйын да токтото койду.

Күн кылкылдап батып бара жатканда Эрликхандын сөөгү өзү минип келген күрөң-сары жоргого жүктөлдү. Андан ары сөөк цадандагы кечилдердин колуна тапшырылды. Мындай окуя цадандагыларга жаңылык эмес болчу.

* * *

Кыргыздын ханы Жакыпкан аткошчулары менен Коңурбайдын уландарынын курчоосунда суут жүрүп келе жатышты. Кан жыттанган калчанын ордосуна жакындаган сайын Жакыпкандын бүткөн бою дүркүрөп, тоо-ташка алактап, ойсуз көз чаптырат.

Эрликхандын сөөгү алынып кетери менен карт калча түн бою «Манастан калган күчүктү» кантип жоготорун ойлонуп чыкты. Азыр анын болочок тагдырынын эмне менен аякталарын өзүнөн башка эч ким билбейт, эми «күчүк» жоюлса, улуу теңирдин маңдайына жазмышына каршы иш ойдогудай аяктайт. «Бир ууч кыргыздын эне сүтү оозунан кете элек баласына башын кестирүү деген эмне тамтык?! Бирок, кыргыздар Найман, Куруткан эмес! Булардын учкул аттарга минген шамдагай жоокерлери жүздүкрөрүбүздү далай таптап өтпөдүбү. Ынтымактуу, бир ооздуу журт. Бирок, башынан ажыраган. Жайлоосу жакын, малга жай жерлерден куулду. Бир өмүр баш көтөргүс болду. Кыргыздардын башын мыкчып, алмансалык алып, баш көтөргөнүн кыркып туруу гана керек. Ой дүнүйө-ай! Эр Манастан тукум калган экен. Шерден шер гана туулат, чөндөлөй туулмак эмес! Ой кыргыздар ай, кыргыздар! Бизге керек «күчүктү» көргөзбөйт да, билгизбейт. Мен буга ишенип турам. Булар ушундай эл. Ал эми өз этин өзүнүн майына куурусса гана эптеп бирдеме болушу мүмкүн. Бир улус кыргыздан кантип бир-эки акмак чыкпасын!..»

Жакыпкан аткошчулары менен ордонун чегине илингенде эле сес көрсөтүп, аттарын булоолонто тердетип, жөн эле чаап жүргөн жүздүктөр жолун торгоду. Муруттары жаак ылдый чубалган кара сур эки ноён Жакыпканды аттан түшүрүп, ханга жолугуунун шартын айтты:

– Жатасың, төбөң жеткен жерди чиесиң да, ордуңан туруп ошол ченге барасың. Анан дагы жатасың, төбөң жеткен жерди белгилеп, дагы ал жерге барып, дагы жатасың. Ушул жүрүштү ордого жеткиче кайталай бересиң. – Ноён чакырым алыстагыга жандады, – биз Зууга – ыйык жерге ушундай барабыз. Ташта камчыңды... Кана, жат!

– Мен кыргыздардын ханымын, – деди Жакыпкан жүрөксүнө үн катып, – Коңурбай хан муну жакшы билет.

Алман-салык кечөө жакында эле төөгө жүктөлүп жеткирилди. Мен карыган адаммын, минтип жер боорлоп баралбайм...

Жашыруун тапшырманы аткарыш үчүн Жакыпкандын алдын утурлай чыккан муруттуу ноёндор кумсарып бири-бирине карап алышты.

– Бул жерде кыргыз жок. Сөз алман-салык жөнүндө эмес. Биздин мыйзам ордого келгендердин жаш, карысын ылгап отурбайт. Айтканды иштебесең...

– Өлөсүң! – деди барк этип экинчи ноён. Анан бүктөлгөн камчысын Жакыпкандын кежигесине такап, «жат!» дегенди билгизип басып койду. Бозала боло түшкөн Жакыпкан буту алдындагы жатуучу жерине көз жүгүрттү да, чөк түшө калып, ичи толгон ыза-кордук менен суналып жата кетти.

– Эми тур!

Катаал эки ноёндун көзөмөлдөөсү менен жатып, туруп ордо жакка багыт алган Жакыпканды карап турган аткошчулары аттарынан түшүп, чыдагыс кордук ичинде ээрлерине беттерин такашты. Баары өксүк жутуп, душманга билгизбей ичтеринен шолоктоп ыйлап жаткан эле...

Жакыпкан тердеп, кышылдап түн ортосу дегенде чатырга жакындады. Эми таң аткыча ал жерде күтүп отурушу керек. Амал жок! Адам деген өз бийлиги колунда турганда гана кыйынсынат. Бийлиги башка бирөөгө өтсө, аний табылат, кордолот. Бул эзелтен ушундай. Кордукка чыдабагандар өзүн өлүмгө кыят. Азыр хан Коңур эмес, мына бул ноёндору Жакыпкандын башын кыя чапса да өз эрки!

Таң сүзүлүп, Гоби чөлүнөн соккон муздак жел чөл талаа шыбактарынын баштарын кыймылдатып, айлана жандана кеткенсиди. Жакыпкан чарчап, чаалыккан денесинин чыйрыкканына карабастан тоозу кургап, таңдайы кургап турганын сизди. Сары чатырды тегерете тигилген бирине бири окшош жорук чатырларынан

узун чапан жамынган ноёндор бирлеп жарымдап чыгып, даарат ушатышып ордо кыймылга келе баштады. Ар жерден түтүн көккө чубалжыды. Аңгыча алыстан атчандардын дүбүртү угулуп, элүүгө жуук жоокер жакын келип, аттарынан түшүшүп, ээр токумдарын оңдошуп, өзүнчө кулдурашып, коюртмак тарта кетишти. Чатырга жакын соксоюп отурган, башкача кийинген карыяга алар карап да коюшкан жок. Күн кылайып чыгайын деген учурда жакын эле чатырдан бир ноён жарак-жабдыгын асынып чайкала чыга келди да, атчандарды көздөй басты. Жетектеги кызыл ат алдына туура тартылды. Ал үзөнгүнү тээп, ыргалып минип болгуча тигилер шамдагай кыймылдашып ат үстүндө даяр болушту. Бакылдаган буйрук угулду. Андан ары ат сооруна согулган камчы үндөрү мөндүр сабаган боз үйдөй дыбырады. Атчандар Жакыпкандар келген багытка текирең таскак менен жөнөп кетишти. Зүлкүлдөшкөн көпкөлөң жоокерлер алыстары менен кайдан-жайдан жүздүктөр пайда болду да, ат туягы тытмалаган шыбак түптөрүн көчөкүдөй курулай чапкылашып чаңызгытып киришти. Адепсиз каткырган, бакылдаган, сүрөгөн үндөр уламдан улам күчөп, ордо тегереги заматта эле адаттагы ызы-чуусуна бөлөнө кетти.

Чатырлар ортосуна таштап койгон керексиз буюмдан бетер ач өзөк отурган Жакыпкан тегерегине көз чаптырып, сындырып алган шыбактын башын чыйратып, каңырыгы түтөп ойлонот...

Күмүш кумгандар жаркылдап, кындырдай белдерине кызыл жибек курчанган кыз-келиндер шыңкылдай күлүшүп, көөкөр менен күмүш чөйчөктөрүн ташып, сары чатырга кирип чыга башташты. Күн аркан бою көтөрүлгөндө гана көчөкү мурутчан эки ноён пайда болду.

– Бурут хан, улуу ханга эмгектеп барасың. Чатырдын эшигинен киргенде маңдайыңды жерге такап жооп күт... Жөнө!

Колу-буту сайгылашып араң отурган Жакыпкан өлсөм да эртерээк өлөйүн деген ой менен чатырды көздөй эмгектеди.

Кидан жергесинен тартууга келген жолборс терисинде ойлуу отурган Коңурбай чатырдын эшигинен жер чийген калпактын төбөсүн, андан кийин төө жүнүнөн согулган чепкендин ийиндерин көрдү. Калпакты көрөрү менен: «Шүмшүк Бурут, мөн өлтүргөн арстандын атасы!» деп ойлоду. Ордо мыйзамына моюн сунуп, маңдайын жерге сүрүп келе жаткан чалдын кыргыз кийими калчанын жүрөгүн болк эттирди. Ал өзүнүн түбүнө жетүүчү Манастан калган баланы көргөндөй боло түшкөн эле. Жакыпкандын мурдуна талпактын чаңдуу жыты келип, башын жүндөрдөн бир элидей көтөрдү.

– Дагы көтөр башыңды, хан Жакып, – кирилдеген картаң үн угулду. – Ордого жеткиче баатыр уулуң Манасты миң жолу эстегендириң! Ал адамдын берени, чыныгы эр жүрөк, көй кашка болчу. Өлтүрүп коюп айтып турганын көр деп ойлонорсуң. Мен аны өлтүрбөсөм, өзүм ушул ордодо тирүү отурат белем...

Жакыпкан өөдө болду. Бирок, калчанын сүрүнө тик бага албай, эки санына эки чыканагын коюп, өбөктөп калды.

– Мурда ынтымактуу коңшу жашаган элек. – Коңурбай алыстан кеп козгоду. – Тентек уулуң ар эки жактан эсепсиз кан төгүлүүгө себепчи болду. Баса, анын баласы бар да, ыраспы?

– Алар бизден алыс жашайт, – деди Жакыпкан суруонун тегине түшүнбөй. – Билбейм, мөн башка аялым менен турам.

– Ым-м, Манасты туурап жаа тарткан, найза сундуруп, айбалта шилтеген балдарың барбы?

– Жок.

– Ым-м, бул силерге да, бизге да жакшы. Сен Манастан калган тукумду жашырып жаткан жоксуңбу? Аны билүүгө тийишсиң!

Жакыпкан өбөктөй отурган бойдон башын көтөрдү.
– Билбейм.

«Мына,– ойлоно кетти Коңурбай, сурдана көзүн сүзүп,– айтышпайт. Анын кайда экени түгүл бар экенин жашырышат. Аны сактап калуу үчүн жүздү, миңди саюуга даяр. Көк бет немелер!» Бирок, ички сезимин баса билди.

– Эл ичиндеги эр жүрөк баатырлар менен даанышман уламаларды ордого жыйноо ата-бабабыздын эзелки салты, адаты. Ордо ошонусу менен даңкка бөлөнөт,– карт калча акылы тунук элдин ханы алдында байкоос калет кетирбейин деп сөзүн токтото койду. Чымынды өлтүрүү үчүн да ык керек эмеспи. Хан ордосу акылдуулар менен баатырларды чогултса, зарыл болгондо көздөн тазалоого оңойлук туудурууну, артынан эл ээрчип күч топтолбостугу үчүн аны элден оолак кармоону көздөгөн эл башкаруунун байыркы кытайлык ыкмасын жылтырата сырдап, жагымдуу түшүндүрөйүн деген эле ал. Бирок, хан катары жарым жолдо күрмөлүүнү да эп көргөн жок. Коңурбай жөтөлдү да, жибек чапанынын майланган этеги менен оозун аарчып, сөзүн жай улады. – Манастын уулу биздин ордодо чоңойсун, өз уулумдай өстүрөйүн. Анын бодоосуна ордодон бир уулумду же бир неберемди берүүнү ойлоп жатам... БИМ-м, эгер буга көнбөсөң, анда ордо тышында бир да баатырдын тукуму жашабастыгы керек экенин өзүң билесиң да. Сен кол кабыш эт, ордодон каалагыңды ал. Манастын уулун бизге берсең болду. Ошондоо-о силер да, биз да тынч болобуз. Кан төгүүдөн тажай элекпизби? Жок, менин акылыма көнбөсөң аныңды да угайын...

Жакыпкан Коңурбайдын оюн эми толук түшүндү, бала ордого алынса да өлөт, ордо тышында болсо да өлөт өңдөндү. Макул дебесе канкордун катаал өкүмү менен жүздөгөн, миңдеген адамдардын каны суудай агат. Талоончулукка учурайт. Жакыпкан ойдон башын көтөрүп, кайра эңкейди да, сакалын сылап үшкүрүндү:

– Хан,– деди ал өзүнө өзү кайрат берип,– өз кылычынан өлгөн баатырдын наристесине кол салуу эрдин наркына жатпас. Эгер ал жарык дүйнөдө бар болсо, сиздин кең пейилдүүлүгүңүзгө бир кезде алкышын айтар...

Коңурбай зилдүү бырс күлдү. «Неткен акмак неме эле!» деп ойлонуп алгандан кийин тике качырбаса болбосун билди. Анын жаак булчуңдары бүлөлөнүп, кең таноолору чыйылдап, өңү кара күрөң тартып, дем алышы кыжырдуу кышылдакка айланып бара жатты. «Бурруттарды кан төгүү менен гана көңүлдөгүдөй бийлөөгө болот!» деп айткан Эрликхандан мурдагы балгер Мыргенцэрен китебине карап, Коңурбай ушуну эсине алды.

– Эки күндөн кийин ноён барат. Бөлтүрүк ошол ноёндун көзүнчө өлтүрүлөт. Иш ушуну менен бүтөт! – деп жиберди ачык эле, Коңурбай өзүн басалбады.

Күрүлдөй чыккан катаал үндөн Жакыпкандын аза бою тик турду.

– А десе, тоого жамынасыңар,– деди карт калча эми аянарым жок дегенсип сөздөрүн тишинин арасынан сызылта чыгарып,– бу баш ийүүнү каалабагандыктын белгиси, душман издеп табат силерди. Түз жерге конуш тепкен эл душмандын таманында каларын эзелтен билесиңер. Ошол үчүн да биздин эл көп кырылды. Силердин шумдуктуу оюңарды мен билем. Бир кыргыз айкырык салса, жүз кыргыз даяр болот. Коркконуңардан гана баш ийимиш болуп турганыңарды билбейт дейсиңби! Кудайыңарды таанытып, элиңерди тыптыйпыл чабайынбы? Эркегиңерди биттетип, тукум курут кылуу керек силерди. «Наристеге кол салуу баатырдын наркы эмес!» деп коёт келжиреп. Бар, билгениңди кыл. Эки күндөн кийин ноён барат. Андан аркысын дагы сага айтып отурбайм! – Коңурбай хандык тонун оңдоп жамынды да,– эпке келбес кары дөбөт! – деп жиберди.

Аңдып тургансып баертеңки эки ноён Жакыпкандын эки бутунан сүйрөп чатырдын тышына чыгарды.

Басалбай мууну шалдыраган чалды кыйлага жетелеп барышты да:

– Кете бер! – дешти.

Жыгылып кала жаздап сенделген Жакыпкан аткошчуларына бир эт бышымда араң жетти. Аткошчулар аттарын чылбырынан кармап, үй ордундай жерге оттотуп, түнү бою жана эртең мененден бери үйрүлүп турушкан. Өң алеттен кеткен Жакыпканды көрүшүп, алардын үрөйлөрү учушуп, аттарын туура тартып, көтөрүп мингизишти да ордо тегерегинен кеткиче шашышты...

* * *

Кыргыздар ордодон узап алган соң өздөрүн эркин сезишти. Бирок, Жакыпкан жорго үстүндө теңселе толкуп, көргөн билгени, укканы жөнүндө бир ооз да сөз айткан жок. Хандын каш-кабагына карашып, аткошчулар да тунжурай жүрүп отурушту.

Кыргыздар мекендеген аймактын чекарасына жете беришкенде күн кеч бешим эле. Булардын алдыларынан желдире жортуп, чаңызгыта келе жаткан атчандар тобу чыга түштү. Алдыда баертең Жакыпкан көргөн кызыл атчан ноён. Муруттары жамажайларынан ээгине түшкөн кара сур жоокерлер катаал, нары сүрдүү көрүндү. Алар жакындай бергенде беркилер жол бошотуп четке чыга беришти. Коңурбайдын атчандары жол бошотуп ыктала түшкөн адамдарга этибар бербестен, тизгин учу өтө чыгышты. Ноёндун канжыгасында акак чөгөрүлгөн күмүш ат жабдык жаркылдайт. Айрым жоокерлердин канжыгасында күмүш кемер, күмүштөлгөн ала бакан, кымкап аяккап, шырдак, көшөгө өңдүү буюмдар шашып байлангандыктан аттын соорусун койгулап бара жатты...

Жол чаңы көөлгүй тарап, жер боорлой шамал ыгына көчкөндө Жакыпкан эсине келгенсиди. Кордук менен

кек алоолонгон кара көздөр тымтырс ат жалын тиктеп турушкан. Эч ким ооз ачып үн каткан жок.

Күн батып бара жатты. Эми булардын алдынан быкшып түтөгөн чакан кыргыз айылы чыга келди. Жакындап келгенде, кыязы, келе жаткандар кыргыз экенин билишти көрүнөт, бирөө далбактап жетти буларга. Боз үйлөр жылаңачтанып, катын-калач ар жерде бирдемелерди жыйнаштырып, карбалас жүрүшкөнсүйт. Созолонгон кошок, өксүгөн ый угулат. Айыл ортосунда коңурсуган өрт, аны тегерене чуркаган үч-төрт адам күлдөн бирдемелерди чыгарып жатты. Айыл четинде ит улуп, адамдардын башына түшкөн кырсыкка наалып жаткансыйт...

– О-о, айланайындар, кыргызсыңарбы? Чаап кетти, тукум курут болдук! Айланайын эл-журт, бул эмне деген шумдук? Эркек балдарды бешиги менен алып чыгып, өрттөп жиберешти. Ушуну көрмөк экенбиз... – чуркап жеткен адам каңырыгы түтөп, араң баяндады, – баласын өрттөн алам деген катындарды отко түртүп кошо өрттөштү... О-о теңирим, Манастын баласын бербесеңер бардык кыргыздын балдарын өрттөйбүз дешти... Аз айыл элек, бала калтырбай өрттөп салды! Бул кордук, айланайындар, буга кантип чыдайбыз?! Эмне унчукпайсыңар?

Жакышкан күйүттөн теңселе түшүп, аттын жалына ооп баратканда аткошчулары кармап калышты. Кыргыздардын түксүйгөн өңдөрү көк менен чыңалып, көздөрү жалын бүркүп жаткансыйт. Жолоочулар хандын абалына карап, үйгө тезирээк жетүүнүн ойлонушту. Булар унчукпай басып кетери менен жалгыз калган айыл адамы башын койгулап өкүрүп жатты:

– О-о, жалган дүйнө! Кабылан Манас өлгөн тура! Өлбөй кал, Манас, өлбөй кал! Ой өлүмгө жетпегир Манас! Бизди ушинтип таштамак экенсиң... О береним Манас, бир боорум Манас, мындан көрө ала жат! Өлгөнүң эми билинбедиби!.. – ал быкшып түтөгөн айлына карап, аңгырап ыйлап жатты...

Жакыпкан үйүнө келери менен төшөк тартып жатып калды. Карт денеси күйүп жаткансып алдастады. Сакалдуулар чакырылып, ак-сары башыл мал арнап өпкөсү кагылды...

Катуу азаптанган Жакыпкан эл тараган түн ортосу ченде гана эсине келип, сагаалаган балдарын, келин-кесектерин, тууган-туушкандарын үйлөрүнө кетирди да, кемпирине болгон ишти төкпөй-чачпай айтып, төшөгүндө онтоп жатты. Эртең эл чогулганда кыргыздын жаман-жакшысы топ кураганда эмне деши керек, кандай чечим жакшы? Нары көп, нары күчтүү канкорлор басынтып, эмне кылам десе ошону кылары бышык эмеспи!

Мээр чөптүн тамырынан кырынды салынып, ачытылган ал-кубат берүүчү кымыздан алтын аякка куюлуп, Жакыпканга сунулду.

– Бир-эки ууртачы байым, өз тукумундун азабын тартуу үчүн жаралган турбайсыңбы! – деди Бакдөөлөт кабаттап коюлган куш жаздыкка сөөнө онтоп отурган абышкасына, – Теңирим-ай, мынча не азап. Баарын кылган жаңкы кара кемпирдин баласы! Тынч жашап жаткан элди бүлүнчүлүккө салды. Кайран эл, кайран жер. Сайда саныбыз, кумда изибиз калган жок! Коңурбай акмак эмес. Кек сактап, кун кууп чыгар тукумдун жашап турушу ал үчүн коркунуч. Манас жокто деле кыргыз кырылбай жашаган. Бергиле сураганын. Антип кутулбасак, элди дагы бүлүнтүп алабыз. Эл сага наалат айтат... Бай, Коңурбайдын тилегин орундатып, кайгы чекпей эле баланы колуна салып бергиле... Кыргыздын бир баласы чычкактан деле өлбөйбү! Эл намысы, элдин эркиндиги деп жүрүп көргөн күнүбүз бул!

Мындай сөздү сүйбөгөн Жакыпкан демигип капшыт жакка оодарылды. Тышкы күйүт аз келгенсип, ичтен билгизбей үнүп жеп жаткан курт да бар тура, көрсө! Күнүүлүк, күрмөөгө келбеген акыл-эс оңой жоо болгонбу? Бүткүл кыргыз сыймыктанар эр азамат төрөп бере

албаган Бакдөөлөт илгертен эле Чыйырдыны көрөйүн деген көзү жок болчу. Манастын тукумун үзүү жөнүндө ал Коңурбайдан кем ойлонбойт эмеспи. Мына азыр эң сонун сааты түшүп, оюндагысын тартынбай айтып отурат...

Жакыпкандын ноокасы салмактана түштү. Анын төшөктөн турбай бир нече күн жатып каларын ойлогон Бакдөөлөт ишке өзү кол салып киришти.

Түн бою кирпич көзүн ирмебей чыккан жакындары күн чыга, хан жай алып уктап кеткенде, көздөрүн ушалап үйдөн чыгышты. Бакдөөлөт кундуз жакалуу кымкап тонун жамынып, күндөрүнүн кол кабышы менен жүзүн чайып, элечегин оңдоп салынып, эшикке чыкты.

Күн чайыттай ачык эле. Тоодон артылган күн нурлары закымдап чык байлаган жалбырактарды бермет чачылгандай жылтылдатат. Таңдын салкын нары тунук абасынан дем алып, Бакдөөлөт желбегей тонун кымтылана алыскы желелерде бээлердин окуранганын угуп, кулундардын чирелеп байлатпай жатканын карап турду. Анын айлана-чөйрөгө караган көздөрү ойсуз эле. Түндө Жакыпкандын жанында отурганын унуткан учуру да болгон... Чыканактай кара кемпирдин жалгыз уулу кыргыздын башын кошуп, душманы менен тең ата болду. Менин балдарым андай ишти колдоруна алалган жок. Чындыгында, алардын колдоруна тизгин тийбеди. Мына эми, кыязы, балдарымдын кезеги. Хан Жакып эртең аркы дүйнөгө аттанса, хандык так тул калабы? Өзүм отурбасам да, аны салт боюнча балдарымдын бири ээлейт. Байкуш кыргыздарга баш керек. Ал үчүн азыртан аралашуу, көзгө түшүү, Коңурбайдын көңүлүн улоодон башка жол жок... Бакдөөлөт мына ушул чечимге тымызын келген эле...

Сабадагы алиде бышыла элек көгүлтүр кымыздан кытайдын фаянс кеселери менен экиден тартып жиберипкен бир туугандар аталарынын начар абалын кейиштүү түр көрсөтүүгө урунушту. Бирок, көгүлтүр кымыз ачкарын ичилгендиктен, көңүлдөрү болор-болбос серпиле түшкөн

эле. Алыстан бир басып, эки басып жай келе жаткан Бакдөөлөттү көрө койгон келиндердин бири шашып, төргө тукаба төшөгүн жая салды. Алар ийменип эшик ачып, күмүш кумганга суу толтуруп, жез илегенин камдашты. Балким, энелери эртең мененки чайды Көбөштүн үйүндө ичер... Бакдөөлөт эки уулунун тең ушул жерде экенине ичинен кубанды. Баары ойдогудай башталганы турат!

Өзүнө арнап салынган төрт кабат төшөккө барып отургандан кийин сунулган эртең мененки кымыздан ооз тийип кайра берди Бакдөөлөт. Андан ары болсо, кымкап тонун кымтыланып, келин-кесегин тышка чыга турууга буюрду. Көбөш менен Абыке энесинин айбатынан бир аз айбыгып, баштарын жерге салып сөз күтүштү.

– Балдарым, атаңардын чикиртин көрүп турасыңар, – Бакдөөлөт үшкүрдү, – жаман айтпай жакшы жок дегендей, атаңарды аркы дүйнөгө узатып калсак, атпай журт алдында нарктуу узатуу милдети турат. Бирок, үс-төккө-босток жан кейиткен иш чыга калып, айла кетип турган учур... Эгер хандын сыры карага белгилүү болсо, анда ордодо, хандыкта, хандын үй-бүлөсүндө нарк болмок эмес. Өзөккө тутанган өрттү өчүрүү үчүн өзүңөргө гана айтайын деген сырым бар. Ал адам баласына билинбегени түзүк. Жамандыгыңар болбосо, жаштыгыңар калган жок, калдайып өсүп чоңойдуңар. Эл камын ойлор чагыңар. Түпөктүү найза сунуп, кылыч сермеп, жаа тартканы болбосо, Манас силерден артык эмес...

Энесинин мактоо сөздөрүнө ээликкен Абыке купшундап, тынч отуралбай, жете угалек жатып аралаша кетти:

– Коркпоңуз эне, ал оңой. Өзүңүздү баш кылып, катын-калачка кара кийгизип, жыл бою коштуруп ыйлатабыз. Кыргыздын алыскы урууларына, батышы Кыпчак, чыгышы Коңурбайды баш кылып бардык ноёндорун ханына чейин, түштүгү Темиркан кудага кабар жиберемиз. Эч качан болуп көрбөгөндөй ат чаап, байгесине үйүрү менен жылкы, короосу менен кой саябыз...

Бир көйнөк мурун жыртканын билгизип, Көбөш инисин какмалады:

– Коё турчу, деги сөздү аягына чейин уксаң боло!

– Эмне, энем сен экөөбүздөн акыл сурап отурат. Билгенимди...

– Балдарым, – деди Бакдөөлөт кейиштүү үн менен, – Мен силерден акыл сураганы келгеним жок. Орою келип турган ойрондуу ишке жумшаганы отурам.

Сөз төркүнүнөн ирмем селдее түшкөн балдары кайрадан бойлоруна кайрат жыйнады.

– И, айтыңыз анда... Биздин колдон баары келет, – деди Абыке.

– Ой, бир эси жок неме экенсиң, – Көбөш кыжырланды, – Айтып баратпайбы. Кичине күтсөң боло, дайны жок чеченсинбей.

– Эмне, сен эстүү болуп калдыңбы? Качантан бери? Кечөө эле тиги сарт жеңени өзүм алсамбы, кыркка чыкса да кызга бергис деп менден акыл сурабадың беле. Көрөбүз сенин эстүүлүгүңдү... – Абыке энтиге дем алып, энесинин алдында агасынан жеме укканына намыстана түштү.

Энесинин оюн билүүгө ынтызарланганы менен Көбөштүн акыл-эси Абыкеникинен айырмаланчу эмес. Каныкей жөнүндөгү жашыруун оюн энесине билгизип койгонунан катуу намыстанган Көбөш буулугуп: «Бас жаагыңды!» деп кыйкырып жибере жаздады. «Балдарым-м!» деген кейиштүү үн кайрадан угулду:

– Балдарым-ым, силер миң-сан жолу уккан бир сөздү кайталайын. Бирине бири эрегишип, биринин сөзүн бири жөнөтпөй, бирин бири аңдыган элде береке болбойт. Көбөш Каныкейди алгысы келсе, агасынын жесирине инисинин эгедерчилик кылуу кыргыз салты. Бул жакшы иш. Бирок, ага жетүү үчүн алдыда өтө алгыс аска-бел жатат. Майда-баратка алаксып, бөйрөктөн шыйрак чыгарып, алагүү немелерче жүрсөңөр, алаканыңардагы алтын тактын, өрүшүңөрдөгү сан-миң малдын эмне касиети болмок!

Силердин жөнү жок кыжыңдашканыңарды мындан ары көрбөс болоюн... Эми угуп тургула, Бакай элге жолобой, ат тизгинин оолак салды. Анын оюнда Манастан кийин элде сөөнөр адам жок калды. Силер эмне, татыбайсыңарбы ага? Көзгө түшүп, оозго илинсе, бардык адам ага татыктуу. Кыймылдагыла. Азыр кыргыз эли бардык балтыр бешик эркек балдарынан ажыраганы турат...

Көбөш менен Абыке бул сөзгө түшүнбөй бирин бири карап коюшту. Бакдөөлөт сөзүн улантты:

– Коңурбай атаңарды чакыртып, кыргызга бир бала керекпи, же миң бала керекпи дептир. Мен жиберген ноёндун көзүнчө Манастан калган баланын көзүн тазалагыла. Эгер антпесеңер, кыргыз айылдарын чаап, балтыр бешик бала калтырбай өрттөйбүз дептир. Кайра келе жатып атаңар четки бир айылды калмактар чаап кеткенин, балдарын өрттөп салышканын көрүптүр...

– Баса, атам эмне ооруп жыгылды дейм... Аткашчулары келгенден бери бир киши менен сүйлөшкөн жок. Кабактары бүркөө!

– И, акылдаша отуруп, Манастын уулун келген ноёндун көзүнчө... ым-м, жоготолу дедик. Андан башка айла жок. Бүгүн силер жол чалып келгиле. Сарт келин айылы менен Төрт-Күлдүн кайсыл жерин жайлады, үйүн тактагыла. Баланын бар, жогун билгиле. Жанагы мен айткан ойрондуу иш ушул!

Көбөш менен Абыке жеңилдене түшүштү. «Ошол элеби!?» дегенсишип, кубанычтуу ийиндерин күйшөп, бири бирине карап алышты.

– Абайлагыла, балдарым! Манаска канжар шилтеген сарт келин силерди майып кылуудан кайра тартпайт...

– Тиги-и, ноёну качан келет экен?

– Эртең.

Кечкурун, «чалгындан» келген эки эргул көргөн билгендерин энесине баяндашып, жарыша сүйлөп жатышты:

– Таптык... Билдик, баары жайында!

- Шашпай сүйлөгүлөчү, Көбөш, сен айтчы?
 Көбөш тамагын кырынып, айтууга кам урунганда:
 – Ой, бул билбейт, бери жакта турган. Чалгында мен...
 Мен болдум. Колго түшүрүп туруп баарын билдим!
 – Кимди?
 – Сен коё турчу, – Көбөш энеси өңдүү салмактуу болууга аракеттенип. Инисин тыйып таштады. – Биз Төрт-Күлгө жеткенибизде күн бешим болуп калган. Токой арасындагы бактын көлөкөсүнө түшүп, ачык жердеги ак өргөөсү бар айылды бирден тааныдык. Аттарыбыздын ооздугун чыгарып, чылбырларынан кармап, жашыл тулаңга оттотуп турдук. Экөөбүз тең не бар, не жок деп учуна коргошун уютулган бөрү тил камчыларыбызды алып алганбыз. Эки көзүбүз айыл жакта. Бир кезде токой аралап кеткен бээлерди чогултуп жүргөн күндү күрдүк...
 – Мен... Мен биринчи көрдүм!
 Бакдөөлөт тымызын үшкүрүп коюп, кейиштүү угууда. «Атаңдын көрү-ү, арман дүйнө. Базарлуу жаш кезимде тукум алууга элден акыл-эстүү бир эркек табылбагансып...» деген өкүнүч ойго кеткен эле ал.
 – Анан аны кармадык да баарын сурадык.
 – Унчукпайт, бөрү тил менен...
 – Анан айтты. Семетей ак өргөөдө күмүштөлгөн бешикте жатат. Сарт жеңе баланын жанынан карыш жылбай көз жашын көлдөтүп отурат дейт. Айылда каршылашар эркектер да жок дейт...
 – Кызык! – деди Абыке делөөрүп, – Бөрү тил менен ийинден ашыра басып калганымда чалкасынан кетип, буту сырайып калды. Жука чапка басып-басып алдым эле, чыңырып алактап, өң алеттен кетип, айтып берейин абакелер, урбагылачы деп жалынды...
 – Дал эле ошол сарт жеңенин күңүнө жолугупсуз!
 – Андан да кызыгы, – Абыке кызуулана түштү, – сасыйт эле сасыйт, көрсө бөрү тил менен такымын айра чапканда дамбалын толтуруп салыштыр...

Көбөш уялымыш болуп жер карап кытылдады.

– Ал күндү эмне кылдыңар? – Бакдөөлөттүн өңү өзгөрө түштү. – Силерди таанычу беле?!

– Та-анийт, көрүп эле жүргөн күң.

– Чер токойго алып кирип, терекке таңып, оозуна башындагы жоолугун тыгып, кетип калдык...

– Ым-м – деди Бакдөөлөт эс ала түшүп.

– Билебиз да-а, ал барып айтып коюп, ноён келгиче баласын жашырып коёбу дедик!

– И-и,– деди ханыша кымкап тонун кымтыланып,– эми эртең сый тамактардан алып, ноёндун жолун тосуп чыккыла. «Атам катуу оорутуу, биз Манастын айылына ээрчитип барып, ишиңерди бүтүрүп беребиз!» дегиле. Анан калмактардын каалаганын иштеп жолго саларсыңар...

Бакдөөлөт кетүүгө камынды. Бирок:

– Анан, дагы бир кызык,– деп энесин Абыке токто-туп калды,– Төрт-Күлдөн бери чыга берердеги таштакта Шуутугулга жолугуп калдык...

– Үзүктөй калпак Шуутугул,– толуктады Көбөш.

«Баракелде, Бакдөөлөттүн баатырлары, эмнеге сороктоп чаап калгансыңар?» деп чекмеледи. Мен... мына «сороктосо» дедим да бөрү тил менен басып алганымда...

– Үзүктөй калпагы башынан ыргыса, өзү желмаянынан ыргып кетти! – деп калп айтышып экөө тең кыткылыкташты. Калп аралашпаса, акмакчылыктын даамы болмок беле!

«Үзүктөй калпак Шуутугул» деп атанган адам Манастын эң жакшы чоролорунан эле. Төрт-Күл жакта арамдардын шимшип жүргөнүн шекшип, Манас өлгөндөн бери эл четин мекендеген Бакайды көздөй желмаянын желдире жөнөгөн болчу.

* * *

Күн чаңкай түш мезгили. Алтын тоо чокуларын байырлаган бирин-серин түйдөк, ашпак булуттар гана көзгө

урунат. Көпкөк асманда чалгынын кере жайып, каалгыган бүркүт сызып бара жатып, кокус төмөнгө шуңгуду. Кайрадан атып бийикке көтөрүлүп «шаңк!» этти. Төмөндө булбулу безеленип, күкүгү таңшыган токой тунжурайт. Көк кашка өзөн шоокум таратып, токойдун бирде жээгине, бирде ортосуна оонап, күндүн алтын нурлары менен азилдеше ойноп агып жаткансыйт. Бул жашыл өрөөн Манастын сөөгү чыккан ыйык конуш болчу.

Айылдын орто ченинде он эки канат ак өргөө, анын айланасына алыс-жакын конушкан Манастын тирүү кезиндеги кыйбас адамдары, нөкөрлөрү, өргөнүн жанында кул-кутандардын, күндөрдүн, малчылардын алачыктары. Токой жанындагы кенен аянтта кулун байланган желелер. Жылкы үйүрлөрү ысыкта четин, долонолордун көлөкөлөрүн ыктап, бардыгы токойго жашырылган.

Акыркы желелерде бээ саап жүргөн күң менен кул токой четинен илээлеп, бери чыга берип, кайра бадалга жашынган сөлөкөттү көрүштү.

– Жаңылчак! – деди көйнөгүн тизесинен түшүрүп, желенин четине баскан күң.

Кулундун сагагын бекитип жатып, токой жакка эрине көз жүгүрткөн кул:

– Ал эмнеге сандалып жүрөт? – деди да жооп күтпөстөн, бээлерди таш ыргытып кайырып, токой жакка баштантып койдү, – дайны жок кылыктанган эси жок неме!

«Илээлеген сөлөкөт» койчулар бошотуп жиберген кечөөкү Абыке, Көбөш байлап кеткен күң болчу. Эмчегин сүт тээп, сыздап, алачыкта калган баласына келе албай, түндөн бери токойдо. Ачтык, жан жеген ички азап күндү эсинен адаштыра жаздады. Күң болсо да бир тууган эжесиндей кам көргөн Каныкей укса, анын чыккынчылыгын эч качан кечирмек эмес. Манас айылынын жоокерлик салты ушундай!

Зор ак өргөнүн оң жак капшытына Манастын сыр найзасы, ак келтеси, туулга, калкан, кылыч, канжарлары

илинген. Булардан төмөн беренден калган ээр токум кыргыз салты боюнча тулданган. Каныкей баштан аяк кара кийип, мына ушул ыйык буюмдарга бетин түзөп, күндө үч убак заңгырап кошок айтат. Кенен боз үйдө үч эле жан жашайт. Чыйырды, Каныкей, бешиктеги Семетей.

Каныкей түшкү кошогуң кошуп болгон соң, көкүрөгү карс айрыла үшкүрүндү. Опоосуз дүйнө! Анан ал бери карап, бети-колун чайып, эмне үчүндүр ээнсиреген көңүл менен кызматкер күндүн кыймыл-аракетине ойсуз көз жүгүрттү. Ал чыгып кеткен соң төрдө ойлуу отурган Чыйырдыга карады:

– Эне, түндө укмуштуу түш көрдүм. Жооруп бериңиз. Башка келгенди тартпаска чара барбы? – ал оң билегиндеги алтын билеригин чыгарып тегеретип, шашпай карай баштады, – Бакдөөлөттүн арамдары айыл арасын жойлоп өттү, атчан, алдуу-күчтүү көрүндү. Колумда жибек аркан бар экен. Абыкеге чалма ыргытып түшүрө албадым. Андан ары дагы бирдемкелер аралашып кеткенсиди. Мына бул билерикти күң Жаңылчакка берип жатыпмын... Бул маркум энемдин керээзи болучу. Чочулап ойгондум окшойт. Манастын каза болгонуна жыл айлана элек. Кара кийип, кан жутуп минтип отурганда тиги арамдар балага кастык кылабы деп корком...

Башынан көп иш өткөн карт каныша Чыйырды бул сөздөрдөн кийин андан бетер тунжурай түштү. Неси болсо да, алдыда бир нерсе болорун ал сизди. Кыйла унчукпай отургандан кийин ордуна турду да, бир чыны муздак суу алып, бешиги менен баланын, Каныкейдин башынан тегеретип, сууга түкүртүп, чыныны суусу менен эшиктен ары ыргытып жиберди. Кайра ордуна келип отурган соң кундуз жээктүү белдемчисинин этегин кармалап сөзгө кирди:

– Кулунум, ниети жаман көркоолор кастык кылбай койбойт. Манастан калган жалгызымды теңирим сактасын, белиңе бекем таңып, теңирге сыйынып, Темиркан кудага ыктаганың дурус. Ал Манасты күйөө балам

деп жакшы көргөн. Жээн небересин аярлап чоңойтор. Акыркы карманарыбыз ушул. Жалгызымды арамдардын кастыгынан коргогун, кулунум! Менин болсо бир бутум көрдө, мага караба. Бакай менен кабарлашып, Букарга сапар тарт. Жаңкы, сен түшүндө көргөн аркан – жол болот. Теңир колдоп аман-эсен жетип алгың бардыр. Жалгызым чоңойсо, элин издеп келбей койбойт.

Каныкей ансыз да кургабаган көз жашын куюлтуп, Семетейдин бешигине башын коюп өксүп жатты. Анын түтүнсүз өрттөнгөн өзөгүнөн дем эмес, жалын чыгып жаткансыйт.

– Кантип, калдайган кыргыз элимди, мекендеген кутман жеримди кантип таштайм?!... Айкөлүмдүн аты өчөбү? Мен бейбакты Манастын арбагы урбайбы!

Мына ошондо көктө сызып айланган бүркүт дал эле ак өргөөнүн түндүгүнө шуңгуп, шаңк этип сайрады да, кайрадан көкөлөдү. Ой-кыялы менен майышып отургандарга ал дем берген эле. Анын шаңк эткени «Намыс, эл намысы үчүн!» дегенди туюндурду. Эрдикти эрдик козгойт. Арстандын, бүркүттүн, адамдын эрдигинде табигый тутумдаш бир өзөк жатат. Бири козголсо экинчиси, үчүнчүсү дүүлүгөт. Бүркүт үнүнөн Каныкей серпиле түшкөнүдү. Чындыгында ыйлап-сыктап, майышуу анын дартына дабаа эмес. Кайныкей кайратына келип, акырын ордунан турду да, каралуу кийимин чечип, ак тинтеси асылган алтын кемерин белине байланды. Эзелтен эле жоокерлик кам эрте көрүлөт. Салгылаш болбой калган күндө да анын зыяны жок. Жашынан жоокерликке машыккан кан кызы үйдөгү Манастан калган куралдарга көз жүгүртө, зарыл учурдан андан кандай пайдаланарын көкүрөгүнө түйүп жатты...

Каныкей ойдон серпиле электе колунда бээ сааган көнөгү бар күң ак өргөөгө шашып кирип келди:

– Айланайын эжеке ай, айылдын туш тарабынан шойкомдуу атчандар чаап келе жатышат!

– Ат келтирилсин! – Каныкей катаал буюрду да, ат келтирүүчүлөр жок экенин эстеп, «шундай болмок!» дегенсип Чыйырдыны бир карап алды. «Капыда калдым ээ, аз болсо да шыбыш билсек эмне?!» Бирок ат үстүнөн алдырып көрбөгөн аялдын көйкашкасы эл менен эр намысы үчүн акыркы демине чейин кармашууга даяр эле. Айбалтаны колуна ала койгон Каныкей кандайдыр ирмем ойлоно калды да, кайрадан аны керегеге сөөп коё салды. Анан, тез кыймылдап, күмүштөлгөн бешикте жаткан Семетейди чече баштады...

Айылдын токой жак четинен кызыл ат минген ноён баштаган Абыке, Көбөш, Манастын мурдагы чоролорунан Баймат таз, Кыргыз чал, дагы онго жуук калмак атчандары тике эле ак өргөөнү көздөй чаап келе жатышты. Тоо жактан жана төмөнтөн да бир топ кол айылга лап койгон болчу. Көбөштүн жигиттери Чыйбыт менен Адыбай бээ байланган желелерге жетип, кулундарды агытып кирди. Көлбай, Кочкор баштаган бир топ кол кыркада, алтыгана арасында жүргөн төөлөрдү, бир тобу өрүштө жуушап жаткан койлорду үркүтүп, карышкыр тийгендей чуу көтөрдү.

Кыргыздын кайтпас баатыры жөнүндө көп угуп, өзү да чет бучкагын көрүп калган кызыл атчан ноён Манастын ак өргөөсүнүн алдына жете келгенинде жүрөгү болк эткенин сезе тизгин тартып теңселе токтоду. Аттарынан секирип түшүшкөн Көбөш менен Абыке жан алгычтай шымаланып, өргөгө кирип барышты.

– Токто, арам кашаалдар!...– Чыйырды балтасын жалаңдатып, бешик жакка чуркаган Абыкенин жолун торгоду. Абыке кемпирди чалкасынан түртүп жиберип, күмүштөлгөн бешикти как ортосунан экиге бөлө чапты. Чыр эткен баланын үнү угулуп, жердеги асыл килемге кан жая берди...

– Ушуну кылмак экенсиң арам...– Каныкей ак тинтесин кынынан сууруп, Абыкеге умтулду. Бирок, учунда

салмактуу коргошуну бар Көбөштүн бөрү тили ийинден артыла тийип, анын оң эмчегин тилип түштү. Каныкей талуу жерге тийген камчыдан эсинен адашып барып, жүккө жөлөндү. Бирок, «кулунум!» деп чыңырган Жаңылчактын үнүн угар замат эсине келе түштү. Эмчеги сүткө толуп, сыздаган Жаңылчак тополоңдон пайдаланып алачыгына кирип чыккан болчу. Каныкей керегеге сөөп койгон айбалтасын ала коюп, чыңырган күндүн башын бөлө чапты:

– Мына канкорлор, баарын өлтүрүп берейин! О-о, залымдер, бул өчпөс кек! Наалат бассын силерди!...– Каныкей кайрадан алсырап жүккө сөөнө кулады.

Кызыл-ала канга боёлгон күмүштөлгөн бешикти, баланын ичегисин чубалта көтөрүп чыгып, ноёндун алдына ташташты. Коңурбайдын тапшырмасы ушундай аякталууга тийиш эле.

Каныкейдин эси ооп калганынан пайдаланып, Көбөш менен Абыке безеленген жалгыз Чыйырдыны көздөрүнө илбей, Манастан калган жарак-жабдыктарды талап алышты. Анысы аз келгенсип, ак өргөнүн жабыгын сыйрып, ууктарын жылаңач калтырды. Бир чай кайнатым убакыт ичинде эле алар бузуку ойлорун ишке ашырып, айылга чычкак улак калтырбай, душмандан бетер чаап, жолго түшүштү. Бул Бакдөөлөттүн тапшырмасы эле.

Туйтунган арамдар айылдан оолактап, улуган иттер сейректеп, ызы-чуу басылайын дегенде Чыйырды Каныкейге суу бүркүп эсине келтирди. Катуу чымыркануу, чочулоо анын дарманын кактап кеткен эле. Анын үстүнө душман дүбүртү басыла электе Каныкейди эсине келтирсе, мерт болот деп ойлогон.

Оң эмчегиндеги жараат үстүндөгү көйнөгүн коомай кармап, сүтү толгон сол эмчегин ушалап, бир аз дүң-маң отурду Каныкей. Арамдарга канжар шилтей албаганына катуу өкүнүп, жабыгы сыйрылган ууктар арасынан көк асманга көз жүгүрттү ал. Али да көктө сызып учуп

жүргөн бүркүт сезе койгонсуп, эки жолу төмөнгө шуңгуп, Каныкейдин эсине таазим кылып, кайра бийигине көтөрүлдү.

– Эне,– деди Каныкей акырын гана,– балага жете алчу түрүм жок. Курсагы ачты го!

Чыйырды күндүн кара алачыгына барып, эски курумшулар арасынан бешикке батпай буту чыгып, боргулдана тердеп жаткан балканактай Семетейди көтөрүп келди. Эч нерсе менен иши жок наристе энесинин эмчегине жармашты.

Каш карайганда Бакай жиберген Шуутугул эки ат коштоп жетип келди.

Каныкей үн катпастан, аздыр-көптүр жол камын кылымыш болду. Аттанар алдында болсо, Жаңылчактын өлүгүнө көз жүгүртө келип, ичинен терең улутунду. Анан сөөктү төргө жаткызып, үстүнө кымкап көшөгөсүн жапты. Өлүк тегерегине жети чырак жаккандан кийин энесинен калган алтын билеригин чыгарып, сөөктүн көкүрөгүнө койду. Көмүүгө бир соопкер чыгып калар. Улам кылчакташып булар үйдөн араң чыгышты. Чыйырдыны сөөп аткаргандан кийин Каныкей үзөнгүгө бутун коё, ээрге башын сөөп, көз жашы аралаш күбүрөдү:

– Кош, элим! О-о, опосуз дүнүйө! Жаным тирүү болсо, беренимдин туусун бир желбиретермин! Кош, мекеним!

Үч атчан түн караңгысында заматта кайып болгонсуду. Алар Бакайга, андан ары жол билген адам алып, Букарга сапар тарткан эле...

Мына ушундайча көрөгөч балгер Эрликхандын өлүм алдында айткандары таасын келерин Коңурбай, ал түгүл Бакдөөлөттүн арамдары да билбеген бойдон калышты...

МҮРЗӨГӨ ЧЕЙИНКИ ЖОЛДО

Эртең мененки күн жадырап тийип турган шашке мезгилде Койсун чоң эне абышкасына кадала кетти. Самоордун керинейин үйлөп, чаң ызгыган күлдөн бети-башын тырыштырган кемпир:

– Эмне деген жакшылык... Даяр немени, – деп сарай жакты карап койду. Кыязы иш мындан эртерээк козголгон өңдөнөт.

Абышка сарайдын үстүнөн тепкич аркылуу түшүп келе жатты. Үстүндө желбегей жамынган кара чийбаркут чепкен, башында кыргызча ак шырыма топу. Ал жерге түштү да, илинүү турган «сур жоргонун» жүгөнү көздөй илбиди. Жашы сексенден ашкан карыя саал эңиш тартып, чебердеп басып бара жаткансыйт.

– Кудая тоб-о... – деди кемпирдин кыжыры келип, – Басканын карасаң! И, ошол жерге жыгылып, мүрт кетер күнүң кайда!

Чал кичинекей көздөрүн бармагынын учу менен сүрттү да, кемпирине кырдана карап ачууланды:

– Бас жаагыңды! Эртең менен кажанчу эмес.

– Кажанчу эмес деп коёт, сенден башка бирөө болсо алып алмак. Ал берем деп бир эле айтат, билбейсиңби.

– Бир айткан болсо, дагы айтат, – деди чал табалап. Андан ары көнүмүш адаты менен күңкүлдөй кетти: – Кирпичиң менен жерге кир, деги жан коёр болбоду го.

– Алып кел!

– Мына барганы жатпаймбы, – чал саал жүдөй сүйлөдү. – Карыган сайын кудай ура баштады муну!

Чал аркандалуу эшегине кеткенден кийин самоорун көтөрө үйүнө кетип бара жаткан кемпир чалы менен эшек жакты карады. Күйпүйүп, кууш далысын көтөрө жабыркап бара жаткан чалынын кежигеси кемпиринин

боорукердигин козгоду. «Карыды, – деп ойлоду ал, – бир кезде мунун алдына жигит чыкты беле!»

«Сур жорго» кыдындаган жакшы басыгы, күчтүүлүгү менен айылга белгилүү эшек. Кык ташуу, отун сүйрөтүү, чөмөлө тартуу, ун артып келүү жагынан бир да бир үйдү куру калтырган эмес. Жадагалса, май айында балдар ышкынга баруу үчүн да чалдан «сур жоргону» сурап келишет. Эшек канча иштетсе да эч нерсеси коробос казынадан бетер, чал баарынын ийрин жандырбайт. Токтоо гана: «тигинде аркандалуу турат» дегенсип, ээги менен эшек жакты жаңдайт.

Кээде ага уйдан ашкан жем-жум берилчү. Чал жакындаганда сур эшек узун кулактарын тикчийтип ага карады. Эбак такырайта, кырча тиштеп жеп болгон «кырмандан» темир казыкты сууруп алды да, чал үйүн көздөй жетеледи. Аларды короодо темир дөңгөлөктүү кичине араба күтүп турган. Муну сезген эшек саал кыял күтүп, чунаңдайын деди, бирок, чал аркан менен моюнга артылта чапты.

– Арам ит!

Чалдын жаңы салынган төрт бөлмөлүү үйүнө меш салдыруу үчүн эки жүз кызыл кирпич жетпей калды. Курулушта иштеп жаткан кыйыр туугандарынын бири кирпич алып берүүгө макул болгон. Чал мына ушуга барууга тийиш.

Колхоздун ортолугу мындан үч чакырымдай алыска жайгашкан. Курулушчулар да ошол жерде. Ага баруу үчүн тоо этегиндеги жол ыңгайлуу. Нары жакын, нары жүргүнчү машиналардан оолак. Жол алтыгана өскөн төштүн түбүн, жайкалган эгиндин жээгин бойлоп, туура кесип өткөн тоо сууларына улам төшөлө калып ортолукту көздөй ийрелеңдейт. Кыштактын четинде атам замандан берки мүрзөлөр бар. Жол азыр мүрзөлөрдү, башкача айтканда, изсиз жоголсун үчүн топуракка көмүлгөн көп тагдырларды аралап өтөт.

Чал күйпөндөп жүрүп арабасын кошуп бүттү.

– Аркы кызга да бара кел, – деди кемпир эшик алдындагы тактайга отуруп жатып. – Шаарга барабы, биле кел, – ал чалынын бардык кыймылына көз сала отурду.

– Калпак менен камчыны алып чык!

Койсун чоң энеге бул сөз жагымдуу угулду. Ал ордунан турду да саал аялдап алган соң, сол колун белине коюп, жай басып үйүнө кирип кетти. Чал жаман тердикти астына салып, арабасына отурду да божуну кармап кемпирин күттү. Калпак менен камчыны аркасына кармаган кемпир үйдөн чыгып келе жатып, эмне үчүндүр илгерки жоокерчилик кезинде жигитин аттандырган жаш келиндей сизди өзүн. Бирок, колундагыларын арабага ыргыта салды да үн катты:

– Бат кел!

Араба кылдырады. Жолго чыгып алган соң «сур жорго» кулагын эркинче таштап, башын чайкап, бар өнөрүн чыгарып дегендей, бир калыпта кыдындап келе жатты. Басыгына жараша, кулагынын түптөрү алмак-салмак бүлөөлөнөт. Араба жеңил, эшек көңүлдүү. Алыстан карагада жонунда кара тагы бар боз жөргөмүш бара жаткансыйт.

Чал төөкуйруктуу тумшукту айлана бергенде жөө кетип бараткан Күйкө деген кемпирди кууп жетти. Күйкө десе, күйкөдөй кичине, нары арык. Араба кемпирден өтө берип токтоду. Ээ-жаа бербеген жорго менен кызкелиндерди жандай өтө берип, зорго токтогон кебете билдирди чал.

– О, Күйкө, аманбы?

– Бу ким дейм, – деди кемпир токтоп какая түшүп, ооруган белин түзөп, – аманчылык.

– И, кайда?!

– Жаңкы Казак кудабыз каза болгон. Кечээ кечке ошондо жүрдүм сандалып, бүгүн коёт.

– Ым-м, – деди чал ойлоно кетип, – ыйманы жолдош болсун! Жакшы киши эле... отур.

Күйкө кара тукаба көйнөгүнүн этегин кастарлап көтөрүп, арабанын дөңгөлөгүнө бутун койду. Чал артына кайрылып карап, кемпирдин жап-жаңы көлөш-маасысына көз жүгүртүп өттү. Анан өзү да ордуна туруп, тердиктин бир капталып жайып, Күйкөгө орун камдады. Кемпир арабадан орун алган соң, эки колун бооруна кысып, момпоюп ойлуу отурду. Бул түрү менен ал жарык дүйнөгө кемпир боюнча жаралгандыгын далилдеп тургансыйт. Чал артына кайрылып дагы карап алган соң «сур жоргосун» божу менен сооруга чапты. Темир дөңгөлөк майда таштардан секире баштады. Дөңгөлөк секирген сайын арык жамбаштар күнөөсүз токмоктолуп жаткансыйт.

Жолдун кээ жери таштак, кээ жери жумшак-кара топурак. Араба калың кендирди аралай киргенде жолдун жумшак таманына илинди. Чымын-чиркейлер ызылдап, жол жээги өзүнчө шаңдуу өңдөнөт. Эки аркан бою көтөрүлгөн боз торгой канаттарын дирилдете төбөдө чулдурайт. Бүт ааламда Күйкө менен гана кетип бара жаткансып, мындай көңүлдүү жолдо эмнегедир бирдеме эсине түшө кеткен чал көзүн кыбыңдатып, ээгин козгоп алды да, жопжоош отурган кемпирге бирден сөз баштады:

– Баякыны билесиңби?..

«Баякысы» кемпирдин да эсинде окшойт, анын бырыш баскан ажарсыз бетин билинер-билинбес жалын чарпып өткөнсүдү. Бирок, өзүн бат эле колго алды.

– Эмнени?

Чал эшегин божунун учу менен соорудан ары бир салып өттү да, бети-башын тырыштыра кемпирге куулана карады. «Унуттуңбу, кантип эле?»

Өмүрдө өтө сейрек нерселер гана унутулбайт. Кээде: «муну унутпайм!» деп каргыш берген кишинин өзү да унутулуп калат. Бирок, унутулса да, эбептен-себеп чыгып, эске түшө турган нерселер адатта көп. Күйкө «баякысын» чыны менен унуткан кебете билдирип сөздү башкага бурду:

– Сен эмне барып көз көрсөтпөйсүң?

– Барбаганда, – деди чал тың сүйлөп, – топурак сал-басам уят болор. Мага кабарлашкан жок.

– Илгеркидей ат менен чабаган жиберүү кайда-а!? – деди Күйкө ойлуу кебетесинен жазбай. – Мурда күнү каза болору менен матасекилби, ошонусу менен жетип келиптир кичүү баласы.

Чал буга унчуккан жок.

Бирок «илгерки» жөнүндө эскерүүсү чалдын «баякысына» кандайдыр үндөшө кеткенсиди. Бир аз жүргөн соң эшек арыктагы сууга башын салып туруп калды. Ооздугу менен шимирип көнгөн «сур жорго» эки жамажайынан суусун буртулдатып, ашыга жутуп жатты. Чал божуну бош таштап, жайланып кемпирге карап отурду.

Алыскы шосседен каршы-терши өтүп жаткан машиналардын гүрүлү көп угулбайт. Чегирткелердин чырылдашы менен куштардын ышкырыгы, ага кошулуп астындагы суунун шылдырагы гана өкүм сүрүп тургансыйт. Алкымы кызыл, татынакай чымчыктар куурайдан куурайга куушуп учууда. Суу жээгиндеги ташка жер боорлой учуп келип конгон суу чымчык эшек арабага кооптоно кыңыр карайт да, куйругун селкилдетет. Арык жээгинин кумдуу нымында майда көк көпөлөктөр учуп-конуп, табият тартуулаган тиричилиги менен алек. Күн табы кызый түшүп, тегерек кооздуктан ыксырагансыйт. Бүлк эте калган жел аргы буларга эрмендин кермек жытын келтирди.

«Сур жорго» суу ичип болгон соң терең улутунуп, кулагын шалпайта жабыркап, ордунда тура берди. Чал илгеркилер жөнүндө ойлонуп, эшектин суу ичип болгонун да унуткан. Өз кезинде түшүнүксүз калган бир сыр эмне үчүндүр азыр баш көтөрүп, чалдын көкүрөгүндө туйлап жаткансыйт. Ал Күйкөгө саал кыйшая карады да:

– Аны сен унутканың менен мен унутканым жок, – деди. – Жаш кезде жинди экенбиз. Ошондо өңүтүн келтире албай койдум. Өлүп калар белең менин колуман...

Күйкө дагы ыңгайсыздана кетти. Бирок, азыр эмне, иш өткөнү качан! Чалдын ага жаман айтар алы барбы.

– Сен жинди болсоң, мен да жинди болчумун, – деди Күйкө басмырт үн менен. – Эмне кылмышы үчүн аны сабадың? Азыркы кез болсо, эки бутунду бир кончуңа тыгат элем.

Чал күлүп, этегин кымырып ары карады.

– Ой, айдабайсыңбы эшегинди!

– Хи, – чал үнүн көтөрө таштады божуну силкип, – Урушкан киши айланайын деп урушабы? Ал да сабады, мен да... карап турганым жок.

– Ал маркум жоош болчу, – Күйкө күйөөсүн азыр да коргоорун билдирди. – Унутпай жүргөнүң ошолбу?

– Унутпай калайын, эркектен таяк жесең бир жөн, катын жыга чааптыр деген сөз оңойбу!

– Сен бирди көргөнү жүргөнүң ошондо, – деди кемпир. – Жаман көпкөн элең. Ошол уруштан кийин акыл кирди саа, билсең.

– Тигини, тигини, – демиш болду чал ичи күйүп. – Ошондон кийин көзүмө бир көрүнбөдүң!

– Көрүнсөм эмне кылат элең, сеники жакшыбы?

Чалдын андан бетер ичи күйүп намысы козголду. Уяттуу көрүнүш көз алдына элестеди. Ал дарттуу кишиче кемпирге тикирее карап, башын чайкап-чайкап алды.

– Менде эмне өчүң бар эле? – кыйладан кийин үн катты чал. – Эки ай бою элдин көзүнө көрүнө албадым.

Күйкө бул наздуу суроого жооп бербегени мындай турсун, ичинен табасы канып, жеңи менен оозун тумчулай отурду. Бирок, ошол албуут кездеги окуялар дал эле кечээ болуп өткөнүп, экөөнүн тең көз алдына дапдаана эсетап жатты. Экөө тең ойлуу. Өкүнүч, таарынчы, түшүнбөстүк аралашкан зилдей ой курчады. Күйкө бырыштуу, нары кектүү көзүн чалдан айырбайт.

Арчалуу-Айрык жайлоосуна чыгуучулар кулжа айынын орто ченинде келип конуштанышты. Чөбү белге оролгон булак башы сайын боз үйлөр чочоюп, түтүндөр тике асманга чубалжып, желелер, көгөндөр тартылып, тулаңдар жапырылды. Окуранган жылкынын, мөөрөгөн уйдун, маараган козунун, үргөн иттин үнү алыс-жакындан угула баштады. Улгайгандар аңкап-чаңкап шеринесине киришишти. Жаштар оюн-тамаша салу үчүн карагай жээгинде селкинчек иээп, алты бакан куруп, тамак бышыруу үчүн кемегелер казылып жатышты. Түнкү оюн башталганда болсо кыздар ата-энелерине эркелешип, «баш таңып», үйлөрүнөн эт-май, каймакты көнөчөгү менен «көрсөтпөй» сурап келүүгө тийиш. Карагай түбүндө жеңелер тамак дайындап, кыз-уландар селкинчек тээп, ышкырылта кагылган темир комуз үнү зуулдайт. Андан ары «Дүмпүлдөк», «Шабиет тебүү», «Ак сөөк» деген оюндар башталат. Мындай түндөрдө кээде, адамдын бүт өмүрүнө багыт берген сезимдер жаралат. Түндө төрөлүп, түн жамынган ошол жөнөкөй, нары ыйык сезимдер адам өмүрүнүн жайнап ачылган кайталангыс байчечегин элестетет.

Он беш жашар Күйкө энеси менен Арчалуу-Айрык жайлоосундагы таякелерине келип түштү. Айыл жаштары дал ошол күнү карагай жээгине жыйналышып, оюнга камынышып жатышкан. Кечинде бойго жеткен таяжеси Күлүйпа менен Күйкө да селкинчек түбүндө пайда болду. Экөө тең кайындуу эрке кези. Көкүрөктөрүндөгү күбөктүү топчу күмүш тыйын, акак, шурулар бири-бирине тийип, эрине шылдырайт. Келиндердин чач мончоктору менен сөйкөлөрүнүн шылдыры андан калышар эмес. Уландардын каткырыгы, келиндердин жылдырма азили кулака келет. Кетик ай жайлоого салкын жел калтырып, жүзүн жашырды. Адатта ай жарыгында

ойнолуучу «ак сөөк» оюну бул жолу ай караңгысына туура келди. Чөлмөктү издегенде Күйкө коңшу айылдан келген Султан деген жигиттин жанынан чыккан жок. Экөөнө тең жан адам билбеген, кудурети күчтүү ширин сезим уялаган. Кыз Султанды жакшы тааныды. Бирок жигиттин эсинде болсо, орто бойлуу, назик, нары унчукпас кыздын жалындаган ысык деми гана калды. Ошол түнкү оюндан кийин Арчалуу-Айрык айлына кымыз уулап нечен келди. Бирок «унчукпас» кызды бир да жолу кезиктире алган жок. Ал жүктүн бурчунда тымызын отурган кыздын бир да бирин ага окшото албады. Качандыр бир кезигишип, алоолоно күйгөн ыйык сезимдердин калтырган тагы ал кыздардын көздөрүндө жок болчу. Акыры айлар, жылдар өттү, бир көргөн жакшы түш өңдүү Султандын эсинен кыз чыгып кетти. Күйкө болсо, ошол эле жылуулукту кастарлап, узакка сактап жүрдү. Канча кезиксе да Султандын көзүнөн да бир да белги байкалбады. Жалпы аялдык намыскөйлүк менен бардыгына тиштене чыдады. Султандын айлына келин болуп түшкөн соң да жылтылдаган жүрөк оту алоолонуп жалынга айланып кете алган жок. Султандын жатсыраган көздөрүн көргөн сайын келиндин жүрөгү сыздап, айласыздан жек көрчү да болду. Анын Султанга деген сүйүү ынтызарлыгы жүрөгүндө катылуу жатканы аз келгенсип, ага арналып сайылган жүзарчылар да үйдүн адам билбес коңулунда жылдар бою сакталуу турду. Андагы саймалар сагынычтын, кусалыктын, чексиз эңсөөнүн сүрөттөрү болчу. Бир күнү Күйкө үйдө жалгыз отурганында Султан келип атын мамыга байлап жатты. Күйкө өрткө түшкөндөй жалындап, тура калып кайра отурду. Эмне кылуу керектигин билген жок. Камчысын сүйрөй кирген Султан келинге кайдыгер карады.

– Сопу кайда кеткен?

Күйкө өзүн зорго басып, тик карай албай жооп катты:

– Атка минген, жана эле...

Келиндин муңайым кебетесине, жардамсыздыгына Султан назар салган жок. Тик турган бойдон керегенин баштарын тегерете карап алган соң артына чегинди:

– Султан келип кетти де, өзү билет. – Жигит бурулду да, шашпай босогодон аттай берди. Күйкө бул ортодо айран ооз тийгизүү үчүн чоң кесени колуна алып, чыгдан жакка ыңгайлана берген. Тиги анысына да этибар берген жок. Шалп этип кийиз эшик жабылды да, Күйкө жыгылып кала жаздап босогого сөөндү. Аңгыча колундагы кесе ирегеге түшүп, ортосунан как бөлүндү. Бул кездешүү албетте, Күйкөнүн Султанга деген жылуу жүрөгүн түбөлүккө музга айлантты. Султан аттуу эркек бүткөндүн баарын жек көрүп, тымызын тишин кайрай жүрдү. А түгүл аны мүлдө көргүсү келген эмес.

Бирок, көрүү мүмкүндүгү болду.

Күндөрдүн биринде эшикте болуп жаткан кыжы-кужуга карап чыга калган Күйкө күйөөсүн камчы менен карсылдатып сабап жаткан Султанды көрө койду. Замаңасы куурула түшкөн келин дарты өтүп жүргөн немеге атырылып чуркаганын өзү да сезбей калды. Ары-бери кайсалап, колуна илинген немени ала чуркады. Эмне болгонун өзү да билбей чочуп кетти. Четин бакан чекесине шак дей түшкөндө Султан өбөктөп барып ат жалын кучактап калды. «Баракелде, балам!» деген үндү угуп Күйкө артына караса, кайнатасы туруптур. Баканды таштай салып кача жөнөгөн болчу ошондо.

Андан бери ондогон жылдар өттү. Бул ортодо тарыхый зор окуялар жүз берди. Өз кезинде түшүнүксүз көрүнсө да, алардын сырын сурап биле албайт, ойлоп да таба албайт.

Эшек араба мүрзөлөргө жакындап келе жатты. «Сур жорго» капарсыз, кулагын шапаңдатып кыпыңдайт. Султан да, Күйкө да унчугушпайт. Алды жакта мүрзөлөрдүн кулпу таштары, коргондору үчүн муңдуу мүлгүгөнсүйт. Бардык нерсени тымызын өзүнө келтирип, сиңирип алып

жаткансып томсорушат. Темир дөңгөлөк таштан ташка секирип, чарым куйруктарды экчегени экчеген.

Арабада секирген жеңил-желпи эки сандык келе жаткансыйт. Бирине аңкоолук аралашкан түшүнбөстүк чалды-куйду шыкалган. А бирине болсо, бир да жанга айтылбай турган сырлар татынакай жыйнаштырылган.

ТАТЫМ ТУЗ

Суу айрыгына жакын, саздакка чыккан кыяк чөптү ыктап жалгыз түтүн кыргыз жашады. Эзелтен эле жергиликтүү дыйкан уйгурлар конуш тээп, төшкө такай соккон корук тамдын калдыгынан башка ал жерде дагы бул күнгө чейин төрт түтүн уйгурдун эски тамы сакталып калган. Уездик шаар мындан алысыраак жерге жайгашкан. Бирок, көндүм адат катары, ага каттаган жөө базарчылар көп деле кыйналчу эмес.

Элдин айтымына караганда, илгерки бир жылдары көп кыргыздар ушул жакка ооп келип кайткан имиш. Ошолордон Келгинбай аттуу бир түтүн кыргыз ушул жерди мекендеп калыптыр. Ал кезде Келгинбай отуздун ортон белине келип калган жигит экен да, оор келте оорусуна кирептер болуптур. Сапарга шайы келбегендиктен анын зайыбы Оймокчон элден бөлүнүп, күйөөсүн айыктырып алууга бел байлайт. Ошентип алар чет жерди мекендеп аргасыз болушат. Келгинбайдын туугандары ыгым-чыгым, кепин аракетин даярдап берип:

– Оо, Оймокчон! Эр деп этегинен кармап калдың. Кор болбоссуң. Ата-бабаларыбыздын арбагы колдоп, эрди элине кош! – деп чуркурап бата беришет.

Келгинбайдын тагдыры Оймокчонго тапшырылгандан кийин, кайнатасы сакалынан жашын куюлтуп туруп көптүн алдында мындай деди:

– Жар дүйнөдө жалгыз балам эле, ал сага аманат! Маа топурак өз эл, өз жерден буюрсун. Карып калган кезимде кудай элден ажыратпасын. Небиремди энеңдин этегине салып бер, балам, жыттап жүрөйүн...

Оймокчон эмчектеги баласын кайненесине карматып, көз жашын элден жашырып сыкты.

– Мобу түйүнчөктү катып кой, – деп тапшырды кайнатасы акыркы жолу, – кокус ары бурулуп кетсе, сууга эзип оозуна тамыз. Айыгып мал болчу болсо, колуна бер.

Сүрдүккөн кыргыздар жөө-жалаң мекенине сапар чегишти.

Өңү көгүлтүр тартып, эрди кеберсип, чыңалып онтогон Келгинбай жан күйөрү жалгыз Оймокчондун колунда калды. Оймокчон жанын сабап, сыркоолуу күйөөсүн тегеренди... Койгулт көзүнөн жашы мөлтүлдөп, күйөөсүнүн башын кучактап, далай түндөр уктабады.

Алектүү күндөр өтө берди...

Чачы жылма түшүп, жаак эти шылына баштаганда Келгинбай эсин жыйды. Күнүнө бир чайдос кайнаган суу ичип, тамыры тышына тепкен ичке манжаларын карап коюп, төшөктө узак жатып калды. Оорунун зардабы абыдан айыгып, элине кетмекчи болгондо өтө кеч калган эле. Чек ара бекиди. Келгинбай мыйзамга баш ийди да, ушул суу айрыгына төрт тамдын башын курап, аргасыз узак жылдар жашап калды.

Ортодон отуз жылга жуук убакыт өтүп, Келгинбай абышка атанган кезде анын башына арылгыс оор кайгы түштү.

Гоминдандык желдеттер бийлеп турган оор жылдары калың журтка келте оорусу тарады. Өлүм-житим көп болду. Далай үйдөн түбөлүккө түтүн чыкпай калды. Уезддик шаардын тегерегиндеги дөбөлөр калың мүрзөгө айланды. Өлүм күчөгөн сайын, замбилге салган өлүктү эки киши көтөрүп чыгып, туш келди жер казып эле көмө башташты. Кепиндик ак табылбай, жууркандын

шейшебин иштетишти, элде шейшеп аттуу жоголгон соң кээ бирөөлөр өлүктү камыштан токулган бойрого ороп, кээ бирлери жаш бедеге ороп көмө турган болушту. Бул апаат динге да таасирин тийгизди. Назирчырак, көңүл айтуулар мүлдө унутулду!

Дал ушул оор алаамат Келгинбай чалдын кемпири Оймокчонду да жалмап жолго түштү. Шордуу чал кемпирин шейшебине ороп көмдү. Көр казып жан бакан киши менен чалдын кошунасы жана өзү болуп Оймокчондун сөөгүн үч эле киши жерледи. Кемпирин көөмп, топурагын чочойтумуш болгондон кийин чал мүрзө башында күңгүрөнүп узак отурду. Кырк жылга жуук бирге жашаган жары менен түбөлүккө коштошуу оңойбу? Жан шеригинин бүткүл жоруктары чалдын көз алдынан биринен сала бири өтүп жатты. Чындыгында ал жалгыз кемпири менен гана эмес, турмуштун жылуу койну менен да коштошуп жаткан эле.

Кайраттуу чал топурак башынан турган соң этек-жеңин кагып, чолок жашын алаканы менен аарчыды да, үйүн көздөй басты.

Чал кайра келген соң үйдүн төрт бурчуна көз таштады. Адегенде эле анын көзү казыкта илинип турган кемпиринин көк мата көйнөгүнө түштү. «Оо, жараткан! Жалганда мендей шордуу бар бекен?! Элди жутуп жаткан келте менден несине тартынды экен?!» деп ойлоду чал. Ушул суук көрүнгөн үйдө эми өзүнөн башка эч ким жок экенин эсине келтиргенде байкуш чал боздоп коё берди:

– Оо, кудурет, тарт аманатыңды! Эми кор кыла көрбө! – чал көзүнүн жашын сакалынан куюлтуп, ээн үйдө узак ыйлады. Ботосу өлгөн каймал гана ушундай боздомок.

Эгер кишилерде үмүт деген нерсе жок болсо, анда бойго эч кандай кайрат бүтмөк эмес. Өмүр өзүнүн канчалык кайгы касиретин берип койсо да, үмүт менен убакыт алдында алар ар качан дармансыз. Келгинбай чал өзөгүн өрттөгөн дартты көз жашы менен жууп кетиргенсиди.

Аздап бою сергип, эс токтотуп өзүн-өзү жубатты. Өзүнө өзү көңүл айтып, кайрат берди.

Ар кандай бактысыз кишилер да өзүнүн тиричилиги жөнүндө ойлонбой койбойт эмеспи. Келгинбай чал да болумсуз оокатына көз кырын салды. Үй ичиндеги чачылган бирдемелерди жыйнап, эски куржунга шыкап таштады. Анан дагы бирдемелерди иштемиш болду. Үй ичин жыйнаган соң жаман талпагына жайланып отурду да, чөнтөгүнөн кичине түйүнчөк алып чыгып, чебердеп чече баштады. Түйүнчөк ичинде бармактай туз бар эле. Келгинбай тузду алаканына салып, бир нече ирет тилин тийгизип, өтө бир шербеттүү даам таткандай туздуу шилекейин кумарлана жутту. Эчен кыйын кыстоо көргөн учурларда ушул бармактай тузду жалап, медет таап, кам көңүлүн жооткото алган да. Өз жеринин бир татым тузу Келгинбай чалдын өмүрлүк жолдоочусу, үмүт менен ишеним берүүчүсү, сагынуу менен кусадарлыктын таркатуучусу болуп калган...

* * *

Ата конушка кайта албай, чет жерде аргасыз жалгыз түтүн калгандан кийин Оймокчон бар болгону бир кыз эки эркек төрөдү. Анын экөө жерге көмүлдү да, тагдыр касиреттүү чалга эрмек болсун деп бирин тирүү койду. Баланын аты Эшбол эле. Ал уезддик шаардан окуп жүрүп мугалим болгондон соң башталгыч мектепте иштей баштады. Бирок, үчүнчү жылы эле Гоминдандык полиция жагынан кармалып түрмөгө жабылды. Ошондогу анын кылмышы: өзүнүн ата мекени жөнүндө балдарга эки жолу, өз түшүнүгүнчө аңгемелеп берген – «Совет жеринде силердей балдар жайкы дем алышта Кырым деген жерге барып ойнойт. Моюндарына кызыл жагоо байланышат» – деген. Бул дагы жаш мугалимдин журналдан гана көргөн сүрөтүнүн түшүнүгү эле. Гоминдандык тыңчылар

ошол кезде так эле ошондой сөздөрдү айткан кишилерди издеп, ал жөнүндө маалымат жеткирип, ал кесипти күн көрүүнүн айласы кылып алган. Эшбол совет эли жөнүндөгү ошол «лекциясынан» кийин бешинчи күнү түн ичинде куралдуу желдеттер жагынан ойготулду.

Ал кезде майда элдердин эң жетилгени эле мугалим болчу. Бирок ошол кызматтын өзүн Гоминдандык кытайлар иштей албаганы үчүн гана өз улутунан коюучу. «Малыңарды багып, эгиниңерди салып жата бергиле. Мектептин силерге кереги эмне? Адамдар агартуусуз деле өмүр сүрүп келишкен!» деген үгүттөр ачыктан ачык айтылчу.

Мугалимдер үчүн кадам сайын курулуу капкан бар эле да, чанда бирөө болбосо көп мугалим ага түшүп турган. Алардын ордуна тажрыйбасыз, билимсиз кишилерди же молдо, сопулардан коюучу. Гоминданчылар беттерине кармаган агартуусун ушундайча тескери кетирген эле. Түн ичинде мугалимдин үйүн көздөй куралдуу желдеттер басты дегиче, ал шору каткан мугалим изсиз жоголуп да тынчу.

Гоминдандык желдеттер кирип келгенде Келгинбай чал баласынан тирүү айрылар сааты түшкөнүн сезип, аны окутканы үчүн өзүнө наалат айтып, төшөгүндө үнсүз отурду.

Желдеттер машкедей шимшип, үйдөгү кагаз бүткөндүн баарын чогултуп алышты. Анан буйрук бере баштады:

– Тур, кийин!

Офицер бул эки сөзгө канык эле.

Эшбол шаша койбоду. Жайбаракат кийинди. Ал өз мугалимдеринин артынан «барса келбеске» кетип бара жатканын тымызын сезген болчу. Ал: «Мен эми жарык дүйнө менен коштошуу үчүн, азыркы сааттан баштап ата-энемди мүлдө көрө албас жерге баруу үчүн даярданып жатам!» деп ойлоду. Кантсе да ал кийимин кийип

болуп эшикти көздөй басты. Төшөктөн башын чыгарып өлүктөн алсыз жаткан шордуу Оймокчон бакырып ыйлап жиберди.

– Эшен! – деди Келгинбай чал шашып, – баласын ушундай атап эркелетчү. – Коё тур!

Жанатан жүрөксүп турган байкуш эне чалдын үнүн медет кылып, чыңырып жиберди да, чуркап жетип Эшболдун мойнуна тарамыш колдорун ороп калды. Үйдүн ичи эми киши туруп болгусуз зар менен муңга толуп кетти. Кайраттуу чал ары карап көз жашын аарчыды. Эшбол да кайраттуу, нары эстүү жигит эле. Кандай учурда эмне кыларын жакшы билчү.

– Кагылайын энеке, ыйлаба, жаным аман болсо кайра келем, – деп энесинин көз жашы менен жуулган бетинен чопулдатып өбө баштады. Курган энесинин ого бетер мууну бошоду.

– Кой, муун-жүүнү бош кудай урган десе, амандыгын тиле анын. Келе, баягы түйүнчөгүң кайда? Туздан улук эч нерсе жок. Туз-даам буйруп кайра келгиси бардыр. – Келгинбай чал жашын сакалынан куюлтуп туруп сүйлөнүп коё берди. Бирок түйүнчөгүн купуя жеринен өзү туруп барып алды.

– Эшен, – деди чал колу калтырап, – мына бул туздан бир кемирип алып, татып жүрчү. Ата-бабабыздын мууну ушул туз менен каткан. Өз жериңдин тузу!

Ушул сөздөр оозунан чыккандан кийин чалдын өз көңүлү да ток боло түштү. Чыны менен эле касиеттүү туз Эшболду кайда жүрсө да колдоп, кайра алып келчүдөй сезилди. Эшбол ажырашар алдында атасынын эски ишениминен аттап кеткиси келбеди. Тузду колуна алган соң четинен бир кетип алып, оозунда калган күбүнчүгүн тилине салды да жутуп койду.

Шордуу эненин колу алиде Эшболдун мойнунда болчу, ал ыйлап турган энесин өзүнөн алыстатып, жашын алаканы менен менен аарчыды да, Гоминданчылардын

алдына түштү. Бутун зордоп шилтеп босогодон аттады. Үй ичинен боздогон үндөр кыйлага угулуп турду.

Ошондон бир жыл өтүп эле уездик жер көлөмү менен жугумтал келте дартына кирептер болду.

Мына эми курган Келгинбай боорукер кемпири Оймокчонду келте дартына берип салып, аңгыраган үйүндө жалгыз өзү калды.

Чал кемпирди көмүшкөн уйгур кошунасынын үйгө киргенин да сезбестен ойлонуп отурган. Кошунасы өзү өңдүү карасакал мээримдүү киши эле.

– Элхукми лилла! – деп кошунасы чөк түшүп отура калып. – Кайрат кыл, Келгинбай. Кордукта кордук мал жокчулугунда эмес, баш жокчулугунда көрүнөт. Кудай Эшболунду көрүүгө насип кылгай. Колдо өскөн бала эле, аман болсо, кырсыктан тышкары болсо, күндөрдүн биринде шап этип кирип келер. Кайрат кыл да, суунду кайнатып ичип, белиңди бекем бууп, жалгыздын амандыгын тилеп жүрө бер. Кир-когуң болсо биздин бала-чакага чайкатып аларсың. Өлгөндүн артынан өлмөк жок. Ырыскың көтөрүлсө, элиңе барып да кошуларсың.

Келгинбай чал ичи толгон кайгы менен ушул сөздөрдү угуп отура берди.

Бакытсыздыктын да өзүнчө чеги бар. Кезеги келгенде ал да өз эрки менен бакытка ордун бошотуп бермек. Өмүрдүн бир сыры ушундай. Келгинбайдын кемпири өлгөндөн кийинки жылы эле кырдаал таң калгандай өзгөрүп кетти. Ыза менен кеги чегине жеткен аз улут калкы улуттук эзүүгө каршы көтөрүлө баштады. Гоминданчылар сепил согуп ийинге кирген жыландай бекиништи. Бирок, тарыхта калктын күчүн эч качан да коргоп тосуп калган эмес да. Буту менен басып, мурду менен тынгандын баары күрөшкө аттанды! Айры, чокмор көтөргөн калк тобу жаңыча куралданган Гоминдан армиясын тороп, айласын кетирди. Калык кошундары душмандын курал жабдыгына ээ болуп, жеңиштүү илге-

риледи. Боштондук кыймылы тез кулач жайганы шончо, айга жетпей эле Иле аймагы толугу менен эркиндик кошундун колуна өттү. Улуттук армия курулуп, Алтай, Тарбагатай аймактарындагы эзилип жаткан боордош калкты боштондукка чыгаруу үчүн жортуулга аттанды. Бул дүйнө жүзүндө фашизм очогу талкаланган даңктуу кырк бешинчи жылынын башы эле.

Келгинбай чалдын кийинки өмүрү өзү жалгыз жашаса да, өтө тез өтүп жаткансыды. Кайгы-капасынан аздап арыла баштады. Анын жүрөгүндөгү катып калган черлер гоминданчылар менен кошо кеткендей...

Ушундай жакшы күндөрдүн биринде Келгинбай абышка өтө бир кубанычка бөлөндү. Күн шашке маал болчу. Аскер формасын кийген бир бейтааныш жигит үйгө шып кирип келди.

– Келгинбай абышканын үйү ушулбу?

– Ооба, айланайын, – деп байкуш чал ордуна тура калды. Анын үйүн кийинки жылдары эч ким мындай сурамжылап келген эмес. – Карылык курусун, кайсы бала элең, балам?

– Жапаров болом.

– Баса, кыргызсың го...

Келген жигит төш чөнтөгүнөн бир сүрөт сууруп чыгып, чалга сунду:

– Тааныйсызбы?

Шордуу чал сүрөттү көрө коюп, өкүрүп ыйлап жиберди. Ал Эшболдун сүрөтү болчу. Эсинен адашкан абышка сүрөттү карап алып, жаш баладай башын көтөрүп ыйлай баштады.

– Ыйлабаңыз, аке. Майор Келгинбаев Эшбол азыр комиссар. Гоминданчылардын сазайын берип жүрөт. Майдандан мен бери жүрөрдө ушул сүрөтүн берип, салам айткан эле. «Атам тирүү болсо, сүрөтүмдү өз колуна тапшыр. Эгер жок болсо, энем бардыр, ошол кишиге тапшыр» деп табыштаган, – деди Жапаров.

Абышканын алжый баштаганына байланыштуу баласына деген сагынычы башын туман чалган аскадай далдааланган эле, азыр болсо бир керемет жел чыгып, туманды түрдү да, чалдын жүрөгүндөгү сагынычты айдан ачык көрсөтө баштады. Мурда үмүтсүз эле, азыр үмүт менен ишенимди колуна катар түшүрүп, бул сезимди шордуу чал көтөрө алгыс даражага жетти.

– Аксакал, – деди жигит жайлап гана, көп алагды болбоңуз. Балаңыздын тирүү экенине кубаныңыз. Мен дагы Эшбол өңдүү гоминданчылар жагынан кармалгандардын биримин. Ичинде Эшбол бар он чакты күнөкөрдү бутуна кишен, колуна коозу¹ салып айдап бара жатканда бизди алып бара жаткан үч черикти өлтүрүп, кишендерин чагып, того качып кеткенбиз. Кийин барып көтөрүлүшчүлөргө кошулдук. Ошентип, эми, гоминданчылардан өч алып жүрөбүз. Биздин жагдай ушул. Ал эми, кош болуңуз!

Келгинбай чал шашкан бойдон Жапаровду шап колдон кармай калды:

– Оозуңан айланайын, туз даам ооз тийип кет. Кайра айланып келериңе жакшы.

Мууну калчылдаган абышка жегидей бирдеме караштыра жүрүп, суроолор коё баштады.

– Эшен бир келип кетпейт бекен?

– Азырынча келе албайт.

– Урууң кайсы, балам? И, биздин көлдүк турбайсыңбы. Эшен менин тирүүмдө бир келип көрүнүп коюп кетсин, – деп жатып жигитке токоч ооз тийгизди.

Бирок, баласынын көөнүн улап, кемпири жөнүндө ооз ачады. «Ата-энең аман-соо экен дегин жалгызыма...»

Анан жоокерди узата чыкты.

«Оо, касиеттүү жеримдин тузу, Эшенимди колдоп тирүү сактаган тура! Өлгөнүм тирилип, өчкөнүм жанганы чын болсо экен! Оо, касиеттүү жеримдин тузу, эми

¹ Кол кишен

жалгызымды кесепеттердин огунан сактай көр! Маңдайкы жылдызым тууп, шордуу абышканын башындагы кайгы менен касиретти арылтары ырас болду бекен? Көп жылдык өмүрдүн кордукта өткөн күндөрү унутулар бекен? Оо, өз жеримдин тузу, эми жалгызымы өз элине аман-эсен кошо көр», деп байкуш абышка жалгыз үйдө курун мойнуна чалып, эки колу менен жакасын муунта кармап, узак күңгүрөндү...

Ордунан тургандан кийин, кайгысына орток боло жүргөн кошунасын мындай кубанычтан куру калтыргысы келбей, Келгинбай уйгур чалдын үйүн көздөй басты.

* * *

Айлар өтүп жатты.

Жемек-ичмек, кийим-кечекке кенеле түшкөн эл жаңырууда. Нөшөрлүү кара булуттай каптаган караңгылык сөгүлдү. Боштондук менен коюндашкан калың букара колдоруна курал алып, майданды көздөй агылды. Боштондук үчүн эр азамат майданда канын төктү. Гоминданчылар бекем орногон Жынхы деген жерде эсепсиз кан төгүлдү. Улуттук армия калктын боштондугу үчүн бир кадам чегинбестен илгериледи. Акыры Үрүмчүнүн чоң дарбазасы ачылып, Жынхы Гоминданчылардан тазаланды. Мына ушул чоң кыргында Эшбол да курман болду. Эл боштондугу үчүн күрөшүп, боштондук чегин Жынхыга чейин жеткизишти да, өзү ошол жерге түбөлүк кароолдо калып койду. Эшболду бүткүл батальон узатып, көмдү. Ондогон мылтыктан ок атылып, комиссарга катуу кайгыргандык билдиришти.

Шордуу чал баласы жөнүндөгү шум кабарды укканда эсинен танып, кулап түштү. Кошунасы суу бүркүп эсине келтиргенде, адам көргүсүз түскө кирип, алдастап ордунан тура калды.

– Жалгызым, кулунум! – чыңырып жиберип кайра кулады чал.

Жанында тургандар көз жашын булап, шору арылбаган пенденин касиретине орток болду. Узак жылдар кайгы менен кападан кажыган абышка бир күн ичинде эле алжып чыга келди. Буурул чачы агарып, жаак эти соолуп, мурдакыдан бетер төшөктө томолонуп калды. Багар-көрөрүнөн айрылып, кайгы баскан кары кишинин көргөн күнү курусун!

Эртеси уйгур кошунасы мусапыр чалды өз үйүнө киргизип алып, тамдын оң жак капшытынан орун берди. Көрөрү бүтүп, көмөрү калган абышканын тиричилигине боору оорубаган киши калган жок. Келгинбай бирде соо болсо, бирде алжып сүйлөдү. Бирок, татым туз түйүлгөн түйүнчөгүн колунан түшүргөн жок.

– Кечээ Эшеним келип, бүгүн муунум кирип калыптыр. Элге кетет окшойбуз. «Ата, жүр эми элге кетели, кайгы менен кападан кутулалы. Тузунду эми бөлүп жеп коёлу» деп Эшеним жаныма келип айтпадыбы, садага кетейиним, – деп сүйлөдү чал.

Ал эми кээде жөлүгөн сөздөргө аралаш өзүнүн өмүр жөнүндөгү корутундуларын да кадимкидей айтып отурду:

– Менин чоң арманым эле – Эшенди колунан жетелеп барып эли-журтуна кошорум болчу. Эми, өзүмдүн киндик каным төгүлүп, кирим жуулган жериме баратам, – деп жалдырай калат да, колундагы тузду көрсөтөт. – Мынабу Ысык-Көлдүн – мен туулган жердин тузу. Оо, кагылайын, уйгур туугандар, Эшеним экөөбүздү узатып койгула. Бизди өз жерибиздин тузу тартып баратат. Эчен жолу ач калганымда ушуну жалап тоюнга, эчен жолку оор күндөрдө жаныма алып жүрүп көңүлүмө төтөп, боюма кайрат тапкам. Ушул туз жанымда жүргөндө эли журтумдун, бир туугандарымдын жанында жүргөндөй болом. Мен жеримди сагынып, куса болгонумда ушул туздан жалап алып сагынычымды тараткам. Маа дүйнөдө мындан кымбат нерсе болгон эмес. Элден, жерден ажырап, ага куса болуудан артык азап жок экен! Мен

Ысык-Көлдөн келип чабармандын камчысын жедим. Байлардын зордугун көрдүм, ошондон өлүп каламбы деп коркподум, өз жеримди көрбөй каламбы деп корктым! Мен көргөн кордугума ызаланбадым, элден, жерден адашып калганыма ызаландым! Оо, туугандар, узатып койгулачы. Өз жеримдин тузу тартып, бизди ата конушубузга алып баратат...

Ушинткен Келгинбай кирпич какпады, даам татпады. Арадан үч күн өтпөй эле чалда куру гана сөөк калды.

Бир күнү эртең менен Келгинбай төшөгүндө жансыз жатканы билинди. Узак жылдар бою кайгы менен касирет, сагынуу менен кусалык мүлжүп бүткөн мусаапыр чал азаптуу өмүрү менен түбөлүккө кош айтты. Кармаган соопкерлердин айтымына караганда, чалдын оозунда өз жеринин татым тузу бар экен!

САРАЛА ИТ

Мурда дээрлик көрүп жүргөн, кадимки бир Сарала иттин өмүрү, кийинки күндөргө чейин эсимде сакталып, өзүнө байланыштуу көп ойлорду туудурду. Жандуулар ичинен бул өңдүү тиричиликке жүүнү бош, өзүнө кайдыгер караган немени аз кезиктиребиз. «Дүйнөдөгү ар бир нерсенин жашап турушу – «күрөш» дейбиз. Андай болгон соң, анын жашап жүрүшү да күрөшсүз эмес. Бирок, ал өзүнүн жашоосунда тек тирүү жүрүүсүнө гана каят болгон күрөшүүнүн курт-коңуздарга таандык ыкмасын тандап алган өңдөнөт.

Мени да, башкаларды да ойлонто турган ушул Сарала иттин тирүү кезинде «Ау» деп бир ирет үргөнүн, же бирер аял короосунан кууп чыкканда бөйрөгүнө тийген муштумдай таштын зардабынан «каңк» этип койгонун уккан эмесмин. Ит башы менен чыдамкайлык жана сабырдуулукту ушунчалык өздөштүрүп алышына эмнелер

себеп болгонун билүү кыйын. Айтор, көптөн бери адамдарга белгилүү болгон ойго карата айтсак, ал мүмкүн жашоо үчүн күрөшүүдөн тажаса керек. Өмүрдө кездеше берүүчү сансыз карама-каршылыктар анын жалынын өчүрүп, баш көтөргүс кылып кетсе керек. Карап турсаңыз, бечара, ар качанда өзүнүн жалпы аалам алдында кылмышкер экенин сезген немедей кишилерге, малдарга, ал түгүл өсүп турган чөптөргө да жалтаң карайт. Эң бир өкүнүчтүү жери, байлоодогу тиши кычышкан иттер да түн ичинде аны көрсө көрмөксөн болчу, же мүлдө көргүсү келчү эмес. Ал эми бечаранын башка иттерге болгон «шыгын» айтмакчы болсок: жолбун итти көргөндө көкүрөгүндө жаны бар ар кандай ит кыйратып таштоочудай үрүп жетип барарын, анан ага кыр көрсөтүп, куйругун чагарактатып, а жер – бу жерин жыттап көрөрүн элдин баары билет. Бирок, жолбун ит кезигишип калган күндө да, Сарала ит ага тик карап койгон эмес. Быйпыйып, дайыма тердеп жүрүүчү мала-кызыл мурдун ишке салып, таштандыларды, уңкул-чуңкулдарды жай гана шимшип жүрө берчү. Деги анын жүрүшүнүн өзү бир башкача эле – кажет болгон бир багытты көздөй алаксыбай шыдыр кетип бара жатканын эч ким билбейт. Ал эми бир эле орунга айланчыктап, шимшиилеп туруп да алчу эмес. Аны бирде коруктан, бирде көчөдөн, бирде короодон көрүп калчубуз. Күн күйүп турган ысыкта да, бирер бактын түбүндө тилин чыгарып, көлөкөлөп жатканын көрбөдүк.

Биздин көчөнүн эркектери Сарала иттин жарык дүйнөдө өмүр сүрүп, ары-бери басып, тапканы болсо жеп, жансактап жүргөнүн капарларына мүлдө алышпайт. Ал эми, көчөнүн аялдары кандайдыр көңүл буруп, аны «ууру ит» деп жаман көрүшөт. Аны уруп короодон кууп чыгуучулар да көбүнчө ошолор. Бечара Сарала ит таяк жеп, короодон куулуп чыккандан кийин, өзүнүн арсыздыгынан, көргөн кордугун жарым секунд ичинде унутуп коюп, дагы баякысынча эле эч нерсе болбогонсуп, башын

салып жай басып бара жатканын көрөр элем. Ал көбүнчө күнөөсүз эле куула берчү. Ошол куулуп бара жатып артына бир кайрылып карачу да эмес. «Карап коюунун канчалык кажети бар, карап коюу менен мен эмнени кыйратам!» деп ойлогонсуйт, же кшилер өзүн кууп жүрүп урбай турганына абдан ишенип калса керек. Чынында да аны эч ким алыска кууп таштаганы жок. «Чык!» деген өзүнө тиешелүү өкүм сөз шалпайган кулагына жетери менен жер карап, деси кайтып ары басчу. Кээде короого киргенден кийин кир жууп отурган катынды көрсө, «камыр жууруп жатабы» дегенсип карап калчу. Эгер катын отун жарып жатса анда: «Качан чык дээр экен тиги катын!» дегенсип да көпкө кароочу. Анын ушул карап туруусунун өзү абдан бир зериккендикти элестетчү. Ал бирдемени уурдап жебесе да, ушундай карап турушу менен аялдарга жаман көрүнүшү мүмкүн да.

Ал бир санда жок макулук болгондуктан, иттер жамаатына да, адамдарга да тырмактын агындай пайда келтирбеген бойдон кетти. Эгер башка иттерди туурамыш болуп, үйүгүшкөн иттердин жанында жөн эле жандап жүргөн болсо, анда иттер жамаатына салымы бар деп айтууга болор эле. Ал эми адамга пайдасыздыгы жөнүндө айтпасак да болот. Илгери аны канчалык таптап бакса да, бир ирет үрүп ээсин кубандыра албаптыр. Өлтүрүп таштоого кыйбаган соң, андан тажаган ээси: «Бар эми, күнүндү көр!» деп бошотуп жиберген. Эгер ал ээсинин короо-жайын коргоо максатында эмес, деги өзүнүн кирбиң өмүрүнөн зеригип болсо да, үн чыгарып койсо, анда ал адамдар үчүн болсо да эмгеги бар деп таанылмак.

Сарала иттин бардык кылык-жоруктарын бир-бирдеп ойлоно келгенде, ар кандай адам баласы анын сенделип тирүү жүргөнүнөн көрө, тезинен топуракка айланып кетишин боору ооругандыктан да тиленери белгилүү иш. Анткени, ал бир пайдасыз жан эле. Өсүмдүктөр дүйнөсү да өзүнөн урук калтырыш үчүн күн нурун талашып, би-

ринен бири бийик өскүсү келерин ойлогонумда Сарала иттин иттигин мүлдө кечире албасмын!

Бир күнү үйү четтерээк бир абышка кемпир пенсионерлер жашаган короодон «Ак элечекчен албарысты» көрүнгөнү элдин моокумун кандыра күлдүрдү. Отундукка кесип койгон кургак талдардан алмак болуп кемпир короого кирет. Короонун кетигинен болсо, «ак элечекчендин» карап коюп, ашыкпай башын тартып алганын айдын жарыгында дапдаана байкап калат. Отун алмак түгүл өзүн алдырып жибере жаздап, өңү кубарып калчылдаган кемпир кайра үйгө кирет. Чал болсо, «Бисмилла бимагзубий» сүрөөсүн ичинен окуп, унуткан жерине жанынан кошуп дегендей короонун тышына чыгат. Чыкса, короонун кетигинен капарсыз карап турган баягы Сарала итти көрөт. Ошондо балага зар болуп жүргөн куу чал: «Кудая шүгүр, кемпиримдин боюнда жогу жакшы болду, бекер түшүп калмак экен!» деп күлүп үйүнө кирет. Ал элечек кийген албарысты эмес эле жолбун Сарала ит экени билингенден кийин кемпирдин бардык жыйган-терген каары Сарала иттин башына төгүлөт.

Мына ушул учурларда жумурткалар уядан жоголот, сүзмө куюлуп асып коюлган баштыктар жарылып, чөптүн арасында жатат. Адатта боло берүүчү мындай иштердин кабары Сарала итке байланыштуу көчөгө бат эле тарайт.

«Элечекчен албарысты» көргөн кемпир атайын келип, баштыгы менен сүзмөсүн жоготкон катынга, ошол сүзмөнү уурдап жечү баштанып, Сарала иттин акырын басып көчөдө басып кетип бара жатканын көргөнүн айтып берди. Ал эми, жоголгон сүзмөнү башка ит аткулактын түбүндө баштыгын тытып жеп жатканда, Сарала ит бирдеменин жытын сезип, дал эле ошол жерге келип калат. Катын дароо эле Сарала иттин өлүгүн миң мертебе көрүп жатканда, колу да карап турбай жерден таш ала коюп уруп жиберет. Сарала ит мурдатан эле өзүнүн ит

экендигин терең сезгендиктен, өзүн бекерден бекер урган катынга карап да койбостон, баякы эле кечиримпоздугуна салып кете берет.

Ушундан кийин Сарала ит ууру деген атка конуп, мурдакысынан бешбетер көчөнүн жандууларынын ичиндеги барып турган сүйкүмсүзүнө айланды. Иштин мынчалык чырга айланып бара жатканын, анын аягы эмне менен бүтөрүн ал мүлдө ойлогон жок. Баягы эле калыбында, этибарсыздык менен жай басып жүрө берди. Өзүнө тике караган көздөргө жазылуу турган ички дүйнөлөрдү ит кайдан окуй алсын!

Биздин көчөдө жумуртка жей турган, анысы аз келгенсип тооктун өзүн да жеп кое турган иттер бар. Алар ээсинин көрүнө бергенине алымсынбай, ченебеген ынсапсыздык менен көмө жегенди жакшы көрөт. Анан ошонусуна маашыр болуп, өзүнүн башкалардан эптүү экенине тымызын кубанып, маңкайып басат. Андай иттердин бирдемелерди шимшип, таң каларлык тездик менен кыдырып жүргөнүн көргөнүңүздө, көңүлсүз ойлорго чөгөсүз. Акыры барып «ошон үчүн ит деп коюшкан да» деген ойго келип, алардын алган атын моокуңуз канып тим болосуз.

Бечара айыпсыз Сарала иттин бетине басылган тамга да ошол жойчул иттердин кесепети экени айдан ачык турса да, катындар аларга жаман атак бере алышпайт, кайра ээсин сыйлап сөөк ташташат.

Бир күнү жогоруда айтылган сүзмөсүн жоготкон катындын уядагы эки жумурткасын ит жарып жеп кетиптир. Дал ошол учурда катындын эри уя жактан ууртун жалап чыгып келе жаткан өзүнүн төрт көз итин көрүп калат. Жарылган эки жумурткага байланыштуу катыны күмөнүн айтат. Эри болсо көргөнүн айтат. Сөзгө аралаша калган келди-кетти кишилер катындыкы туура деп табышат. Анткени катындын күмөнү Сарала итте болчу. Ал эми төрт көз ит болсо, колдо багылган ит, жолбун

эмес, уурулук кылганын эч ким да көрбөгөн... Күнөө Сарала итке артылат. Деги иттер жөнүндө чындыкты түбүнө чейин кууганга кимдер кызыкмак эле. Күнөөнү төрт көзгө арткандан көрө Сарала итке кое салуу алда канча оңой да!

Ошентип үйдүн ээси мылтыгына окту салып, «көптүн тынымын алган» Сарала итти атып таштоо үчүн издеп чыгат. Сарала ит болсо, эч нерседен капарсыз баягы эле тамактан башканын жытын сезбеген мурдун ишке салып, таштандыларды эринчээктик менен тинтип жүргөн болчу. Мылтыгын дүрмөттөп алган киши ошол эле жердесиң го деген жеринен таап, отура калды да кароолго алды. Сарала ит болсо мылтыгын сунган кишиге карап маңдайын тосту. «Бул киши мени эмнеге шыкаалады болду экен? деп ойлонмокчу болуп, эми камына бергенинде мылтык «Тарс!» этти. Сарала ит «Каңк!» этип кулап түштү. Ушу бир «каңк» эткен добушту өлөр алдына чейин сары майдай сактаганын билемин. Өз кездеринде такыр колтуктарына таш тийип турганда «каңкылдай» берген болсо, мүмкүн кийинки бир жанына батканда «Ау!» деп алганын өзү да сезбей калар беле, ошентип бирде «каңк» этсе, бирде «ау» деп айбат чеге билсе, мүмкүн анын өмүрү мынчалык кайгылуу аяктабас эле!

Чындыгына келгенде «ау» деп үрүүнүн негизи «каңк» этип каңшылоо экенин бечара Сарала ит түшүнбөгөн бойдон кетти! Мылтык атылганда жумуртка уурдап жеген төрт көз ит дароо жетип барды. Анан жан талашып, тишин акшыйта тыбыраган Сарала итти көрө коюп, арсылдап үрүп кое берди.

Табасы канган катындар Сарала иттин өлүмүнө абдан кубанышты. Бирок, эртеси эле бир баштык сүзмө, дагы бир нече жумуртка жоголду. Мүмкүн аны Сарала иттин өчөшкөн «арбагы» иштегендир...

ЧӨЙРӨ

Өзү жокто «абышка» деп коюп жүргөн азыркы биздин үйдүн карысы Бегимбай атамдын атасы – өзүмдүн чоң атам болот. Өз атам болсо, Ата Мекендик согушта, алыскы бир жерди жазданып, түбөлүк көз жумган. Абышканын жашы сексенге таяп калса да, атка какайып отуруп алып, алыскы туугандарга чейин барып учурашат. Жүрүш-турушу чыйрак, акыл-эси да өз жайында.

Ал мени чоңоюп калган кезимде да орунсуз эркелетип жүрдү. Анын ушул баласактыгынан зеригип, кээде алыскы бир жерлерге кетип да калгым келчү.

Бирок, куу чал так эле ушул ичимде жаткан оюмду сезип алгансып башка туугандардын да, менин да кулагымды оорутуп жүрүп, мындан төрт жыл мурда келинчек алып берди. Балалуу да болдум.

Мен абышканын жалгызымын да, тезирээк небере-чөбөрө жыттап, өзүнүн тукумунун үзүлүп калбай, уланып баратканын көрүшү зарыл да.

Атамды кичине кезинде абышканын кандай башкаргананын билбеймин, маа дегенде азыр да түркүн өнөрү чыгып эркиме такыр койбойт. Жашоонун жайын сен биле бербейсиң дегенсийт. Мен анын ою менен болушум керек. Ою менен болбоско да болбойт. Былтыртан бери торпок бакканды да ушул абышка чыгарган. Шаардагы механизаторлук курска тизмеленип, совхоз жагынан жиберилгени туранымда, директордун алдында эки саат калчылдап отуруп алып, калтырып калган болчу. Ал эми жакындан бери башчыларга айтып, тиленип мени чабан кылмакчы болуп жүргөн. Мен болсом, кой багууга караганда техниканы алда канча жакшы көрөм. Бул оюмду бир жолу абышкага айттым. Абышка таягын тактайга тыкылдата отуруп мындай жооп берди:

– Техниканы эмне кыласың?! Карамайдан айран татуу, темирден кой жумшак, баселкеден жайлоо жакшы.

Бул салыштырмасы өз алдынча мыкты чыккан жооптон кийин мен ал жөнүндө ооз ачканды койдум.

Иш ушундай болсо, мүмкүн чабан да болуп калармын, кой багып жакшы өстүргөнү үчүн Эмгек Баатыры болуп «Волга» минип жүргөндөр азбы?..

* * *

Бир күнү контор алдына барсам, кулактандыруу чапталып калыптыр, окуп алып кубанганымды айтпаңыз. Главмеханикти издеп тапкыча шаштым. Механик жылуу-жумшак жакшы жигит эле, бул ар кимдин ичтеги тилегин тартынбай айтууга мүмкүндүк берет эмеспи.

– Торпогонду бердиңби? – деп сурады ал.

– Ооба, жакшы асырап, семиртип өткөрүп бердим.

– Сени чабандыкка алмакчы эле, комсомолсуңбу?

– Ооба, комсомолмун, бирок мен механизатор болууну көптөн каалаймын.

– Арыз жаз, орточо зарпатың берилип турат. Курс бүткөндө толук аласың.

Он минутага жеткизбей арызын жазып тапшырдым да, эч нерсе көрбөгөнсүп үйгө келдим. Приказдан өтмөйүнчө абышкага айтуунун кереги жок. Ким билет, абышканы баары эле сыйлашат, ал озунуп барып башчыларды колго алып алса, иш мүлдө бузулат да.

Эртеси мехцехке барып, тракторист жээнди түшкү чайга чакырып келдим. Өзү да сөзгө сараң жигит болчу. Жолдо келе жатып:

– Бир артист болуп бериңиз, – дедим мен бардык жагдайды түшүндүрө келип. – Трактор айдагандарды абдан мактаңыз...

Ал макул болду.

Биз үйгө кирип келгенде жаңыдан чайга отурушкан экен. Келинчегим абышканын чынысына сүттөп чай

куюп, жумшак токочтон чылап, анын үстүнө бир кашык сары май, бир кашык шекер салып, нанын жибитип берди. Бул анын ар дайым чоң кайнатага көрсөткөн сыйы.

– Таяке, күүлүү-күчтүү турасызбы?

– Жакшы турам, атаң маркум мал багып анын ыраатын көп көргөн киши эле. Сен болсо майга чыландың да калдың, – деди абышка. Мүмкүн ушул сөздөрү менен мага да таасир эткиси келсе керек.

– Майга чыландың дегиче, акчага чыландың деңизчи...

«Акчага чылангычын көр мунун!» деген кишиче абышка аны тиктеп калды.

– Сен эмне, койчудан артык аласыңбы!

– Койчу-мойчуңузду билбейм, өзүм парторгдон кем албаймын, – деп жооп берди да, мени карап калды жээн. Куу чалды экөөлөбөсөк болор эмес дегени.

– Булардын айлыгы мындан ары дагы өсөт дешет, – демиш болдум мен чакырыкка үн кошуп.

Абышка жибиген нандарды кашык менен оозуна салып, ашыкпай бүйлөлөп ары жутту да:

– Жакында биз кой алабыз, сенин артык алганыңды ошондо көрөм. Өкүмөт бош жргөн күнүңө акча төлөбөйт, – деп койду.

Абышканын өз оюна ишенгени ошончо, биздин тапкан сөздөрүбүздү чымындын ызылдагы курдуу да көрбөйт. Жээндиң абышканын оюн акчага бурам дегени бекер кетти.

Аңгыча балам бир тегерек темир таап келип, аны баранка жасап алып, «дү... дү-дүүт!» деп машина айдап калды. Абышка аны бир карап койду. Илгерки балдар чыбыктан ат минчү эле, эмдиги балдар темирден машина жасайт деп ойлоду.

Ортодо бир минутадай унчугушпай калдык.

Чайды ичип боло берерде:

– Пай-пай-ий... – деп жээн өзүнүн бирдемеге катуу таң калганын билдирип башын чайкады. Ал дагы багын

сынап көргүсү келсе керек. – Азыр биздин илимпоздор кыйын чыкты го. Кара ниеттикке кыпындай да жол калбады. Бир түрдүү айнек чыгыптыр, туут мезгилдери жакындаганда бир короо койду айдап айнектин алдынан өткөрөт экен, ошондо бир короо койдон канча козу тууларынын эсеби айнекке жазылып турат дейт. Кара ниет койчулар эгиз козуларды так көрсөтпөй кытып алалбас болуптур...

Илимдин бул «табылгасын» укканымда өзүмдү токто-то албай күлүп жибердим. Абышка эгиз козунун бирин алып калайын деп койчулукту талап кылып жаткан жок да. Абышка буга кайра кубанып калды:

– Азамат экен аны тапкан...

– Таяке, азыр койду трактор менен багабыз деп жатабыз, – деп жээн тике качырды. – Карыганда койду эмне кыласыз, же тракторду айдай албайсыңар...

– Тракторду бат эле үйрөнүп алам. Азыр да айдай алам, бирок, ички механизмдин билбеймин. Койду трактор менен бакса, анда биз кантебиз? – дедим мен.

– Кой, келжиреген сөздү айтып эмне кереги бар? Кой деген кыя беттерге жайылат, трактор дегениңер түз жердин макулугу, – деди абышка таягын алып эшикке кетмекчи болуп, – андан көрө кой бага турган темир киши чыгыптыр дебейсиңерби, – деп мыскылдап коюп чыгып кетти.

«Ушундай сызга отургузмак» дегенсип жээнди карадым.

– Бул чалга чондордун бири айтпаса тил албайт, – деди жээн акырында.

Эртеси окуу башталды. Мен кабыл алыныпмын. Мектептин бош классы түрдүү механизмдердин сүрөтү тартылган плакаттар менен толду. Ал аз келгенсип кыймылдаткычтын өтүлө турган механизминин часттары да келтирилди. Ошентип сабак да башталды. Жашы бар, карысы бар дегендей жыйырма беш киши партада отуруп калдык. Курс совхоздо биринчи ирет ачылышы эле.

Алды менен парторг келди да КПСС БКнын ноябрь пленумунда каралган маселерден баштап, азыркы өндүрүштүн өркүндөө талабы, курс ачууда совхоздогу мүмкүндүктөр жөнүндө токтолду. Акырында ишибизге ийгилик каалап сөзүн аяктады. Андан кийин главмеханик трактордун келип чыгуу тарыхы, анын өндүрүштөгү жумушу жөнүндө баяндап келип, айрым механизациядан комплекстүү механизацияга көчүү максатында бизди тарбиялап жатышканын айтты. Анан тракторду жикке бөлө баштады.

Сабак бүткөндө техникалык терминдерди жаттай-жаттай үйгө келдим.

– Күнү кечке кайда жоголдуң? – деп сурады абышка.

– Балдар менен эле... – дедим да, – чайың барбы? – деп кара күчкө келинчегиме кайрылдым.

– Тигини, балдай менен, – деп абышка балача туурады да ордуна туруп таягы менен көзүмдү чукумуш болуп койду, анан эшикке чыгып кетти. Тике караганда өңүндө аздап күлүмсүрөөнүн жышааны билине түштү.

Абышкага эмне болгон? – деп сурадым чай алып келген келинчегимен.

– Билбейм, жана парторг менен көчөдө көпкө сүйлөшкөн, ошондон бери эле кирип-чыгып тынымы кетип жүрөт.

Абышка кайра киргиче «иш бүткөн экен!» деп ойлоно чайымды ичип отурдум.

Жок, абышка баягыдай эле жылуу чырай менен кирип келди. Таягын ордуна койгондон кийин:

– Бир үй-бүлөдө бир механизатор болот экен. Сен эмес тиги атагы чыккан чабандар да трактирди үйрөнөт дейт парторг, – деди абышка маа карап, – Сенин уурданып барып жатканыңды билем. Жакшы үйрөн, кой бакканга кереги тийчү неме көрүнөт...

Мен күлүп жибердим. Иштин менин пайдама мындай оңой чечилерин ойлогон эмес элем...

ТУУГАН

Тууган жөнүндөгү түшүнүк азыр биринде терең, биринде тайыз. Кээ бирөөлөрдүн тууган жөнүндөгү түшүнүгү мүлдө жок. Кантсе да бизде туугандарын кадырлап, бир ирет ичке тарта билет. Белгилүү ченеми менен ысыгына күйүп, суугуна тоңот. Ал биздин элдин эзелтен бери келе жаткан жөрөлгөсү. Бирок, ар кандай ыйык жөрөлгөлөр да коомдук өнүгүү баскычтарына байланыштуу шарттуу өмүр сүрөт эмеспи. Буга эч кандай күч жолтоо боло да албайт.

«Кызыл Октябрь» совхозунда курама эл жашайт. Алардын кээ бирлери турмушун оңоп алган соң эле тууган издөөгө киришет. Көбүнчө колунда бар кезинде туугандары менен алыстан катышып туруу анын моокумун кандыра албайт, кайра эбак уктап калган туугандык сезимин ойготуп, өзүлөрүн убарага салат.

Мына ушундай бир окуя жаш механизатор Эрмектин башына түштү. Анын тууган жөнүндөгү түшүнүгү кагаздан жука болчу. Ал туугансыз жашоо мүмкүн экенин өз турмушунда далилдеп жүргөнүн билчү эмес.

Анын туугандары алыста жашоочу. Кандайдыр бир себеп менен бир кездери Эрмектин атасы Керимбек туугандарына таарынып көчө качкан. Ал түгүл Эрмектин өзү да башка жакта төрөлүп, «Кызыл Октябрга» балтыр бешик кезинде келген. Ошон үчүн ага ким эле болсо бир туугандай көрүнчү.

– Маркум Керимбек жашыраак кезинде дүйнөдөн кайтып, сен эчтемени байкабай калдың, – деше турган алыскы туугандарынан келгендер, – биз дагы өзүбүзчө чоң уруубуз...

Эрмек өз эли жөнүндөгү сөздөрдү уга отуруп, жаш болсо да колунан келген сый-урматын көрсөтүп, туугандарын жолго салчу. Алар канчалык таасирдүү сөз таап

айтпасын, бул жерде өзүнүн жакшы жашап жатканын оюна алчу эмес.

Бир күнү ойлонбогон жерден анын ичине чок түштү. Эгер жеңил-желпирээк киши болсо, күйбөгөн жери күл болуп калмак. Күздүк айдоо башталып калган. Бир нече жылдан бери Эрмек ээлеп жүргөн жакшы тракторго бригадир бул жолу өзүнүн жээнин бекитти. Ал эми бир айланса алда нече бузула турган эски тракторду Эрмекке беришти. Бул трактор менен иш да арбыбайт, киреше да аз болот. Эмне үчүн бригадир минтип койду? Анткени, ал өзүнүн жээнинин кирешеси арбын болушун каалады. Эрмек болсо, бул жерде эч кимдин таяке-жээни эмес.

– Мен бул трактор менен иштей албайм, – деп кесип айтты Эрмек бригадирге. – Менин өзүмдүн иштеп жүргөн тракторумду жээниңизге кандайча алып бересиз?

Бригадир андан бетер ичин күйгүзөйүн дегенсип:

– Бул менин ишим эмес, ферма билет, – деди да ары бастырып кетти. А Эрмекке иштин себепин аныктап айтты берүүгө да эринет өңдөндү.

Эрмек ферманы жолуктурду да бурк этти:

Эски тракторду айдабаймын!

– Белгилеп койгондон кийин иште, – деди ферма башчысы. – Жакшы трактордо ар ким эле жакшы иштей алат. Мыкты механизатор деп ишенгендиктен атайын ошол тракторду сага бердик. Бар, бара гой! – Ферма дагы башка жумуштарга айланып ары карап кетти.

– Иштей албайм! – деди да Эрмек колун шилтеп коюп үйүн көздөй тартты. – «Мыкты имишмин, – ачууланып келе жатты ал, – көңүлдү алуу үчүн ар ким бир сөз таба коёт да. Менин тракторумду бригадир башка кишиге каратып туруп тартып берип жатпайбы, болгондо да өзүнүн жээнине!»

Ошентсе да Эрмек эртеси белгиленген тракторго барууга бел байлады. Ал кечке чейин кроватинда намыстанып жатып ошол чечимге келди. Ишти таштап коюуга

болбойт. Болушунча жүргүзүү керек. «Баары бир мен айдай албаган жерди өзүлөрү айдайт!» деген ойго келди ал.

Ал ишке да киришти. Тракторист болуп мынча жапа чекпегендир. Кышында туш келди бирөө сапатсыз ремонттогон трактор жайлы-жайлата бузула-түзөлө жүрүп Эрмектин колуна күзүндө өттү. Ал күздүк айдоо бүткөнчө трактордун астында жата калып, үстүнө өбөктөй калып оңдоо менен алек болду. Чынын айтканда иш деле арбыган жок. Асиресе ал тажаган минуталарында тракторго жакындаса болду, өзүн кимдир бирөөлөрдүн «кордогону» эсине кылт түшө калчу да, тракторду жек көрүп, ичинен сөгүнүп алчу. Эгер ушу жаман трактор болбосо мынчалык жапа чекпес элем деген ойдо өкүнөт.

Механизатор болуп иштегенден бери ал далай эле жолу бригадир менен ферма башчысынан тил уккан. Анын баарын капарына да алган эмес. Анткени, башчылардын кээде ишке байланыштуу оолугуп кетмеси мурдатан эле көндүм иш. Чала-чарпы болсо да кылмыш моюнга түшүп турганда ар ким эле башчылардын тилин укмаксанга салат да, ага иренжибейт. Эрмектин башына түшкөн иш, эгер ал ушул совхоздо жок болсо, болбой коюучу да иш эмес. Акыры бир механизатор бузук трактор менен ондогон күн алпурушуп, Эрмектин көргөнүн көрмөк. Ушуларды ал биле турса да кандайдыр башчылардын жектеп койгонсуган иши көкүрөгүнө каткан бирдеме пайда кылды. Бул менин эскире баштаганымдагы, чоңойгонумдагы турмуштук шарттарды баягы эле жаштыгым боюнча ойлоп, кесип-бычып киргендигимендир. Мүмкүн иш табигый ушундай болууга тийиш чыгар, деп ал алтын акылына келе алган жок. Акыл деген чөнтөккө салып жүрүп, керек кезинде сууруп чыгуучу буюм эмес да, өмүр жолунда акылды сезим бийлеп кетүүчү учурлар сансыз эмеспи...

Күзгү айдоо аяктады. Араңжан тракторун капиталдык ремонтко жолдоп, Эрмек өзүн жеңил сезди. Директор

анын кыйналганын эске алып, быйыл жаңы сатып алмакчы болгон «ДТны» ага берүүнү чечти. Буга Эрмек абдан кубанды. Ал кубанганынан бригадирдин жээнин кордогонун, бузук трактордо жапа чеккенин эсинен чыгарып да таштады. Анда ушунчалык тубаса ак көңүлдүүлүк бар эле. Алиде келе элек трактору жөнүндө таттуу ойлорго чөмүлүп, аарчып-тазалап, убагында майлап, жакшы күтүм менен кеминде беш жыл ремонтсуз иштетем деп досторуна мактанчу болду. Жаңы трактор колуна тийгенден кийин эч кимге анын бир бурамасын да карматмак эмес. Анткени, трактор анын эмгек сиңирүүдөгү, өзүнүн күн көрүүсүндөгү куралы да. Эрмектин мыктылыгын эл ошондо көрөт.

* * *

Күзгү карбалас жумуш аяктары менен эле элде той, аш башталат. Эрмектин аталаш туугандары да той берип алыстан чакырык кагаз жолдоду. Катты колуна алып Эрмек келинчеги менен кеңешти.

– Былтыр да той беришип, баралбай калдык. Быйыл барбасак уят чыгар, – деди келинчеги, – тууган ушул, жаман-жакшыда гана.

– Анда барса баралы. Керек-жарагын камда.

– Аркы таякеге да бара келебизби? – деп сурады келинчеги. – Аларды да көрүп коюш керек. Мынча барган соң аларга кезикпей кетсек уят болор.

– Анда аларга да бирдеме дайында.

– Куру бармак белек, сандыктагы отуз метр булдун жыйырмаасын алалы. Эки жүз сомдой акча алалы, – деди келинчеги. – Барганга жараша.

– Мейлиң, сен кыргызчылык-тууганчылыкты менден жакшы билет эмессиңби?

Келинчеги экөө өз алдынча камданып алган соң, жалпы туугандарды бир аралап кайтуу максатында эки жүз

чакырымдан ашуун жол жүрүп, илгерки ата конушуна келишти.

Туугандары аны тик туруп күтүп алды. «Эс тартат деген ушу, эл издейт деген ушул!» дешип, сакалдуудан көкүлдүүгө чейин буларга ыраазы болушту. Бир күндө эки-үч киши конокко чакырып, ызааттап сыйлашты. Карыялар маркум Керимбек жөнүндө сөз козгоп, баланын көөнүн эритишти. Шарактаган жеңелери «биздин уул» дешип рюмкаларды шыңгырата кагышып жатты.

Мына ушунун өзү жарык дүйнөдө тууганчылыктын өмүр сүрүп турушу кол жетпеген бир сыймык өңдөндү... Эрмек «Кызыл Октябрда» жүргөнүндө өзүн мынчалык кадырлуумун деп ойлогон эмес. Көрсө, анын кадыр-баркы алыскы бир жерде катылып жаткан тура. Адам ушундай кадырлуу, барктуу да жашашы керек эле!

Эрмек таекесиникинде да беркилерден кем сый көргөн жок. Сый жагынан биздин эл жанды эритип жиберет эмеспи. Алар туугандарында алты күн турду. Ушул кыска мөөнөт ичинде ал алда нече коргошундай балкып, көзүнө жаш алды. Кетер күнү болсо, сакалдуулар жыйылып Эрмекке кеңеш беришти:

– Балам, эрден кеттиби, же элден кеттиби, маркум атаң жакшы киши эле болчу. Тууган ара чыр-чатак боло берет. Керимбектин бизге таарынып көчкөнү ырас. Ал кезде сен төрөлө элек болчусуң. Эми чоңоюп азамат болгонунда бизди издеп келипсиң. Сага чоң ыраакмат. Жан бар жерде каза бар, бирөө өлсө төртөө чыгып көммөк бар. Артынан өкүрүп узатары болгон жакшы. Азыр бардык эле жер бирдей. «Эр туулган жеринде» дейт илгеркилер. Балам, туугандарыңа көчүп келүүгө кандайсың?

Эрмекте мындай ой жок болчу. Карылар арасында сый көрө отуруп, бул сөздөрдү уккандан кийин анын бул жөнүндө ойлонушу зарыл болду.

– Балам, көчүп келүү оңой иш. Машина алып барабыз да көчүрүп келе коёбуз. Бирок, өз акылыңа салып,

аржак-бержагын салмактап, бир жагына өтүүң кыйыныраак. Биз азыр эле жооп бере кой дебейбиз, акылдаш. Эгер келүүнү кааласаң анда бизге кабар кыл, – деди атасынын тууганы.

– Макул, – деди Эрмек бир жаагын таянып ойлоно отуруп. – Өзүм да ойлоп көрөйүн. Биз тиги жерде да жакшы жашап жатабыз. Бул жерде үй маселеси кандай болор экен?

– Ал жагынан кам жебе, – деди аталаш тууганы Жаманкул деген карыя, – Бизде азыр эки короо-жай бар. Уулум мал багып базда турат. Мында келип үй салып алганыңча биздин үйдө тура бер. Эки баш кишини оордомок белем. – Ал ушул убадасынан кийин тегерете отурган карыяларды карады. «Алыстан келген жалгыз-жарым тууганды күтүп аларыма силердин да көзүңөр жетет эмеспи» дегиси келди.

Эрмек кетеринде ушул Жаманкулдун үйүнөн узады. Жаманкулдун уулу Жусуй совхоздо чабан болуп иштөөчү. Ал экөөнү автобус токтоочу жерге узатып келе жатты. Көчүп келүү жөнүндө сөз козгоп, Эрмек агасынын пикирин уккусу келди.

– Мен келсем жаңы трактор алып бере аласыңарбы? – деп сурады Эрмек, бет ачаар иретинде.

– Сага кайсы жерде болсо да кызмат табылат, – деп көңүлсүз жооп берди Жусуй.

– Трактористтер көп тапса керек, мында...

– Ишине карай.

«Менин келишимди бул каалабайбы?» деп ойлогон Эрмек кесе суроо берди:

– Деги менин көчүп келгеним жакшыбы, же ошол жерде жүрө бергеним жакшыбы?

– Мен буга пикир айталбаймын. Анткени, каерде болсоң да иштеп, өз турмушунду өзүң оңойсуң.

Эрмек болгон аз күн ичинде жакындары: «Тууганды билбейт, кара мүртөз!» дешип Жусуйду жаман көрө

турганын байкап калган. Азыр да анын жоопторуна ошол ушактын жыты чыгат. «Ырасында бул туугандын кадыр-кымбатын түшүнбөсө керек. Мендей болуп алыстан келип сый көрсө, баркталса ошондо тууган жөнүндө түшүнүк алат. Бир жерде узак жылдар бирге жашап тургандардын бири-бирине болгон кымбаты канчалык? – деп ойлоду Эрмек.

Автобуска түшүп калган соң «кат жазып амандыгыңды билдирип тур», – деди Эрмектин колун кыскан агасы. Анан, – «Кош бол, садага. Жакшы баргыла!» деп Эрмектин келинчегине карап койду да, автобустан түшүп калды.

* * *

Эрмек «Кызыл Октябрга» көңүлдүү келди. Туугандары белек кылган даамдардан берип, жолдошторун сыйлады. Өзүн кандай күтүп алганын айтып, жалгыз эмес экенин билдиргиси да келди. Сөз арасында: «Эрмектин ачуусу келсе, көчүп да кетет» деп тамаша аралаштырып сокту.

Бригадир менен ферма башчысы жолукканда манчыркамыш болуп, өзүн көрсөтө сүйлөдү:

– Жаңы тракторуңар эмдигиче келбептир, келтириш керек да. Эгер жаңы трактор бербесеңер менден ажырадым дей бергиле.

Эрмек мыкты трактористтерден эле. Кээде анын артык-оош сөзү кечиримдүү. Башчылар механизаторду иштете билиши зарыл. Ал үчүн механизатордун ылайыктуу кээ бир талаптарын канааттандырып, рухий жагынан да колго алуу керектигин ферма жакшы билет. Анын үстүнө, туугандары Эрмекти абдан желпинтип жибергенин байкап:

– Бир жакка кеткиң келеби? Ушул жер эле жакшы. Азыркы кезде тууган деген эмне, бир эле чөөгүн чай, – деди ферма башчысы.

– Күзүндө көргөн күндү көрүүнү каалабайм, – деди Эрмек көңүлсүз туруп. – Жалгыз-жарымсынтып, басмырлатып кетмеңер бар экенин билген эмесмин мурда.

– Эрмек, сени мен ини катарында жакшы көрөм, – ферма башчы жүрөгүнөн чыгарып сүйлөдү. – Сен жакшы жумушчусуң. Күзүндө ал трактор сага берилбеген болсо, ондогон гектар жер айдалбай калат эле. Биз атайын сага ишенип бергенбиз. Мында эч кандай тууганчылык болгон жок. Ал жумуш талабы.

– Мен жээнимен сени артык көрөм, – деди бригадир аралашып. – Анын жалкоолонуп калмасы бар. Эгер, ага сен айдаган тракторду берсек, ишти арбыта албайт болчубуз.

Эрмек жүйөөлү айтылган жылуу сөздөр алдында ичинен бошоп турса да, бирден макул боло койгон жок.

– Жаңы трактор сөзсүз сага берилет. Бул Михаил Ивановичтин өз пикири. Биз тракторду ишке сала алган кишиге гана беребиз.

Деген менен Эрмектин оюнда жок нерсе оюна түшүп, кыйкым тапкыч болуп калды. Мунун себеби, туугандардын сый-урматы, барктап күтүшүнөн башка эч нерсе эмес эле. Ал олку-солку ойго берилип калган бардык кишилер өңдүү эле бирде «Кызыл Октябрда» калууну ойлосо, бирде туугандарына көчүп-кетүүнү ойлоп ыргылжың боло берди.

Акыры ал бир күнү өзүнүн досторуна акыл салып, кеңешүүгө мажбур болду. Өзүнөн башка да иш билгендер бар эмеспи.

– Чынында да, – деп сырын аңтарып жатты Эрмек досторуна. – Тууган деген жакшы эле экен. Бирок бу жерге абдан көнүп калыпмын. Мага бул жердегинин баары эле бир тууганымдай сезилет. Ошондо да көчүп кетсе деген оюм басмыртыраак турат...

Анын достору өзүлөрүн кармай билген, аркы-беркини баамдаган жигиттер болчу.

– Азыр бардык жер окшош, – деди досторунун бири.
– Сен тууганга канчалык сөөнө аласың? Бул жерде сени эч ким жектеп жатканы жок.

– Курсак ток, кийим бүтүн. Өзүңдүн иштеп жүргөн жакшы кесибиг бар. Агайин, досторуң бар дегендей, азыр кимдин оозуна ким аш салып берет? – деди дагы бири.

– Комсомолсуң, – деди үчүнчү бир комсомолец досу. – Биз кайда болсо да элге иштейбиз. Жалпы өзүмө кайсы жер болсо да окшош. Кетүү-коюу өз эркиң...

– Кыязы, силер менин тууганыма көчүп кетүүмө кошулбайт окшойсуңар. Ошондой эмеспи?

– Таптың, – дешти достору.

Мына ушул кеңештен кийин Эрмек тууганды ойлогонду кемитти. Чынында да «Кызыл Октябрь» совхозунда жамандык көрүп жатканы жок. Жылуу ордуна козголуп, кыштын чилдесинде көчүп жүрүү да оңой эмес. Азырынча көчүп бара албаймын деп туугандарына кат жазып жиберүүнү чечти. Акыры ушундай иштеди. Буга келинчеги да кошулду. Туугандары күткөн жооп кат да жиберилип, иш бир жаңсыл болду.

Кат жибергенден кийин бир ай өтүп, кыштын бурганактуу күндөрүнүн биринде Эрмек алыскы мал фермасына жем ташып жүрүп калды. Ал жапжаңы «ДТсын» өткөрүп алган. Башка тракторлор ремонтто болгондуктан эмес. Бул милдет Эрмекке гана таандык болчу. Анткени, трактористтер ичинен Эрмек гана мындай аба ырайы татаал мезгилде авариясыз, ишенимдүү иштей алат. Ал адатындагыдай трактор сүйрөгөн чанасына бир тонна жем басты да, күн көтөрүлө кампа алдынан жөнөп кетти.

Бурганак катуу эле. Бул өрөөндө бурганактуу күн болсо, аяздуу күн болот. Бурганактуу күндүн жолдон адаштырмасы бар. Аяздуу күндүн болсо, күн ачык турганы менен кишинин колу-бутун үшүтүп жибермеси бар. Кар жаап турганда жел карды борошолойт, бирок, кандайдыр жылуураак келет.

Эрмек жылуу кийинип алып, моторго газды кады-ресе берип коюп, рычагдан колун үзбөй жүрүп отурду. Жүз метрден аркы жол көрүнбөйт. Бирок, тажрыйбалуу механизатор жолдун томоосун гана байкап, тракторун башкарып бара жатты. Кар барган сайын күчөп, кээ бир жерде жол мүлдө билинбей калып жатты. Эрмек артына бурулуп карап, мешокторун кар басып калганын көрдү. Мындай жолдо атчан киши жүрсө эбак буюгуп жан бермек. Мындан он жыл мурда эле араба менен жем ташылганын эстеди Эрмек. Ал кезде ал он төрт жаштагы бала болчу. Керимбек да тирүү чак. Ал согуштан келген соң өз ажалынан өлдү. Ал атасы жөнүндө ойго батты. Ой деген кээде шактан шакка секирген чымчык өңдүү эмеспи. Керимбек турмуштун далай борошолорун көкүрөгү менен жиреп өткөн коммунисттерден эле. Эл ичиндеги кээ бир адилетсиздик менен элдешчү эмес, акырына чейин күрөшчү. Ал өзүнүн кара чечекей жалгаз баласын өмүрү өткүчө бардык акылын иштете отуруп тарбиялады.

– Сен чоңоёсуң, – дечү ал кичине уулуна, – турмуштун далай чыйыр жолдорун басасың. Бирок, балам, жалакайланба. Өмүрдө жашоо үчүн салып койгон даңгыр жол жок.

– Турмушта кишини кызыктыруучу нерсе көп, – деген атасы дагы. Сен адамча жашайм десең, аларга алдана бербе. Ыракаттын да башы, аягы бар!

Эрмек бул сөздөргө терең түшүнбөсө да эсине сактап калган. Кийинки күндөрү атасы каза болду да, үй-бүлөнүн оор салмагы өз мойнуна түштү. Ушуга байланыштуу аскер кызматына да бара албады. Андан кийин окуу жайын бүтүрүп механизатор болду, келинчек алды. Көөнү бир жаңсыл болгонсуп, энеси да дүйнөдөн кайтты. Бирок, өзүнүн дос-жаралары дүйнөдө жашап тургандыктан, Эрмек да эсин жыйып алууга мажбур болду. Мындай иш кимдин гана башына түшпөсүн Эрмек ушуларды эсине түшүрүп, ойлоно жүрүп отурду.

Кар басаңдап калды. Бирок, тоо жели күчөдү. Жол боюндагы жааган карларды шамал учуруп, ар бир калпыс жерлерде касабалар калдайды. Эрмек саатына карап алиде сааттай жол жүрөрүн ойлоду.

Он минутадан кийин алыскы тоолор кадимкидей көрүнүп, күн ачылды. Ал артына бурулуп карады эле, мешоктордогу карларды шамал эчак шыпырып кетиптир. Эми, түштөн кийин бул жерде чыкыраган аяз башталат. Дөңсөө жердин баары жылаңачтанат. Жолдун ыгына тура калган кулач бийик карларды тракторунун тумшугу менен сүздүрүп, Эрмек жолун уланта берди. Ал атасы жөнүндө дагы ойго кетти. «Эмне үчүн көчө качты экен? Башка жерге баткан атам өз туугандарына кандайча батпады экен? Атам туура жүргөнү үчүн бардыгы кадырлоочу эле го... Илгери буга эмне үчүн көңүл бурбадым!» Туугандары да жаман эмес экенин ал өз көзү менен көрүп келбедиби.

Мал фермасына жакын калганда жол тоо этектейт. Мына аздап жылуу, кыштай жааган карлар өз боюнча жатат. Эрмек көңүлдөнө түштү. Жыгачтан салынган турак үйлөр менен мал баздары, телевизор менен радиоприемниктин антенна мачталары даана көрүндү.

Жем жеткизген трактор кампанын алдына келип токтогондо күтүп турган кампачы бирден эле ачууланып кирди:

– Мал жемден өксүгөнү эки сутка болду. Эгерде бүгүн келбесең, Фрунзеге радиограмма согот элем, – кампачы ачкычтарын камдаганда малчылар мешокторун камдап да үлгүрүштү.

– Аксакал, күнөө өзүңүздө, – деди Эрмек моторду текшерип жатып. – Жем дегенди күзүндө жетерлик камдап алуу керек. Кампа жетишпесе салдыруу керек...

Кампачы буга жооп бербестен мешокторду малчылардын ийнине коюшуп жатты. Кампага аз эле мешок кирди, көбү тыштан эле малчыларга бөлүндү. Кампачы баарын

жайгаштырып болгон соң көңүлү ордуна түшүп, кабагы ачылды. Эрмекти үйүнө баштап, алдына даам койду.

Бүрсүгүнү дагы келишиң керек.

– Жиберсе келем да, – Эрмек чайын иче отуруп. – Жол жаман...

Эрмек жылынып, тамактанып алган соң дагы келүүгө макул болду да, бош чанасын сүйрөтүп жолго түштү. Ферманын почтальону пакеттери менен келип кабинада орун алды. Чал өтө мээримдүү, башынан көптү өткөргөн киши. Эрмек жолдош тапканына кубанды. Мотордун үнү тоону жаңыртып фермадан алыстаган соң, эңишти көздөй «ДТ» өлчөмдүү газ менен жөргөлөп келе жатты.

– Мындан беш эле жыл мурда, – деди почточу чал, – кыш күндөрү бул фермага каттай албай калчубуз. Азыр эки күндүн биринде каттоого туура келет.

– Ээ, ата, азыр иш башка-а...

– Атаң экөөбүз көп жолдош болдук, – деди чал бекер отурганча жол кыскарталы деген ой менен. – Өтө катаал киши эле. Туура болбогон ишти көргөндө каны кайнап кетчү...

– Сиз кайдан билесиз? – Эрмек жолду акмалап алдын карады.

– Кантип билбейин. Керимбек менин эски жолдошум. Бул өрөөндө мен билбеген киши аз чыгар. Өзү коммунист болчу.

Эрмек жолго чыккандан бери чалга биринчи жолу бурулуп карап койду.

– Атам туугандарынан кандайча көчө качканын билесизби?

– Билбегендечи, мага алда нече жолу айтып берген...

– Ошол жөнүндө айта отурбайсызбы. Тамеки тартчу белеңиз?

Чал папирос чыгарды. Эрмек бирди тиштеди да, рычагды коё берип, аны тез тамызып алды, анан чалдын сөзүн угууга даяр экенин билгизип дагы карап койду.

– Атаңдын айтымына караганда туугандарына таарынып көчсө керек.

– Аны билем, талаш эмнеде?

Чал тамекинин түтүнүн бурулдата чыгарып, ойлонуп калды.

– Жаманкул деген тууганың бар,– деди чал мотордун үнүнөн ашыра катуу сүйлөп,– анын атасы менен сенин атаң бир тууган. Бирок, күнү катындан болсо керек эле...

– Билем.

– Колхоздор жаңыдан уюшулуп жатканда ошол кулак болуп, мал-мүлкү жалпынын ээлигине өтөт. Сенин атаң айылдагы актив болгон соң бул ишке катышпай коё алмак беле! Жаманкулдун энеси буга катуу нааразы болот. Канча кылган менен бир тууганы да. Эрегиштик ошондон башталса керек эле. Акыры өз туугандары (ичинде Жаманкулу да бар) атаңды каралап арыз өткөрүшөт. «Күнүнүн күлү жоо!» дешет эмеспи. Ошол кезде ашыра шилтөөчүлөр деген болгон. Жаманкулдар атаңды ошого такашат. Бирок, өкүмөт текшере келип, атаңды актап кетишет. Керимбек да эрегишип. Советтик бийлик үчүн жан кырдуулук менен иштей берет. Ичи күйгөн туугандары: ушул бир энеден жалгыз немени жок кылып салбайлыбы дешип өлтүрмөкчү да болушса керек. Айыл активдери коргоп кол тийгизишпейт. –Почтальон чал өткөндү көз алдынна келтирип ойлонуп калды.

– М-м,– деди Эрмек.

– Бир падышанын түзүмүн жоюп, жаңы түзүм орнотуу – бул оңой бүтө турган иш эмес. Анын үстүнө элдин мээсине сиңген эскиликти буйрук менен чыгарып таштай албайсың. Буга узак мезгил, көп күч зарыл болот турбайбы,– деди чал, – Далай азаматтар биздин ушул күндөрүбүз үчүн чоң казанда кайнашпадыбы!

– Анан кандайча көчө качыптыр? – деп чыдамсыздана сурады Эрмек.

Чал ашыкпай тамекиден бирди тамызды да, аны со-
руп калды.

– Кыязы кодулай берсе керек го...

– Түшүнүктүү!

Мындан кийин экөө унчугушпай, аяздын ызылдаган
үнүн гана кыялдана угуп отурушкансыды.

«Кодулоо!» муну Эрмек али башынан кечире элек.
Демек, анын да өзүнө күчтүү таасири бар экен да. Бул
караңгылык, жетилбегендик эле болсо керек. Азыр ким-
де кимдин эмне иши бар? Өзгөрдү да. «Кантсе да атам
алсыздык кылган экен, – бардык эле азыркы жаштар
өңдүү ойлоду. – Эгер тигилердин кодулоосун капаарына
албаган болсо, көчө качпас эле. Же, илгерки шарт ошон-
дой болду бекен?!»

– Бул жерде жакшы иштеп, жакшы турду маркум, –
деди чал ойлонун-отурган бойдон.

– Кимди айтасыз?

– Сенин атаңды айтам, – чал тамекисинин калдыгын
таштап, таманы менен өчүрдү. – Ал мында көчүп келген
соң түрдүү кызматтарда иштеди. Бат эле бир туугандай
болуп кеткенбиз...

Эрмек чалды жакшы көрүп калды. Чалдын мээрим-
дүү жүзүнө улам-улам карап коюп келе жатты ал. Деген
менен Керимбеков өзүнө зарыл болгон бир нерсени анык
түшүнгөн өңдөндү. Ошондой болсо да, өзү көрүп келген
туугандарынын жылуу сезим ойготушу менен бул түшүнүк
көп кабышпай турганын да байкады. Жаманкулдун ке-
бетесинен анчалык деле кара ниеттик көрүнгөн эмес да...

Бул кезде каршы алдынан «Кызыл Октябрдын» бак-
дарактары ачык көрүнө баштады...

* * *

Эрмек мал фермасына жем жеткизип кайра келгенин-
де, короосунда жүк машинасынын турганын көрдү. Анын

шофер жолдоштору да бар, ошолордун бири келип, аны күтүп турушу да мүмкүн.

Бирок, Эрмек тракторунун суусун агызып жатып, желбегей чоң ичик жамынган бир киши коорук жактан бери чыкканын көрүп калды. Бул өзүнүн алыстагы агасы – Жаманкул болчу. Эрмек аны бирден эле тааныды.

– О, садага кетейин жалгызым,– деп чал кучагын жайып келип, Эрмекти бооруна кысканда, эмнегедир баланын көөнү бузула түштү. Көзүнүн кычыгына келип калган жашты жашырып, агасын кучактап калды. Эрмек боорукер жигит болуп өскөн, анын антишине жүрөгү гана айыптуу.

– Амансыңбы, ата көрү десе...

Эрмек башын ийкеди да чалды үйгө баштады.

Жаманкулдан башка дагы эки киши келиптир. Алар дагы туугандардан. Эрмек коноктор менен бүт учурашып, аларды жылуу күттү. Туугандарын кантсе да бир ой менен келди го деп ойлогон Эрмек өзүнүн турмушунун кенендигин көрсөткүсү келди. Анын үстүнө тууганчылап барганында ушул эле чалдардын үйүндө канчалык көнүлдүү отурбады. Ал кийимин чечип, тиякта калган туугандардын амандыгын сурап билди.

– Жусуй да келмек эле,– деди Жаманкул. – Мал баккан киши азыр балалуу аялдай эле эмеспи. Чоңдору уруксат бербеди көрүнөт.

Эрмектин келинчеги коноктордун алдына экинчи ирет дасторкон жайды.

Конок-туугандары менен Эрмек быйылкы кош айдоо жөнүндө, ордуна түшкөн дүкөнчүлөр, жаңы техникалар жөнүндө аңгемелешип отурду. Чай ичилип болгондон кийин оозгу үйдө келинчеги менен кой соёлубу же согумдун эле этинен салалыбы, арак жагы кандай экен деген өңдүү күтүүнүн масилетин курду. Акыры, конок үстүнө киши чакырбай эле коёлу, сүр эттен эле салалы деген чечимге келишти.

Эт кайнап калган кезде коноктордун алдына үчүнчү ирет дасторкон жайылды да, жүз грамдык рюмкалар дасторкон четине тизилди.

Чай да, арак да коюлду.

Коноктордон Жаманкулдан башкасы иретин кетирбей «ышкыртып» жатты. Эт бышкыча алагүү болгон ичүүчүлөр башына эмне келсе ошону айтып жатышты. Бирок, мында эмне үчүн келишкени жөнүндө бир да бирөө ооз ачпады. Эрмек үчүн мына ушуну билүү керек эле. Коноктор чекеси нымшып отурушуп, эт тууроого да киришишти. Эт артынан дагы бир самоор чай ичип, жатууга кам урушту. Туугандарынын оюн биле албаган Эрмек мүмкүн эртең айтар деген ойго келди. Бул келгендер чынында да жеңил-желпи кишилерден эмес эле. Эртеси Эрмек ойлогондой болуп чыкты. Эртең мененки чай ичилип жатканда негизги иш жөнүндөгү сөздү биринчи болуп Жаманкул баштады:

– Балам, Эрмек, сен бери жаныма келип отурчу. Келиним, сен да жакыныраак кел, – деп чал олтургандардын зейинин өзүнө бурду. Анан алакадарын ушалай отуруп айта баштады. – Эрмек, сенин атаң менин бир тууган иним, ал бир энеден жалгыз болду. Сен болсоң анын артында калган жалгыз туяксың. Сен алыста болуп, менин көңүлүм толбой жүрөт. Мына бул куттуу дасторкондо отурам, сен эми башка жерге бөлөктөнүп жүрбө. Сен да баламсың... – Чалдын көзүнөн жаш акты.

Отургандар:

– Ооба, чын, баласысың! – деп Эрмекке карашты. – Быякта жүргөнгө бөлүндү болгондой көрүнүп, көңүлү бөксө эмеспи...

– Жиберген катыңды эбак эле алганмын, – деди чал жүз аарчысы менен көз жашын аарчып. – Андай оюнду мага айтпагын, каралдым. Жан бар жерде каза бар. Жашым болсо келип калды, эртеңки күнү ары тоголонсом, сен мага топурак да сала албай каласың. Жаш улук эмес, ажал улук

дейт, кокус силер бирдеме болуп кетсеңер биз кантебиз. Ары-бери ойлонуп, агайын-туугандар менен акылдашып, сени кантсек да өз жаныбызга көчүрүп алмай болдук. Үйдү өзүбүз салып беребиз. Деги бир жылга чейин сенин бардык ыраскотунду биз туугандарың өз мойнубузга алмай болдук. Ырас эмеспи ыя? – Жаманкул жанындагыларга карады.

– Ооба, ырас, Эрмекти колдоп ала албасак биздин тууган болгонубуз кайсы?! – дешти калгандары.

Эрмек келинчеги экөө унчугушпай, ичинен ойлонуп турушту. Алар жеке-жеке канчама орундуу жооп табышса да, ортодо бир кеңеш өткөрмөйүнчө айта салышпайт. Мындай орчундуу маселеде акылдашуу кыргыздардын адаты.

– Сага арнап бир үйдү бошотуп койдук. Мурда күнү балдар акиташ менен майлап жатышкан, – деди Жаманкул кара күчкө жөтөлүп, – үй жагынан кам санаба!

Ортодо бир минутадай унчугушпай калышты.

Отургандардын бири «кеңешменин» бул танаписине данакер болгудай сөз тапты:

– Кечөө биз бери жүрөрдө жаңкы Жусуйдун кичиние баласы «Эрмек абамды алып келесиңерби?!» деп такып болбойт. Ойтобоо, дейм, ушул жаш балдардын да жүрөгү бирдемени сезет экен. Бир тууган деген оңой эмес-ов!

– И, кантип сезбесин, мобу көкүрөк байкуш жашта да, карыда да боор тартууну билип турат эмеспи.

– Эрмек, – деп жаңы чабуулга өттү Жаманкул, – сени деп ушул аппак сакалым менен келип отурам. Барбайм деп мени жер каратпа, балам! – Ал сакалын сылады.

Эрмектин дагы унчукпай отура беришине болбоду. Ал келинчегин бир карап алды да:

Макул, анча-мынча акылдашалы. Туугандардан кете койбоспуз. Бирок, азыр эле көчө коюу кандай болор экен? – деди.

Бул жоопко отургандардын көңүлү жибий түштү. «Эстүү бала дебедик беле», дегеншип бири бирине карап калышты.

– Ыракмат айланайын. Деги баш кошор күнүбүз болсо экен. Бул дүйнөдө алыстагы бир туугандын күйүтү жаман,– Жаманкул дагы жашып кетти.

– Биздин тиги совхоздогулар бай турушат,– деди коноктун бири,– ар бир үй музоолуу уй, бир нече койдон ээлешет. Туугандарың мал да курап беришет.

Эрмек алардын бай турарын өз көзү менен көргөн. Эмки иш акылдашуу. Түшкө чейин бир жоопко келиши керек. Ал ушуну ойлогондо кандайдыр бир совхоздогу иштери, өзүнүн турмушу мазмунун жоготуп койгонсуду. Жаңы дүйнө күтүп турат эмеспи. Мындан мурда ушул эле маселеде жолдоштору менен кеңешкенинде көчүп кетүү сезими мынчалык басым боло алган эмес. Бул жолу аны кандайдыр бирдеме сыйкырлап койгонсуду.

Коноктор чайын ичип болуп, эшикке атайын чыгып кетишкен соң Эрмек келинчеги менен жалгыз калып акылдаша баштады.

– Күзүндө барганыбызда таеке да көчүп келгиле дебеди беле,– деп Эрмектин көзүн карады келинчеги. – Туугандан алыс...

Ушул эле сөз аны жыга түрткөнсүп, Эрмек шырдакка жантая кетти.

– Эмне кылыш керек?

– Мурда көңүлдөнгөн эмесмин,– деди келинчеги,– ооз учунда гана кел деп жатса керек деп ойлогом. Эми машина алып келген соң... Мейли өзүң бил.

Эрмек шырдактан ыргып турду.

– Кетели,– деди ал бирден чечимге келип,– туугандарды таарынтып койбойлу.

Көптөн бери жүрөгүн өйүтүп жүргөн иши бир жаңсыл болгон соң, Эрмек жеңилдене түштү. Бүттү иш, эми бет алган жактан бак берсин.

Ал эшикке жеңил чыкты. Туугандары анын чарбачылыгын көрүп жүргөн. Эмеректе кой бар, тооктору да бар. Ал түгүл погребинде кышка деп сактаган жашылчалары

да бар. Үйүлгөн көндөр, чоң куурайлар өзүнчө турган. Бирок, үй-жай совхоздуку болчу.

– Коюң кысыр эмеспи? – деп короодон чыгып келе жаткан Жаманкул карагайга отура кетти.

Ооба, кысыр калыптыр, – деди Эрмек агасына жакындап, – тегерегимдин баары орус болгон соң, майда чарбаны да өстүргөм, – ал тоокторду карады.

Ак леггориндер күрөндүдөн жем издеп жүрүшкөн.

– И, каз-өрдөк бакпаган орус баласы болбойт эмеспи.

– Биздин үй ушулар менен кошуна болгону он нече жыл болду. Аябаган жакшы кишилер. Арамдыкты билишпейт. Жакында мага бал челек бөлүп беришти, – деп Иван менен Степанды мактады Эрмек.

– Орустар жакшы, ак ниет келет, – деп коштоду чал, анан, – кана балам, биз да кайталы. Келинчегиң экөөң эмне жоопко келдиңер, ошону айтчы?

– Эмне жоопко келмек элек, туугандарга барып кошулабыз да...

– Ой, ыракмат айланайын, – чал ордуна тура калды, ай, сен барып дүкөндөн бирдеме алып келе койчу, – деди шофёрду жумшап.

Самоор кайнап дасторкон дагы жайылды. Шофёр алып келген аракты ичишип, кандай көчүү иши талкууланды. Машина дагы он күндөн кийин келип алып кетмей болду. Аңгыча Эрмек мындагылар менен кыргыз салты боюнча кош айтышуусу керек. Буга туугандары да макул болду.

* * *

Эрмектин «Кызыл Октярда» калып жаткан жолдоштору үчүн бул жаңылык көп таасир берди. Бирок эми аны айныта албай турганын алар да ойлонушту. Өз айлына көчүп кетип жаткан жалгыз эле Эрмек бекен? Далай жакшы жумушчулар кетпедиби. Ал түгүл алардан кайра келгендери да болду. Башкага караганда бул эң тың

совхоз. Өндүрүштүк планын дайыма ашыра орундатып жатат. Мунун себеби эмнеде? Бул көптөн бери белгилүү маселе: эмгекти жакшы уюмдаштырат, башкарууда эч кандай кылтын-сылтын жок. Кадрлардын баары билимдүү, алар ар бир жумушчунун түйшүгүн өзүнүн түйшүгүндөй көрөт. Жеке менен жалпы мүдөөнү айкаштыра отуруп, маселелерди дайыма ойлонуп чечишет. Анын директору – Социалисттик Эмгектин Баатыры. Мында комплекстүү механизация эбак жолго коюлган. Көп улут жумушчуларынан куралган бул совхоз бир үй-бүлөнүн кишилериндей ынтымактуу жашайт, мындай тыкан, сүйкүмдүү коллектив бизде аз эмес.

Эрмек бардык ишин машина кайрылып келгенче бүтүрдү. Көндөрүн, чөп, куурайларын сатты. Ал эми достору менен коңшуларына «ажыраш аягын» берди да, келген машинага үй мүлкүн басып, аны менен кошо келинчегин жолго салып да үлгүрдү.

Машина дагы келерге бир күн калганда, Эрмек коштошуу үчүн директорго кирди. Директор жашы элүүлөргө келип калган, арыкчырай, ак чач киши эле. Кыргыз тилин жакшы билгедиктен, анын алдына келген кыргыздар орусча сүйлөсө да ал кыргызча сүйлөп отуруп алчу. Ар ким өз тилинде көңүлдөгүнү жакшы айта ала турганын, ал жакшы биле турган.

Эрмек кирип келгенде ал жылуу тосуп алды:

– И Керимбеков, сен кеткени жатат деп уктум. Мындан сени ким кууду?

– Эч ким кууган жок, туугандар жанды коёр эмес.

Директор күлүмсүрөдү:

– Каерде тууганчылык көп болсо, ошол жерде билимсиздик кеңири орун алган. А бизде адамдар бири бирине дос. Баргын, баргын... Бирок бизди бир жакшы механизатордон ажыратып кеттиң.

– Анда да барып көрөйүн. Мен сиз менен коштошоюн деп гана келдим.

– Ошондойбу, анда болуптур. Барган жеринде да ийгиликтүү иште.

– Албетте, Михаил Иванович.

Директор ордуна туруп Эрмекке жакындады. Анын жылуу мээрими жүзүнөн байкалып турду.

– Мен баарын билип турам, – деди ал, – менин атам шахтер, Россиядагы биринчи коммунисттерден. Ал совет бийлиги орногондон кийин мында Кыргызстанга келип шахталар ачкан. Бирок, ал азыр жок. Билесиңби, Эрмек, изги тилектер да мурас катарында тукумуна кетерин, – ал аз токтоло түштү. – Сенин атаңды жакшы билем. Ал эстеликти өзүбүз тургуздадыкпы. Ал эми сенин ишиңе ийгиликтер каалайм. Бар, бара гой...

Эрмек мындай болор деп ойлогон эмес. Орус жүрөгүнөн чыккан кыргыз сөздөрү аны толкутуп жиберди. Директордун аркы колун кыса кармап, Эрмек кош айтты да чыгып кетти.

Эми эртеңкиге чейин эмне кылыш керек? Азыр ага убакыт өткөрүү гана калбадыбы. Ал келе жатып комсомол комитетине кире кетүүнү ылайык көрдү. Анда бир кыз китеп окуп олтурган. Эрмек акырын басып барды да, жөтөлүмүш болуп койду. Чочуган кыз жалт карап күлүп жиберди.

– Кош болгула, мен көчтүм.

– Кайда? – деди кыз, ал уккан эмес экен.

– Айга.

– Сен айга барсаң, мен башка галактикага барууга бел байлайм, – деди кыз күлүп.

– Галактиканы коюп, мынабул кызыл үйүңдү жакшыраак кармап ал.

– Эмне экен? – деди кыз. – Бул өрөөндөн мендей кызыл үй кармагандар аз...

Эрмек комсоргдун кайда экенин сурады.

– Кык төккөн жерде. – Ырас, бүгүнкү күнү Эрмек «ДТсы» менен аңызга тонналап кык ташымак эле. Ал муну эсине түшүрдү.

– Китептеринди эртең алып келип берейин.

– Айтмакчы, сага жогорудан келген белек бар, – деди кыз ордунан туруп. Анан ал басып шкафтан бир буума китеп чыгарды. – Кечөө келди.

Кызыл үй китеп окугандарды эсепке алып, элдин билим ашыруусуна күзөтүү жүргүзө турган. Ал эми, китеп окуучулардын пикир алмашуу чогулушунда айрым китептен алган таасираттар сүйлөнүп, кызыктуу маселеле талкууланчу. «Бул китеп үстөлдөгү ой», «Бул китеп биздин өмүргө жакын!» дешип, китептердеги окуяларды башынан өткөргөндөр кызыгып сүйлөөчү. Анан буга жакшы катышкандарга, окуган китептеринин саны көптөргө белек кылууну уюштурушкан.

– «Биздеги алдыңкы жаштардан» деп, директор көчүрбөс, – деди кыз.

– Азыр эле ал кишиден бата алып чыктым.

Кыз кайрадан китебине үңүлдү.

– Алдыгы белекти көптүн алдында бериш керек эле, деди кыз китептен башын көтөрүп.

– Үлгүрө албайбыз. Чогулушунда эскертип коёрсуң, Эрмек андан чыгып, китебин колтуктаган бойдон дүкөнгө келди. Дүкөндө киши жок, баары жумушта эле.

– Көчкөнү жатасыңарбы? – деп сурады дүкөнчү аял.

– Ым, – деп койду Эрмек.

– Ажыраш аяк кана?

– Алчы бирди, өзүм кандайдыр зеригип турам.

Эрмек бөтөлкө менен стаканды көтөрүп эшикке чыкты. Бирок, эл көрүнбөдү. Ал амалсыз кайра дүкөнгө кирди да, жүз грамм куюп ичип, калганын дүкөнчүгө кармата салды. «Бир аз коюп кой!» деди.

Эрмек үйүнө келди эле, тооктору жем сурап, кукулдап ээрчип алды. Ал жем чачып жатып, тооктордун бирин бири чокуп жатканын, буларда да кызгануу сезими бар экенин көрүп отурду. Ал тоокторду ичинен жаман көрүп турду. «Ынсапсыздар, талашпаса да чачканым жетет да!»

Эми эмне кылыш керек? Эрмекке бардык нерсе зеригерлик туюлду. Он нече күн мурда эле анын өмүрү өз жолунда дүркүрөп бара жаткан. Ал эми азыр болсо, бурулуш үстүндө. Эртең эмне болору ага белгисиз. Элдин баары жумушта. Алар: «Мына, сенсиз деле биздин ишибиз токтоп калган жок!» дешкенсийт.

Ал тоокторунун жанынан турду да, койлорун сугарып, чөп салды. Бирок, бул деле аны алаксытып кете алган жок. Ал үйгө кирди да, кроватка жатып калды. Маңдайында баягы эле үйдүн төрт бурч шыбы. Уктап кутулайын деген эле, тескерисинче жумган көздөрү ачылып, түйдөктөлгөн ой арты-артынан келе берди. Бирде Жаманкул чал, бирде мээримдүү Михаил Иванович жана өзүнүн иштеп жаткан курбу-жолдоштору тартылат. «Эх, мен кандай сонун адамдарды таштап баратам!» ал ордунан ыргып турду да, эшигин бекитип, дүкөндү көздөй басты.

Дүкөндө бир аял шекер алып жаткан.

– Берчи, жаңкынды, – деди Эрмек, – ичким эле келет...

Дүкөнчү чотун согуп, артык тыйындарын аялга берип болгон соң, ары жактан арагын алып берди. Эрмек стаканды жарымдай куюп тартып жиберди:

– Ме, калганын силер ичкиле, – деп кармата берди да жөнөдү.

– Бул бала минтчү эмес эле, – деди дүкөнчү аял. – Көчкөнү жатат дешет.

– Өй, азыр көчүп эмне кылат? – деп шекер алган аял стаканды так көтөрүп таштады да, алкап жиберди. – Барган жеринде бактылуу болсун!

Эрмек шаша басып отуруп, кыштактын четиндеги мүрзөлөргө келди. Колунда барлар салдырган күмбөз заңкаят. Орточолору мүрзөлөрдү темир тосмо менен кураган. Көбү эч кандай белги жок, куру топурак дөмпөйтүп кана койгон. Колунда бар дегендин бирөө ушунчалык акмактанып, күмбөзүнө бүркүттүн, арыстандын көчөтүн

ойдурган. Эрмек анын алдына келгенде мыскылдап күлүп койду. Анын ичинде жаткан киши эч качан да тышкы күмбөзүнө ылайык болбосо керек. Бул кайдан келген акча? Бардыгы белгилүү да, намыссыз! Өлгөндө да өзүнүн арсыздыгын көрсөтүүчү белгилерин башына койгон. Эрмектин мынчалык күйгөнүнүн себеби, бул оймо-чиймеси көп сонун күмбөздүн ичине катылган өлүк бир кездери миңдеген сомду кулк эттирип койгон товар складчысы болчу. Бир таң каларлык иш, төлөмөр болгондо үч сутка өтпөй бардык акчасын төлөп бүтүп, сотко да соктурбай, жандап кеткен. Акыры ал уурдаган акчасына акыреттик үй салдырып да үлгүрүптүр. Элдин айтымына караганда күмбөз эски акчага он миңден ашык сомго токтогон!

Эрмек жек көргөн күмбөзүнөн өтүп, таанымал жердеги ата-энесинин мүрзөсүнө келди. Мүрзөгө кулпу ташты совхоз жагынан койгон. Бир метр келген ак ташка: «Бул жерге коммунист Керимбек Жайнаков жатат!» деп келип, аягына анын туулган жана каза болгон жылдары жазылган. Эрмек сыймыктанып атасынын кулпу ташындагы жазууларды окуп чыкты. Анан таштан көзүн албай көпкө карап турду. Эртең ал кетет, а булар мында түбөлүккө калат эмеспи! «Өзүлөрү келди, бизди өстүрдү. Биз кайра кеттик, а өзүлөрү калды!» деп күбүрөдү Эрмек. Бул анын ата-энесинин жайлуу жайы менен коштошкону эле.

Эртеси алиде коштошо элек жолдош-жоролору менен коштошуп, машина күтүп короосунда жүрдү. Машина бүгүн келмек. Ал короону жана үйдү таза шыпырып, короону иретке келтирди. Эшик алдында өзү сайган бактарды карап чыкты. Акырында келип үйдүн терезелерин сүртүп тазалады. Иши кылып кыбырап, убакыт өткөрүп жатты. Түшкө маал болгондо тааныш жүк машина короого кирип токтоду. Тоокторун түндө эле күркөсүнөн кармап, жипке тизип койгон. Бардык алчу нерсесин, малын бир саат ичинде кузовага жүктөп болду да, акыр-

кы ирет үйүн кайрылып карап алган соң Эрмек жолго чыкты. Узатып калган кошуналарына да ыраазы.

Эрмектер Жаманкулдукуна келгенде күн батайын деп калган. Эрмектин келишин гана күтүп турган туугандары бир-бир бөтөлкө арагын койнуна катып алып, Жаманкулдукун көздөй агыла баштады. Алар:

– Оо, бешик бооң бек болсун,– дешет Жаманкулга. Анан Эрмектин колунан кармап, бери тартып бетинен өөп жатышты.

– Келгиле, айланайындар,– деп Жаманкул ашкере мактана кубанып, эшик алдында ары-бери басып турду. – Элден айланайын, журттан айланайын...

Жүк түшүрүлүп, баары жайгаштырылган соң эл үйгө киришти. Эрмек кубанып, чечинип таштады да, дасторкон жайып, куюлган чайды элге суна баштады. Үйдүн кичүүсү өңдөнүп, кызмат кылганына боюна жылуу кан чуркап өзү да ыраазы болуп турду.

– Он алты,– деди төрдө отургандардын бири.

Элдин баары ага карап калышты:

– Биз эми он алты түтүн болдук,– деди алиги киши жалпыга угуза сыймыктанып.

– Ме, уул, муну куйбайсыңбы,– деди бөтөлкөнү саал ыйбаа кылып берип жаткан жашыраак жеңеси күлө багып.

– И, муну да куялыбы?

– Куй, куя бер,– деп жиберди төрдөгүлөрдүн бири. – Сенин колуңан даам ичебиз деп ойлодук беле? Бул бир кубаныч эмеспи, той.

Эрмек арагын куюп, батнозго шыгырата койду да, четинен сунуп кирди. Баары эле ичет экен. Бир да бир киши өткөзүп жиберген жок. Ушундай болууга тийиш дешкенсип, рюмкаларды эркин гана алып коюп жатышты.

Жаманкул килейген бакисин бүлөөгө жанып, эл отурган үйгө кирди:

– Оо, журт. Балага сактап байлаган бир боругум бар эле, – деди тегерете күлө карап. Отургандардын мурдуна азыртан эле жаш сорпо жыттанып, кымың эте түшүштү.

– Кана эмесе, – деди озунган бири. – Эрмектин аман-эсен элине келип кошулганы үчүн ичип коёлу. Ой, Жамаке, сиздин колдо бирдеме жокко.

– Мына, мына, – деди да Жаманкул бакисин ары коюп, бир рюмканы колуна алды.

Рюмкалар кагылышып барып, ооздорго көмкөрүлдү.

Отургандар эми Эрмектин урматына арналган жылуу пикирлерди жобурата башташты. Көпчүлүктөн эмнелер гана табылбайт. Нечен бир сөздөр айтылып жатты:

– Отуз үчүнчү жылы болсо керек ортонун кырман-нынан бир кап арпаны уурдап алып өңөрүп баратсам, маркум Керимбек алдыман чыга келди. Ой, уялганымды кантейин, – деп күлүп монгол мурут койгон бирөө айтып жатты. – Көрө салып: «бул эмне?» деди. Мен төмөн карадым. Тилдеп бир жүрөт келип, артына салып ээрчитип алды. Коркуп баратам, эмне кылар экен дейм. Кеңсаларга алып келип түшүртүп алды да, «бар эми» деп өзүмдү кууп жиберди.

– Жарыктык катаал киши эмес беле. Бирок, элге көп карасанатайлык кылчу эмес, – деп коштоду бири. Эрмек: «Туура кылган атам» деп жибере жаздап, өзүн араң токтотуп калды.

– Анан, эртеси суракка тартпадыбы...

– Ошондо баарыбыз эле иштеп жүрдүк ко, андай ак жүрөктү бул өрөөндөн табуу кыйын эле. Биз анте алчу эмеспиз. Бирөө келет да «кантесиз, айланып садагаң кетейин!» деп жалына баштайт, кыргызчылык да...

– Биз андайларды кыйчу эмеспиз, – деп дагы бири сөзгө аралашты. – Бир күнү ким эле, эсимде жок айтоор, ушул айылдан бирөөнө бир ат бере коюпмун, анда бригадир эмес белем, – ал эңсесин көтөрө чалкалап койдү. – Керимбек маркум ачейке болчу. Кайдан укканын

билбейм, «сен байдын тукумуна сөөнч болуп ат бересиң» деп келип, жерден алып көргө салбадыбы. Ой, байларга жөн эле тишин кайрап турчу.

– Ээ, далайды билдик ко, кудай эми ушул заманды кут кылсын! Азыр элдин байпагы манат кези, катындар крепдешин дегени болбосо башкасын кездеме санабай калбадыбы...

Сөз төркүнү эми азыркы заманга ооду. Эрмек сөзгө аралашкысы келди. Бирок, өзүн канчалык зордосо да ылайыктуураак бирдеме оозуна түшпөдү. Бар болгону, башын ийкеп макулдай берди.

Рюмкалар үчүнчү жолу шыңгырагандан кийин чай куюу токтотулду. Дасторкондун кожосу эми арак болуп кала берди. Эрмек даланга чыкты эле, анда жалаң жаш келиндер отурушуптур. Баары эле Эрмекти карап калышты. Эрмек тааныбаган аялдардын текшере кароосунан сүрдөй түшкөндүктөн, эшикке бат эле чыгып кетти. Эшикте самоор кайнатып жүргөн баягы жашыраак жеңеси күлө карап:

– Оозгу үйдөгү келин-кыздарды көрдүңбү, биздин айылдын чолпондору ошолор,– деп Эрмектин бүчүлүгүнөн кармап алып, илгертен эле кайниси менен сырдашынып сүйлөдү.

Эрмек ынгайсызданып, аялдар жагын байкабаганын айтып ары кетти. Кайра кирип бара жатканында:

– Ай, уул, байкай кир,– деген жеңесинин үнүн угуп калды ал.

Эрмек оозгу үйгө кирип галошун чечип жатканда отургандарды үстүрт бир чолуп өттү. Бирок, өз келинчегинен башка өңдөрдү байкай албады. Тике караган бир канча көздөр андан басмырт чыкты.

Көңүлдүү минуталар өтүп жатты.

– Эми сен тыяктан го көчүп келдиң, мында эмне жумуш кылар экенсиң? Кой бага аласыңбы?

– Ээ, бир жумуш табылар,– деп башка бири анын сөзүн жаратпай таштады. – Туугандары менен тааныш-

сын, бир-эки ай эс алсын. Андан кийин деле жумуш өзү издеп келет.

– Жок, дегинкисин айтам да, – деп тиги тим болду.

«Эмне кылмак элем, – деп ичинен жооп берди Эрмек, – баягы эле тракторумду айдайм да!»

Бул күнкү көңүлдүү болгонун ал эч качан унутпайт. Анткени, ал өзүн бактылуу сезип отурду. Өзү да сый көрүп, өзүнүн аркасы менен көп киши сый көрүп отурганын сезген киши табигый түрдө ичинен жыргап калат эмеспи. Бирок, кандайдыр жатсыраганы да бир жагынан башбактап турганын байкайт. Жаңы келди, көп тааныша элек да. Ушунун өзү эле анын жатсыраганына чоң себепкер да.

Эл этин жеп болуп, үй ээсине ыракматын айтышып таркашты. Бир да бирөө аракка кызыган жок. Бул эмне деген сиңирүү! Эрмек буга таң калды.

Эрмек келинчеги экөө оозгу үйгө жатышты.

– Кана баягы бизге актап даярдаган үйү? – деп койду ал келинчегине.

Келинчеги жарыкты өчүрүп жатып, күйөөсүн карап башын чайкап койду. Ал абдан чарчаган эле, келгенден бери илгерки келин өңдөнүп унчукпай иштей берген.

– Сен келгиче зеригип өлгүдөй болдум, – деди ал шыбырап, – андай даяр үй жок окшойт.

Эртеси ал эрте туруп мешке от жакты. Өтө бир сыпаалыгын сактап, ары-бери абайлап басып жүрдү. Келинчегинин мындай жоругуна Эрмек ичинен кыжырланып отурду. Мындай кылуунун мүлдө кажети жок болчу.

Эртең мененки чайды ичип болгон соң Эрмек өзүнүн приёмнигин терезеге орнотуп жатып чоң жеңесине кайрылды:

– Жеңе, ток кайсы убактарда болот?

– Кечинде бир эле маал келет ко, – деди кемпир, анан мени жеңе дебей эле эне деп жүр, жашыраак жеңелериң көп садагаң – деп кошту.

Эрмек ойлонбогонуна аз кысылып калды.

Ушул учурда Жусуй кирип келди. Түн ичинде койго күзөт кылгандыктан кечөө учурашууга келе албаптыр. Анын үстүнө ал башкалар өңдүү бир бөтөлкө арак көтөрө келген жок. Жусуйдун салмактуу жүзүн көрөрү менен эле амандашуудан мурда Эрмектин оюна «Кара мүртөз, тууганды билбейт» деген элдин ушагы кылт келе калды. Ошондо өзүн узата чыккан Жусуй «Келүү-коюу жөнүндө мөн пикир айталбаймын» деп көңүл кош айтпады беле. Бу дагы Эрмектин эсине түшө калып, аябаган чындык сөз өңдөндү. А азыр болсо, дал ошол чындыкка каршы иштей койгон кишидей байкоостон өзүн айыптуу сезди.

Жакшысыңарбы, аман-эсен келдиңерби? – деп келип Жусуй Эрмек менен кол алышты да, төргө чыкпай шырдактын четине тизесин тартып отуруп калды. Үйдүн ичин тегерете карады. Терезеде пайда болуп калган приёмникти көрүп Эрмекти бир карап калды. Кыязы, көптөн бери келбесе керек.

Ал агасына эмне сөз айтарын билбей турду. Же ал агасы бирер сөз козгоп жибере алган жок. Кыйла унчу-гушпай отургандан кийин гана:

- Жакшы-ы,– деп күлүп койду Жусуй.
- Дагы эле койдосузбу?– деди Эрмек.
- Ооба, азыр туут кези. Кол көп бошобойт.

Мештин аржагында жаткан кемпир сөзгө кирди:

- Балдарың сак жүрөбү?
- Жакшы, өзүңүз кандайсыз? – деп Жусуй энесин карады.

– Мен эми айыкмак белем,– деди кемпир наалып,– жүрөк оорум козголуп жүрөт. Жаңкы цейлон чай алып келип берейин деди эле...– ал кыңкыстай баштады.

Дагы бир аз отургандан кийин «кой, эми кетейин» деп ордунан турду Жусуй.

– Чай ич,– кемпир башын көтөрдү да жоолугун оңдоп салынып, онтолоп ордунан турду. Шкаф жакка барып, майлыкка оролгон муздак этти алып Жусуйга сунду.

– Жаңкы эмчектүү немеге берчи, жесин.

Этти алып Жусуй чыгып кетти. Эрмек узата чыкты. Бул жолугушуу Эрмекке да жаман таасир калтырды. «Кызыл Октябрдан» бери жүрөрдөгү зеригүү аны кайрадан курчап алгансыды. Азыркы көз алдынан өткөн агасынын келип кетиши өтө эле жансыз, мазмунсуз – кандайдыр супсак көрүндү. «Жусуй абам чынында да элге жакпаган, бир бөлөк киши окшойт. Мунун билгени эмне болду экен?»

Ошентип жаңы коногубуз өз жеринде биринчи күндү араң эле батырды. Кечке жуук кечөөкү жашыраак жеңеси булактап басып келди да: «Уул, бүгүн биздин үйдө болгула!» деп салтанаттуу үн менен конокко чакырды. Анын үйү жакын болгондуктан Эрмек кечирээк барууну чечти.

Ток келген соң ал приёмниктин иштешин текшерип көрдү да, туш келди бир музыканы коюп угуп отурду.

Каш карайып, эми конокко барса болот деген учурда Эрмек келинчеги менен чакырган жерге келишти. Үй ээси:

– Кел, айланайын, – деп ордунан тура калды.

Эрмек үйдүн ичинде көз сала отуруп, турмушу жаман эмес экенин билди. Бир аздан кийин ферма башчысы менен бригадир да келди. Тышынан караганда жоош көрүнгөн, эткел кара киши өзүнүн элге абдан жагарын билгендиктен жемсөөсүн саал көтөрө отурганын Эрмек байкады. Бул киши жөнүндө ал көп уккан: өтө кайрымдуу, карасанатайлыгы жок, кишилерди иштете билет, элге жагымдуу, келгенине алты жылга аяк басты дешкен. Бригадир да салмактуу отурду. Эрмек булар менен таанышканына кубанды.

– Жаңы келген тууганыңар ушул жигитпи? – деп сурады ферма башчысы. – И, жакшы, жакшы... Тыякта эмне иштедиң эле, иним?

– Тракторист.

– Жакшы, мында да аны иштөөгө болот, – деп ферма башчысы башын ийкеп койду.

– Сиздерде комплекстүү механизация уюштурулганбы?

– Андай звенолор гана бар, – деди ферма Эрмектин көзүнө карап, анан ичинен ойлоду «Ишкер болчу жигит экен».

Кетеринде чакырган тууганы Эрмек менен анын келинчегине бирден көйнөк кийгизип узатышты.

* * *

Туугандарына көчүп келгенден кийинки бир ай ичинде Эрмек көп жерде конок болду. Келинчеге экөө он чактыдан көйнөк кийишти жана беш козулуу болушту. Бирок, аны бул кирешелер алаксыта алган жок. Анткени, ал иш адамы, ишсиз мынчалык жүрүп көргөн эмес. Туугандары колунан келишинче күтүп жатса да, анын көңүлүнөн «Кызыл Октябрь» кетпей койду. Кичинесинен өскөн кыштагы жана андагы адамдар беш колундай белгилүү. Ал эми мында, кандайдыр көп сезимдер ойгонуп, көп нерселерди билип, көп кишилер менен мамиле жасоого туура келди. Ферма башчысы менен таанышкандан кийин анын иши жөнүндө да ойлоно баштады. Ферма башчысы элге жагат экен, бул бир гана жагы, ал эми экинчи жагын алып караганда, ал күн өткөрүп айлык алган гана киши. Эмгекчилерди тарбиялоо, элдик мүлккө астейилдик менен эгедерчилик кылуу иштеринде өтө эле начар көрүндү. Ушул жаңы сезимди аныктоо максатында Эрмек уккандарын Жаманкулга айтып көрдү. Буга агасы кыртышы сүйбөй жооп айтты:

– Бизге ушунусу жакшы, – деди ал. – Оокат-тиричилик деген оңой эмес. Чекчеңдеген бирөө келип калса, эч нерсе жылдырбайт...

Башка фермалардын башчылары кандай болду экен?

– Алардыкын жаман дешет. Болор-болбос иштерге көз кырын сала берсе керек. Бирок, ыйлап-какшап жүрүп эле ошолор планын аткарат?

– Биздин фермачы?
– Бул баарынан аркада дешет. Аркада калчу деле түрү жок, бечаранын...

– Эми иштейин,– оюн айтты Эрмек,– жумушсуздук абдан зериктирди.

Эртеси эле ферма башчысы менен бригадир конокко чакырылды. Алар ичип-жешип болгондон кийин:

– Эртең конторага баргын,– дешти Эрмекке.

Белгиленген убакытта Эрмек конторага барды. Ферма башчысы жок экен, трактор бригадири тракторлорду бөлгөн кагазын кармап эшикте турган. Аңгыча аркы көчөдөн атчан ферма башчысы бери бурулду. Ал келгенде Эрмек салам берди. Бирок, алик албастан атынан түштү да конторага кирип кетти. Эрмек буга таң калды. «Бул эмнеси мунун? – деп ойлонду ал,– жумушчуларды теңине албаган түрү бар экен. Мүмкүн бул ушул ыкмасын сатып жан багып жүргөн болбосун!» акырын ойлоно баскан Эрмек артынан кирди.

– Мынабул Алмасбековуңду өчүр,– деп жатты ферма башчысы,– ал былтыр ишке чыкпай убара кылбады беле. Анын ордуна мына бул баланы жаз, атайын тууган деп келип отурат.

Трактор бригадири эч кандай каршылыксыз эле Алмасбековду чийип таштады.

– Атың ким?

– Эрмек Керимбеков.

– Азыр ээрчитип барып, өзүң карап туруп өткөздүрүп бер,– деди ферма башчысы.

Бригадир Эрмекти ээрчитип конторадан чыгып кетти.

Алмасбековдун короосуна барганда эскирээк аскер тумагын кийген жылуу чырай жаш жигит ДТ тракторун текшерип жатыптыр. «Ушул экен трактору» дей ойлоду Эрмек. Кыйла эртерээк чыккан ДТ эскирип калгандыгын байкады.

– Алмасбеков,– деди трактор бригадири,– тракторуңду мына бул балага өткөрө турган болдуң. Азыр айдап кон-

торага бара бергиле. Мен да азыр келемин. – Бригадир көчө бойлоп ары кетти.

Эрмек трактордун моторун тегерете карады, кабинага баш багып, дагы башка жерлерин кармалап көрдү. Күйгөн майдын жыты келип, өзү тракторду сагынып калганын да бабкады.

Алмасбеков унчукпай көңүлү кайтып, май колдорун чүпүрөккө аарчып жатты. Аңгыча ар жактан бир кемпир чыга келди да:

– Анау не дейди?– деп Алмасбековдон сурады. Кыязы, трактор бригадиринин бирдемелер айтканын терезеден укса керек.

– Тракторду өткөрүп бер дейт, эмне демек эле,– деди жигит көңүлсүз. Анан бир обонго салып ышкырып калды. Кемпир Эрмекти жаман көзү менен карап алды да:

– Бере сал, көп коргени сол болса,– деп кирип кетти.

– Сиз казаксызбы?– деп сурады Эрмек Алмасбековдон.

– Ооба.

– Муну качан алдыңыз эле? – Эрмек тракторду ээги менен жаңдап койду.

Мунубу..., Муну бая күнү беришкен.

Алмасбеков ышкырып, эмнегедир бирдемелерди ойлоп, пускачка май жибере баштады. Анан кайышын даярдай от алдырмак болду.

– Коё турунузчу,– деди Эрмек,– эмне капаланып жатасызбы?

– Кишинин бир аз көңүлү бузулат экен. Былтыр да жакшы иштеп жатсам тракторумду башкага алып берди. Бул жерде такыр ишенич жок.

– Тамеки тартчу белеңиз? – Эрмек тамеки сунду, аны тымызын алышты.

– Трактор сизде кала берсин, мен дагы башка бир жумуш табармын. Мүмкүн талаачылыкта иштермин...

Алмасбеков ишенбей Эрмекке карап турду да:

– Өз эркиңиз, баары бир бир күнү болбосо бир күнү менден алат,– деп койду.

Эрмек андан чыгып, мехцехке барды. Аны-мунуну карап бир сааттай айланып жүргөн соң үйгө келди. Жаманкул Эрмектин трактор албай койгонун эбак эле угуп алыштыр.

– Ал эмне кылганың, – деп ал инисине катуу тийди. – Бергенин алышың керек да, ал казак менен жумушуң эмне? – Атайын чыгымдар болуп ферманы колго алса, – деп чал кейип-кепчип ары басты.

Эрмек ичинен бир аз ирепжип калды.

Ошол түнү башкалар уктаганда, оозгу үйдө Эрмек келинчеги менен шыбырашып сүйлөшүп жатты:

– Энем түштө чайды өзү салды, – деди келинчеги, – «Бизге чай түтпөс болду!» деп ачуулангансып, күңкүлдөгөнүн угуп калдым.

– Мурда чайды ким салчу эле?

– Чай столдун тартмасында эле турчу, мен эле сала коючумун.

– Аялдар майда сөздү айта берет, эркек ага аргасыз макул болот.

– Сен ушундай китеп сөзүн айта бересиң, – деди келинчеги.

– Жок, мен байкаймын да.

– Айтмакчы, кечинде от жагайын десем, энем: «Көңдү аяп жаккыла, отун жайында да керек!» деди. Анан, мен коркуп далайга чейин от жакканым жок.

– О-алда сенин коркоктугуң-ай!

– Чын айтам, бекер эле көчүп келген экенбиз, – деди келинчеги. – Мен келин өңдөнүп жүрө албайт экенмин! Ичим жаман бук болуп жүрөт.

– Анда иш таап бериш керек сага.

* * *

Эрмектин трактор албай койгон кабары туугандар арасына тез тарады. «Ферма трактор берсе, албай коюптур!», «Ал эмнеси экен анын!», «Атасынын баласы да!»,

«Эми чалга салмагын салып жата береби?» деген сөздөр Эрмекке билинбей үйдөн үйгө кыдырып жүрдү. Жаманкул кемпирине ашкере корсулдап, Эрмек болсо ачылып сүйлөбөй калды. Албетте, тууган деген менен артык чыгымдар боло бермек беле. Чалдын оюнча: «Эрмек баягы атасын тарткан шормандай бойдон калыптыр. Атасы да ак жүрөктүк кылам деп ушинте берчү. Бирөөгө боору ооруп эмне кылат? Куйрукту кысып, эл катары жан багыш керек. Эми айткан менен ферма ага дагы трактор бере алабы?.. Акыйкатчылын көр мунун!»

Эрмектерди Жусуй конокко чакыра элек болчу. Анткени, малдан колу бошобойт. Койлордон төл алуу – бул чабандар үчүн жанын сабап иштей турган мезгил. Бул аяктаганда козулары чыгымсыз болсо – чабандар абдан кубанышат. Март айынын экинчи жарымында Жусуй Эрмектерди конокко чакырды. Кол тийбеди, ийгиликтин эрте-кечи жок эмеспи, деп үзүр айтты.

Эрмек барган соң (тамак бышкыча) туугандар менен шыгы жок деп аталган бул агасы ага ачылып сүйлөп отурду.

– Тууган деген, – деди Жусуй, – көтөрүлө түшсөң да, начарласаң да ушакташат. Деги буларга катышуунун кажети жок. Тиги чал да оңой чал эмес, – деп ал Жаманкулду айтты. – Менин өз атам боло турса да анын акылына көп көнө бербеймин. Сен алып берген тракторун албай койдун беле?

– Алганым жок, – деди Эрмек жай гана. – Ал өзү жакшы иштейт тура. Же ордуна башка трактор бербеди, ал деле биз өңдүү жумушчу да...

– Аның туура бирок, эми иштешиң керек. Бекер жүргөнүң жетет. Жаздын алды менен үй салууга кириш, колдон келишинче жыгач-ташына жардам бербез.

– Бу силер кызык экенсиңер, – деди Эрмек, – тиякта көрбөгөн нерсени мында көрүүмө туура келип жатат. Кыязы, туугандардын мага деген сонуну тарашса керек...

Мен мында келип бир мектеп бүтүрөйүн деп калдым. – Ал бул сөздөрдү келердеги Жаманкулдун убадаларын эскерип айтты.

– Эч нерсе эмес, буга ачуулануунун да кажети жок. Баарыбыз эле шундай күндү көрүп, бир тыянакка келгенбиз. Элдин тапшырган жумушун жакшы иште, мында ак ниеттүү жумушчулар көп. А туугандардын сөзүнө кулак салбай эле кой... Мени баары жаман көрүшөт. Эртең эле бир коюмду союп, арагымды алып, баарын конокко чакырсам: «Мына тууганчылыкты билет деген ушул, Жусуйду бекер эле кеп-сөз кылабыз», дешип кайра мактай башташат, – деп ал күлүп калды.

Эрмектин кандайдыр көңүлү ачыла баштады.

– Ушулар тууган-тууган дешип кыйын күпүлдөшөт, – деди дагы Жусуй. – Бирок, бирине бири бир тыйын жибериппейт. Сен дагы түшүнө элексиң. Бирөө чакырып чай берсе, сен дагы чакырып чай беришиң керек. Иш ушундай, иним, – Жусуй дагы күлдү, – андан көрө үйүңдү салып, элден жеген эттериңди кайра таратууга камына бер. А менин сыйым карыз эмес...

Буга Жусуй да, Эрмек да абдан күлүп алышты. Ал туугандарына келгенден бери мынчалык каткырып күлгөн эмес.

Ага-ини экөө тиричилик жөнүндө кызуу сөөбөткө өттү. Бирин бири кээде кубаттап, кээде каршы чыгып талашып да жатышты. Деген менен Эрмек өзүнүн «Тууганды билбеген кара мүртөз» агасын жакшы көрүп калды. Анткени, турмушка болгон көз караштары көбүнчө окшош чыккан кишилер гана бирине бири жакындайт, ал эми андан башка нерселер данакер болгон жакындык көпкө туруштук бере албайт эмеспи.

– Бая трактор албай койгон күнү мехцехке барса, эскирген бир ДТ талаада турат. Ага эч ким ээ эмес экен, деп оюн айта баштады Эрмек, – ошону ремонттоп алса деп ойлойм...

– Колуңан келеби? – деди Жусуй ишенкиребей...

– Эмне үчүн колуман келбейт. Мен биринчи класстагы трактористмин.

– Анда ошент, сөзүн эки кылганың үчүн эми сага трактор беришпейт.

Эрмек муну көңүлүнө түйүп койду. Иш карбалас башталарга дагы жыйырма күн бар. Ушул убакыт ичинде эски тракторду ремонттоп үлгүрүшү керек. Ал азыртан эле колуна ачкыч алып, тракторду чечип киргенсип ойлонуп калды.

– Сен тааныша элек болсоң керек, главмеханик жакшы киши.

– Да-а, – деди Эрмек. – Мен бул ишти эртең эле баштаймын.

– Эгер ишке киришип калчу болсоң, биздин үйгө көчүп чыгып ал. Мен бардыгына түшүнөм. Тууганчыл үчүн эмес, ишиңе жардам үчүн гана берем.

Эрмек ойлоно калды да, ушул акыл түзүк деген чечимге келди. Анткени, жакынкы күндөн бери Жаманкул күрөң кабак болуп көп ачылып сүйлөшпөй жүргөн. Жаманкулдун кемпиринин чырагына май таамп, «Атасын тартат деген ошол, бизге эзелден эле жакшылыгы жок эмес беле!» деп жатканын келинчеги угуп калган болчу. Бул сөздөр аларга оор тийсе да, карыларга теңелүүнү ылайык көрүшкөн эмес. Анын үстүнө чай-көң жөнүндө да сөз чыгып, кыскасын айтканда үй ичинде табигый түрдө бир жагымсыздык өкүм сүрө баштаган.

Эрмектер кайтар учурда Жусуй мындай деди:

– Эртең жеңең барсын, үйдү шыпырсын бу келин менен. Тазалап кирип алгыла...

Жусуйдун үйү да Жаманкулдун үйүнүн төмөн жагына салынган. Эртеси эртең менен чайын ичип болгон соң Эрмек главмеханикти издеп кетти. Жусуйдун аялы келди да, келинин ээрчитип барып жаңы үйүнө от жага баштады. Терезеге турган чаңды сүртүп, шыпырып,

заматта эле кирүүгө ылайык кылды. Үстү газета менен жабылып столдо турган телевизорду да чүпүрөк менен аарчып, чаңдан тазартты. Эрмек келгиче экөө жүктөрдү да ташып, үй ичин татынакай кылып жасап коюшту. Үйдүн ичи жылыганда, самоорго чок салынды. Анан абысындар чайын иче отуруп сөзгө кирди:

– Жаңкы, – деп күйөөсүн эскиче тергеп Жусуйдун аялы баштады сөздү, – иштен башканы билбейт. Туугандары жаман көрөт. Ошондо да баарынан оокатыбыз тың. Газетага да жазып, грамота менен да сыйланды...

Келини унчукпай угуп отурду.

– Түндө силер кеткенден кийин бул инимден үмүт күтүүгө болот деп уулду жакшы көрүп отурду. Бул жердин жаштарынын кээ бири жаман, жерге кирсин, арак ичип алып, атасын сабап абийри кеткендери да бар...

– Бизде, тиги «Кызыл Октябрда» жаштардын кружктору иштейт, – деди келини. – Жаштардын бирөө мас болуп чатак чыгарса, достук сотко тартышат, уяткарышат. Анан эч ким да жаман болгусу келбейт.

– Атам силерди жаман көрүп калар бекен? Тартынбай эле койгула. Эшиктеги отундан, көңдөн жага бергиле. Жазында дагы чаап алабыз. Абаң айтып кой деген...

– Койлорго чөптү кантер экенбиз. Чөп түгөнүп баратат деп энем каңкуулай берчү болду.

– Чөп бар, – деди жеңеси. – Тоодо желбей калган бир үймөк чөп бар. Күндүз азыр жайылат эмеспи, ошондон бир араба алып келип алып турарсыңар...

Чай ичип болгон соң да жеңеси Эрмекти бир сааттай күттү. Ага отун, чөп жайын айтуу керек эле. Бирок, ал кечиге берген соң кете берди.

Эрмек кечки саат жетиде келди. Колу-башы капкара, таноолору да майланып алыптыр. Ал жаңы үйгө кирип келери менен көңүлү бирден ачыла кетти. Кудум эле өзүнүн тыяктагы үйү. Балким андан да артыгыраак, үстөлдө телевизор турбайбы.

Эрмек колу-башын жууп сүртүндү да:

– Жеңем келдиби? – деп сурады.

– Келди, «тоодо чөп бар дейт, – бир араба тарттырып алсын» – деди. «Көңдөн тартынбай жага бергиле» – деди деп бардык жаңылыгын секунда ичинде күйөөсүнө айтып үлгүрдү келинчеги.

– Жакшы-ы, – деди Эрмек тамекисин чыгарып жатып.

– Ремонтко кириштиңби?

Эрмек башын ийкеди.

Ал эртең менен главмеханикке жолугуп, документтерин толук көрсөттү. Анан өзүнүн эски тракторду ремонттоп ишке саларын айтып, буга жардамдаш болуусун өтүндү. Главмеханик Эрмектин ишинин натыйжасы эмне менен бүтөрүн ойлонбостон эле макул болду. Анткени, ал Эрмектин өтүнүчү маанилүү деп билди. Бул күнгө чейин трактористтер анын алдына келсе эле тракторуна зарлай турган. Ал эми, мунун талабы жардам берүүгө арзый турган иш да!

Эрмек андан макулдук алгандан кийин эле Алмасбековдун трактору менен шалдырап, гусеницалары да чачыла жаздап турган эски ДТны ремонт залына сүйрөтүп алды. Анан механиктин жардамы менен ачкычтар алып, бирден ишке киришти. Түшкү тамакка тарап жатканда ал аны да унутуп ремонтун улантты. Кечинде жедеп курсагы катуу ачканда гана үйгө кайтты.

– Кеминде жыйырма күн алпурушармын. Он беш күндө ишке салсам деген оюм бар. Запчасттары бар эле болсо, тез бүтөрмүн. Жаман киши кармаган машина экен. Сен кантесиң? Иштейсиңби? Баертең саанчы келиндерге кезигип сурап көрдүм, орун бар дешти. Мындагылар үй салып, анын ичин туш кийиз менен жуурканга толтуруп алган соң эле эми акчанын кереги эмне деген ойго келишет окшойт.

Келинчеги дасторкон жайып тамак берүүгө камынды.

* * *

Күндөр өтүп жатты.

Эрмек келинчегин саанчылыкка киргизди. Үй оокатын болсо эртели-кеч бүтүрүп жүрдү. Тракторду бөлүктөп, бардык майда тетиктерине чейин жууп чыкты. Буга он күндөй убактысын зарыптады. Механизмдеги илдетти кылдаттык менен текшерип, запчасттары барларын салды, жокторун мүлдө иштеп чыгып, тонолгон тракторлордон алып кошту. Ийрейген жерлерин слесардын жардамы менен түзөттү. Берилип иштегенде кайтпас эрк, талыкпай изденүүлөр табыла берет эмеспи. Кыйынчылыкты жеңип, көздөгөнүнө жетүү ар качан берилип иштегендиктин жемиши.

Өчүнөн азып калган Эрмек мехцехтин аржагындагы иштен чыккан машина часттарын таштоочу жерлерди карап кайра келе жатты. Ага эми бир эле кичине бөлүк керек. Бирок, ошону кечөөтөн бери издеп таппай жүрөт. Ал алдында күтүп турган главмеханикти көргөн жок.

– Эрмек, – дегенде жалт карады. – Таптыңбы?

– Жок.

Механик анын өчүн карап турду да:

– Шаарга РТСка барып келсең деймин. Ал жерде менин тааныштарым бар эле.

– Барса барайын.

Кечинде Эрмек үйүнө өтө капалуу келди. Анткени, слесарлар үчүнчү жолу жасап берген лапкасы да ийилип керекке жарабай калган.

Тамагын ичип, китеп карабастан кровать өзүн таштады. Эртең РТСтан бирдеме табылбаса иш бүтөт.

Эшик акырын ачылып, үйгө Жаманкул кирди. Эрмек салам айтып, көңүлсүз ордунан турду.

– Тракторуң бүттүбү?

– Бир тетиги табылбай жатат. – Эрмек кандайдыр ичинен ызалана түштү. Дагы пикир каршылыгы өкүм сүрөрүн ал билип турду. Чал бекер келип турганы жок.

– Тиги столовойго завхоз керек экен, майлуу көө болбой ошого кирип алсаңчы, катуу деле жумушу жок, анын үстүнө эт-май колунда болот.

– Аны кайдан иштей алайын! – Эрмек өзүн зорго токтотту. Анын саал бош сүйлөгөнүнөн улам чыны менен эле трактордон тажаган экен деп түшүндү.

– Бул жердегилер эң жаман көргөн баласын трактористке берет. Жыргап жүргөн бир да бир трактористти көрө албадым. Ушундайыңда таштасаңчы.

– Мен элге шылдың боло албайм, – деди Эрмек, – бир аз күн менин эркиме коюңузчу.

Чал тыржыя түштү, «Боору ооруса боорго тебет» деген ушул. Бир тууган болсоң дагы кыйбай иштин жайын айтса, тежиктенет. Куду эле атасы!»

– Кыйналбай иштеп жан баксын дейм, – деди чал үнүн катуу чыгарып, – эмкилер терс болуп чыгышыптыр!

Эрмек кескин айтты:

– Коюңуз, мен мында жан багалбай келгеним жок. Ар бир кишиде бир максат бар да...

– Максат? Максат – ичиш, жеш! – деди чал. Анан ордунан туруп, – булардын максаты жилик майын түгөтүү, – деп күңкүлдөп койду.

Эрмек ызадан жарыла жаздады. Ошол түнү уктай албады. Ал ойлонуп жатып «Кызыл Октябрды» эстеди. Андагы кызуу иштер, жагымдуу достук лыпылдатып өзүнө тарта баштады. «Кайтып эле келсеңчи, – дегенсийт алар. – Туугандарың сенден сууна баштады. Кел, эртерээк кел!» Ал башын силкип көтөрүп алды да кайра жатты...

Эртеси шаардагы РТСке кетти, бирок эчтеке таппай куру кол кайтты. Чыны менен эле ушу бир кичине темир бардык ишин токтотобу? Туура, темир кичинекей эле, эгер ал табылбаса анда Эрмектин бүткүл эмгеги талаага

кетет. Ал тургай алдыда ойлоп койгон комплекстүү звеносу да ишке ашпай калат. Ошентип, ал жеңилет кыскасы! Туугандарына да, башка механизаторлорго да айта жүргүдөй шылдың болот. Андан кийин болсо столовойго завхоз болуп кирет да, май-талканын мыкчып, колун жалап дегендей семире баштайт. Бул кезде чалдар «Ай-ай жаштар ай, – дешип, баштарын чайкап ууртун чыкылдатышат, – кайран күч, темир-терсекке кеткен! Мына азыр жыргадаң».

Ал РТСтен келип эле, айласы кетип тракторунун жанында ойлонуп отурду. Адамдын шайын кетирип, чыгар тешик таптырбай койгон оор минуталар ар качанда кишиге кезиге берет эмеспи. Дал ушундай учурларда колунан эч нерсе келбесе да, башын сылап, бир-эки ооз жылуу сөз айта билген киши көздөн учат. Эрмек ойлонуп отуруп жанына акырын басып келген кишини да байкабады. Келген киши кагазга оролгон бирдемени Эрмектин так мурдунун астына такаганда гана ал башын көтөрө койду.

– Бул эмне?

Эрмек кармап көрүп эле кагазды ача койду да, ыргып турду. Тышынан караган киши кагазга жылан ороп келип, тамашалап кармата салдыбы деп ойлогучалык эле.

– Алмасбеков, досум!

Жылуу чырай Алмасбекову Эрмектин кубанып толкуганын көрүп, унчукпай күлүмсүрөп турду. Эрмек болсо лапкаларды өөп, бийлеген кишидей тыбырчылап жатты.

– «Б» колхозуна баргам, – деп Алмасбеков кубана түшүндүрө баштады, – карасам сеникиндей бир тракторду бузуп, машинага ыргытып жатышыптыр. «Бул эмнеңер?» десем «Бул керексиз темир» деп жооп беришти. Дароо эле эсиме сен келе түштүң. Өз ишимди таштап, чечинип алып мен да четинен бузуп кирдим.

– И!

– Бир сааттай алпурушуп жатып лапкаларды чыгарып алдым да «кой эми, баатырлар, жанатан иштеп берге-

ниме ичиңерден болсо да ыракмат айтып койгула!» деп жолума түштүм.

– Чоң ыракмат! Мына эми кара тулпарым эртең эле стартка чыгат. Жүр эми, баатыр, сенин жакшылыгыңды билейин.

Алмасбеков буга ынаган жок. Анткени ал ичпей турган.

– Сенин жакшылыгың үчүн мен сени унутканым жок. Андан көрө сенин изги тилегиңе мен ыракмат айтам.

– Болду эми, сен аны козгобой эле кой. Звеного мен сени көрсөтсөм макулсуңбу?

– Сени менен иштөөгө болот!

Эрмек үйүнө өтө кубанычтуу келди. Ремонтко киргенден бери унутуп калган койлорун көрдү. Аларды сугарганын, чөптү маалында салып турганын аялынан сурап билди. Тоокторунун ал жайын да сурады. Кыңылдап ырдаган бойдон короону шыпырмак болду, бирок, кеч болгон соң аны эртең мененкиге калтырды да, отун жарып кирди. Жарган отундарын келинчеги үйгө ташып жатканда отун алып беримиш болуп, анын колун карма-лап ойной баштады. Жылуу сезим боюн бийлеген келин мыйыгынан күлүп, колун кара күчкө тартып алды.

Эртеси түш ооганда Эрмектин трактору телчип ко-роого чыкты. Бир канча трактористтер, главмеханик тегеректеп, анын жеңишин куттукташты. Андан кийин кыймылдаткычтын үнүн угуп туруп, главмеханик өзү айдап көрдү. Баары жайында!

– Трактористтер, – деди главмеханик ыңгайлуу учур-дан пайдаланып, – силер Эрмектен үлгү алгыла, берилип иштесе кишинин колунан келбей турган эч нерсе жок, көрдүңөрбү иштин жайын...

* * *

«Капиталдык ремонтко да жарабайт» делинип эсептен чыгарылган тракторду ишке жарактуу кылган Эрмектин зоболосу ашты. Механизаторлор аны барктап, сыйлап,

мактап жатышты. Бул кабар элге тараганда «ушундайын билип көчүрүп келбедимби» – деп Жаманкул көрүнгөнгө мактана билди. Директор Эрмекти чакырып алып: «Сен биздин механизаторлор арасында жаңы иш баштай алдың» – деп баалады.

Бирок, Эрмек өзүн көтөрө калган мындай кырдаалга мактанып кеткен жок. Кишинин илгерилешинин өзү толкун сыяктуу бирде өркөчтөнүп, бирде басайып турат эмеспи. Элдин көзүнө бир мезгил жакшы көрүнгөн киши дагы бир мезгилде жаман көрүнүп калышы мүмкүн. Эрмек өзүнүн кадыр-баркын көтөрүүгө шарт түздү, албетте, оңойлук менен колго келбеди. Ал эми бул женишин бекемдеп илгери умтулбаса, анда акырын-акырын башка шартка орун берет, ошентип, анын кадыр-баркы жылт этип кайра өчкөн чычаланын кыпындай чогунап эч кандай айырмасы калбайт эмеспи.

Эрмек тракторун ишке жөндөмдүү кылгандан кийинки үчүнчү күнү, ферманын бардык тракторлору соколорун сүйрөп эртең менен контора алдына келишти. Жөрөлгө боюнча кичине кызыл желек карт тракторист Балбаковдун ДТсына кадалды. Экинчи орунда Эрмектин, андан кийин анын звеносундагы Алмасбековдун трактору, дагы башкалары катары менен тизилишти.

Ферма башчысы мадырая карап сөз сүйлөдү:

– Ишиңерге ийгилик тилеймин. Бизге эми бир жаңы комплекстүү звено пайда болду. Муну жолдош Керимбеков өзү башкарат, – андан кийин ал участокторду белгилеп, аягында келип, – Кана, жолдоштор, талааны көздөй марш, – деп күлүп жиберди. Эрмек ичинен күлдү: «И, бул пайда болуп жаралгандан кийин гана колдоого алат экен. Жаралышы үчүн аракет кылбайт окшойт».

Трактористтер тракторлорун от алдырышты. Анан арты-артынан козголгон тогуз ДТ болор-болбос чаңын буруксутуп, талааны көздөй өзүнчө бир механизация кербенин түздү...

Эрмек рычагды бекем кармап, өзүнүн жеринде биринчи ирет соконун тишин жерге саларын ойлоп бара жатты. «Эми күзүндө утуп чыгуу, андан кийин келер жылы... Өз күчүнө сөөнүп өзүн гана оңдоо керек. Жусуй абам калыс, бирок анын да алсыз жери бар, ал башкаларга таасир этүүнү көздөбөйт. Кутунун ичинде гана жаткан кымбат баалуу буюм өңдүү. А чал болсо, эскилигин али таштай элек. Тууган – бул айтарга, сөзгө гана керек, ал эми тууганга сөөнүп жашайм десең мүлдө майышасың. Тууган күндө тийген күн эмес».

ШЕЙШЕП

Өткөн айдын орто ченинде, магазин алдында инимди элүү минута күтүүмө туура келди. Инимдин билегине саатымды байлап жатып:

– Кырк эле минута берем, – буюра сүйлөдүм, – саат бирде акчаны ушул жерде даяр кыл, уктуңбу?!

Иним үйдү көздөй чуркады. Көчөгө чыкканда дайыма жаныма акча салып чыкчу элем, бүгүн эмнегедир билбейм, анын ордуна инимди ээрчитип чыгыпмын. Инимди чуркаткан себебим ортосуна кооз тор салып, саймаланган шейшептер дүкөнгө келиптир. Бул мага өтө керек!

Мен киши күтүүнү жаман көрөм. Чыдай албайм. Өзүмдү да эч кимге күттүргөн эмесмин. Убакыт өткөрүү үчүн магазинге кайра кирдим. Дагы бирден эле тиги үч шейшепке көзүм түштү. Иним келгенче бирөө алып кетпесе экен!

Аңгыча:

– Мына бул шейшебиңиздин баасы канча? – деген үн чыкты. Жалт карасам эки аял витринанын алдына келип калыптыр. «Кап, – деп ойлоно кеттим, – алып кетмек болду!»

Аялдар анын баасына этибар бербестен эле колдоруна алып көрүштү да бирден жактырышты.

– Сен да бирди ал, – деди кассага акча тапшырып жаткан аял жанындагысына, – Кооз экен!

– Өзүмдө эки жуп бар, – деп беркиси алган жок.

Мен «Өх»! деп эс ала түштүм. Аялдар чыгары менен сатуучу жигитке жакындадым:

– Сизге бирдеме айтайын...

Эмне, карындаш?

– Жаныма акча салбай келипмин, мен да бир шейшеп алмакчы элем. Азырынча беш сом ала туруңуз да, тигинин бирин башка жерге коюп коюңуз. Жарым саатта акча болот...

– Жок, карындаш, – деди сатуучу жигит башын чайкап, – бизге алуучулардын баары окшош...

Айласыздан: «Экөө эле калды!» – деп күбүрөдүм. Көчөгө кайра чыктым. Келер убагы боло элек болсо да, иним кеткен жакты карагылай берем. Бүтүн балдардын баарысы көк көйнөк кийип чыккан окшойт, алыстан ажыратып болбойт. Иним да көк көйнөгүн кийип жүргөн. Магазинге кишилер кирип, чыгып жатты. Алардын баары эле «шейшеп, шейшеп!» деп кобурашкансыйт.

Бир убакта магазиндин эшигин карай калдым эле, билегинде асылган кол сумкасы бар бир кыздын шып кирип кеткенин көзүм чалып калды. «Мына эми бул анык сатып алат» деп ойлодум. Ичим толгон кызганыч менен магазинге кирип бардым. Экөөбүз тең витринадагы шейшепти карап калдык да, анан бирден эле бир бирибизге көз таштадык.

– Ой, сен белең, – дедим мен анын көөнүн өзүмө буруп. Ал менин эски классташым Мария болчу.

– Даярданып жатасыңбы, Жаңыл, – деди ал (анын айтканы менин тоюм). Анан шейшепке дагы көз чаптырып:

– Мобу келген тура, – деп койду.

– Кайсы, шейшеппи? Бардык эле магазинде бар го, ал, – дедим мен кызарбай туруп. Анан эптеп Мариямдын сүйгөнү жөнүндө сөз козгоп койдум да, магазиндин тышына ээрчитип чыктым.

– Мейли, эмне болсо да көрөрбүз аягын, – дейт бечара Мариям ойлуу кебете менен, – ал өзүнчө менменсип жүрөт. Азыр көп кезигишпейбиз...

«Иним келип калса экен!» деп ойлоп жатам. Көзүм Мариямда болгон менен көңүлүм шейшепте. Мариям «дартын» айтып бүтөр эмес. Эми канттим! Кайдагы сөздү баштап алдым эле, өз жолуна кете бергени жакшы эле да. Акыры анын сөзүн бөлдүм:

– Дагы эле баягы дечи, кыскасы, ошондой боло берет. Биздин башыбыздан да өтпөдүбү. Кереги жок, аягын көрөрбүз. Ии, ырас эле сен бир жакка кетип бара жаткан жоксуңбу?

Мариям мага таң кала карап калды. Ичиндеги дартын толук айтып бүтө албаганына үшкүрүп да жиберди:

– Жүрчү, тиги шейшептен бирди тандап берчи, – дебеси ал.

Мен жыгылып кете жаздадым. «Муну көрсөңөр, өз колум менен эң жакшысын тандап бермекчимин дагы...»

– Көгүш гүлдүүсү жокпу?

– Жок, баары ушундай...

Мариям калган эки шейшептин бирин алып көрүп жактырды. Акча тапшыруу үчүн касса жакка баратканда:

– Мариям, – деп чакырып ала койдум, – Жогорку магазинде көгүш гүлдүүсү бар эле. Саймасы да сыпаараак...

– Мен анда да болдум, – деди ал, – көзүмө чалдыкпады.

Ушундай көңүлсүздүк үстүндө дагы бир аял пайда болду. Ал калган жалгыз шейшепти узак карап турду. Көңүлүндө акчасын эсептеп аткан өндөнөт. Мариям болсо кагазга оролгон шейшепти алды да, мени менен коштошуп чыгып кетти. Мен алиги аялды аңдып калдым. Бирок аял

эмне үчүндүр шейшепти алып көрбөдү. Магазинден чыкты да, бирөөнү күткөнсүп, ары-бери карап көчөдө туруп калды. Ичимди бирдеме жеп бара жатты. Иним келчү жакты кайра-кайра караймын. Секундалар минутага, минуталар саатка айланып жатты. Алиги аял болсо дагы эле магазин алдында ары-бери басып турду. Көчөдөн өтүп жаткан кишилер кыжырымды келтирип, атайын шылдыңдашып ашыкпай басып бара жаткансыйт. Бир кишиден убакыттын канча болгонун сурадым эле: «Бирден беш минута өттү», – деген жоопту уктум. Иним келер убактысынан беш минута өттү. Мына эми магазиндеги бирден-бир шейшепти алалбай калмак болдум. Бул аял сөзсүз тиги шейшепти алганы турат. Сурап көрсөм кантер эле, эгер ал: «Шейшеп алмакчы элем, эримди күтүп турам», – десе анда иштин бүткөнү. Шейшептен ажырап шылкыйып үйгө кайтмай.

Бирок, турмушта кош нерсенин алмашуусунун ортосунда бир секундун миңден бирине жетпеген убакыт өтөрүн да байкап калдым. Мына эми аркы бурчтан бери чуркап бурулган инимди көрө коюп эриксиз күлүп жибердим. О, мобу аялдан мурда алып жолго түшөм. Иним экөөбүз магазинге энтелеп кирип келдик. Бирок, айтып айтпай не керек, үлгүрө албай калыппыз. Бир эркек киши акыркы шейшепти алып көрүп жатыптыр. Мен болсом заматта бактысыз боло калган көзүм менен аны карап туруп калдым. «Э, кудай, жакпай калса экен!» – деп тиленип жибердим. «Ушу кишинин бирден эле зарыл жумушу чыга калып, маселен артынан бирөө шашылыш чакырып алаксыта кетсе» деп да ойлодум. Кандай кара ниет элем деңизчи! Бирок, тиги киши ашыкпай чөнтөгүнөн акчасын чыгара баштады. Кандай эркек бул катындын буюмун алып жүргөн?! «Э, кудай, акчасы жетпей калса, экен!» – анан колунда турган акчаны өзүнөн мурдараак көзүм менен санап чыктым. Акчасы жетмек түгүл ашат, ал шейшепти алды.

Бүткүл денем титиреп туруп иниме атырылдым:

– Мындан көрө өлүп калсаңчы, бир минут мурда келсең боло! – Ачуум келгени ошончолук, инимден акчаны тартып алам деп айрып ала жаздадым.

– Бул неме үйдө деле бар го,– деп иним оозун томпойтту.

– Жап, оозуңду! – дедим мен. Бул жолу үнүм катуураак чыгып кетти. Иним коркконунан оозун андан бетер кымтый түштү.

– Карындаш, сиз да алам дедиңиз беле?

– О-оба – дегенимде көзүмөн жаш да мөлт этип төмөн кулады. Андан көрө көзүм агып түшсө, баарын жаап кетмек!

Сатуучу ары кирип, так эле жаңкылардай шейшептин бир таңгагын көтөрүп чыкты. Жибин кескен соң, бирди чыгарды да, мага сунду.

– Дагы бирди алыңыз,– деп мыйыгынан күлдү сатуучу.

– Мында жатпаса эмне болот экен?! – деп күңкүлдөдү иним. Ал менден беш бетер кызарган окшойт.

Шейшепти алдым. Бирок, турмуштун өзү кандай адилет дебейсиздерби! Чынын айтуу керек, ач көздүк келтирген уятка чыдоо – шейшептин эң асылына жатуудан да, кыскасы баарынан кыйын экен...

КАЙНЕНЕ

Айылдагы жаштардын бири Саамый аскердик милдетин өтөп келген соң өз айлындагы Закеш деген кызды сүйүп калды. Кары-куртандар буга көп кошулган жок. Анткени, куда-сөөктүн алыста болуп, алыстан сыйлашканы жакшы. Анын үстүнө: «Төркүнү жакындын төшөгү жыйылбайт!» дешет эмеспи.

Бирок, кыз да, жигит да өз сүйүүлөрүн эски ишенимге моюн сундургусу келбеди.

Кыздын туулгандагы аты Зайракан эле. Бойго жетип кадыр-баркы ашкан кезде аны бардыгы эле Закеш деп эркелетишчү болду. Закеш кечинде жасана баштаганда энеси да күзгүнүн тушуна келет:

– Кечинде жасанып кайда барганы жатасың? – дейт энеси кызынын эстүү көзүн карап.

Күкүндүн үйүндө бүгүн кыздар жыйналып, бир аз отуралы дедик эле,– деп коёт Закеш. Кыпкызыл калп айтып жатканына күйүнбөйт. Эгер чынын айтып «баланча жерде мени Саамый күтүп турат. Ошого барам!» десе ал калп айтканынан да жаман көңүлсүздүк туудурат. Ошондо да эне жүрөгү сезет, бирок унчукпайт.

Ал эми Саамый күнү кечке жумушта болгону аз келгенсип, түн жарымы деген кезде гана үйгө кайтат.

– Кайда жүрдүң? – деп сурайт анын энеси. Ичинен бирдемени сезет, эмне айтар экен деген кыяста.

– Балдар менен эле болдум,– деп кайпактайт Саамый – киного да бардык...

– Киноңор жакшы бекен?

– Жакшы,– дейт да Саамый ыңгайсызданат. Энемдин: «тапкан кызың жакшы бекен?» дегени го деп ойлонот.

Ортодо үч-төрт ай өттү.

Саамый Закешке үйлөндү.

Биздин элдин элдин салты боюнча жаш келин түшкөндөн кийин аны кайнене белгилүү убакытка чейин, кээде бир-эки балалуу болгуча колдо кармайт. Ушул убакыт ичинде үй ичинин иштери жөнүндө бардык жагынан сабак берет. Эгер энеси кызына үй оокатын начар үйрөткөн болсо кайнененин колунан толукталат.

Саамыйдын ата-энеси уул-келинине оозгу үйдү көшөгөлөп, жатар үй кылып берди. Бирок, жаш келиндин эркинирээк жүрүшүнө мүмкүндүк беришкен жок.

– Канча кылган менен илгерки кишилер эмеспизби,– деди кайненеси,– жаш келиндин сыпаараак болгону жакшы.

Закеш Саамыйды сүйө билгендиктен кайнененин каада сактаганын оор көргөн жок. Элден эрте туруп уй саады, самоор койду. Элден кеч жатып эшиктерди бекитип, жарыкты өчүрдү. Сакалдуулардын көзүнчө шараптап күлбөдү, катуу үн чыгарып болуп жаткан сөздөргө да аралаша кетпеди. Ийменип, жол бошотуп, шыбырап сүйлөп бардык оокатын бүтүрө берди.

Келининин ыйбаалуу, ишкер экенин билип, Саамыйдын энеси башкалар алдында боюн көтөрчү болду. Теңтуш карыларга мактанып, келинин андан бетер ийиктей ийилтүүнү ойлоду. Бирок, жаш келиндин өзүнчө турмушка деген көз карашы, өзүнчө таламы бардыр деп ойлогон жок. Ойлосо да аны билмексенге салды. Өзү да өз кезинде келин болгон да. «Баланы жашынан, келинди башынан!» деген макал бар. Кийинчирээк биз мындан карый түшкөндө күнүбүз эмне болот. Азыртан тастандатып, эркетип жиберсек, кийин көргүлүктү ошондо көрөбүз. Саамыйды ээрчитип алып, кээ бир келиндер өңдөнүп кете берсе биздин колдон эмне келет. Башынан сөз ашырбай, бирдеме десе эле беттен алып турган тажаал келиндер – башынан башкарылбаган келиндер деп ойлончу кемпир.

Ал эми Закеш жагынан айта турган болсок, ал турмушка чыга электе кээ бир келиндер эски салтка канчалык баш ийип жүрсө да, кандайдыр ишти оңой бүтүрүп жүргөнсүгөн. Нары ошол жасалма кыймылы өзүнө жарашып турган. Бирок, анын чындык эмес экенин Закеш өз башына келгенде толук түшүндү. Эмне үчүндүр, өзү ар качан кылмышкер өңдөнүп, ал түгүл кээде санда жок киши өңдөнүп, бук боло баштаганын сизди. Күйөөгө тийүү деген көзгө көрүнбөгөн бир торго чырмалуу деген сөз туура деп ойлоду Закеш. Дагы бир жагынан алганда, иш ушул бойдон кала берет деп ал ойлогон жок.

Бир күнү Закештин кыз кезиндеги достору келишти. Закеш короодон эле чуркап барып аларды кучактап

калды. Кыздар менен үйрүлүп, өткөн-кеткендер жөнүндө сагынуулар жөнүндө сүйлөшүп короодо бир нече минута туруп калышты. Закеш досторунун издеп келерин билген. Бирок, мынчалык кыябын таап, бук боло баштаганда келип көңүлүн көтөрүп кетерин ойлогон эмес. Закештин кубанычы койнуна сыйбады.

– Жүргүлө үйгө киребиз,– деди Закеш үй-жайлуу киши өңдөнүп.

Кыздар бирден эле макул болушту. Көрүү керек, ар жак, бер жагын байкоо керек. «Буудайдын барар жери тегирмен!» экенин кыздар билет эмеспи.

Закештин кайненеси ички үйдө жүн тытып отурган. Эшик ачылып кирип келген кыздарды көп деле жактырбады. Келинин жаңыдан жакшы салтка үйрөтүп келатканда тастаңдап атасынын төрүндө жүргөн кыздар Закешти ээликтирип, аркы-беркени ойлотуп кетиши мүмкүн да.

– Сен кимдин кызысың? – деди кемпир плащчан кара кызга.

– Жаңыл энемдин – деп жооп берди кыз.

– Баса,– деп койду кемпир. – Энеңди тартып эки колунду чөнтөгүндөн чыгарбайт турбайсыңбы. Сенчи?

– Костюм-юбка кийип, башына чарчы жоолук байланган ак жуумал кыз обдулду да жооп берди:

– Сартбайдын кызымын.

– Баса,– деди кемпир ага да,– атаңды тартып мурдун кырдуу экен...

Кемпир келген эки кызды отура электе ушундай сөздөр менен «сындырып» коюп, жүнүн тытып отура берди. Башка сөз айткан жок.

Кыздар экзамен бергенде да мынчалык кысылып көргөн эмес. Алар отурушкандан кийин бири-бири менен шыбырап сүйлөп калышты. Закеш кыздарды үйгө баштаганына өкүндү, нары кысылып, досторунун алдында уялып турду.

– Курбуларыңа чай кайнатып бербейсиңби?– деди кемпир бир оокумдан кийин Закешке.

Закеш кыздарга карады эле, алар: «жок, ырахмат, ичпейбиз!» дегенсип чүйрүндөшүп койду.

Акжуумал кыз үйдөгү жасалгага тегерете карап келип, кийим жапкычтагы саймага көз токтотту:

– Тигини ким сайды?– деп шыбырады ал Закешке. «Мен дегенди билдирип ал ээгин өзүнө тартып койду. Плащчан кара кыз ээрдин чыгарып башын экчеди. «Сен кантип эле ушундай саймак элең?»

Бул кезде эшиктен кирип келе жаткан киши болсо, үйдө эч ким жок деп ойлогучалык эле. Ушунчалык тымтырс үйдө эмне өкүм сүрүп, эмне бийлик кылып жатканын кыздар ичтеринен түшүнүп отурду.

Бир убакта кыздар «эми кетели» деп шыбырашты да, орундарынан туруп, өтө бир тездик менен короого чыгышты. Асманы бийик, тегереги ачык жерге чыкканда кыздар эмнегедир каткырып күлүп жиберешти. Кемпирди туурап сүйлөп, плащчан кара кыз берки экөөнү андан бетер күлдүрдү:

– Менин кайненем ушундай болсо, бир күнү да турбас элем! – деп да жиберди.

Кыздардын короодо шарактап күлгөнү, бирдемелерди айтып жатканы үйдө отурган кемпирге даана угулуп турду. Закеш досторун жолго салгандан кийин үйгө кирип түшкү чайга кам урду. Ал самоорго суу куюп, чакмак даярдап жатканда эмнегедир көңүлсүз болду. Кийим, тамак, жасалгалуу үй, өзүнүн сүйгөн жигити – баары эле бар. Бирок, бирдеме жетпейт. Закешти өксүтөт. Анысы мурда өз колунда бар болчу, турмушка чыкты да андан ажырады. Ал баарынан да кымбат, баарынан да жагымдуу эле!

Түшкү тамакка келген Саамый оозгу үйгө кирди эле, Закеш буфеттен бирдеме карап жатыптыр. Ички үйдүн эшиги кыйгач ачык болчу. Саамый кирип келери менен

ички үйдөн куру жөтөлдүн үнү угулду. Кемпирдин муну: «Мында киши бар, үйгө кирген кимсиң?» дегени.

Саамый өзүнө жалт караган Закештин муңайым көзүн көрүп эмнегедир аяп кетти. Сүйкүмдүү, нары эстүү жубайынын өңү сынык экенин Саамый бүгүн байкагансыды. Ал Закешке жакын барды да, чайнек кармаган колунан кармай өңүнө тике карады. Закеш мындай текшерүүнү ичинен жактырган жок. «Коё бер, уят!» деген ишарат кылды. Бул кезде оозгу үйдө бирден эле тынчтык өкүм сүрүп калган.

Кандайдыр бир киши келип, Закештин жанына барганда бууга айланып кеткенсип, жымжырт боло калганынан улам, кыжым пальтосун жамынган кемпир эшик түбүндө пайда болду. Ал эшиктен баш бакты да, жооткото дагы жөтөлүп «эчтеке билгеним жок» дегенсип короого чыгып кетти.

– Кармаба десе болбойсуң, энем чыга келерин билгемин, – деди Закеш.

Саамый колун шилтеди.

Түшкү чайды ичип жатканда чай куюп отурган Закештин көзү Саамыйдын көзү менен кандайдыр айкалыша кетти. Саамый мурутунан күлдү да, акырын көзүн кысып койду. Закеш күлүп жибере жаздап, кызара төмөн карады.

– Чыныны алып, чай куй, жер тиктебей, – деди кайненеси. – Тузду маа жакын койчу, чайдын такыр эле даамы жок...

Закештин жүрөгүндөгү жылуулук бирден эле дагы көңүлсүздүккө орун берди. «Чайды эми мындан артык кандай куюш керек?» деп ойлонду ал туз салган кутуну энесине жылдырып жатып.

Чайын ууртай отурган кемпир жаңкы кыздар жөнүндө сөз козгоп калды:

– Эмки кыздар эркек баладан да жаман. Ошолорду алган киши эмне болот?

– Эне, кайсы кыздарды айтып жатасыз?– деди Саамый.
– Закештин достору, короого чыгып алып шаңкылдашат эле, шаңкылдашат...

Ичинен иренжип отурган Закеш бул сөздөрдү уккандан кийин андан бетер көңүлсүз болду. Сөздүн төркүнү өзүнө тийип жаткансыды. «Бүрөөнүн кыздарында кемпирдин жумушу эмне?» Ал ушундай ойлоп отуруп кайненесинин бошогон чынысын дагы көрбөй калды.

– Ботом, чай куйбайсыңбы!

Шашып калган Закеш чыныны ала коём деп сүтүн төгүп алды.

Ушул бир көрүнүшкө Саамый ичинен кападар боло баштады. Акыл-эстүү келинин мындай каккылап отуруунун эмне кереги бар? Кемпирге эмне жетпейт? Көзүнүн кареги менен кошо тегеренип жүргөнү аз келгенсип, көңүлгө тие турган суук сөз угуу Закеш үчүн мүлдө кажетсиз эле нерсе! Келин эстүү болсо, бул кайната, каймене, үйдүн ырысы. Андай келинди башкаруу үчүн аны башкарган киши андан да акылдуу, эстүү болушу керек да! Салт-санаага, эски каадага камалай берүү, ысылуу-сууктуу угузуп, ичинен кемирүү – бул ар кандай эстүү кишини да жолдон азгырат. Турмуштун мындай, жөнөкөй сырларына азыр Саамый эмес балдар да түшүнөт. Саамый азыр бала эмес. Мындан мурда эле энесинин каада сактаганынан аздап чочулаган болчу. Азыр кыйытып болсо да чындыктын учун кылтыйтуу зарыл өңдөнүп турду.

– Эне,– деди Саамый – кыздардын кандай жүргөнүн эмне кыласыз. Эмне болсо эле айта берет экенсиз. Бирөөнүн жаш баласын антүүгө болбойт да...

Кийинки сөздүн төркүнү Закеш жөнүндө экенин энеси да, Закеш да түшүндү.

– Мен эмне дептирмин?– деп сурады кемпир кайра. Кыздардын ыйбаалуу болгону жакшы да. Чопочоң бойго жеткен кыздар көчөнү башына көтөрө шарактаганы

эмне? Аялдарга адептүүлүк эле жарашат. Жаман болсун деп жатат дейсиңби!

Закеш унчукпай, «чатак ырбап кетпесе экен» деген ойдо отурду. Саамый каршы сүйлөп, талаша кеткен жок. Түшүнсө жаңкы сөз да жетерлик.

Энеси болсо, Саамыйдын Закешке болушарын ачык түшүндү. Муну ал мурда эле божомолдогон...

* * *

Ортодо дагы бир нече күн өтө чыкты.

Закеш жаңы түшкөн келин болгону үчүн жумушка чыга элек болчу. Келгендин эртеси эле жумушка чыгуу кандайдыр ыңгайсыз эле. Бир ай, жарым ай убакыт өткөрүп барып анан ишке чыгуу ылайыктуураак көрүнгөн. Азыр болсо ишке чыгуу Закеш үчүн эшикке чыгуу менен бирдей болду. Бир аз тышта эмгектенсе, башка келиндер менен эрмектешсе көңүлү да көтөрүлөт, бугу жазылат. Кайнененин басып турган каадасынан аздап болсо да кутулат. Ошон үчүн ал жумушка чыккысы келди. Бирок, ага кайненеси мындай жооп берди:

– Элден-журттан уят, жок дегенде үч-төрт ай тура тур. Жетишпей жаткан эмне бар! «Баягынын келини бир ай боло электе эле кызылча отоп жүрөт» дебейби эл...

– Инилеримди сагындым. Үйгө барып келсемби дедим эле, – деди Закеш акырын гана.

– Инилериңди сагынсаң чакыртып ал. Уят болот жаңы түшкөн келин атасыныкына жетип барса...

Закеш дагы тим болду.

Саамыйдын атасы жоош киши болчу. Бала-чаканын ишине көп аралашчу эмес. Бирок, ошол күнү кечинде кемпирине келини жөнүндө биринчи жолу сөз айтты:

– Азыркы жаштарды билбейсиңби? Закештин эркине койсоңчу. Мейли, барам деген жерине барсын. Эстүү бала көрүнөт...

– Тим жат, – деди кемпир абышкасын чыканагы менен укуп, – мен эмне жаман болсун деп жатамбы?!

– Өзүң бил, баркынды кетирип аласың го!

– Сен, берген тамакты ичип жөн жүр. Болбосо куу баш каласың! Булар кетишчү болсо, мен да сенден кетем. Байка!

– Ал бизди сыйлаганы үчүн ыраазы болушуң керек. Ким билет анын кетип каларын?

– Унчукпа!

– Каап, саа кудай бардыр... – деди да чал ары оонады.

Маанилүү иштер жөнүндө жаткандан кийин сүйлөшүүнүн карттар жагындакысы ушуну менен тынды. Ал эми жаштар дагы эле ушул маселени өзүн эки түрдүү чечти. Саамый: «Биз деле башкалар өңдүүбүз. Туурасын бетке айтуубуз керек! Ага көнбөсө, бөлүнөм. Сүйгөн жарымды кылмышсыз эле кажалай беришине жол койгум келбейт!» деди. Закеш болсо буга каршы: «Буларга катуу кетүүнүн кереги жок. Акырын-акырын түшүнөт» деген пикирде болду. Бул өңдүү принципсиз кечиримпоздукка Саамый көнө койгон жок. «Ушул айылда көп эле келин бар, ошонун кайсынысы сенин күнүңдү көрүп жүрөт? Эгер ушул баштан энемдин терс жактарын айта жүрбөсөк, акыры түбү ким билет, бир көңүлсүздүк туулуп калышы да мүмкүн. Ошон үчүн мен эртең эле ишти козгоймун» деген ойду Закешке каршы койду да, ошол оюнда бекем турду.

Айтканындай эле эртеси Закеш эшикте жүргөндө Саамый өз пикирин ата-энесине айтып салды.

– Эне, сиз көп каада сактабаңыз. Мен өзүм теңдүү жолдошторуман уялып жүрөм!

– Каада сактаганың эмне? Дайны жок сөздү козгобочу, балам! – деди энеси.

– Мунуңуз болбойт, Закеш жумушка чыксын. Үйүнө барам десе барсын...

– Закеш эч кайда барбайт! – деп кесип айтты кемпир. – Ал сага арызданып жүрөбү? Катыныңа болушуп энеңе акыл айткандан уялсаң боло!

Эшиктен Закеш кирип келди. Ал кирип келери менен үйдө бир көңүлсүздүк барын сезе койду.

– Чындыкты айтуу керек, минте берсеңиз бизден айрыласыз!– деп жиберди ачууланган Саамый.

Кемпир «ушундай болмок!» дегенсип уулуна карап турду да:

– Сен кетсең биз өлүп калат бекенбиз,– деди. – Кет, сени тууп ушу даражага жеткизгеним үчүн кет. Беш мүнөт турбай жогол!– Бул сөздөр аз келгенсип, кемпир калчылдап ордуна туруп, алдастап жыйылуу турган жүккө жетип барды. – Ал, мынабул дүнүйөңдү ал, баарын ал!– Заматтын ортосунда жаздык, төшөк, жууркандар артынан бири оозгу үйдү көздөй учуп түшүп жатты.

Кемпиринин кыялын билген чал күңкүлдөп эшикти көздөй жөнөдү:

– Кудай атты муну, желпинип албадыбы?!

Закеш эмне кыларын билбей эшик түбүндө турду да калды. Чатактын мынчалык ырбап кетиши жөнүндө ал ойлоп да койгон эмес. «Эми элдин баары менден эле көрөт. Азезилдей азгырып Саамыйга тийип алган соң, карыган ата-энесинен бөлүп алып жолго түштү дешет. Закеш ушуну ойлоп, сай-сөөгү сыздап турду.

Саамый да муну күткөн эмес. Ал иштин чындыгын айтып энесин эпке келтирем деп ойлогон. Бирок, өз колу менен айдаган эгиндин ордуна коко тикенек өнүп чыгарын ким билиптир. Энеси карасанатайлык менен булардан кутулайын деп жаткансыды. Мейли «жылан чакпай, жылкы теппей» өзүнчө эле эл-журтка күлкү болор ишти козгогон соң, менин эмнем коройт. Биз өлбөйбүз. Кана, ишти байкаша жатарбыз» деп ойлогон Саамый бирден эле ачуунун кулуна айланды. Оозгу үйгө чуркап чыкты да «ыргытуу деген андай эмес мындай болот», дегенсип баягы жууркан-төшөктү андан ары короого ыргыта баштады.

– Мына кетсе, мына кетсе!

– Азыр жогол, экинчи көзүмө көрүнбө!– деп жатты энеси. – Ай, сен эмне кылып турасың?– Кемпир Закешке карады. – Кыларын кылып коюп, кыл жип менен бууп коюп эмнеге кылмыясың?! Бас, жогол! Сен эмес өз баламдан да жакшылык күтүп турганым жок...

Саамый ички үйгө энтигип кирип келди, өңү канталап кетиштир:

– Кий кийиминди,– деди ал Закешке буйрук үн менен. Биз артык баш экенбиз бул үйдө!

Закеш кыймылдабай ордунда тура берди. Анын акылдуу көздөрү жер тиктейт. Күтүлбөгөн бактысыздык анын айласын кетирип турган.

Саамый калып калган эки-үч китебин алып короого – өзүнө тиешелүү буюмдар чачылып жаткан жерге ыргытты. Полду оё-оё басып, энесин жандап өтүп, дагы бирдемем калган жокпу дегенсип, үйдүн булуң-бурчтарына карап, кайра-кайра кирип чыгып жатты.

Көчөдөн өтүп бара жаткан Саамыйлардын кошунасы короодо жайнаган жууркан-төшөктү көрүп, акырын басып уруш-талаш болуп жаткан үйгө кирди. Саамый муну мүлдө жактырган жок. Эси жок кишилер бирөөнүн бактысыздыгын концерт көргөндөй кызыга карап, анысы аз келгенсип калп-чынын аралаштырып элге жомоктой жүрмөсү бар эмеспи. Кошуна үйгө кирген соң:

– Ой, эмне болгон силерге? Уят го мунуңар,– деди.

Саамый андан бетер кызып:

– Жүр дейм, эмне кылып турасың? Же айланганы турасыңбы!– деп келип Закешти каруудан алып тышка сүйрөдү. Бирок, Закеш чыкпай койду. Ал Саамыйдан кутулууга тырышканда алыша түшкөндөй көрүндү элге.

– Ой, балам, Саамый сага эмне болгон?– деп кошунасы ага жакындады. Саамый андан бетер күчөп кошунасын да кагып таштады:

– Сиз аралашпаңыз!– деди ал. – Өз жөнүңүзчө кете бериңиз!

Ал дагы Закешти алып кетмек болуп билектен алды эле, Закеш колун жулуп алып, Саамыйдын көзүнө тике карады:

– Мен эч кайда кетпейм!– катуу айтты ал. – Силерди бөлүп-жарганы келди дейсиңби мени?!

Саамый да, анын энеси да, кошунасы да Закештен мындай чечкиндүү сөз угабыз деп күткөн эмес. Саамый эмне дээрин билбей туруп калды.

– Оо, акылыңдан айланайын, Закеш! – деп жиберди кошунасы. Ээ бербей өөрчүп бараткан өрттү ыгын таап бир чака суу менен өчүрүү кандай гана кишинин колунан келет болду экен! Саамыйдын энеси өзүнүн жаңылганын сезе коюп, ушунчалык жеңил бааланганына өкүндү. Бирок тышынан аны билдирбестикке тырышты. Абдан карара күйгөн киши өңдөнүп, кара күчкө сүйлөнө берди:

– Кеткиле, бириң жакшы киши болуп, бириң күч көрсөтпөй. Акыры бир күнү кетесиңер. Ушу баштан жоголгула...

Мына ушул кезде Закеш зыпылдай басып барды да, кайненесинин мойнун кучактап, өпкүлөп жиберди:

– Көлөкөм, энеке, мен кетпеймин. Муну баштаган мен эмес...

Саамый эшикти көздөй жөнөдү.

Кишилер өмүрүндө кара ташты да эритип жибере турган мээрим үстөмдүк кылган минуталар сансыз экенин эсиңе ал, окуучум! Четте карап турган кошунасынын жүрөгү элжиреди.

Кемпирдин көзүнөн жаш тоголонду.

Эретси эртең менен Закеш тура электе кемпир туруп самоор койду. Анын дабышын угуп Закеш тез турду да, эшикке чыга берип верандадан кайненесине туш келди. Кемпир Закештин колунан кармап, анын арыктап калган сүйкүмдүү өңүнө, акылдуу көздөрүнө бир нече секунда карап турду:

– Эркин жүрчү, садага кетейин. Инилеринди көрүп кел. Киного бар... Мен өз энең эмесминби!

КАЙРЫЛУУ

Сереңбай деген жигит аялы Кашымды көп урат. Кашым болсо айылдагы кадыресе келиндердин бири. Бирок, ал өзүнүн күлгүн жаштыгын, тунгуч сүйүүсүн арнап деп коёлук, Сереңбай менен жашаганына беш жылга аяк басты. Бул беш жыл – чындыгын айтканда, өзүн чырмаган бактысыздык жылдары болду. Ал эми, Сереңбайдын өзү барып турган эси жок жигиттерден эмес. Жүрүм-туруму, айткан сөздөрү башка жигиттерден көп айырмаланбайт. Анын бир эле «арзыбаган» жаман адаты бар – ичет! Ал ичип үйгө келип, босогодон теңселе аттаганда, Кашым кекиликтей жорголой баштайт. Бир кездери жорголобой, шакылыктап сайрап да көргөн. Азыр болсо жорголоп өзү да көндү, башканы да көндүрдү. Эгер жаза тайып Сереңбайдын көңүлүнө кыпындай эле жик кетирдиби, алды менен ыргытылган бир буюм бир жерине шак дей түшөт да, артынан эле чачы Сереңбайдын салааларына оролуп, кабыргасына дүпүлдөп муштумдар тие баштайт. Кашым чыңырат. Чыңырган сайын муштум жейт. Үйдүн ичинде ары томолотуп, бери томолотуп, оmdop-домдоп алгандан кийин Сереңбай акактап эшикти көздөй жөнөйт. Кашым болсо өзүнүн тайкы тагдырына миң бир наалат айтып, чырылдап ыйлаган баласын бооруна тартат. Соорото баштайт.

Кошуналарынын айтары: «Кашым байкушта не жазык?» Бирок, бир да бирөө буга сооп болорлук түйүндүн учун табалган жок. Алардын көндүм адаты башкаларды да көндүрдү. Элдин көнбөскө эмне чарасы бар, эгер бирөө Кашымга болушса, Кашым эки эсе таяк жейт. Эч ким болушпаса, Кашым өзү чыңырбаса эле таяк аз болот. Муну айыл-апанын баары билет. «Баякы ит иттигин карматып жатат, ээ!» дешет да тим болушат.

Кашымдын жүрөгүн уялаган тилектин бири: Сереңбайдын эси кирип, жакшы кишиге айланышы, уруп,

тилдегенди коюп, эл катары үй-бүлө күтүшү. Бирок, Кашымдын бул жакшы тилеги узак жылдар таш капты. Бала экиге чыкты. Бирок, ал эрди-катындын ынтымагына данакер боло алган жок. Анын үстүнө, кийинки эки-үч жылдан бери үйгө бир дагы жаңы кашык сатып алынган жок. Эл турмушун жакшыртуу үстүндө. Жадагалса, эркеги жок жесир аялдардын турмушу да кадыресе. Ал эми Серенбайдын турмушу жакшырбайт, бир орунда турат. Тагыраак айтканда, бир орунда туруу – акырындык менен артына чегинип, ирип-чирип баратат дегендик эмеспи!

Кашымдын төркүнүнүн оокаты орточо кишилер. Алар да Кашымдын башынан өтүп жаткан кордукту билишет. Бирок, Кашым аларга өз турмушу жөнүндө арызданып, бир ооз сөз менен болсо да кайрылганын эл билбейт. Ал түгүл бети-башы көк ала болуп, кордук тамгалары басылганда да, төркүнү жактан каттаган бирер кишинин төбөсү көрүнсө, боюн жашырууга тырыша турган. Өз оозунан бирдеме укпаган соң, күйөөгө бир бергенден кийин анын артынан эгедерчилик кылып, колдондогонду төркүнү ылайык таппады.

Эмгек акы таратылып жаткан бир күнү Кашым Ырысбегин көтөрүп кассага барды. Өзүнө жыйырма жети сом тийди, ал эми Серенбайга он сегиз сом чыккан экен, аны баертең эле алып жолго түшүптүр. Муну билгенден кийин Кашым таяк жей турганына эртең мененки күндүн чыгарына кандай ишенсе, дал ошондой ишеним менен үйүнө келе жатты. Ун түгөнгөн. Кашым үйгө келери менен Ырысбекти калтырды да, мүшөгүн колтугуна кысып, дүкөндү көздөй лыпыдай басып жөнөдү.

Дүкөнгө кирип келген Кашымдын жүрөгү шуу дей түштү. Анткени, кара күрөң тарткан Серенбай шапкесин көзүнө кийип, сол колун койнуна катып, оң колунун манжалары менен тамекинин түбүн чымчый кармап, кишилерден оолак, тамга сүйөнүп турган болчу. Мын-

дайда ал өзү ооз ачып бирдеме айтпаса, Кашым мүлдө унчукпайт. Кайдыгер кишини көргөндөй болот.

– Эмнеге жетип келдиң? – деди Серенбай Кашымга үлүрөйө карап.

– Ун, ун алып алалы...

Серенбайдын шишимик жүзү Кашымды карап турду. Ар бир кишинин жүзүндө бир түрдүү ысык нур болот. Ал эми, мунун өңүндөгү нурду болсо, арак жууп кеткен. Ал ошол өң менен Кашымды бир аз карап турду да, чыпалагы менен тамекисинин күлүн түшүрүп, дүкөнчүгө кайрылды:

– Биринчи, экинчи ундан барбы?

– Бар.

– Кайсынысын аласың? – деди Серенбай Кашымга. Мунусу элдин көзүнө оокат-жай жөнүндө аялы менен кеңеше турганын билгизгени эле.

– Экинчиден эле алалы, – деди Кашым да сыр билгизбей. – Үйдө жарым мүшөктөй биринчиден бар эмеспи, кесмеге...

Чындыгында мындан бир күн мурда эле мүшөктүн түбүн кагып нан жасаган. Ошентип, булар дүкөнчүнү ээрчий чыгышты да, ун койгон кичине кампадан экинчи сорт бир мүшөк ун алышты. Кашым акчасын төлөп жатты. Серенбай тышта турган көкбашынын атын алды да, унду өңөрүп, үйүн көздөй бастырды. Шудундай жете басып жанында Кашым да келе жатты.

– Канча чыгыптыр? – деди Серенбай Кашымга карабай кетип бара жатып.

– Канча чыгыптыр дейсиңби? Жыйырма жети сом. Саганчы? – деди Кашым билип турса да.

– Он сегиз...

Учурдан пайдаланып Кашым кыйытты:

– Ырысбекке батинке алып бересиңби, кийип жүргөнүнүн такыр тамтыгы жок.

Серенбай буга жооп берген жок. Тамекиси жамажайында, алды жагын сүзө карап кете берди. Ал үйгө

жетери менен унду түшүрүп, тышкы үйгө киргизип берди да, атка минип, дүкөндү көздөй бастырды. Кашым Ырысбекке печенье, чай ала келмек эле. Бирок күйөөсүн көргөндө баарын унутту. Муну ал үйдө жалгыз калганда гана «Арак ичпесе адам өңдүү, ичсе эле жинди болуп чыга келет!» деп ойлонду Кашым. Чындыгында бул ой жалгыз Кашымдыкы эмес, тегерегиндегилерден да ушундай ойлогондор бар. Алар: «Кайран бала бузулду!» – деген сөздү да кошушат. Ал эми ага аракты койгузууга болобу?

Бул жөнүндө азырынча бирдеме айтпай туралы. Турмуштун өзү бир жол көрсөтүшү мүмкүн. Ааламдагы элдин баарына устат болуп, акыл үйрөтө билген турмуш Серенбайдан жалтанып кетмек беле. Азыркы кезде ал өзүн турмуштун кулуна айлантып койгон киши. Турмуш жандайт экен, бешенеме ушул дегенсип ошол жакты көздөй илбийт. Ал эми оокат тиричиликтин тамырын кармап, аны-мунуга көз жүгүртүп, сабак алып, кайра турмуштун ич койнуна кирип, сырын билип, анан аны өзүнүн жакшы жашоосун көздөй бурууга анын кудурети жетпейт. Эби келбестик, жалпы иштин оңуна тартпастыгы – мына ушунун бардыгы ал үчүн өзүнүн тагдыры, тагыраак айтканда, башынан өтүүгө тийиш болгон өмүрүнүн кезектеги баскычтары болуп эсептелет. Серенбай буга илгерки молдолордун муруттеринче ишенгендиктен, акыл айткан кишилерди иттей жек көрчү. Болбосо, аракка берилүүнүн бир себеби жашоодон үмүтсүздөнүү экенин ар ким эле билет эмеспи. Акыл айткан киши барган сайын сейрек боло баштады. Кээде ал өзү таптакыр санда жок киши өңдөнүп башкалар менен катышпай да кала турган.

Кечинде, күүгүм киргенде, көң алууга чыккан Кашым тээ алыстан күйөөсүнүн темтеңдеп келе жатканын көрдү. Жүрөгү дүпүлдөп, чылапчыны колунан түшүп кете жаздады. Кашым үйгө кирди да, уктап жаткан Ырысбекти колуна ала койду. Бирок өзүнүн эртерээк

камынып алганын ойлоп, баланы кайра жаткырды. Али алыс, жакындай элек. Серенбай теңселип эки колун эркинче таштап, жер карап, абаны сүзгүлөп короого келди. Терезенин тушунан өтүп бара жатканда Кашым да камынды. Анын камынганы эле Ырысбекти жулккулап ойготуп жиберип, алдына алып отура калуу.

Эшик чалкасынан ачылды да, Серенбай үйгө кирди. Эшиктен жан алгыч кирип келе жаткансып, Кашымдын бүткөн бою дүркүрөдү. Бала да ыйлабайт, бирдемени сезип, коркок көздөрү менен экөөнү алмак-салмак карайт. Серенбай теңселе басып төргө барды да, мындан ары жол барбы, жокпу деген кишиче туруп калды. Анан жанын сыйпалап, чөнтөгүндөгү кулдуйган бирдемени чыгара албай чукулай берди.

– Ка-ашым, Кашым дейм...

– И, эмне? – деди Кашым акырын гана. Уруштун учугу ушундан башталат. Унчукпай койсо андан бетер жаман.

– Эми-не? Ба-тинке! – деди да, солк этип ыктытып коюп, күрөң ботинкасын сууруп чыкты. – Кана, жаңкы биздин бала...

– Мына, Ырысбек менин алдымда отурат, – деди Кашым. Анан балага карап: – Карачы, Ыкен, папаң саа батинке алып келиптир, татынакай, – деп жиберди.

– Ырысбек... бекпи, ыя?.. Бек болсун... – Ал отура кетти.

Серенбай кыйшая кеткенде Кашым эсин жыйып, балага ботинкасын кармата салды да, Серенбайдын башына жаздык койду. Секең бат эле коңурукка кирди. Ал коңурукка киргенде Кашым да колдорун соймоңдотуп, тигинин чөнтөгүн аңтара баштады. Чанда боло калчу мындай учурду ал колдон чыгарчу эмес. Ушул жол менен болсо да бир бөтөлкө арактын акчасын ажыратып кала алса, эч болбогондо он күндүк чай-туз болот. Кашым чөнтөктөрдөн жыйнаштырып беш сом сексен тыйын

алды. Мас киши ар качанда акчаны чогуу бир чөнтөккө салбайт. Бир жаман жери, Серенбай өлө мас болсо да, жанында канча акча калганын сергигенде эсине келтире алчу. Кашым муну ойлоп да коркту. Баары бир эртең баш айыктырыш үчүн бир бөтөлкөлүк бирдеме жанында калышы керек. Антпесе Кашымдын чай-туздук акчасынан да тартып алат эмеспи. Ал эки сом элүү тыйынды алды да, калганын бөлүп-бөлүп Серенбайдын чөнтөгүнө салып койду. Анан ундан ашкан өзүнүн акчасына аны кошуп, тышкы үйдөгү эски-ускулардын арасына катып таштады.

Эртеси эртең менен Серенбай күркүлдөй жөтөлүп, ары карап көпкө чейин турбай кийимчен жата берди. Эмнегедир бирдеме жөнүндө терең кайгыга баткансыйт. Кашым чайын дайындап, Ырысбекке жаңы ботинкасын кийгизип жатты. Ырысбек атасы үйдө жок өңдөнүп, аны капарына албай ары-бери басып кубанганы менен башка бирөөнүн кийимин кийгенсип, кандайдыр кичинекей жүрөгү дүпөйүл. Атасы жаткан капшыт жакка жолобойт. Бир кездери Серенбайдын жакшы көңүлү кармап турганда алып берген кичине машинасын бул күнгө чейин бузбай ойноп жүргөн. Азыр да ошону алып, үнүн катуу чыгарбай ойноп жатты. Качан Серенбай үйдөн кеткенде гана бала болсо да өзүн, өзүнө кошуп мамасын эркин сезе турган.

Серенбай кыймылдап койду.

Кашым да, Ырысбек да ага карап калышты. Бирок кайра тим жатып калган соң беркилер өз иштери менен айланышты.

Бир кезде атчан киши терезенин түбүнө келди да:

– Серенбай, о-о, Серенбай! – деп чакырды. Бул бригадир болчу.

Серенбай башын көтөрүп Кашымга жаңдады:

– Чыкчы...

Кашым эшикке чыгып бара жатканда «Үйгө түш де!» деген сөздү кошту Серенбай.

Бригадир үйгө кирди.

– Ии, баатыр, жинин алдырган бакшы болгонсуң го кыязы...

– Кечөө жетилте ичип коюпмун.

– Ошондой, теңселип келе жатканыңды көргөм. Ферма сени сугатка чыксын дейт. Бараласыңбы?

– Бүгүн кайдан барам, – деди да, Серенбай чөнтөгүн аңтара баштады. – Кашым, бирдеме алып кел, тур. Башым баш болбой калыптыр.

Бригадир мына ушуну күтүп келген. Ал бул сөздү уккандан кийин жайланып отурду да, ферманы жамандап кирди.

– Бир оңбогон немеге кез болдук. Элди жашасын деген ниети жок. Мен айттым, Серенбай сугатка жарабайт деп...

Кашым бригадирди жек көрө турган. Ал азыр мында ферманы жамандап отурганы менен, ферманын алдына барганда Серенбайды же бир башка жумушчуну оозумурду кыйшайбай туруп жамандай берет. Муну элдин баары билет.

Серенбайдын чөнтөгүнөн акча чыгарын күтүп, Кашым эшик түбүндө бир аз буйдалды.

– Кечөө... – деди да, Серенбай акчаларын жыйнаштырып Кашымга сунду. – Кечөө Бокбасар да жакшы кетсе керек эле. Бир кезде тааныбайм, айтор, бир жигит жалпактап, абакелеп болбой жатып бирди алды. Аны-ы ичип отурсак, кой десе болбой жатып Жолболду бирди алды. Анан дагы, дагы бирөөлөр алып жаткан. Бир аз кызыдым окшойт. Ичким деле жок болуучу, мынабу Ырысбекке батинке алайын деп барып, кабылдым окшойт...

Өтө ырааттуулук менен айтылып жаткан бул сөздөр калп болуучу. Ар бир араак алган кишини зордоп, ага кадыр-көңүл салып, таарынып-урунуп, колдон келген бардык амалды иштетип жатып алдырган.

– Бокбасарга баертең барсам, сен өңдөнүп ал дагы башым деп жатат. Катынын дүкөнгө чуркатып, болбой

жатып бирди алгызды, – деди бригадир. – Анын да ишке чыгалар түрү жок... Сугатка кетти деп коёюн, эртең шартыңа карарсың...

Серенбай буга унчуккан жок.

Кашым келгенден кийин чай берилди, арак да куюлду. Аракты куюп жатканда Серенбайдын колу калтырап, стакандын оозу бөтөлкөнүн оозуна тийип шыңгырап турду.

Булар эшикке чыкканда ферма башчысы көчөдө кетип бара жаткан. Ал буларды көрдү да, бери бурулду. Бригадир да, Серенбай да ыңгайсызданып күйпөлөктөшө кетти.

– Кана, сугатка барганың? – деди ферма башчысы Серенбайга. – Түш болду, эмгиче үйдө отурасың. Алты саның аман, башка жумушчулар өңдүү иштеп акча табышың керек да. Карачы, мындан үч жыл мурда үй салам деп жыйган таштарың эмгиче жатат. Ушул фермада сенин үйүңдөн башкасынын баарыныкы жаңы. Же бир жаш бала эмессиң акылы токтолбоду дегидей...

Кашым үйдө отуруп бул сөздөргө табасы канып жатты.

– Мына азыр, – деди Серенбай дулдуюп.

– Кечөө кечке чейин дүкөндүн жанында арак ичип отурдуңар, азыр эси бар сендей киши тапканын аракка түгөтөбү? Турмушуң болсо бул, деги элден сен үчүн мен уялып жүрөм. Минте берсең бир күнү бармагыңды тиштейсиң. Айт дедим, эмне керек болсо берейин. «Кирпичиңди куй да, үй салып ал» дегеним качан? Же мен салып берейинби?

– Үй керек болсо, мен өзүм салып алам, – деди Серенбай кыжыры келип. – Иштесем өзүм үчүн иштеймин, эч кимге токоч сурап да барбаймын...

– Көрчү мунун акылын, – деди ферма башчысы. Жаман, менден келип токоч сурайт деп коркуп жаткандырмын. Көп сөзүңдү кой, үй сал. Оокатыңды түзө, эл катары бол. Тил албасаң өзүн бил! – деди да, ферма өз ишине бастырды. Бригадир болсо, ферма уксун деп:

– Эртэрээк бар дебедим беле, азыр да кете бер. Мен кийин барып текшеремин, – демиш болуп ферманын артынан сороктоп желдирип калды.

Сереңбай үйгө киргенден кийин, дулуюп отуруп алып, бышылдап өтүгүн чече баштады. «Бул жатканы жатса керек!» деп ойлогон Кашым төшөк, жаздык алып келе жатты.

– Тарт ары, – деди Сереңбай акырая карап. Анан ал өөдө туруп, шымын чече баштады. Кашым түшүнбөй, Сереңбайдын оозунан эмне чыкса, ошону орундоого даяр турду. Бирдеме башталып кетпесе экен дегендей жалтактап Ырысбек да ата-энесин алмак-салмак карай берди. Сереңбай чечинип, дамбалчан калганда кыйкырды:

– Эмне турасың, алып кел жаман шым менен ырзыңке өтүктү!

– Сугатка барасыңбы?

«Анан эмне тойго барат дейсиңби?» – дегенсип Сереңбай Кашымды дагы алая карады.

* * *

Жүздөгөн гектар кара-көк тарткан жүгөрү суу жайгандан кийин ачык жашыл тартып, такталанып жапырт бой көтөргөнсүйт. Сереңбай аттай басып кулак ачат. Суу бороз менен көөлгүй агып, аркы башына жете бергенде, эң мурда ачкан кулагын барып бекитет. Анан кайра келип кулак ачат...

Күн бешимге таянган кезде Сереңбай түшкү тамакка кайтты. Ал күрөгүн жүгөрүнүн арасына сойлотуп салды да, өтүгүн жууп, тамеки тартып арыктын жээгинде бир аз турду. Тээ алыста эмнегедир эл үймөлөктөшөт. Үйүнө баруучу жолдон бурулуп, Сереңбай ошону көздөй басты. Ал жакындаган сайын байкады, машина оодарылган – авария!

Сереңбай булардын жанына келгенде бүткөн бою дүркүрөп коё берди. Оодарылган машина эмес, прицеп сүйрөгөн трактор. Тракторист өз айлынын баласы. Аны

жакшы тааныйт. Далай жолу бирге ичишкен. Жолдун жээгиндеги аңга кулаптыр. Трактордун төрт дөңгөлөгү асманды карап жатат. Прицеп да аңтарылыптыр. Кишилер трактористти сүйрөп ары чыгарышыптыр. Өлүктүн сол колу жогору көтөрүлүп, бирдемени чапчымакчы болгонсуйт. Жылаңбаш. Бети киши тааныгыс, көпкөк. Көзү бакырайып асманды тиктейт. Оозунан кан сызылып агып жатат. Жапжаңы плащынын чөнтөгүнөн «Прибой» тамекисинин бурчу чыгып турат.

– Кайран бала! – деди көк башы көз жашын аарчып. – Баертең эле жадырап дүкөндүн алдынан жолго чыккан. Бир бөтөлкөнү ичип, дагы бирди...

Серенбай бул сөзгө кулак какпай ары басты. Эмне экенин билбей делдиреп, өлүп жаткан трактористтин жанына барды. Аңгыча алыстан эле ызы-чуу башталып, аттуу-жөөлүү кишилер келе жатты. Тирилтип алчудай шудундашып, алар бат эле жетип келишти. Жигиттин атасы, агасы. Дагы тууган-туушкандары...

Серенбай мындай окуяны уккан менен көрө элек болчу. Кандайдыр эси көтөрүлгөнсүп, жүрөгү дүкүлдөп, бир түрдүү болуп баратканын сизди. «Кой кетейин, – деп ойлоп ары басты Серенбай. – Киши башына түшкүлүк кылбасын! Бекер келген экенмин, ооруп калбагай элем!..» Ал үйүнө тез кайтты. Эмне көргөнүн ойлонбоого тырышты.

Ырылдап-чырылдап катын-калачтын үнү чыгат. Кезиге кеткен кишилер: «Сен бирдеме билдиңби?» деген көз менен карайт. Билгенде эмне кылмакчы? Анын кулагы дүңгүрөп, кыжылдашкан бир үндөрдү угат. «Арак, баарын кылган арак!» дешкенсийт. Дагы башкалары: «Аракты зордоп ичирип жатабы? Ичпей койсо бул дүйнө бүлүнүп кетеби?» дегенсийт. Жер тиктеп, эки колун бош таштап келе жаткан Серенбайдын тышкы кебетеси абдан жүдөө кишини элестетет. Башка бир дүйнөдөн келе жаткансып ал дүйнө бардык тиричиликтен бездиргенсип, ичинен туюкталат.

Серенбай үйүнө кандай жеткенин билбей калды. Эшиктин алдында Ырысбек ойноп отурган. Тиги баланы көрө коюп серпиле түштү. Кудая шүгүр, жарык дүйнөгө не жетсин. Ал Ырысбекке барды да, көтөрүп бетинен өптү. Жалпак үйүнө болсо күн нурун аябай төгүп турган. Устундун коңулуна уя салып, чегирткени кымкыра тиштеген эне чыйырчык да Серенбайдын көөнүн бурду. Чыйырчык кышылдап, бышыксынып ары-бери карайт. Ата-бала чыйырчыкты карап турганда үйдөн Кашым чыгып келди. Серенбай Кашымдын жүзүнө карады эле, тиги жер карады. Анын коркок көздөрү өтө эле аянычтуу экенин күйөөсү биринчи жолу байкады. Көйнөгү кир, өтүгү да эскирген. Көзүнөн жол-жол сызыктар даана таралып турат.

– Жүр, Ыкен, үйгө кирели,– деди Серенбай улутунуп, анын мындай мамилеси балага абдан жакты. Бала бирдемелерди айтып кыйкыра баштады. Серенбайдын кылыгына жадырап күлүү Кашымда дээрлик жок болчу. Ал азыр жылмайды эле, бырыштары узара түштү.

* * *

Өлгөн тракторист көмүлдү.

Айта каларлык бир иш, авария болгондон кийинки бешинчи күнү эле: «Серенбай аракты таштаптыр!» деген укмуштуу кабар тарады.

– Мен билген Серенбай болсо, канча күн чыдар экен?! – дешти кээ бирөөлөр.

– Таштагандын канчалык кыйынчылыгы бар? – дешти дагы бирөөлөр,– өзүн бек кармап, ичпей койсо эмне болот...

Ортодо айга жуук убакыт өттү. Серенбай аракка жологон жок.

Бул айда Серенбай сугатта болуп дагы башка жумуштарды иштеп, алтымыш сегиз сом тапты. Акча колуна

тиери менен бир тыйынын коротпой өмүрүндө биринчи ирет Кашымга берди. Кашым аны өзүнүн акчасына кошуп чемодандын эң түбүнө катты. Үй-үй болгону буларда жүз сом сакталып көргөн эмес. Серенбай эрте туруп, короосун тегерете карап, мындан үч жыл мурда үйгөн ташынын жанына басып барды. Тегерете кызыл куурай чыгып, чөпкө көмүлгөн таш баягы эле өзүнүн үйгөнүндөй. Ал ташты карап туруп: «Эми үй салыш керек!» деген чечимге келди.

Кашым болсо айылдагы эки-үч кемпирди чакырып, жууркан каптай баштады. Ал кемпирлерге берерге эчтеке таппай, жеңилденип жатты. Чай кайнатып, узун сөзгө кирмек болду. «Биздин үйдө деле ушундай ичип-жеп отурууга болот» дегенсип, кыймылдарын да, сөздөрүн да колунан келишинче жасап, күлүмүш болуп, кемпирлердин көңүлүн алууга тырышты.

– Серенбай ичип жүргөн кезде, – деп аны тарых катары айтчу болду, – алда нече ушул жууркандарды каптамак болуп камындым. Такыр колум бошободу. Анын үстүнө Ырысбек да колдон түшпөйт. Эми жаңкы бир үч дөңгөлөктүү велосипед дегени бар эмеспи, ошондон алып берип өзүнчө койбосом...

– Ооба, балага ошондой бирдеме карматып өзү менен өзү ойноп турган кылып коюш керек, – демиш болду отурган кишилердин бири.

– Эртең-бүрсүгүнү атасы ээрчитип барып алып берет го. Ой бир азыраак акча жыйнадык эле, ал да түгөнүп баратат. Эл беш тыйын тапса, изберкассага чуркашат экен. А мен үйдө эле сактайм, менин чөнтөгүмдү тешип баратса да...

– Ооба, акчанын колдо болгону жакшы, керек кезинде колдоно коёсуң, – деди дагы бир кемпир шекерден чайына катыктап салып жатып.

– Эми үй салам деп калыптыр, баертең «кирпич куялы» дейт, куялы дедим. Деги өлсөк да эл катары эки ооз бирдеме тургузуп албасак болор эмес.

– И, балам,– деди үчүнчү кемпир,– чайыңан куй, чайың таттуу экен. Ошенткиле экөөң тең жашсыңар. Иштейм десеңер силерден оокат качып кутулабы.

– Бул айда экөөбүз жүз сомдон ашырып таптык,– деди Кашым. Анын кемпирлерге айтпай калган эң акыркы жаңылыгы ушул болду.

Ошентип үйдө Кашым кемпирлерге жууркан капта-тып жатканда Серенбай иштен келип, үйдүн фундамен-тинин ордун каза баштады.

Кирпич куюлуп, үй да тургузулду.

Бир күнү кечинде Серенбай ферма башчысынын үйүнө келди.

– Келипсиң, айта бер жумушуңду,– деди ферма башчысы.

– Мага кыйыныраак жумуш керек.

Ферма аны бир карап алды да:

– Кел, тамакка отур, акчалуу жумуш керек дейсиңби? Серенбай күлүп жиберди.

– Курулушта иштесем кандай болор эле?

– Болот, тез курулуп бүтө турган короого жиберейин.

Серенбай дасторконго отургандан кийин бир табак күрүч келтирилди.

– Үйүңдү тургузуп алдың э-э? – деп коюп, ферма алыстан эле оозун ачып, бир кесек майлуу этти «таштап» койду. Анан аны чайнап жатып сөзүн кайра улады. – Быйыл баары бир бүтүрө албайсың.

Серенбай башын ийкейт, кашык менен анда-санда күрүчтөн алып оозуна салат.

– Помидор жокпу? – деди эле аялы чыгып кетип бир талинке туздалган помидор алып келди. Ферма алды менен бармагынын учундагы кыпындай майды тили менен жалап алып, анан барып помидорго жабышты. Бычак менен жукалап кесип-кесип, күрүчтүн жан-жанына койду.

– Ал, мына мындан кошуп же,– деп ферма карандай чайдан ууртап коюп актив кыймылдайт.

- Арак ичпей калдыңбы?
- Ой, ошол курусун...
- Ым-м, кеп ичүү же ичпөөдө эмес. Маселе киши өзүн башкарууда. Напсинди тый, бүттү.

Бул барып турган чындык болгон соң Серенбай буга кошулбаска чарасы жок эле. Ичпеймин деп Серенбай өзүнө өзү токтоо берди, ичпей эле койду. Арак түшүнө да кирген жок. Албетте, ичкиси далай эле келгендир, ал өзүн кармап билди. Бирок, арактан өлгөн трактористтин укмуштуу кебетеси анын эсинен чыгып кеткен болчу.

Эртеси тоо этегиндеги базаны ремонттоп жаткандарга барып Серенбай да кошулду. Анын көөнү биротоло тынгансыды.

Бир жүнү кечке жуук анын эски досторунун бири Тынай кирип келди. Аздап кызуу. Ал кирери менен эле бажылдай баштады:

– Той! Тойго баргыла. Баланы бешикке салдым. Кандай ой, Секе аксакал, эмне болгон сага, пай-па-ай! Атайы чакырып келдим. Мен, мен той берип турган кезим. Үйдү болсо заңкайтып тургузуп алдың. Ырас эмеспи, же мен калп айтып жатамбы, ыя? Тургула, бүгүн ичебиз, жейбиз...

Кашым Серенбайды карады. Серенбай терезе жакты карады. Кызуу Тынайды жактырган жок.

- Кана, болгула.
- Кыймылдар чамам жок, катуу чарчап турам.
- Кой, баатыр акеси. Алдыңа келсе минтип кекирейип калмаң бар... Чакырсам киши толуп жатат, чынбы? Арак ичип, эт жегенден ким качат, ыя? О-о-о, – башын чайкады, – сен андай кылба, же теңине албай турасыңбы?

Кашым Серенбайды дагы карады.

– Сен барчы, – деп Кашымды ээги менен жаңдап коюп Серенбай кыйшайды.

– Жок-жок, болбойт. Мен эмне бөлүнгөн киши белем, бөлүнүп барбагыла, казан аса элекмин, болгула...

– Койчу, Тынай, мен бара албайм.
– Чынбы? Адам эмес турбайсыңбы? – Тынай тышкы чапанынын топчуларын чече баштады.

– Абдан чарчадым, анын үстүнө арак ичпеген соң... Ал жерде кызып алгандар кишини дагы кыйнай башташат.

– Чын эле барбайсыңбы?

– Чын айтып жатам, Тынай бир жолу менин шартыма көнчү.

– Анда эмесе, мына. Муну ичбиз азыр, жана ушуну менен бирөө тоюмду куттуктады. Өзүлөрү барган жок, – деп Тынай бөтөлкөнүн оозундагы калайын тиштеп ачууга камынды.

– Келе стакан.

– Ой, койчу балакетиңди алайын. Тиги болсо, жолобойт. Мен болсом ичпейм, – деп Кашым жүрөк заадаланды.

– Алып кел стаканды, өзүм ичем!

Сереңбайдын жүзү уламдан улам кара күрөң тарта баштады.

Кашым айласыз туруп стакан алып берди. Тынай куйду да Сереңбайга сунуп калды. Сереңбай бир стаканга, бир Тынайга карап буйдалды.

– Ме, карма!

Ушул учурда кара-күрөң тарткан Сереңбайдын колдору калтырап, мурдакысындай стаканга жабыша кетти да, толтура аракты ала коюп, шып тартып жиберди.

– Муну көргөн Кашымдын аза бою тик турду. Эмне болуп кетти, чын эле кайра ичип алганыбы? Сереңбайдын ичегисин жылуу бирдеме шүйшүндүрүп, жорголоп өттү. Абдан сагынган. Заматта эле чекесинен тер бурк этти.

«Сереңбай ичпес!» деп ойлогон Тынай анын тартып жибергенин көргөндө делдее түштү. «Кудай у-ур, – деп ойлоду ал, – ишти буздум. Тынай кайра ичирип коюптур десе, эмне бетим калды? Элге эмне дейм?» Тынай көпкө чейин бирдеме болуп кекечтене берди. Бирок ылайыктуу эч нерсе табалган жок.

– Ак тилек эмеспи, ак тилек... – дей берди. Арактан дагы куюп Кашымга сунду эле, ал ичпей ордуан туруп кетти. Соолуга түшкөн Тынай эми кетип калууну көздөдү.

– Кой, мен кетейин,--деп бөтөлкөнүн оозуна кагаз тыгып Тынай ордуан тура бергенде Серенбай шып этектен алды:

– Токто, ак тилекте да киши ашыгабы?

– Эт салына элек, Секе...

– Азыр түн узарып калды,– деди Серенбай жай гана. Таң атканча үч ирет конок узатууга болот. Чынбы?

Бир балээге калганы жатканын Тынай көрүнөө сизди. «Кайдан келдим эле, балекет ичкирди ичпейт экен десе!» деп ойлоп кайра отурду.

– Куйбайсыңбы,– деди Серенбай күлүп, жаны кашайып очок жакта күйпөлөктөгөн Кашым күңк этти:

– Кетсин, эмне кыласың? Коноктору келип калат эми...

– Кой, Саке мен кетейин. Ичсең ме, алып калып ич,– деп Тынай бөтөлкөнү жерге коюп обдулду эле, Секең дагы этектен алып отургузду.

– Эмне, арактан өлгөнү жаткан киши бар дейсиңби? Тең эле ичели, баланын бактылуу болушуна тең тилек-тешпиз да...

Тынай күйүп-бышып ордуан тура калды.

– Жөнү жок жабышат экенсиң! Жайчылыкта болсо отурбайт белем.

– Сабыр кыл, баатыр,– деди Серенбай да ордуан туруп. – Биз да барабыз, кошо баралы,– ал ушуну айтып жатып арактан стаканга толтура куйду да: – ме, ич,– деп Тынайдын тумшугуна жакын алып барды.

– Ичпейм!

Серенбай аны да шып ичип жиберди. Калганын куюп дагы сунду эле, Тынай кайпактай баштады. Эмне айтарын билбей Кашымга карагылай берди. Анын ушул

кылыгына байланыштуу Серещбай дагы этектен мыктап кармай түштү.

– Ме, ич ушуну.

– Ичпейм.

– Ичпейсиңби, өзүм ичип алып жүрбөйүн?

– Ич өзүң, мага катылба!

– Катылба дейсиңби, мына катылбаса!

Серещбайдын колундагы стакан Тынайдын бетине барып шак дей түштү. Арак, кан аралаш суюктук Тынайдын чекесинен бурк этти. Тынай ошол эле замат Серещбайды басып калды. Кашым чыңырып Ырысбегин эшикке ала качты. Үйдүн ичинде түпү-дүп, кимди ким уруп жатканын билип болбойт. Бир кезде шаңгыр этти эле, катуу онтогон кишинин үнү угулду. Кашым, эшикте кокуй-алат айтып, эл чакырып жатканда «дүп» деп түштү эле, Ырысбегини колунан ыргып кетти. Өзү да жерге кулап түштү. Серещбай бөтөлкө менен Тынайды башка чаап жыгып, эшикке чыкканда, чаңырып турган Кашымды да бир коюп өткөн болчу.

Бул кезде каш карайып калган. Кайдан-жайдан катын-калач, бала-чака толуп кетти. Сакалдуулар да пайда болду. Үйгө кирип чыгып жатышат. Катындар Кашымды эсине келтиришти, баланы сооротушту. Эмне болуп кеткенин билген киши жок. Чекесинен кан жошолоп Тынай да үйдө башын көтөрдү.

– Ай арак, ай арак! – дешти кишилер башын чайкап.

– Арак эмне кылды? – деди бир чал бакылдап, бөтөнчө кыжырланып. – Өзүңөрдү көрбөй келип арактан көрөсүңөр. Арак бар жерде кымың-кымың, мулуң-мулуң этип кылтылдап, сөздүн сонунун таап сүйлөп кетесиңер. Ушу абийирби? Ченеп иче турган чагыңар болду го, бул ит ичкирди?

Кыжы-кужу күчөп, түн ичинде айылдын ушул бир кичине бөлүгүн көңүлсүздүк басты да калды.

Бир нече күндөн кийин ушул боюнча иш алып барган жолдоштук соттун заседателдери тамекилерин күйгүзө

сахнанын артынан чыгышты. Мында алар Серенбайдын тагдырын чечиши керек. Бирок, бул иште Серенбай өзүн айыптуумун деп тапкан жок. Ал көпчүлүк алдында өз оюн чечендик менен айтып түшүндүрө албады. Кээ бир жандай чапмалар майын тамыза сүйлөп киргенде, ал оозун ачкан бойдон калды. Кыскасы, Серенбай эл ичинде өзүнүн канчалык салмагы бар экенин ушул жолу ачык түшүндүрө албады. Анын үстүнө шапкесин колуна алып, зункуюп эл алдында жоопко тартылып отуруу дегениңиз эр азаматка оңой тиймек беле!

Заседателдер кайра кирип, орундуктарын ары-бери жылдырышып отура баштады. Соттун председатели көпчүлүк тынчыганда сөз алып, Серенбайдын илгерки тарыхына – ичип жүргөн кезине, кийинки турмушуна кыскача токтоло келип, чыккан чатак Серенбайдан экенин жарыялаганда бечара Серенбай жерге кирип кете жаздады. Анын каны кайнаганы шончо, председателдин сөзүнүн аякташын күтпөстөн эле ордуна ыргып турду. Залдагы жыкжыйма эл менен заседателдер Серенбайдын ар бир кыймылына көз салып гана калышты. Ал клубдан чыгар эшигине таң каларлык тездик менен жетип барды да, эл жакка шарт бурулду:

– Иш эч качан андай эмес, деди титиреп колун силкип. – Мен ичип жүрдүм. Бирок, кара ниет болгон эмесмин. Мен барбайм дегенде Тынай кетип калса иш кандай болор эле? Ии, менде да... – ал шапкесин кармаган колу менен көкүрөгүн койгулап жиберди, – менде да жүрөк бар!

Клубдун ичи чымын учса угулгандай тымтырс. Эл «Дагы эмне айтар экен?» дегенсийт.

– Силер өңдүүлөр... – деди Серенбай зил менен. Анан шашпай ары бурулуп эшиктен чыгып кетти. Клубдун ичи тымтырс бойдон кала берди. Ошондон кийин бул айылдан бир да бири анын кабарын биле алган жок.

Бирок эл болгон соң ал жөнүндө божомолдоолор айтпай койгон жок. «Айыпталыштыр» деген сөз да тарады.

Кээ бирлери Кашымга боору ооруп сүйлөдү. Ал эми Тынайды жемелегендер:

– Эмне үчүн арак бересиң? – деп тике качырышты.

– Ой, мен ичпейт экен дедим,– дейт Тынай таңылуу башын койкоңдотуп.

– Деги ага арак көрсөтүүнүн эмне кереги бар эле?

– Ой, мен ак көңүлүм менен сунуп калбадымбы?

– Ак көңүлдүүлүктүн аягы эмне менен тынды? – дешет Тынайды илгери бастырбай.

– Ой мен,– дейт да сөз табалбай Тынай жаңылыштык кетиргенине кызыраңдайт.

Ал эми Серенбайдын артынан суроо издеп барууга Кашымда мүмкүндүк болбоду. Күйөөсү жокто Кашым өзүн бир аз эркинирээк сезген менен, кандайдыр үйдө эркектин жоктугу да бирден билинди.

Бирок, тиричилик Кашымды ой-боюна койгон жок. Белин бекем бууп, оокатын иштеп, Ырысбегин асыроого мажбурлады. Күндөр, айлар жылып өтө берди.

* * *

Жаз келди. Серенбайдын тамына жыл сайын келип, балапан учурган кара чыйырчык дагы пайда болду. Чыйырчык келери менен эски уясын оңдоп, кандайдыр бир жерлерден куштардын жүнүн тиштеп келип, болочок балапандарынын астын жумшактап жылуулай баштады.

Айылда өрүктөр гүлдөп, кызгылт, ак майда гүл бүткүл кыштакты каптады. Серенбай бир кезде өз колу менен отургузган бай өрүк да аппак гүлдөрүн ачып энтеледи.

Тал-теректер жалбырагын жайып, алмалар гүл ачайын дегенде маршрут боюнча каттап турган автобустан колунда чемоданы бар, плащчан арык кара жигит айылдын тушунан түшүп калды. Ал түшөрү менен көкүрөгүн кере дем алып, айылды бир азга карап турду. Анан тааныш көчөсү менен лыпылдай басып келе жатты. Бул келе жаткан Серенбай болчу. Ага өзү басып келе жаткан

көчө да, жээктей сайылган талдар да, ар бир короонун кашаасы да, үйдүн терезелери да, – баары, баары сүйкүмдүү... Үйүнө жакындай бергенде Кашым эшикте жүргөн. Аны бирден эле тааныды. «Бечара Кашым, – ойлоно кетти ал. – Жоош да!» Короого келип калган Сереңбайды көрө коюп, Кашым селейип турду да калды. Бүгүнкү күнү анын жетип келерин ойлогон эмес.

– И, – деп койду Сереңбай жылмайып. – Амансыңбы? Ыккен жакшыбы?

Кашым унчукпай өзүн зордоп күлүмүш болду. Анан эшиктеги ишин таштап, үйгө ээрчий кирди. Сереңбай тез-тез кыймылдайт, мурдагыдай ыкшоо эмес. Ал Ырысбектин уктап жатканына карабай тургузуп алды да, чемоданын ачып, ага алып келген кийимдерин бере баштады. Чемодандан ал түгүл аялдын көйнөгү, сорттуу чайлар, шокалад да чыкты.

– Сууң барбы?– деди Сереңбай. Бирок, өзү туруп барып жуунууга суу камдады. Чечинди.

– Кандай?– деди Сереңбай жуунуп жатып. – Оокаттан кыйналган жоксуңбу? Кантип жан багып жаттың?

– Турдук эптеп.

– Эмне жаңылык бар элде?

– Эч жаңылык деле жок. Бригадир ордуна түшкөн.

– Жакшы болгон экен. Биздин ферма кандай?

– Жакшы.

– Ырысбекке эмне болгон, эмне унчукпайт?

– Өзү эле ошондой эмес беле?

Сереңбай жуунуп, сүлгү менен аарчынып, үйдү тегерете карап отурганда гана кишилер келе баштады, Кашым самоорго камынды. Келгендер менен өз ылайыгында амандашып Сереңбай Ырысбегин алдына алып отурду. Эл аны мурдагыдай түнт эмес, ачык, жайдары чепендеген кара жигит болуп өзгөргөнүнө таң калышты.

Бир кезде эшиктен Тынайдын сүйлөгөн үнү угулду. Сереңбайды угуп, ал дагы учурашканы келген. Отурган-

дар «Эми экөө кантер экен?» деп тына калышты. Тынай эшиктен кирери менен Серенбай ордуна туруп барып кол берди.

– Жакшы келдиңби?

– Эми арак бербес болгондурсуң өзүң да. – Серенбай тамашалады. – Бешик тоюң узадыбы?

– Кайдан, бөтөлкө менен уруп чала жансар кылып кетипсиң...

Көңүлдө кир сакталбаган мындай мамилеге отургандар ыраазы болушту. Алар кобурашып, чайын ичип кыйладан кийин таркашты. Жаңы кийим кийип, ары-бери чуркаган Ырысбек эрте эле уйкуга кирди. Кашым Серенбайда кандайдыр бир түпкүлүктүү өзгөрүш барын байкап отурду. Ал эми Серенбай болсо, үйдүн ичинин жана аялы Кашым, баласы Ырысбектин өтө эле иленди экенин билди. Булардын баары мурда эле бар болчу. Бирок, аны Серенбай сезген эмес. Мунун баары көп өтпөй өзгөрүүгө тийиш.

Кечинде Кашым «салсамбы, салбасамбы» дегенсип ар-сар кыймылдап, төшөк салууга киришти.

– Кашым, – Серенбай ага жакындады эле, Кашым ойт берип ары бурчка кетти, түшүнбөйт.

Салынган төшөккө Ырысбекти чечиндирип жаткан Серенбай Кашымга акырын айта баштады:

– Мен шаарда, заводдо иштедим. Жашоо деп ошолорду кун айт. Жумушчулардын баары билимдүү, турмуш бака-шака кызык! Токарлык кесип ээледим. Ырас, муну бул жерде деле үйрөнүүгө болот. Бирок, ошого ким кызыгыптыр мында...

Кашым Серенбайга тийгенден бери андан мындай сөздү уккан эмес. Кишиге ачылып сүйлөбөй, дайыма дулуюп мас жүргөн, өзүн чыркыратып урган баягы кадиресе Серенбай азыр жок. Абдан өзгөргөн.

– Мен эси жоктук менен жүрүптүрмүн, – деди акыры ал.

Кашым дагы эле унчукпай, аны карап очок жакты тиктеп турду. Ал унчукпаса да баарына ичинен макул!

Эртеси Серенбай эрте туруп, өткөн жылы тургузуп койгон тамын көрүп жүрдү. Дапдаяр! Бир кезде анын жанына ферма бастырып келди. Серенбай менен жылуу амандашты.

– Кайда бардың?

– Шаарга.

– Үйрөнгөнүң барбы?

– Бар, албетте...

– Жакшы-ы, – ферма Серенбайдын көзүн тике карап турду. Серенбай анын көзүнө жай карап күлдү.

– Токармын...

УЛГАЙГАНДАР

Азыр кээ бир элдерде улгайган кишилер, мейли ал эркек, же аял болсун, колуна келгенин иштеп, жок дегенде келин-кесегине жардамдашып, идиш-аягын жууп бергенди оор көрүшпөйт. Ал эми биздин элде, маселен айталык, бир чалдын арык боюнда чайнек жууп отурганын көз алдыңызга элестетип көрүңүзчү. Билип турам, буга сиздин тымызын кытыгыңыз келет.

* * *

Март айынын аяк ченинде Сонунбала деген кемпир кичи уулу Кеңештин колуна келди. Күйөөсү Ата Мекендик согушка аттанган күндөн тартып, бул киши мал-жанга эркектен кем камкордук кылган жок. Колунда калган эки баласын турмушка телчитип, чоңойтуп-чочойтуп дегендей бүгүнкү күнгө жеткизди. Күйөөсү болсо согуштан кайрылган жок. Ал эми өзү болсо, бүгүнкү күндө өз

милдетин аткарып бүткөнсүп, оокаттан кол үзүп, балдары менен келиндеринин иштешин каалады. Мунун башка себептери да бар, ал уулунун үйүнө келген сайын андагы бүлөлөр кандайдыр башка өңдөнүп, алардын алдында аздап жасакерленүүнүн зарыл экенин да сезе турган. Кээде мына бул өңдүү ички толкуулар да пайда болот: тентек небересинин кулагынан чоюп туруп, аны тартипке чакырууну ичинен ойлоно турса да, ошол кулакка манжалар кыпчуур өңдүү жакындай бергенде: «Сабыр кылыңыз, булардын кулагын өзүлөрүнүн ата-энеси чоёт. А сиз болсоңуз өз кезиндеги кулактарды чоюп болгонсуз!» деген өңдүү бир жаман ой түшө калат да, сунулган кол эриксизден калтырай баштайт. «Капырай, бул эмнеси? Булар деле өз балам эмеспи!» – деп кайраттанып, колун кайра сунгуча, албетте, иштин сааты өтө чыгат. Мейли ким болсо да тентектик кылган баланын кулагын аздап чоюп, акыл угууга мажбурласа андан эч нерсе болбойт. Баланын кулагын жулуп деги албайт эмеспи. Бирок, кезегинде ошол кулакты чоюу кемпирдин колу менен иштелип жатканда келин баланын (эч кандай жаман ою жок болсо да) акырын гана карап коюусу, жогорудагы бир түрмөк сезимди ойготкон эле да. Муну бир деп турууз. Экинчиден, чай же тамак ичип отурганда «ичиңиз, жеңиз!» деген сөздөр мөндүрдөй жаап турса да, кашык менен сары майды илип баратканда көз кургуруң «лып» этип келиндин жүзүнө түшө калмай адат пайда болду. Өзү турган үйдө аз болсо да эмгектенбестик ушул абалга түшүрүп койгонун ал түшүнгөн жок. Ошонун баарына карабастан, уулу энесинин жакшы тамактанып, ден соолугун чыңдашын каалайт. Албетте, адам баласы муну кантип сезбесин. Жакшы ниеттеги кишинин көзү да, сөзү да бешенеден белгилүү эмеспи. Ал эми келиничи, жашыра турганы жок, келини териси тар, тамак-ашка кароо эле да, кары кишинин кез-кез каалап жеген тамагына көз салып, аздап четке ушактап да жиберчү. Анын үстүнө

балдарына байланыштуу бирер жолу кыңыр сүйлөгөнү да Сонунбалага катуу тийген. Тегин жерден өрт чыкпайт эмеспи. Келин улгайган ата-энени балдары багууга милдеттүү экенин капарына албай, кары кишинин эки эле маанилүү сүйгүнчүгү бар деп түшүнө турган. Бири, өзү турган үйдөгү балдарды бооруна тартып, аларга энелик камкордук көрсөтүшү. Экинчиси, келин баласынын үйүндө сугалактык кылбастыгы. Бирок, ар кандай эне өз баласынын үйүндө бул шарттарды таамай аткарам десе, бат эле өзүн өзү жүк санап чыга келиши мүмкүн да.

Кенже уулу Кеңештин колуна келерде Сонунбала жогорку санаалардан оолак болормун деп ойлогон. Анткени, бул үйдөгү казан-аякка бир кездерде өзүнөн башка эч ким да ээлик кылган эмес. Мынабереки туш кийиз менен жерге жайылган шырдак да өз колу менен жасалган.

Энесинин келгенине кенже уулу Кеңеш да, келини Турар да жетине албай абдан кубанышты. Козусун союп, колу-коңшусун чакырып, бир чети энесине эркелей калдаңдашты. Турар гардеробдон жапжаңы тукаба пальто сууруп чыкты да, энесине жапты. Ал абысынын жакшы түшүнгөндүктөн кайненесинин көөнүн көтөрүү жагын да колго алган болчу. Сонунбала иштин башталышына карап жана сырлана уул-келинине сөөнүп, бул үйдө жакшы турарына көзү жетти. Ушул өткөн бир нече ай ичинде кемпир куурай башын сындырып койбостон, калдаңдаган ак көңүл уулу менен ыйбалуу келининин алаканында жашады. Анын кадыр-кымбаты күн сайын жаңыланып турду. Турмушта сый менен урмат жатка карата адамгерчиликтүү кылык-жорук. Өз киши сыйга бөлөнсө, бул сагынычтын жемиши. Сагыныч бүткөн соң ал адаттагы бүлөнүн бирине айланмак. Бирок, Сонунбала өзүн эртең дагы бирөөнүн жыргалдуу үйү күтүп тургансып, Кеңештин оокат-тиричилигине мүлдө аралашпады. Кээде ал жашоодо өзүн тиешелүү бирер үлүш пайдаланылбай калып бараткансып бук боло баштай турган. Мунусун

тиш жарып бирөөгө муң катары чаккан жок. Астына жумшактап төшөк салдырып, кош жаздыкты башына коюп эртели кеч жата берди.

Жатса жата берсин, азырынча анын бактына көз артканды коюп, дагы бир чал жөнүндө сөз козгойлу.

Ошол эле айылда жашы алтымыштан ашып калган Арзыбек деген чал жалгыз жашоочу. Анын күйөөгө берген эки кызы жана бала-чакалуу бир уулу бар турса да, алардын колунда жашагысы келген жок. Кемпири каза болгон соң өзүнүн эски тамына үйрүлүп жатты да койду. Чындыгында бул бир кызык жашоо эле.

– Э-э, ба-атыр,– деп мекирене сүйлөп ал тийишкен курбуларына жооп катчу. – Мен баарыңардан жакшы жашап жатам. Келиним казан-табагын качан калдыратар экен деп төрдө үңкүйүп отурбаймын.

– А сен жалгыз тамда жатып өлүп калсаң биз кайдан билебиз?

– Сен өлөрүңдө бала-бакыраң сагаалап туруп узатарын кудай билет.

– Макул,– дешет курбулары,– кирлериңди кантип жатасың? Кана, айтчы?

Мындай суроого Арзыбек жеңилип калчу да, күлүп, шыбырап мындай дечү:

– Ай, бери карагылачы, түн ичинде дамбалымды самындап, мыкчып-мыкчып алам да, жайып коём. Ага да көндүм эштеп.

– Көнбөй кара жерге кир,– курбулары да күлүшөт. – Ушинтип жүрүп арам кетесиң го бир күнү!

Деген менен, чал өз теңдүүлөрүнө кадырман болуучу. Ошон үчүн анын курбулары кам көрүп, үйүнө бат-бат келип, ал абалын сурай турган. Кыздары да эт-майын ала чуркап, көйнөк-көнчөгүн жууп, жалгыз турдум дегичелик кыйналчу эмес.

Бир күнү анын курбулары дагы келди да, чалды ортого алды:

– Балдарыңдын колунда тургуң келбесе, мынабереки Кеңештин энеси келиптир. Ошого эбин кыйып койсок кандай дейсиң?

– Сонунбалагабы? – Арзыбек чочумуш болду.

– Ананчы.

– Кантип?– деди дагы.

– О-о, алда момунум-ай!– деп жиберди бир курбусу. – «Кантип» дейт турбайбы. Балдарыңа барбагандагы оюң мындан башка эмне?

Арзыбек кызыл бүйлөлөрүн чыгара моюндалып күлүп жиберди да, сакалын сылап обонун созду:

– Андай күн кайда-а...

«Бая эле ушуну айтпайсыңбы!» деген кытыгы көз менен карашып курбулары да күлүп жиберешти. Андан бетер күлкү болсун үчүн бир курбусу:

– Сонунбаланы жактырбасаң анда Батманы ал,– деп күлкүсүн басуу үчүн мурдун тартып койду.

Арзыбек жылан чаккандай ыргыды. Чалдар бакчаң-дашып буга аябай күлүштү.

Күлкү козгогон бул кемпирди эл ичинен «бактысыз кемпир» деп коюшат. Чынында аны көргөн киши бир кездери ал дагы жаш болгон десе ишенгичилик эмес эле. Кандайдыр шудундай басып, эки жагын сергек каранып, көчөдө бара жатканда, анын өңүнөн өмүргө деген кумарлык, тамгалаган катаалдыктан башка эч нерсе байкалчу эмес. Кишилер менен мамиледе болсо, кайгылуу көздөрүн кадап, эң зарыл маселеден сөз козгой алчу. Ушундай жоруктары менен ал келинине жакпай турганы белгилүү иш. Асыресе бир түрдүү көнүмүш адат менен лыпылдата тамак ичкенде, келини чыдап отура албай тийише кете турган. Бир күнү келини ысыкчаал баласына арнап сатып келген компоттон эч ким жокто, сөөмөйү менен илип тартып жеп жатканын көрүп калды. Кыжыры келген келин компотту колунан жулуп алды да, шкафтын үстүнө так эттире коё салды.

– Кичине эле ооз тийдим, – деди кемпир сөөмөйүн жалап – Мен да даамын көрөйүн да...

– Бирдемени жашырып жегенди койсоңуз боло, – келини ызалана сүйлөдү. – Качан болсо мындай боло берсем, четинен бүлдүрө баштайсыз...

– Сенин келатканыңды билип туруп эле жегем...

«Карыларга келген өлүм буга эмнеге келбейт!» деп угуза күңкүлдөп, келини ичкери кирип кетти.

Жаман кишинин бөркү казанбактай дегендей Батма байкуштун ар бир кыймылы менен чын жүрөктөн айткан сөздөрү, кутула жадаган келинин чектен ашыра кыжырдантчу. Муну кемпирдин өз баласы да жакшы билет. Ал келин менен кайнене ортосундагы чоктун жалынга айланып кетишинен чочулайт. Эмне үчүн десеңиз, иш эң сонунда, же аялы менен туруу же энеси менен калууга барып такалат эмеспи. Кемпирдин баласы салмактуу жигит, болпоюп баарын башынан өткөрө жүрүп, энесине да, аялына да бир ооз катуу сөз айткан жок. Энесинин карыган сайын эмнегедир сугалак болуп баратканын тарс көзүн жуумп, көрбөй койчу. Албетте, ал жөнүндөгү сөздөргө да дүлөй болуп чыга келе турган. Тамак кеңири, бир киши канчалык ичип-жеп жибермек эле, маселе ошону кандай жегенинде болуп жатпайбы! Батма муну сезип да койчу эмес. Бирок, анын бир жакшы жери «Неберелеримдин таманына кирген тикенек кара чечекейиме кирсин» деп ойлоочу. Балдарга үйрүлүп түшүп, аларды боор этиндей жакын тартып жалынып-жалбарып, өпкөсүн кагып киргенде келини да өткөн кеткенди унутуп койчу.

Арзыбек чал Батманын бул жагын эске алчу эмес. Кайра анын жаман жагын көбүрөөк эскерчү.

Ошентип чалдар Кеңештин үйүн көздөй басышты. «Балдары эпке келсе, Сонунбала макул болбой эмне», деген ой аларда басым турду. Чалдар жер-суу жөнүндө кыжылдамыш болуп Кеңештин үйүнө келгенде Сонун-

бала эки кабат төшөк үстүндө ойлуу отурган эле. Келгендердин ичинде Кеңеш жактырган Досберди абышка да бар болуп чыкты.

– Сонунбала күүлү-күчтүү турасыңбы?– деди чалдар.

– Шүгүрчүлүк,– деген жооп айтты кемпир, араң эле оозун бүлк эткизип.

Чай алдыга келгенде Досберди чал маселени козгоду.

– Балам, Кеңеш, мына береги аксакалдар чогулуп алып сенден бирдемени өтүнгөнү келдик. – Чал чырга өзүн ортого таштады да, чайдан бир-эки ууртап жиберди. Эки көзү Кеңеште.

– Айтыңыздар, колдон келер иштен аярмак белем, деди Кеңеш. Илгери-кийин чалдар жыйналып келгени да ушул болчу анын үйүнө.

– Өмүрлүү бол. Сенин эстүүлүгүңө биз кубанабыз, – куу чал бул сөздөр менен Кеңештин таманына дагы бир кирпич коюп өттү.

«Эмне сөз чыгар экен» деген Кеңеш чай сунуп, кант салынган талинкелерди жылдырып дегендей өзүн алакасыта баштады.

– Балам, мынабу энеңе бир курбу таптык!

Кеңеш селт эте түштү. Эмне дээрин билбей бир энесин, бир чалдарды жалтаңдап карагылай берди. Ал атаң тирилип келатат десе мынчалык айласыз калмак эмес.

– Акыл-эсиң бар, балам. Арзыбек жаман чал эмес. Бүкчүйүп чөгүп же алжып кеп-сөз боло элек. Буюрса аны ата кылып ал. Айылдын кадырман кишиси эле жалгыз, убал болуп жүрөт...

Чай куюп отурган Турар күлүп жибере жаздап араң эле отурду. Көрсө, кемпирлерге да ушундай жуучу келет тура! Сонунбала эмнегедир муңканып, тартынбай эле ушкүрүп алган соң, маркум күйөөсүн эсине ала баштады. Кеңеш чалдарга тик карай албай эңкейгенден эңкейип эмне айтарын билбей башы катты.

Чалдар жоопту колмо кол алгысы келди.

– Кана балам, сүйлө, – деди бир чал. – Сонунбала сен да сүйлөй отур...

– Ай, – деп башын көтөрдү Кеңеш, эки ойлуу үн чыгарып. – Энем казан-аяк кармагандан чыгып калды го...

– Андан кам санаба, кармай жүргөн баягы эле аяк-табак да...

Аз жымжырттыктан кийин:

– Абам, энемдер менен өз алдыбызча акылдашып көрөлү, – деди амалы кеткен Кеңеш акыры.

Чалдар Кеңештин жообун ылайык тапты да таркалышты.

Алар үйдөн чыгары менен эле келин күлүп жиберди. Кеңеш болсо энесине карап жылмайып:

– Бул эмнеси, эне, булардын? – деп койду.

– Ал абышкалардын көпкөнү! – деди энеси. Бирок, келининин шылдыңдай күлгөнүн ичинен жактырган жок.

– Тыфу! – деп койду да Кеңеш ордунан туруп, бул жаңылыкты агасына жеткизмекке жөнөп кетти.

Анын агасы намыскөй неме болчу. Бул кабарды угары менен кыжыры келип ордунан тура калды.

– Чалдарды кагып ташташ керек эле, – деди инисине кайрылып карап. – Эл этегин ачып күлбөйбү, же бир биз таптакыр кырылып калсак макул! «Карыган энесин багалбай бир абышкага учкаштырып жибериптир» деген сөздү укканча өлгөнүбүз артык!

Кеңеш таш тиштегендей унчукпай калды. Бу да чындык!

– Энем эмне дейт?

– Ал кишиден жакшылыктуу деле сураганым жок...

– Бар, бар дагы Досберди чалыңа айт: «биз али өлө элекпиз» де. Жалгыз энебизди эки бирдей азамат багып алгычалыгыбыз бар. Арзыбекке убал дешсе, кемпирлерин беришсин!

Сөз бүттү. Кеңеш иштин болбой турганын Досберди чалга айтып берди. Чалдар баштарын сырдуу чайкашты

да тим болушту. Сонунбаланы балдары мурдакыдан да алпештеп бага баштады. Бирок, анын Арзыбек чалга көңүлдөнгөнүн өзүнөн башка эч ким билбеген бойдон калды.

Ал эми Арзыбек чал Сонунбаланын колго конбосун уккандан кийин өзүнүн жашоосуна аздап ыраазы болбой калды. Ойдо жокту айтышып, анын көңүлүн козгошту да, андан кийин чалдар тим жатып алышты. Көроого кирип келгенде жаман болсо да бир ак жоолуктун кыбырап жүргөнү жакшы эле да. Чал эмнегедир жалгызсырачу болду.

Ар күнү Арзыбек чал куурайдын сыныгын кармалап, эшиги алдында көпкө ойлуу отурат. Көчөдөн ары-бери өткөн кишилер ага салам берет, чал алик алат да, эмнегедир аларга милдеттүү өңдөнүп, бир түрдүү кыжаалаттык басат. Анан ал ээгин тырмаламыш болуп өткөн кишилердин артынан ойсуз карай берет. Бу да болсо, өзүнүн жалгыздыгы жөнүндө элдин жек көрүп, же боору ооруп эскере турганын ичинен терең сезгендигинин натыйжасы экенин чал жете түшүнө алган жок.

Күндөрдүн биринде Батма кемпир шудундай басып, анын эшигинин алдынан өтүп бара жатты. Арзыбек болсо, баягы эле ордунда отурган. Ал Батманы көрдү да:

– О-о, Батмасыңбы, бери келе кет,– деп колундагы бир тал чөптү булгап койду.

Батма жанына бат эле жетип келди.

– Эмне, жете барчу өңдөнүп шудундайсың? Бир салмактуураак карысаң боло...

Кемпир «өх!» деп анын жанына бүктөлө отура кетти да, бети-башын бырыштырып алысты карады.

– Тирүү жандын баары кыбырап жүргөндө чөгүп калган сен дейсиңби. Дагы «катын алам» деп элге шылдың болгонунду кантейин, Сонунбаланын оокаттуу балдары аны сага кармата бермек беле. Мээң бөксөргөнү ошол.

– Ой эйкекийгий десе, аны тапкан мен бекемин?

– Кимиң тапсаң аның тап, эми сага кемпир эмес кепин керек! Арзыбектин жүрөгү шуу дей түштү.

– Ой, кудай аткан, жел өпкө, кимдин бат өлөрүн кудай билет. Сен эмне мага тик сайылып калгансың!

– Ошол, саа тик сайылам. Өлбөсөң тамыңды сактап куу тайгандай кубарып отура бер. Тиги балдарыңа барсаң боло...

Теңтушунан жүдөй түшкөн Арзыбек сынып сүйлөдү:

– Балдар кайсы жыргатар дейсиң, карыганда келиндин колун карап отурганым жаман болор. Сен өзүң кандайсың?

– Мени кудай алат дейсиңби, жүрөм эптеп. Иши кылып жаңкы кыбыраган неберелерим аман болсо болду, тукум эмеспи.

Баласынын үйүндө Батманын кыйынчылык тартып жүрөөрүн Арзыбек жакшы биле турган. Ал кыйынчылыкка карабастан балдарына жакшы тилек билдириши чалды ойго салып койду.

Бир аздан кийин Батма жер таянып, обдулуп ордуна турмак болду:

– Басайын. Жок дегенде ары-бери бассаң боло. Алак-сыйт элең да. Акыры барып балдарыңды пааналайсың го...

– Батма, отурчу. Аларга баргым деле келбейт. Балдар колунан келгенин берип жатышпайбы... – Чал аз мукактанып барып кескелдириктин капталын элестеткен Батманын манжаларын кармап алды. – Сен. Сен... эр экенсиң деги...

Батма колун жулкуп тартып алып, чалдын бетине шылдыңдай карады:

– Эмне, айтарың барбы? О-о-уу, колго түшүп турган кезиң экен.

Арзыбек кайраттанып, тамагын бир жасап алды да, мындай деди:

– Кой, Батма антип шылдыңдачу эмес. Сенин балдарыңа да, менин балдарыма да баш-көз болуп туралы. Сен мында келип алсаңчы...

Батма бетин чымчып алган соң бат эле салмактуу боло кетти да колун серепчилеп, бетин бырыштырып, алысты карап калды.

– Эмне дейсиң?– деди чал үнү калтырап.

– Саа тиер алым жок, эмне демек элем! Урушса-та-лашса да балдарымдын көз алдында турганым маа чоң канимет. Оолак жүр ары, эл укпасын!

Мындай жоопту күтпөгөн Арзыбек ого бетер сына түштү. Бирок, чалдар муну көндүрүшү мүмкүн деген үмүт жылт этти да, кайра эсине келе баштады. Эртеси эле баягы Досберди чал баштаган жуучуларга барып чал кыйытты эле, алар жолотпой койду. Бир эле уялганыбыз жетер, эми барып Батманын баласынан сөз угар алыбыз кайсы дешти алар. Салы сууга кетип кыйын абалда калган чал алардан чыккан соң баягы эле отурган жерине келип жамбаштап жатып калды.

Ошол күнү Арзыбек чал уктап жатып түш көрдү. Түшүндө Батма менен бирге жашап калган имиш. Экөө өздөрүнө берилүүчү пенсияларын айрым чөнтөктөрүндө сакташат экен. Арзыбек үйгө кирип келе жатып, полдо жаткан элүү тыйындык монетаны ала койду. Муну көргөн Батма шудуңдап басып келди да, жабыша кетти.

– Келе тыйынымы!

– Бул өзүмдүкү.

– Меники, чөнтөгүмүн мынабу жеринен түшүп калган...

Амалы кеткен Арзыбек кара күчкө күлүп, кемпирин кытыгылап өзүнөн алыстатты:

– О эйкейгий десе, мендеги акча кайда кетет,– ал оозун чормойтуп эркелете сүйлөдү,– момпосуй алып берем, момпосуй.

Аңгыча кемпирдин тарамыш колдору соймондоп монета салынган чөнтөккө кирип баратканын байкап, Арзыбек булкунуп калды эле, ойгонуп кетти. Жанында Батма жок экенин билип, чал бирдемелерди кобурап ары оонады.

Таң атып, жерге жарык түшүп, туш-туштан короздор жарыша чакырып жатканда чалдын короосуна калдырап бир араба кирип келди. Арабада уулу, келини жана эки

небереси бар эле. Чал ордунан туруп, терезеден аларды көрө койду да, кийимин тез кийинип алдыларынан чыкты.

– Эмне мынча эрте, бир жакка аттандыңарбы?

– Эч кайда аттанбадык, – деди уулу мурутунан күлүп, балдарын арабадан түшүрүп жатып, – үйгө жүрүңүз, бүгүн кантсем да алып кетем...

Баласынын үйү жакын болчу. Чал сөздү укмаксан салып тамды ары айланып кетти.

– Бол, үйгө кир да аны-мунусун жайгаштырып бер, – деди аялына чалдын уулу. Келин үйүнө шып кир кетти.

Арзыбек аржактан келе жатып, баласына шашпай мындай деди:

– Окшош, анда турду эмне, мында турду эмне?

Баласы жер карап күлүп:

– Окшош болсо жүрүңүз. Чайды үйдөн ичебиз, – деди да балдарын чалды көздөй сала берди, – баргыла, атаңарды үйгө жетелеп кете бергиле...

Балдар томурандашып чуркашты да, чалга асыла кетишти:

– Жүй, жүй, үйгө баябыз... – Чалды этектен, колдон алып чалкалай керилишти алар.

Чал бир үйүн, бир неберелерин карап:

– Макул, айланайындар, баралы, баралы, – дей берди. Анын жалгыздык жабыркаткан жүрөгүн неберелери элжиретип, боюна жылуу кан тарай баштаган эле. Ал балдардын кичинекейин колдоруна кармап, дарбазадан чыга бергенде жууркан-төшөктү арабага салып жаткан келини күйөөсүнө кайрылды:

– Мынча эмне шаштырдың? Ашыкпай эле...

Күйөөсү бырс күлүп жиберди:

– Төшөгүндө жатканда көтөрүп чыгып арабага салайын дегем. Антип камылгасыз басып калбасак, дагы бир тегеретип ойлоп алса, барбай да коюшу мүмкүн. – Ал үйгө кирип бара жатып эшик алдындагы эски үкөктү

бир тепти. – Мына бул каргыш тийген сасык тумоолор алардын көзүнө эмне болуп көрүнөрүн билесиңби? Мунун ордуна чалды телевизор карай турган кылуу керек.

Келин керебетти жыйнаштырып жүрүп, чалдын баш жагынан оролгон бир кагаз тапты да, ачып жиберди эле, бир кемпирдин сүрөтү жана бир кол жоолук чыкты.

– О-ой, шумдук,– деп таңыркады келин, – мына бу сүрөт энемдики го.

Күйөөсү келип ала койду:

– И-и, энемдин сүрөтү тура. Мен сурам бербей койгон!

– Мунусучу!– келин жоолукту сөөмөйү менен түртүп койду.

– Кана, муну ошол энем сайса керек...

– Ой тобо-о!– келин жакасын кармап, саал гана мыйыгын козгоду.

Чалды алпарып алган соң баласы да, келини да үйрүлүп жакшы күтүп алды.

Ал эми Сонунбала ушул окуялар болуп жатканда чоң уулуна барып бир айча жатып, кайра келди. Бирок, баласы Кеңеш да, келини Турар да бул жолку келишинен бир өзгөрүш барын байкады. Ал мурдакыдай эмес, бир аз кырстанып, болор-болбоско чыртылдап, кичине балдарды өзүнө жуутпай калганын билдирди...

АЛП АРСЛАНДЫН КЕРЭЭЗИ

(Тарых-кыйса)

Орто кылымдагы Огуз уруусу курган Селжук империясынын гүлдөгөн учурунда Султан болгон Алп-Арсландын акыркы күндөрү жөнүндө жазуудан мурда огуздардын тарыхына кыскача болсо да токтоло кетүүнү ылайык көрдүм.

Түрктөрдүн жойкун урууларынын бири Огуздардын аты мындан 22 кылым илгери, кытай тарыхчыларынын

атасы Сыма Чиендин «Тарыхый жазмалар» деген үч миң эки жүз нече томдук эмгегинде туңгуч ирет тилге алынат. Ал кезде огуздар кытай метрополиясынан алыс, батыштүндүктө жашагандыгы үчүн алардын кандай эл экендиги жөнүндө эч нерсе айтылган эмес. Эгер Кундардын майда урууларын бириктирип, кытайдын түндүгүндө туңгуч империя курган батыш тарыхчылары кытайча катталышы боюнча Маодун шаньюй, уйгур тарыхчылары Батур Теңрикут деп жазып жүрүшкөн император өз учурунда Кытайдын хан солаласынын падышасы Хан Виндиге жазган катынан цитат алып китебине киргизбеген болсо, Огуз уруусунун атын Сыма Чиен да билмек эмес. Биздин доорго чейин сакталган ал каттын көчүрмөсүндө: «...Роран, Уйсун, Огуз жана алардын тегерегиндеги 26 эл багындырылды» деген сөз бар. Бул Огуз уруусунун байыркы тарыхый жазмаларда биринчи жолку жылт этүүсү. III кылымда жашап өткөн кытай тарыхчысы Йү Хуан деген адам «Вийлө» (Вий хандыгынын кыскача тарыхы) деген китебинде: «Огуз хандыгынын 10 миң жоокери бар... Кыргыз хандыгынын 30 миң жоокери бар» деп жазып калтырган. Кийинки тарыхчылар бул уруунун жаграпиясын белгилөөдө, тегерегинде жашаган урууларды болжой келип, Огуздар азыркы Кытайдын Гансу провинциясынын Жучуан аймагынын батышында жашаган деген божомолго токтолушкан. Бирок, кээ бир тарыхчылар байыркы Огуздар асили Көк Түрктөрдүн түндүгүндө жашаган деген ойлорун жазышат. Анда Алтайдын түндүгү, кадимки ата-бабабыз конуштанган Енисейдин жогорку агымына чукулдап барат. Неси болсо да, Огуз уруусу байыркы замандарда кыргыздар менен коңшу жашаганында шек жок. Бул маалымат, албетте, «кыргыз» деген сөз «Кыр-огуз» деген сөздөн келип чыккан деген божомолго негиз салат.

Ошол чөлкөмдөн табылган VI кылымга таандык бир кулпу ташта Огуз уруусунун ханы Орийгин Алп-Туран-

дын жаш кезинде эле каза болгондугу жазылып калтырылган. VIII кылымга келгенде Тонюкуктун, Култегиндин, Билге Хакандын, Баянчурдун кулпу таштарында: «Огуз», «Сегиз Огуз», «Тогуз Огуз» болуп багындырылган уруулар катарында эскерилет. Уйгур-Орхон каганаты курулганда Огуздар каганаттын башкаруучу урууларынан экени тарыхый булактарга жазылып калтырылган. Ал түгүл, Огуз көпөстөрү ошол кездеги кытай падышалыгынын борбору Чаң-Ан шаарында кытай төрөлөрүн көзгө илбей чардап жүргөнү, элине кетеринде болсо кытай кыздарын капка салып, уурдап баратып чекарада кармалганы да катталган. IX кылымда Уйгур-Орхон каганаты Кыргыз хандыгы тарабынан талкаланганда, азыркы Монголия аймагындагы уйгур уруулары туш тарапка көчө качышкан. Огуздар да үркүп, көп бөлүгү Арал, Каспи деңиздеринин түндүгүндө келип отурукташкан. Булар бир мезгил (850-965) Хазар хандыгына багынып, алардын бийлигинде болгон. Бирок, өз уруусунун ханы да болгон. Тарыхта булардын хандарынан Токсурмиш элчи, Тоганбек, Эр Тогрулбек, Такабек деген адамдар белгилүү. Хан Такакбек огуздардын Кынык деген уруусунан чыккан экен да, огуздарга хан болуу менен катар Хазар хандыгында Ябгу (вазир) мансабына көтөрүлгөн. Мына ушул хан Такакбек өлгөндөн кийин анын 25 жаштагы уулу Селжукбек огуздардын хандыгына көтөрүлөт. Селжукбек акыл-эстүү, эр жүрөк, март жигит экен. Огуз жоокерлери анын жылуу мамилесин кадырлашып, айткандарын кынтыксыз орундашчу дешет. Бирок, Селжукбектин Огуз жоокерлери арасындагы мындай алымдуулугу, Хазар хандыгындагы Такакбектин ордуна шайланган огуз Ябгусуна потенциалдуу душман сезилип, анын көзүн тазалоонун тымызын аракетине киришет. Муну сезген Селжукбек мыкты жоокерлеринен 100дү ээрчитип, 1500 төө, 50 миң кой айдап, Сырдарыя жээгиндеги Жэнд деген жерге көчө качат. Жэндде

жүргөнүндө (915) ислам динин кабылдаган Селжукбек ата-бабасы ишенген шаман, мани, кийин өзү да ишенген жөөн диндеринен биротоло кол үзөт.

Дал ушул учурда Азияда Түрк уруулары башкарган – Чыгышта Кара-Ханийлердин мамлекети, Мауреун-нехир менен Хорасан, Батыш Индияны бийлеген Газнавийлер империясы өкүм сүрүп турган. Хазар хандыгы 965-жылы Киев орустары тарабынан жоюлган соң Огуз хандыгы Кара-Ханийлерге, андан кийин Газнавийлерге багынып калат. Бирок, көз карандысыздыкка дайыма умтулган Огуздар, тең аталык жолун куушуп, Кара-Ханийлерге да, Газнавийлерге да моюн сунгусу келишпейт. Бул кыймыл акыры келип Кара-ханийлердин чоң ханы Юсуф Кадырхан менен Газнавийлердин султаны Махмут Газнавийдин биргелешип Огуз уруусун тизгиндөө келишимин түзүүгө алып келген. Бул жашыруун келишим боюнча Огуз уруусун бириндетип, ал жерге (Кашкар, Газна чөлкөмдөрүнө) таратып жиберип, мунт чыгарышы мүмкүн деген огуз сардарларын камап, аракетин солгундатышмак болушкан. Бирок, эбак түбү түптөлүп калган Огуз хандыгын таратып жиберүү оңойго түшкөн жок. Кара-Ханийлердин да, Газнавийлердин да жакшылык кылбасын толук түшүнгөн Огуздар Хорезим акими Арундан жер сурап алып, Хорезимге жана Мауреуннезирге көчүшүп, күч жыйнашып, акыры келип огуздарды жоюуга киришүүчү эртеңки чоң күчтөргө татыктуу сокку уруу үчүн астыртан камына беришет.

Адамдар үчүн мүшкүл сезилген менен баарына ууртунан күлө карап, бейгам отурган карт тарых үчүн бийликтин алмашуусу куштун түлөгүндөй эле кеп. Огуз уруусун таратып жиберүүнү көздөгөн Султан Махмут Газнавий өмүрүн аяктап аркы дүйнөгө сапар чекти да, мураскерлеринин акыл-эсин империянын тагдыры эмес, так талашуу көйү ээлеп алды. Кара-Ханийлерде болсо, Будда дининдеги Уйгур Иддикут хандыгы менен Хотен

хандыгы мунт чыгарып, көз карандысыздыкка умтулду. Бул шарт Огуздардын баш көтөрүүсүнө мүмкүндүк берди. Бул кезде хан Селжукбек эбак дүйнөдөн кайтып, анын калтырган осуяты боюнча Огуз уруусуна анын неберелери Чагрыбек менен Тогрулбек баш-көз болуп калган. Ички каршылыгы күчөп турган Газнавийлер империясы биринчи болуп Огуздардын кароолуна илинди. Тогрулбек убакыт-саатын колдон чыгарбай, 1031-жылы Хорасанга кошун тартып кирип барды. Газнавийлерди кулатуу үчүн алды менен огуздарга Хорасанды басып алуу зарыл эле. Газнавий империясынын жаңы Султаны Масхут Огуздардан Хорасанды талашам деп, Чагрыбектен катуу жеңилишке учурады. Чагрыбек жеңишин улантып, 1037-жылы эң бай, нары маданияттуу шаар Мерви Шах-Жаханды басып алды. Чыгыш тарыхчыларынын жазышына караганда Чагрыбектин ташы өйдө томолонуп, ошол жылы ал ислам дүйнөсүндө «Меликул Мулик-Падышалардын падышасы» деген наамга татыктуу болгон. Мерви шаарындагы мечиттерде Чагрыбектин аты кутпа намазына кошулуп окула баштаган. Мына ушул жыл тарыхта огуздардын жылдызы оңунан туулган жыл деп эсептелинет. Хорасанды тарттырып койгонуна ызаланган Султан Масхут Газнавий огуздарды Хорасандан биротоло шыпырып таштоо үчүн Индиядан келтирилген 300 согуштук пил, 500 миң жоокери менен аттанып, Денданкан деген жерде Тогрулбектин 16 миң гана жоокеринен талкаланды. Ушул жеңилиштен кийин Борбор Азияны титиреткен Газнавийлер империясынан кут качат. Туусу жыгылган Газнавийлер Ирандан, батыш Ооганстандан ажырады. Бийлик жүргүзүү аймагы кеңе түшкөн Огуздардын жеңилбес күчү чыгыш-батышка тарап, тез арада эле Огуз уруусу башкарган жаңы империя тарых сахнасына чыга келди. Чагрыбек менен Тогрулбек өздөрү курган империяга 115 жашка чыгып каза болгон чоң аталары Селжукбектин наамын ыйгарышты. Орто

кылым тарыхында бул мамлекет – Селжук империясы же Сулжук-Түрк империясы деп аталып калды.

Мына ушундайча, IX кылымда күчтүү Кыргыз хандыгынан чочулап батышка үркө качкан Огуз уруусу эки кылымдык татаал жол басып XI кылымга келгенде Борбор Азияда эбегейсиз зор аймакты ээлеген, эң күчтүү империяга айланды.

Огуздар кудай берген бул мамлекетине Тогрулбекти Султан кылып шайлашты. Султан Тогрулбек саясий дипломатияга чебер, согуштук тажырыйбага бай, ашкан куу адам болгон. Англиялык тарыхчы Эдвард Гоббин (XVIII к.) Тогрулбек жөнүндө: «Тогрулбектин кара ниети менен анын эр жүрөктүүлүгү тепетең келет» деп жазган.

Селжук империясы өзүнүн аймагын кеңейтүүнү улантып, 1041-жылы калдык Газнавийлерден Ооганстанды толугу менен тартып алды. 1045-жылына келгенде Хорезимди, Белужистанды багындырып, батышы Омман деңизи менен Басри колтугуна чейин из салды. 1055-жылы Арап Аббасийлер халипатынын борбору Багдатты басып алып, империянын батыш чекарасын Византия ээлигиндеги жерлерге алпарып такады. 1063-жылы Султан Тогрулбек каза болду да, Тогрулбектин бир тууган агасы айтылуу Чагрыбектин уулу, ошол кездеги Хорасандын акими, биздин каарманыбыз Алп-Арслан Селжук империясына султан болуп шайланды.

Эми, тарыхый фактыларга токтолбостон, аңгемебизге киришели.

* * *

Султан Алп-Арслан табияты назик, мээримдүү адам болгондугуна карабастан, огуздардын басып алуучулук жөрөлгөсүн улантты. Ал 1071-жылынын башына келгенде Византия империясы менен тымызын атаандаша отуруп, Кара деңиздин чыгыш жээгин, Арап Фатима

солаласынын Меке менен Мединасын жоолап алгандан кийин империянын борбору Тегеранга кайтып, маркум Тогрулбектен калган алтын такка кадимки салттуу падышалардай эмес, жорукта чаалыккан сардарларча келип отурду. Аны падышалык үзүрдөн да шурудай тизилген шойкомдуу жеңиштер жөнүндөгү татаал ой кыстаган эле. Жортуулдардын аягы эмне менен бүтүшү мүмкүн? Тез эле гүлдөп, шактап чыга келген жаңы империя кудай алдында бирдемеге төлөмөөр эмеспи?!

Улуту фарсы болсо да империяга жан дили менен берилген, ашкан акылман вазир Низам Алмүлүк жана Алп-Арсландын ишенимдүү сардарларынын бири Саутекин чакыруу боюнча султан отурган ордого келишти. Алп-Арслан алдына келген эки адамдын дидарына көз сала отуруп, кыйладан кийин акырын үн катты:

– Эмки иштер жөнүндө оюңарды уккум келди...

Вазир Низам Алмүлүк сарайда өзүнүн кадыр-баркын жакшы билген адам эле. Тынымсыз кан төгүүлөрдүн бир саам тынык алар мезгили келгенин ал сезген.

– Улуу даражалуу Султан, – Низам Алмүлүк салты сактап, колун бооруна коюп, башын саал ийди, – ичинен эки бөлүнүп кеткен* Кара-Ханийлер Мауреуннехирде өкүмүн жүргүзүп турганы бизге азырынча зыян келтире албайт. Анын үстүнө кудалашып да калдык.* Патима халипатынын Мисирдеги бийлиги эртедир-кечтир Меке менен Мединаны кайра алыш үчүн аракеттениши мүм-

*– Кара-Ханийлерди мусулман кылган Сатук Буграхандин төртүнчү неберелери так талашып, 1040-жылы экиге бөлүнүп кеткен. Сулайман Арсланхан чыгыш Кара-Ханийлерге, Мухаммет ибни Насир батыш Кара-Ханийлерге хан болушкан да, так кумар напсиелери тыйылган.

*– Алп-Арслан империянын чыгыш жагын камсыз кылуу максатында өзүнүн кызы Айша хатунду батыш Кара-Ханийлердин ханы Шамс-Алмүлүккө, анын карындашы Туркан хатунду өз уулу Малик Шахка үйлөндүрүп, кайчы куда болушкан.

күн. Бирок, азырынча чамалары чактуу. Ал эми, Урум падышасы Кара деңиздин чыгыш жээгин, Анатолияны, Сирияны тезирээк кайтарып алгысы келет. Демек, Газнавийлер Ооганстан аймагындагы Гурийлер менен алек болуп жатканда, Алланын хыслети менен бизге аян болгондой, ички тартипти бекемдөө менен дагы эле батыш багытына даярдана берүүбүз керек өңдөнөт...

– Бирок, Хорезимди алганыбызга Кара-Ханийлер ыраазы болбосо керек, – деди Саутекин.

– Айла жок, – деди Алп-Арслан, – Кудалык менен мамлекет ишин чаташтырууга болбойт. Биз батышка багыт алсак, Хорезим желкебизде калып жатат. Эгер сапарыбыз оңдуу чакпаса, Хорезим илгерки биз салган чыйыр менен Хорасанга басып кирүүдөн тартынбайт.

– Хорезимди тизгиндөө укугу бизде болгону жакшы, – деди Саутекин, – Кара-Ханийлердин кезеги келгиче... Хорезимди андан оолак кармоо керек.

Бул сөздөрдөн кийин кыйлага унчугушкан жок. Кыясы, империянын чыгыш жагы маселеси чечилген өңдөндү.

– Соодагерлер келдиби? – деди Алп-Арслан Саутекинге.

– Келишти, Роман Диоген Константинополго Македония, Фракия бериси Вифилия менен Ликиядагы стратегдерин чогултуп, күч топтоп жаткан өңдүү. Шаарга ар кыл элден жалдап алынган аскерлер толуп кетиптир. Күн сайын Насара* чиркөөлөрүндө кудайына мунажат кылгандар көбөйүштүр. Соодагерлер урумдуктардын бирдемеге камынып жатканын ачык байкашыптыр...

Алп-Арслан тунжурай отуруп, башын билинер-билинбес ийкеп алды.

*– Насара-Назорей, Арапат христиан дининдегилерди ушундай атаган.

– Бизден сактанууга, көөнү келсе, чыгышка кошун тартып, биз менен тирешип көрүүгө камынып жаткан экен анда.

– Элден ат-көлүк сатып алып жатыптыр.

– Келсин. Келгени жакшы. Малазгирд коргонун алганымда эле ушундай болорун ойлогом. – Алп-Арслан батыш тарыхчылары Манцикерт, Маназкерт деп жазып жүрүшкөн Ван көлүнүн жээгиндеги стратегиялык коргонду Сирия багытындагы жорукта каратып алган болчу.

Алп-Арслан жаңылган жок. Византия императору Роман IV Диоген империяны курчап турган варварлардын анда-санда көрүнүп коюп, аны этибарга албай, бейгам жаткан күндөрдүн биринде Константинополдун дал босогосунан чыга келерин жакшы билет. Ошон үчүн ал чыгыштан даңкы таш жарып, кабылганын кайсап келе жаткан күчтү оң жеринде жоюп, балким, жерин басып албаган күндө да аларды жыл сайын салык төлөп турууга мажбурлап, Византия империясынын бүткүл христиан дүйнөсүнө темир чептей тирек экендигин көрсөтүп коюшу керек. Армениядан качып баргандардан Селжуктар жөөт динин таштап, Агарияндардын* динин кабыл алганын угуп, Селжуктарды «Кудайдан безген чыккынчылар! Мындайларга карата жаза жоругун жасоо кудайдын каалоосу» деди. Ромейлердин каны жүрөгүндө ойноп турса эле кайрыдиндеги жапайылардын кылмышын унутпайт. Крит, Кипр аралдары үчүн болгон салгылашууларда Агарияндар өрттөп чөгөргөн миңдеген кемелердин жыгачтары деңиз түбүндө али чирий элек!

*– Агарияндар-Араптар, урумдуктар Библиядагы легендага сөөнүп, Араптарды ушундай атаган. Ибраим пайгамбардын аялы Саранын мисирлик күңү Агар (Ажар) Ибрайым пайгамбардан Ысмайыл аттуу бала төрөйт. Урумдуктар Араптарды ошол Ысмайылдан тараган дешет. Кээде Араптарды Ысмайилити деп да аташкан.

Василевс (императордун расмий титулу) Роман Диоген чыгыштан келүүчү жаңы варварлардын каны менен өз жерин боёго бел байлады. Ансыз да ромейлердин мурдагы даңктуу кол башчыларынын варварлар менен болгон согуштарындагы жеңиштери жанын жай алдырбай, өзү да тегеректеги варварлардын бири менен салгылаша кетип, аны жеңип чыгып, византия тарыхынын өзү башкарып турган кездеги ак барактарын даңк менен толтурууну тымызын эңсеп жүргөн. Кудай жалгап, чыгыштан Селжук түрктөрүнүн византия чекарасына ыкыс бергени, Роман Диогендин тилегинин орундалышынын алгачкы белгилери өңдөнүп кетти ага. Өз оюна мыктап ишенип алган император империянын казынасын билгенинче зарптап, зор даярдык жүргүзүп алган соң, 1071-жылы 13-августта Константинополдун Меса көчөсүндөгү мраморлуу кооз чиркөөлөрдүн салтанаттуу кагылган коңгуроолорунун жана шаар калкынын жеңиш тилеген жалындуу сөздөрүнүн узатуусунда калың кол менен чыгышка багыт алып жөнөп калды. Тарыхчылардын жазышына караганда жорукка аттанган адам саны 200 миң, инжилдерин койнуна каткан миңдеген аскерий поптор, жоокерлердин азык-түлүгү менен дубал бузар таштарды ыргытуучу оор салмоорлор, сепилге чыгуучу шатылар, араа, темир күрөк, балта, мык, жаргылчак өңдүү керектүү куралдар жүктөлгөн арабанын саны 3 миң, көлүк катары пайдаланылган төө менен жылкы баласынын саны эле бир нече он миңге жеткен. Бул ошол доордогу кудурети күчтүү, бай мамлекеттер гана уюштура алуучу ченемсиз күч болчу. Мындай күч менен, эгер санына сапаты төп келсе, жаңы арышын жайган Селжуктар эмес, Азиянын кыйла чоң мамлекеттерин да шаштырууга болор эле.

Салтын саткан кызыл өтүк кийген василевс алтындап жасалган падышалык арабада «Левтин тактикасы» аттуу согуштук трактаттарга толгон китебин колунан түшүр-

бөй, көч ортосунда чайкала келе жатты. Аны жандаган согуштук лагердин начальниги – стратопедарх, булардын алды-артында текирең-таскак менен буруксуган чаңдан анда-санда көрүнө калып, жан-жагын кадагалаган кен-тархилер – жалпы эле миңдеген архонттор (офицерлер) имерген алдыларында крест белгиси салынган туу көтөргүч-бандафор баштаган, ондогон чакырымга чоюлган куралдуу күч Анатолиянын түзөндөрүн, кыраңдарын, саздактарын, токойлорун бооруна кымыра басып, ийрелендей жылып келе жатты.

Византиялыктардын чыгышка карата мурдатан колдонуп келе жаткан дипломатиясындагы Арап халипатын амирлерин астыртан бирине бирин каршы коюп, алсыратып барып аймагын басып алуу деген саясаты пайдасыз болуп калган. Анткени, Арап халипатынын Мисирден башка аймагы толугу менен Түрк Селжуктарынын бийлигине өтүп кеткен. Роман Диогенди кыймылга келтирген күч мына ушуган да байланыштуу болгон.

Самсып келе жаткан зор кошундун көбү жалданма жоокерлер – Тагмалардан турган. Мындай бөлүктөрдөн армяндарды, грузиндерди, орустарды, нормандарды, француздарды, абхаздарды көрүүгө болор эле. Аскерий поптор бардык жоокерлерди жол үстү эртең менен жана кечинде кудайга чокунуп, сыйынуу расмиятын өтөөгө мажбурлады. Поптор ибадат учурунда ромей ак сөөктөрүнүн эзелтен берки – жоокер боюнун бийиктиги, үнүнүн жоондугу, өзүнүн балбандыгы менен эмес, ак эдилдиги, кыйнчылыкка чыдамдуулугу менен мыкты деген көз карашын жоокерлерге сиңдирүүгө аракеттенишкен. Анан дагы тагмалардын сезиминде урумдуктар кудай колдогон өзгөчө эле, Византия кудайдын жолун жолдогон христиандардын бирден бир империясы болуп калууга тийиш экен!

Булар бир кездери стратег Никифор II Фока жоолап алган Месапотомия жергесине илине бергенде алдыда

бара жаткан чалгынчылары кыраңдан бир нече атчандарды көрүштү. Колдорунда ак желек, аттары тыбырчылап бир орунда турбай, бирде дөңдүн ары жагына өтүп көрүнбөй калып, бирде бирөө чыгып, бир аздан кийин бир нечеси чыгып, ак желектерин улум-улам булгалап, «сүйлөшүү» белгисин берип жаткансыды.

Императорго атын тердете чаап жеткен чалгынчы офицер мына буларды кабарлады:

– Скифтерден элчилер келди. Жарашуу үчүн келдик дешти. Бардыгы беш киши. Сиз менен сүйлөшкүсү келет...

– «Түрктөр айбатыбыздан чочулаган экен!» деген ойго кетти Василевс. Ал «Левтин тактикасын» жаап, көзү сүзө көтөрүлүп, шашылбастан арабанын тепкичине бутун койду. Андан ал мандаторлорго (чабармандарга) бир күн өрүү болорун жарыялады. Падышалык алтын чатыр тигилип, кол башчылар чогултулду. Бир маанилүү бурулуш болорун бардыгы сезишти. Бака-шака буйрук берилген кыйкырыктар кошундун артын көздөй багыт алды...

Күн түшкө жакындап калган. Булар акылдашып, эң мыкты деген брондолгон аттарга мингизип, тулкусу жоон-жолпу катафрактардан (оор куралдуу атчандардан) бир нечесин түрк элчилерин алып келүүгө жибермек болушту. Византиялык атчан жоокерлердин бардыгы ушундай экен деп айта барышсын дегени. Мында византиялыктар элчилерди кабыл алуунун эзелки жөрөлгөсүн так аткаруу керек болду. Алардын салты мындай эле: чет элдик элчилерди эгер алар күчтүү, чоң элден келе жатышса, киши жиберип чекарадан тосуп алышчу да, татаал жолдор менен тоо-ташты аралатып, өлдүм-талдым дегенде Константинополго жеткиришчү. Мунусу жат элден келгендер Константинополго жетүү өтө кыйын экенин көрүп, жолдун татаалдыгынан чочулай турган болушсун дегени эле.

Жулкунуп, ооздук кемирген ичке аттарды минген Селжук элчилери белдеринде күмүш кындуу канжарларынан башка куралдары жок, шыңкыйган каратору жигиттерден экен. Кийимдеринде кыпындай чаң жок, ордодон жаңы эле аттанып чыккансып, византиялыктардан айырмаланып турду. Булар катафрактардын коштоосунда топко жакындаганында аттарын түшүштү. Орто жашап калган бирөөнү эки жигити жандап, императордун чатырын көздөй жөө келе жатышты.

Кооз шахана (падышалык) чатырда Роман IV Диоген майрамдарда кийүүчү саккоссун кийип, кол башчылары менен сүйлөшүмүш болуп, элчилерди бир чай кайнатым тышта турууга мажбурлады. Акыры уруксат берилип, элчилер чатырга киргенде император кабагын чытып, каардана күтүп алды. Орто жашап калган элчи токтоосуз эле бир кадам алдыга чыгып, падышага урмат билдирип таазим кылды:

– Улуу даражалуу Урумдун падышасы, Селжуктар мамлекетинин улуу Султаны Алп-Арслан сизге ихтирам менен салам жолдоду,– деди элчи. Бул бизге тааныш Алп-Арсландын мыкты сардарларынын бири Саутекин эле, – эгер падыша ижазат кылса, султаныбыздын сунуштарын айтып берер элем...

«Жапайылар да кооздоп сүйлөгөндү үйрөндү!» деп ойлоно кеткен Роман Диоген колун жандап, «айта бер» деген белги берди. Өзү унчуккан жок.

Саутекин алкагансып башын саал ийди да, сөзгө кирди:

– Биз, Көк теңири колдогон Түрк Огуздарынын мамлекети Урумдун падышалыгы менен тынч, ынтымактуу коңшу катары жашагыбыз келет,– Саутекин саал пауза жасады, – Мындай келишимге келбей, кан төгүүлөрдүн эки элге тең пайдасы жок. Эгер келишимге келүү жөнүндө улуу падыша ниеттенсе, биз чын дилибизден колдоп, эки улуу элдин мындан аркы мамилесине бар күчүбүз

менен жардам берүүгө даярбыз. Жосунсуз кан төгүүлөр Алла жагынан өч алууга, өзүнөн өзү барып ойрон болууга алып келерин биз жакшы билебиз. Алдыңызга тартуулаган тынчтык, ынтымак, жакшы коңшулук жөнүндөгү сунушубузду кабыл алууңузду урмат менен өтүнөбүз.

Бул сөздөр такта отурган, өзүн теңдеши жок колбашчы сезген императорго басмырлап айтылган өктөм сөздөрдөй сезилди. Андан бетер кыжыры кайнаган Роман Диоген элчинин сөзү аяктары менен саккоссун кулпунта козголуп алды да, сүйлөнө кетти. Бир жагынан тегеректеген колбашчыларына өзүнүн чечкиндүүлүгүн көрсөтөр пайты туулуп тургансыды ага.

– И-и, – деп алды император кара күчкө аңкоосунуп, – достук, ынтымакта жашоо, кан төкпөө... кандай жакшы сөздөр! Васпуракан, Ван көлүнүн жээгиндеги шаарлар, Армения, Грузия, Сирияларды кыялыңардагы ынтымак, достук үчүн басып алган турбайсыңарбы?! ...Улуу кудуреттүү ромейлердин ээлигине кан төкпөө үчүн кол салган экенсиңер да. Биз ал жерлердеги диндеш туугандарыбыздын кылыч, найза астындагы онтоолорун укпайт экенбиз да! Бүткүл Анатолияга көз кызартып турганыңарды билбейт экенбиз да... Мына ушулардын баарын билбей калып, эртең ыйык Константинополдун босогосунан атыңарды ойкуштатып, баш ийгиле, салык төлөгүлө деген шаңдуу кыйкырыгыңарды гана угуп каларбыз...

Саутекин элчилик сыймыгын бекем кармап, императордун мыскыл сөздөрүн кунт коё укту. Токтой калганынан пайдаланып:

– Улуу падыша, Сиз айткан жерлер азыр биз менен эл болгон Арап Бөвхилерге таандык экенин жакшы билесиз го, – деди.

– Жер жутсун Агарияндарды! – кыйкырып жиберди император, – Манцикерт, Ван көлүнүн жанындагы Ван шаары да аларга таандык болуп жүрбөсүн? Силер окшогондор менен биринчи жолу кезигишип отурабызбы?

Ростордун катархонту Сфендославос да багынгыла, салык төлөгүлө деп кыйкырган. Акыры Фракиядан Болгариядан куулуп өзү жолдо өлгөн. Эли христиан дүйнөсүнө – кудайдын жолуна кирип тынды. Көпкөлөң султаның ошонун кейпин кийгени турат. Мен сенден дагы башка сөз уккум келбейт, бул жакка христиан элинин намысы үчүн келдик, серүүндөп жүргөнүбүз жок. Барып султаныңа айт, келишимди келер жылы Тегеранда өткөрөм, ат-көлүгүмдү Хамаданда багам, жоокерлеримди Исфаханда кыштатам... – император кымтыланып, өңүн бузуп, эки жагына каранып, кыжырын зорго басып турганын сездирди.

Эр жүрөк Саутекин башын саал ийди да, тайсанбастан:
– Улуу даражалуу падыша, көлүктөрүңүздүн Хамаданда кыштарын билем, бирок өзүңүздүн кайда кыштарыңызды билбейм! – деп жооп айтты.

* * *

Алп-Арслан Саутекинден Византия императорунун бардык шартын түшүнгөнсүдү. Роман Диоген Манцикерт багытында келе жатканын, бир нече ай жол жүрүп, жоокерлеринин чарчаганын, алар христиан дини гана бириктирген ар кыл элден куралганын, кошундун башкы командачысы – императордун өзү аздыр-көптүр көйрөң чалыш экенин, далай салгылашууларда огуз атчандары акыл-айла таап, бирдиктүү тез кыймыл менен тез жеңишке ээ болуп келе жаткандыгынан императордун эч кандай түшүнүгү жок экендигин билди. Сардарлары менен кеңеше отуруп, жүз миңдеген византиялыктарга каршы 50 эле миң тандалган атчандарды алып барууну, кошунга Алп-Арсландын өзү жетекчилик кылууну чечшти.

Византиялыктардын жүрүшү кыбыр эле. Алардын Манцикерт коргонуна жетип келүүсү мөлчөрлөндү. Ви-

зантиялыктарды шаарга киргизбей талаадан тосуп алуу белгиленди. Ван көлүнүн түндүгүнөн 45 чакырым алыс, деңиз деңгээлинен 1500 метр бийиктикке жайгашкан Манцикерт чебинин стратегиялык мааниси зор болчу. Ал чепти озунуп багындырган күч аны база кыла отуруп, туш тарабынан эркин кулач жаюу мүмкүнчүлүгү бар эле. Византиялыктар алды менен Манцикертти алууну максат кылып келе жатышкан.

Жылкы баласын жаратып, таптап минген огуз жоокерлери убакыттан пайдаланып, дээрлик даярданып алышты. Булар белгиленген күнү Манцикерт жанына келгенде византиялыктардын алдыңкы чалгынчылары менен тиреше кетип, жолдун торолгондугун билдиришти. Салгылашуусуз жолду улантууга болбой тургандыгын византиялыктар да түшүндү. Алардын алды токтоп, даярдык белгиси шашылыш берилгенсиди.

1071-жыл, 26-август, күнгө жума.

Мына ушул күнү эки зор кошун майдалаша сап тартышты. Эки жак бирин бири даана көрүп турушту. Император Роман Диоген сын сааттары жакындаганын ойлоно салмактуу мүнөз көрсөтө атка минди. Ал алды менен жоокерлерине кайрат берүү үчүн шашылбастан кыйла бөлүктөрүн аралап чыкты. Андан кийин стратегдери менен логахтарын жана башка да биздин тилибиз араң келген жогорку чиндеги колбашчыларын чогултуп, салт боюнча салгылаш алдындагы акыркы сөзүн айтууга өттү.

Өзү баштаган ишке мыктап ишенген император:

– Бир туугандарым, улуу кудурет денебизге күч, рухубузга акыл-эстүүлүктү берип, алдыбызга зор милдет койду, – деп баштады сөзүн, – Жырткыч айбандарча жашаган түрктөрдүн кылычы алдында жүз миңдеген диндештерибиз азап чегүүдө. Варварлар касиеттүү жерибизге жакындап келе жатышат. Ромейлердин улуу империясы жапайыларга баш ийип, күнкөр болуп салык төлөгүсү келбейт. Жырткычтар тырмагында кансыраган бир туу-

гандарыбыз, таланып кеткен байлыктарыбыз, бүлүнгөн шаарларыбыз бүткүл христиан дүйнөсүн күңүрөнтүүдө. Аларды боштондукка чыгаруу үчүн ыйык каныбызды төгүп, улуу империябыздын ар намысын сактап калуу сааттары келди. Эр жүрөк жоокерлер, кудай тандаган теңдеши жок колбашчылар, силерди алдыбыздагы сын сааттарында кыраакылык, эрдик менен ромейлердин эзелки күжүрмөн салтын көрсөтөт деп ишенем! – миңдеген жоокерлер дүүлүгө кыйкырып, императордун сөзүн кубатташты, – Бул ишенимди менин көкүрөгүмө кудай салып отурат. Биз бир туугандарыбызды, жерлерибизди бошотуу үчүн салгылаш майданына көкүрөгүбүздү тосуп келдик. Демек, биздин ишибиз ак! Кудайдын колдоосу менен жеңишке жетерибизге, жапайыларды үңкүрлөрүнө кууп саларыбызга ишенгиле! – сансыз жоокерлер буга ишенерин билгизип, дагы кыйкырышты, – Бизди ыйык Константинополдо жеңиш триумфу күтүп турат. Бизди сагынып, саргарган балдарыбыз, түн ичинде уктабай, кабар күткөн жарларыбыз үчүн жырткычтарга кылчалык аёо болбосун! Кудай биз жакта, жеңиш каалайм, жоокерлерим, ромейдин тандалган уулдары!

Роман Диогендин багыштаган бул сөздөрү күңүрөнө чыгып, аба жарган кыйкырык жана кол чабуулар менен кабыл алынды. Андан кийин аскерий попторго кезек тийип, икондорун жана кудайды төрөгөн ыйык эне Мариянын сүрөттөрүн көкүрөгүнө кармап, миңдеген адамдар сыйынуу гимндерин айтып созолонушту. Тарыхчылардын жазышына караганда балээ-казаадан, өлүмдөн сактайт деген ишеним менен византиялык ар бир жоокер ыйык Мариянын сүрөтүн тумар кылып, коюндарына катып келишкен.

Алп-Арслан кошун алдындагы кичине дөбөчөдө Түрк бабалардын арбагына сыйынып, алыстан кара сызык болуп көрүнгөн византиялыктарды ат үстүндө кыйлага карап турду. Ал бир аздан кийин кимдир бирөөлөргө

аралыктагы жерлерди көрсөттү да, тыбырчылап жакшы жышаан билдирип, тынч туралбаган атчандарга чабуулга өтүү жөнүндө белги берди. Ошону гана күтүп тургансып, каршы жактан да чаң көтөрүлдү. Огуздар эки чакырымдай куюндата чаап барышты да, эмне үчүндүр алды жактарынан жара бөлүнүп, арткыларына кезек бергенсип, сапты кеңейтип жиберешти. Огуз аттарынын туягы кызып, жебедей суурулуп, ок жетер жерге барышты да, чаап бара жатып таамай аткан атчандар византиялыктарга карата жебелерин жаадырып жиберешти. Ар эки жактан тең алгачкы курмандыктар аттан кулады. Андан ары эки зор толкун кагылышып, коюн-колтук аралаша кеткенде кылыч, секира (айбалта), найзалар ишке салынып, тарсылдаган калкан учу, жарадарлардын онтоолору, сес көрсөткөн ачуу айкырыктар чаң менен кошо тегеректи каптады. Византиялыктар копья ыргытуу, кылыч сермөө жагынан Селжуктардан кем калышкан жок. Түрктөр ойкуштаган аттары менен маневр жасап, кыймылдоого эпсизирээк катафрактардын айласын кетире баштады. Катафрактардын аттары да брондолуп, аттарынын капталы, көкүрөгү, мойну калың кайыш же кийиз менен капталган болчу. Түрк атчандары азая түшүп, кайра топ боло калып, ойт берип орун алмаштырып, бардык өнөрүн чыгарып жатса да, аттан ооп, ат жалына өбөктөгөндөрдүн саны көбөйдү. Майданда ээсинен ажыраган аттар чылбыр, тизгинин сүйрөп, үрөйлүү алааматка элирип, чыңыра кишенешип, топ ичинде удургуйт. Адам каны көп агып, аттардын туягы кызылга боёлду. Бул өңдүү жаалданган кармашуу бир эт бышымдан артык улантылды да, огуздар сейректеп, чегине башташты. Византиялыктар басым келген өңдөндү.

Душманынын жалпы чегингенин көрүп турган Роман Диоген чын дилинен кудайга чокунуп, өзүнчө күбүрөп алган соң, жаңы, тың күчтүн зарылдыгы туулду деп ойлоду. Ал резервдеги кол майданга чыгып, качкан

түрктөрдү кууп жүрүп, бирин да калтырбай кырып таштоо менен султанын тирүү кармап, алдына алып келүүсүн буюрду. Буинаторлор (кернейчилер) экинчи жолу чабуул белгисин берип, согуш талаасын жаңыртты. Миңдеген поптор кыраатын келтирип, кубангандарынан сыйынуу гимндерин айтып, кудайдан тезирээк жеңиш минуталарын тилешти. Селдей каптаган тың күч алдас уруп салгылаш майданына жете бергенде, качып бара жаткан огуздар византиялыктардын умтулган багытын толук ачып таштап, душмандын эки капталын, артын ээлеп, алыстан жаа тартып, ромейлердин кайсы жакка чабуул коёрун аңдатпай, баштарын маң кылып таштады. Стратегдерден бирлик кетип, туш келди чабуул жасап киришти. Алар үчүн курчоодо калуу коркунучу туулду. Эдирендей келип руху түшө кеткен византиялыктар демилгелерин колдон тарттырып койгонсуду. Чындыгында эле жаңы келген күчтү огуздар алдап, курчоого алып койгон болчу. Мына ушул учурда огуздардын жашыруун турган миңдеген атчандары Роман Диогендин штабын көздөй сызып жөнөштү.

Күн кеч бешим болуп калган. Учуп жеткен огуздарга каршы лагер башчысы стратопедарх мансабындагы киши ага кошулуп, алаңдап калган императордун өзү кылычын жылаңачтап, гвардиясына медет берүү үчүн аттанышты. Бирок, византиялыктар аз убакыт ичинде эле суюла кетти. Негизги күчтөн ажырап калган когорттордун тымтыракайы чыгып, Селжуктардын тез кыймылына татыктуу жооп бере алышпады. Роман Диоген жарадар болуп аттан кулады. Акыры, күн бата византиялыктар толугу менен каршылыгын токтотту. Тирүү калгандары куралдарын таштап, багынууга мажбур болушту. Император Роман Диоген, Византия империясы, жалпы Христиан дүйнөсү бир күн ичинде эле күтпөгөн оор соккуга учурады.

Алп-Арслан өлчөөсүз зор байлыкка ээ болду. Роман Диоген кереги тиет деп ала жүргөн алтын, күмүш,

кымбат буюмдар, алтындалган падышалык араба менен чатырлар, миңдеген жорук арабалары, он миңдеген ат-көлүк, Селжуктарга алиде белгисиз согуш куралдары – ушулардын бардыгы огуздардын колуна түштү.

Кечинде Алп-Арслан кенен талаа чатырына Роман Диогенди келтирди. Огуздардын аскерий табыптары жарасын таңып беришкен. Колго түшкөн император алгачында: «Өлдүм!» деп чочулаган. Кийинчирээк анчалыкка барбасын акырын-акырын түшүндү. Андан кийин болсо Роман Диогенди башка ойлор кыйнай баштады. Эң башкысы, ал өзүнүн мындан ары христиан дүйнөсүндө баш көтөрүп жүрө албасын ойлоп, ичи өрттөндү. Император жеке башынын жеңилиши – бүткүл империя элинин жеңилиши болуп каларын мурда ойлонду бекен? Калың жоокерлерин баштап Сиваска келгенинде стратегдерден Никифор, Селжуктар арты-артынан жеңишке жетип, өрбүп бара жаткан бирдиктүү күч, мындай күч өзүбүздү мертинтиши мүмкүн деген кеңешине этибарсыз карап, ушул абалга жетти. Мына, эми анын жүрөгүн эки жаман нерсе – өкүнүч менен ызалык алмак-салмак эзип кирди. Жок дегенде, Селжуктардан келген элчиге оң жооп берип, келишимге келсе, мынчалык маскара болмок эмес эле!

Ой жүгүртө келсек, ушундай нерселерге байланыштуу мындай бир жыйынтык көз алдыбызга тартылат. Идиллия, чындыгында, тең салмактуулуктун кыска мөөнөттүк, убактылуу тыныгуусу. Идиллияга умтулуу – түбөлүктүүлүк, оомалуу-төкмөлүүлүк. Азгырыктын канатындагы адамга, анын эркинен тыш бир жагына тымызын ооп бара жаткан дүйнө анча сезиле бербейт. Бирок, эмнегедир бирдемени себеп кылып, алдын ала белги бербей да койбойт. Карапайым адам болсун, мейли ал падыша болсун, жаңылыш жол менен жүрүп отуруп, акыры барып кабылуучу балээден сактап калуу үчүн турмушта табигый алда нече «эскерүүлөр» берилет. Маселе

ага маани берүүдө жатат. Мындай «эскертүүнү» аңдап сезип, алдыбыздагы жакшылыктын же жамандыктын аяны катары баалап, ага ылайык даярдык менен тосуп алууда эзелтен эле биринен утсак, онунан уттуруп келе жатабыз. Анткени, биз пенделер, шашпай жылып келе жаткан, ошол көзгө көрүнбөгөн балээ-казаанын жолун өз колубуз менен тазалап, анын тезирээк жетип келишине шарт түзүүгө кумарбыз.

Роман Диоген айласыз басып чатырга киргенде алтын такта отурган Алп-Арслан жылуу чырай менен тосуп алды. Жапжарык алтындалган чатыр ичинде бактылуу султандын өзү да алтындан жасалгансып көрүндү императорго. Алп-Арслан дал ошол учурда падышалардын башына да ойлонбогон кырсыктар келиши мүмкүн, кечээ эле бийлигин жүргүзүп турган бир элдин тандалган адамын кордоонун зарылдыгы барбы? Колго түшкөндү кордоого болбос дегенди ойлогон эле.

– Диоген...– деди Алп-Арслан акырын гана,– эч ким да энеден падыша болуп төрөлбөйт, падыша болуп калса, бул чым-чытырык дүйнөдө анын акыры эмне бүтөрүн да билбейт. Бир өкүнүчтүү жери, тил албадыңыз. Келишимге келип, ынтымактуу коңшулардан болгонубуз кан төгүүдөн алда канча артык болчу. Сиз таңуулаган согушта мен жеңилип да калышым мүмкүн эле, бирок, огуздардын жоокердик ата салты ага жол берген жок. Беш-алты ай жол жүрүп, чарчап-чаалыккан жоокерлериңизди өлүмгө түрттүңүз. Биз сунуш кылган келишимди шылтоолоп болсо да, эмне үчүн бул бечараларды эс алдырбадыңыз? Жоокерде күч бирөө эле, аны ар нерсеге жумшоого болот. Эгер жеңиштен жеңишке жетип отурса, жоокерлериңиз рухуна рух кошуп, чарчаганын сезбей, мынчалык алыс жол басканын да унутмак. А сиз жол бою жоокерлериңизге чарчоо менен тамак гана бердиңиз. Бул жоокерлердин душманга деген күчүн солгундатты. Мен сизге 50 эле миң атчанды каршы койдум...

Роман Диоген башын көтөрө коюп, Алп-Арсланды күмөндөнө карап калды.

Султан сөзүн улады.

– Чын айтып жатам. Канча катын жесир, канча бала жетим калды. Силер ойлогондой биз кан төгүүнү гана күсөгөндөрдөн эмеспиз. Кол салган душманды жеңүү үчүн эң мыкты жоокерлеримди курмандыкка бердим. Жеңиш анын ордун толтура алабы? Биздин эмки багыт – Константинополго баруу, баары бир сиздин ал жактагы адамдарыңыз сизден кыйын экенин көрсөткүсү келет, өч алууга аракеттенишет. Дагы кан төгүүлөрдү болтурбастык үчүн ушул жол оң.

Роман Диоген кокус ойгонуп кеткенсип дагы башын көтөрө койду. Сыздаган жараатынын зардабынан бети-башын тырыштырып, азап ичинде үн катты.:

– Анте көрбөнүз, суранам сизден. Келишимге келели...

– Ым-м,– Алп-Арслан императорго кызыга карагандай болду. – Сиз келишимди биздин пайтахт шаарыбыз Тегеранда өткөрөм дегенсиз.

– Аны кудай буюрган эмес экен,– деди Роман Диоген.

– Жеңип калсаңыз ошентет элеңиз, чынбы?

– Анда,– деди император акырын үн катып,– кудайдын буйругунан экөөбүз тең качып кутулмак эмеспиз!

– Ым-м,– деди дагы Алп-Арслан,– силер жеңишке жетсеңер жеңилген элдин түп тамырына балта чаап, бер жагын азгынлатууга киришесиңер. Жеңилип калсаңар, өз оюңарды өтүнүп, суранып таңуулай баштайсыңар. Силер өзүңөргө гана кечиримдүү келесиңер.

Диоген башын көтөрүп кайра жерге салды.

– Бул сөздү сизге карата айтса да болор эле...– күңкүлдөдү ал,– каалаганыңызды алыңыз, келишим ушул жерде болушун гана суранып жатам.

Алп-Арслан айласыздан башын чайкады. Салгылашуунун жөнү бир башка, деги падышага падышадай өлүм жарашат өңдөндү ага.

Султан макулдугун берген соң эртеси келишим түзүлдү. Келишим боюнча византиялыктар белгиленген алтын лираларын Селжук империясына жыл сайын төлөп турмай болду. Иш жүзүндө Византия Селжуктарга көз каранды болуп калды.

Роман IV Диоген Константинополго барары менен оппозицияда турган императордук мурдагы династия Фукалар тарабынан, бул жактагысы аз келгенсип, эки көзү оюлуп ташталды. Ал өзү тандаган даңксыз өлүмүнө бир жылдан кийин гана колу жетти.

* * *

Селжук империясынын чыгышын Батыш Кара-Ханийлердин ханы, Алп-Арсландын күйөө баласы Шамс-Алмүлүк мындан төрт жыл мурда Огуздардын Хорезимди басып алуусунан чочулап, акыры бир күн Селжуктар менен тирешүү болорун ойлонуп, тымызын даярдана жүргөн. Ортодогу кудалык дипломатия суз тартып, Манцикерттеги Алп-Арсландын зор жеңиши Кара-Ханийлердин кооптонуусун күчөтө түштү. Акыры бул шектенүү да чындыкка айланып, Манцикерт жеңишинен кийин Алп-Арслан Кара-Ханийлердин илгертен эле Огуздарга ачык же тымызын кастык жасап келгенин, Селжуктар Газнавийлерди чыгышка сүрүп таштаганда алардын ээлигиндеги Мауреуннехирди өзүнө карата койгонун ойлоно баштаган. Даанышман вазир Низам Алмүлүк Алп-Арсландын оюн түшүнүп, анын Орто Азияга жорук жасоосун саал кечендетүүсүн өтүндү. Бирок, Алп-Арслан ынаган жок. Башын чайкап, эң коогалуу учур ушул деди. Ондогон кандуу салыгашуулар Алп-Арсланга шаан-шөкөт гана алып келди. Ал жеңилүү дегендин эмне экендигин билбегендиктен, ушул жолку Мауреуннехир менен Орто Азияны жоолап аларына кылчалык күмөндөнгөн жок. Батыш Кара-Ханийлердин күчү Огуздардан жеңилген

Газнавийлер империясы менен Византия империясынан артык эмес деп ойлоду Алп-Арслан. Акыры ойлогонун жүзөгө ашырууга киришкен ал Батыш Кара-Ханийлердин борбору Самарканды, бай шаар Букарды жалпы эле Мауреуннехир менен Орто Азияны тез арада багындырып, өзү барда Селжуктар империясынын чыгыш чекарасын биротоло коопсуз кылуу үчүн 200 миң жоокерин жабдып, чыгышка багыт ала аттанып калды.

Алп-Арслан бермет, жакутка ширелген алтын окалуу падышалык кийими менен жан-жөкөрлөрүнүн ортосунда көңүлү куунак атчан келе жатты. Тышынан караган адам топураган сансыз жоокерлерди эсепке албаганда, булар жорукка эмес, падышалык ууга чыккан экен дегичелик эле.

Огуз атчандарынын авангард бөлүгү Кара-Ханийлердин чекарасы деп эсептелинген Амударыясынан өтүп, аркы өйүзгө буттары илинери менен маңдайларында сап тартып турган Кара-Ханийлердин бир топ жоокерлерин көрүштү. Алты шактуу арчанын сүрөтү түшүрүлгөн кызыл шайы туусу желбирейт. Огуздарды таң калтырган бул үрпөйгөн топ кокус кыймылга келип, жаанын огу жетер жерге илгериледи да, жааларын кере-кере ок үзүп киришти. Ак боз ат минген селдечен бирөө топтун оң-солуна чаап жетип, жоокерлерине демөөр берип жүргөнсүйт. Булар Амударыясынын ушул өрөөндөгү чекарачылары эле. Огуздар буйдала түшүштү. Алардын арасынан теңсинбей шылдыңдаган каткырык да угулду. Бир кезде булар ак боз ачтан сардары алдыда, ураан чакырып бирден эле Огуздарга каршы өтүштү. Күлкү келерлик аздыгына карабастан, огуздарга мойноп кирип, аралаша кетип, тайманбастан ашкан эрдик менен өлүмгө ачык эле башын байлап, салгылашып кирди. Ар эки жактан өлгөндөр, жарадарлар жер жазданды. Убакыт чукул болгон соң Кара-Ханийлерге артынан эч кандай жардам келип үлгүрө албады. Огуздар көптүккө салып,

бат эле тирүүлөрүн курчап, каршылыгын токтотууга мажбур кылды. Ойкуштатып боз ат минген сардары Жусупбек да туткунга алынды. Салгылаш майданында жаткан огуздар менен кара-ханийлердин ондогон өлүктөрү, онтоп зарлаган жарадарлары көргөндөрдүн үрөйүн учурду. Бул бир ойго келбеген иш эле.

Алп-Арслан Амударыясынан өтүп, окуяны уккандан кийин салгылаш майданына көз сала отуруп, Кара-Ханийлердин эрдигине таң калды. Султандын шахана чатыры тигилип, бул жаман ырым жөнүндө ар ким ар кыл ой жүгүртө баштады. Огуз жоокерлери болсо, куйрук үзбөй дайрадан дагы эле өтүп жатты.

Алп-Арсландын буйругу менен Жусупбек ордо чатырга келтирилди. Үстүнө кийгени тытылган чепкен, белинде кур, бети-башы көгала, эки колу байлануу, өзү жылаңбаш, катаал тостогой көздүү, артынан түрткүлөмөйүнчө бут шилтебеген неме экен ал. Алп-Арслан анын колдорун чечтирди. Жоокерлеринин да, өзүнүн да эрдигине ыраазы болгон султан айкөлдүгү кармап, өңүндө жылуу күлүмсүрөө пайда болду.

– Жакшы үйрөткөн экенсиң балдарыңды... – деди султан чын дилинен. Мындай адамдар чанда кезигет, ар кандай өжөрдүн да бир мүдөөсү бар, тил табышып, жеке талабы болсо орундатып берсе, ишенимдүү, нары мыкты сардарлардан болуп чыгышы мүмкүн деген ойго келген эле ал.

Жусупбек күйгөн көздөрү менен Алп-Арсланды ата карады:

– Канкордун мактоосу – кутурган иттин үргөнү!

– Эмне дейт?! – Алп-Арслан сестее калышкан огуз сардарларын карап алды. Ал мындай жооп күткөн эмес. Токтоолук кылууга аракеттенди. Кара-Ханийлердин мындай майда тентектенинен алдыда дагы канчасы менен жолугушууга туура келет!

Жусупбек булар менен иши жоктой чатырдын капталын кумсара карап, азыр жарылып кетчүдөй чыңалып турду.

– Жусупбек, сага... ым-м, бир туугандар бийлигинин кандай айырмасы бар? Жакшы тосуп алсаң, Кара-Ханийлер болобу, биз болобузбу, баары бар эле өз аймагында өкүмүндү жүргүзө бермексиң да. Бизге сенин бийлигин керек эмес.

– Мен сен өңдүү эки жүздүү арамза эмесмин. Ага да, буга да жатып жүргөн жалап катын да эмесмин! Кечөө эле качып-бозуп жүргөн огуздун каракчысы эмес белең,– деди кыйкыра сүйлөгөн Жусупбек.– Андай эки эр болсоң, түрк бабаларыбыздын каада-салтын сактар элең, бир туугандарыңа чабуул коюп, кан төкпөс элең! Урумду жеңдим деп мактанып, эми бизге келипсиң да, кан жыттанып. Бул сага өлүм!

Алп-Арслан огуздарды дагы тегерете карап, кылычын сууруп, башын кыя чабууга камынып калган сакчыга көзү түштү. «Тим кой!» дегенсип ага колун жаңдады.

– Биз бытыраган түрк авлатын бириктиргибиз келет, мунун эмнеси жаман? Баса, сен айткандай, биз качып-бозуп жан айласын таппай жүргөндө, Кара-Ханийлер биздин маңдайыбызды сылады беле?! Эмне деп тантып кеттиң. Сен ушул сөздөрүң менен өзүңдүн эмне болоруңду ойлодуңбу?– деди Алп-Арслан саал катаал үн менен.

– Ойлодум, сени да ойлодум! – Жусупбек кыска кайырды да, көз илешпеген тездик менен учуп жетип, койнундагы катылуу канжарын алып, Алп-Арсландын кардын жарып жиберди. Антет деп ойлобогон сакчылар кармап калууга үлгүрө алган жок. Бейгам отурган Алп-Арслан да коргоно албады.

Оор айбалта тийген Жусупбектин башы экиге бөлүндү. Заматтын ортосунда Огуздар аны барчалап, сөөктөрүн чагып, кесек-кесек тарпка айлантып таштады.

Жарадар Алп-Арслан бир нече кабат ирандык асыл килемдер менен мамыктар төшөлгөн чатыр капшытына жаткызылды. Тегерене чуркаган табыптардын айла-амалына карабастан, ал улам эсинен ажырай берди. Көзү

тунарган эсил эр бир эт бышым кыйналуудан кийин гана башын калчылдата көтөрүп, табышмактуу бир сөздү зорго күбүрөдү:

– Өз... өздөн...

Андан ары султан эч нерсе айта алган жок, боюн түзөдү да көз жумду.

Жүз миңдеген адамдын тагдырын чечкен эр азамат өз тагдырына алы жетпесин, өлүм келгенде жападан жалгыз жардамсыз каларын миңинчи жолу туюнткан катаал мыйзам кайталанды. Баарын көрүп, билип турган огуздар жакаларын муунта кармашып, улуу кудурет алдында өздөрүнүн зилсиз, табасыз, тымызын мүңкүрөгөнүн жан-дүйнөлөрү менен сезишти. Оор кайгыга кирептер болгон жоокерлер Алп-Арсландын сөөгүн алакандарына салып, каргашалуу Амударыясынан самсып, кайра өтө башташты. Сөөк Мервиге коюлду.

Ал эми Ата Мекенин жанынан артык баалаган Жусупбектин жан кыйган эрдиги Селжук түрктөрүнүн Мауреуннехирге басып кирүүсүн артык кеми жок 17 жылга кечеттетти. Бул Жусупбек өлгөндө туулган бала жаа тартууга жарап калды деген сөз...

БҮЙҮК СЕЗИМ

Бийик сезим – бул учуна көз жетпеген бийик чоку!

Көз алдымда көк тиреген бийик аска турат. Ага карайм да кызыгам, кызыгам да ойлоном: бул дүйнөдө сени көрбөгөн, сага суктанбаган киши аз чыгар, чындыгында. Анткени, сага чыгуу тилеги ар бир кишинин табиятына бүткөн ширин эңсөөлөрү менен жуурулган. Адатта, кишилердин тунук сезимдери бийикке умтулуп, сени маара кылат. Жердин дал өзөгүнөн өнүп чыккансып, асман көгүнө багыт алган укмуштай залкар болсо да сенде байыркы адамдардын жылуу жүрөгүнүн жөнөкөй издери жатат...

Эки адам батпаган тар чыйыр белиңе ороло өйдөлөйт. Бул таалай чыйыры, бакыт чыйыры. Ар бир киши бул чыйырга өз алдынча из калтырууга тийиш. Ал эми сага көтөрүлүп, сенин төбөңө таманын тийгизгендер кайгы-касирет, ыза-кордук, үрөй-коркунуч дегендерден мүлдө арылат. Түбөлүккө бейкуттук орноп жоктуктун, жетишпестиктин кишени быт-чыт болгонсуйт. Андан ары, тымызын сагынычтын, кубанычтын сезимдери ойгонуп бүткөн бой балкыйт.

Дүйнөгө адам болуп жаралуунун сыймыгы тереңдеп баш көтөрөт...

О, сыйкырдуу аска, сенде булутсуз асман көп. Күн нуру биринчи тийип, акыркы нурлары сени менен коштошот. Сенде күн нуру мол. Төбөңдө салкын жел жүрөт да, черлер жазылып, көңүлдөр жумшарат. Денеге жагымдуу кан тарап, жагымдуу чымыркануу пайда болот. Кишиге бүткөн марттыктын, эрдиктин, мээримдин, берилгендиктин жалыны алоолонот. Мына ошондо, убакыт токтоп, бүт дүйнө бир саам эс ала түшкөнсуйт...

Быйык сезим – бул назик гүл!

Жаз күндөрү ачылган бул гүлдүн өмүр күчү жылдар боюна созулат. Кишинин жан дүйнөсүн толкуткан назиктиктин, кооздуктун, көңүлдү эргиткен жагымдуу жыттын соолбос булагы өңдөнөт ал. Көп сандаган кооз көпөлөктөр аны тегерене учат, алардын да кыпындай арманынын маарасы ошол өңдөнөт!

Кырмызы баркут кат-кабат желекчелер теңселген жашылдык арасынан бой көтөрөт. Адатта анын шоола чачып турганын көрөсүз. Карап турсаңыз, өмүрдүн түбөлүк өчпөс шамы өңдүү бойго кубат, кыймылга медет. Ал кишилердин күүгүм тарткан көкүрөк-боштугуна жайгашып, нур чачып турган кан кызыл гаухар ташты элестетет. Анын сыйкырына кабылгандар тиричилик түйшүгүн унутат. Караган сайын карагысы келет. Ошондо ал башка бардык кызыкчылыктан кечүүгө мажбурлайт.

Анын жыты адам сезиминин эң тереңине жетет. Кишиде, аны менен өмүр бою ыракаттануу тилеги өзүнөн өзү пайда болот.

Бирок, ал назик, ары сезгич гүл. Сизден чыдамдуулукту, адал күтүмдү талап кылат. Ал арам ой менен жылмайган киши алдында соолуй баштайт. Нурланып кулпунуусун токтотот!

Бйык сезим – бул каардуу деңиз:

Чексиз кеткен каардуу деңиз өзүнчө көөлгүйт. Адам баласы кымбат баалаган нуру менен берметтин эсепсиз байлыгы мунун тереңине жашырылган дешет. Бирок, андагы бермет менен шор суу миң сандаган адамдардын көз жашын түшүндүрүүгө тийиш...

Адамдар ага түшүнүүгө кумар. Анткени, адатта ал мээримдүү деңиз. Ага тунук булактар, дартка дабаа арашан суулар куйгандыктан түшкөн адамдарды күлгүндөй тазартып, өмүргө деген сүйүүсүн тереңдетет.

Анын каардануусунун себеби эмгиче ачылбаган сыр. Ал каарына алганда жээктерине ак көбүк бүркүп, түйүлө жыйрылып, жиндене баштайт. Түсү кара күрөң тартып бузулат. Үстүндө оор булуттардын кербени кыркалайт. Чагылгандар от камчысын үйрүп, кара туманды тилгилеп чартылдайт. Оор деңиз түп көтөрүлө козголуп, бир бел ашып ылдый кулаган, тоодой толкундар өркөчүн жөнөтөт. Үрөйдү учурган дүлөй күрүлдөк тереңден угулуп, жандан түңүлтөт. Бүт дүйнөнү жапырып, тебелеп өтчүдөй күүлөнөт, жээктерин тыткылайт. Туруштук бере албаган тоолор урап, жерлер жемирилип жаткансыйт. Ага кабылган жан чабал ойдон тез кутулат, камгактай учуп, тыянаксыз, үмүтсүз алдастайт. Ага жарык дүйнө менен коштошуу баарынан жеңил сезилет!

Табият күчүнүн улуу кожосу болсо да, адам баласы өзүн алсыз сезип, ченемсиз кайгыга батар учуру ошондо пайда болот.

Бйык сезим – бул тунук сүйүү!..

ХАДИЗАТ

Дем алыш күнү китеп окуу тажатып жиберди. Саат үчтөрдө жаныбыздагы кинотеатрга барууну ойлоп кийине баштадым. Асиресе Москванын ачык асманы мени кызыктырды. Күн ачык. Ага карабастан, чыкыраган суук терезелерге балдыркан жалбырактарын тартып үлгүргөн. Мындай учур көп боло бербейт. Киного барбаса да көчөлөрдө аязга каарылып, ары-бери басуу кишини эс алдырат. Жаңыдан колума ачкычты ала бергенимде эшик кагылды.

– Кириңиз.

Эшиктен күржүйгөн жигит саал тартына кирди да менин фамилиямды атап, ошо же башка экенимди сурады.

– Дал үстүнөн түштүң, – дедим мен.

– Чотон, – деп колун сунду да кыргызча амандаша кетти. – Мен сизди өткөн жылы Фрунзеден көргөм. Азыр, өзгөрүп кетипсиз.

– Кел, – чечин, – дедим мен, өзүм да кайра чечиндим.

Ал шамдагай кыймылдап чечинип, пальтосун илди да, алаканы менен жаагын сүргүлөп кирди. Мен аны мурда көрдүмбү, жокпу деген ой менен өңү-башына карадым. Кууш маңдай, сейрек, ары жазы каш, анын астынан орун алган бүтүгүй кабак менен жылтыраган кичинекей эки көз көрүндү алды менен. Эки беттин урунчагы эки бөйрөктөй тысырайып, өзүнөн саал гана кыр көрсөтө көтөрүлгөн каңшаардын эки жагына жайгашкан. Булары аз келгенсип, табият ага асты-үстү кыйышып көп жабыла бербеген калдагай эки эрин тартуулаптыр. Сүйлөгөндө «з» тыбышын «д» тыбышына жакын айтканына карап, тилинин учунда да артык-оош эт бар экенин байкоого болот. Кыскасы, адамдар жактырбай бет ажарынан алып ыргыткан мүчөлөрдү жыйнаштырып, бети-башына чаптап алып жүргөнсүп көрүндү мага. Бирок, табияты назик, сезгич, мамилеси сыпаа экенин да байкадым.

– Сиз бир жакка камындыңыз беле?

– Ооба. Бирок, конок келгенде үй ээси жолго чыкпайт эмеспи, бизде. Кайдан, кана сүйлөй отур... Эшик аяз, бир-бир чыны ысык чай ичели.

Мен кухняга кеттим. Бул өңдүү жигитти көргөнүмдү эстей албадым. Мындай түрү менен бул жигит бир көргөн кишинин түбөлүктүү эсинде калышы мүмкүн эле. Кайра келсем, столума имерилип, эки колун артына алып китептерди башын кыйшайта карап жатыптыр. Адептүү.

Сүйлөшө отуруп анын түстүү металлдар институтунун акыркы курсунда окуп жатканып билдим. Өзү Таластан экен.

– Мен да жазайын деп жүрөм, – деди ал тартынбай эле.

– Мүмкүн, – дедим да адаттагы сөздөрдөн козгодум. – Кийинки кездери жогору билимдүү адистер катарыбызды көбөйтө баштады. Инженер-жазуучу, бул эң эле сүйкүмдүү угулат.

Ал божурайып күлө баштады. Экөөбүз үндөшө кеткенсидик. Чай үстүндө үй-бүлөсү жөнүндө сурадым. Аялы чанып кеткенин, андан бери үйлөнбөй жүргөнүн айтты.

– Ал келиним сенин өңү-башыңды байкабай тийген го, кыязы.

Күлдүм.

Коногум ачык-айрым жигит болуп чыкты.

– Байкап, көрүп эле тийген. Кайра ага караганда мен сулууракмын...

– Жолу болсун! Анда, экөөң ажырап кеткениңер жакшы болуптур. Биригип алып тукумубузду таптакыр бузат элеңер, – деп азил айттым.

Сейрек жайгашкан жүгөрү тиштери дагы көрүндү. Жигит кысынбай ыракаттана күлөт экен. Ал тарсылдап күлгөн сайын менин көңүлүм ачылып жаткансыйт. Ошентип экөөбүз заматта эле сырдаш, дос болуп чыга келдик. Ал жарым сааттай гана отурду. Кетеринде болсо, ички чөнтөгүнөн эки бүктөлгөн кагаз чыгарып мага сунду:

– Бул сүйгөн кызыма жазган катым, – деди ал. – Окуп көрүңүз. Мен дагы бир жолу келем...

– Кызыма дейсиңби?

– Окусаңыз билесиз...

– Сулуу кызбы?

– Анын сулуулугун сурабаңыз, абдан сулуу! – Жигитим аз жерден тамшанып ала жаздады.

– Мына кызык! – дегенимди өзүм да сезбей калдым. «Көңүл чиркин айга асылат, күнгө жармашат. Айла жок...»

Чотонду ээрчий чыгып автобуска салдым. Аз болсо да күлүп, тамашалашып отургангабы, өзүмдү жеңил сездим. Кайра келдим да, анын катын колума алдым. Кат мындайча жазылыптыр:

«Бул сезимди саал кечигип башыман кечирүүгө туура келди. Кайсы бир жазуучу кишинин ички дүйнөсүн ааламдын кеңдиги менен салыштырган. Азыр мен буга кошулбаска аргам жок. Өмүрдө эмне бар, айталык, адаттагы кубанычтар, кайгылар эбегейсиз кең боштукта калкып сүзүп жүргөнсүйт. Адамдар өздөрүнүн ааламындагы кең боштукта күтпөгөн нерселерге туш келишет. Жек көрүүгө да, сүйүүгө да аргасыз кабылышат. Мага болсо, сүйүүнүн лаззаты алда качан жолугуп, карамакаршы багытка учканы али эсимде. Ал кайталангыстай караан үзгөн. Анын кайрылуусун күтүүнүн да мага зарылдыгы жок өңдөнгөн. Бирок, азыр адамдардын аалам боштугунда кайталануунун боло берерин өзүм моюндап, маңдайымды жерге такай жүгүнүп отурам. Анын бергендерин күндөлүктүү ашымдай аргасыз кабыл алуум керек болду. Муну, албетте, жаманга жорубаймын. Тескерисинче, ал менин кайра гүлдөшүм, кайра ачылышым. Аны мен өмүрдүн тартуулаган бактысы деп түшүнөм. Мен, өзүмө тиешелүү ааламымда чагылгандуу жамынчысы менен Чолпондун жаркырап сүзүп жүрүүсүн тилейм. Тилегенде да, ал жөнөкөй эмес, аалам-боштугумду кан-

жардай тилип өтүүсүн каалайм. Азыр мен бала эмесмин. Романтик да эмесмин. Дайыма болуп туруучу өкүнүүнүн, кусалыктын, эңсөөнүн ширин минуталарын ар кандай кубанычка алмашпас кезим. Аларды жерүү мага балалык өңдөнөт. Тыптынч мелмилдеген ааламымда биринчи ирет улуу окуя жүз көрсөткөнсүйт. Бул өзүнчө, түбөлүктүү тынчтыкка бет бурган бейкут жерде укмуштай жарылуу пайда болгонун элестетет.

Улуу адамдар деле жоюлуп кетүү мүмкүндүгү көп болгон көзгө илешпес клеткадан өсүп чыгат дешет. Улуу окуялардын да өзүнө караганда эч нерсеге арзыбаган майда себептери бар. Ыйык сезимдин төрөлүшүнө да кыпындай учкун зарыл экенин айткым келет. Буга кошуп билгенимдин баарын өзүңө кайрадан айтып бербесем болбойт. Сен менин көңүл ааламымда эркин сүзүп жүргөнүң менен ал дүйнөнүн эмнеден жасалганын биле бербейсиң. Анын көрксүз каалгасына назик, нары бек кулпу салынган. Бирок, азыр сенсиз ал аалам бөксөлүгүн гана көрсөтмөк...

Тунгуч жылуу сезимге мен троллейбустун аялдамасынан кабылдым. Бул капысынан болгонун балким сен унуттуң. Анткени, ошол кезде ал секундлар сен үчүн анчалык таасирдүү боло албаганын кыймылыңдан байкаган элем. Мен болсом аны азыр да көз алдыма дапдаана келтирем. Аны кайра кайталасам кайрадан ыракатка бөлөнөм. Аялдамада бизден башка эч ким жок болсо да сен эмнегедир күлүп, сумканды ары-бери чайкай бердиң. Сенин эмне үчүн күлүп жатканың менен менин ишим болгон жок. Бирок, күлүп туруп ары караганыңда жарым-жартылай тоголок жүздү көрүп... Анда атаандашкан жаштык менен сулуулук ойноп турду. Кандайдыр жылуу кан денеме тарап үлгүргөнүн сездим. Сага жакындай басып, жаныңдан өтө бергенимде эркисизден бир караганым эсимде, ошондо сенин көздөрүңдөн башка эч нерсе көрүнгөн жок мага. Укмуштай балбылдап күйгөн кош чыракты жашыл алоо

чарпып өткөнсүдү. Андан мээрим менен муң чачырап тургансыйт. Тез ары карап кеттиң да, жарым-жартылай тоголок жүзүңдү кайрадан тартууладың. Дагы күлүп турасың. Бирок, менде өз табиятыма жараша, анча-мынча ууларды сиңирип алар кудурет бар болчу. Ошол пайда боло кетти да мени тизгиндеп үлгүрдү.

Троллейбус келди. Менин түшпөгөнүмдү көрүп, сен да түшкөнүң жок. Сүйкүмдүү октун экинчисин күтүп алууга сол көкүрөгүмдү камдай баштаганымды сездим. Кийинки келген троллейбуска түшөрдө, тез басып мени жандай өттүң да, мурдараак түштүң. Бирок, менин жаныма келип турдуң. Орун жок. Бири-бирибизге тийишип тик турдук. Троллейбус чайкалды да экөөбүздү тыкыс турууга мажбурлады. Ар жагында кыстаган эч ким жок болсо да, маа ыктай түшкөнүңдү сездим. Мына ошондо эмнегедир ойлоно кеттим, өзүмдү сенден саал алыстаттым. Мага жалт караганыңда билинер-билинбес башымды чайкадым. «Бул эмнең, мен сенин теңиң эмесмин да. Мен бир көрксүз куураймын, сен болсоң ачылып турган кызыл гүлсүң. Мени козгоп, көтөрө алгыс түйшүк артканы турасың. Саа эч нерсе эмес, маа албетте кыйын. Мени караба, маа жакындаба, мени тынч кой...» дедим ичимен. Сенин экинчи жолу караган көзүңөн оюмду түшүнгөнүңдү байкадым. Көзүң күйүп турат, күйүп турат да мына буларды айтып жаткансыйт: «Тагдыр ушул экен. Мен атайын сени шылдыңдайын деп турганым жок. Сенин бардык жагыңды көрүп турам... Бирок, ушундай иштөөмө туура келсе эмне кылайын. Менде деле айып жок...»

Кээде биздин жерде жай күндөрү, эртең менен болор болбос жел аргы пайда болот да, бүт эркти бийлей баштайт. Тоонун миң сандаган гүлдөрүнүн жыты келип ээликтирет. Бирден эле наристеге айланып, кишинин көкүрөгү ченемсиз кубанычка бөлөнөт. Турмуш түйшүктөрү бир саам унутулган ушул минуталар маа эң кымбат сезилет. Бирок, ал көпкө созулчу эмес. Мен троллейбуста

кетип бара жатып, ушуларды ойлоп, саал түтөгөнүмдү сездим. Эмне болуп кетти азыр? Бул суроого кандай жооп керек экенин билип турсам да, аны тышка чыгаруу эмес, ойлонуудан да кызгана баштадым. Кызганганда да дал өзүмөн кызгандым. Ошону менен бирге мени жаман ой басты. Курудан куру алкынганымды ойлодум. Мен күчүмдүн жетишинче көңүл-ааламын жалгыз ээмденүүнү эңсеген кишимин. Ага бирөөнүн кокус кол салып, кирип келерин күткөн эмесмин. Эмнени айтып кеттим, бирөө өзүнчө күлгөн экен, анын денеси маа тийип туруптур, ушул да «кол салуубу?» Бул эмне деген шумдук кыял?! Аял кызыккыдай өң барбы менде! Ойлоно келип башты чайкаганымда, бул мага ошондой сезилген жөн эле «бир-деме» деп ыйгардым.

Мага пайдасыз, бирок ага амалсыз кабылып калган кээ бир түйшүктөрдү унута албасымды билип турсам да унутуп койдум деп өзүмдү алдай алам. Мен сени унуттум. Алды менен сени жок, алды менен өзүмдү, анан сени аяйм. Ошон үчүн унутууга туура келет. Мен сенден оолак жүрүшүм керек. Кеп ушул!

Бир, күнү ашканадан чыгып келе жатып эмнегедир жарым жолдо туруп калдым да, өзүмчө эле силер окуган корпустун экинчи кабатындагы терезелерге көз чаптырдым. Жөн кете берсем болмок. Дал эле мен караган терезеде бир кыз менен сүйлөшүп турупсуң. Мени көрө койдуң да, жаныңдагы кызга бирдемелерди айтып күлө баштадың. Тиги кыз дароо мени карады да: «Бечаранын кылмыйып карап турганын!» – дегенсип кошула күлдү. Көңүлүм караңгылай түштү. Каргашалуу терезеден тез оолактагым келди. Кетип бара жатып өзүмдүн биротоло өчкөнүмдү сездим. Укмуш! Дүйнөдөн, тиричиликтен заматта тоюп чыга келдим. Бүт акыл-эсимди көңүлсүздүк басты. Көкүрөк-боштугумда жалаңдаган эки миздүү канжар ойноктоп, тилгилеп жүргөнсүйт. Мен максатсыз эле өзүбүздүн каңгырап бош турган аудиторияга кирип

бардым. Он минута мурда эле камынып, мындан чыгып кетпедим беле? Кетейин. Өтө жай басып көчөгө чыктым. Карасам алдымда дагы сен кетип бара жатыпсың. Артыңа карап бурулуп, сумканды чайкап жылмайдың. Эки жагымды карасам тротуарда менден башка эч ким жок. Бул өңдүү сыйкырдуу көрүнүштөрдү өмүрүмдө көргөн эмесмин. Мен сени узак карабадым. Жүрүшүм андан бетер акырындай түштү. Сенин күтө-күтө басып бара жатканыңды, улам артыңа бурулуп караганыңды сезип келатам. Кызык, кээ бир нерсе менин эркимен тыш боло баштаганына таң калам. Адатта мен көчөнүн башка канаты менен кетчү элем, сен жүрчү жол да башка болчу. Туптуура өзүм бурулар жерге жете бергенimde, эмне болуп кеткенин түшүнсөм буюрбасын, буттарым саал чалыштай түштү да, сенин артыңан зыпылдап жөнөдүм. Бут меники эмес, ишенесиңби? Аз жерден машиналардын агымын кесип өтө жаздадым. «Жай басуум керек!» дедим өзүмө. Сен элге аралашып караан үздүң. Бирок, дагы алдымда турупсуң. Жолдогу фотовитринаны карамыш болуп турганыңды көзүм чалып калды. Ага Парижден, Версалдан келген фотоэтиюддар чапталган. Жакындап келе жатам. Мына ошондо сенин таасир этүү сфераң өтө чоң экенин билдим. Мен ага үч метр аралыктан кабылдым. Сени менен токтоп сүйлөшүү оюма да келген жок. Магниттик радио толкундар сферасынан хорда жасап өтүүнү гана ойлодум. Бирок, ал хорда түз сызыктуу болбой калганын айта кетейин. Бүт денем күйүп түз баса албадым. Ошондо барып качып да кутула алгыс торго түшкөнүмдү бирден сездим. Мен аялдамага «үшүп» араң жеттим. Бул өңдүү жалындаган оттун үшүтүүсүн биринчи ирет башыман кечирип отурам. Троллейбустун бурулушка жакындап токтогону кыжырымды келтирди, сенден мурдараак кетүүнү ойлогон элем да. Бирок, троллейбус менен кошо сен дагы аялдамага тез басып келе жаттың. Ошол ортодо саа бир киши кабыла кетти да, бир нерселерди сурап калгансыды.

Сен кайсы бир көчөлөрдү жаңдап жооп берип жаттың. Мен троллейбуска шып түштүм да, бош орунга отура кеттим. Ичиме толуп кеткен желди үйлөп терең үшкүрүп алдым. Үлгүрө албай калганыңа табам канып, көңүлүмдө кубаныч жылт этти. Бирок, көп өтпөй эле жүрөгүмдүн жарымы сен жакта калып калганын тымызын ойлоп кусаландым. Көңүлүңдө эч нерсе жок болсо да мени күтө-күтө басканың маа сыйкырдуу канат бүтүргөнсүйт. Кылактап учуп адам билбес көңүл кенчине туш келгенсийм. Бир аздан кийин дүнүйөм түптүгөл тургансып, бир түрдүү жылуу сабыр пайда болду мага. Мындан он минута мурда баскан жаман ой изсиз жоголгонсуду. Канчалык кордолсом да, канчалык кагуу жесем да колума чырак алып өзүмдүн рухий дүйнөмдү жакшылап карасам, сенден башка эч нерсе таба албай турганымды сездим.

Кийинки күндөрү эмне үчүндүр өзүмдү кайраттанууга мажбурладым. Намыстана баштадым. Бирок, бул мени тереңден калкытып тайыз жерге шилеп жаткансыйт. Ошондо да сени менен биринчи сүйлөшүүм жөнүндө көз алдыма сансыз варианттар элестей берди. Анын эң жөнөкөй, ары жалпы бир түрү төмөнкүдөй өттү.

Бир жолу, – деп баштайын кыялым болсо да, – күн нурун аябай төгүп турган шашкеде, адаттагыдай аялдамадан сени менен кездештим.

– Саламатсызбы, сулуу, – дедим тийише. Майыша берген эркекти силер жактырып көргөн эмессиңер да.

Жооп иретинде жылмайдың да, ээрдиң бүлк этти. Мен күлүп тамашалап кирдим:

– Сиз менен таанышууга болобу? Сизди ыр жазат деп уктум, чынбы?

Сен тигиле карап турганың менен карегиң бети-башымды бойлоп жүгүрүп жатты. Билинер-билибес башыңды чайкадың. – Эмнеге унчукпайсыз, сиз мында көптөн бери окуйсузбу?

– Биринчи жылы.

– Да...– дей бергенимде троллейбус келип калды. Түштүк. Бош орунга экөөбүз катар отура кеттик. Мен кайрадан суроолорго көчтүм:

– Кинотеатрларга барып жүрөсүзбү? Эгер... эгер бош убактыңыз болсо, бирге барсак...

Сенден жооп болгон жок. Бул түшүнүктүү. Бирок, эмне ойлоп отурганыңды билүү кыйын. Сен жооп бербеген сайын эрегише түшкөнсүйм.

– Сиз,– дедим мен жай гана,– үйүңүздө кишилер менен, ата-энеңиз менен сүйлөшчү белеңиз. Эмнеге унчукпайсыз? Бая күнү кыйын сүйлөп жатпадыңыз беле...

Кабагың салкындай түштү:

– Качан? – деп таңгала сурадың. Каректериң дагы секире баштады.

– Бая күнкү отуруштачы, бат эле унутуп каласызбы?

Ушул сөзүмөн кийин биринчи ирет сенин көзүңөн көңүлсүздүктү байкадым. Ал түгүл саамай чачыңды ондоңу да, менден качып, терезе жакка саал ыктай отурдуң...

Бирок, мындай кездешүүнүн ортобузда өтүлбөгөнүн билесиң. Мен канчалык кыялдансам да сени жеңил ойлуу кыла албадым. Сен чыныгы турмушта кандай болсоң, кыялымда да ошондой экенсиң.

Сен кездешкен сайын мурдагыдай эле сырдуу түйүндөр түрмөгүнөн улам бирди көрсөтө бердиң. Алар өтө көп. Аларды мен кадимки жипке тизген бермет шурудай көңүлүмө тизе бердим. Анын биринен бири кооз, биринен бири сүйкүмдүү экенин өзүм гана түшүнөм. Алар көбөйгөн сайын салмагы да ашты. Мени тереңге чөгөрө берди. Буга каршылык кылганым жок. Дагы эмнелер болорун билүүнү эңсесим. Туура, бир жолу аябаган күч менен каршылык көрсөткөн экенмин. Ошол бакытсыздык мени жээкке ыргытышы керек эле, ыргыта алган Тилекке каршы, кайра дагы терең чөгөрдү.

Биздин, экөөбүздүн ортобузда өтүлгөн эң майда «кагылышуулар» эмне үчүндүр ар качан троллейбустун аял-

дамасынан старт алат. Аялдаманын өзү бизди улак-улам баш коштуруп байкап жаткансыйт. Мен троллейбуска түшөм деп жүгүрүп үлгүрө албай калдым. Сенин артымда келе жатканыңды байкабапмын. Адаттагыдай күлдүң да, башыңды саал кыйшайтып экчеп койдуң. Өзүң мени көздөй басып келе жатасың. «Көрдүңбү тагдырды, ойлобогон жерден кездештирет кишини!» – деген жароокер кебете бар өңүндө. Мен сени караган бойдон катып калыпмын. Сен таң калсаң керек, күлкүндү токтотуп менден бир метр алыс келип туруп калдың.

Мына ошондо буттарым өзүнөн өзү кыймылга келип, сенин жаныңа алып барды. Экөөбүз тиктеше калдык. Бул жолу өңү-башың толук көрүндү. Жылуу сезим менен таң калуу алпуруша кетти. Анткени, сен адаттагы сулуу аялдардын бир да бирине окшобойсуң. Ишенсең мен ошондо өзүмдү аялдар дүйнөсүнүн эң жаңы жер ачуучусу катары сездим. Айтсак, ымыркай чагыңан ушул кезиңе чейин өстүргөн мээримдүү ата-энең сенин жүзүңдү миңдеп үйрүлө карап, өпкөн чыгар. Бирок, сенин сулуулугуңду менчелик көрө алганына күмөндөнөм. Ушуну ойлоп сага карап жалдырап тура берипмин. Акыры бир дүлөй күч суроо берүүгө мажбурлады.

– Сиз кайдан кейгенсиз? – дегеним эсинде чыгар. Бул менин сага биринчи үн катуум.

- Грузиядан.
- Грузинка турбайсызбы?
- Осетинка.
- Осетинка?

Сен саал жабыркап башыңды ийкедиң. Менден башка сөз күткөнүңдү билдим. Бирок, менде алардан башка да суроо жок болчу.

- Атыңыз ким?
- Хадизат.
- Хадизат?

Сен дагы башыңды ийкеп жооп бердиң.

Менин бардык дүйнөм ушул беш суроону берүүгө уруксат этти да, андан артык сөз айтуума тыюу салды. Сен мунун баарын башкача түшүнүпсүң. Аны кийин билдим. Биздин туңгуч үн катышып сүйлөшкөнүбүздүн түрү ушул. Троллейбус жандап келип туруп калды. Мен саа «жүр» дегендей ишарат бердим. Мен белиңе алаканымды коюп ээрчиге келдим да, ортодогу бош орунга отургуздум. Менден башка ортодо тик турган эч ким жок, сенин жаныңда кароолдо тургансып туруп калдым. Анда-санда сумкаңды кармалап коём. Бул албетте, сен эмес өзүмө да жаккан жок. Бирок, иш ушундай болуп жатты. Менин оюмча троллейбус отө жай бараткансыды. Жолдун мынчалык алыс экенин мурда билбепмин. Аялдамалар да эсепсиз. Ар бирине көпкө токтоп жаткансыйт. Мен болсом унчукпастан бодурайып «кароолдо» турам. Бир кезде эңкейип көзүңө бир карап алдым. Көзүң суз, саал муң бар, ойлуусуң. Жеңилдене түштүм. Сенин да ойлонгонуң мага аябай жакты.

– Бир аялдама калганда түшүп жөө баралы, – дедим мен эңкейип. Сага айтар сөзүм «көп» өңдөнөт.

Башыңды ийкеп, макулдугуңду билгиздиң. Сенде эң бир сонун адат бар, өзүң сезбейсиң, Хадизат. «Макул» – деп унчукпай башыңды ийкегениңде кирпичтериң жабыла түшөт да токтоолугуң, эстүүлүгүң, бүткүл сулуулугуң бир мезгилде чагыла түшөт. Назарыңды төмөн салып башыңды алда нече ийкеп жибергениңди кайра-кайра көрө бергим келет.

Андан ары дагы дымып калдык. Биз түшүп калар аялдама көз алдыма элестегенде, сени менен сүйлөшөрүм эсиме түшүп капилеттен жалын күчөй түшкөнсүдү. Троллейбус да тез жүрө баштады. Аялдамаларга токтогону билинбейт. Түшүп калалы деген жерге уламдан улам жакындап, учуп келе жатабыз... Троллейбус учкан бойдон келип мен айткан аялдамага токтоду. «Жүр түшөлү!» деген эки сөз эсиме түшпөй койду. Эмнегедир бирдеме

айтышым зарыл өңдөндү. Анын эмне экенин өзүм түшүнгөнүм жок. Жок дегенде өзүм анда-санда кармалап келе жаткан сумкаңа жабыша кетип, упчукпай эле «түшөлү» деген ишаратты беришим керек эле. Аны да жасай албадым. Эрегишкенсип троллейбус да ошол аялдамада көпкө туруп калды. Сен мурда кандай отурсаң, дал ошондон жазганың жок. Балким, мага жардам берүүнүн зарылдыгы жок деп түшүнсөң керек. Троллейбус козголгондо мен эс ала түштүм. Оор экзаменден оңой кутулгандагы кубаныч пайда болгонун сездим...

Ошондо менин бардык абалымды акылыңа салып, ойлоп келе жаткан экенсиң. Троллейбустан түштүң да, мага жеткизбестен кете бердиң. Мени кысылтып, андан бетер шайын кетирбейин дедиң. Бирок, мен бирдеме айтмакчы болуп артыңан шаша ээрчий басканым эсимде. Бурулуп да караганың жок. Эшик алдында болсо, баш кийимиңди ала коюп, кундуз чачыңды көрсөттүң. Мен сенин майда кыймылдарыңа чейин көз салып, өзүмчө түшүнөм. Менин алдымда эмне жасасаң да, өзүңө жарашып турганын гана сезем. Мага жеткизбей кеткениң кандай жакшы болду. Мен эми мурдагыдай өзүмдү сооротпойм. Сени көрүүнү кадимкидей эңсеп, сен жөнүндө ойлончу болдум. Анын эмне экенин айтуу да кыйын. Ошону менен катар өзүмө-өзүм ишенбеген жаман сезимдерге да бөлөнө жүрдүм. «Мүмкүн эмес» деген эки сөз маңдайымда жазылуу тургансып, сенин, аны дайыма таңгала окуп жатканыңды элестетчү болдум.

Акыры бир жолугуу түнкү окуудан келе жатканыңда жатакананын үчүнчү кабатындагы тепкичте карама-каршы өтүштүк. Төмөн түшкөн соң карасам, тепкичтерде секирип ойноп, артыман түшүп келе жатыпсың. Балким мен үчүн келбегендирсиң. Ошондо да мен турган жерди бүт өрт каптады. Өрттөн качып лифтке жармаштым. Сен болсоң биз көтөрүлө бергенде жетип келип, лифттин терезесинен мени издей карап калдың. Алыстан баратып

көзүндөгү жек көрүүнү даана байкадым. Кирпигиндин ар бир талы тамга болуп: «сен кишисиңби!» деген илеп белгиси менен бадырая түшкөнүн окууга үлгүрдүм. Бул ойлогону да туура. Сен эмес өзүмдү өзүм «киши эмессиң» деп аягына илеп белгисин койгон учурларым көп. Мен сени өз сезимимдин курмандыгына чалып жогору көтөрүлдүм. Сенин нааразылыгыңды козгоону эңсеген элем да. Мунун натыйжасы укмуштай сонун болду. Толук күчүнө келбеген улуу толкун күчүнө келди. Ошол улуу толкундун курманы болгум келген...

Бирок, улуу толкун төмөнкү көрүшүүдөн кийин мени биротоло жалмап кетти. Мен көкүрөгүмдү тосууга да үлгүрө албадым. Өз алдымча камынууга тийиш элем. Жаныбыздагы почта... ошол почтаны азыр да кыйналуу менен эскерем. Ала турган акчанын бланкасын толтуруп жатканымда колдорумдун калтыраганын сенден жашырууга чамам жетпеди. Сен да акча алмакчы экенсиң. Көздөрүбүз айкаша кеткенде, ишенсең, мен таптакыр башка көздөрдү көрдүм. Мурдагы өзүм көргөн, кумарланган шам чырак эмес, мени жериген, жек көргөн, тажаган, сүйбөс аялдын тике караган жапайы көзү! Ары карап кеттиң. Улуу толкун дал эле ушул секундада ошол орундан мени жайпап алып жолго түштү. Сенден жардам сурап, жалына бир караганымды билем. Көзүңдүн мурдагы абалына келүүсүн өтүндүм. Бирок, сен ордуңа башка бир кызды коюп менден алыс кетип калдың...

Мен бир кездерде алыстагы деңиздердин жээгинде болгом. Деңиз бороону башталганда кара күрөң коюу суюктук каалгый чайкалып, бир нече метр көтөрүлүп келип дамбаларга өзүн урчу. Замбирек атылгандай күркүрөп, ак көбүгүн он метр бийикке бүркө артына кайрылчу. Эбегейсиз зор көөлгүгөн суу массиви каардана түшкөнсүп, азыр эле дамбалардын быт-чытын чыгарып, жээктегинин баарын жалмап деңизге ала кирип кетчүдөй үрөй туудурчу. Бирок, анте алган эмес. Мен ошондой

тоскоолдорду катуу эңсеп кеттим. Азыркы мени ороп, бүктөп жолуна түшкөн улуу толкунду чектөө мүмкүн эмес экени түшүнүктүү эле. Бирде тереңине жиберген толкун бирде калкытып ойномок. Мен өзүмдүн бөлмөмө араң жеттим. Бөлмөм – бөлмө эмес эле учу-кыйрына көз жетпеген толкундар дүйнөсү... Бир кезде өтө тездик менен жогору көтөрүлүп бара жатканымды сездим. Тереңден атып чыккан толкун мени жепжеңил учуруп бара жатты. Мен алдымды карай албадым. Төмөндө кара күрөң суу жай чайкалып, кулак тундурган үн менен күрүлдөйт. Бийикте болсо, кара туман каптап, күүгүм тарткан асман көрүнгөнсүйт. Көпкөк жылдыздар астында кара туманга аралаш тоодой катмарланган толкундар тизмеги горизонттон мени көздөй учуп келе жатты. Толкун – ааламдык толкун экенин ошондо байкадым. Бул өз ааламымдагы өзүм көрбөгөн алаамат! Үрөйдү учурган бул тынчсыз караңгылык өлүм деп түшүндүм. Толкун каптаганда жанталаша кыйкырып жибердим:

– Хадиза-ат...

Ишенсең, менин бул кыйкырыгым узакка созулган укмуштай жаңырык пайда кылып, бүт ааламды чайпалтты. Көпкөк жылдыздар тартипсиз учуп, Фаэтондун быркыраган калдыктары азан-казан түшүп кагылышып жатты. Эң акырында сырдуу Марс, күлүндөгөн Чолпон, макоо Юпитер да күңгүрөнө жаңырганын уктум. Менин куру сүлдөрүм гана калгансыйт. Коркунуч ичинде чабалактап, катуу онтой баштаганымды сездим. Кроватымда чыны менен онтоп жатыпмын. Жанымда сен жүрөсүң. Колуңда градусник.

– Канча? – дедим мен.

– Кырк бир – дегенинди кадимкидей уктум.

Андан ары мага дары камдап, ары карап суюктуктарды стакандарга куюштуруп жаттың.

Көзүмдү ачып карасам, үйдө эч ким жок. Өйдө болдум да, эки алаканымды эки жагыма таяп көпкө отурдум.

Ойлоно отуруп сенин жек көрө караган чексиз сүйкүмдүү көздөрүңдү элестеттим. Өзүм жадап-жүдөгөн ушул бир саат ичинде эле көздөрүңдү кусалана сагынууга үлгүрүп-мүн. Көргүм келип турду.

Эшиктен чыгып келе жатып саа кезиктим.

– Жүр Хадизат.

Унчукпай башыңды ийкедиң. Экөөбүз ээрчишип кетип бара жатабыз. Көчөлөрдө ары-бери жүргөн эл жок. Транспорттор да жок. Чындыгында, бирге кетип бара жатканыбыз менен сен да жоксуң жанымда.

– Билесиңби, Хадизат? – дедим мен. – Сени издеп мен бийикке көтөрүлдүм. Ал жердегилер мени шылдыңдашты. «Бийикте көрдүңбү жанга баткан суук. Тегерегиңдеги караңгылыкты тез сезесиң. Эркек аялдын лаззаты төмөндө. Бийиктен аны эч качан таба албайсың!» дешти алар. Мен өзүмдү жерге ыргыттым. Жерден сени мүлдө табалганым жок. Анан тереңден издей баштадым. Ал жердегилер да шылдың кылышты. «Эркек аялдын лаззаты жердин үстүндө. Мында, көрдүңбү, туш тарабыңдан кысат, тумчуктурат. Баарынан мурда жалгыз калтырат!» – дешти алар.

– Анан эмне болду, – дейсиң сен кызыгып.

– Эмне болмок эле, сени бийиктен, тереңден, издегеним үчүн жердегилер да шылдыңдап күлүштү.

Сен кыткылыктап бүгүлө түштүң да, оозуңду басып көпкө күлдүң. Несин айтайын Хадизат, сенин ушул күлкүң менин үрөйүмдү андан бетер учуруп жиберди... Мен сени буга күлбөс деп ойлогом!

Дүкөндөрдө кассир, кезек күтүүчүлөр, сатуучу дегендер жок. Алар көзүмө көрүнбөйт. Керектүү нерселерди тез алып кайтам. Аудиторияда профессорлор лекция окуп жатат. Кээде угам, кээде өздөрүн да көрүп калам. Менин жүрүшүм аудитория, ашкана анан өзүмдүн сырдаш комнатам болуп өзүнчө бир үч бурчтукту түзөт. Баарында тең эч ким билбес ыйык казынамды аркалап жүрөм.

Күндөр, айлар өтүп жатат, Хадизат. Сен азыр мени карап да койбойсуң. А менден болсо, сенсиз өткөргөн бир да бир күндү табалбайсың...»

Катты окуп болгонумдан кийин Чотонду дагы көрүүнү тымызын эңсегенимди сездим. Көпкө ойлонуп отурдум. Эки кишиде бирдей эки асылдык бар. Бириники тышында, бириники ичинде. Кайсынысы жакшы? Кишилер билгенин айтышат деңизчи, бирок турмуш буга кесе жооп берген эмес. Өмүрдүн бир кызыкчылыгы ушунда окшобойбу...

ГЕФЕСТ

– Алып бергилечи бери! – Гера төрөттөн кийинки кан-сөлү аз сүйкүмдүү өңүн суута сүйлөдү. – Көрөйүн да, баланы...

Ал наристесин көз жүгүртө болсо да бир карап алууну эңсеп жатты. Бирок, алтын чылапчынга салып, жууп-чай-кап, жыпар жыттуу май менен майлап жүргөн Артемида баланы энесине бирден эле көрсөтө койгон жок. Эмне үчүндүр унчукпастан өздөрүнчө көпкө күйпөлөктөштү.

Ушул бала боюна бүткөндөн бери Гера ширин кыялдарга бөлөнүп, жарык дүйнөгө наристенин жарк этип батыраак пайда болуусун таакатсыз күткөн. Анын үстүнө, башка аялдардан төрөлгөн Зевстин татынакай балдарын көргөн сайын Геранын күйбөгөн жери күл болчу. Күнүүлүк аял баласы качып кутула алгыс күнөө эмеспи. Эгер, Гера Зевстен төрөп калчу болсо, бала сулуулук жана акыл-эс жагынан Олимптеги жаш кудайлардын баарын жолдо калтырууга тийиш. Герадагы жаткан жашыруун үмүт, тилек мына ушундай. Андай болбойт экен, мында «бала төрөдү» деген атка конуунун кереги жок.

Мына эми, кезеги жетип, текебер Геранын тилеги орундалды, баласын төрөдү. Бирок, ошол нурлуу

Олимптин болочоктогу сыймыгын өз энесине көрсөтпөй жатышат.

– Ирида! – деди Гера кызматкер кызына үнүн саал катаал чыгарып. – Эмне мынча күйпөктөйсүңөр? Бери бергилечи...

Төрөт кудайы Артемида кол башындай кызыл эт наристени алаканына салып, Геранын жанына келди. Анын айласыз кыймылдап жатканы билинип турду. Чыканактап тура калган Гера балага көз жүгүртүп өттү да, бирден эле өңү өзгөрүп сала берди. Ал бүчүлөрү чечилген көкүрөгүн үрөйлөнө кайрадан топчулай баштаганын өзү да сезген жок. Наристенин кызыл күрөң курсагынан ичегиси чааралекей тартып, кыймылдап көрүнүп турганысыды. Чийдей ичке колу, буту таң каларлык ийри-мүйрү болгонунун тышында, чалкасынан түшкөн коңузду элестетип дайны жок тыбырайт. Көгөргөн эриндер кайыштай чоюлуп, жеп-иче турган нерсе издегенсип жан жагын жалмалайт. Анда каш дегичелик каш да жок. Кыскасы, мына бул чыңкалып кызарган, сары түк тышына тепкен кичинекей бырыштуу бетте кудуреттүү Зевстин да, ашкан сулуу Геранын да кыпындай белгиси көрүнбөйт. Кабыргалары саналып, киндиги чорбоюп, кыйк-чыйк эткен кандайдыр бир жаман үн да чыгарып жатты бала...

Геранын каары келди. Ал табияттын шылдыңы алдында эч качан моюп көргөн эмес. Наристени колуна алды да, тирүү бала эмес куурчакты ала салдырып карап жаткансып, ары-бери шылкылдата көпкө карап турду. Анан, кишинин итиркейин келтирген курт-кумурсканы ыргыткансып, баланы ачык терезеден ары ыргытты да, колун чүпүрөккө аарчый баштады. Артемида менен Ирида терезеге чуркады. Гера болсо, кумсаргандан кумсарып ары карап, төшөгүнө жата кетти. Жоон сан үстүнө түрүлгөн жамынчыны да жогору тартпады ал...

Асмандан жерди көздөй эрбеңдеп, уламдан улам кичирейип түшүп бараткан балага тиги экөө амалсыз

муңая карап турушту. Канчалык боору ооруса да, алар Геранын каарынан коркушуп унчуга алышкан жок. Баланын карааны үзүлгөндө барып тыбыш чыгарбай артына бурулушту. Алды менен ары карап жаткан Геранын тууралжын соорусу, жүктөн бошоп бөксөлөнгөн ичке бели, андан жогору солкулдап жаткан жука, ары кең далысы көрүндү аларга. Гера күйүтүнө чыдабай ыйлап жаткан эле!

* * *

Деңиздин пири Фетида Гефесттин татынакай буюмдарын улам бирден алып карап, таң калып жатты. Майда үлүлдөрдөн, маржандардан бир-бирине кынап жасаган ар кыл билерик, шакек, сөйкө, ал түгүл падышалардын таажысы, аса таяктары устакананын бир капшытын бүт ээлептир. Анда илинүү турган моюнга тагылуучу шуру, берметтерчи! Мына береги кызыл маржандын тизмегин алыңыз, анын ар бир даанасы биринен бири ажырагыстай окшош жонулган. Укмуштуу чебердин бул чыгармасы тагынган кишиге өмүр бою кубаныч тартууламак. Олимптеги аял кудайлардын бир да биринин боюнан мындай жасалга табылар бекен?

Саямактуу Фетида билинер-билинбес башын чайкап, Гефесттин өнөрүнө суктанат. Мындан жыйырма жыл мурда асмандан деңизге келип чулп эткен көк карын наристеден мынчалык сыйкырдуу улуу адам чыгат деп ким ойлогон?

Устакананын экинчи капшытындагы айнек кутуларда алтын балык сүзүп жүрөт. Бирок, ал чыныгы балык эмес. Ичине бурамалуу тетик орнотуп, тышын алтындаган балыктын сөлөкөтү гана. Төмөндө, тактада болсо темирден жасалган кичинекей жылаңач кишилер кадимкидей кыймылдашып, өз ара мушташып жатышты. Ал эми, устакананы кайтарып, анда-санда чыңкылдап үрүп, күнү-түнү

сакчылыкта турган жез кандекти көргөндө Фетида аргасыздан күлүп жиберди. Ал жакындаганда кандек башын көтөрүп, кулагын тикирейтип, үрүп тура калган эле...

Гефесттин көөрү төгүлгөн колунан чыккан согуш куралдары – жаа жебелери менен, кездик, кылычтар кыны менен, калкан жана туулгалар – чындыгын айтканда Зевстин өзүндө да жок. Устаканага эртең менен кирген Фетида түш ооганда гана укмуштар дүйнөсүнө суктануусун аяктады.

– Кичине чагында кооз үлүлдөрдөн кыя өтпөс элең, – деди Фетида Гефесттин дүйүм-түркүн өнөрүнө кайыл болгондон кийин. – Мына эми, сенин акыл-эсиңде кооздуктун укмуштуу жыйынтыгы жаткансыйт. Анын күчү менен кооз нерсени андан бетер кооздоо кудуретине ээ болупсуң! Бул албетте өзүңдүн улуу касиетиң. Азыр, мени да... сыймыкка бөлөшүң үчүн менин тарбияма да ыраазы экениңди уккум келет.

Гефест устаканада, өзүнүн тарбиячысынын алдында чексиз урмат менен башын ийди:

– Сизге ыраазымын, Сиз менин бирден бир тарбиячымсыз, бирден бир энемсиз!

– Гефест! – деди Фетиданын үнү калтырап. – Мен сенин тууган энең эмесмин. Ошол үчүн сага бирден бир эне боло албайм. Сенин энең Гера, атаң Зевс. Азыр күнөстүү Олимпте жашашат, дүйнөнүн тагдырын чечишет. Сен төрөлгөндө...

– Аны айткансыз, – деп жиберди Гефест тынчсыздана. – Ошол бир кайгылуу окуяны кайра-кайра уккум келбейт. Ансыз да эсимен күнү-түнү чыкпас болду!

Фетида толкундануусун зорго басып, жигиттин көзүнө ойлуу карап турду. Бирөөгө эч качан жамандык ойлобогон эстүү көздөн таарынуунун, өч алуунун али да жетилбеген алсыз белгилери жылтылдайт. Бул майда учкундардын, чындыгында, эмне натыйжа берери белгисиз. Бирок, кимдир бирөө Герадан өч алам десе, ага

тоскоол болуу колунан келбесин да толук түшүнүп турду ал. Акыры, аёо сезими бийлик курган үн менен мына буларды күбүрөдү Фетида:

– Өзүң бил, эмне иштесең да аларда каар барын унута көрбө, уулум...

* * *

Дарбазага эки дөө келди деген кабар жеткизилди Герага. Дөөлөр түшүнүксүз бирдеме ала келген имиш.

– Биз эчтеме билбейт, – деди кудайлардын тилинде начар сүйлөгөн дөөлөрдүн бири, андан ары алыскы Лемнос аралын жандап. – Биздин кожоюн муну Герага жиберди. Силер алсаңар биз кетебиз, – дегенди кошту.

Белек күтүлбөгөн жерден келгенине карабастан, Гера аны жөн гана аваз үчүн кабыл аларын жарыялады. Дөөлөр болсо, ыраазылык билдирип жүгүнүштү да, кайтып кетишти.

Белек сарайдын ортосуна келтирилди. Кыздар да, Гера да анын эмне экенин билүүгө ынтызарланып турушту. Кынаптап оролгон кенеп сыйрылары менен сарай ичинде көз уялткан жарык пайда болду. Пери кыздар бир добуштан онтоп, жеңдери менен көздөрүн калкалашты. Алар эмес, Геранын өзү да бул ажайып нерсеге колун серепчилеп кароого мажбур болду. Ортодо татынакай кооз орундук жаркырап турду.

Орундук деңиз түбүндөгү асыл таштардан жана анда жашаган жаныбарлардын эң кооз кабырчактарынан кыйыштырылып жасалган. Кырлары алтындалып, аны жээктей сансыз бермет тизмеги чөгөрүлгөн. Киши отурар жери майда кызыл маржандар менен ачакейленген, ары жайлуу, ары жумшак. Ал эми, сөөнгүчүнө күлгүн шоола чачуучу асыл таштардан тизип мындай сөздөр жазылган:

Бул орундук чексиз көк асмандын жана күндүн кудайы – ГЕРАГА арналып жасалды!

Жазууну окуганда Геранын жүрөгү билинер-билин-бес булкуп өттү. Чындыгында мындай орундук жердеги падышаларда да, асмандагы кудайларда да болгон эмес. Жарык дүйнөдөгү бирден бир кооз орундук өзүнө гана арналып жасалганы, аны ченемсиз толкутуп турду. Текебер Гера саал гана жылмайып, орундукту тегерене көпкө карады. Отуруудан мурда көздүн курчун мыктап кандырууну ойлогонсуйт. Бирок, бул укмуш өзүнүн ичинен чыккан баласынын колунан жаралганын ал сезген жок.

Гера орундукка отурууга ыңгайланды. Ал эңиле түшүп, орундуктун отуруп жерин бир карап алган соң, ичке белин толгой тез бурулду да, кыздарга саал жылмая карап отура кетти. Кыздар алыстан кароо үчүн артына чегинип бир жерге топтоло калышты. Анан, баштарын кыйшайтып кызыга карашты. Гера чалкалай жылмайды...

Бирок, чыгаан эки жакшы биригип бирин-бири толуктаган учур аз. Алар адамдардын суктанууларын калистеп, тепе тең бөлүп алышмак эмес. Тескерисинче, табигый аны талашууга умтулушмак. Мындайда, көбүнчө күтүлбөгөн окуялар жүз берет. Геранын сандары бүлкүлдөй түштү да, быкыны жагынан кытыгысын келтирип бирдеме соймондоп өткөнсүдү. Гера бул шойкондуу орундуктан тез тура калгысы келди, бирок, обдулду да отуруп калды. Ал козголгус болуп чырмалганын сезе койду. Кыздар тегеректешти. Геранын да, кыздардын да аракеттери текке кетти. Сарайга башка кудайлар да келишти. Алар сыйкырдуу орундук жана Геранын кыйын тагдыры жөнүндө сүйлөшүштү. Бирок, бир да бирөө орундуктун жашыруун тетигин таап, Гераны бошото алган жок.

Зевс аялынын мүшкүл абалын, шумдуктуу орундуктун чырмоосун түшүндү да, салкын сүйлөдү:

– Тээ, төмөндө, Лемнос аралында Гефест деген чебер зергер жашайт, – деди Зевс. Үнүнөн саал нааразылык байкалат. – Ал Геранын... ым... өз баласы – менин уулум! Ошону алдыргыла.

Эми Герага баары түшүнүктүү. Ал алды менен кум-сара түштү да, заматта кайрадан кан ойноп чыккан жүзүн төмөн каратты. Кудайлар бул кабарга эмне айтарын билишпей аңырайышт.

Гермес жолго чыкты. Ал Лемнос аралына, Гефесттин устаканасына көздү ачып-жумганча жетип, улуу кудайдын буйругун жарыялады. Гефест дал ошол учурда өзүнүн сыйкырдуу көөрүгүн оңдоп жаткан. Ал Герместин сөздөрүн этибарта албады. Ал түгүл чабарманга карап да койгон жок. Гермес үнүн басым чыгарып, буйрукту кайталады. Мына ошондо төкөр уста жантандай басып Гермеске жакындады:

– Кайдагы бир катын капканга түшкөн экен деп, алыс сапарга барар алым жок. Көрүп турасыңбы, кол бошобойт...– Гефест колун чүпүрөккө аарчий дөөлөргө көөрүк басууга ишарат берди. Анан балкасын колуна алды да, төш темирге согуп койду.

Чеберге Зевстин буйругу таасир этпегенин Гермес түшүндү. Анын андан аркы мактаганын, жалынып-жалбарганын Гефест угуп да койгон жок.

Сарайга топтолгон кудайлар куру кайткан Гермести көрүштү. Айла түгөндү. Зевс ойлоно ары-бери басып турду. Сарайда оор тынчтык өкүм сүрүүдө. Бир кезде Гера башын көтөрдү. Сарайдагылар ага карашты.

– Дионис! – деди Гера шыңгыраган үн менен.

Ал орундукка чырмалгандан бери бир ооз сөз айткан эмес. Анын бул айтканы сарайдагы топ кудайга жакканы шончо, алар кабак-каштары серпип, Дионис жөнүндө эстерине алышып, өз ара көңүлдүү күүлдөшө кетти...

* * *

Деңиздин гүрүлүнөн башка үн жок, бейкут жаткан Лемнос аралында кыз-уландардын көңүлдүү тобу пайда болду. Алар баштарына гүлдөн алкак кийишип, шый-

рактарына, белдерине майда коңгуроолор байланышкан. Кийимдери тытык, өздөрү чала мас – кызуу! Добул менен сыбызгыга үн алышкан ырлар, ар ким өз билгенинче кыймылдаган бийлер, шат күлкүлөр айыл-кыштакты жаңыртып, туптуура эле Гефесттин устаканасын көздөй бет алышты. Аларга аралаш чаңызгытып келе жаткан эшектерге артылган толтура чанач шараптар өз алдынча бултулдайт...

Шайыр жаштардын тобун Гефест кубанычтуу тосуп алды. Устаканада көп жылдар бою буулуккан зергер бир жолу болсо да өзүнө эрк берүүнү ылайык көрдү. Салт-санаа, үрп-адат дегендерден оолак өскөн бул жаштар заматтын ортосунда Гефесттин ич койнуна кирип үлгүрүштү. Чөйчөктөргө шарап куюлду да, көңүлдүү күлкү арасынан созолонгон ыр башталды:

Чеберлердин чеберине арналып,
Таланттардын талантына арналып.
Акыл-эстин урматына арналып,
Ар-бир колго алтын чөйчөк кармалып,
Көтөрүлсүн, жук калбасын шараптан!
Көтөрүлсүн, жук калбасын шараптан!

Ырдын аягы жаштар жагынан дагы бир жолу кайталанды. Көңүлдүү Гефест көп токтолгон жок, чөйчөгүн шыпкады да, оозун төмөн каратып жогору көтөрдү. Ыр менен бий кайрадан жандана кетти...

Он биринчи чөйчөккө жеткенде Гефест сөз алды. Ал колун кескин жаңдап добул менен чоорду, ыр менен бийди кан буугандай токтотту. Тост көтөрүүгө болсо, мына бул сөздөрүн арнады:

– Менин билсеңер, дүйнөгө эмес, ааламга даңкым тарады. Бирок, мен аны эч кимге мактанбаймын. Мен жан гана салалбайм, андан башканын баарын жасайм. Мактанып эмне кереги бар? Мен өнөрүм менен кудайларды таң калтырдым. Тиги... Геранын орундукка чырмалып (ал мен жасаган орундук!) чыгалбай отурганын, мага

атайын киши жиберип алпаралбаганын силерге айтып эмне кылайын. Эгер, анын четин гана чыгарсам, куру мактануу болмок! Келгиле ичелик, мен үчүн ичелик, менин чеберчилигим үчүн ичелик...

Добул менен чоор кайрадан жаңырды. Гефестти даңктаган ырлар да бүтөр эмес. Мына ушундайча, аз убакыт ичинде эле шараптан эки чанач жүктөп бир эшек бошоду.

Ал эми, он бешинчи чөйчөк көтөрүлгөндө, шараптын жарымын көкүрөгүнө төктү да, Гефест кыйшай кетти. Жаштар мына ушул учурду гана күткөн. Алар бошогон эшекке Гефестти жакшылап таңышты да добул, чоор жана ырдын коштоосу менен Олимп тоосун көздөй жөнөп калышты. Бул жаштар – шарап кудайы Дионис жана анын чоролору эле...

Гефест эртеси көзүн ачты. Кең-кесири жарык сарай. Каршы алдында, орундукта жаш сулуу отурат. Сарайда андан башка жан жок өңдөнөт. Гефест баамдап карады эле, орундук өзү жасаган тетиктүү орундук болуп чыкты. «Гера» деген ой шап эте калды ага. Энеси аны салкын көз менен ойлуу карап отургансыйт. Кирпик ирмебей текшере караган сайын Геранын көзү Гефесттин рухи дүйнөсүн жапырып, тебелеп бара жаткансыйт. Анда чыныгы, кудурети күчтүү кудайдын сапаты бар экенин Гефест ичтен моюндады. «Өч алам!» деп ким менен «ойногонун» ал ушул алгачкы минута ичинде эле жете түшүндү. Куулук– шумдуктан оолак, сыңар жактуу тарбияланган чебер аалам кудайы алдында өзүнүн курушуп, кичирейип баратканын гана сизди. Ал баарынан кутула жадап, беже качканды эңсеп кетти. Мындан кечирим сурайын да бошотуп жиберейин, андан ары болсо, Олимпти кечигемдин чуңкуру көрсүн, деген чечимге келди ал.

– Кечириңиз!..

Гера билинер-билинбес селт эте түштү. Муну күткөн эмес. Ал уулунун алсыз жагын ашкерелеген кечирим суроону ылайыксыз деп билди.

Демек, мындай болгондон кийин кезек өзүнүкү!

– Тур ордуңан, – деди Гера салкын үн менен. – Мени бошот...

Гефест сына жаздап ооруган башын зорго көтөрүп ордуңан турду. Ал жантандай басып орундуктун артын жанып өттү эле, Геранын сандары бүлкүлдөп, тетиктер агытылды. Гера жай гана орундуктан көтөрүлө берди. Ушуну гана күтүп тургансып, эшиктер чоң ачылып, Олимптеги бардык кудай сарайга толду...

Улуу Геранын «тушоодон» бошогонуна, Гефесттин Олимпке келгенине Зевс катуу кубанды.

– Уулум! – деди Зевс көпчүлүктүн көзүнчө салтанаттуу сүйлөп. – Күнөстүү Олимп бүт ааламга сени менен сыймыктанууга тийиш. Мен сенин мында, биз менен жашап калууңду каалайм. Мага арнап сарай салууң керек. Эмне тилегиң бар, айткын.

Гефест унчукпай жер карап көпкө отурду. Кудайлардын мынчалык сый, урмат көрсөтүүсү анын сезгич, ары назик жанына тымызын жагып жатты. Бул күтүлгөн эмес эле да. Эгер, ушулар чын болсо, мында калуу да жаман эмес деп ойлоду ал. Бирок, анын ойлоно жер караганы кудайларга тескери мааниде сезилди. Ушул сый-урматка карабай, жапайылыгын карматып, Гефест Олимптен кайра кетчүдөй сезилди аларга. Асиресе Геранын шаштысы кетип бара жатты. Ал бир кезде аны балам дегенден намыстанган болсо, эми ошол көк карын наристеден өсүп чыккан улуу адам менен энелик сыймыкка бөлөнүүнү эңсеп турду. Ар кандай кысталышта аялдарга жол өзүнөн өзү төшөлө кетет эмеспи, Гера тез басып, ар жактан Афродитаны жетелеп келе койду:

– Олимπτин сыймыгы, сулуу Афродита сенин жубайың болууга тийиш. Бул ата-энеңдин сыйлыгы болсун. Ал эми, өткөндү унут...

«Жетет эми!» деп ойлогон Гефест ордуңан турду. Фе-тида ага жаш кезинен тартып бирөөлөргө алкыш билди-

рүүнүн тартибин жакшы үйрөткөн. Ал Зевс менен Герага башын ийип таазим кылды да, мына буларды айтты:

– Ыракмат сиздерге. Эгер, сулуу Афродита мага түбөлүктүү жар болууга макулдугун берсе, анда мындан бактылуу эч ким болбос эле. Бир гана айтарым, мага өзүмчө, эркимче иштеген, тыптынч устакана керек...

Зевс менен Гера ойлоно кетишти. Бирок, башка кудайлар арасында күбүр-шыбыр күчөй түштү:

– Устакана...

– Устакана жана Афродита!

– Көөрүк басып турган Афродитаны элестете бергиле!

Бирок, Гефесттин чеберчилиги Афродитаны кайыл калтырган эле. Ал күбүр-шыбыр ушактарга карабастан, чебер менен бирге жашоого макулдугун берди. Геранын жүрөгү ордуна түшкөнсүдү. Мындай кубаныч үстүндө эмне кылуу керектигин кудайлар жакшы билишет. Аполлон кифарасынын алтын кылдарын терип, адаттагы жан эриткен музыка башталды. Музалар ырдап, Хариталар бийлеп, Геранын сарайы заматтын ортосунда шаңга бөлөндү. Гефест өзүнө ыктай отурган Афродитаны сүйүп калды. Анын сулуулугу, акылдуулугу жөнүндө мурда эле уккан. Бирок, аны аялдыкка алам деп эч качан ойлогон эмес...

* * *

– Бети-башыңды жууп, отурушка даярданууң керек. Мен бул сөздү эскерте жүрүп тилим тешилди, – деди Афродита.

Гефест Зевске арналган алтын сарайдын төбөсүн кооздоп жаткан. Ал аялынын сөзүн этибарга алган жок, бүткүл акыл-эси оймодо турду.

– Гефест дейм!

Гефест жакшы кийинип күтүп турган татынакай Афродитага бийиктен карады да, «эмне?» дегенсип башын экчеп койду.

– Кызык! Отурушка барчу белең? – Ачууланды Афродита. – Баргың келбесе... анда мен кеттим. – Афродита асыл кийимдерин шуудуратып жөнөп калды.

Гефест алтын алкагын колунан түшүрүп жиберди. Эмнегедир көөнү бузулуп, жасап жаткан иши заматта сүйкүмүн жоготуп койду. Ал балкасын жерге таштады, жантаңдай басып жуунууга кетти. Жалгыз жуунуу эмес, жакшы кийинүүсү, жыпар жыттуу май менен майлануусу керек. Жасанып барбаса сарайда ушак тарайт, кемсинте башташат. Ушулардын баары эмнеге зарыл экенин мүлдө түшүнгөн жок. Ар күнкү даярдыктын өзү анын жүрөгүнө тийип бүттү!

Отурушка көңүлсүз кирип келген Гефест, а дегенде өзүнүн уялаш агасы Ареске ыктай отурган аялын көрө койду. Афродита эркелей бирдемелерди айтып Ареске кынала кетип жатты. Сулуулук өкүм сүргөн мындай чогулушта шыңга бойлуу, булчуңдуу Ареске ийри буттуу жапалдаш уста теңелмек беле. Афродита аны күйөөм деп айтуудан да уялчудай сезилди ага. Жалгыз бүгүн эмес, өткөн сансыз отуруштарда да Афродитанын ушундай кылыгын байкаган.

Гефест күчтүү, бирок тураксыз сезимге жеңилгени шончо, отуруш бүткөндүн баарына наалат айтып, дароо артына чегинди. Ал туптуура өзүнүн иш ордун көздөй жөнөдү. Ыракат бешигинде термелип, чексиз бакытка бөлөнгөн санаасыз кудайлар кетип калган чеберге маани беришкен жок.

Ал иш ордуна келери менен жакшы кийимдерин чечип, туш тарапка ыргытты. Колдорунун калтырап турганына карабастан балкасын алып, алтын алкактарды күмүш тилкеге жаткыза баштады. Бирок, бирдемеге алагды болуп, эмне үчүндүр иши ойдогудай болбой жатканын сизди. Бир туруп өзү салып жаткан сарайдын күл талканын чыгарып бузуп салууну ойлойт. Кайра бир мезгил өнөрдөн башка эч нерсе алагды кылбаган Лемнос

аралындагы өзүнүн жөнөкөй устаканасын эңсейт. Бул ой да турактабай, Ареске эркелей отурган Афродита көз алдына тартыла берет. Бир туруп, минтип көргөн жыргал өмүрдөн да, сулуу аялдан да безгиси келет. Бул жыргалчылыкта алардан жийиркеничтүү эч нерсе жок өңдөнөт...

Гефест иштеп, өзүмдү алаксытам деп келгени менен сарайдын кырбуусундагы күмүш тилкеге бир да бир жолу алкак чөгөрө албады. Чебердин өз ишине деген акыл-эсин башка бирдемелер зордоп ээмдене баштагансыйт. Ал алагды болуп, ишин улап кете албасын билди. Баарын түшүнүп, билип турса да жанды жеген ички сезим ага тынчтык берер эмес. Чебер иш ордуна да кетти. Ал жай басып күнөстүү Олимп тоосунун бийигине көтөрүлдү.

Төмөндө жаркыраган Геранын сарайы, анда санаасыз кудайлар көңүл ачууда. Аполлондун сыйкырдуу кифарасы. Музалардын ыры шашпай угулат. Андан бери болсо, өзү тургузуп жаткан Зевстин алтын сарайы күнгө чагылышат. Ал бүтө элек. Гефест андан ары көз чаптырды эле, төмөндө жер бетин коюу булут каптап, улуу деңиздер, тиричилик тиреги күр жерлер көрүнбөйт. Анын көзүнө дайыма күн тийип турган, дайыма жай мезгилин сактаган Олимп тоосунан башка эч нерсе илинбеди. Өзүнөн башка эч нерсе көрүнбөгөн бийиктик да бир жагынан Гефесттин зээнин кейитип турду...

Түн жарымы ооганда Афродита келди да, Гефестке аялдабастан өзүнүн бөлмөсүнө өттү. Аялынын ушул кылыгы үчүн бирдеме айтуу же бирдеме иштөө зарыл өңдөнүп, чебердин өзүн зордоп тыюуларын жокко чыгарган ички тилек баш көтөрдү. Мунун канчалык салмагы бар экени менен анын эсептешип отурууга чамасы келген жок. Жантандай басып, Афродитанын бөлмөсүнө кирип барды. Бөлмөгө бей сабат кирген күйөөсүн Афродита жакшы кабыл алган жок. Ага этибар бербестен чечинип жатты, абдан чарчаган. Аялдын кыбыр кыймылы,

кыймылына жарашкан сулуу тулкусу, кооздукту өзүнөн улуу көрүп аны кайра-кайра эңсеген чебердин жүрөгүн андан бетер азаптай баштады. Ичин куйкалаган жалын туптуура эле анын өзөгүнө чарпыды. Ал ооз ачпастан, өрттөн качкан немедей кайра эшикке жулунду...

Афродита Гефестке кошулгандан бери бир нече жыл ичинде күйөөсүнүн бардык салмагын – катаалдыгынын чегин, өз ишиндеги улуулугу менен алсыздыгын, алданма кызгануусун – толук билип алган. Азыр ал жек көрүү менен сүйүүнүн чегинде азаптанган күйөөсүн жакшы түшүндү, боору ооруду. Өтө зарылдыгы жок болсо да, Афродита түнкү халатын жамына акырын басып, Гефесттин бөлмөсүнө келди. Гефест аялынын келгенинен улам өзүн үстөм сезип турса да, анын эмне үчүн келгенин билүүгө аракеттенди. Бирок, Афродитанын көзүнөн кыпындай белги көрүнгөн жок. Түбөлүктүү бир калыпта жашай турган аял кудай алдында, анын «сыр алдырышын» күтө кароо баёолук экенин Гефест билген жок.

– Отуруш сага жакпай турганын билем, – деди Афродита жай гана. – Бирок, мага ансыз жашоо көңүлсүз... – Аял коңур үнгө салып, өзүнүн айтып жаткан сөздөрүнө укмуштай ишенерин сездире сүйлөдү. – Сен кооздуктун эң назик жерлерине чейин сезип, башкара билесиң. Бирок...

– Афродита! – деди Гефест саал манчыркап. – Азыр эч нерсе кулагыма кирбейт. Бүгүнчө мени тынч кой...

Аял бул сөзгө этибар берген жок.

– Гефест! Бүгүн эч кандай иш бүтүрбөгөнүңү билем! Мен...

Чындык алдында чыдап туралбаган чебер жантандап Афродитага жетип келди да кыйкырды:

– Мени тынч кой деп жатам сага!

Афродита салмактуу гана ордуна туруп, улутуна эшикти көздөй басты. Төмөндө – жерде чоңоюп, бийиктикте кеч сезинген жандан ушундай оройлукту гана күтүүгө болорун ойлонду ал. Афродита суйсалып чыга берери ме-

нен Гефест ары-бери тез-тез баса баштады. Ал таң атканча уйку бетин көрбөй, чычаладай кызарган көзүн алыска кадап, ойлонуу менен болду. Ал эми, чарчаган Афродита колу-бутун эркин таштап, таттуу уйкуда жатты...

* * *

Зевске арналган алтын сарай бүтүп келе жатты. Сарайдын кооздугу жөнүндө сөз тарап, сыйкырдуу төкөр устанын укмуштай чебердигине бүт Олимп кайрадан таң калышты. Сарай дубалдарынын ички беттерине алтын такта жаткызылган да, ага жалаң берметтен чөгөрүп кудайлар өмүрүнөн алынган сүрөттөр тартылган. Колуна жеңиш кудайы Никаны кармап, алтын такта терең ойлуу Зевс отурат. Жанында болсо, калптын душманы Дика. Ал курч көздөрүн кадап, адилетсиздикти издеп тургансыйт. Дубалдын дагы бир капшытында бир колуна Күн, бир колуна Ай кармаган, жылдыздар арасында калкып жүргөн Геранын сүрөтү тартылган. Гера башын бир жагына саал кыйшайтып, бүт ааламга мээр төгүп турат. Башка капшыттарга Зевстин тарыхый жеңиштерин – Титандар менен, Дөөлөр менен, Тифон менен болгон салгылашууларын баяндаган сюжеттүү сүрөттөр тартылган. Кыскасы, сарайга кирген жан, жер жаралгандан берки өтүлгөн бардык тарыхый улуу окуялар менен таанышып чыгууга тийиш. Гефесттин ички эсеби мына ушундай.

Кудайлардын кенен-кесири, салтанаттуу турмушуна карабастан жерине жете арыктаган, көптөн бери сакалы кырылбаган Гефест күнү-түнү дебей сарай ичинде күйпөлөктөп, оймо-чиймелер менен алек. Анын бүткүл сыйынты да, кубанычы да ушул иш орду болду.

Боёктору шыбалып чамбылала болгон тышкы киймин ал жумалар бою таштачу эмес. Адатта анын иштеп жаткандагы учурун көрүү кыйын. Алагды кылган бардык нерсени өзүнөн алыстатып, жалгыздап барып кура-

лын колго алчу. Ууртун чыкылдатып, жарым-жартылай калп таңкалып, бирөөлөрдүн жанында карап туруусун ал жек көрүүчү.

Чебер өзүн бир аз алаксытуу үчүн ишин токтотту. Сарайдан чыгып келе жатып талаада таш үстүндө сарайды карап отурган, ак көйнөкчөн кары кыз – мойраны көрдү. Мойра – кудайлардын, жер балдарынын тагдырын жөнгө салуучу, кудурети күчтүү өкүмдарлар. Алар эзелтен эле жалынуу-жалбарынууларга моюп көрбөгөн катаал жан. Ал эми, Гефест өзүнөн башка кимдир бирөөнүн эрки менен болууну асили менен жактырып көргөн эмес. Ошон үчүн ал таш үстүндө отурган кызды жек көрө карады. Ал жантаңдай ары басты да: «Мага ушул жетпей жатты эле!» ден күңкүлдөдү. Клото кыз көзүнүн кыйыгы менен сарайды, чеберди да бакылап отурду. Анын тышкы көрүнүшүнөн «менин эч кимге зыяным жок» деген момун кебете байкалат.

Кайра кирип келе жаткан Гефест кызды эшик түбүнөн кыжырлана дагы бир карады да «Тфу!» деп ашкере түкүрүнүп сарайга кирип кетти. Ал өзүнүн иш ордуна көтөрүлгөн соң терезеден акмалап карай баштады. Кыз болсо ордунан козголуп да койбостон мурдагы калыбында отура берди.

«Бул эмне келип отурат?» деген ой Гефестке жабышты да кыт куйгандай орноду. Ал терезени көбүрөөк караган сайын алагды болуп, «анын келип отурушунун» себептерин кайра-кайра ойлоно берди. Анын акыл-эсинде «кыз» менен «иш» тез-тез орун алышып, сүйүү менен жек көрүү ортосунда укмуштуу күрөш жүрүп жатты. Күрөштө бири жеңилсе да, бири жеңип чыгат. Гефест өзүнөн өзү кыжырланып, оңдуу чыкпаган майда деталдарга сөгүнүп жатты. Ал эң акыркы иш катары күнгө чагылышкан гүлдүн толтосуна алакандай жука күмүш жаткызышы керек эле. Кесип алган күмүшүн эки жолу колунан түшүрүп жиберди. Андан ары болсо, ачууга буулугуп балкасын

да, күмүшүн да ыргытты. Анан жантандай басып терезеге келди да, тышты сазара карап калды. Мына ошондо кары кыз Клото козголуп, жай жагына эрине көз чаптырып ордуна турду. Кыз сарайга шүйшүнө карап, жай жакындап келе жатты. Гефест анын ар бир кыймылын бакылап турду. Кыз сарайдын эшигине жакын келип каалгадагы, рамадагы оймо-чиймелер менен гүлдөрдү кунт коё тиктеди. Кыздын өңүнөн кооздукка таң калуу менен берилүү, башканын баарын унутуу даана байкалып турду. Гефест эми, мындай өңдү чийип түшүрүү мүмкүн эмес экендигин ойлоно баштады. Эмне үчүндүр чебердин көңүл туманы серпиле түшкөнсүдү. Кыздын «келип отурушунун» сыры эми гана белгилүү!

Гефест терезеден карап туруп, кыздын көңүл күүсүнө орток болууну ойлоду. Устанын улуулугуна жүгүнүүгө даяр турганы, чеберге жерине жете кайыл болгону кыздын өңүнөн билинип турбайбы. Гефест алаканын кагып, этегин чоюп тартып, мойраны көздөй түшүп келди. Бирок, кыз анын сарай эшигинен чыгып келе жатканын мүлдө көрмөксөн болгонсуду. Бул кырдаал устаны андан бетер өзүнө тартты. Ал кыздын оюн бөлбөс үчүн чебердеп басып жанына келди, анан кызга катарлаша туруп анын караган багытын кунт коё карады. Бирок, кыздын эмнеге кадалганын ал жакшы түшүнө алган жок.

– Өкүнүчтүү! – деди кыз кыйладан кийин. – Өнөрдөн башка эч нерсе бүткөн эмес экен боюна. Өмүр бою өкүнүү, өмүр бою эңсөө...

Гефест бул сөздөргө түшүнө бербеди. Ал кыздын бетине карады.

– Кызык! – деди Клото Гефестке карабаган бойдон салкын гана.

Ушул сөздү айтып болгондон кийин Клото артына бурулуп, Гефестке карап да койбостон кетип бара жатты. Дүң-маң болгон уста ийнин куушуруп эшик түбүндө кала берди. Анын эсинде эле мойранын акыркы сөздөрү болду:

– Өмүр бою эңсөө, өмүр бою өкүнүү!

Олимптин дарбазасында бизге тааныш көңүлдүү жаштар пайда болду. Алар ырын ырдап, бийин бийлеп, шарабын сунушуп меймандардын алдын тосушууда. Чабарман Гермес дүйнөнүн чар тарабына жар салып тойго чакырып жүрдү. Тунук булакты мекендеген, мрамор үңкүрлөргө байыр алган перилер, кооз токойлор менен тоолордун, дарыялар менен деңиздердин пирлери Олимпти көздөй агылды. Жер балдарынын өкүлдөрү да келишти. Тыштан келген коноктордун баары Зевстин өзүнө арнап салдырган алтын сарайына кызыгышып, анын ичи тышындагы өрнөктөргө, кооз бедерлер менен сүрөттөргө суктана, ары таң кала карап жатышты.

Эч качан булут каптабас Олимп асманында күн жылуу нурун төгүп турду. Коноктор аптапка какталбасын үчүн Зевстин буйругу боюнча жагымдуу жел аргы жүрүп турду. Алтын чөйчөккө куюлган мүрөк суулары күмүш табактарга тизилип, сарайды макташып топ-топ болгон меймандарга жеткирилип жатты. Сарай ичине болсо, эң кадырлуу меймандар отурушту. Аполлон кифарасынын алтын кылдарын тере чертип, Музалардын ырларын коштоодо. Улуу гимндер, арноо гимндери айтылып, угуучулардын бою балкууда.

Бир кезде тышта отургандар баштарын ийип таазим кылышты, сарай ичиндегилер дүркүрөй орундарынан турушту. Сарайга Зевс, Гера, Гефест кирип келе жатты. Баарынын өңүндө кубаныч ойнойт. Зевс меймандарга текши карап, башын ийкеп, алардан амандык сурайт. Текебер Гера тегерегине манчыркай карап, өзүнө арнап коюлган алтын такка бет алды. Ал уулунун ашкан чебер болгонуна мына ушундай сыймыктануу керек дегенсыйт. Гефест саал кеңирээк келген жаңы кийими менен жантаңдай басып, өзүнө жылмая караган жылуу чырайларга башын ийип, урмат билдире басты. Артта турган меймандар жапалдаш бойлуу устаны көрө алышпай моюндарын

созуп, буттарынын учтарына тик туруп жатышты. Зевс өзүнүн алтын тагына барып Геранын отурушун күттү. Сансыз меймандардын жана улуу кудайдын урмат көрсөткөнү менен Геранын иши болгон жок. Ал эркинче жай басып, тагына барды да, артына бурулуп, меймандарды кыдырата бир карап өттү. Андан кийин гана жанындагы нөкөр кыздарына колун берип, такка отурууга жардамдашуусун буюрду. Ал отурган соң гана Зевс колун жаңдап, меймандардын отуруусуна ишарат берди. Өзү да, Гефест да, меймандар да отурушту.

Зевс мойнун созуп карап отургандар арасынан кимдир бирөөлөрдү издегенсиди:

– Афродита, Артемидалар кана?

Согуш кудайы Арес ордунан туруп, башын ийип жылмайды:

– Неберелүү болдуңуз ата, Гефест уулдуу болду!

Отургандар козголушуп, күбүр-шыбыр күчөй түштү.

Гера да, Зевс да Гефестке саал башын ийип жылмайышты. Өз ылайыгындагы ары жагымдуу, ары тымызын куттуктоолор Гефесттин көңүлүн көкөлөттү. Мынабу Олимп тоосуна батпай кылкылдаган кудайлар менен жер балдары жалгыз гана өзүнүн урматына жыйналганын, алардын чеберге деген ыраазылыгы менен сыймыктанууларын сезүүнү оңой эмес да. Анын үстүнө перзенттүү болду. Кыскасы, азыр анын алаканына эки бирдей улуу кубаныч түшүп берди. Бул эки кубаныч Гефестке эки канат бүтүрүп, чексиз бакыт асманына калкыта көтөрүп бара жатты...

Узундан узак чубалжыган, белек көтөргөн адамдар тизмеги пайда болду. Алар эң кымбат санаган буюмдарын алтын табакка салып, биринен сала бирин тартуулап, Гера менен Гефесттин алдынан өтүп жатышты. Тышта болсо, согуштук оюндар – жаа атышуу, күрөшүү, найза ыргытуу боюнча мелдеш башталды.

Гефест мында аргасыз отурганын эч кимге билдирген жок. Бул өңдүү салтанат бүткөндүн баарын жерге

уруп, каалаган жагына баса бергенден кызыгы барбы ага. Баарынан да ал уулун көргүсү келип тынчсызданды. Афродитанын илгерки кылык-жоруктарын унутуп, аны сагынганын да дал азыр сезип отурат. Улуу чебер болуудан ата болуу сыймыгы анын башын айлантып бара жаткансыйт.

Бирок, бул ички каржалуу көпкө созулган жок. Күсөгөн күнү чыгып, жарык нурун Гефестке төгө баштады.

Белек аяктай бергенде алтын сарайдын оозунда тургандар келе жаткан кимдир бирөөлөргө жарыла жол беришти. Эшиктен алды менен балканактай бала кармаган Артемида көрүндү, анын артынан удаалаш ак жибекке көөлгүтө оронгон Афродита, кызматкер кыздар чубай кирип келишти. Арес күлүндөп Гефестке жакындады. Эмне үчүндүр ал көңүлдүү. Гефест бир кезде Афродитаны мындан кызганганын эстеп, жүрөгү кокус шуу дегенин сезинди.

– Карачы балаңды! – деди согуш кудайы Гефестке. – Болочокто ал бүт ааламдагы согушту башкарууга тийиш. Укмуш тура...

Колу-буту муунак-муунак балканактай баланы улуу кудай Зевс колуна алып өптү да, Гера жакты жаңдады. Алдына келтирилген баланы Гера ойлоно өптү, бирок ошол аралыкта Гефесттин жепирейген бою менен ийри буттарына көз жүгүртө кетти. Бала Гефестке келтирилди.

Гефест уулун мээрлене өөп, ички толкуусун басуу үчүн ары бурулду,

– Ат коюлсун, балага ат коюлсун!

– Геферодита болсун! – деген кубанычтуу үндөр угулду отургандардан. Бирок, Олимптеги кудайлардын салты боюнча балага энеси гана ат коюуга тийиш. Бул каада эч качан бузулмак эмес. Зевс Герага карады. Анын суроолуу карашынан аялы түшүндү да, башын ийкеп макулдугун билдирди. Өз ичинен болсо, «Геферодита» жаман ат эмес деген ойго келди.

Ушунчалык чоң салтанат үстүндө уулуна ат коюу Гефестке өтө жагымдуу сезилди. Ал жаңы көрүп отургансып, Афродитанын сулуу көзүнөн көзүн алалбады. Афродита болсо, Гефестке анда-санда гана көз кыйыгын таштап коюп жатты.

Артемида баланы ак жибекке ороду да, Афродитага карматты. Баланын энеси элдин алдында перзентине ат коюуга тийиш.

Афродита баланы алып, шашпастан кынаптап алаканына жаткызды. Анан, сарай ичине тез көз жүгүртүп өттү. Андан кийин болсо, бир басып, эки басып Зевстин кызы – калптын душманы Дика отурган такты көздөй илкиди. Сарайда отургандар Афродитадан көз албады. «Бул эмне кылганы жатат?» деген ой ар кимде пайда болуп, укмуштуу тынчтык орноду. Куду бир түбөлүктүү катып калган таш сөлөкөттөр арасын акка оронгон жалгыз арбак аралап бараткансыйт. Афродита Диканын алдына келди, башын ийди. Кирпиктер кабышып, сурмасы тартыла түштү. «Калптын душманына баш ийем, андай болгондон кийин мен да калптын душманымын!» деп күбүрөп жаткансып туюлду отургандарга. Афродита артына бурулуп, тез басып ордуна келди да, башын кескин көтөрдү:

– Баланын атасы Гермес, Аты – Гермефродита! – деп жарыялады ал. Анын үнү коңгуроодой шыңгырап, таза угулду отургандарга.

Эч нерсени тоотпос Гера алгачкы сүйлөмдү укканда селт эте түштү. Зевс болсо, төмөн карап бирдемеге алагды боло кетти. Арес кыжырлана кылычын жарым-жартылай сууруп, кайра тарс эттире салып койду да, ары бурулду. Калгандар Гефест жакты кароого батына алышкан жок. Чындыгында сарай толгон эл күтүлбөгөн бул кабарга эмне жооп кыларын билишпей деңдароо болушту. Алардын көбү улуу адамды аяп, аны жооткотуу үчүн бирер айла караштырып жаткансыйт. Бирок, мунун баары

текке кетти. Анткени, Гефест отурган алтын так эбак бош калган эле...

Чуру-чуу, күрү-гүү түшүп, мелдешип жаткан көңүлдүү адамдарды аралап өттү Гефест. Жантандай баскан жапалдаш бойлуу немеге эч ким көз кырын салган жок. Шөлпөйүп, саал кеңирээк келген кийиминин өзү эле назар салууга анын татыктуу эместигин далилдеп тургансыйт. Ал өзүнүн бирден бир сыйынты – устаканага бет алды. Жердин ой-дөңүнө карабай келе жаткан Гефест эсинен адашкан адамды элестетет.

Ал каңгырап бош турган устакананын эшигин чалкайта ачып кирип барды. Алды менен аны төркү дубалда тизилип турган кездиктер лыпылдата көз ымдап чакырып жаткансыды. Гефест ошолорду көздөй басты. Бирок, ага жете бербестен, бир кылычты ала койду да, шуулдата айланта баштады, анан билектей темирди көз илештирбей чаап өттү. Как бөлүнгөн темир эки жакка зыңылдай учту. Гефесттин кектүү көздөрү оттой жайнады. Ал сол бармагын жалап, кылычтын мизин сынап жүгүртүп өттү да, мизинде белги калбаган курчту ары ыргытты. Бирок, муну менен иш бүткөн эмес экен, Гефест дөшүгө шашпай муштумун, анын үстүнө маңдайын коюп, жаш баладай өксүп ыйлап кирди...

– Көөрүк баскан, барскан кармаган кара далы дөөлөр тыбыш билдирбей эшик түбүндө пайда болду, андан ары алар кожоюнун кантип ыйлап жатканын кызыга карап турушту.

Гефест өзүн бактысыз сизди. Миллиондогон адамдар жүгүнгөн улуу чебер болуудан да, өз аялы сүйүп, кадырлаган, карапайым бир эркек болууну үзүлө эңседи. Бир оокумда башын көтөрүп, дөөлөрдү көрө койгон Гефест он талаа болгон көз жашына карабастан үнүнүн барынча кыйкырды:

– Силер да шылдың кылгыла, иттин балдары! Эмне турасыңар, киргиле бери...

Чебер долулана киймин чечип ыргытып, жылаңач этине жаргак айжапкычын тагына койду. – Бас көөрүктү!

Дөөлөр шашылыш ишке киришти. Сыйкырдуу көөрүк күшүлдөп, жалын бүркө баштады. Жепирейген устакана заматта жандана кетти. Кулак тундурган кадимки күшүлдөк менен чыңылдак чебердин кулагына Аполлондун киферасынан да, Музалардын назик үндөрүнөн да жагымдуу угулуп жатты.

Ал эс учунан айрыла иштеген сайын моокуму канып, көңүлү жадырап, дөөлөргө арсалаңдай буйрук берет:

– Сок!

– Бас!

Бирок, жашыра турганы барбы, чебер ишке киришти да, бул жарыкчылыктагы кудайлардын адеп-аклахсыздыгын, өзүнүн өнөр туткуну экенин кайрадан унутуп койду.

ШИРЕҢКЕ

Чай ордуна жалбызды кайнатып ичүү жүрөгүмө майдай тийди. Ак суу ичейин десем чоң энем азар да безер болуп: «Жаман жорону баштаба, ооруган киши гана суу ичет!» – деп эркиме койбойт. Ал кезде мен көчөдө ойноп жүргөн, кара таман кичине бала болчумун.

Күн алыстап чоң энем экөөбүз жалбыз терүүгө чыгабыз. Жалбыз терүүгө баруу балдар менен ойногон ар кандай оюндан да артык ыракат берет. Беделиктеги арыктардын боюнда кең жалбырагын жайып уйгак, ичке камыш, козукулак өңдүү ар кыл өсүмдүктөр узундуу-кыскалуу өсөт. Бой тарткан өсүмдүктөрдүн башына сымдай оролгон чырмооктордун аппак гүлдөрү муун сайын ачылып, улам жогорулайт. Булардан башка да быкыраган кызыл гүлдөрү бар, бирок түбүнө майда жашыл курт үйүлгөн чымылдыкка аралаш таттуу какымдар өсөт. Ал

эми арыктын дал эле сууга тийип турган жээгинен ары карасаңыз, чычкан кулактанган кызыл түптүү, жашыл жалбырагы бар жалбыздар сууга малынып, баштарын кылтыйтып турушат. Анын жалбырагын бирден терип отуруу өтө кыйын, ошон үчүн аны сабагы менен жулуп алабыз да, жалбырактарын шыпырып алган соң, сабактарын ыргытып таштайбыз. Анан жалбырактарды күнгө абыдан кургатып, «чай» жасайбыз.

– А-алда кудай-ай! – деп коюучу энем, көк кылаңгыр жалбыз чайын ууртап коюп, – кандай гана багы бар кишилер сүт куйган мамили чай ичет экен ээ, чекеси нымшып...

Мен жалбыз чайга чыдай албаганыман бир күнү озондоп коё бердим. Чоң энем жалынып, соорото баштады:

– Балекетинди алайын десе, курган көк суу жүрөгүңө тийсе керек. Бери карачы, жарыктык Улукман акемди билесиңби?

Мен башымды чайкадым.

– Илгери бир заманда Улукман аке деген олуя киши өткөн экен. Анын жалгыз баласы болуптур. Бала чоңоюп калганда жүрөк ооруга чалдыгып, көп жылдар төшөктө жатат. Угуп жатасыңбы? Атасы кара чечекей баласын айыктырам деп дүйнөдөгү дарынын баарын берип көрүптүр. Акыры эчтеке шыпаа болбой, баласы дүйнөдөн өткөн экен. Ошондо Улукман акем баламды жуткан ооруну көзүм менен көрөм деп баланын жүрөгүн жарыптыр. Жарыктык, илгеркилер мыкаачы келет тура, караса, баланын жүрөгүнөн седептей ак бирдеме чыгыптыр. Улукман акем баякыны арыктын боюна алып барып жууп көрүп, бир чөптүн башына коюп коёт. Өзү колу, башын жууп караса, баякы ак неме эрип кетиптир. Ошондо жарыктык Улукман акем: «Атаңдын көрү! Жалбыз берсем, жалгызым тирүү калмак тура!» деп өкүнгөн экен...

Чоң энемдин ушу жөө жомогун укканымдан кийин жалбыз «чайды» жакшы ичип жүрдүм.

Бир күнү чоң энем экөөбүз терүүгө беделикке бардык. Арык боюнан жалбыз терип алдык да, анын жалбырагын ашыкпай жула баштадык. Кетерде чоң энем чөнтөгүнөн жоолугун чыгарды да, жалбызды түйдү. Анан өзүнчө:

– Ширеңкени жаныма сала келген турбайымбы куураган жаным, чөнтөгүмдө жүрөт, – деп күбүрөп койду. – Бирөө алып кетпесин деп очок башында алып, колума кармадым эле...

– Чоң эне, – дедим мен укканымды айтмак болуп, – кошуна катынды ууру дешет, Жамилакандын жумурткасын уурдаптыр.

– Чын бекен? – деп чоң энем мага ишеничсиз карап калды. – Жамилакан жерге кирсин. Былтыр жайында Бүкөйдү бир кайнатым чайымды уурдадың деп кылбаганы жок. Кошуна катын анын жумурткасын уурдай алабы? Уурдатпай калсын Жамилакан. – Чоң энем чөнтөгүндөгү ширеңкени бар бекен дегенсип басып көрдү да, ордунан турду.

Биз беделиктин коругунан өтүп алган соң, үйгө тарттык. Чоң энем өтө барктап чөнтөгүн басып көргөнүнөн улам мага бир момпосуй берген таякем эсиме түштү. Алар бизден алыста турчу. Мындан бир нече күн мурда бир пуд кычысын далысына салып жөө көтөрүп келип саткан. Ошондо айран жыттанган майлуу кара куржунуна туз салып жатып, энемди көздөй унчукпай эле бир ширеңкени ыргытып таштаган. Балдарым утуру карайт деп алган төрт момпосуюнун бирин менин колума карматкан. Ал момпосуйду ошондо эле жеп койгом, ал эми ширеңке али күнгө чейин чагылып бүтөлөк болчу.

Биз келе жатып, алыстан эле биздин эшиктин алдында үймөлөктөшүп турган катын, балдарды көрдүк. Жакырчылыкта киши ар качан авазкөй келет эмеспи. Чоң энем табылгы таягынын учун жерге тыкылдата уруп ылдамдай басты. Мен дагы кичине кара согончогумду жерге кадап кыдындап келатам. Бир убакта кошуна катын колуна

апкеч алып, топту аралай чуркап кирип, бирөөнү салып калгандай болду. Анын артынан эле «кокуй!» деген ачуу үн чыкты. Бул үн менин өз энемдин үнү болчу!

Энемдин чаңырганын укканымда көзүмдүн жашы чертип жиберген буурчактай ыргып кетти. Топту көздөй чуркап жөнөдүм. Жетип келсем чекесинен кан агып энем жыгылып жатыптыр.

– Энеке-е! – деп жибергенимди бир билем, бакырып ыйлап барып үстүнө кулап түшүптүрмүн.

Чоң энем кышылдап жетип келгенде кошуна катын жеңин түрүнүп, дагы урмакчы болуп жаткан эле. Өзү да күлтүлдөгөн семиз неме болчу. Ал арачага ээ-жаа бербей булкунуп, шыпырылтып тилдеп жүрөт. Мен тура калып жерде жаткан ташты ала койдум да, семиз катынды ичке коюп кеттим. – Ал: «Жубарым– бек!» – деп бакырып ийип, ичин кош колдоп басып жерге отура кетти. Анан акырын жатты да, ичин басып, өкүрүп-бакырып ооналактап ыйлай баштады. Мен чыны менен эле жыга урганыма табам канып, азыр өлүп кетсе экен деп тилендим. Энем ыйлап жүрүп чекесинен аккан канды жоолугу менен аарчып жатты. Чоң энем кокуйлап тегерене чуркап жүрөт. Иштин маанисин али түшүнө албадык. Жыйналган катындар: «Ширеңке, ширеңке!» – деп калышканын угамын. Сурагычалык эмес.

Семиз катын эл жөлөсө да ордуна турбай, мени жерден алып көргө салып каргай берди. Анан аягында келип бир кызык үн менен аңкылдап ыйлай баштады.

Дал ушул учурда байкоосуз гоминдандык бир полицейский шимшип жетип келди. Мен андан коркуп деле кеткеним жок.

– Эмне чатак?

– Эчтеке эмес, айланайын, – деп чоң энем иштин жай маанисин билбесе да түшүндүрө баштады, – Мына бу тентек энесине болушам деп... эчтеме деле болгон жок, өзүнүн ич оорусу барбы алды каткырдын...

Семиз катын полицейскийди көргөндө адашып калып, энесин араң тапкан жаш балача озондоп коё берди. Тиги анын жанына барып эмне болгонун сурады окшойт, бизден таяк жеп туралбай жатканын айтып чагым берди.

Көп өтпөй эле чоң энем, энем, мен гоминдандык сакчы мекемесинде даяр болдук.

– Жесир катын Айшаны урган силерсиңерби? – деп сарала кайыш асынган суракчы тергей баштады. Оозун кайыштай чоюп араң эле сүйлөйт. Эгер менин эркиме койсо, ушу немени да жаңкыдай таш менен бир эле коюп томолотор элем.

– Ооба, айланайын, бизбиз... мобереки тентек энесине болушам деп бармактай таш менен... катуу деле тийген жок, – жооп берди чоң энем. – Караңызчы, келинимдин башын апкеч менен уруп жарып салганын...

– Бас жаагыңды! – деди суракчы үстөлдү алаканы менен коюп жиберип, – силер аны таш менен уруп жыккан соң ал жөн турмак беле, – деп кыйкыра сүйлөгөндө, байкуш чоң энем эсинен тана жаздап, киши көргүс түргө кире түштү. Анан калчылдап туруп, титирей баштады. Ал мындай болот деп ойлогон эмес эле. Көркконубуздан да сүйлөй албай калдык. Энем ыйлап жиберди.

– Коомдун тынчтыгын бузуп, киши урганы үчүн баласы менен энесин алпарып камап кой. Кемпир кетсин, – деп бизди айдап келген желдетке тапшырды, анан кызыл өңгөчүнө зордоп аба жиберип, аны кайра ырсыя кекирди да, суракчы чыгып кетти.

Аялдар камалуучу караңгы түрмөнүн «тазараак» жеринен орун алган соң гана энем мага иштин жайын айта баштады:

– Силер жалбызга кеткенден кийин үй артына чыгып кайра келатсам, Айша ычкыр кашатын кармалап тышкы үйдөн чыгып келе жатыптыр. Бирдемени ката койгон экен деп жабыша калдым. Ошентсем эле балкылдап уруша баштабадыбы. Ычкыр кашатына кыстара койгонун

биле койдум. Колум ширеңкенин кырына уруна түштү. Аңгыча болбой эле мени чалкаман түртүп жиберип эшикти көздөй чуркап калды, тура калып мен да аркасынан чуркай чыктым. Ал эшикте ычкыр кашатынан ширеңкени ала коюп, күрөндүнүн ары жагына ыргытып жиберип, демитип келип ого бетер тилдей баштады. Эл да чогулду. Айтып эмне түшүнтө алайын! Бир убакта карасам, апкечин ала чуркап келе жатыптыр, кача бергиче болбой эле башыма келип дың дей түштү...

– Ал ширеңке кана? – деп сурадым мен.

Энем кемселинин чөнтөгүнөн алып чыкты. Шылдыратсак ичинде эчтеке жок, эски ширеңкенин кабы экен. Бул тышкы үйдөгү асылуу турган тактайдын үстүндө турчу.

Жаңы ширеңке чоң энемдин чөнтөгүндө экенин айтканымда энем терең бир үшкүрүп алды да, көпкө чейин унчукпай отура берди.

Абактынын бурчуна коюлган жыгач челектен даараткананын жыты чыгып, башым ооруй баштады. Кызыл күн, көк асман, чексиз талааны эңседим...

О-алда ширеңке-ай!

ЫМАНДАЙ СЫР

Жаңы көчүп келген туугандардан (бири узун бойлуу, бири жапалдаш) эки жигит көрүшпөгөнүнө бир нече жыл айланып барып, убакты-сааты түшкөндүктөн сельсоветтин конторунун алдынан жолугушту. Мурда жапалдашы «Аксай» соконун туткасын карыштыра кармап, алды жагында илбип баскан эринчээк алты өгүздү «соп-соптоо» менен жүргөн. Ал эми узун бойлуусу болсо, түн баласы уйку көрбөй жылкы кайтарып, кокту-колоттордун түнкү кожосу болгон. Экөө бир айылда бирге ойноп, бирге өскөндөрдөн.

Капысынан кезиге кеткен достор көрүшкөнүнө катуу кубанышты. Тышкы кебетелеринин, ачыгын айтканда, кийимдеринин бүт өзгөргөндүгүн көрүшүп ички дүйнөлөрүнүн да кандай өзгөргөндүгүн тымызын байкашмак болду. Аны байкоо үчүн мындай кыска мөөнөт ичинде сөздөн башка тараза жок эмеспи. Баарынан да ушундай бир сонун кезиктирип алуу максатында тагдыр экөөнү тең эки жердеги трактористтик курсуна окутуптур.

Узун бойлуу жигит никелден жаңы салдырган кашка тишин жаркылдата күлүп:

– Мен «Белорусь» айдап жүрөм,– деп чачын салаалап тарай баштады.

– А мен «Жыйырма сегиз» айдап жүрөм,– деп жооп кылды жапалдашы.– Сен алтын тиш салдырып алгансыңбы?

– Ананчы,– деп узун бойлуусу укмуштай тездик менен колун чөнтөгүнө салып тартып алды эле, салаасына бир папирос кыпчылып чыкты. Анан: «Алтын тиш да салдырарсың!» дегенсип колун шилтеп коюп, папиросун эрдине кыпчий сүйлөдү. – Воппше, «Жыйырма сегиз» апасный, мен андан даже опут да алдым. А «Белорусь» ошол алган опутумдун жемиши!

– Мен мурда «Белорусь» алгам,– деди жапалдашы, аны тракторлор катарына көп эсептебей турганын билдиримиш болуп, анын үстүнө «мен деле сендей болуп калдым» дегенсип ыңгырана сүйлөдү. – Карасам «Жыйырма сегиздин» табышы көбүрөөк экен, аны сурап алдым.

«Сураса эле алмашып бере койгон булардыкы жакшы окшойт» деп узун бойлуусу бир аз ойлоно калды да:

– Мен кошумча шоферлук, слесардык, токарлыкты да ышкырта үйрөнүп жатам,– деп компойду.

«Мунусу жакшы экен,– деп ойлогон жапалдашы аздап ич тардыгы козголо түштү,– деги бул кыйын...»

– Ко-ош, мында, тоюс, бул жерге эмне жумуш менен келдиң?– деди узун бойлуусу.

– Үй салыш керек, карагай белетин алууга келдим.

– О-о,– деди тиги олуттуу маани бергенсип, кежигесин жайдары тартып.– Проблемалуу маселе экен. Бирок, сен билбейт турбайсыңбы, карагай белет селсебет как можно даст тебе, аны карагай башылар берет.

– Как можно даст дегениң эмне, справка берет да селсебет.

– Во-от эми правилна.

Булар ушундайча сүйлөшүп алгандан кийин мурдагыдай ички жактан байланыштырган көзгө көрүнбөс жип эбак үзүлүп калганын сезишти. Бирок бирин-бири кыйып өз иштерине кетип да калышпады. Узун бойлуусу аз кайпактап туруп, жапалдаш досун жеңден алып, буфетти көздөй басты. Ал барды да:

– Дай паллетир, девушка, стаканы менен,– деп беркини карап койду. «Байка абаңдын сөзүн!»

Буфетчи кыз аз мыйыгын козгоп, керегин алып берди.

Булар буфеттин аркы бурчуна барышты да, ичтерине жүз элүү граммдан жиберип алышты.

Көп өтпөй эле экөөнүн өткөндөгүлөрү эстерине түшүп, барган сайын бир-бирине деген боорукерлиги ашып бара жатты. Албетте, эми азыркы эмес, эбактан оюнда жүргөндөр жөнүндө сөз козгой алышат эмеспи.

– Кандай, кемпир-чал күүлүү-күчтүү жүрөбү?– деп сурады узун бойлуу жигит.

– Жакшы, эптеп кыбырап турушат. Өз ата-энеңчи?

– Э-э, Абыш,– деди узун бойлуусу,– мында жан багуу жакшы. Иштешиң гана керек. Мен жаңыдан келгенде деги жан багып кетериме көзүм жеткен эмес...

– Сөздүн чыны, Бакай, мен да дайынымды таппай калгам,– деп күлүп жиберди жапалдашы.

Жапалдашынын күлгөнүнөн улам узун бойлуусу сырын жайдары агыта баштады. Ички жактан байланыштырган жип бат эле уланды.

–О-о, Абыш, мында кызык толуп жатат. Саа эми айтайынчы. Курсту бүтөрүм менен айылга келсем, «жаңы

тууган» деп сыйлашып, бирөө айдап жүргөн «Жыйырма сегизди» алып беришти. Стартери жок экен. Бир күнү от алдырайын деп ручканы толгоп калсам колуман чыгып кетип, мынабу эки кашка тишимди күбүп түшпөдүбү!

Жапалдашы буга ыкшып күлө баштады.

– Мен эмне авезге салдырды дейсиңби, жаркыраган алтын тиш ошондо пайда болгон. Бир айча догурунуп калп эле жатып алдым. Башчыларды көргөндө ошолор тишимди муштап сындыргансып коркутуп жүрдүм. Акыры бирөөнүн «Белорусун» алып берип кутулушту.

Буга экөөлөп кеминде жыйырма беш секунда ыкшып күлүп алышкандан кийин:

– Мен дагы... – деп жапалдашы күлкү чыгарган көз жашын алаканы менен аарчып жатып өз сырын айта баштады. – Маа мурда «Белорусь» берген, аны майлабай жүрө берипмин. Кызыгы бар, бир күнү аңызга кык ташып баратсам, бирдеме коңурсуйт эле коңурсуйт карасам аппаратты таптакыр күйгүзүп алыпмын! Ха-ха, механик чукчундап жүрөт келип... тракторду алып коюшту. – Ал оң колунун тышы менен сол колунун алаканын согуп өттү. – Бир айга чейин сүткө тийген күчүктөй болуп жүрдүм... акыры «жаңы тууган» жанбаксын деп ремонттон чыккан «Жыйырма сегизди» беришти.

Кетилдеп күлүп жаткан узун бойлуусу:

– Аны маа табышы көп болгон соң алдым дейсиң ээ келип... кудай бардыр, хе-хе-хе...

– А сеники жакшыбы, алтын тиш кандайча салдыра койду дейм да. Ха-ха-ха...

Мына ушундайча буфеттин аркы бурчу көпкө чейин шат күлкүгө бөлөнүп жатты.

ОКШОБОГОН ТАГДЫРЛАР

Керегеси жерден кулач көтөрүлүп жепирейген төрт там мындан он жылга жуук мурда, Апрель көңтөрүшүнөн¹ кийин медреселерден оолак «жаңыча салынган мектеп» деп аталчу. Балдар жуушан тээп, чикит чаап, чүкө ойной берип мектептин тегереги чөп баласы кылтыйгыс болуп тапталган. Эртеден кечке ызы-чууга белчесинен малынган бул мектеп көбүнчө аарынын уюгун элестетет. Мугалимдери жөнүндө айта турган болсок, мектептин кароолчусунан айырмаланбаган төрт-беш жүдөө киши көз көрсөтүп жүргөнү болбосо, адатта булар ээн баш балдар чогулуп ойноп жаткан ээн тамдын ээси өңдөнүп балдарды тыйымыш болчу да: «Ай эми сабак бербесек болбос» деген маалдарында гана класстарга биринчи болуп кирише турган. Жаатка бөлүнүп, куурай мылтыктар менен атышып, өлүмүш болуп жерге оонап чамбул-ала болгон балдар коңгуроонун шылдырын угары менен класстарга топурашат. Кечөө биринчиде окуган бала бүгүн экинчиде окуй берет. Анткени аны эч ким тергеп-тескебейт. Мугалимдер балдарды жакшы окууга үндөө мындай турсун, өзүлөрүнүн бир кездери мектепке кирип калган шор маңдай экенин тымызын моюндашып, жылма улутунушат. Кыскасы, мындагы агартуу саласында маңдайдагы эки көз бир-бирине душман, ооздон чыккан ар бир сөз опурталдуу! Бул өңдүү балаа-казаадан аман-эсен кутулуу кандай бактылуу адамга тиешелүү болду экен?!

Жайкы каникул келип, чурулдаган балдардын үнүнөн мугалимдердин кулагы да тынды. Бирок, жепирейген төрт тамга мугалимдер күндө келүүгө тийиш. Мектептин жырткыч-тешигин бүтөп дегендей келерки окуу мезгилине даярдык жүргүзүлөт.

¹ 1934-жылы Сынцзян дыйкандары көтөрүлүп орноткон жаңы өкмөт.

Узун бойлуу, кочкор тумшук Мансур афанди, Калам шарифтан сабак берген Сайит Агзами, орто бойлуу кыргыз мугалим Борколор томсоргон ээн класста кимдир бирөөнү күтүп отурушат. Жалгыз Мансур афанди гана муштумун түйүп алып, бирөөнү коюп жиберчүдөй ызырынат. Таакатсыздык менен астыңкы эрдин тиштегилейт. Ички дартын көл-шал төгүп жиберүү үчүн эң жакын адамын издегенсип терезеден алысты карагылайт. Муну байкаган Борко жаагын таянып ойлоно отурду: «Балаа-казаа деген каш-кабактын ортосунда. Мына бул жеңил ойлуу бечаранын тагдыры кандай болор экен? Бүгүн болбосо эртең камалбайбы, өзү аны сезип да койбойт!»

Эшик ачылып, шыңга бойлуу, чекир көз, кара чаар жигит кирип келди. Бул кирип келген мектептин мүдүрү (директору) Абдырасул эле. Мансур афанди жылан көргөндөй жыйрылып, тиштерин ашкере кычыратып Абдырасулду ата карады.

Абдырасул отургандарды бир чолуп өткөн соң, эки колун артына алып ары-бери басып, тапшырмаларын бере баштады:

– Эртеңден баштап саман көтөрүп келип, ылай жасап, мектепти шыбагыла. Биздеги жакшы мугалимдин бири Сабыр Бекмуратов кармалды. Көрсө ал хайин (чыккынчы) экен. Япондорго сатылыптыр...

Мугалимдер унчугушпады. Асиресе Борко башын салып жым отурду.

Абдырасул сөзүн улай түштү:

– Азыр биздин арабызда да мындайлар бар. Маселен, мына бул Мансур афанди өкүмөткө каршы ушак-айыңды көп айтат. Марксизм китептерин окуйт. Биздин шандуу Пырκαбыз¹ коомдук өнүгүүнү эч качан да Марксче чечпейт. «Дүйнөлүк улуу бирликке»² жетүү үчүн Санминжу-

¹ Партия (Гоминдан)

² Гоминдан партиясынын максимум программасы

йыдан¹ башка жол жок экенин Мансур афанди түшүнөр кези келди. Сабыр Бекмуратов да марксизм китептерин башына жазданып жатып окуган. Мунун аягын өз көзүнөр менен көрдүнөр...

Бул сөздөр Мансур афандини андан бетер кыжырдантып, ордуна ыргып турууга аргасыз кылды:

– Токтот сөзүңдү, узун кулак!² – деп чаңырды ал. – Анык хайин сенсиң. Биз эзелтен эле Кытайсыз жашаганбыз. Ватан (ата мекен), эх, азиз ватан, ушуларга кор болгон! Бекмуратовду түрмөгө жапкан сенсиң!

«Кудай сактаа!» – деп ойлогон Борко мурдагыдан да чөгө отурду.

– Бас жаагыңды! – Абдырасул үнүн тигиникинен катуу чыгарып, партаны бир муштады, – Сен хайинсиң. Мен сен өңдүү Кызыл жахангерге сатылган эмесмин. Сенин көзүңдү тазаламайынча иште береке болбойт... ашыкпа! – Абдырасулдун каны ичине тартып, ары-бери басканын коюп, бир орунда туруп калды. Анан бирден эле бурулуп эшикке чыгып кетти.

– Билгениңди кыл, узун кулак! – деп чаңырды Мансур афанди анын артынан.

Сайит Агзами менен Боркого мындайдын таптакыр кереги жок эле. Бирок балаанын башталарына алардын да көзү жеткенсиди. Уезддик Даңбу³ менен Гүңанжү⁴ Абдырасулдун тилин аларын элдин баары билет. Бечара Мансур афанди... Булар ушундайча ойлонушуп, тымызын улутунушуп таркалышты.

¹ Кытайдын улуу демократ революционери Сун-Ят-сен жазган китеп. Аны кийин Чан-Кай-ши өзгөртүп пайдаланган да, аты гана сакталып калган.

²Эшек, өтмө мааниси — тыңчы.

³ Уезддик партия бөлүмү

⁴ Коом коопсуздугун сактоо мекемеси.

* * *

Үлпүлдөгөн суумай чырактын күңүрт жарыгында Борко баласын тизесине кондуруп алып, эркелетимиш болуп жантайып жатты. Ал адатта үй ичи менен да көп сүйлөшө берчү эмес. Бала аяк-быякка артылып түшүп, өзүнчө ойноду да, бир кезде атасына кайрылды:

– Ата, маа мылтык жасап бересиңби?

Борко башын көтөрүп алды:

– Ким үйрөттү аны сага?!

– Балдардын баарысы жараңкадан мылтык жасап алышты да...

– Андай сөз таркатпа! Уктуңбу? Гүңанжу камап таштайт. Элдеги мылтыктын баарын жыйнап кетпеди беле, дагы мылтык дечү болсоң эки көзүңдү жылтыратып түрмөгө түшөсүң да, балак жейсиң!

– О-оба, балдар ойноп эле жүрбөйбү...

Заманы курусун – ай! Балдар мылтык жасап атышып ойносо, бирдеменин болорун сезишкени. Наристе балдар периште да. Бирок, тынч жашоо керек. Тирүү болсоң сандала бермей баягы! Ырыскыга табылганды жеп, балабакыраны багуу гана керек. Саясатына да, башкасына да аралашуунун мен үчүн кыпындай пайдасы жок. Мына ушундай ойго Борко абдан ишенип алгандыктан эч кимге да аралашчу эмес, бирөөлөр саясат жөнүндө талаш жүргүзүп калса, алардын жанынан кетип калууга шашыла турган. Өзү болсо өкмөт жөнүндө лам деп бирөөгө ооз ачпайт. Жадагалса туугандары кеңеш сурап калса, ага билип турган өмүр тажрыйбасын айтуудан да баш тартат. Анын да бир кездери зыяны тийиши мүмкүн дейт!

Ал төшөгүнө жатып алган соң да далайга уктай албай кыял сүрдү. Аялы ага көп кадалчу эмес. Ошон үчүн анын дембе-дем улутунуп, ары-бери ооналактаганына этибар бербей уйкуга кирди. Борко уктайын эле деп көзүн

жуумп, ойлонбоско кыйла аракеттенип көрдү. Бирок, ой-кыял деген нерселер көзгө көрүнүп, колго кармалбайт эмеспи. Аны түтүн өңдүү желпип алыстатып жиберүүгө да болбойт. Борконун көз алдына тегереги тапталган мектеп тартыла калат да, «узун кулак мугалимдер» менен аргасыз мамиле кылууга киришет. Четинен бирин-бири каматып жүргөн агартуу чөйрөсү өзүнчө бир сахна оюнун элестетет. Кимдир бирөөлөр сахнага чыгат, тийиштүү ролун аткарат да, ары кетип караанын өчүрөт. Буларды ушул абалга түшүргөн кандай кудурет болду экен?! Мейли, кимдин эмне болорун ким билиптир. Айтор өзүм чалынып калбасам эле болгону деп жатып, ал акыры уйкуга кетти...

Эртеси Мансур афандиден башкасы мектепте жыйналды да, жер казып, ылай жасашты. Ар ким күйпөлөктөп, ишке катуу киришкенсип, өз ара сүйлөшүүдөн атайын качып жатышты. Асиресе Мансур афанди жөнүндө Абдырасулдун такып сурап калышынан чочулашты мугалимдер.

Кечинде абдан чарчаган Борко колу, башын жууп, үйүн көздөй келе жатты. Кудай сактап бүгүнкү бир күн да тынч өтү деп ойлоду ал. Бирок, көчөдөн имериле берери менен дал эле жүрөр жолдун ортосунда какайып турган Мансур афандини көрүп калды. Аны көрмөксөн болуп өтө бермекчи да болду. Балаа деген каш-кабактын ортосунда эмеспи, Мансур афанди буйтап өтүп бара жаткан Боркону шылдың кыла күлүп жиберди:

– Борко, афандим, баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт! Баары бир аксиатчылар¹ сенин башыңды да тегеретет... Кишилер уждан менен жашашы керек. Узун кулактар мени карматышат, анан барып өзүлөрү кармалат. – Ошентип, ал үнүнүн бардыгынча чаңырды. – Өз этиңди өз майыңа кууруп жейт!

¹ Реакциячылар.

Бир орунда туруп калган Борконун жүрөгү чыгып кете жаздады. Ал мындай сөздөрдөн алтынга аралаштырып сарай салып берсе да, анын ичине кирип жашоодон баш тартмак.

– Мансур афанди, – деди Борко жалыныч менен, – мен мындай иштерге аралашпайм. Бала-чакам бар. Маа эчтеке айтчу болбоңуз, түшүнүңүз! Менин буга байланыштуу жумушум жок...

Мансур афанди көкүрөгүн кере дем алды да, дагы кыйкыра сүйлөдү:

– О акылсыз коркок! Сенин көрүң менин көрүмдүн жанында. Гаплат¹ баскан бу заманда, – деп ал тоо-ташты жаңсап кулачын керди, – эч ким эркин жашамак эмес...

Борко андан бетер куушурула түштү. Ал коркконунан эки кулагын алаканы менен баса коюп үйүн көздөй жөнөдү. Ал кетип бара жатканда да кулагы чурулдап, Мансур афанди колун жаңдап инкылап² жөнүндө жалындуу сөздөрдү сүйлөп, артынан ээрчип келе жаткансыды. О-о жараткан! Киши канчалык кабылбайын десе да жамандык өзү келип кабылат тура! Кандай жашоо керек? Мындай өмүргө каргыш гана тийсин! Жөн жүрүп да жүрөгүмдүн сары суусу алынып бүттү деп ойлоно келе жатты Борко. Бул кезде ал өзүнүн дарбазасынан кирип бара жатканын да байкаган жок.

Эки күндөн кийин Мансур афанди түн ичинде кармалып кеткени угулду. «Мына, – деп ойлоду Борко, – ушуну көрмөк эле да. Куйругун кыпчып жанын бакпайбы! А мен эч нерсеге аралашпаганым үчүн гана жарык дүйнөдө тирүү кыбырап жүрөм!»

Чындыгында Мансур афанди чегинен ашкан фантазёр патриот болчу. Коомдук илимдерди аздап окугандыктан турмуштагы ар бир кубулушту ал өзүнчө түшүнүп, өзүнчө

¹ Кара түнөк.

² Революция.

чечүүчү. Ыңгайы келип калганда, улуттук эзилүүнү көз алдына элестетип, кызыл желегин жалгыз өзү көтөрө чуркачу... Карапайым эл аны окуй берип көк мээ болгон десе, окугандар андан чума менен ооруган кишиден качкандай качар эле.

Түн ичинде каалгасын кагып, куралдуу чериктер кирип келгенде Мансур афанди эч кандай коркуу дегенди билбестен кармаша кетти. Өзү окуган китептердеги, көргөн фильмдердеги каарманды туурагысы келди. Бирок, турмуш чындыгы ачуу да – чериктер омдоп-домдоп жиберди да, түрмөгө барып жатууга мажбурлады. Чап жаак жужаң¹ амалкөй болчу. Ал күмөндүү кишисин колго алары менен бирден эле сураша тартып басып жыгылчу эмес. Аны түрмө менен, андагы мамилелер менен, жумушчулар менен тааныштыра жүрүп, кандай киши экенин билип алчу да, сурак үстүндө күнөкөрдүн ошол алсыз жерин чукуп, тырмап ырбата берет. Акыры дал эле ошол жерден кабылдап шишип, күчөгөн жара ал кишини жарык дүйнөдө аз эле күн жашатат! Мансур афандини сасыган абактыда бир түн жаткызгандан кийин сей (жашылча) отоого алып чыкты. Кетменди колуна карматып: «Мына бу босей, калгандары отоо чөптөр. Отой бер эми», – деп түшүндүрдү черик. Бирок, өкмөткө каршы фантазер жарым саатка жетпеген убакыт ичинде отоо чөбүн да, берки керектүү сейлерин да тыптыйпыл кылып кетмендеп таштады.

Бул кабар ошол замат жужаңга жеткизилди. Жужаң ары карап күлдү. Анын күлкүсүнүн сыры табылгыс табышмак! Ал күлүп турганда кызык нерсеге күлгөнүн, мыскылдап күлгөнүн, боору ооруп аяп же кекетип күлгөнүн киши ажыратып биле алчу эмес. Күлкүсүнүн ички мааниси өзүнө гана аян эле. Мансур афандинин кылыгына ал күлгөндөн кийин лозунга² мындай тапшырма берди:

¹ Начальник

² Түрмө караган черик.

– Кайра камап койгула. Эшикке чыкпасын, тамак да берилбесин!

Лозуң жужандын айтканындай иштеди. Мансур афанди болсо, эч кимди да көзүнө илбей турганын билгизип, камерада кечке чейин зуңкулдап ырдап жатты. Ал кайраттуу болсом, моюн сунбайм деген байламга келди. Ал ой-кыялы менен эле бүткүл Кытайдын бийлигин ташталкан кылып таштоочу. Ошон үчүн ал өзүнүн түрмөдө экенин унутуп, тамак бербөө, эшикке чыгарбоо дегендерди чымын чаккан курдуу көргөн жок. Кайра чыңдалам, инкылаби иштерим жаркырай түшөт деп түшүндү.

Кечке чейин баатырлык менен ырдап жаткан немени түн ортолоп, көзү илине бергенде, шарактатып темир эшигин ачып, суракка алып келди. Мансур афанди суракта өзүн чыныгы инкылапчылардай кармай билди. Ал түтүл өзүн кыймыл үстүндөгү бирер жер асты уюмунун жетекчисиндей сизди.

Чап жаак жужаң болсо анын айткан сөздөрүн шыпыра жазып, ичинен күлүп, улам жаңы суроолорду сылыксыпаа жөнөтүп жатты:

– Ошентип, Мансур афанди, сизде марксизм китептери жок деп жазмай болдук.

– Өз эркиң!

– Өз элиңиз үчүн сиз кандай коомдук түзүлүштү каалар элиңиз?

Мансур афанди сот алдында сүйлөй турган кезегим эми келди деп түшүндү да, өкмөттүн бардык караңгы саясатын ашкерелеп салмак болду:

– Бул түзүм маа жакпайт! Мен каршымын, – деди фантазёр көкүрөгүн көтөрө таштап. – Миңдеген жакырлар ач-жылаңач өлүм оозунда жашап турган мындай коомдук түзүм кумпайкум¹ болушу керек. Тарыхтын дөңгөлөгү токтоосуз илгерилейт, аны эч кандай бийлик тосуп кал-

¹ Ташталкан

байт. Баш көтөргөн улуттук кадрлар силердин түрмөңөрдө чирип жатат. Адамдардын аң-сезиминин төмөндүгүн негиз кылып жүргүзүлүп отурган мындай саясат өлүмгө гана барышы керек. Бирибизди-бирибизге узун кулак кылып бирибиздин артынан бирибизди өлүмгө узатып турган сен өңдүү канкорлор адилдик алдында жооп бере турган заман келет! Азат заман өзүнүн шооласын жаркыратып бизди күтүүдө, мен өлөм, бирок эл ошол күнгө жетет!

Жужаң булардын бирин калтырбай жазып алды да, сазайын эми бере берсе болот деп ойлоду. Ал мурда жылмайып, жылуу өң көрсөтүп отурган эле. Азыр болсо бирден эле кумсарып, жаак эттери титиреп чыга келди.

– Ушундай тескери сөздөрдү элге таратып, бүлүк чыгарып жүргөнүң чындык. Өкмөткө каршы кандай уюм курдуң? Мына ушуну айтып бер?

– Жок, мен эми эч нерсе айтпаймын!

– Айта-асың! – Жужаң алаканы менен столду коюп-коюп жиберди. Мансур афанди кубара түштү да, башын чайкады. «Айтпаймын!»

Жужаң жеңин түрүнүп, бир демеге камданып Черикке «алып келгиле!» деген ишарат берди. Черик чуркап чыгып бир мешокко оролгон нерсени көтөрүп келип полго жая салды. Анда тырмактын көбөөсүнө сайылуучу темене, чекеге салып толгоочу кыл аркан, кайнатылган майга чылап туруп жылаңач этке чабуучу кыл куйрук, томукка минут сайын бирден – он минутта онду уруучу кайың токмок, дагы башка да шалдыраган кыйноо аспаптары бар эле...

Буларды көргөн Мансур афандинин жүрөгү шуулдады. Эми эч кандай күч өзүн калкалап калалбасын анык сизди. «Эмне болсо да чыдашым керек!» – деп тиштеди ал.

Тоок чакырганга чейин сурак үйдөн озондогон үн угулуп, башка күнөкөрлөрдүн да жүрөгүнүн үшүн алды. Бир кезде шарактап түрмөнүн эшиги ачылып, чала жансар Мансур афандини түртүп киргизгенден кийин гана

бүт тегерек тынчыды. Мына ошол түндөн кийин Мансур афандинин камерасынан созолонгон ыр мүлдө угулбай калды.

* * *

Кармалып кеткен Мансур афандинин түрмөдөгү абалы жөнүндө эч нерсе сезбеген Борко адаттагысындай мектепке келет да, жумушун улантат. Дин (мугалими Сайт агзами көбүнчө адамдардын эркинен тыш жашап турган кудайдын кудурети жөнүндө сөз козгойт. Ал бул жагынан канча айтам десе, эрки бар. Акырында келип: «Улук кудаа эмес, кудаадан жудаа эмес!» – дейт. Борко угуп жатканы болбосо, бир ооз да сөз кыстаралбайт. «Эмне зарылдыгы бар аралашуунун, заман минтип турганда, деги сүйлөбөй койсом эмнем кетет!» – деп ойлойт да, тамын шыбай берет. Мына ушундай бирөө сүйлөп, бирөө угуп жатканда булардын жанына жай басып Сабыр Бекмуратов келди.

– Салоом алейкум.

Тиги экөө жалт карашты да, алик алуунун ордуна ооздорун ачып Сабырды таң кала карап калышты. «Гоминдандын түрмөсүнө кирген киши да кайтып чыгат экен ээ!»

– Силерге салам айтып жатам...

– Алеки салам,– дей салды Сайт Сабырдан көзүн албастан.

Борко там шыбаганын коюп, колу-бутун жууш үчүн арыкты көздөй кетип бара жатты. «Бул кантип чыкты? Узун кулак болуп чыкканы да!»

Сабыр беркилердин коркконун сезип, мектептин шыбалган жерлерин көрүмүш болуп ары басты. Буларга сөз айтпоого тырышты. Бирок, Боркогочу? Борко кичинесинен бирге ойноп, бирге өспөдү беле! Жок, ошондо да азыр эмес. Ал өпкөсүн бассын!

Сабыр мектептин ичи-тышын көрүп жүргөндө берки экөө колу-башын жууп үйлөрүнө жылт коюшту!

«Эмне кылыш керек? Эртерээк аны коргоп калыш керек! – деп корутту Сабыр. Анан кечинде жай басып Борконун үйүнө кирип барды. Борконун жүрөгү дагы шуулдай баштады. Бирок, амал канча, үйгө келип калган соң күтүмүш болду. Сабыр эч нерсе айткан жок. Бар болгону Борконун кичүү баласын эркелетип жарым сааттай отурду да, кайра чыгып кетти. Анын бул кылыгы Боркодо түрдүү күмөндөр туудурду. Ар нерсеге жан дили менен ой жүгүртө берип абдан арыктаган Борко бир түндү аман-эсен өткөрүп алса бир канимет эсептеди! Ал эми келерки түн болсо, балким андай боло койбос, бирок, ким билиптир, бул шум дүйнөнү! Кармаса кармап кете берет да. Ай ушу мугалимдиктен кантип кутулам? Өзүнөн башка үч мугалим, бул үчөө тең Борконун күмөндүү кишиси. Бир кишиге үч шпион жетерлик эле! Сабыр болсо өз жаны үчүн менин артыма ачыктан ачык түшүп отурат...

Бирок, Борконун мындай ойлоруна карабастан Сабыр Бекмуратов келүүсүн токтотуп койгон жок. Бир күнү кечинде дагы келди да, баягы баланы эркелете отуруп жай сөз баштады.

– Ээ, Боке, теңтуш өспөдүкпү, менин оюмча өзүбүздү өзүбүз жеп, мүлжүп бүтөр болдук...

«Мынакей, Сабыр капканын ачык курду да, мына буга түшүүгө тийишсиң дей сөөмөйү менен көрсөтүп жатат!» – деп ойлоно кетти Борко. Эгер Сабыр чын ниети менен айтып жатса да, өзүнүн олку-солку тагдырын эч кимдин артынан ээрчүүгө мажбурлай албайт. Ошон үчүн деги мындай сөздүн кереги жок!

– Сабыр, менин башымды чаташтырба. Араң жүргөн жаным бар. Жетимге жөтөлдүн кереги не? Менин кишиге жамандыгым жок, башкалардын да мага жамандык кылбастыгын каалаймын, – деди Борко, – Силер мага

көп кызыкканыңарды койгула. Эгер кызматым керек болсо, жамандыкка алпарбай эле алгыла да...

Бекмуратов баланы эркелете отуруп жылмайды:

– Борко, азыр билсең да, билбесең да сенин алдыңда эки гана жол бар. Сен ошонун бири менен жүрүүгө тийишсиң. Башкача айтканда, же берилесиң же каршы чыгасың. Сыр тартып жатат дебегин. Мен сени менен бир ачык сырдашайын деп жүргөм. Түрмөдө он күндөй жатканым менен менден эч кандай күнөө табалбасын билгемин. Тыңчылыкка тарткан жок, ишенишпейт. Азыркы кытайлардын максаты көзү ачылган улуттук кадрларды бири менен бирин кагыштырып, четинен көзүн тазалап туруу. Ошентип элди башсыз калтырып, түбөлүккө караңгы кармамак. Бирок, эл тынч жатпайт, бул чындык.

Борко алды менен куру жөтөлүп алып, анан сүйлөдү:

– Мен, кыскасы, мындай ишке аралашпаймын. Мансур афанди баарыңар бир болсоңор керек, ал азыр түрмөдө отурат. Жаш балдарымды жетим калтыргым келбейт. Ажалым жетсе ушул үйдө өлөйүн. Мындан ары маа келчү болбо! Мен да сенин бул сөздөрүңдү эч кимге айтпаймын...

Сабыр өзүнүн Боркого таасир эте албаганына катуу өкүнүп кайтты. Мурда ал Боркону аркы-беркиге сеп салган, түшүнгөн, ошон үчүн азыркы бийликтен жийиркенген киши деп ойлочу. Мындай кишиге болочок жөнүндө айтылган ишенимдүү сөздөр, албетте, пикирин бир жерге топтоп, адил корутунду чыгарууга мажбурлайт деп ойлогон. Бирок, ал ойлогон жерден чыкпады. Кооптуу болсо да анын өзү ишенген жолу бар экен. Ал жол – коркоктук, эт менен челдин ортосунда жан багуу, эптеп күн өткөрүү! Мейли, коркок бөдөнө түлкүнүн ий-нине өзү барып кептелет...

Борконун Сабырга ишенбесине эч кандай негиз жок болучу. Анын түрмөгө түшүү себебин Борко жакшы түшүнгөн жок. Кытайлык тыңчылар Сабырдын артына

түшүп, көптөн аңдыды. Ар нерсени баамдап, өз билгенинде бекем жүргөн бул кара мүртөз немеде тыңчылар эчтеке табалбай ызаланган учурлар да болгон. Кимдин кандай киши экенин анын айткан сөзүнөн, кейпинен, көзүнөн баамдоого, билип калууга аракеттенген Сабыр өзүн алардын алдында өтө эркин кармады. Алардын үмүтүнө байланышсыз сөздөрдөн козгоп, кез-кези менен аңкоо боло кетип, тыңчылар ыргыткан кайырмактан көрүнөө жандап өтчү. Ал эми шаар-шаарды, айыл-кыштакты кыдырып жүргөн думаналар ушу жыл бөтөнчө көбөйүп кеткендиктен, аларга «боору ооруган» Сабыр үйүнөн насип төкчү. Кээде аялына чай кайнаттырып, куду бир тааныш мейманы келгенсип, думананы сыйлап коё берчү. Кайдыгер бир ак урган немени сыйлаганы үчүн үй ичи араздашып калган күндөр да болгон. Өзү камалгандан кийинки онунчу күнү суракта негизинен ушул думаналар маселеси коюлду:

– Бир айдын ичинде сенин үйүңө думаналар он нече ирет кирген, мунун себеби эмнеде? – деп сурады жужан.

– Мен думаналарды чакырбайм, – деп токтоо жооп берди Сабыр. – Көп келсе анын себебин өзүлөрү билүүгө тийиш. Бирок, биздин үйдөн нан сурап алган думана сөзсүз башка үйдөн да сурап жейт...

– Думанага эч ким да чай кайнатып бербейт, алар силердин үйдөн гана чай ичет. Мунун себеби эмнеде?

– Албетте, – деп козголуп алып дагы шашпай жооп бере баштады Сабыр. – Бул үчүн сиз эмес үй ичим да мага абдан нааразы. Кээ бир думаналар өтө бай турганына карабастан элден тооч сурап жегенди адат катары колдонот. Мен мындайларга эчтеке бергизбейм. Ал эми кээ бирөөлөр чынында да багар-көрөрү жок мусапырлар. Мындайларга чай кайнаттырып берип, адамча сүйлөшүп коё берем. Алар да адам баласы да. Алар чындыгында жылуу сөз менен жылуу тамактан кол жуугандар. Мен кандайдыр буларга боорум ооруйт...

Жужаң Сабырдын акылдуу көздөрүнө тигилди:

– Мансур афанди кандай иштеп жүрөт?

– Ал азыр кандай иштеп жаткан болсо, ошондой иштеп жатат, – деди Сабыр күлүп жибере жаздап. – Муну көбүнчө мүдүр Абдырасул жакшы билет, ал баарыбызды башкарып жүргөн киши да...

– Ошондо-ой, – деп ордуна турган жужаң сигаретин соро бурчка барды да, түбүн таштап кайра келди, – Сен таарынбагын, өкүмөт деген ата, букара деген бала. Атасы баласына сынтага берет. Сени менен бир таанышып коёюн деп чакырдым да, колум араң бүгүн тийип отурат. Дагы көрүшөбүз, Бекмуратов. Ошондой эмеспи?

Буга Сабыр жооп каткан жок. Жужаң аны камап коюуга буюрду да, жалгыз калып сөгүнө баштады:

– Бул оңой айбан эмес! Сазайын келиштирип туруп берем да. Тышка чыгып думаналары менен коюу байланышсын. Коюу нерсеге чөккөн неме оңой чыга койбос!

Эртеси Сабырды түрмөдөн чыгарып жиберди. Көчөлөрдөн, мечиттерден табылган «тескери баракчалар» өтө көп болгон соң, жужаңдын ою боюнча мындай баракчалардын бири Сабырдын чөнтөгүнөн чыгууга тийиш да, Сабыр келгис жерине кетүүгө тийиш. Албетте, бул кол менен атайын жасалат, буга чейин Сабыр тышта жүрө берсин...

Кырдаалды жакшы баамдап, бардык иштен кабардар болгон Сабыр бул мүмкүндүктөн толук пайдаланып калды. Ал кошумча Боркону куткарып калууну ойлоду эле, бирок иш тескери кетти. Бир нече күн өткөн соң Сабыр Бекмуратов үйүнөн жоголду. Анын акыркы милдети мына ушул эле. Буга өзүнүн үй-бүлөсү гүңанжүнүн офицерлеринен кем таң калган жок. Сабырдын аялы суракка чакырылганда коркконунан бардык болгон ишти төкпөйчачпай айтып өттү. Сабыр жоголор түнү бир мусапырды болбой жатып кондуруп калганын, түн ичинде экөөнүн бирдемелер жөнүндө көп сүйлөшүп жатканын, ага өзүнүн этибар бербегенин жашырбай толук айтып берди. Мына

ушундан кийин, тышынан катуу акмаланганы болбосо, Сабырдын үй ичине көп сөз келген жок. Ал муну да туура мөлчөрлөп кеткен.

Ушундай окуя менен жоголор Сабыр жоголгон соң Борко өзүнө абдан ыраазы болду. «Баса, – деп ойлонду ал, – эгер анын тилине кирген болсом, өлүү-тирүү экенимди билбей, катын, балам абдан куурамак экен!» Өмүрдүн убактылуу кылтылдаган кубулуштарын ал чотуна ката сокту. Чот көрсөткөн сандарды Борко чыныгы жол катары баалап, ошо жолго түштү да, баса берди. Өмүр өз закон ченемин түбөлүк сактаган менен, аны кишилерге бир эле эскертет эмеспи. Абдан зээндүү, абдан баамчыл деп аталган кишилердин да миңден бири турмуш чотун туура сого алар. Ал эми чотту чыртылдатып онду-солду сого берген киши турмуш эсебин тактай алмак беле...

Түн ичинде Борконун эшиги кагылып, куралсыз черик кирип келди. «Өлдү деген ушул!» – деп ойлогон Борко кан-сөлү качып, эмне кыларын билбей делдейди.

– Оо, коркпо, – деди черик колун жандап. – Сени жужаң келип кетсин деди.

«Келип кетсин» дегени кандай? Гүңанжүгө чакырууну жарым өлүм, түрмөгө түшүүнү толук өлүм деп түшүнгөн Борко буга ишене коёр бекен?! Ал илең-салаң кыймылдап кийимин кийип, балдарын өөп, аялы менен коштошуп дегендей жолго чыгууну атайын кечиктирди. О-о, чиркин дүйнө-ай! Жөн жашоо мүмкүн эмес турбайбы бу жалганда...

Борко жужаңдын алдында өңү качып, эсин жоготуп отурду. Бул кырдаал жужаңды да кыйын абалда калтырды, сөздү эмнеден баштоо керектиги жөнүндө ойлонууга мажбурлады.

– Сен тамеки тартпайсың, ээ? – деп койду жужаң сигаретин тамызып жатып.

– Жогуңуз, мен тартпаймын.

– Аның жакшы экен, – жужаң жылмая күлдү.

Борко да күлөйүн деди, бирок ички салмактуу ой ага мүмкүндүк берген жок. Козголгон эриндери бат эле жыйналды да, эки колу үстөлдүн кырбуусун кармалады.

– Иштер жакшыбы?

– Мен шпион боло албайм, бала-бакырамды багалбай жүрөм, – деп Борко башын көтөрө коюп катуу сүйлөп жиберди да, адепсиздик кылып койгонун сезип, кайра төмөн карады. Чындыгында ал бийлик деп аталган кудуреттин алаканында турганын, ал кудурет Боркону өз билгенинче калчай берерин, ал түгүл манжаларын жума койсо эле чымын жаны заматта чыгып кетерин ойлонбостон үнүн катуу чыгарып алган эле.

Көп кишилер менен кезигишип кандим болгон чап жаак жужаң Борконун бул «азоолугун» жаман эмес деп жоруду. Мындай жеңилдик каршы жактын бирер сөз таба коёруна мүмкүндүк берет эмеспи.

– Мындай, бери карачы, Борко, менин оюмча сен эч кимге зыяның жок кишисиң. Муну биз жакшы билебиз. Силердин мектеп ушакчылардын уясына айланып кетти. Биздин башыбыз да ооруду. Кээ бирөөлөр изсиз жоголуп жатат, – жужаң тынчсыздана баштаган Борконун көзүнө карап ордуна туруп кетти. «Бул сыңку¹ да бирдемени сезет!» Ал эки колун артына алып, бөлмөдө өтө бир муңайым кебете менен ары-бери баса баштады. – Кала берсе сен жөнүндө да ушакташат. Калп экенин билип турабыз, бирок амал канча, укпаска чара жок... жаңкы мүдүрүңөрдүн аты эмне эле, Абдырасул беле, ошол барып турган ушакчы болсо керек. Момуну окуп көрчү. – Жужаң алдын ала дайындап койгон бир кагазды сууруп чыкты да, Борконун окуп чыгышын өтүндү. Кагазга жазган кишинин аты жазылбаса да, жазуу Абдырасулдуку экенин Борко бирден эле тааныды. «8-айдын (август) 7-күнү, –

¹ Ал кезде кытайлар карапайым кишилерди сыңку (айбан) деп тилдей турган.

деп жазылыптыр кагазга, – кечинде Сабыр Бекмуратов Борконун үйүнөн чыгып келе жатканын өзүм көрдүм. Сабыр Борконун үйүндө кеминде жарым сааттан ашык отурган. Эмне сүйлөшкөнү маалымсыз...» Борко кагазды окуп чыккандан кийин атууга буйрулган кишиден жаман эсин жоготту. Бул окуя баягы Сабыр келип өзүн үндөгөн күн...

Борконун жүзү кылмышкерлик менен кубула түшкөнүн жужаң байкап отурду да, жай сүйлөдү:

– Мындан коркуунун кереги жок. Сени биз жакшы билебиз. А тиги Сабыр сеникине барганы чын беле?

Борко тантып коё берди:

– Барды... барган. Эмне айтканы таптакыр эсимде жок. Баса... тиги-и...

– Болуптур, – деп сөзүн атайын бөлүп жиберди жужаң. – Анын зарылдыгы жок. Кишинин үйүнө киши кирет. Маселе башкада, жаңкы мүдүр Абдырасул элдин арасына от жагып жүргөн жокпу, ал бар жерде этият бол. Сага ушуну эскертүүнү ылайык көрдүм, – деди жужаң. Ал Борконун көзүнө шашпай карап, атайын жай сүйлөйт. Адатта агасы инисине ушундай кебете менен акыл айтышы мүмкүн.

Борко гүңанжүдөн өзгөрүп чыкты. Иштин жайы мынчалык экенин ал мурда билген эмес. «Узун кулак» болуудан жана «узун кулактан» өзүнүн үстүрт жана коркуп жүргөнүн билди. Эгер гүңанжүгө баруудан он эле минута мурда жүз тыңчы өзүн курчап алган болсо да, жаңкы кагазчалык таасир кылмак эмес. Өзүнүн үстүнөн жазылган жашыруун кагазды биринчи ирет көрдү, ал өлтүрүп жиберчү деле кагаз эмес. Бирок, Борко аны бир кооптуу түрмөк жиптин учу деп түшүндү. Жипти четинен чубап тарта берет, тарта берет, акыры бардык жип түгөнгөндө жипке байланган өзү чыга келет. Барар жер баары бир өлүм экен го деп коркту ал. Жаңкы иттин баласынын менин үстүмөн жазып, жүргөнүн кара, ошого кылчалык

зыян кылдым бекен, Абыкелегенден башка жазыгым бар беле? Жужаң көрсөтпөгөн дагы кандай кагаздар суурмада жатат болду экен?! Ал үйүнө кумсарып, сенделип араң жетти. Аялы муну көрө коюп чочуганынан суу тегеретип ыргытып, кудайга жалынып айлана чуркады...

* * *

Мансур афандини биринчи жолу жүрөгүн ала кыйнагандан кийин бутуна оор кишен салып, караңгы абактыга жалгыз камап таштады. Тамак үчүн суткасына атайын кум аралаштырып жасалган жың момодон¹ бирди тешиктен ыргытып берип турду. Арыкта агып жаткан суудан күнүнө бир эжир бергизип, анын адамдыгын кордоду. Он беш күн өткөндөн кийин суракка алып келген Мансур афандиден жужаңдын өзү чочуду. Сакал, мурут, чачы саксая өсүп, арыктыгы чегине жеткен бул күнөкөр өлүмгө белин байлап, дагы айта турган акыркы сөздөрүн камдап сурагына кирген өңдүү.

Жужаңдын бирдемеге кыжыры келип, чыртылдап отурду. Кыйноо куралдары шараптап полго төгүлдү.

– Сен, Мансур, бизге чыныңды айтышың керек! – деди жужаң, – Чындык акыры жарыкка чыкпай койбойт. Кызыл жахангер, – деп жужаң Мансурду жалт карады, ал ушу атоочтун Мансурга кандай таасир кыларын билмек эле. Бирок, тиги мурдагы арбак түрүнөн өзгөргөн жок. – Кызыл жахангер тынч элди козгоп, убалына калып жатат. Силер болсоңор аны ээрчийсиңер да, колго түшкөндө чыныңарга келбейсиңер. Чыныңды айттырбай коёт деп ойлобостугуң керек!

Бул калп сөздөргө Мансур афандинин кыжыры келип, демин тишинин арасынан сызылта чыгарып:

– ЫПлас-с! – деди да, жужаңга саксая карады.

¹ Бууга бышырылган нан. Пампушка.

Жужаң полду тээп-тээп бакырды:

– Сүйлө дейм, айбан!

Мансур афанди какырып туруп жужаңдын бетин көздөй түкүрдү эле, түкүрүк столдогу кагазга барып түштү. Жужаң салмактуу боло кетти, булганган кагазды алып ары таштады. Анан шашпай Мансурдун жанына басып келди. Эки черик Мансурду эки колдон бекем кармап калды. Күнөкөр дагы түкүрмөк болду эле, оозу какшып түкүрүк чыкпай калды.

– Сүйлө, кызылдардын ити! – Чаңырып жиберди жужаң. Анан оор жыгач балак менен Мансурду бирдей эле шакылдатып башка-көзгө койгулап жиберди. Күнөкөр алды менен жазганып башын ары-бери кыйшандаткан менен бат эле алынан тайды. Ар жери томпоюп, канталап чыга келген башын шылкыйтып, кийинки таяктарды мүлдө сезбей калды. Эки черик чуркап барып суу алып келди да, күнөкөрдүн башына чачты. Эсин аз жыйган Мансур билинер-билинбес үн чыгарып, бирдемелерди айтып жатты. Анын заматта шишип, көк-ала болгон көздөрү өтө кайгылуу эле...

Жужаң сигаретин тартып, алыстан карап турду.

Эки черик Мансурду оңдоп отургузуп, анын жанында ар ишке даяр катып турушту.

– Акыйкатка кайтууң, тобо кылууң жөнүндөгү мына бу кагазга колунду кой, – деп буюрду жужаң.

Мансур кагаздан жүзүн ары бурду.

– Кой колунду!

Күнөкөр ары караган бойдон отура берди. Акыры болбогон соң жужаң анын жанына басып барды да, бетинен чымчып алып өзүнө каратты.

– Коёсуңбу, койбойсуңбу?!

Мансур нурсуз көздөрүн жүлжүйтүп, көнөктөй шипиген башын араң чайкады.

Жужаң итиреңдеп жерде жаткан кыл арканды алып Мансурдун үстүнө ыргытып жиберди. Жедеп көндүм

болгон желдеттер арканды Мансурдун чекесине байлай коюп, андан бир таяк өткөрдү да толгой баштады. Ар бир толгогон сайын «кол коёсуңбу?» деп мыскылдай сурап жужаң үстөлүндө жай отурду.

Мансурдун тили күрмөгө келбей, күңгүрөнө берди. Кыл арканды толгогон сайын анын баш сөөгү кычырап, эки көзү тостоюп бери чыгып келе жатты. Ач киши кыйноого чыдай алмак беле, Мансур экинчи ирет эсинен танды. Мына ушул учурда чериктер Мансурдун чекесинен кармап турушту. Жужаң болсо алиги кагазга Мансурдун бармагын баскызды. Муну Мансур мүлдө сезген жок. Жужаң арканды бошотууга, түрмөгө алпарып салууга буйрук берди. Чериктер оройлук менен Мансурду колтуктап сүйрөй камерага киргизди да, үстүнө бир чака сууну шар куя салышып өзүлөрү уктоого кетишти.

Таңга маал чыйрыгып, эсине келген Мансур кыймылдарга алы калбаганын сизди. Жанчылган дене сыз цемент үстүндө сулк жатты. Ал эсине алда немелерди келтирип ыйлап жибермекчи болду, ыйлай албады. Билинер-билинбес үн чыгарып кыңылдады. Акырында:

– А-ах ватан! – дегенге гана тили келди.

* * *

Мансурдун бардык кайраты тек сөзүндө гана, мында кыймыл-аракет жок деп баамдаган жужаң анын жүрөгүн өлтүрүп, эркин майтарып таштамак болгон. Куланды да жыландай сойлогон жигит атат эмеспи. Мындагы эң күмөндүү киши деп таанылган Сабыр Бекмуратовдон ажырап калганына жужаң эчен жолу бармагын тиштеди. Анын качканын жужаң угары менен эле тарап-тарапка куралдуу кишилер жиберди. Чет уезддердин жолдорун тостурду. Бирок, аны бир да бир черик кармап келе алган жок. Акыркы күндөргө чейин Сабырдын үйүн түн ичинде тыңчылар тегеректеп чыгып жатты, мындан да

натыйжа чыккан жок. Бууга айланып кеткендей Сабыр дайынсыз жоголгон сайын жужаң кооптоно баштады. Бир күн болбосо, бир күнү бир жерден кылт этип чыга калып, бүлүк козгоп, өлтүрүп кетиши ыктымал да.

Куулук-шумдугу башынан ашып турган чап жаак жужаң ушул тоолуу уездге келип орношкондон берки сегиз жылдык мезгил ичинде жергиликтүү элдин тилин да, бардык турмушун, шартын да билип болду. Уездде негизинен көчмөндүү казак, кыргыз, моңголдор жашайт. Уезддик шаарда болсо уйгурлар жашайт. «Булардын бардыгы айбан өңдүү, – деп ойлой турган жужаң, – акыл да, адис да жок. Жашоону билбеген немелерден эмнени күтүүгө болсун!»

Бирок, Мансурдун тизе бүкпөгөн эрдиги менен Сабырдын сызга отургузуп кеткени мурдагы ойлорунан баш тартууга мажбурлады. Ал сегиз жылдан бери мындай болор деп ойлобогонун жакшы билет. Анын үстүнө Нылкы уездинде «уурулар тобу» пайда болуп, өкмөттүк мал-мүлккө кол сала баштады. Өкмөттүк куралдуу күчтөрдүн айрым топторун талкалап, жарак-жабдыктарга ээ болушту. Күн өткөн сайын бул жердеги «айбандар» да бирдемени сезгенсип аттарына минип алып, ары-бери сороктоп чаба жөнөлүшчү болду. Кандайдыр тыңчылардын таап келген сөздөрүнүн көбү Нылкыдагы уурулар жөнүндө болду. Жужаңды көчөдө көргөндө бүгүлө салам берчү кишилер эми жүгүнбөй эле саламдашат. Мурда тыңчылардан калп маалымат талап кылынар эле, эми алардан чындык жөнүндө маалымат топтой албай убара. Кулжада туруучу башкы начальниктерден келген каттар да мурдагыдай айбаттуу эмес. Көп нерселерди жоопсуз таштады. Алдыда боло турган бүлүк жөнүндө алдын ала бирер чара көрүлбөй жатат. Бардык кытай кызматчылар мында конокко келип, эми кетер мезгили да жетип калды дегендей эмнегедир жергиликтүү иштерге кызыгышпайт. Мына ушул ички-тышкы кырдаалдар карт келип жу-

жаңга алдын ала камынып, Кашкария аркылуу ичкериге тартып отуруунун зарылдыгын туюндурду. Ар ким өзүнүн камын көрүш керек. Кулжадагы начальниктер булардын эмне болгону менен иши жок да. Мына ушуга байланыштуу жужаң кечтерде көп уктай албайт!

Бир күнү кечинде Борконун кирүүгө уруксат сурап турганын кабарлашты. Жужаң аны жылуу кабыл алды.

Борко кирип келип абдан үйүр алышып кеткен кишидей эле:

– Жакшыбы, жужаң– деп колун бере койду.

– Кел, жакшы,– жужаң анын колун алды. – Келчү эмес элең... Эмне болуп кетти?

– Келдим... мына бу мүдүр Абдырасул кишинин жанын койбос болду. Балдарга мылтык жасаганды үйрөтүп, кытайларды атабыз дептир. Эми аз күндө көңтөрүш болот, азык-түлүк жыйнап алгыла деп элге айтыптыр. Мунусу жаман го! – деп ал алдын ала дайындаган калп сөздөрүн айтып жужаңды карап калды. Жужаң тымызын күлүп, ак кагаз алды да, жаза баштады. Борко сөзүн дагы уланта түштү: – Мансур эң билимдүү киши эле, аны да камады. Эми бизди да камайт деген сөздөрдү таратат окшойт...

– Жаман, жаман,– деп башын чайкады жужаң. Мен сага ал бузук дебедим беле,– жужаң бирдемелерди жазды да, Борконун дагы эмне айтарын күтү.

– Мен ишпион болууну каалабайм. Бирок, ал өзү мүдүр болуп туруп ушундай жаман сөздөрдү айтканына ачуум келди,– деп түшүндүрдү Борко өзүнүн мында келишин.

– Бизге шпиондун кереги жок. Уккан, көргөнүңдү мында келип эскертип тур, биз ыракмат айтабыз... Дагы бирдеме деп келжирегенин билбейсиңби?

– Жок.

– Сен ишенесиңби, айтканынын баары калп!

– Калп,– деди Борко тигинин сөзүн кайталап. – Мен ишенбейм.

– Ал көңтөрүш жасайбыз деген уурулар жоюлганы качан. Сен өңдүү түшүнгөндөр, албетте буга ишенишпейт, ал эми карапайым эл арасында айтса буга ишенип калышы мүмкүн...

Борко башын ийкеп коштой отурду.

Ал чыгып кеткенден кийин жужаң дагы ойго батты. Бу жолу ал Боркону пайдалануу жөнүндө баш катырды. Ичкериден келгенден бери эл ичиндеги майда-барат уурулар менен биригип жүрүп араңдан зорго бир жың¹ алтын жыйнады. Ал дагы Кулжадагы кайнатасынын үйүндө катылуу. Кетүү үчүн ушул жер ыңгайлуу болгон соң аны алдырыш керек...

* * *

Чап жаак жужаң четтен келген думаналарга тыңчылыкты күчөттү. Кээ бир тыңчылар керели кечке көчөлөрдү кыдырып, думаналарды акмалоо менен жүрүштү. Кийинчерээк эрегишкенсип думаналар да сейректей баштады.

Сабыр жоголгондон кийин анын үйүнө сур эшек минген бир думана келди да, ак уруп эшик алдында көпкө турду. Бирок, созолоно ырдаган дин ыры менен ийинге согулуп шылдыраган сапайинин² добушуна короодон эч ким да ээлигип чыгып келбеди. Думана «бирдеме албай кантип кетейин!» дегенсип Сабырдын үйүнө кирип барды да, чөгөлөп отура кетип, төлгөсүн кийизге чачып жиберди:

– Өзөгүң үчтөн, түлөөң түштөн, кырк бири оң ийинге түштү. Душмандын кабагы бүркөө, алыска жолоочулап кеткен бир кишиңер бар экен. Эми бир айда не өзү, не кабары келет. Аман-эсен туруптур, алла яр болсун

¹ Кытайдагы салмак өлчөм, 500 граммга туура келет.

² Уйгурдун элдик музыкалык аспабы.

илайым, – деди да, акылдуу күлүндөгөн көздөрүн сүзүп, алаканын жайды думана.

Сабырдын энеси кубанып кетип, жанынан кол жоолугун сүйүнчүгө карматты.

Бул үйдөн көп тооч алган думана туптуура эле Борконун үйүнө келди. Анын дарбазасында да ак уруп бир аз турган соң, иттерди абалатып үйүнө кирип барды. Бирок, Борко жарты нан бергизди да, үйгө киргизбей кууп таштады.

– Экинчи келбегин, өзүбүз да жетишип отурганыбыз жок!

Думана кеткенден кийин аны акмалап артынан түшкөн тыңчы Борконун үйүнө кирмек болуп дарбазага жакындай бергенде төрт бүктөлүп куурай түбүндө жаткан ак кагазды көрө койду. Тыңчы ала коюп окуду да, жужанды көздөй чуркады. Мындай олжону ал өмүрүндө бир эле кезиктириши мүмкүн да. Катта мындай сөздөр бар эле: «Ким кытайга иштесе, аны өлүм күтүп турат!»

Бир саатка жетпеген убакыт ичинде сур эшек минген думана гүңанжүгө келтирилди. Тинткенде эски-уску кийим, элден жыйган тоочтон башка андан эчтеке чыккан жок. Катуу күмөндөнгөн жужаң өзү сурак жүргүздү.

– Сен кайдан жүргөн немесиң?

– Таксыр, мен өзүмдүн жөн-жайымды улуктарга маглум кылмакчы болсом, эзелки ата кесибибди колума алып, өзүм папыр болгонумдан кийин эл аралап, кайыр-сакабат сурап...

– Токтот, сөзүңдү! – деди жужаң кыжыры келип. – Баш барбы сенде, кайсы жерден келдиң деп жатам?

– Мен ушул элди аралап келдим...

– Сенин үй-жайың кайда?

– Таксыр улук, – думана аңкоо карады, – менде үй болсо эч качан жер кезип жүрбөйт элем да...

– Сен Сабырдын кайда экенин билесиң!

– Кайсы Сабырны айтасыз? – думана жужаңга таңгала карады.

– Сен үйүнө барып төлгө ачкан Сабыр!

– Ю-юк, мен ал жерде Сабырны байкамадым, – деди думана башын чайкап.

– Сен татарсыңбы?

– Ю-юк, татар имасман.

– Кыргызсыңбы?

– Жо-жок, кыргыз эмесмин.

– Анан кайсы улуттансың?

– Ю-юк, мен улутуңузга кошулмаймын – деп башын чайкап, азар да безер болду думана.

– Сенин атың ким?

– Менин исмимни айтасызми? Атым Ракиб!¹

Жужаң чарчаңкы түр менен башын мыкчыды. «Бир келжирек айбандар менен күн-түнү алышууга туура келет. Ит билсинби булардын сырын!» Ал башын көтөрө коюп, столду алаканы менен коюп жиберди эле, думана чочуганынан эшикке кача жөнөмөк болгонсуду...

– Алып кет, эсине келсин!

Думананы түрмөнүн залына киргизгенде: «Эшегим, бечара эшегим!» деп бакырып жатты. Аны Мансур жаткан тар камерага камады. Думана кирери менен «Ас-салоому алейкум!» – деп шандуу салам берди. Бирок, караңгы камерадан ага эч ким жооп каткан жок. Абдан ыза көрүп, дарты ичине толуп кеткен Мансур афандинин кирген киши менен иши болгон жок. Түрмө, сурак, кыйноолор жөнүндө ал мурда мүлдө сабатсыз эле. Экинчи иретки кыйноодон кийин анын мээсин башка ойлор курчап алды. Ошон үчүн камерага азыр жүз күнөкөрдү чурулдатып камаса да, ага этибар бермек эмес.

Думана камерага кирген соң караңгыда сыйпалап жүрүп, бир кишинин сулк жатканын билди. Анан тамдарды

¹ Уйгурдун эски адабий тилинде душман деген мааниде.

муштагылап тегерете байкап чыкты да, эшик түбүнө келип кыйлага чейин бирдеме тыңшап отура берди.

Жужаң Мансурду зордуктап кол койгузгандан кийин ал жөнүндөгү бардык ишти жогоруга жолдоп коюп, өзү башкалар менен айланышты. Бүгүн анын кайырмагына думана Ракиб илинди. Думана аттуунун баары күмөндүү болгону менен, мындан терип-тепчип бирдеме чыгаруу кыйын экенин өзү көрдү. Келесоо чалыш немени бакыртып-өкүртүп кыйноонун да кереги жок. Борконун дарбазасынан табылган кат ушул думананын койнуунан чыккан болсо, анда иш мүлдө башкача каралмак. Андай кат эмес, таш басма менен басылган өкүмөткө каршы жашыруун китепчелер да мечиттерден, көчөлөрдөн табылып жатпайбы. Ошондо да аны камап байкоо керек!

Думананы атайын Мансурдун камерасына киргизип, тышынан жашыруун тыңчы койду. Бирок таң атканча Мансур менен думана бир ооз да сүйлөшпөгөнү билинди.

Күндүз жашылча отоого Мансур, думана, дагы бир күнөкөр чыгарылды. Бу жолу Мансур мурдагыдай отоо чөптөргө кошуп жашылчаларды да кетмендеп таштаганы жок. Ал этияттык менен иштеп жатты. Душманды тике качырган кара күч менен эмес, алдоо менен да максатка жетүү мүмкүн экенин биринчи жолу ойлогон фантазер, күрөш тактикасын ушундайча өзгөрткөн эле.

Думана болсо анда-санда: «Мен кудайга не жаздым!» – деп капаланып тура калат да, кайра иштей баштайт. Буларга кошулган күнөкөрдүн бутунда кишени бар болсо да, бетинен майы жылтырап көрүнгөн, жакында гана кырдырылган сакал, муруту чырымтал киши экен. Анын кыймылында кандайдыр бир эркиндик байкалып турат. Адатта күнөкөрлөр өзүлөрүн өкүмөт жагынан кордолгондор катарында сезип, ар кимдин иши ар башкалыгына карабастан мындайда бириге түшөт эмеспи. Бул үчөө кандайдыр биригүүгө, муңдашууга эптери келише койбоду. Тек кишендер гана шылдырап, өз ара маектешип

жаткансыды. Түшкө чейин эки жөөктөн сей отошту да, күнөкөрлөр бир-бир эжир кайнаган суу, бирден жың мого ээ болушту. Тамак ичип болгон соң алиги күнөкөр дааратканага кетти. Ал жерде ал беркилерден жашырып тамеки тартып, кунарын кандырып жатты. Ушул учурдан пайдаланган думана Мансурга сөз таштады:

– Качуунун айласын кылыңыз!

– Сиз... ким болосуз? – деди Мансур эки жагын алактап карагылап.

– Жай отуруп... маа карабай сүйлөнүз. Мен сизди жакшы тааныйм, – деп думана кепичине толгон топуракты кагып түшүрүп жатты.

Мансур бутундагы кишенге, андан ары думанага көңүлсүз бир карап алды.

– Душмандан качалбайм! – деди Мансур.

– Сизди өлтүрүшөт. Качсаңыз сизди издөөгө буларда чама жок, – деди да, думана ордунан туруп ары басып кетти. Мындан артык сүйлөшүүнүн кереги жок десе керек.

Аңгыча дааратканага кеткен күнөкөр келип, үчөө кайрадан жашылча отоого киришти.

Ошол күнү кечинде тиги күнөкөр жужандын кабинетине кирип келди да, думана менен Мансурдун күн бою бир ооз да сүйлөшпөгөнүн, ал түгүл бирине-бири карап да койбогонун айтып берди.

Думанасыз да түрмө толуп турганын эскерип, дагы бир жагынан элден чочуп, думанадан камалгандыгы жөнүндө эч кимге айтпайм дегизип тил кат алды да, түн ичинде бошотуп жиберди. Мансурдун жашылчаны жакшы отоп калганын уккандан кийин, бутундагы кишенин алып таштады. Жеңил жумуштагы күнөкөрлөргө кошуп кара жумушка салды. Кээде аны корукту кайтарууга жалгыз калтырып да жүрүштү. Мансур мындан пайдаланып качып кетүүнү ойлоп да койгон жок. Эмнегедир бирдемеге өзүн чыңдап жаткансып, эртеден кечке лам деп сүйлөбөстөн, ойлуу иштей берет, иштей берет. Тышынан карап

баамдаган кишиге капсулу салынган жандуу граната өңдөнөт, жарылууга оңтойлуу орун издеп жүргөнсүйт...

Көп өтпөй эле аны Кулжага жолдоп жиберүү жөнүндө буйрук келди. Короодо араба кошулуп, чериктер мылтыктарын тазалап бирдемеге камынып жатышты. Жумуштан кайтып келе жаткан Мансурдун жүрөгү бир туйлап өттү. Ал бул даярдыкты бир шордууну аркы дүйнөгө жиберүү деп түшүндү. Күнөкөр дайыма кечинде айдалууга тийиш!

Каш карайган учурда Мансурдун камерасынын эшиги шарактап ачылды да, лозуң кишенин ала кирип, Мансурга салып, мык менен кадап таштады. Анан аны эки черик жужаңдын кабинетине алып жөнөдү. «Бүттү эми, – деп түшүндү Мансур. – Бүгүндөн башка күнү жакшы өлүм жок маа!» Анын көздөрү канталап, күрө тамырлары балкылдап сого баштады. Чериктер аны кийрип, жанында турушту. Үстөлдө отурган жужаң чырактан колун калкалай Мансурдун балбылдаган көздөрүн көрө койду. Шойкумдуу мындай көздөргө узак кароого болбойт эмеспи, ал жалтаарый бергенде Мансур алдынан орундугун ала коюп, жужаңды көздөй ыргыта өзү да кишенин шалдырата чуркады. Ал көкүрөгү менен жужаңдын столун коюп кеткенде лампа кулап, бөлмө караңгы боло кетти. Жужаң мышыктай секирип, терезе аркылуу короого түштү да, «а!»¹ деп жанынын бардыгынча кыйкырды. Жужаңды колдон чыгарып жибергенине капаланган Мансур чекесин бир муштады да, өзүн келип кармаган биринчи чериктин кокосуна асыла кетти. Кутурган ит же ач карышкыр гана ушундай кыймылдашы мүмкүн, ал черикти жыгып, көкүрөгүнө минип муунтуу менен бирге бетинен, мурдуан, эриндеринен, иши кылып оозу жеткен жерден тиштеп жулуп полго түкүрүп жатты. «Ах, өх!» – дейт табасы канган Мансур. Эшик чуру-чуу-күрүгүү. Бир кезде бөлмө ичи жарык боло берди эле,

¹ Бас, жанч! (кытайча)

салмактуу темир Мансурдун башын жанып өтгү. Мына ушу соккудан кара кушу былчыраган Мансур өлгөн кытай чериктин үстүнө жай гана эңиштеп келип, шылк кулады...

* * *

Мансурдун өжөр каршылыгы, өлүмү Сабыр Бекмуратовдун айлакер акылдуулугу чап жаак жужаңды өрт ичинде калгандан бетер алдастатты. «Мына, айбан деген. Түлкүдөй алдайт, карышкырдай тытып жейт!»

Жужаң үйүнөн карыш жылбас болду. Эми баарын жерге уруп, өз башын куткарып, Тянь-Шанды артуулап Кашкарияга өтүп кетиши мүмкүн. Бирок, уездди чеңгелине алып турган ондогон кытай жетекчилердин тагдыры эмне болот? Чындыгын айтканда алардын тагдыры мына ушул жужаңга тапшырылган да. Бийликти жана аларды сактоо үчүн бириндете жүрүп канча кан төкпөдү. Бирок, кырдаал азыр мүлдө башка. Кытайлык бийликтин куту качып, эмнегедир чириген бөздөй ыдырап, сөгүлүп бара жатты. Бардык нерсеге ишеним жок. Мындайда өлүмгө башын байлаган кытайлар гана жол жүрүшү мүмкүн. Чет жакаларда жалгыз-жарым кытайлардын өлүгү табыла баштады. Илгери бир кытайдын өлүмү үчүн жергиликтүү элден жүздү камап, соттор эле. Азыр болсо, анын артына түшүп изилдеген киши жок...

Күз келип, жалбырактар саргарып төгүлө баштады. Мектеп ызы-чууга кайрадан бөлөндү. Абдырасул эрте-кеч эл аралап, кытайлык бийликке каршы айтылган сөздөрдү жыйноо менен алек. Ал өз элине деген упасыздыгынан жарым адым артка чегинген жок.

Күзгү жаан шатырата жаап турган бир күнү жужаң жогорудан келген өтө жашыруун телеграмманы тапшырып алды. Мындай телеграмманын маанисин тек жужаң гана билүүгө тийиш. Ал цифралардын ордуна кытай

иероглифтерин коюп жатканда эле колдору калтырай баштады. «Ит айбандар!» – деген сөз оозунан эриксиз чыгып кетти. Телеграммада: Нылкы уезди бүт бойдон уурулардын колуна өткөнүн, бирок акыркы минуталарга чейин тирешүү болору эскертилген. Үрүмчүдөн чоң жардам келе жатканы айтылган. Үрүмчү эмес Чүңчинден¹ жардам келсе да, иш оңуна тартпасын жужаң терең түшүнөт. Эми ишке чукул киришүү гана керек!

Жужаңдын тейтейи² мындан чала-чарпы кабар алары менен тамак ичпей ыйлап жатып калды. Анын Кулжада карыган ата-энеси бар, кетип калууга ушул жер ынгайлуу болгон соң аларды уурулардын колунда калтырбай алдыруу керек деген оюн көз жашына булап жужаңдын кулагын жей баштады. Жужаңга кайната, кайненесинен көрө жыйган-терген азын оолак алиги алтыны керек, ал болсо ошолордун колунда...

Кечинде жужаңдын кабинетинде сигаретин жамажайына кыпчып, эки колун чөнтөккө салган Абдырасул ары-бери эркин басып турду.

– Менин үстүмөн жалган маалымат бере баштаганы анын сиз жакка өткөнү. Ошон үчүн аны жибере берүүгө болот, – деди Абдырасул оюн түйүндөп.

Жужаң кабагың салып, эрдин бүрүштүрө ойлонот.

– А эгер бери алып чыгып бирдеме иштесечи?

– Анте албайт. Коркок, бала-чакасына үйрүлөт...

Жужаң башын чулгуп-чулгуп алды. Мунусу бир байламга келгени эле.

Абдырасул кеткенден кийин Боркону өз үйүнө чакыртып алып, мурда болуп көрбөгөн сый-урмат менен күттү. Бармактай болгон күмүш рюмкаларга арак куюп сунуп, жайылып түштү. Жужаңдын аялы да, балдары да жылуу чырай көрсөтүп, тамак ташып жүрүштү. «Мени

¹ Ошол кездеги Кытайдын борбору.

² Аялы (кытайча).

ишпион кылалбай убараланып жатат кол!» – деп ойлоду Борко. Кийинки кездерде бул кан жыттанган каргашалуу орундан көп чочулабай калган болчу.

Тамак жеп жатканда жужаң сөзгө кирди:

– Борко, астыңа ат араба, колуңа мыктуу жол кат жана кеңири жеткидей раскот берсем, Кулжага барып келер белең?

Борко жужаңдын көзүнө карап ойлоно кетти. «Эмне дейт бул?»

– Тиги Абдырасул оңбогон неме да, ал жибербей койсочу...

«Былжырайт ал!» дегенсип колун шилтеп, жужаң ордуна туруп кетти.

– Кулжадан кайра келгенде мектептин мүдүрлүгүн сага алып берем. Ал элге жасачусун жасап бүттү...

Борко унчукпай, тооктун бир санын алып мүлжүй баштады.

– Биз сенден артык ишенимдүү кишини таба албайбыз,– деди жужаң чынын айтып.– Кийинки күндөрдө аялым оорулуу боло баштады. Ата-энесин көргүсү келет. Ошол чал-кемпирди алып келесиң. Эмне, үч эле күн кетет... балдарыңа кийим-кече алгыдай тыйын-тыпыр берем...

– Жол тынчпы?

– Тынч эмегенде,– жужаң сигаретин тиштей келип ордуна отурду,– корко турган эчтеке жок. Почто каттап жатпайбы!

Жужаңдын мындан башка дарты жок экенин түшүнгөн Борко өзүн эркин кармап, арактан ичип, тооктун төш этине жабышты.

– Качан барыш керек?

– Бат барыш керек. Менимче эртең эле жолго чыгыш керек.

Жужаңдын даамдуу тамагына абдан тоюп, арагын ичип, кызара бөртүп алган соң Борко жоопко келди:

– Болот, мен барайын. Кишилериңизди алып келип берем. Бирок, сиз мени жаңкы ишпион жагына жолото көрбөнүз!

– Жарайт, жарайт, анын бизге кереги жок дебедим беле, – дегенден кийин: «Бул кандай акмак неме эле!» деп ойлоду жужаң.

Эртеси гүңанжүнүн төрт дөңгөлөктүү жеңил арабасына мыкты ат чегилди да, Боркого тапшырылды.

– Кулжанын кытай базарын жакшы билсең керек, ошого кирип бара жатканыңда эле сол кол жагыңдагы 72 номерлүү короодо турат. Короого киргин да, мына бул катты көрсөт. Калганын өзүлөрү билет.

Борко катты ички чөнтөгүнө салды. Балдарыңа кийим аларсың деп берген акчаны болсо андан да ичкерирээк катты.

Жол үстү ага эч ким да тийишкен жок. Кытайлык посттор да жол катты окуп, жол бошотуп жатты. Кулжа шаарына болсо эртеси шашке маалда келип кирди. Дума-налар кварталынан өтүп, кытай базарына барганда дарбазаларынын алдында топ-топ болуп, бирдемелер жөнүндө күбүр-шыбыр сүйлөшүп турган кытайларды көрдү. Алар эмне үчүндүр Боркону көздөрү менен ата карашты. Борко катар номер боюнча дарбазаларды акмалап келе жатып, 72-нин алдына арабасын токтотту да, жайбаракат короого кирип барды. Аны биринчи көрө койгон кытай аял коркконунан чаңырып жиберди да, колундагы чылапчынын таштай качты. Мына ошондо терезеден, эшиктен үрөйү учуп караган көздөр сансыз болуп көрүндү Боркого. Бир кичине короодо канча кытай бар деп өзү аңырайды ал. Бир кезде жашы элүүдөн ашып калган кытай «баатырлык кылып» чыгып келди да, чала билген тил менен:

– Нима иш? – деп сурады. Өзү кача жөнөгөнгө ыңгайланып турганы байкалат.

– Кат, кат алып келдим, – деди Борко ички чөнтөгүнө кол салып катты издеп жатып. Акыры катты сууруп

чыкты да, чалга сунду. Чал алысыраак туруп, этияттык менен катты алды да, дароо шашып ачып окуй баштады. Ал окуп болору менен ары кирип кетти да, бир аздан кийин кайра чыкты.

– Качан кете?

– Бүгүн, – деди Борко колу менен жаңдап. – Күн тигиндей эңкейгенде жолго чыгабыз. Азыр аттарды тойгузуп, эс алдырам. Мында болбойт, корооңор тар. Тигинде туугандар бар, ошондо барам. Силер даяр болуп камынып тургула. Жужаңдар болсо аман-эсен жатышат. Эртең эле жетип барабыз...

Чал кайра кирип кетти.

Араба эмес ат көчүгү айланбаган жана кишиси бытмырдай кайнаган бул кичине короодон Борко жаман таасир алып чыкты. Ал короодон чыгып арабасына жакындай бергенде башы-көзү ак тайпылар менен таңылган куралдуу чериктер отурган бир машина өтү. Жаралуулардын ичинде чыйылдаган бирөө сөөмөйү менен Боркону көрсөтүп, бирдемелерди айтып бакырган бойдон кетти. Мына ушуга эле Борконун жүрөгү түшүп кала жаздады. Ал бозо салып жан баккан Жапардын үйүн көздөй арабасын айдап келе жатты. Анын үйү Жаңы гир деген жерде эле. Жол бою Боркону көргөн кытайлар кулдурашып, жек көрө узатып жатышты. Кулжа мүлдө өзгөргөн, дүкөндөрдүн көбү жабык. Борко кытай базарынан Жаңы гирге бурула бергенде жаралуулар отурган дагы бир грузовик өтүп кетти.

Борко Жапардын үйүнө түшүп аттарын арабадан чыгарып байлап, өзү да жайланып үйгө кирген соң сөз сурады:

– Ээ, Жапар, Кулжаң өзгөрүп калганбы, кытайлардын баары эле мени карайт, бул эмнеси?

– Нылкыда алты ууру чыкты деп уктун беле? – деди Жапар жаман өтүгүн жамай отуруп. – Ошолор кыргыз, казак экен дешип кытайлар азыр базарда ак калпак көрсө эле жаман көрүшөт...

– Ал уурулар жоюлду дебеди беле? – деп калпагын колуна ала койду Борко.

– Бекэ-эр, – деп үнүн созуп Жапар өтө бир жашыруун сырды ичине араң сыйгызып отургансып сүйлөдү. – Ал кытайлардын ташбыйкаты¹. Көчөдөн өтүп жаткан ок тийгендерди көрдүңбү?

– Көрдүм.

– Күндө өтөт алар...

– Эсиң барда элиң тап дебейсиңби!

– Ии, баатыр, иш мына ушундай...

Борко балдарына кийим-кече алып, жужандын кишисине карабастан эле жолго түшкүсү келди. Ишенип арабага түшпөй коюшту деп барсам эмне кылат деп ойлodu ал. Ошон үчүн ал тышкы кийимин чечип таштап, Жапардын жаман калпагын башына кийип, базарды көздөй басты. Анын багына каршы бир да бир кезмал дүкөнү ачык эмес экен. Борко буюм издеп арылап бара түштү да, эми кетейин деп артына бурула бергенде: «Көтөр колунду! – деген өкүм үн чыкты. Чочуп кеткен Борко артына жалт карады эле, мылтыгын сунган черик менен дагы бир букарача кийинип колуна тапанча кармаган кишини көрдү. Ошондо барып ал калтыраган колдорун өөдө көтөрө баштады. Тапанча кармаган кытай унчукпай келип эле Боркону жаакка чаап-чаап жиберди да: «Кийимин алмаштырган туфи!»² деп тилдеди. Таяк жанына баткан Борко бирер себеп айтмак болуп колун төмөндөттү эле, мылтыктын дүмү келип кежигесине дүп дей түштү. Бир ооз сөзгө келтирбестен, Боркону сүйрөй жөнөдү. Ал Кулжага кирери менен эле куралдуу тыңчылар жагынан көзөмөлгө алынган болчу...

¹ Үгүтү (уйгурча)

² Бандит (кытайча).

* * *

Ошол жылы октябрь айында улуттук эзилүүгө каршы көтөрүлгөндөр Кулжа шаарын Кытай бийлигинен толук бошотуп алды. Аймактык гүңанжү мекемесинин тегерегине сепил согуп, алдын ала даярдалгандыктан, берилбей кыйла күн кармашты. Бирок көтөрүлүшчүлөр сепилге толь коюп жарып, айласын кетирди.

Акыры гүңанжү алынды. Аны ээлеген улуттук отряддын командири менен комиссары чала күйгөн тизмени колго түшүрүштү. Бул жеңилер күнү ок ысырап кылбай, айры, күрөк, лом темирлер менен өлтүрүлгөн алтымыш күнөкөрдүн тизмеси эле. Бул өлүктөрдү терең казылган дааратканага таштап, үстүнө акиташ төгүшүптүр. Булардын ичинде Борко, бозочу Жапар, наабайчы Касымакун, шылдыр Бозжигит, дагы башка да бейкүнөө кишилер бар эле.

Отряд командири комиссарга кайрылды:

– Буларды эмне кылабыз? Эл үчүн курман болгондор катарында көмөбүзбү?

– Карап чыгыш керек, – деди комиссар, – өлүктөрдү ээлери таанып алышсын. Бизден түшкөндөр белгилүү да.

– Бечара Боркону жакшы эле тарттым, – деди командир өткөндү эскерип.

– Ээ, Сабыр дос, думана болуп кармалганымда Мансурду качкын деп кеңеш бергенимди сага айтсам керек. Тирүү болсо ал бир эмес, бир нече душманды жер тиштетмек.

– Бирок, ал кадимки ужданы бар кишилерче каза болду, – деди Бекмуратов.

* * *

Берки уезддик гүңанжүнүн жужаңы чап чап жаак кытай Кулжанын алынганын угары менен эле төөлөргө жүк

артып, Тянь-Шань тоосун аша качты. Бирок, куралдуу партизандар жолун тороп, колго түшүрүштү.

Ал эми кытайлык бийликке өлөөрчө берилген Абдырасул боштондуктан кийин Улуттук өкмөттүн согуштук трибуналы жагынан өлүм жазасын алды.

Көп өтпөй бүткүл Иле аймагы кытайдан тазартылып, улуттук эркиндиктин касиеттүү желеги бардык жерде желбиреп турду...

ДАША

Апрель айынын орто чени. Шаар үстүндө коюу сур туман. Чакырым алыстагы үйлөр мунарыктап, суз көрүнөт. Горизонт саргыч тартып, өөдөлөгөн сайын киргил суунун түсүн алган. Үйлөрдүн чатырында, көчө жээктеринде ала телек кар жатат. Бийик трубалардан көтөрүлгөн түтүндөр, буулар чыгыш түндүктү көздөй жапырылып, ийрелендейт, Аба суук, нары ным, жагымсыз.

Бөлмөнүн ичи да күүгүмдөп көңүлсүз, кайгы-капа чакырып тургансыйт. Кайдадыр бир жакка кетип, кимдир бирөө менен мундашкым келет.

Дашаны ээрчитип келдим. Бул – жашы жыйырма бешке жакындаган ак жуумал, кой көз келин. Ал кээде шат, кээде муңдуу. Маек үстүндө билинер-билинбес улутунуп, ойлуу сүйлөйт. Жакында күйөөсүнө оор операция жасалды. Мээримсиз рак. Туруктуу жери мындан беш миң чакырым алыс. Даша күйөөсүнө карайлап көптөн бери мында.

Саал суук тарткан бөлмөдө свитерин кымтылана жамынып, жаныман орун алды. Сүйлөшпөйбүз. Бардык нерсе түшүнүктүү, жаңылык жок өңдөнөт. Жашыраары барбы, мендеги көңүл туманы серпиле баштады. Жакшы ойлор жылтылдап көз жарды. Колтугума канат бүтүп, тике күнгө учууга даярдангансыйм. Эч нерседен капар-

сыз, сутка бою ушундай отура берүүнү каалаганымды сезем. Экөөбүз тең сыйкырлуу ыракат көлүндө жай гана калкып бараткансыйбыз.

– Ал азыр мүлдө сүйлөбөйт, – деди Даша «сыйкырлуу ыракат көлүнөн» кокус ыргып чыккансып, – Баары бир өлүм...

Сөз эмне жөнүндө экенине түшүнбөй калгансыдым. Бирок, күтүлбөгөн башка бир дүйнөнүн сүрөтү көз алдыма тартыла кетти. Ал дүйнөнүн мени менен эч кандай байланышы жок өңдөнөт. Мына кызык, Даша башка ойдо, мен башка ойдо отурган экенбиз. Өзүң кутула жадаган баякы азап! Саал ыңгайсыздык басты мени.

– Да... Бактысыздык! – дедим амалсыз Дашанын оюна орток үн менен. – Бир аз жакшы болоюн дейби?

Даша төмөн карап башын чайкады.

– Күндөн күнгө жаман!

Мен тамеки тамыздым.

– Врачтар, бирдеме айтышабы, эмне дешет?

– «Баары бир киши болбойт» дешет,

– Ушундай ачык айтабы, өзүнүн көзүнчөбү?

Даша дагы жашын чайкады.

– Мага айтты, эмнесине жашырат.

Мен Дашадан көзүмдү алып, башка жакты карадым. Анын тымызын кайгысы аздап болсо да мага жуга баштаганын сездим... Жарым минута мурда пайда болгон жакшы ойлор изсиз жоголду.

Ал кишини бир көрсөм дедим эле, – дедим мен. Дашанын аны өлөрчө жакшы көрөрүнө көзүм жетип турду.

– Мүнөзү, сөзү кызыктырат...

Даша эки анжы кебете менен ойлоно кеткенсиди.

– Сизге окшойт, – деди ал мага карап, – көп сүйлөбөгөн киши, ойлойт.

– Эмне ойлойт болду экен?

– Эч нерсе ойлобосо да ойлуу көрүнөт...

– Сизди абдан жакшы көрсө керек.

– БИМ, – деди Даша башын ийкеп кубаттап. – Операция болор алдында атайын көпкө сүйлөшүп отурдук. «Эң акыркы жолу сүйлөшүп отурабыз!» – деди ал. – Даша назарын төмөн салды. – Акырында: «Угуп ал, мындан ары менин үнүмдү эч качан укпас болосуң! Мен сени жакшы көрөм, сүйөм!» – деди.

Мен эмне айтарымды билбейм. Операция жасаганда анын дыбыш чыгаруу органдарын бүт алып таштаганы эсиме түштү. Кайдадыр алыста мундуу музыка ойнолуп жаткансыйт, көңүлүм бузула кетти. Ордуман турдум да, терезеге бардым. Мунарыктанган алыскы үйлөр оор кайгыдан жүдөгөнсүйт. Сур туман көкүрөгүмдөн кайрадан орун алды.

Бир кезде Даша жай басып, артыма өтө жакын келгенин байкадым. Анын жылуу деми далыма тийип турду. Аялдардын мээриминде чек барбы?

– Ал жөнүндө экинчи сүйлөшпөйлү, макулбу? А?

Мен аркама бурулдум. Бирок, мени аяган көздөрдү узак кароого дарманым жетпеди. Унчукканым жок. Бардык нерсе мага жаңы сезилет. Эмне айтып алаксытышым керек эле. Аны билбедим. Байкашыма караганда Даша мени күйөөсүнө окшотот, менден жылуу мамиле күтөт. Бар болгону ушул гана. Албетте, буга да мүмкүн. Кыпндай болсо да бирөөнө жакшы сезим берүү кишилик милдет эмеспи тиричиликте.

* * *

Күн жылый баштады. Иван Буниндин «Караңгы аллеясын» барактап отурам. Радио орустун мундуу элдик ырларынан концерт берүүдө. Кишини эзген жалгыздык жаныма сагаалап жүргөнүн сезем. Бир кезде эшик жактан өтө этияттык менен назик кагылган үн угулду.

– Кириңиз.

Даша кирип келди. Эмнегедир көңүлдүү. Мойнуна мала-кызыл капрон жоолук байлап, жайкы көгүлтүр пла-

щын кийген. Жылаңбаш. Чачын кежигесине бир муунап байлап, калганын аркасына бош таштаган. Сүйкүмдүү жыт бөлмөгө толо кетти. Араптын «Маясы». Көрүшпөгөнүбүзгө он нече күн болгон. Ал күлөт. Булуттан чыга калган күндөй ысытып үлгүрдү мени.

– Сизди «барбы, жокпу» деп, – дейт торунан шарап, колбаса алып жатып: – Мен азыр кайра кетишим керек...

– Эмне болду, Даша?

– Эч нерсе болгон жок, – күлүндөйт ал. Жөн эле...

Мен шашкалактап чай даярдай баштадым. Даша кийимин чечип, столду сүртүп, чыны-аяктарды жууп иретке келтире баштады. Кыймылы тез, нары кескин. Чай кайнаганча терезелерди, китептерди да бир-бир сүртүп, чаңын үйлөп үлгүрдү. Керексиз кагаздар, тамекинин калдыктары, кыскасы артык баш нерселердин баары заматтын ортосунда өз жайын тапты. Акырында шыпырындыны газетага ороп, жуунууга кетти.

Дашанын келгенине кубандым. Асиресе анын көңүлдүү болгону менде бир түрдүү ыраазылыкты пайда калды. Бирок, көңүлүм бирдемени сезгенсип, саал бүркөлүп турганымды да байкайм. Экөөбүздүн ортобузда кенен-кесири жыйырма жыл жатат. Дашада жаштык, сулуулук, назиктик – баары кемелине келип турган учур. Ал эми менчи? Өзүмдү анын катарына кантип коём. Бул өзүнчө түрмөк! Анан анын кайгысы, азаптанышы өзүнчө жаткан чоң түрмөк эмеспи, эгер менде ушул экөөнөн бийик турган кандайдыр бир үмүт пайда болсо, анда жаңылыштык кетирген болом! Бул чындык да!

Даша күзгүгө каранып, чачын төбөсүнөн жара тарады да:

– Ушундай тараганым жакшыбы же бөлбөй чогуу тараганым жакшыбы?– деп сурады.

– Бөлбөй эле кой, – дедим мен күлүп, чындыгында кайсынысы ага жарашары жөнүндө ойлогонум жок.

Ал таранып болгон соң шкафтан бальзам издеп кирди. Менин ойлорум менен анын иши жок. Узак жылдар бирге

жашаган кыйбас адамындай эле «Калды беле дегип?» деп сурап коёт. Анын азыркы кылык-жоругу алыскы көңүл сапардан кайтып келген үй ээсин элестетет. Башындагыларын унутуп, кайрадан жаралгандай жайнап күлөт.

Чайга отурганда:

– Силер кантип жазасыңар?– деген суроону кайта салды ал. Бул суроо аркылуу мени да кубанычка бөлөгүсү, бирер жылуу сөз айтып сыймыктанткысы келгенсийт.

Мен эриксиз күлдүм. Анын сүрөттү жакшы тарта турганын билчү элем. «Сыймыктанууну» өзүндө калтыргым келди.

– Окшош,– дедим мен. – Сиз сүрөт тартып жатканыңызда кандай кыялдар бийлик кыларын билесиз да. Ага эмнелер түрткү болорун да жакшы түшүнөсүз. Сизге боёк, мага сөз гана керек...

– Мен жазуучулукка кызыгам...

– А мен сүрөтчүлүккө кызыгам дедим.

Буга экөөлөп курулай күлдүк. Кантсек да, өзүбүздү жагымсыз бирдемеден зордоп алыстатып жатканыбызды түшүнүп отургансыйбыз. Стакандарга бальзам тамызып, үстүнө шарап куйдум. Ушул кыймыл үстүндө, кыргыз бальзамы жөнүндө атайын узун сонор сөз козгодум. Албетте, биздин кооз жергебиз, андагы эсепсиз дары чөптөр. Даша болор-болбос сөзгө да күлүп, бериле угуп жаткансып, мени тиктеп калат. Ал тиктеген сайын мен анын жаны жок, куру гана сүрөтүн көрүп отургансыйм. Жеңил-желпи суроо берип, жооп алгыча шашат. Эмне кыларын билбей жатканы анык. Сезип, билип отурган мен андан бетер кыйналам. Бирок, экөөлөсөк да бул кырдаалды узакка созо албадык. Канчалык сактанса да туюк жана жарылбай койбойт тура...

Бүгүн эртең менен күйөөм эшикке чыгып, бир сааттай таза абада отурду,– деди Даша акыры.

«Баса,– ойлоно кеттим мен,– эми түшүнүктүү!»

– Жакшы кабар, демек жакшы боло баштаганы да...

Даша адаттагысындай башын чайкады да, төмөн карады. Өңү суздана кетти. Аңгыча, жалбырак үстүнөн тоголонгон жаан тамчысындай бир «бермет» кирпичине илине ылдый кулады.

– Таң атканча жанында, орундукта үргүлөп отурам...
Кудай-ай!

– Мындан ары ал жөнүндө сүйлөшпөйбүз дебедиң беле? – дедим мен.

Даша бул сөзгө этибар берген жок. Аялдык, бошоңдук анда бийлик кура баштады. Эми сооротуу пайдасыз деп түшүндүм. Ордуман туруп бөлмөдө ары-бери баса баштадым. «Бйла, байкушум ыйла,– дейм ичимен,– балким сергийсиң!» Даша ыйлап да, сүйлөп да жатты. Мен көбүнчө түшүнбөдүм. Көз алдыма өмүрү көрбөгөн кишим элестеди. Бакалоору бүтүндөй алынып ташталган, алкымындагы тешикке резине түтүк орнотуп, ошол аркылуу кышылдай дем алып жаткан жарым жан бирөө. Үн жок. Ооруну сезсе да кыңкыстап өзүн алаксыталбайт. Тышынан караганда эч жери оорубаган мопмомун киши!

Даша ыйын басалбайт.

Бечара-ай, көзү жылтырап жалооруй карайт. Мен эмне айла кылам. Жинди болуп кетишим мүмкүн!

Мен да өзүмдү жемелейм. «Чабал, адаммын,– деп ойлоном: – «Кубанычыма орток кылайын, жок дегенде бир аз сергийин, бук жазайын» деп келди да мага. Жаркылдап, аны-муну айтып, бирер саат болсо да алаксыталбадым. Ал менден дал ушуну гана күткөн да!»

Эшикте күн жадырап тийип турат. Бак-дарактар бүр байлап саргылт-жашыл түс алган. Тротуарларда жеңил кийинген адамдар күлө сүйлөшүп жай басышат. Алар ченемсиз бактылуу адамдардай сезилди мага. Дашанын да күнү тийип турган өмүрү болгон. Ал кезде бүгүнкү бактысыздык күтүлбөгөн эмес. Ал эми жылдар өтөт, эртең ал мурдагыдан да бактылуу жашап, бүгүнкүсүн унутат...

Ойдон серпилип Дашанын сөзүнө кулак коём.

– Алты жыл бирге жашадык, – дейт ал бышактап.
– Бир да бир адамды иренжиткенин көргөнүм жок. Европада, Африкада саякатта болдук. Японияда да... Доктордук диссертациясын жаңыдан гана баштаган. Бул кандай кырсык, ой бечара-ай...

– Кайрат кыл, Даша, ыйлап айыктыра албайсың!

– Эмне кыларымды билбейм. Анын ордуна мен оорусам эмне?

Чай да, шарап да ичилген жок. Алар да көңүлдүн тынч кезин жактырчу түрү бар. Дашанын мындан бир саат мурда жайнап кирип келгени көз алдыма элестей берет. Биринчи ирет таанышканыбызда да ушундай ачык-айрым эле. Анын күлкүсү мага качанкы бир уккан жомоктогу кызды элестетет. Ал кыз күлгөн сайын оозунан алтын тенгелер төгүлүп турган эле да. Неси болсо да, анын тагдыры мени биротоло өзүнө каратып алгансыйт. Мага андан башка ой кирип да чыкпайт. Ансайын менде аёочулук, бир туугандык сезимдер басым боло баштады. Чындыгында, ал менин алдымда кайсалаган жаралуу марал өңдөнөт...

Даша кечки саат алтыга жакындаганда кетти. Ыйлап болсо да черин жазган өңдөнөт. Коштошкондо болсо, жеңилдене түшкөнүн сездирди. Анын көздөрүндө үмүт учкундары кайра жылтылдап турду...

* * *

Шаардын сүйкүмдүү, нары мээримдүү май айы башталды. Күн бүркөлө түшүп, төгүп-төгүп алат да, заматта чайыттай ачыла кетти. Жаандан кийинки жагымдуу тунук абага кишилер жымырай чыгып сейил курушат. Адам көрүнүн, табият көркүнүн боёктору дааналана түшөт. Мындайда киши көбүрөөк эргийт, өмүргө деген суктануу күчөп, дүнүйө түгөл бир мезгил бийлик курат. Көпкөк

асманда болсо, балкыган алтын табак ойноп нур чачып, өз алдынча кубанган адамдарга куулана күлүндөгөнсүйт.

Ушундай күндөрдүн биринде Даша дагы кирип келди. Өңү сынык. Көзү кызара киртийип, түн бою уктабаганы бир караганда эле билинди.

– Эмне болду, Даша?

Ал мени кайдыгер жандап өтө берди да, терезеге жакындап артына бурулду. Жүз аарчысын көзүнө басып унчукпайт. Мен ага жакындап, эмне болгонун дагы сурадым.

– Түндө, саат бирде күйөөм өлдү! – деп кабарлады Даша.

Мен укпай калгансыдым. Кандайча, мүмкүн эмес, деген ой жабыша кетти мага?

– Эмне дейсин?

– Түндө күйөөм өлдү!

Мен артыма чегиндим. Унчугалганым жок. Терезеден көрүнгөн алыскы бийик үйлөрдүн төбөсүндө, мени алаксытуу үчүн бирдемелер эрбеңдеп бийлеп жүргөнсүйт. Мен алардан көз айырбай кызыга караймын. Өзүм көрбөгөн адамдын өлүмүндөй эмес, жакын адамымдан айрылгандагы оор сезим бийледи мени. Бул бир укмуш сезим эле!

Бир карасам Дашанын халатынын этеги кара-кочкул кан.

– Даша, алдыгы канды караңыз...

Даша эңкее карады да, этегин чымчый саал көтөрдү.

– Ошонун каны, – деди ал ач нерсе болбогонсуп салмактуу гана. – Тиккен жери сөгүлүп кетсе керек!

Мен андан бетер чочуп кеттим. Дашанын жанына жетип бардым да, чекесине алаканымды бастым. Кызуу жок.

– Чай ичесизби?

Ал башын чайкады. Бирок:

– Шарап болсо, азыраак, – деди.

Ром куюп бердим, ичип жиберди. Стаканга куюп жатканымда анын өңүнөн бир түрдүү катаалдык жылт эте калгансыды. Мен андан көзүмдү алалбайм.

– Эч ким жок бизден,– деди ал мага тике карап. – Саат үчтө барып буюмдарын алып келели экөөбүз. Мен мында араң келдим...

Алыс жерде жалгыздык жаман дарт. Даша баарын ойлоп, башынан өткөрүп, өзүндө жок катаал мүнөздү атайын менчиктенип, андан абайлап пайдаланып жаткансыйт. Мурдагысы аз келгенсип, анын назик денесине тагдыр акыркы оор жүктү арта салган, көтөрө алгыс зил астында тишине басып, чымырканып отурат ал. Ошол оор кырдаалда мени эсине алган, менден жардам болоруна ишенген.

Бөлмө ичи тымтырс. Көчөдөн тынымсыз агылган машиналардын гүрүлү унутулган. Ортодо сөз жок көпкө отурдук. Бир рюмка ромдон башка эч нерсе оозуна алган жок. Мен анын көзүнө карагым келбейт. Ченемсиз кайгыга баткан адамдардын көзүндө кубанычтын, үмүттүн, куулук-шумдуктун да кыпындай белгиси калбайт. Андай киши өзүндө көз бар экенин да унутат. Айланы кетирген мээримсиздик менен катаалдыкка каршы, акыркы карманар күчүн салган чыныгы өң гана калат аларда.

Саат экиден өткөндө ооруканага бардык. Даша күйөөсү жатып каза болгон кроватты жыйнаштыра баштады. Кроват башындагы тумбочка үстүндөгү вазага коюлган жоогазын гүлдөрү жаңы эле үзүлгөндөй тирүү. Аны кечөө сатып келгенин айтты. Тартмадан өзүнүн буюмдарын чыгарып, тор баштыкка иретсиз сала баштады. Эми алардын кереги жок өңдөнөт. Тартманын түбүндө бир сомдук монеталар аралаш майда тыйындар көп жатты. Бирок, андан Даша бир тыйын да алган жок. Баарын жайгаштырып болуп кетүүгө ыңгайлана бергенде, ал бурчтагы кийим илгичти көздөй басты. Анын муундары калтырап баратканын көрүп турдум. Кийим илгичтен сур күрмөнү чебердеп алды да, ийинден кармап, ичине көз жүгүртүп өттү. Оорулуулар андан көз айырбайт. Бир кезде күрмөнү жыттап алып, көкүрөгүнө кысып өкүрүп ыйлап дубалга сөөнө кетти ал. Мен жетип бардым... Эмне

токтото алайын. Чыдап отуралбаган оорулуулар илээлей басып, биринин артынан бири чыгып кетип жатты...

Кайтып келгенден кийин өзүнүн мурда жаткан бөл-мөсүнө жайгашты. Анын каалоосу боюнча мен кыргызча сорпо жасадым. Бирок, жарытып ичкен жок. Күйөөсүнүн күрмөсүн жамынып, ыйлап отура берди. Жердештери эртеси келишти. Биздин элдин сый-урматы менен мээримин алардан да аяганым жок. Жатар орун, тамак-ашы өз алдынча дайыма даяр турду.

Үчүнчү күнү кайгысына чыдабаган келин ооруп калды. Кызуусу көтөрүлүп, тамак татууну мүлдө токтотту. Тез жардам чакырып, аптекаларды кыдыруума туура келди. Жердештери өлүктүн аны-мунусу менен алек.

Даша ыйлай-сыктай отуруп күйөөсүнүн күлүн алып кайтууга макулдугун берди. Ал ооруп жатканына карабастан, башынан аягына чейин кара кийинип, крематорияга барды. Ошол түнү учууга белет да алышты...

Заңкайган аэровокзалда отурабыз. Кечки саат он. Зал толгон жүргүнчүлөр. Алардын өңдөрүнөн тымызын кубаныч байкалат. Сапарга чыгуу да, сапардан үйгө кайтуу да көңүлдү көтөрөт эмеспи. Даша болсо, аларга окшобойт.

Мен бир нерсени билгим келет. Дагы бир жагынан Дашаны аяйм. Биле турган нерсе Дашанын оорусун күчөтүп, бардык өткөн кайгылуу көрүнүштөрдү кайталашы мүмкүн. Бирок, ойлоно келе, баары бир менсиз да алда нечен эскерилип, көз жашы алда нече төгүлүшү мүмкүн, ошон үчүн анын бир гана кайталанышына себепкер болсом эч нерсе болбос деген тыянакка келдим.

– Мен бирдеме сурайын, – дедим Дашага. – Күйөөң каза болор алдында эч нерсе жаза алган жокпу?

Даша шашпай кол сумкасын ачып, ичинен кичине блокнотту сууруп чыкты да:

– Мына, – деп мага сунду.

Даша блокнотту кайрадан алды да, биринчи сүйлөмдү которду:

«Даша, жаным, мен кандайдыр өзүмдү начар сезе баштадым! Бүгүн уктабачы!» бул биринчи жазганы. Экинчисин жарым сааттан кийин жазды.

«Ушунчалык катуу ооруп жатам, оору мындай деп эч качан ойлогон эмесмин! Мындан көрө өлсөм эмне!»

«Балким, ооруп-ооруп басылар деген ойдо болгон го бечара!» деп ойлоно кеттим.

Бул катты окугандан кийин ыйлап жибердим, – деди Даша. – Анан, маңдайыман сылап... кыйла отурду. Карасам, көзүнөн жаш куюлуп жатыптыр. Үн чыгарып да ыйлай албайт, байкушум-ай...

– Андан ары?

– Андан ары мени сооротуу үчүн: «Азыр жакшы болуп калдым, ыйлаба?» деп жазды. Бул эң акыркы жазганы. Бирок, ал көз жашын жан үзгүчө токтото алган жок. Эмнелерди ойлоду экен...

– Түшүнүктүү, мындан башка эч бир жазган жокпу?

Даша башын чайкады. Өзүнүн сүйүктүү адамын гана аяган, баарына чыдаган. Аны тынчытып жатып каза болгон! Бул да өзүнчө татаал тагдыр-ов!

Каршы алдыбызда булардын рейсинин регистрациясы жүрүп жатты. Даша онтоп араң отурат. Бактысыз жубайлардын бир-бирине деген сүйүүсү менин сай сөөгүмдү сыздатууда. Убакыт өтпөгөнсүйт. Кайра-кайра тамеки тамызам. Тезирээк кетүүсүн каалап отурам.

– Сизге ырахмат, – деди көз жашын тыялбаган Даша.
– Жардамыңызды эч качан унутпайм!

Анын чын жүрөктөн алкоосу мага жакшы ой салды. Үнүнөн адамдык урмат, сый, терең кадыр байкалат. Жарым саат өткөн соң урнаны кучактаган Даша аэропортко кетүүчү автобустан орун алды. Аны терезеден даана көрүп турдум, урна салынган картон жашикти алдына коюп, жоолугу менен бетин баса ыйлап отурду ал.

Буларды узатып салгандан кийин көпкө көңүлсүз жүрдүм.

Беш күндөн кийин Дашадан кат алдым. Алиде айыга албаганын жазат. Катта дагы мындай сөздөр бар: «... кээде өзүмдү жападан жалгыз сезчү болдум. Баарын таштап, баарын сатып, боорукер эл – силер жакка кетип калгым келет...»

КЫЗЫРАЛЕЙСАЛАМ

Мындан көп жылдар илгери шаар – калаа деп аталчу. Ал кезде азыркыдай асфальт көчөлөр, тынымсыз агылган машиналар мүлдө жок.

Калаанын дайыма чаң каптап жатуучу четки көчөсүнөн өтүп алган соң, ысыкта ширидей каткан боз чологун теминип, чымын-чиркейлүү араба жолдо бир киши келе жатты. Кедейлик келиштире тытып салган кара-көк кашкар чепкенин мынчалык алыс жолго көйнөкчөн кетүү сөлөкөт болгондуктан гана ийнине илип алган. Бир замандарда кадимки калпак катары жасалса да, азыр көктөлгөн самын капка көбүрөөк окшогон кууш кийизи башында. Калаалык тууганы ушул укмуштай калпакты колунун учу менен кармап, ары-бери аласалдырып, башын чайкап катуу намыстанды да, кездемеден шырылып жасалган бир калпак сатып бермекчи болду. Бирок, Имакең жайдын күндөрүнө караганда баш кийим кышында зарыл экенин эскерип, шырымадан көрө тумак алып бер дегенди билдирди. Быйылкы жазды болсо башындагы «самын кап да» алат эмеспи. Ошентип, тууганы бул «эстүүлүктү» да башын чайкап кабыл алган соң, кулун терисинен жасалган кадыресе тумак алып кийгизди. Ал жаман калпакты жийиркене аласалдырса, бул кулун тумакты кызыга аласалдырды да, өмүр бою кийүүгө жарай турганын ичинен ойлоп кудундаган эле. Азыр болсо, ошол тумак куржундун бир жак көзүн жалгыз

ээлеп, канжыганы да, Имакеңдин көңүлүн да кадыресе дөмпөйтүп келе жатты.

Сапырык урган борпулдак жолдо ал түрдүү ойлорго чөмдү. Жанга баткан жакыр турмуш кишиге эмнелерди ойлонтпойт. Ушундай жалгыз келе жатканда эки бөйрөгү тышына тепкен бир намыян жолдо жатса, шып түшө калып ала коёру менен башка жолго бурулуп кете берсе, аны эч ким да байкамак эмес. Далай эле кишилердин кымбаттуу буюмдары түшүп калып, башка кишилер таап алып жүргөнү белгилүү да. Имакең тээ алыстан намыян көргөнсүп боз чологун кокус теминип алды, бирок боз чолок чунаң этип башын экчегени болбосо, кашаң жүрүшүнөн танган жок. Имакеңдин деми сууп, билинер-билинбес улутунуп да алды.

Мына ушул кезде алды жагынан эшек минген бир киши көрүндү. Сакалы куудай ак, жайдак төш, куш мурун чал эшегин кыдындатып келе жаткан эле. Анын бутунун учунда качан жасалганы, дагы канча жыл чыдары белгисиз көк кепичи илинүү. Согончогу жерге сүйрөлөт. Эшеги менен калың куурайды аралап кетсе да, түшүп калбай турган бул кепичтин өзү эле жомоктордогу машайыктарды элестетет.

«Машайык чал» утуру келе жаткан кишини алыстан байкап, камчыланган ак таягын бооруна кысып, өтө эле мусапырсый түштү. Таяктан айбыгып кыдындаган сур эшек эми урбасын сезип илкип калды. Бирок, тигинин үстүндөгү жаман чепкенди, башындагы эски «самын капты» көргөн соң: «Бул кедейден эмне чыкмак?» – деп ойлоду да, чал жандап өтө бермек болду. Деген менен чалдын кытмыр көзү томпойгон куржунду куру жиберген жок. Ал жандап өтө берди да, таягы менен эшегин мойнуна уруп токтотуп, өзү артына кайрылды:

– Ай балам!

Чалдын үнүн угары менен боз чобур тык токтоду. Чал кайрылып жанына келди да, Имакеңдин аяк-башына көз жүгүртүп өттү:

– Балам, пешенең жарык экен. Мен Султанивайис мазарынан келе жатам. Дуба окуп коёюн.

– Чал ушуну айтып, таягын чомуна кыстара койду да, колун жайды.

– О-омийин!

Имакең да колун жайып таңгала чалды карады. Чал ичинен күбүрөп бирдемелерди окуп жатты. Имакең: «О кудай! – деп ичинен жалынып жиберди, – бир жакшылык берегөр! Кызыралейсалам го бул!» :

– Аллаху акбар, – деди чал. Анан бетин сыйпаган ала-кандары менен сакалын да сыйпай кетти. Имакең бата кылып жатып, чалдын көзүндө таң каларлык момундук барын байкады.

Аяр чал сөзгө кирди:

– Сени эми бак карайт балам. Жерге түшө калып кыбыла жакка үч адым аттагын да, бир катуу чалма алгын.

Имакең боз чобурдан ыргып түшүп, батышты көздөй үч аттады да, бир топуракты ала коюп туруп калды.

– Балам, чалмаңды биссимилла деп менин алаканыма сал.

– Биссимилла, – деди Имакең топурагын чалдын ала-канына аярлап коюп жатып.

– Балам, – деди чал, – кыбыланы карап, эки колунду бооруңа алып, чын ниетиң менен тобо оку.

Башын төмөн ийип, чын ыкласы менен уюган Имакең кыбыланы карап, эки колун бооруна алды.

Бир аздан кийин чал мындай деди:

– Балам, бери кара, мына бул алып берген чалмаңды биссимилла деп оозуңа сал, чайнап жеп коёрсуң!

Тиги саал кичирейип калган топуракты оозуна салды да, чайнап-чайнап жутуп жиберди. Топурак кант кошкондой таттуу экен. Топурактын таттуу даамы Имакеңди эриксиз жер каратты.

– Балам, – деди чал шашпай сүйлөп, – куржунуңда кишинин ыраазылыгысыз алынган нерсе турат. Ал эмне?

– Албы?– деп сурады Имакең шашканынан. Анан: «Кап, шырыма калпакты эле албай, тумакка ыраазы болгон эмес тура!» деп ойлоп да үлгүрдү.

– Куржундагыны эмне деп жатам?

– Тумак...

– Ошого дуба түштү.

Имакеңдин колу калтырап куржундан тумакты араң чыгарды да, чалга сунду.

– Жанында башка тыйын-тыпыр жокпу?

– Жок.

– Анда,– деди чал,– тиги куржунду бер...

– Бул куржун кишиники,– деди Имакең бирдемеге шекшине түшүп. Ал күйпөлөндөп боз чобуруна жакындап, чылбыр тизгинин жыйнаштыра баштады. Мунун кыймылынан шекшиген чал эшегинен түшө калды да, тумакты колтугуна кыса коюп, алаканын жайып, көктү карап күбүрөп калды. Имакең болсо атына минди да, жолуна түштү.

«Кызыралеисаламга» капысынан жолугуу Имакеңдин ичин туз жалагандан жаман ачыштырды. Кайра кууп жетип тумакты тартып алсамбы деген ойго да келди. Бирок, коркту. Анткени чалдын кызыр экенин же кадимки киши экенин ажыратууга анын акылы жетпей жаткан эле. Деген менен жүрө келе, иштин маанисине да түшүндү. Кызыр пайгамбар, китептерде айтылышында, жолуккан кишисинен буюм алган эмес. Ага буюмдун да эч кандай кереги жок. Демек, тиги чал сөзсүз алдамчы болгону да деген ойго келген эле.

«Алдайт деген ушу да,– деп муңайды Имакең өкүнүп,– үйгө эмне деп барам, кайран гана тумамым. Коё тур, мен деле өз кезинде калам шарифти оодарбадым беле...»

Боз чобур илкий басып Ййри-Суу кыштагына туягы илингенде Имакең бир жайма дүкөнчүдөн «дарылыкка» деп жабышып жатып үч мейиз сурап алды. Анын жанында сокур тыйыны жок болчу. Мейиз колго тийген соң боз

чобурдун тилегине каршы шып үстүнө мине койду да, жолун улады. Ал бери чыккан соң ат чалдырып отуруп жерден топурак алып, аны мейизге кошуп алаканына мыжыгылай берди. Топурак менен мейиз абдан аралашып камыр болгондо, аны үчкө бөлдү да, кургасын деп жаман калпагынын кырбуусуна кыстара салды.

Ал ордунан «я пирим!» деп кыйкырып турду. Эмки иш эле алдынан чыккан кишини алдоо болуп калган эле. Бечера боз чолоктун жерге жабыша калып жатканына карабастан суулуктан силке тартып, кыймыл сайын биссимилланы кайталай берди. Атына минген соң тышкы кебетем да окшосун деген ой менен канжыгасындагы бош куржунду чечип, ат үстү эле ийнине арта салды. Ошентип, Имакең анда-санда: «Алла!» деп коюп, жолдо күңгүрөнүп зикир чалып келе жатты.

Бир кезде алдынан килем куржундуу үч атчан киши чыга келди. Булар соодагер уйгурлар болчу. «Ушуларды алдап көрсөмбү?» – деген ой Имакеңе кылт дей түштү. Соодагерлер өтө берген кезде:

– Токтогула, балдар, – деди Имакең энтигип. Соодагерлер тизгин тартып, дагы эмне айтарын билбей шашып калган тигини таң кала тиктеп калышты. Имакең эсине келип, эми эрдин козгоюн дегенде:

– Бастыргыла, – деди жүргүнчүлөрдүн бири, – бул бир жүргөн жинди неме да...

Соодагерлер жүрүп кетишти. «Атаңдын этин жегир десе, жинди неме дейт тура!» деп күбүрөп, деми сууган Имакең ордунан араң козголду. Ал ойлоно келе зикир чалганын таштап, мойнундагы куржунун да кайра канжыгасына байлады. Минтип Кызыр пайгамбар болгуча жөн жүрүүнүн өзү ага чыныгы бакыт сезилди. Бирок, тууганы белек кылган бирден бир тумагын эстегенде ичи күйгөндүн үстүнө күйүп жатты.

Жол боюнда Гөр-Жылга, Шайтан-Сай деген аты укмуш жерлер бар эле. Ал жерлер жөнүндө ары кызык,

ары коркунучтуу сөздөр эл ичине көп таралган. Кимдир бир жолоочу ошол жерден шайтан көрсө, экинчи бир жолоочу качып жүргөн ат башындай алтын көргөн имиш. Ушул себептүү тегерегиндеги эл бул жерлерди бир түрдүү коркунуч менен оозго алыша турган. Имакең ушул жерге жете бергенде күн бешимден ооп кеткен эле. Бир кезде алды жактан жорго минген бир бала жана картаң аял чыкты. Аялдын башында элечек, кийгени дукаба чепкен, белинде саймалуу белдемчи, кара бачайы жууркан үстүндө теңселет. Баланын башында жашыл дукаба тышталган кызыл чачылуу кара көрпө тебетей, кийгени күрөң чийбаркүт бешмант, саймалуу кара сатин кур курчанып кара таз баркут көрпөчө үстүнө конуп алган. Бала энесинен аркан бою озуп келе жатты. Экөөндө тең шарактаган күмүш жабдык.

Жоргосун катуу салдырып келе жаткан бала Имакеңди көрө коюп, тизгинин тартып энесине катарлашты. Түрүнө караганда бирдемеден чочулаганы байкалат. Бул кылык Имакеңе бирден ой салды. Дал кемпирдин куржунуна алыстан эле көз чаптырып, ичинде баалуу буюм барын да сезе койду. Эне, бала жоргосун салдырып өтө берерде:

– Балам, токтой тур, – деди да, Имакең оштонуп көктү карап калды.

Жолоочулар токтошту. Имакеңдин тышкы кебетеси ууру-каракчыга караганда мусаапырларга көбүрөөк окшой турган. Ошон үчүн эне, бала андан көп чочулаган жок.

Имакең көктөн көзүн албай туруп, колун жайды:

– О–о, кудай, жалгыз экен! Жалгыздын жары боло көр, – деп жиберди ыйламсырап, – макул, макул, айтайын... я субухан алла зулжалал...

Эне, бала мындай машайыкты кезиктиребиз деп ойлогон эмес эле. Бала чынында эле жалгыз болчу.

Имакең балага карады:

– Бешенең жарык, зоболоң бийик болчу бала экенсиң, – деди ал, – жай колунду, батамды берейин!

Эне, бала жуураттай уюп колун жайды. Имакең кү-
бүрөп батасын берген соң кебелбей туруп сөзгө кирди:

– Мен Султанивайис мазарынан келе жатам. Кызыра-
лейсалам жолугар кишинин кабарчысымын. Бул сайлар-
дан катуу жүрүүгө жарамайды, аяш. Бала өзүңүздүкүбү?

– Өзүмдүкү, айланайын, жалгыз балам эле...

– Олай болсо–о,– деди Имакең ого бетер касиеттүүсү-
нүп,– атыңардан түшүп, жүзүңөрдү кыбылага каратып, үч
адым аттагандан кийин жерден топурак алыңар.

Тигилер унчукпай эле аттарынан түшө калышты да,
аттап-аттап барышып жерден топурак алышты.

– Алган топурагыңарды биссимилла деп менин ала-
каныма салыңар.

Биссимилланы айтып жатканда бала менен эненин
үнү титиреп чыкты. Алар ар бир кыймыл сайын Има-
кеңди мундуу карап, ал талап кылган ар нерсеге даяр
турушкан эле.

– Атыңардын чылбырын бек кармап, кыбыланы
карап, чын ыкыласыңар менен «Инна а тайнаны» үч
кайтара окугула,– деп буюрду Имакең.

Эне күнөкөрлөнө түштү да, башын көтөрдү:

– Жарыктык, касиетиңен айланайын, биз аны билчү
эмес элек...

– Анда менин айтканымы кайталап айтыңар, алла
өзү кечирер,– деди тиги салмак менен.

Эне, бала катарынан кыбылага жүз бурду. Берки
болсо сактанып эки жагын карап алган соң билгенин
айта баштады:

– Азырбудахни, чалмачайни, чаркурайни, чамалайни...

Имакең ушундайча үзүп-үзүп оозуна келгенди айта
берди. Бир жагынан калпагынын кырбуусундагы мейиз
кошкон топуракты чалма менен алмаштырды. Ал эми
көзү аяшынын канжыгасындагы куржунду текшерип
жатты. Беркилер Имакең эмне айтса, чын ниеттери менен
жарыша кайталоодо.

– ...О кудайни, кулкулдайни, курутмайни, курукалмайни, шаарлайни, шарапат, – деп жиберди Имакең эң аягында кайын эжесинин аты эсине түшө калып. Анан алаканындагы топуракка «сүф!» деп дубасын тамамдады. Тигилерди бери каратып алган соң, эки топуракты экөөнүн алаканына салды да, чайнап жеп жибергиле деп буюрду.

Таттуу топурак тилдерине тиери менен эне, бала бири-бирине жалт карашты.

– Балам, сени кыдыр даарыйт, бак карайт, – деди Имакең. – Сенин көрпөчөңө дуба түшүп турат.

– Алып бер, балам, алып бер, – деди көз жашы кылгырып, бүт денеси балкып турган эне.

Бала күмүш басмайылды чечти да, кара таз баркут көрпөчөнү алып Имакеңе сунду.

– Аяш, ушундай баланы төрөгөн сизди да кудай бекер жараткан эмес. Сиз да бирдеме ырым кылыңыз... – деп эми аялга кайрылды Имакең.

Аял эмне берерин ичинен ойлоно бирдемелерди айтып, күбүрөп куржунду көздөй басты. Куржун оозу сөгүлгөндө бышкан эттин жыты бур деди. Имакең шилекейин билдирбей жуткан менен ач курсагы ашкере курулдап коё берди. Аял барган жеринен кийген сегиз кез көк торгунду булак эттирип сууруп чыкты да, Имакеңе сунду. Мындай «жайыл дасторконду» колдон чыгарып жиберүү Иманкеңе кыйын болду. Ошон үчүн ал дагы жок дегенде бышкан эттен бир кайсап калууну көздөдү.

– Аяш, өңү жылуу киши издеп эки күндөн бери уйкусуз, наарсыз келе жатам. Бечара ак боз атымдын курсагы ачкандыр, чалдырайын. Буюрган даам болсо биз да татарбыз...

Ушуну айтты да, атынан түшүп, жол жээгин ыктай берди Имакең.

Аял унчукпай эле куржундан бир бүтүн койдун жамбашын сууруп чыкты да, Имакеңе келди:

– Касиетиңен айланайын, барар жерибиз ыраак эле. Сиз мындан ооз тийиңиз, биз аттаналы,– деп бүгүлө түштү аял. Имакеңе мына ушул гана керек эле. Ал жамбашты алды да, үргүлөп кете жаздап туруп күбүрөп бата берди. Эне, бала жорголоруна миништи да, теңселтип жолун улады.

Булар узай бергенде: «Өх, эч ким жолукпаганы жакшы болбодубу!!» – деп ойлогон Имакең жамбаштын майынан лыпылдата кесип жеп жатты.

Ал этке тоюп, шашпай атына минди. Анан өзүнүн алдатканын унутуп, тигилерди мыскылдай мурдун гиңк эттирди да, үйүнө жол тартты...

Ошентип, Шайтан-Сайда Кулубек байдын уулу Кызыралейсаламга жолугуптур деген сөз элге тез тараганы ошончо, муну Имакең эртеси төшөгүнөн туруп жатып угуп, мурдун дагы бир жолу гиңк эттирди. Ал эми эне, бала болсо үйүнө жетери менен аксарыбашыл айтып союп, элге тамак бергени чындык болчу!

МАЗМУНУ

АМАН САСПАЕВ	3
ШАШКЕДЕГИ КАРА ТУМАН <i>(Автобиографиялык роман)</i>	
БИРИНЧИ БӨЛҮМ	8
ЭКИНЧИ БӨЛҮМ	153
АҢГЕМЕЛЕР	
КАНЫКЕЙДИН АЛТЫН БИЛЕРИГИ	356
МҮРЗӨГӨ ЧЕЙИНКИ ЖОЛДО	384
ТАТЫМ ТУЗ	393
САРАЛА ИТ	404
ЧӨЙРӨ	410
ТУУГАН	415
ШЕЙШЕП	459
КАЙНЕНЕ	463
КАЙРЫЛУУ	475
УЛГАЙГАНДАР	496
АЛП АРСЛАНДЫН КЕРЭЭЗИ	508
БЫЙЫК СЕЗИМ	534
ХАДИЗАТ	537
ГЕФЕСТ	552
ШИРЕНКЕ	574
ЫМАНДАЙ СЫР	579
ОКШОВОГОН ТАГДЫРЛАР	583
ДАША	618
КЫДЫРАЛЕЙСАЛАМ	629

Адабий-көркөм басылма

«Окурмандын китеп текчеси» сериясы

28-том

АМАН САСПАЕВ

Тандалган чыгармалар

Түзгөн: *Жакыпбекова А.*

Тех. редактор: *Тилекматова Н.*

Корректор: *Жакыпбекова А.*

Компьютердик калыпка салган *Өмиров Б.*

Терүүгө 04.02.17 берилди. Басууга 26.05.17 кол коюлду.

Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆.

Көлөмү 40 б.т. Нускасы 500.

"Кут-Бер" ЖЧК басмаканасында басылды
Бишкек ш., Медеров көчөсү, 68